[illegible]
[illegible]

COLLECTIO CONSUETUDINUM JURIS
APUD SLAVOS MERIDIONALES ETIAMNUM VIGENTIUM.

ZBORNIK

SADAŠNJIH PRAVNIH OBIČAJA U JUŽNIH SLOVENA

OSNOVAO SKUPIO UREDIO

V. BOGIŠIĆ

KNJIGA PRVA

U ZAGREBU

TISAK DIONIČKE TISKARE

1874.

GRAGJA

U

ODGOVORIMA IZ RAZLIČNIH KRAJEVA SLOVENSKOGA JUGA

OSNOVAO SKUPIO UREDIO

V. BOGIŠIĆ

NA SVIET IZDALA

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

U ZAGREBU 1874

U KNJIŽARNICI FR. ŽUPANA (ALBRECHTA I FIEDLERA) NA PRODAJU.

ForTx
B 67542

Predgovor.

Evo stupa napokon u bijeli svijet i gragja sabrana na temelju „Naputka za opisivanje pravnih običaja", o kojoj je već bilo govoreno u četiri izvještaja, u različna vremena napečatana u „Radu."

Premda se akademija postarala da se moj „Naputak" štampa u priličnoj količini eksemplarâ, da se istisci što je moguće više rasprostrane po narodu; — premda i sam nastojah u tomu pravcu, te ne žaljah truda baš i lično po naputku raspitivati i odgovore zapisivati, kad se i gdje se god prilika tomu pružila; — to se i pak ni sam nijesam nadao, da će se, ma i ako tečajem više godina, nakupiti toli obilata gragja, kao što je predstavlja evo ova knjiga.

Glavni uzrok moga slaboga nadanja na uspjeh, pri zamišljaju poduzeća, bijaše, ne samo teškoća koja za sabiranje izvire iz same prirode materijala, nego i primjeri neuspjeha predstavnikâ drugih naučnih strukâ, koji se takogjer, u različnim prilikam, obraćahu k općinstvu s podobnim pitanjima; — ja tim manje mogah misliti o boljoj sreći, što je u posljednje vrijeme gotovo sva naša intelligencija, zabavljena bila političkim pitanjima.

Tim je veća, razumije se, moja radost vidjeti, kako je prionulo toliko vrstnih saradnikâ za posao, na koji, do nazad nekoliko godinâ, gotovo se niko ni obzirao nije.

Nu, ako je već time i učinjeno ne malo, to i pak nije nego mali dio toga, što se može na tome polju još uraditi, ostanu li mi vijerni dosadanji prijatelji-pomagači i pridruže li se k njima novi.

Upravo imajući pred očima tu buduću radnju i dadoh ovomu djelu formu, koja već sama sobom pokazuje potrebu produženja, popunjanja i ispravljanja; jer će tek poslije toga, ovgje sabrana gragja i biti, u cijelome svom op-

segu, upotrebljiva za naučne i narodne svrhe: tek tada, nagje li se da je nuždno, moguće će biti cijeli zbornik preraditi i dati mu formu, u kojoj se predstavljaju sva zaokrugljena, završena naučna djela. Pobliže je, u ostalom, o načinu i obliku izdanja ove knjige, kao i o razlozima tomu, govoreno niže u „pristupu".

Ko je čitao pomenute izvještaje u „Radu", taj se možda nadao, da će ova knjiga mnogo ranije izaći; tomu sam se u istinu i sam nadao, pa bi tako i bilo, kad se ne bi bile posljednjih godina tako radikalne promjene dogodile u mome službovnom položaju, koje mi sa sobom donesoše nekoliko novih, predvigjenih i nepredvigjenih, radnjâ koje nikako ne trpe odmicanja.

Radi prilikâ o kojima će biti govoreno u „pristupu", uvuče se pri štampanju ne mali broj pogrešaka, tako da, osobito što se bugarskih riječi tiče; svakako će dobro biti da se, prije čitanja samoga teksta, baci oko na popravke, koji su dodani na kraju knjige.

Završujući te dvije riječi predgovora, prijatna mi je dužnost, najsrdačnije zahvaliti svijem mojim suradnicima-odgovoriocima, kojih se imena pominju niže i bez pomoći kojih, ni ovaj početak cijeloga važnoga poduzeća ne bi nikako moguć bio. Ujedno s tim molim i ove i sve druge prijatelje narodne nauke, da ne oklijevaju sa pošiljanjem popunâ ili popravaka dosadanje gragje, kao i samih odgovorâ iz mjestâ i predjelâ iz kojih mi do sada ne dolažahu. Da bude lakše to vršiti, ja ću se postarati da svaki od dosadanjih saradnika, koji je poslao odgovore barem na 10 pitanjâ, dobije besplatno istisak ove knjige; svi ostali, pa i oni koji žele tek stupiti u kolo odgovorilaca, popravljača i popunilaca, molim da jave o toj svojoj želji, pa će i njima takogje biti poslan po eksemplar ove knjige na dar, isto kao i prvima. Pisma, i s izjavama i s gragjom, nek se izvole šiljati na moje ime, u jugoslov. akademiju znanosti i umjetnosti u Zagreb, ili, komu je lakše, u knjižaru Gerolda & Comp. u Beč.

Na Cetinju početkom 1874.

V. Bogišić.

Pristup.

> Immo magnae auctoritatis hoc jus habetur, quod in tantum probatum est, ut non fuerit necesse scripto id comprehendere.
>
> *Paulus lib. VII ad Sabinum; fr. 36. Dig. de leg. (1. 3.).*

Kad čovjek, nezasjenjenim duševnim okom, pogleda s jedne strane na pravničku nauku s tim što se obično na nju naslanja (pisano zakonarstvo i učeni sudije), a z druge na faktične odnošaje društveno-pravnoga bivovanja narodnog na slovenskom jugu, — teško da mu se neće sama sobom pogledu nametnuti slika, koja, osim što će ga pobuditi k razmišljanju, već će mu i na prvi mah ostaviti utisak: kao da megju ta dva življa ne gospoduje baš najbolja harmonija.

Bude li pak pobliže promatrao pojedine pojave, koji ovamo spadaju, u njihovim uzajamnim doticajima i snošajima, to ne samo da će mu se ponoviti slika neharmonije, nesklada, nego će mu se još pokazati, da se oba elementa nalaze u najpotpunijoj megjusobnoj oprjeci.

Kojoj god školi pripadali ili pravcem išli pojedini naši učeniji pravnici, držim da se neće ni jednoga naći, koji se nebi bio rimskim pravom manje ili više bavio i ne pripoznavao mu ogromno značenje i u nauci i u praktici; — da se nije naslagjivao i divio spisima rimskih pravnika, koji poglavito i sudjelovaše te pravo rimsko, i pošto od rimske države ne ostade do golih uspomenâ, ukorijeni svoje gospodstvo i u životu i u nauci narodâ obrazovane Europe. Ali ko je god dublje izučavao to klasično pravo, imao je svakako priliku uvjeriti se, da su uprav pojmovi i uvjerenje rimskoga n a r o d a o pravu i pravdi (tacitus consensus populi), koji se javljahu najviše u običaju (mores majorum et consuetudo), i bili jedan iz glavnih izvora i osnova toga prava. [1]

---

[1] Ne treba nego pogledati dotična mjesta u tit. Dig. de legibus (1. 3.) i const. Cod. quae sit longa consuetudo (8. 53.); — opomenuti se na poznatu izreku o dvojakosti izvorâ prava: „hoc igitur jus nostrum constat, aut ex scripto

Ako glosatori u mračnom srednjem vijeku i zabašuriše tu istinu i nastojahu raditi u posve protivnom smislu, pače i poznija prosvjetljenija nauka ne priječaše se tomu, — za to već u prvim desetcima našega vijeka ljudi, kako Savigny i Puchta, opet je otkriše i pokazaše nauci u potpunoj svojoj sjajnosti. Pošljednji napisa o tome predmetu i posebnu u istinu klasičnu knjigu[1] u kojoj, megju ostalim, dokaza organičnu prirodu prava koje se javlja u običaju; pokaza visoko mjesto koje zauzimaše obično pravo megju drugim izvorima prava u starome Rimu, kako ga visoko cijenjahu najbolji rimski pravnici, kako je izučenje njegovo neobhodno potrebno za pravničku nauku, za zakonarstvo i u opće za pravni život svakoga naroda.

Sa svim tim, ipak, ni primjer rimskoga prava i rimskijeh pravnika, ni hvaljena Puchtina knjiga, kao da ne doniješe nama ni našemu predmetu velike koristi. U nas i danas „izučeni" pravnici slijede ograničene pojmove sredovječnih glosatora, ne samo ne pokazujući volje k ozbiljnomu izučavanju narodnih pravnih pojmova, uvjerenjâ, ustanovâ, običajâ, nego ih, kako se pri svakom slučaju pokazuje, oni ne drže vrijednima ni najmanje pažnje. To je tim čudnovatije, što se u pošljednje vrijeme rimsko pravo u nas izučava baš i u onim pokrajinam, gdje prije o njemu ni zbora ne bijaše i što su sada i one naše zemlje, koje su bliže k istoku, podvržene uplivu srednjo-evropske nauke, u veoma većem razmjeru nego li je to prije bivalo. Taj negativni pojav još više udara u oči time, što je teško naći drugi kraj u Evropi gdje bi se samorodne pravne gragje narodne sačuvalo toliko, kao što se je do danas u nas sačuva. Uslijed toga nigdje nebi prirodnije i lakše bilo slijediti i primjeru Rimljanâ i pouci navedenih na glasu naučnika, nego li u nas, tim više, što je u opće poznata naša osobita naklonost, lako se podvrgavati uplivu tugjih primjera i tugjih učenjâ, pa i onda kad su oni i sumnjive vrijednosti.

Svakako, — po megjusobnom tijesnom odnošaju teorije i praktike u pravnom životu i uplivu koji imaju izobraženi stručnici ljudi na poslove zakonarstva, uprave i suda u organizovanim zemljama, — sa zanemarenjem narodnih elemenata, stoji u najtješnjoj svezi i

---

aut sine scripto, ut apud Graecos τῶν νόμων οἱ μὲν ἔγγραφοι οἱ δὲ ἄγραφοι § 3. Inst. de jure nat., fr. 6 § 1 Dig. de jus. et jure (1. 1); — a osim toga sjetiti se praetorskih ediktâ koji, na osnovi narodnog običaja, bijahu najviše i sastavljani emendandi et corrigendi iuris civilis gratia.

[1] Das Gewohnheitsrecht, Erlangen 1828.

drugi veoma važni pojav, to jest, da se malo gdje pisani zakoni (pa po tome i otprava sudskih poslova) nalaze u tako ogromnoj oprjeci sa odnošajima i potrebama pozitivnoga života (osobito glede seljaka) kao što to biva u nas. A kako da i bude inače? U nas je veći dio tih zakonodavnih proizvoda osnovan ili na načelima a p r i o r i, ili isključivo obzirom na potrebe zemaljâ posve različnih od naših, u malo ne svim važnijim odnošajima društveno-pravnog života. Sa druge pak strane, pri sastavljanju zakonâ i ne obzirahu se sastavljači na osobiti tečaj i pravac istoričkog razvitka i na druge važne elemente, koji dadoše oblik samosvoj i zemljama južnih Slovena i njima samijem. Iz toga slijedi, da, pošto zakoni, po svojoj prirodi, treba da budu izrazom megjusobnih odnošaja stvari i ljudî koji živu u kakvoj zemlji i nekoga megju njimi ravnovjesja, oni i ne mogu podnipošto odgovarati svojoj cijeli.

Ta je anomalija u zakonarstvu i u sudskoj praktici sudova s učenim sudcima u nas tim teža i štetnija, što je teško naći na tako neveliku prostranstvu igdje više razdrobljenosti i u političkom i u religioznom i u administrativnom obziru, — te po tome ni zakoni ni sudski odnošaji gotovo nigdje ne predstavljaju takih ogromnih razlika, kao što to u nas vidimo. Ta razdrobljenost sa svojim posljedicam i s tim što je već navedeno, ragja opet drugu nepravilnost koja ne može da se ne nametne pogledu i ne osobito temeljita motrioca.

Svakomu je poznato da u opće pisani zakon u svakomu gotovo narodu predstavlja do nekog stepena elemenat j e d n a č e n j a, a pravni običaj, već po svojoj unutrnjoj prirodi, budući najvjernijim izrazom najtanjih provincializama u odnošajima društveno-pravnog života, biva obično r a z l i č a n u pojedinim krajevima jednoga te istoga plemena ili naroda. U nas je uprav naprotiv: obično nepisano pravo barem u svojim načelnim crtama, predstavlja neku j e d n o l i č n o s t, — a pisani zakoni pojedinih zemalja najveće r a z l i k e.

Izmegju ostalijeh pojava ima jedan, koji, i ako ne nesluži mnogo na čast nama „izučenim" pravnicima, ipak neću da ga mûkom mimoigjem. Sve one naše zemlje na jugu — a njih je svakako viša polovina — u kojima, po toku i svezi istoričkih dogagjaja, ne mogoše se do sada javiti pravnici po zanatu, ni podčiniti pravni život svome uplivu, tamo svi odnošaji koji se pravnog života tiču, teku pravilnije, nego li u onim zemljama gdje je pravnicima upliv i gospodstvo utvrgjeno.

Priznato je u opće kao pravilo, da, čim su god radnje u čovječjem društvu više podijeljene i specijalizovane, sve to bolje uspi-

jevaju i usavršavaju se njihove pojedine otprave ili funkcije. Po tome pravilu trebalo bi dakle zaključiti, da je svakako napredak i u pravnom životu zemlje, gdje se specijalisti-pravnici pojavljuju; da se funkcije pravnoga života tamo bolje otpravljaju, nego li u zemljama gdje pravnika po zanatu nema. Megju tim, kao što je kazano, dogagja se na djelu posve protivno, čemu bi, dakako, trudno bilo i vjerovati, kad ne bismo o tome imali neoprovrživih dokaza[1]. Taj je pojav tim karakterniji što se nikomu ni u snu ne snijeva, pripisivati pri tome ni zakonodavcu ni izobraženim sudcima kakove zle namjere[2]. U našim zemljama pritisnutim Turcima, gdje, kako je poznato, izučenih pravnika i sudaca nema ni za lijek, ljudi se često tuže na zlu volju ili podmitljivost kadijina suda, ali o neznanju sudčevu pravnih narodnih pojmovâ, ustanovâ i običajâ, pa po tomu o kakvoj nehotičnoj primjeni ili aplikaciji neprimjerenih pravila k pojedinim slučajevima, o tome se tužbe, u koliko je meni poznato, do sada nijesu slušale.

Već i navedeni pojavi, ob istinitosti kojih ne može se ni posumnjati, u stanju su pobuditi i naučnika i državnika da im potraži rationes existendi, jer pojavâ i u moralnom, isto kao što i u prirodnom svijetu, bez uzroka nema. Prvi bi tim poslužio naučnim svrham u mnogom obziru, a drugi svrham praktičnim, to jest, kad bi se našlo da je neki od tijeh pojavâ štetan, mogli bi ljudi koji su na to pozvani, nastojati, da se prvom prilikom, po mogućstvu udalji. Mogućstva pak tomu trebalo bi da bude, osobito sada, kad u nekim važnijim našim zemljama i narod, ili neposredno ili kroza svoje poslanike, ima ne malo upliva na sastavljanje zakona i na sve što se odnosi na dobro, korist i uspjeh čitave zemlje.

Budući da cijela ova knjiga nije drugo nego tek početni slabi prilog k izučavanju te zanemarene narodne gragje, to dakako da još nije ni vrijeme, pa ni ovgje mjesto, ob uzrocima nagovještanih pojavâ podublje i poširе govoriti; — ipak mi se čini da neće izlišnim biti, ako u kratko navedem neke od onih koji se sami peru podmeću.

Svakako je jedan od najglavnijih uzroka svijeh gore navedenih nepravilnih pojava, pravac kojim udari pravnička nauka na zapadu,

[1] Pogledaj, megju ostalim, Utješenovića, Die südslavische Hauscommunion 32—33 i Krstića, Protokol šabačkoga magistrata (u Biogradu 1868) u predgovoru.

[2] Krstić l. c.; Utješenović u navedenom djelu, passim.

koja, razumije se, ne mogaše ostati bez upliva na one naše zemlje koje, po svojoj istoriji i položaju, bijahu svagda u tijesnoj svezi sa umstvenim životom zapadne Evrope.

Već rimsko pravo, u obliku u kome izagje iz ruka Tribonijana i njegovih suradnika, predstavlja nam skup zakona, od kojih se mnogi mogu uzeti kao izraz odnošajâ, koji već nekoliko vijekova pred tim, ili posve isčeznuše ili se bitno izmjeniše. Uslijed toga to pravo, pri svemu nastojanju prilagoditi ga u mnogome savremenim potrebam i nazorima, ipak, već odmah poslije proglašenja, nije nikako zadovoljiti moglo svijem potrebam i odnošajima tadanjeg društvenog života naroda za koje je osobito i izdano bilo.[1] Tim manje mogaše zbor tijeh zakona zadovoljiti potrebam koje se razviše u društvenom životu poznijih vremena, kad glosatori (Irnerius, Bulgarus, Martinus Gosia, Azo, Accursius itd.), nastojeći uskrisiti i ukrijepiti život himeri „posvećenog rimskog carstva“, uprješe sa svim silama, da njime zamijene zakone i običaje narodne postavše uslijed preseljivanja narodâ. Ali i glosatorima samim, da bi ostvarili svoju namjeru, trebalo je ući u borbu sa neodoljivim teškoćama, niti znadoše k tome drugoga sredstva naći, nego iznakazivši rimsko pravo nepreglednim gomilama svojih glosâ.

Kada najposlije svanuše dani prijatniji čovječjemu mišljenju s preporogjajem naukâ, nagjoše se ljudi (Cujacius, Hotomanus, Duarenus, Muretus, Gravina i t. d.), koji posvetiše najplemenitiju svoju snagu duševnu, da oslobode rimsko pravo od nakazne gomile glosâ i pokažu ga svijetu u svome starom obliku i sjajnosti. Premda ogromnu trudu i to za rukom pogje, barem šte se pisanoga prava tiče, ipak žaliboże, i taj blagorodni trud ne donese velike koristi, jer, radi korjenite promjene u tadanjim uslovlima i prilikam života, neizmjerno različna ed starorimskoga, još se manje mogao prilagoditi k savremenom društvenom životu, nego li i pravo glosatorâ.

Taj neizlazni položaj stvari, uz svakdanji sukob toga očišćenog prava, nagjenog u rimskim knjižnim izvorima, sa odnošajima faktičnoga života, pobudi misaone ljude da traže uzroke tome pojavu. Iz toga izagje škola mislitelja, koji, bacivši na stranu proizvode dalekih vjekova i pravničke vještine Rimljanâ, pokušaše skrojiti novo pravo, na osnovi razložnog mišljenja (Grotius, Puffendorf, Tommasius i t. d.). Blagodareći neredu koji proizlazaše iz oprjeke megju pisanim učenim pravom i faktičnim poslovima pravnoga ži-

[1] To najbolje svjedoče: Codex repetitae praelectionis i Novellae.

vota, poče padati cijena i poštovanje stare mudrosti, a naprotiv rasti obratnim razmjerom uzdanje u racionalno umovanje. To nam dovede u pravničku nauku školu ideologa i uniformirujućih kodifikatora. Proizvodi te škole bijahu kodeksi osnovani na odnošajima kako se predstaviše idealno, bez mnogoga obzira na pozitivni život različnih narodâ samome umu, poglavitih predstavnika njezinih. Namjera naturalistâ (to ime dolazi od tvrgjenja njihova da su im načela osnovana na samoj prirodi) bijaše podvesti i podvrći svojim abstraktnim pravilima narode megju se veoma različne i po istoriji i po ćudi i po drugim elementima razvitka. Razumije se, da primjena množine zakonâ, sastavljenih na takim osnovam, bi nemoguća, radi neprestanoga sukoba sa istim ili podobnim protivštinam, koje neprestano sretaše rimsko pravo izvan staroga Rima u svim navedenim oblicima i stadijama.

Iz svega se toga vidi kao na dlanu, da glavna pogreška i nedostatak u cijelome toku razvitka pravničke nauke na zapadu, (a uslijed toga i zakonodavstva i praktike sudovâ u kojima gospoduju školovani pravnici) jest, neobziranje na prave savremene potrebe narodnog života pojedinih zemalja i predjela.

Kad se pak promisli, što na zapadu mišljahu o prostom seljaku u prošla vremena, neće biti uzroka čugjenju da, megju svijem vrstama naroda kojega su pravni pojmovi, uvjerenje, običaji zanemareni, nigdje ta nemarnost nije dosegla toga stepena kao što dosegnu prema pojmovima, uvjerenju i običajima glavnoga razreda pučanstva svake države i zemlje, na ime ratara seljaka.

A kako bi i mogao „izučeni“ sudija, u naivnoj nadutosti radi svog knjižnog znanja, učiti se još čemu god, što se tiče njegove struke, od prostoga i neukoga seljaka? Tim se manje mogao nanj obzirati sredovječni naučnik, po tadašnjemu pravcu nauke, motrivše svijet po daleko od svijeta[1]. U doba kada ni pojma ne bijaše ni

---

[1] Tu dalečinu naučnoga motrenja, u oprjeci k današnjim potrebam nauke, veoma je dobro označio jedan od čuvenijih iz mlagjih njemačkih pravnikâ: „Die ältere Generation der Juristen arbeitete gleichsam mit dem Teleskop, indem sie in weiter Ferne aus undeutlichen Umrissen Systeme und Principien construirte, die keine andere Wirklichkeit hatten, als die Zusammenlegung einzelner Sterne zu den von der Phantasie geschaffenen Sternbilder. Das jüngere Geschlecht bedient sich mit Vorliebe des Mikroskops, indem es die Welt des kleinen durchforscht und hier nach Aufschlüssen sucht. Für das Fortschreiten der Wissenschaft in allen ihren Abtheilungen, für die Erkenntniss des menschlichen Geistes in der Geschichte, wie für die Durchdringung der Natur ist es aber von grosser Wichtigkeit, dass beide Richtungen sich das

o razvitku unutrnjeg života narodâ ni o činjenicam toga razvitka, tim se manje mogla priznavati vrijednost duševnih proizvodâ, pojmovâ, znanja, iskustva, mišljenja prostoga naroda ob odnošajima svakdanjeg života. Riječju, seljak, svi mišljahu pa možda i on sam, treba da se o svemu uči od gospode, a da bi bilo štogod čega bi mogla gospoda od seljaka učiti, ili barem da bi njega i njegovo znanje, mišljenje, proizvode, mogla uzeti kao predmet kakvâ naučnog iziskivanja, o tome nije nitko ni sanjati mogao[1]. U prošlom vijeku megju ekonomistima, postade osobita škola tako zvanih fiziokrata, koji proglasiše težaka jedinim proizvodnim elementom u državi[2]. Oni, već po pravcu svoga dogmata, trebalo je da se dadu na izučavanje položaja seljaka u državnom društvu i u narodnoj ekonomiji, ali se ni tada nenagje pravnika koji bi seoski život, vanjski i unutarnji, izučavali sa pravničke strane.[3]

Već u svom prvom dijelcu posvećenom ovome predmetu[4] imadoh priliku pokazati, kako u prvoj polovici našega vijeka postade u Njemačkoj cijela škola, koja se bavila sabiranjem, obragjivanjem i izučavanjem svijeh duševnih proizvoda narodnih, isto kao i oblika njegovoga društvenog bivovanja. Ja obratih osobitu pažnju na to, da se u radnji znamenitoga Jakoba Grimma i njegovih suradnika mogu primjetiti tri glavna pravca kojima udari njihovo djelovanje, a to su: narodni jezik i književnost, narodni pojmovi ob odnošaju čovjeka k višim nevidljivim bićima i silama, a najposlje i narodno pravo. U

Gleichgewicht halten . . .“ (Holzendorff, Rechtslexicon, Vorrede). Posve sam saglasan sa piscem, samo bi bilo željeti, da savremeni radnici „sa sitnozorom“, budu motrili predmete neposredno, lice k licu, a ne kroza kojekakve prizme predrasudâ, preduzetih mnijenja, nepouzdanih pismenih izvještaja itd. jer inače error novissimus erit pejor priore.

[1] „Docendus est populus non sequendus“ reče još Papa Coelestinus (Dionysius Eriguus Nr. 22. Puchta Gew. R. 185), premda on to nije tako absolutno mislio, kao što se na djelu radilo sve do našega vremena.

[2] Ta je škola osnovana Quaesnay-ovim „Tableau économique“ (1758), te nagje ne malo privrženikâ i u Njemačkoj.

[3] Pravnici kao da bi naknadili seljake za tu nemarnost izučiti njihove pravne odnošaje, nastojahu sa svim silama da i seljaci budu prozvani gragjanima (citoyen, bürger i t. d.) i da dobiju sva gragjanska prava. To prividno povišenje ako nešto i znači, po osobitomu tečaju njihove istorije, u drugim evropskim zemljama, u većini naših zemalja nije drugo nego puka ironija, jer bi se lijepo zahvalio i seljak Srbijanac predkargjorgjevski i današnji Crnogorac kad bi komu na um palo, uporediti ga s kakvim gragjaninom terziom ili papučiom, pa još misliti da mu je time podijelio neka prava i okazao neku počast.

[4] Pravni običaji u Slovena, u Zagrebu 1866; II. izdanje 1867.

sva ta tri pravca vidimo da i Grimmu i drugovi mu, daju jednaku važnost proizvodima i oblicima koji još danas živu u narodu, kao i prijašnjim, koji se sačuvaše tek u pismenim spomenicima[1]. Po tome, barem u prva dva pravca, sadašnjost je isto tako zastupana kao što su i prošla vremena. Naprotiv, što se trećega pravca tiče, to jest prostonarodnog prava, premda za starija vremena germanisti mnogo uradiše[2], ipak djelâ pa i pomanjih razprava i članaka koji bi se bavili današnjim nepisanim pravom u Njemačkoj a osobito u njemačkog seljaka, gotovo posve nema[3]. To je tim čudnovatije, što u naše vrijeme porastoše cijele naučne struke kao na pr. narodopis ili etnografija, koja osim klasifikacije čovjeka, po fizičnim znacima njegova tijela, po sastavu i svojstvima njegova jezika, bavi se jošte u veoma obsežnu razmjeru i oblicima čovječjega življenja u društvu. Pače, premda je ta mlada naučna struka, osobito sto se tiče društveno-pravnoga bivovanja naroda još veoma daleka od savršenstva[4], ipak ona i do sada predstavlja bogatu gragju za usporedno izučavanje prava.[5] Etnografima na glasu bi

[1] Što se običnoga prava tiče gledaj n. p. Grimm, Rechtsalterthümer. Vorrede XVIII. Savigny pak naznačuje i način kojim bi trebalo sabirati još žive pravne običaje u Njemačkoj (System I 184—186, 190—191).

[2] Od samoga Grimma izagjoše: Rechtsalterthümer, Göttingen 1828, osim manjih člankâ. Od Weisthuma koje on poče izdavati, izagjoše do sada šest knjigâ (četiri posljednje troškom istoričke komisije u Münchenu); zatim u Austriji izagjoše: Dorfweisthümer aus Mähren Chlumeckoga 1856, salcburgske „Theidingen“ trudom Siegela i Tomaschka (1870); tirolski i donjoaustrijski gotove se k izdanju Zingerle-om i Tomaschekom i bit će četiri knjige; izagjoše najposlije 1870. god. i Luksenburžki „Weisthümer“ trudom Hardta. Osim toga ima izdanih i gradskih Weisthumâ kao: Magdeburger Weisthümer von Th. Naumann. Görlitz 1852; Uerdinger Weisthümer 1854; Magdeburger Weisthümer für Breslau. A da još i danas slijede tražiti take materijale svjedoči megju ostalim i „Hans Lambel, Nachricht über die in August und September 1872 angestellten Weisthümer-Forschungen. Wien 1873.“

[3] U taj razred bi spadale dvije poveće knjige pravnih poslovica njemačkih: Hildebrand, Deutsche Rechtsprüchwörter gesammelt und erläutert (Zürich 1858). i Deutsche Rechtsssprüchwörter unter Mitwirkung von Bluntschli und Maurer herausgegeben von Graf und Dietherr. Nördlingen 1864; ali su i te poslovice većinom sabrane i zapisane u prošla vremena.

[4] U supor bujnoga razvitka književnosti te struke, u kojoj vidimo već i znatnih sistematičkih pokusâ ljudi na glasu: kao Weitza, Teylora, Friedricha Müllera, Peschelja, i pak o sistematičnosti izučenja ili opisivanja društveno-pravnih pojavâ i oblikâ nema još ni sjene; ovgje još ima pretegu kurioznost pojavâ i samovolja pojedinih pisacâ.

[5] Pogledaj Rokitanskoga govor u Mittheilungen der antropologischen Gesellschaft I Jahrgang s. 4.

izrečeno kao naučno pravilo, da i oni pojavi u družtvenom životu koji se čine najništaviji te se opažaju u narodâ najniže stojećih na ljestvici kulture, i oni u nauci mogu imati ogromno značenje, te nesmiju biti zanemareni[1].

Što je moglo dakle prepriječiti Grimma, saradnike mu i druge učene istražioce Nijemce, te se ne baviše niti se bave pravnim pojmovima, uvjerenjem, ustanovam, koji se javljaju u običajima sadanjih njemačkih seljaka, barem za naučne svrhe?.. Uzrok veoma prost! . . U Njemačkoj gradovi postadoše iz unutrnje istoričke potrebe, postadoše velikom većinom iz istoga življa iz kojega i težačka sela, te za to: naporni upliv gradskoga života, gradskoga mišljenja i učenoga prava, do nekoga stepena izjednačiše te pojmove i oblike po gradovima i po selima, ili barem u ovim posljednjim ostade tako malo samobitnoga, originalnoga, da učeni germanisti valjda ne nagjoše vrijednim da bi se na take sitnice i obzirali[2].

A da li i u našim selima zavladaše: gradski duh i život, gradski odnošaji i potrebe; da li je i u nas istrijebljena sva samorodica pravna, sve samorasle ustanove, sve mišljenje, svi samostalni

---

[1] Bastian u predgovoru (str. IV.) kataloga narodopisnoga odsjeka u Berlinskim muzejima kaže: „Gleich den Sammlungen in den Fächern der übrigen Naturwissenschaften ruhen die ethnologischen auf der breiten Basis der Vergleichungen, bei denen oft das kleinste und scheinbar niedrigst Stehende die verhältnissmässig höchste Bedeutung besitzen mag, weil in seiner einfachsten Bildung den Durchblick auf das Gesetzliche in derselben erleichternd um es dann auch unter complicirteren Formen wieder aufzufinden, und dort im Wechsel vielfacher Wandlungen als leitenden Faden festzuhalten". A na drugom mjestu: „Diese niederen Gattungen ethnischer Schöpfungen analysirend wird der Geschichtsforscher dieselben Aufklärungen gewinnen, wie sie sich dem Botaniker aus dem mikroskopischen Studium der Kriptogamen uud der dort durchsishtigen Processe des Zellenlebens und ihrer Gesetze ergeben haben" (Rechtsverhältnisse verschiedener Völker der Erde. Vorwort VI.)

[2] „Ob es heutzutage in Deutschland nur particuläre oder auch allgemeine Gewohnheiten, und wenn es diese gebe, ob sie nur zufällig (sic!) und historisch oder auch im juristischen Sinne gemeingeltende seien, ist streitig." (Veiske, Rechtslexicon sub v. Gewohnheitsrecht). U ostalom ja sam pred nekoliko godina, provedši neko vrijeme u Avstriji nad Emsom, gdje su svikolici seljaci ovejani Nijemci, sam raspitao i zapisao nekoliko pravnih običaja, najviše tičućih se obitelji, koji nikako nijesu bez značenja za nauku. Čudnovato je da učeni Nijemci, to zanemaruju! To se može valjda objasniti, nekom neodoljivom naklonostju učenoga Nijemca, osobito pravnika, motriti svijet gotovo isključivo kroza pismenost.

narodni pojmovi? Da to nije tako, neg da još žive mnogo korjenitoga društveno-pravnoga običaja u našem seoskom narodu, bilo je napomenuto i dokazano ne malim brojem spisa i još prije nazočne, a i prije prve moje knjižnice ob ovom predmetu[1], a niže će se očevidno pokazati, da na temelju same unutrnje prirode prava, i na temelju svakomu poznate naše istorije, inače nije ni biti moglo, nego da je baš trebalo da se toga materiala kod nas tako mnogo do danas živa sačuva.

A rad šta se naši naučnici novijega vremena, osobito pravnici ne bavljahu tom velevažnom gragjom koja im je pod rukom bila, i za koju nebi im trebalo bilo ni prevrtati prašljive hartije ni sigjeti u dušljivim archivima, nego zaći u najbliže selo? Nije li to radi toga, što se, iz gore navedenih uzrokâ, nebavljahu time prije nas zapadni naučnici? Lako da uprav to i jest glavni uzrok nerada! Jer, pošto se u prva dva pravca, to jest za izučenje živoga narodnog jezika i narodnog nepisanog pjesništva kao i još živuće u narodu gragje za mitologiju, u nas nagje i prilično mnogo i veoma darovitih radnika, zašto ih se ne nagje uprav za živuće nepisano pravo narodno?

Da se praktični pravnici običnim pravom u nas ne bave, objasnuje se tim, što, ne priznavajući zakonodavna vlast pravnih običaja izvorom, praktika sudova s „izučenim“ sudcima takogjer ih ne mogaše priznati, te je, dakako, naravno da odvjetnici i sudije ne nalaze vrijednim baviti se predmetom, koji nema nikakve praktične vrijednosti. Osim toga može biti da je mnogim lakše crpati gotovu nauku iz knjiga, nego li je crpati iz samoga žlvota; — mnogi pak, kojima je trudno iz fakta, koji se u običaju predstavljaju u različnim oblicima, izvoditi općenitije pojmove, možda se zabune u neizmjernoj količini njihovih razlikâ.

Megju uzrocima svijeh gore navedenih nepravilnih pojavâ, kao što i iz svega do sada kazanoga slijedi, svakako prvo mjesto zauzimlje, naša bezprimjerna virtuoznost u oponašanju svega toga, što je u stanju, s koje mu drago strane, imponirati nam, i koje dolazi do toga stepena da ona uprav i predstavlja našu najvišu originalnost. Toga radi ukor Puchte njemu savremenim naučnicima njemačkim, ukor koji je takogjer upravljen bio na adresu njegovijeh

[1] Gledaj izvore te knjižice (Pravni običaji u Slovena) privedene u njezinim citatima, megju kojima su glavniji: Utješenović, Jović, Milićević, Vuk Karadžić, Kalačov, Haxthausen i t. d.

drugova učenih pravnika, mislim da mutatis mutandis, nikomu nije tako primjeren kao upravo nama, pravnicima na južnom slovenskom kopnu: „Oni se mogu, kaže Puchta, svemu drugomu prije priljubiti, nego li tomu što je narodno, svaku drugu formu prije pojmiti i izraditi nego li narodnu, vole se svakomu drugomu djelovanju posvetiti nego li narodnomu, pače i to što učine narodnoga posla, odgovara tako malo cijeli, da rezultatima nije nikako moguće druge privući k narodnoj radnji.“ [1]

Napomenuvši neke nepravilne pojave u našem pravnom životu i nauci, dotaknuvši se i nekih uzroka tijeh pojava, neće, nadam se, izlišnim biti progovoriti koju i o nekim drugim pojavima koji, nalazeći se s gore naznačenim u kauzalnoj svezi, stoje š njima u odnošaju posljedicâ. Ipak prije nego dalje stupimo, zgodno će držim biti da kažem u opće koju o izvoru i postajanju pravnih običaja, barem u toliko u koliko je to nuždno k objašnjenju toga što će niže slijediti.

Rimljani koji tako dobro poznavahu i visoko cijenjahu običajno pravo, te mu znadijahu dati pristojno mjesto i u zakonarstvu i u sudu, rijetko se upuštahu u teoretisanje o tome predmetu, jer se nije tomu ni prilike ni nužde pokazivalo. Ipak oni, što je već Puchta tako jasno dokazao, držahu da je običaju izvor nutrnja potreba života naroda, te i narodna premda ne naročito izrečena volja, tacitus consensus populi[2].

A što ćemo da tražimo od glosatora? Mi već znamo iz njihovijeh glosâ glavni uzrok rad šta im pravni običaj nije mio[3]; pa i kad su usilovani nanj se obzirati, već izreka actus inducunt consuetudinem, koja se kod njih često sreta, svjedoči da oni na običaje gledahu samo sa vanjske strane, nemareći da potraže unutrnji izvor njegov i unutrnja njegova svojstva. Glosatorski nazor mehanizma pravnoga običaja, držaše se megju pravnicima u opće sve do trećega desetka nasega vijeka.

---

[1] Gewohnheitsrecht I. 125.

[2] Fr. 32, 35, 40 Dig. de legibus. (1. 3). A evo što rimljanin ne-pravnik o tome kaže: Consuetudinis autem jus esse putatur id, quod voluntate omnium sine lege vetustas comprobavit. (Cicero de invent. II. 22).

[3] „Illa (lex) loquitur secundum quae consuetudo erat populi et lex populi, et sic una poterat aliam tollere. At hodie principis est facere legem et consuetudine populi tolli non debet.“ Glossa Azonis ad tit. Cod . . quae sit longa consuetudo. (To je isto samo nekoliko drukčije, kazao sto godina prije njega i prvi glosator Irnerius).

Misao je bila u opće primljena, da običajno pravo izvire iz samoga običaja, iz same navike kao iz prostoga fakta, to jest da se nekakvo pravilo slučajno ispunjava besprestano, jednakim načinom neko poduže vrijeme, te da već uslijed samoga toga vršenja, to pravilo postaje obveznim, to jest postaje običajnim pravom[1]. Puchta naprotiv[2] odbaca to mnijenje i tvrdi, da prosto vršenje nekakva pravila nikako ne može biti izvorom ili razlogom toga pojava, nego da to samo vršenje jest izraz unutrnje potrebe i unutrnjeg uvjerenja naroda o toj potrebi, a običaj da nije drugo, nego forma ili način kojim se javlja to narodno uvjerenje. Pravni pak običaj, budući izrazom životnih odnošaja naroda, u svim svojim formam, to i on treba da ima svakolika svojstva i priznake organizma, kao što se to priznaje pravu u opće, narodnomu jeziku i svemu tomu što izvire iz razvitka narodnoga života i narodnoga duha. To je mnijenje dakako bilo, a i trebalo je da bude, u opće priznato svijem poboljim predstavnicima nauke, te premda s nevelikim otstupima i sada gospoduje[3]. Jednomišljenik Puchtin Savigny, saglasan budući u načelu s Puchtinom teorijom, ipak dodaje: da dugo ponavljani akti vršenja običaja, pomagaju i sa svoje strane utvrgjenju pravila koje običaj sadrži[4].

---

[1] „Quod primum a paucis quibusdam factum, ita multi postea comprobarunt imitatique sunt, ut jam fere non minus quam scripta lex observetur (Hotomannus u Comment Inst. ad l. 2. § 9.).

[2] U svome djelu, Das Gewohnheitsrecht. Erlangen 1828.

[3] O svemu tome gled. Ungera, System des oesterr. Privatrechtes I. 33—38 i tamo privedene izvore.

[4] Savigny, System des heutigen röm. Rechtes (Berlin 1840) I. § 12. Sravni i D. I. Mejer, Русское гражд. право. Чтенія. §. 5.

Unger koji je u glavnome takogje saglasan s Puchtinom teorijom, kaže ob običaju kao aktu ili pojavu samu u sebi evo što: Običaj nije Entstehungsursache prava (marerijalistička škola, glosatori itd.), ali nije ni Erscheinungsform, (spiritualistička škola: Puchta, Savigny) nego Entstehungsform l. c. Žao mi je te se nemogu saglasiti s tim čuvenim pravnikom, mojim visokoštovanim učiteljem. I ako je Ungerova trilogija (poput Hegela) oštroumna, meni se čini, da njegova Entstehungsform nikako ne stoji u oprjeci niti uništava Erscheinungsform Puchte i Savigny, jer oba pojma ni ti se megjusobno isključuju, ni ti su nespojivi megjuse. Ungerova se misao tim razlikuje, što on sa svojom Entstehungsform želi ići nešto dalje, te hoće da kaže svoje mnijenje ne samo o pojavljanju nego i o postajanju običajnoga prava. Ali mi vigjesmo da i Savigny ide još dalje, te uzimlje vršenje običaja ne samo kao formu, nego do nekog stepena i kao činjenicu pri postajanju pravnoga običaja, ili kako bi se Unger izrazio Entstehungsfaktor. U samoj knjizi Puchtinoj nema ni jednoga mjesta gdje bi on protivurječio toj Entstehungsformi, tim se manje to može kazati o Savigny. Iz toga slijedi, da

Kao izliv te same teorije neće, držim, biti izlišno pridodati nekoliko riječi o jednome pojavu u životu pravnoga običaja (koji, svak ko ima priliku neposredno motriti običaje, može lako opaziti), jer je upravo taj pojav pun važnih za nas posljedicâ.

Pošto je dakle već Savignyem neoprovrživo dokazano, da pravo, pa u kojoj se god formi javljalo, ima prirodu živoga organizma[1] slijedi, da tu prirodu organizma ima, i običajno pravo i to u najpotpunijoj mjeri. U prirodi je pak svakoga organizma da, pošto se kakvu predmetu takoga svojstva prijeći razvitak u jednome pravcu, to on, barem dok je živ i pridrži još to bitno svoje svojstvo, slijedi razvijati se u kakvu drugome pravcu.

Svakomu je poznato, da što se više podkresuju živu drvetu grane, te mu tako ne dadu u širinu, tada to drvo, probija neprestano u vis; u obratnom pak slučaju obratno. Podobno tomu i čovjek, kao još savršeniji organizam, pošto izgubi jedno ćutilo, kažimo na pr. očinji vid, to će u njega, kao neka naknada toga što izgubi, sama po sebi, da postanu ćutljivija i savršenija druga ćutila, kao što su sluh i opip. Isto tako i pravo. Čim više ono biva zanemareno, priječeno ili sakaćeno u jednome organu svoga pojavljanja, recimo u zakonima, tim će snažnije i bujnije da se razvija i da žive u drugome organu, u našem slučaju u običaju.

Pošto dakle u zapadnoj Europi, osobito u gragjanskom pravu, razvi se veoma bujno i zakonarstvo i učeno pravništvo, koje je priznavalo samo pisane zakone, to se razumije da je razvitku običaja ostalo veoma malo mjesta; — u nas pak bili su pojavi posve tima protivupoložni, pače u nas i sami zakoni na nekim mjestima, radi nemogućstva primjene, ostadoše mrtvim slovom, te uslijed toga i tu ostaviše u mnogim odnošajima gotovo cijelo polje običajima.

Niko ne može, niti će nijekati veliku važnost za nauku te opće Puchtine teorije, niko neće nijekati u opće govoreći ni njezine istinitosti. Ali s druge strane treba primijetiti: da i sam Savigny, premda tim u opće i ne okrnjuje tu teoriju, ipak nije potpuno s njom saglasan, — da, kako će se do nekle i niže pokazati, premda je teorija in abstracto primljena u nauci, ipak njezine konsékvencije ne bijahu provedene do danas ni u samaj nauci a kamo

navagjanje svoje teorije kao da bi bila u protivorječju s Puchtinom i Savignyevom, posve je izlišno, jer se time bez potrebe zapućuju već razbistreni pojmovi.

[1] Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, (Heidelberg 1814) s. 8.

li u zakonarstvu i u praktici, — da se on mnogih pitanja ni dotaknuo nije, koja i u nauci i u praktici treba da budu riješena. Već sve to sijeća nas na način postanka njegova djela, to jest, da ni on nije svagda svoje zaključke, sagragjene većinom na apstraktnoj spekulaciji, ovjerovljavao faktičnim odnošajima, koji se tek opaziti mogu neposredno u živom narodnom životu. Ipak nebudi to primljeno kao kakav ukor Puchti, koji već time steče neizmjerne zasluge, što u tome pravcu opet pronagje pravi put, komu je nauka već pred mnogo vjekova bila i trag izgubila. Ali je zazorno uprav nama njegovim nasljednicima, da nijesmo pokazanim nam putem dalje išli, te nastojali izučavati i u drugim pravcima svojstva pravnoga običaja u njegovim mnogostranim svezam i odnošajima, na temelju pozitivnijeh podataka, koje je nama bilo lakše pribaviti nego li Puchti.

Megjutim i danas se žalibože može opaziti, da svi ti koji govore ob običajnom pravu i sude o njegovim izvorima, načelima, pojavljanju, razvitku i t. d., ili ponavljaju to što je kazao daroviti obnovilac toga učenja, Puchta, ili osnivaju svoje sugjenje gotovo jedino na apstraktnoj spekulaciji, ne obzirući se na pozitivne faktične pojave u samome životu pravnoga običaja.

Prelazeći sada k pojavima koji nam se predstavljaju u obliku posljedicâ gore pomenutih nepravilnosti, obratimo se najprije k zakonarstvu, pa odmah zapitajmo: što obično biva kad zakonodavac ne obraće pažnje na pravne običaje narodne pri sastavljanju zakona? Odgovoriti na to pitanje nije odveć trudno:

Držeći se narod tvrdo svoga običaja kako'no svoga proizvoda, već i radi toga mrzi ili bar nepovjerljivo gleda na svako novotarenje, a osobito, ako ono stoji u oprjeci s njegovim pojmovima o pravu i pravici i nije izazvano očevidnim potrebama, kojima se na drugi način ne može zadovoljiti. Uslijed toga, pošto je izdan zakon, sastavioci kojega ne obzirahu se na pravne pojmove, uvjerenje, potrebe i običaje naroda, neizbježno se javlja otpor sa strane naroda, pa i kad bi moguće bilo svladati taj odpor i mehanički uvesti taj zakon, to, kao što na svakomu koraku sretamo u pravnoj istoriji, taki zakoni mjesto da uvedu nekakav red i opredijeljenost u pravne pojmove i u pravni život naroda, uvode u svakom slučaju nered i haos, tako, da se pravni pojmovi koje je narod od prije imao pomute, a novština mu, u najboljem slučaju, ni u čemu ne koristi.

Daljom posljedicom takoga stanja stvari biva obično dilemma: ili sudci da bi izbjegli svaki čas sukob zakona s običajem i s narodnim pojmovima o pravu i pravici, treba da zakon zanemare i po njemu ne sude; ili narod sa svoje strane, treba da izmišlja načine i sredstva da izbjegne posljedice zakona protivnoga svojijem pojmovima o pravdi i pravici. Nije trudno predstaviti sebi u takovom slučaju: nesnosni položaj sudaca, štetu ljudi koji se sude, demoralizaciju naroda i nepovjerenje njegovo prema vladi ili drugoj vlasti koja izdaje taki zakon. To nepovjerenje dolazi često do toga da, kada vlast i štogod očevidno koristna zapovidi ili posvjetuje, radi već uobičajeneg nedovjerja prema njoj, poslušati je bez nasilja neće. Ali pošto nasilje više razdražuje nego li ubjegjuje, a u opće ne dostiže cijeli, to kroz ne dugo vrijeme, a poslije ne male štete i kvara njim nanešena u svakom obziru, javlja se prijeka potreba taki zakon ili uništiti ili izmijeniti. A da često izmjenjivanje zakona ni malo nije u korist njihove autoritati ili dostojanstva, to se razumije samo sobom. Osim toga takim se zakonima izvrće uprav na glavu cijeli institut zakonarstva, jer dočim se zakon ima smatrati kao opći branilac od svakoga nasilja i veksacije, — radi koga dobrovoljno ograničuje narod svoju slobodu i nosi državne terete — sam se zakon, u takomu obliku, pokazuje najvećim narodnim veksatorom i mučiteljem.

Da je takijeh zakona bivalo i biva, ne treba nego se obazreti na neodoljivu težnju obopćivanja i uniformacije u pravnim pisanim ustanovam, težnja koja i dan danas nije popustila od svoje sile, koju je imala još za vremena Montesquieu[1] i Savigny[2]; ne treba nego

---

[1] „Il y a de certaines idées d' uniformité qui saisissaient quelquefois les grands esprits (car elles ont touché Charlemagne), mais qui frappent infailliblement les petits. Il y trouvent un genre de perfection qu' ils reconaissent, parceque est impossible de ne le pas découvrir; les mêmes poids dans la police, les même mesures dans le commerce, les mêmes lois dans l' état, la même religion dans toutes ses parties. Mais cela est-il toujours à propos sans ecception? Le mal de changer est-il toujours moins grand que le malheur de souffrir? Et la grandeur de génie ne consisterait-il pas mieux a savoir dans quel cas il faut l' uniformité et dans quel cas il faut des differences?... Lorsque les citoyens suivent les lois, qu' importe qu' ils suivent la même? (Esprit des lois liv. 29 ch. 18).

[2] In jedem organischen Wesen, also anch im Staate, beruht die Gesundtheit darauf, dass beides, das Ganze und jeder Theil, im Gleichgewicht stehe; dass jedem sein Recht widerfahre. Dass ein Bürger, eine Stadt, eine Provinz den Staat vergessen, dem sie angehören, ist eine sehr gewöhnliche Erscheinung

opomenuti na sukobe megju pojedinim ustanovam zakonikâ, postavših na temelju teorijâ tako zvanih naturalista-pravnika, sa faktičkim odnošajima i institutima pravnoga života, u mnogim krajevima u kojima bijahu navrnuti, bez obzira na njihove osobite potrebe. A da je bilo i biva navedenijeh posljedica i u nas na jugu, u zemljama koje bijahu usrećene takim zakonicima, ne treba ni napominjati jer je to svakomu u opće poznato[1].

Ali je zato i bilo i ima ljudi nauke isto kao i zakonodavaca i sudaca, koji ne niječu snagu pravnog običaja, pače mnogi, ne samo što je pripoznaše, nego i pokušaše nacrtati i opredijeliti odnošaj prava koji se javlja u narodnom običaju i prava koji dolazi u obliku zakona.

Mi ćemo uprav o tome ovgje i progovoriti i razlozi koje navedemo, uvjereni smo da će dokazati barem to, da još ni danas, odnošaj megju ta dva izvora nije ni najmanje jasan ni u nauci ni u praktici; da još i danas on predstavlja jednu od tako zvanih cruces juristarum (dodaj et legislatorum), jer uprav o tome još ništa opredjeljena nema, u supor općega priznanja Puchtina dokazivanja, nego je još i danas taj odnošaj mračan i zamršen. Pokazati će se još jamačno i to, da taj pojav i opet nije drugo, nego posljedica, neimanja dovoljne količine sabrana materijala za običajno pravo, po komu bi se mogla izučavati njegova unutrnja priroda i svojstva.

O Rimljanina izlišno je ovgje i govoriti, pošto je odnošaj potpune ravnopravnosti običaja s zakonom u njih tako obširno i temeljito izložen Puchtom[2]. O glosatorima i sredovječnim pravnicima dosta je kazati, da je od njih, kako ih mi znamo, i te liberalnosti dosta, što priznaju da samo gdje zakona nema tu i običaj može zauzeti njegovo mjesto[3], ali i to u apstraktnoj teoriji, jer ne priznavajući oni u pravnom običaju svojstvo prava nego samo pravnoga fakta, koji treba pred sudom dokazati, i pače dokazati da

und jeder wird diesen Zustand für unnatürlich und krankhaft erkennen. Aber ebenso kann die lebendige Liebe zum ganzen blos aus der lebendigen Theilnahme an allen einzelnen Verhältnissen hervorgehen, und nur wer seinem Hause tüchtig vorsteht, wird ein trefflicher Bürger sein. Darum ist est ein Irrthum, zu glauben, dass Allgemeine wird am Leben gewinnen durch die Vernichtung aller individuellen Verhältnisse. Savigny, Beruf §. 42.

[1] Dva tri primjera privedeni su našoj raspravici: O научной разработкѣ исторіи слав. права, prijevod u „Pravu" A. Šimonića god. I str. 355 i opaske.

[2] U navedenom djelu Gewohnheitsrecht.

[3] Tantum consuetudo valet, ubi lex non est scripta, quantum ipsa lex ubi est scripta. Accursius. Glossa ad tit. cod. quae sit longa consuetudo.

da ima svukoliku ogromnu količinu njima zahtjevanih svojstava[1] da bi priznat bio, to razumije se, da je na djelu i ta ustupka bila više prividna nego li realna.

Puchta pak koji, kako vigjesmo, jasno pred nama raskri opću prirodu pravnoga običaja, dokaza neoprovržljivo, da običaj nije drugo nego oblik pojavljanja, a da mu je sadržaj pravo, isto tako snažno i živo kao što je i ono u zakonu. Već po logičnoj dosljednosti trebalo mu je doći, kao što i dogje, do zaključka; da i u sudu običaj treba da ima istu težinu i snagu kao i zakon, kao što to bijaše u Rimljanâ. I to je dakako posve u redu. Ali nastaje važno pitanje: što će biti tada kad dogje u koliziju, pravo koje se javlja u obliku običaja s pravom koje se javlja u obliku zakona? To je već predvidio oštroumni restaurator običnog prava u nauci, i evo u malo riječi rezultata njegova razloženja:

„In der Existenz eines Gesetzes kann möglicherweise der Grund liegen, warum ein Gewohnheitsrecht überall, trotz einer bestehenden Übung, nicht anzunehmen ist. Ist aber ein Gewohnheitsrecht wirklich vorhanden, so hat auf die Beurtheilung seiner Collision mit gesetzlichem Recht, seine Eigenschaft als Gewohnheitsrecht, keinen Einfluss, diese Collision ist vielmer ganz ebenso anzusehen, wie wenn sie zwischen Rechtssätzen derselben Quelle einträte.[2]

I ova posljednja stavka predstavlja se apstrakno umu, isto tako dosljedno logičnom kao i prediduća i kao sve što taj daroviti pisac kaza o našemu predmetu. Po tomu bi se na prvi pogled kazalo, da se ni tome posljednjem zaključku ne da ni na dlaku prigovoriti. Ipak, premda i sam vrući zaštitnik običajnog prava, nikako ne mogu Puchtin zaključak primiti takav kakav je. Ja sam uvjeren da kad bi Puchta bio imao prilike upoznati se neposredno sa priličnom količinom živijeh pravnijeh običaja, u njihovu odnošaju k zakonu, i u njihovu položaju u narodnom i državnom životu, bio bi svakako došao do uvjerenja, da ako igje to ovgje, po starome pravilu: qui bene distinguit bene docet, treba pri interpretaciji, razlikovati na kategorije slučajeve sukoba ili kolizije megju običajem i zakonom. Glavne kategorije bile bi po mome mnijenju dvije. Pri slučajevima jedne od njih svakako bi moguća bila primjena

---

[1] Actuum frequentia, temporis diuturnitas; actus plures, publici, continui, uniformes, non interrupti, rationabiles, opinione necessitatis suscepti etc. Puchta G. R. III. 25.

[2] l. c. pag. 215.

ili aplikacija Puchtine teorije; — k drugoj kategoriji, čini mi se, da je ta primjena posve nemoguća.

Mi ćemo to svoje mnijenje niže pokušati da pobliže objasnimo i potkrijepimo razlozima, a sada treba da konstatujemo pojav, koji nam prilično osvjetljuje položaj učenja o megjusobnom odnošaju zakona k običaju. Koliko se god riječima ponavlja i priznaje in abstracto Puchtina teorija, svakako je čudnovato, da još nigdje u zakonodavstvu poznijemu izdanja njegove knjige (a od kad je izdana progje gotovo po vijeka) nije bila, u koliko je nama poznato, primljena i i slijegjena, pa baš ni u onim zemljama i državam gdje se inače sva Puchtina mnijenja ob običajnom pravu osobito poštuju.

Teško da je Puchtina teorija o jednakosti i ravnotežini običajnog prava sa pisanim zakonom igje tako rado u nauci primljena; i slijegjena kao što je u Rusiji, osobito u novije vrijeme[1], pače kako ćemo niže vigjeti, ona veće doprje i do zakonodavne vlasti i njezinih najbližih savjetnika.

U nauci gragjanskog prava u Rusiji, već se od davna govori ob običnom pravu kao ob izvoru potpuno ravnopravnom sa zakonom. Ipak i ovgje, kao i na drugim mjestima, pošto dogje na red učenje o koliziji zakona s pravnim običajem, odmah se i s katedre i u znanstvenim knjigam započinje poznato Bekonovo sermocinari quasi ex vinculis, sa svakim logičnim i nelogičnim okretanjem i prevrtanjem izreka i uzroka te se i opet nastoji, to što je jednom rukom dano običaju, drugom mu oduzeti. I ovgje dakle, in fine finali, kad do djela dogje, pravni običaj u slučaju kolizije, treba da se opet bržebolje nazad povuče, te da ustupi mjesto pisanomu zakonu[2].

[1] To se vidi i iz revnosti kojom se u posljednje vrijeme u Rusiji sabiru i izučavaju pravni običaji. Dočim pred 15 – 20 godina jedan od najboljih ruskih civilistâ, pokojni Dmitrij Ivanovič Mejer, u svojim predavanjima (Русское гражданское право. Чтенія. Lani izagje 5° izdanje), govoreći ob običajnom pravu u Rusiji, ne mogaše navesti o tome predmetu nego cigli jedan članak (str. 20), — u novije se vrijeme nalazi na tom polju dosta velik broj radnika, čemu dakako pomagaju i različna društva i vlada, dajući u tu svrhu obilna sredstva, izašiljući učene ekspedicije, zvanične komisije i t. d. Megju društvima učenim odlikuje se svakako carsko geografsko društvo, osobito njegov odsjek etnografski. Megju radnicima odlikovaše se: Kalačov, Jefimenko, Čubinski, Ljuboščinski; od mlagjih započeše se s uspjehom baviti tim predmetom: Hildebrand Mainov, Mulov i drugi.

[2] Sravni n. p. I. J. Mejera l. c. §§. 5. i 12.

Što se tiče ruske zakonodavne vlasti, to vidimo u novije vrijeme u nje iskrenu želju slijediti Puchtinoj teoriji, te dati običaju jednako mjesto kao i pisanom zakonu, — ali da se to ni do sada na djelu ne privede u život, ne mislimo da je tomu kriv samo zakonodavac i njegovi savjetnici. Veoma je u tome obziru karakteran sadržaj jednoga zakonskog članka i njegova oficijalnog komentara, kojim se opredjeljuje odnošaj pravnoga običaja k zakonu u novom sudskom ustavu, kojim su uvedene, poznate i za granicom radikalne reforme u sudskoj struci te države[1]. To je §. 230 gragjanskog sudskog postupka, koji evo što kaže:

„При постановленіи рѣшенія, мировой судьа можетъ, по ссылкѣ одной изъ обѣихъ сторонъ, руководствоватсія общеизвѣстными мѣстными обычаями, но лишь въ томъ случаѣ, когда примѣненіе мѣстныхъ обычаевъ дозволяется именно закономъ или въ случаяхъ положительно не разрѣшаемыхъ закономъ“.

Ovgje je dakle običaj priznan zakonodavcem; — ali istom što dogje u doticaj s zakonom, to se prvi ograničuje bez dugog razgovora, nimalo manje nego li poznatim §§ pruskog, francuskoga i austrijskog zakonika,[2] a pisanomu zakonu, pa bio dobar ili zao daje se neograničeno gospodstvo kao i u zapadnoj Europi. Ali rationes legis, izložene dikasteriom komu je zadaća sastavljanje zakonâ, još nam jasniji primjer daju u istome tom pravcu t. j. toga neizbježnoga protivorječja megju priznanjem riječima i vršenja činom — te ću glavnija mjesta toga prostranoga kommentara u potpunosti svojoj privesti:

Predposlavši nekoliko općih izraza o važnosti običaja, sastavljači produžuju:

---

[1] Судебные уставы 20 ноября 1864 года.

[2] Preuss. Landrecht § 314, Oesterr. allg. bürg. Gesetzbuch § 10, 11. Code Napoleon art. 1390, proced. civ. art. 3041, (premda se to tiče pojedinih coutumes) ali se i ovgje priznaju mjestni običaji (usages locaux) koji se odnose k različnim mjeram i k rokovima. Italijanski gragj. zakonik od 1865. g. (Codice civile del regno d' Italia) ne govori, istina, u samomu zakoniku ob ukidanju običajâ ali se iz čl. 4. vidi da se isključivo gospodstvo zakonima daje. I pak priznaje naročito le consuetudini locali koje se odnose takogjer k mjeram i k rokovima (art. 1608, 1610, 1613, 1625). Paće u jednoj vrsti ugovorâ, običaj ima prednost pred zakonom; čl. 1654 kaže: „In tutto ciò che non è regolato dalle disposizioni precedenti o da convenzioni espresse, si osservano nel contratto di masseria le consuetudini locali. In mancanza di consuetudini o di convenzioni espresse hanno luogo le regole seguenti.“

„Такое значеніе и такая сила обычая въ жизни требуетъ, что бы онъ былъ допущенъ и при разборѣ дѣлъ у мироваго судьи, ибо въ противномъ случаѣ стѣснялась бы безъ всякой надобности, сама жизнь и рѣшеніе судьи было бы явно несправедливымъ.

Это сознало въ настоящее время и наше правительство, дозволивъ мировымъ посредникамъ, при разборѣ споровъ по найму землевладѣльцами людей въ разныя работы, въ услуженіе и хозяйственныя должности, по отдачѣ въ наемъ земель, по потравамъ полей, луговъ и другихъ угодіи и по порубкамъ владѣльческихъ лѣсовъ, руководствоваться мѣстными обычаями, „если сіи послѣдніе не противорѣчать существующимъ законамъ и положеніамъ о крестіанахъ“ (Положенія о губернскихъ и уѣздныхъ по крестіанскимъ дѣламъ учреждeніи стр. 31 и 56).

Извѣстно что крестіане въ своемъ быту и въ отношеніахъ между собою руководствуются главнимъ образомъ обычаями. Въ особенности же имущественное и хозяйственное положеніе крестіанъ дало своеобразный характеръ отношеніамъ между членами крестьянской семьи. Отсюда рѣзкое различіе обычаевъ въ наслѣдованіи и раздѣлахъ кретіанскаго имущества и въ опекѣ и попечительствѣ надъ малолѣтними, отъ правилъ дѣйствующихъ относительно наслѣдованія, раздѣловъ и опекъ между прочими классами. По сему нарушеніе этихъ обычаевъ было бы тождественно съ растройствомъ семейныхъ отношеніи въ той формѣ, въ какой они сложились у крестіанъ съ незапамятныхъ временъ, тѣмъ болѣ что дѣйствующіе законы о семейственныхъ правахъ въ многихъ случаяхъ, а законы по имуществу и вовсе неимѣютъ примѣненія между крестіянами, на практикѣ же ихъ замѣняли обычаи.

По мѣрѣ того, какъ правительство ближе знакомилось съ народомъ, оно дѣлало изъятія вь законахъ въ тѣхъ случаяхъ, гдѣ крестіане очевидно не могли ими руководствоваться. (slijede primjeri iznimaka).

Еще опредѣлительнѣе выражено дозволеніе крестіанамъ руководствоваться ихъ обычаями въ положеніахъ 19 февраля 1861 года. стат. 21. общаго положеніа и стат. 38. Тоже вь статьяхъ 116 въ мѣстныхъ положеніахъ для губерніи великоросс.

новоросс. и бѣлоросс. стат. 110, въ мѣстныхъ положеніахъ для губ. малоросс. стат. 93—95 и друг.

Но полное значеніе обычяевъ въ отпошеніахъ между крестіанами признано статьею 107—110 общаго положенія въ которомъ постановлено „Если (въ волостномъ судѣ) тяжущіася стороны не пойдутъ на мировую сдѣлку, то судъ рѣшитъ дѣло либо на основаніи заявленныхъ въ волостномъ правленіи сдѣлокъ и обязательствъ, если таковыа были заключены между спорящими сторонами, либо, при отсутствіи таковыхъ сдѣлокъ, на основаніи мѣстныхъ обычаевъ и правилъ принятыхъ въ крестіанскомъ быту.“

И такъ обычаи не только допущены но и узаконены въ судахъ мѣстныхъ, именио при разборѣ извѣстнаю рода дѣлъ мировыми посредниками и въ судахъ волостныхъ. Затѣмъ остается разсмотрѣть вопросъ: могутъ ли мировымъ судьямъ быть предоставлены въ этомъ отношеніи тѣже права, какими уже пользуются мировые посредники и волостные суды?

На этотъ вопросъ слѣдуетъ отвѣтить утвердительно, если принять въ вниманіе что мировымъ судьямъ будутъ подлежать и тѣ дѣла, при разборѣ коихъ мировымъ посредникамъ дозволено руководствовоться обычаями, имѣющими какъ показано выше столь важное значеніе въ дѣлахъ этого рода.

Od uzrokâ pro i contra primanja običaja u sud, koji za ovijem slijede, privesti ćemo ovgje, radi kratkoće, samo karakternije:

Было бы въ вышей степени непослѣдовательно со стороны законодательвства, допустивь однажды силу обычаевъ на судѣ у мировыхъ посредниковъ, не допустить ея при разборѣ дѣлъ того же рода мировыми судьями, которыіе будутъ въ столь же близкихъ отношеніахъ къ народу . . .

Противъ признанія за обычаями такой силы возражаютъ, съ одной стороны, что оны едвали кому извѣстны кромѣ крестіанъ, но и послѣдные имѣютъ объ нихъ весьма неопредѣленное понятіе, и потому, что бы ими руководствоваться, надлежитъ ихъ собрать и придать имъ опредѣленность...

Не подлежитъ сомненію, что такъ называемые юридическіе обычаи, существующіе между крестіанами и между лицами другихъ сословіи мало извѣстны и что было бы весьма полезно собрать и огласить ихъ. Но говоря

что обычаи мало извѣстны, должно имѣть въ виду тѣ классы и тѣ лица до которыхъ они не касаются: междутѣмъ купцы и вообще торговцы, которымъ прходится такъ часто входить между собою вь сдѣлки на основанiи объчаевъ существующихъ въ торовлѣ и потому называемыхъ торговыми, не только знають ихъ но могутъ опредѣлительно обяснить, въ чемъ они заключаются. Точно также помѣщики, арендаторы, рядчики, наемные люды, землевладѣльцы и всякаго рода промышленныки имѣющiе частыя сношенiя съ сельскими жителями, очень хорошо знаютъ сельскiе обычаи данной мѣстности, которые налагаютъ на всѣ исчисленныя лица извѣстныя вь отношенiи другъ къ другу обязанности.

Zatim dolazi odgovor onima koji se boje da običaj, primivši ga u sud, ne previsi zakon:

Извѣстно что самые лучшiе и самые прочные законы суть тѣ, которые возникаютъ изъ народной потребности, которые сознаны въ своей необходимости тѣмъ кого они непосредственно касаются, и которыхъ польза уже доказана долговременнымъ примѣненiемъ ихъ къ практикѣ. Съ этою цѣлю обычан нерѣдко утверждаютса верховною властью и получаютъ такимъ образомъ силу законовъ.

И на оборотъ, подъ влiанiемъ обычая, замѣняющаго въ жизни законъ, который не соотвѣтствуетъ ея потребностямъ, этотъ послѣднiи подвергается отмѣнѣ. Но какiе обычаи могли бы получить силу закона, какiе могли бы лишь въ извѣстныхъ случаяхъ допускаться, и какiе наконецъ слѣдуетъ воспретить, какъ положительно вредные, на это нельзя указать, незная обычаевъ, дѣйствующихъ вь разныхъ мѣстностiахъ. Здѣсъ то и оказывается необходимость собрать существующiе у насъ юридическiе обычаи. Лучшимъ же для этого способомъ должио признать занесенiе ихъ мировыми судьями въ особыя книги въ случаѣ рѣшенiя дѣлъ на основанiи обычаевъ.

Если бы за симъ принято было, что бы такимъ образомъ обычаи озпажды въ годъ представлялись мировыми судьями въ мѣстный мировой съѣздь, а мировые съѣзды всѣ полученныя свѣдѣнiя этого содержанiя препровождали бы въ министерство юстицiи, то можно смѣло ручаться, что бы въ продолженiи самаго короткаго времени и безъ всякихъ издержекъ со стороны правительства, составился бы у насъ истинно драго-

цѣнный сборникъ юридическихъ обычаевъ (Общая записка 1863 г. ч. I. стр. 60—67).[1]

По симъ основаніамъ предложено было установить слѣдующія правила:

1. Мировой судья постановляетъ рѣшеніе по закону или на основаніи общеизвѣстныхъ мѣстныхъ обычаевъ.

2. На основаніи обшеизвѣстныхъ мѣстныхъ обычаевъ мировой судья постановлаетъ рѣшенія не иначе, какъ по просьбѣ одной или обѣихъ тяжущихся сторонъ и при томъ въ тѣхъ только случаяхъ когда закономъ дозволяется руководствоваться обычаями, или же когда обычаями этими дополняются дѣйствующіе законы.

3. Въ сихъ случаяхъ мировой судья, для подтвержденія существующаго на мѣстѣ обычая, если таковой ему недостаточно извѣстенъ, приглашаетъ отъ трехъ до шести заслуживающихъ довѣрья, мѣстныхъ жителей, коихъ показаніе и записиваетcя въ особую книгу (пр. уставъ стр. 13, 67—69).

Ipak na temelju različnih bojaznî i uzroka, pri završnoj raspravi bi ustanovljeno:

Принимать въ руководство общеизвѣстные мѣстные обычаи предоставлено мировому судѣ лишь въ тѣхъ случаяхъ, когда примѣненіе ихъ дозволяется закономъ или въ случаяхъ, неразрѣшаемыхъ въ самомъ законѣ.[2]

Evo dakle najviši u državi kolegijalni organ koji u takim poslovima okružuje zakonodavca, priznaje u svome izvještaju ob uzrocima živu silu običaja; iskreno priznaje da vlada te običaje nije znala u prijašnja vremena, te da je uslijed toga griješila; navodi slučajeve u kojima se zakonodavac i prije na običaje obzirao, osobito u ustavu o seljacima gdje, u nekim odnošajima, zakon i ne dolazi na srijedu nego je mjerodavan samo običaj. Ocjenjuje argumente za i protiv ravnopravnosti običaja sa zakonom i odlučno se iskazuje za ravnopravnost; naznačuje način kojim će se sabirati pravni običaji i. t. d. — ali i ovgje, dolazeći ad fractionem panis, da opredijeli odnošaj običaja k zakonu kad dogju megju se

[1] Budući to kazano ne kao kategorična naredba, nego samo kao desiderium, to žalibože, na koliko je meni poznato, nenagje se do sada sudacâ koji bi taj neveliki trud zapisivanja običajâ na se uzeli.

[2] Ovaj izvještaj ob uzrocima obnarodovan je samo u zvaničnom izdanju drugoga odsjeka lične carske kancelarije (Второе отдѣленіе собственной Его Императорскаго Величества канцеляріи).

u koliziju, i opet vaskolik liberalizam i ovijeh najviših prijateljâ običaja, isčezava te zakon dobiva neograničeno gospodstvo. Od kuda taj čudnovati pojav?.... Od tuda da i najiskreniji privrženici teorije Puchtine uvigjoše je na djelu neprimjenjivom, a ta neprimjenjivost ili nemogućstvo aplikacije dolazi, po mome mnijenju, od tuda, što je odveć općenita te se ne obzire na to, da se i pravni običaji narodni mogu osnivati na različnom temelju, pa i njih kao što i zakone treba smatrati sa različnih stranâ i gledištâ.

Pošto dakle ne poiska i ne naznači te razlike sam Puchta koji napisa cijelu knjigu o tome predmetu, — to sastavioci zakonâ tim manje mogahu propušteno popuniti, a s druge strane nikako ne mogahu zaboraviti ni dostojanstvo zakonodavne vlasti, te ostaviti neograničenomu prizvolu sudaca hoće li u pojedinijem slučajevima pripoznavati volju zakonodavca ili ne. Od tuda dakle dugačko razlaganje pro a kratki zaključak (podobno zapadno-europskoj zakonodavnoj praktici) contra običaja, jer im se ipak posljednje predstavljalo kao manje zlo.

A kako da se riješi to zapućeno pitanje, te se jednom oslobodimo takovoga protivorječja? Po mome mnijenju to će moći biti tek onda, pošto pred nama bude dovoljna količina sabranih pravnih običaja, kad bude moguće razdijeliti te običaje po njihovu proishodu, intensionosti, opsegu i drugim svojstima na različne kategorije,[1] kao što se u nauci od davna dijele i zakoni. Što se zakona tiče, broj je tijeh kategorija tako prostran[2] da se već digoše važni glasovi protiv potrebi, tačnosti i koristi nekojih izmegju njih.[3]

U supor toga bogatstva, ja ću i pak da predložim ovgje još dvije kategorije osobite vrste, na koje bi po mome mnijenju trebalo dijeliti zakone pri njihovu sukobu sa običajima, jer mislim da, obzirom na stanje u kome se nalazi zakonarstvo u naše vrijeme, to je jedini put kojim bi malo po malo, svakim in abstracto priznavana a svakim in praxi odbacana Puchtina teorija o ravno-

---

[1] Da je nuždno i moguće tako dijeljenje svjedoči i to, da već sam Puchta razlikuje narodni pravni običaj od praktike sudova s učenim sudcima, kojoj on pripisuje posve druga svojstva, pa je i nepodvodi pod svoju teoriju (Gew. R. 108). Drugi ih dijele još u opće i mjestne, historičke i slučajne (sic!) (Weiske Rechtslexicon sub Gewohnheitsrecht).

[2] U općem dijelu svake priručne učevne knjige gragjanskoga prava, može se naći gomila tijeh razlika kao: leges cogentes, leg. permissivae, — leg. jubentes, leg. prohibitivae, — leg. communes, leg. singulares, — leg. perfectae, leg. imperfectae, leg. minus quam perfectae i t. d.

[3] Unger, System etc. I. 58. i u notama.

pravnosti zakona i običaja, mogla dobiti pût i krv. Premda se to pitanje, već radi gorenavedenoga uzroka, ni ovim definitivno ne riješava, ja ipak priopćujem ovom prilikom svoju misao radi toga, što bi ona mogla pobuditi k razmišljanju o tome predmetu, te povoda dati, da se ugje u pretres o načinu kojim bi se cijela teorija današnje interpretacije, barem za slučajeve sukoba zakona s običajem, preobrazila i bliže opredijelila.[1]

Isto kao što pri svakoj nejasnosti ili protivorječju zakona, tako i pri sukobu zakona s običajem, treba pribjeći k interpretaciji[2]. Razumije se da ako za dotični slučaj nema tako zvanoga zakonitog tumačenja (interpretatio legalis[3]), na koje se u ostalom mi ovgje i ne obziremo, ne ostaje nego tražiti pomoći u učenome tumačenju (interpretatio doctrinalis). Ova posljednja vrsta interpretacije, — koja se dijeli na gramatičnu i logičnu, a ova druga sadrži već u sebi sistematičnu i istoričku, — daje na ruku tumačiocu mnogo srestva da bi se dokopao odnošaja prave volje zakonodavca k pravilima koja tumači. U tu mu svrhu i praktika i nauka ne samo dopuštaju nego i nalažu da izuči: uzrok zakona (ratio legis), uzrok prava (ratio juris), povod zakona (occasio legis), cijeli sastav njegov u megjusobnoj zavisnosti pojedinih dijelova, druge izreke zakonodavčeve o istome predmetu, istorički razvitak instituta ka komu se odnosi. Osim toga tumaču se nalaže da još baci pogled: na zakone koji služahu tumačenomu izvorom ili osnovom, na savremene teorije, zatim na predloge, izvještaje komisijâ i. t. d.[4]

Ovgje se dakle iziskuje volja zakonodavčeva u njezinom odnošaju s množinom elemenata, iz kojih se pretpolaže da je mogla

[1] Savigny opaža da što se interpretacije u opće tiče, imamo u književnosti uzoritih obrazaca i u Rimljanâ i u novije vrijeme, ali odmah dodaje: ungleich mangelhafter ist dasjenige was bis jetzt als Theorie derselben aufgestellt worden ist (System I. 211).

[2] Neki noviji pravnici tvrde pače, i ne bez razloga, da svaki pa i najjasniji zakon, treba pri aplikaciji da se podvrgne tumačenju (Holzendorf Encicl. II. Aufl. I. 324).

[3] Ova se pak, kako je poznato, dijeli na interp. authentica i interp. usualis. Prvo je kad sam zakonodavac objasni zakon, pa bilo ma u kom smislu, drugo je kad se to uradi putem običaja. I usualna interpretacija može isto kao i authentična posve ili dijelom ukinuti prijašnji zakon, ili mu što pridodati, ili ga u čemu preinačiti. Lex aut rogatur i. e. fertur, aut abrogatur i. e. prior lex tollitur, aut derogatur i. e. pars primae tollitur, aut subrogatur i. e. adjicitur aliquid primae legi, aut obrogatur i. e. mutatur aliquid ex prima lege (Domitii Ulpiani fragmenta, tit. 1 § 3).

[4] Unger, System des oester. bürg. Rechtes I. 82—83.

postati, ištu se življi koji ga praćahu pri postanku, te mogu proliti kakvu svjetlost pri objašnjenju: gomila činjevicâ megju kojima ih svakako ima i vrlo podregjene važnosti. Megju tim posve se zaboravlja predpisati tumačiocu, da nastoji tražiti odnošaj volje zakonodovca k običaju, koji, kako što je u opće pripoznato, predstavlja svakako samostalni izvoŕ prava! Ja sam tvrdo uvjeren da u mnogim slučajevima i to ne samo pri sukobu zakona s običajem, bez temeljita izučenja toga pošljednega odnošaja, sve ostalo mnogovrstno orudje neće biti u stanju privesti tumača k željenoj cijeli.

Ja dakle dogjoh do uvjerenja da u slučaju sukoba zakona s običajem, slučaju radi koga je ovgje i podignuto bilo cijelo pitanje, prije svakoga daljega istraživanja smisla dotičnih pravila ili zakonâ, neobhodno je potrebno uprav zakone koji dogjoše s običajem u koliziju, razdijeliti na slijedeće dvije glavne kategorije:

1. Zakonodavac je pri svome poslu znao o pravnome običaju sa svijem njegovim odnošajima k pravnome institutu o kome zakon govori i koji se nalazi u oprjeci s običajem; ili,

2. Kako se iz cijeloga smisla i pravca zakona vidi, zakonodavac toga običaja i njegovih odnošaja nije znao kad je zakon ustanavljao.

U prvom slučaju svakako je zakon stariji i ne može biti govora o ravnopravnosti običaja sa zakonom, nemoj u toliko u koliko se njime može popuniti zakon; a

U drngom svakako je logično, da se smatraju u oprjeci stojeće postanove kao postanove jednoga istovjetnoga izvora, te da se po običnim pravilima podvrgnu interpretaciji, kao što to Puchta i predlaže.

Možda će se činiti nepristojnim, ne odgovarajućim dostojanstvu zakonodavne vlasti, u opće podvrgavati njezine ustanove takoj analizi, jer u sukobima, koji spadaju pod vrstu naznačenu pod 2 uličio bi se zakonodavac u neznanju. Na to sa može odgovoriti:

a) Već same promjene, preinake, ukidanje zakonâ predpostavlja do nekog stepena nijekanje sveznanja zakonodavčeva;

b) I naukom je priznano, da je to sveznanje ne moguće, dočim se dopušta osim gramatične još i logično tumačenje, koje ćve u sebi sadrži sistematičku i istoričku interpretaciju[1]. Osobito

---

[1] Unger, System etc. I. 82. ujedno s opaskom. Savigny pače daje sistematičkoj i istoričkoj interpretaciji usporedno mjesto kao što i gramatičnoj i logičkoj. System des heut. röm. Rechtes I. 213—216. Gledaj u ostalom i Holzendorfa, Enciclopaedie I. 325 gdje se prima kao posebni elemenat in-

posljednje je tako jako orudje u rukama tumača, da on njime može pokazati nebrojene slučajeve, u kojima zakonodavac, niti je znao niti je mogao znati dotičnoga običaja.

c) Da i sam zakonodavac ne priznaje sebe sveznajućim i nepogrješivim: — to se megju ostalim vidi i iz izreka zvaničnoga razlaganja uzrokâ §. 130. gore navedenog sudbenog zakona.

Pošto je to dopušteno, neće, držim, trudno biti uvjeriti se o razložnosti predloženog razlikovanja.

Što se tiče sukoba zakona s običajem koji je poznat bio zakonodavcu, te nikako ne smije nadvladati zakon, može se navesti;

a) Niko ne sumnja o pravu zakonodavca novim zakonom ukinuti pregjašnji, pa se ni o tome sumnjati ne može, da on zakonom može ukinuti i običaj.

b) Kao što pri stečaju kakvih prilika i okolnosti, zakon se može pokazati štetnim, te treba da bude ukinut ili izmijenjen, isto se tako može naći i takav štetan običaj, pa zakonodavna vlast ne može čekati, dok on sam sobom izagje iz upotrebe (desuetudine vel consuetudine contraria), nego ima pravo a i dužnost ukinuti ga zakonom.

c) Sam Puchta na gorenavedenom mjestu kaže, premda mimogred, da zakonodavac ima pravo izdati zakon, kojim se istiskuje iz upotrebe običaj, što potvrgjuje i Savigny mnijenjem, da, ako je zakon izdan u zaštitu kakva državnoga interesa, ili je običaj samo mjestni, tad zakon, ako je i stariji, ukida običaj[1] Mnijenja onijeh

---

terpretacije još i analogija koja je već priznana bila i austrij. gragj. zakonikom (Unger I. 59). O širini kruga interpretativne radnje rimskih pravnikâ, Rudorff dogje do izreke: Die alten Juristen und Praetoren standen nicht unter, sondern mit voller Freiheit über dem Gesetz (Nota 1 u njegovu VII izdanju Puchtinih Institutionen I. 32). Ihering pak privodi u potvrdu toga pojava mjesta u rimskim izvorima (Geist des röm. Rechtes 1 aufl. s. 440—452). Uprav se radi toga obično i kaže da je radnja rimskih pravnikâ proizvodila novo pravo nezavisno od zakona, da je bila posebnim izvorom koji se je zvao jus civile u užem smislu, ipak treba dodati da taj uži jus civile nije bio nezavisan od običaja. Budući se dan današnji izvori prava nalaze u posve drugom megjusobnom odnošaju, nego li je to u Rimljana bilo, nije moguće zahtjevati da bi današnja interpretatio doctrinalis pravnikâ stala više zakona, ali ako joj se barem intensivno ne raširi krug davši joj pravo vršiti svoju radnju svestrano, kakav će ishod imati oni sudski poslovi glede kojih zakonotvorac, kao što se Puchta izražava, wünschenswerthe Energie, mit willkührlichen Dazwischengreifen, Schleunigkeit der Abhülfe mit Improvisation von Rechtssätzen verwechselt hat? (Institutionen I § 15).

pravnikâ, koji su uvjereni, da zakon i jest jedini izvor prava, izlišno je i navoditi, jer su nam i onako dovoljno poznati.

Glede drugoga slučaja, to jest, da pravni običaj, o kome nije znao zakonodavac izdavajući zakon, pri sukobu s njime, ne smije podleći takomu zakonu, mogu se megju ostalim, navesti slijedeći razlozi:

a) sudac, ako će da mu osuda bude pravedna i pravovaljana, treba da sudi na temelju svestrane i podrobne causae cognitionis: razumije se da je tim neophodnija ta cognitio zakonodavcu, koji izdajući zakon, ne rješava kao prosti sudac o jednome slučaju, nego on tim izgovara osudu već unaprijed za hiljade i hiljade slučajeva.

b) Pravni običaj po svojoj organičnosti nije drugo nego izražaj odnošajâ nekoga pravnoga instituta narodnoga. Ako dakle zakonodavac nije znao dotični običaj, nije znao ni institut, a pisati pravila za odnošaje, koji se ne znaju, može se obzirom na osobite prilike do nekle i ispričati, ali takomu se pravilu klanjati kao pravilu ozbiljnoga zakona, svakako graniči sa besmislicom[2].

c) Pošto je već neoprovrživo dokazano, da neznanje prava nije ignorantia facti nego ignorantia juris[3] i pošto niko i ne sumnja o istinitosti staroga pravila, jura novit curia, to tim vise treba da zakonodavna vlast znade ta jura, ma u kome se god obliku oni javljali, baš i u onim slučajevima, kad hoće da ih ukine.

d) Pravnički je aksiom, da se zakon osniva na volji zakonotvorca, te iz toga slijedi pitanje: kakva volja može biti tamo, gdje je ona osnovana na neznanju, na pogrešci? Jasno je, da u takom slučaju ne može biti ni riječi o volji zakonodavčevoj. Iz toga pak dalje slijedi, da sudac, koji više voli osnovati svoj sud na običaju, nego li

---

[1] Savigny, System I. 196. Puchta pak na drugom mjestu pokazuje toliku pobožnost prema tomu što je već uzelo formu zakona, da dolazi do nekle sam u oprjeku sa svojom teorijom ravnopravnosti običaja sa zakonom (Institutionen I. 29). Prilikom moga ne davnog putovanja po Kavkazu, imah priliku ne rijetko primijetiti, kako najprimitivniji narodi postanovljuju i opslužuju pravila u oprjeci s običajem. Premda i postanovljeno pravilo biva nepisano, ipak nikomu od njih ni na um palo ne bi ni da sumlja o tome: koja je od dvije ustanove jača, jer znadu da uprav za to što običaj nije bio dobar bi ukinut i zamijenjen naročito postanovljenim pravilom. U njih bo nije kako u nas, obrazovanih Europejacâ, da se ukida i zamjenjuje to o čemu se još ne zna da li je dobro, da li je zlo; da li je potrebno ili suvišno.

[2] Regula est quae rem quae est breriter enarrat, non ut ex regula jus summatur, sed ex jure quod est regula fiat (fr. 1. Dig. de reg. jur. (50. 17).

[3] Puchta. Gew. R. II. 167, 220.

na takome zakonu, ne može nikako biti prekoreu običnom frazom, da on tim ne vrši volju zakonodavca, jer te volje u takom slučaju i nema.

e) Već sami glosatori dopuštahu običnomu pravu zakonsku snagu u slučajevima, gdje zakona nema[1] (što vidimo i u gore navedenom §. 130.). Pošto pak u našem slučaju, po tome što je kazano u prediducoj tačci, nema volje zakonodavčeve, dakle ni zakona, to dakako običaj stupa u svoja prava, već i na temelju tijeh ograničenih pojmova glosatorskih.

f) Kad pak nebi htjeli izvoditi stroge konsekvencije iz kazanoga u tačci d), mogli bi se obratiti k tumačenju, pa pitati: rad šta se dopušta upotreba običaja u sudu, kad zakona nema? . . Logički bi odgovor na to jamačno bio od prilike ovaj: „da je zakonodavac znao ob ovome pravnom institutu, poslu ili slučaju, kad je sastavljao zakon on bi jamačno bio postanovio onako isto, kao što je to postanovio najvjerniji njih ov izraz, običaj"; — ako je pak dopušten taki logički zaključak, to iz njega može, bez ikakva natezanja slijediti i za slučaj sukoba običaja sa zakonom naznačenoga svojstva: „kad bi zakonodavac znao prirodu instituta, posla ili slučaja, on ne bi bio tako ustanovio kao što je u zakonu, nego ovako kako je u običaju, koji je ipak iz prirode toga instituta, sličnih poslovâ ili slučajevâ i istekao."

Red je sada preći k drugome čisto naučnom predmetu, te baciti pogled na glavnije posljedice, koje za nj proiztekoše iz zanemarenija našega izvora.

Jedna od najvažnijih struka pravničke nauke svakako je istorija prava. Glavni joj je zadatak, kao što je poznato, izučavati i izlagati pravne pojave u njihovom genetičkom redu i oblicima, kako što se javljaju i izmjenjuju u prostranstvu i vremenu; njihovu kauzalnu svezu i uzroke njihova razvitka ili relativnoga zaostajanja u tome ili u drugome pravcu.

A što da kažem o današnjem stanju toga važnoga predmeta?

Može se slobodno reći, da, premda se istorija prava već od davna manje ili više njeguje[2], pače da pred više nego po vijeka bi velikim pravnikom Savigny na filosofskim načelimu osnovana i

[1] Gledaj gore navedenu glosu ad tit. cod. quae sit longa consuetudo.

[2] Već poznati spis Pomponia (živio je za Hadrijana) „de origine juris" (fr. 2 dig. 1. 2.) predstavlja historički prijegled rimskoga prava pa i ako pretežno sa vanjske strane. Još u vrijeme humanistâ Francuz Cujas (1522—1590) udari u svojim djelima o rimskome pravu do nekle istoričkim pravcem; — a u prvoj

istoričko-pravna škola — da ipak nikakva druga grana pravne nauke ne stoji niže istorije prava. Kad pogledamo na ogromne rezultate, koje novije jezikoslovje dostiže, naučna struka koja nije ni malo starija od naše, mi pravnici istorici nikako ne možemo kazati, da smo uradili to, što bi i koliko bi trebalo da uradimo. Ali ni to ne bi bila velika nesreća kad bi, barem to što je uragjeno, imalo pravi naučni karakter, čega se žalibože, radi mnogih i mnogih nedostataka, toj radnji pripisati ne može. Ovgje, razumije se, ni ti je mjesto ni ti se možemo upuštati u duboko i široko razglabanje i pretresanje toga predmeta[1], nego ćemo se taknuti samo nekih važnijih strana, koje se pobliže tiču našeg izvora.

Po primjeru političke istorije počeše gdje te gdje u novije vrijeme i istorici prava govoriti o pragmatizmu svoga predmeta, jer dakako da inače, prosto crtanje juridičkih fakta i pojava, kao što to na djelu i čini većina pravnih istorika, nebi se mnogo različilo od radnje sredovječnih manastjerkih ljetopisaca. Ali žalibože da i u spisima samijeh tijeh koji o pragmatizmu govore, veoma se rijetko može sresti kakva pragmatička misao. To u ostalom ni moguće nije, kad se istoricima gotovo posve gubi iz vida jedan iz najvažnijih izvora pojavâ pravnog života. Ostajuć na taj način njihovo znanje jednostrano i fragmentarno, ne mogu ni predstaviti sebi u cjelini, neću da kažem vas kolik pravni život u izbranom otsjeku vremena u opredijeljenom prostoru, da li, i pri najboljoj volji, nije moguće da pojme ni pojedini pravni institut u približnoj svojoj cjelosti. A radšta? Radi toga što im nije niti može biti poznata unutrnja sveza ili odnošaj pravnih instituta, koje nalaze u pismenim izvorima, sa ostalim institutima i stranama pravnoga života koji zapisani nijesu. A bez toga, po mome mnijenju, pragmatizam, pa koliko se god o njegovoj potrebi tratile riječi, nije moguć u našoj struci. To vrijedi ob istoriji prava u opće a tim se više, radi gore izloženih uzroka, to može kazati ob istoriji prava u Slovena.

Poznato birokratsko pravilo: quod non est in actis non est in mundo, koje se osniva na inkvizičnoj praktici sredovječnog postupka, kao da nekim načinom i opravdava djelovanje većine istorika pravnika, koji se ograničuju, pri svojim iziskivanjima i radnjama, samo na pisano pravo. Ako su se neki pobolji pravnici u

polovini 18. vijeka izagje Heinecciova Historia juris romani et germanici (Halae 1733).

[1] Bude li zdravlja i vremena lako da progovorimo o tome predmetu u posebnoj raspravi.

novije vrijeme, osobito u Slovena, počeli obzirati i na još živući u narodu običaj (na pr. Nevoljin, Jireček) ipak, po samomu nedostatku nama poznatijeh opisanijeh običaja i po fragmentarnom načinu njihova sabiranja, isto tako fragmentarno moguće je i koristovati se njima, tako da i opet glavnom, da ne kažem jedinom gragjom za sva istraživanja ob istoriji prava, ipak ostaju pisani zakoni i drugi u prijašnja vremena pisani izvori.

Ali nastaje pitanje: da li se i ti pismeni izvori upotrebljuju kritikom koja odgovara njihovoj unutrnjoj prirodi? Za vanjsku kritiku o samim pismenim izvorima, o njihovoj autentičnosti i o drugim priznacima pretežno sdvoruje prirode, i palaeografija i chronologija i druga obična sredstva upotrebljavana piscima političke istorije daju i istoricima prava dovoljna orugja. Ali treba dalje pitati: jesmo li se postarali da pribavimo sebi orugja za unutrnju kritiku prema prirodi našega predmeta. Meni se i ovgje čini da, — ne znajuć mi tijesnu kauzalnu svezu megju zakonom i običajem i drugim formam pojavljanja prava; ne znajući unutrnju megjusobnu svezu i odnošaj pojedinih pravnih instituta i njihovih dijelova; ne znajući napokon svezâ ni odnošajâ megju pojedinim stranama pravnoga i stranama drugih pojava života narodnoga, — to mi još nikakva mjerila nemamo o istini sadržaja naših pismenih izvora, uslijed čega treba da ovima na riječ vjerujemo. Može li se to nazivati u opće kritikom i pisanje istorije, osnovane na takim izvorima, može li se nazvati kritičkim ili pače pragmatičkim, ostavljam da sudę sami čitaoci.

To isto neznanje, glavnim je uzrokom, da se mi istorici pravnici ne mogosmo ni do sada otresti nekih juridičkih fikcija koje, i ako su neophodno potrebne u pravnoj praktici, one su tim ne manje veoma škodne i zavodljive pri istoričkom istraživanju prava. Pravnička fikcija ili pravilo, da zakon pošto je proglašen bio odmah u život stupa (ili poslije istečenja naznačene vacatio legis), veoma je potrebna, pače ne ophodna u praktici. U istoriji prava naprotiv, ona je bila i biva uzrokom veoma često, da mi mjesto realne istine, na kojoj treba da se osniva svaka istorija, imamo pred sobom ništa više do istoričko-pravne fikcije, ili, prostije govoreći, mjesto istine laž.

Imasmo priliku napomenuti već i na drugom mjestu primjer iz sudsko-pravnih odnošaja u Dalmaciji. U toj zemlji bi 1816 godine uveden opći austrijski gragjanski zakonik, sastavioci koga, razumije se, po tada gospodujućim teorijam nijesu ni pomisliti mogli na to, da izuče prije faktičke odnošaje u Dalmaciji,

barem za one pravne institute koji u različnih naroda predstavljaju obično razlikâ i razlikâ kadgod ogromnih, osnivajućih se na unutrnjoj razlici temeljnih njihovih načela. Ko znade da u cijeloj unutrnjoj Dalmaciji seljak žive u familiji osobite vrste, već poznatoj i u književnosti pod imenom „zadruge", taj neće ni sumnjati o tome da osobito ta poglavlja austrijskog zakonika koja se tiču obiteljskog i naslijednog prava, niti ikada bijahu, niti mogahu biti niti su sada u realnom životu. Budući samim položajem stvari usilovani, ili sudci zanemarivati postanove zakonika ili seljaci na različne ih načine ophoditi i izbjegavati, to razumije se, da svikolici odnošaji koji izviru iz obitelji i nasljegja, slijede kao i do vremena kad se o tome zakonu u zemlji ništa znalo nije, upravljati se starinskim običajem. Budući pako da § 10 toga istog zakonika odbaca svekolike običaje pravne koje nebi bili naročito priznati zakonom to, razumije se — pošto takih običaja priznatih nema — da pravnik istorik budućih vjekova, koji bi želio predstaviti svojim savremenicima pravni život u Dalmaciji za posljednje po vijeka, on bi svakako, po više naznačenoj fikciji, trebalo da izloži pravila općeg austrijskog zakonika gragjanskog koji je svakako de jure ali u označenim odnošajima samo na papiru i gospodovao u to vrijeme kod dalmatinskih seljaka. Pita se, da li nije bolje i koristnije ne imati nikakve istorije prava nego li je imati takovu?

I u teoriji i u praktici i u zakonodavstvu, kao što je već gore napomenuto, preote mah taka naklonost k obopćivanju pravila i pojmova, da i pravni istorici pri svome poslu ne mogu se otresti te navike, premda osobito njima ona donosi preveliku štetu. Pokaže li se nekakav pisani izvor prava iz kog se vidi, da je u jednome kraju ili razredu pučanstva neke zemlje življelo ili žive u opredjeljeni otsjek vremena nekakvo pravilo, običaj ili zakon, to se mi nedovoljavamo tim da ograničimo taj običaj, pravilo ili zakon na kraj ili na razred naroda u kome se uprav javio i živio, nego ga odmah rasprostranjujemo na cijelu zemlju pa i na više zemalja, krajeva i razreda ne obzirući se pri tom mnogo na razlike i u etnografskom i u telurskom i u ekonomnom i u istoričkom i drugim odnošajima, koji ne dopuštaju ni pomisliti da bi to pravilo moglo u svim tim krajevima u svih razreda pučanstva jednako življeti. Ostanimo primjera radi i opet pri Dalmaciji, U svijem dalmatinskim gradovima, radi sličnosti životnih odnošaja svijeh gradova i gragjana u Europi, na koje su se sastavljači gragjanskog zakonika austrijskog najviše i obzirali, pravila su toga zakonika, ne izuzim-

ljujući ni poglavlja o familji i o nasljedstvu, gotovo posve u život stupila. Ipak ko bi htio rasprostraniti taj fakt i na sve ostalo ne gradsko pučanstvo Dalmacije, iz gorekazanoga se jasno vidi, na koliko bi prevario i sebe i one čitaoce koji bi mu na riječ vjerovali. Istorika prava nebi od toga basanja ništa tako sačuvalo kao svestrano znanje pravnih običaja, kojih je već po njihovoj prirodi najglavnije svojstvo, kako je već mnogo puta kazano, izražavati u sebi i najtanje i najsitnije različice i oblike u kojima se pravo pojavlja u različnim zemljama, krajevima, mjestima i razredima narodnim.

Po njemačkom primjeru, od koga mi, kao dobri učenici, ne smijemo nipošto ni za dlaku odstupiti, i mi u našem istorikopravnom raspravljanju, staramo se, i silom i dobrom voljom, razlikovati prije svega naše domaće od živalja koji uljegoše u naše zemlje iza granice. Ali budući da se može slobodno kazati da ni deseti dio našega naroda, ne žive po pisanim državom izdanim zakonima u većini privatnih odnošaja, nego po svome samorodnom nepisanom pravu, to se lako iz toga vidjeti može, u koliko tačna može biti ta analitična radnja, dok se ne izuči živa pravna gragja koje tako još mnogo u našega naroda ima. Iz te gragje ne samo da bismo upoznali što je narodno, nego i to što je i u kom stepenu narod primio sa strane, jer i massa naroda, premda u opće konservativna, ipak, po samoj prirodi društvenog i megjunarodnog života, ne može izbjeći takogjer i tugjemu uplivu, te ne pozajmiti od susjeda svoga to što u sebe nema, ili što misli da je u susjeda bolje. U ostalom to narod čini barem cum grano salis, malo po malo i zadovoljuje se najbližim susjedom, a ne ište, kao učeni pravnici, kako će iz preko mora i preko gora presaditi mahom cijelu gomilu exotičkoga bilja na rodnu zemlju, ne postaravši se prije ni da — pošto u novoj otačbini nemože življeti na prostom, slobodnom vazduhu, — da mu se prigotove barem potrebne staklene toplice. Ali narod kak' ono dobar susjed i pozajmljuje opet susjedu od svoga, te baveći se narodnim običajem, mogli bi smo naći ne rijetko upliva toga običaja i za našom etnografskom granicom. A što pozajmiše od nas učenih pravnika zagranični nam drugovi?....

Malo poviše napomenuto je o uplivu njemačke i u opće zapadno-evropske pravne istoriografije na slovensku, te mislim da neće biti z gorega čuti sud jednoga učenoga Švajcarca, po imenu sudeći njemačke narodnosti, o pravno-istoričkoj radnji u Njemač-

koj i u Francuskoj. Ženevski profesor Hornung u ocjeni svojoj istorije rimskoga prava Alfonsa Reviera [1] razlaže svoje misli o tome na slijedeći način:

Prije svega, napominje koliko se ranije Francuska oslobodi autoritati rimskoga prava nego li Njemačka. Ova posljednja da pri kraju XVII i početkom XVIII vijeka osmijeli se najprvi put da sudi rimsko pravo, i to pod uplivom filozofa koji nadovezaše na Grociova istraživanja. Pravac toga oslobogjenja da sve više i više jača čim dalje stupamo u XVIII vijek. Ali doprijevši do ove točke, kaže pisac „il convient de distinguer la conception française et la conception allemande“. Zatim produžuje:

„La France du XVIII siècle recherche surtout les causes sociales du droit: elle fonde l'économie politique, et Montesquieu dans son esprit des lois, jette les bases de l'histoire philosophique du droit, en cherchant à montrer, comment il est déterminés par tous l'ensemble des conditions sociales de chaque époque. Des lors la France est restée fidèle à cette conception (elle est aussi de la science anglaise, et ici nous citeron surtout Buckle et Carey), parcequ'elle est conforme à son génie, qui a été de combiner les raçes dans toute sa généralité ......

Quand l'esprit allemand parvient à l'entière indépendance, il le fait au contraire, par un retour aux origines germaniques, plus que par une préocupation de la nature elle même. Le germanisme juridique tel qu'il se constitue dans son opposition au romanisme, a partir de Justus Möser, d'Eichorn et de Jacob Grimm, devien le vrais foyer de la sience allemande L'antithèse se marque surtout a partir du congrès des germanistes à Francfort en 1846.... Se droit romain est un Juristenrecht, et le droit germanique un Volksrecht. A partir de Savigny ces question sont scrutées de près. La science de deux droits et de leur histoire se constitue définitivement grace à des travaux comme ceux de Mittermaier, Weitz, Wilda, Walter, Zöpfl, Gerber, Bluntschli sur le droit germanique; de Savigny, Puchta, Wangerow, Böcking, Walter, Rudorff sur le droit romain. Mais c'est une science encore scolastique, en ce sens qu'elle isole trop le droit de ses causes na-

[1] Quelqus vues sur le droit romain en lui même et dans son action sur le monde moderne, à propos d' une histoire recente de ce droit. U Gentskom časopisu Revue de droit international et des legislations comparées 1873. I et II p. 194—202.

tionales, et qu'elle en reste ordinairment à l'etude approfondie du droit romain et du droit germanique. Ihering ferait seul exception avec son „Esprit de droit romain." (On pourrait aussi excepter les vues de Stein sur l'évolution juridique de la France)[1]. La lutte entre les germanistes et les romanistes continue et donne lieu à des comparaison fécondes, qui vont plus au fond des questions que les ouvrages spéciaux sur chacun de deux droit.

L' Allemagne en reste donc a l' antithèse des races et se borne à les décrire. Elle est aussi essenciellement descriptive dans sa riche littérature sur l' état et la societè civile. En même temps il est vrais, la philosophie allemande, reprenant l' oeuvre de Vico, constitue la philosophie de l' histoire, envisagée comme la science des formes qui revêt successivement l' esprit, l' État etant une de ces formes. Elle applique à l' evolution humaine les categories de la logique. Il en résulte de vues générales d' une grande valeur, comme celles de Hegel et de Gans. Mais leurs systèmes péchent par un eccès d' abstraction et se tiennent à une trop grande distance de fait, tandi que la science juridique proprement dite persiste à ne voir que son objet. La synthèse n' est donc pas operée en Allemagne entre l' idée et le fait[2].

Tomu Hornungovu nacrtu položaja pravne istoriografije moglo bi se pridodati još koješta, ali obzirom na povelik prostor, koji i do sada zauze ovaj uvod, to ostavljamo do druge prilike. Ipak mi se ne može su manje, a da ne obratim pažnje čitaoca na jedno od najslavnijih djelâ osnovača istoričke škole u Njemačkoj, Savigny, na ime na njegovu istoriju rimskog prava u srednjem vijeku.[3] Premda to

---

[1] Bivši učenik, veoma bliski znanac i iskreni štovalac Šteinovih zasluga naučnih, nemogu propustiti a da ovgje ne opazim, da se značaj mnogostranosti u naučnim istraživanjima ne projavljuje samo u tome djelu, nego u svoj Šteinovoj učenoj radnji.

[2] Isti taj razdor megju mišlju i djelom u nauci prava, koji konstatuje Hornung u današnjoj Njemačkoj, predstavlja nam već nazad dva vijeka i po znameniti Baco de Verulam kao gospodujućeg u nauci svoga vremena: „qui de legibus scripserunt omnes vel tamquam philosophi, vel tamquam jurisconsulti illud (de justitia universali sive de fontibus juris) tractaverunt. Atque philosophi proponunt multa, dictu pulchra, sed ab usu remota. Jurisconsulti autem suae quisque patriae legum, vel etiam romanarum aut pontificum placitis obnoxii et addicti judicio sincero non utuntur sed tanquam e vinculis sermocinantur". (De dignitate et argumentis scientiarum lib. VIII. cap. 3).

[3] Geschichte des röm. Rechtes im Mittelalter; II. Aufl. Heidelberg 1850 bis 1852. 7 Bände.

djelo predstavlja veliku glavnicu oštroumlja i prostrane učenosti, ipak se može nazvati barem u tome smislu jednostranim, što nam pokazuje rimsko pravo kakvo je ono bilo u srednjem vijeku na katedri i u književnosti, zaboravljajući malo ne sasvijem predstaviti nam ga kako je u istinu bilo u životu narodâ, kako se malo po malo širio ili užio krug njegova upliva, kako je dolazilo u sukob sa drugima elementima, kakvi su novi oblici iz toga postajali i t. d.[1]

A sada kad se sjetimo da su se naši istorici prava (ovgje razumijem ne samo južne Slovene, u kojih je malo što i uragjeno do sada na tome polju, nego i ostale Slovene) sa veoma malim iznimkam posve povodili za primjerom istorikâ prava u Njemačkoj, to je tim i odgovoreno u kakvom se stanju nalazi naše pravno povjestništvo. Ono, dakako, u supor ogromne učenosti nekojih iz njezinih radnika[2], u nas se. u opće govoreći, nalazi još veoma niže nego li u naših sjevero-zapaduih susjedâ, zanemarujući mi glavni nepisani izvor koji je u nas neizmjerno obilniji nego na zapadu a pisanih naprotiv, na koje se gotovo isključivo i obziremo, budući u nas veoma manje nego onamo.

Iz toga što Hornung kaza o stanju istorije prava u Francuskoj i Njemačkoj, mi i opet vidimo, kao što je primjećeno i na drugom mjestu, neku subjektivnost istorika-pravnika u obje, a osobito u posljednjoj iz tijeh zemalja, neko podavanje sebe pod upliv rezultatâ istoričkog razvitka pojedinih zemalja i ukupnosti životnih odnošaja i živalja, megju kojima življahu ili žive pojedini pisci. Ja mislim da, radi uzrokâ navedenijeh gore, inače nije ni biti moglo. Pogledamo li s višega gledišta i Pomponiov istorički prijegled „de origine juris"; istorički pravac u spisima Cujasa; „Historia juris romani et germanici" Heineccija; gore navedeno istoričko Savignyevo djelo i sve druge njima slične proizvode, uvjeriti ćemo se da su svi oni plod ukupnih prilika, okolnosti života, istoričkog razvitka, stanja nauke u pojedinim zemljama u opredijeljeno vrijeme.

---

[1] Prva knjiga toga djela daje pojam o izvorima prava rimskoga i njemačkoga i o sudskom ustroju u oba naroda, ali već i tu ima prilično poglavlje ob učenju prava u školam. U drugoj knjizi izlaže se rimsko pravo u pojedinim državam zapadne Europe: sve ostale pet knjiga ne govore o drugomu nego ob universitatima, ob učiteljima prava, o njihovu učenju, o pismenim izvorima i o književnosti toga predmeta.

[2] Ko nepozna ogromno djelo Maciejowskoga „Historija prowodawstw słowiánskich" prepunjeno neobičnom učenosti i načitanosti?

Kamo sreće da bi i mi, koji smo najobjektivniji u oponašanju, oponašali tu njihovu subjektivnost pri pisanju istorije prava, naša bi radnja barem bila vijerna slika rezultatâ, odnošajâ u kojim se nalazio tijekom vjekova pravni život u pojedinih slovenskih plemena, i tijeh okolnosti i prilika u kojima i sami živemo. Ja to nikako ne kažem radi kakve etnodoksije, kao da bi želio ograničiti se samo na naše narodne forme, nego za to, što bi to bilo od velike koristi ne samo za našu domaću nauku prava, nego li i za nauku sveopću. Ovo posljednje možda će se činiti na prvi pogled paradokson, ali sam uvjeren, da će se svak ubijediti ob istini toga potvrgjivanja, kad obrati pažnju na slijedeće:

Mnogi iz naših slovenista, ili u opće rodoljuba, kad žele pokazati važnost izučenja slovenskog svijeta, obraćaju najviše i gotovo isključivo pažnju na bezprimjernu ogromnost prostora koji zauzimlju slovenska plemena, od granicâ Italije pa do Kitaja i Japana, od srca Europe do srca Azije. Dakako, da već i taj prostor nije bez velikog značenja, ali ne nikako sam po sebi, nego kao podloga bogatstvu najrazličnijih pojava i oblika društvenog života, bogatstvu, koje teško da se igdje, barem u stranama staroga svijeta, može naći u takoj mjeri.

Za sve one naučnike, bilo slovenske bilo inostrane, koji se bave izučenjem čovjeka u društvu, — u razred kojih svakako pripadaju sociolozi i pravnici, — veoma je važan ogromni broj najrazličnijih grupa susjedâ toga slovenskog zemljišta: i po etnografskom proishodu svome i po značaju i po izobraženosti i po vjeri i po političkim, ekonomnim i socijalnim odnošajima koji se u njih razviše; — važan je osobiti oblik koji dadoše ti raznojezični susjedi slovenskom zemljištu razdijelivši ga u dva velika kopna ili kontinenta, sa množinom naših otoka u njihovom a njihovih u našem zemljištu; — važan istorički hod našega etnografskog pokreta, pri kome, ili se mi ujednačismo drugim, tugjim narodima, ili oni nama; — važni najrazličniji politički odnošaji i sveze sa tim našim susjedima u kojima se mi negdje nalazimo kao upravljači nad njima, negdje oni nad nama, a negdje živemo gotovo usporedno; — važne velike razlike u elementima vjere, koje se ugnijezdiše u naše zemlje, i od tuda proističuće razlike u oblicima kulture; — važna osobita istorija postajanja, umnažanja i širenja naših gradova i njihovi odnošaji k rataru-seljaku, koji je svagda predstavljao glavnu osnovu u svijeh slovenskih plemenâ. Razumije se da sve to, s krajnim razlikama tellurnim, klimatičkim, zemljopisnim i t. d., s najrazličničnijim istoričkim

sudbinama i razvitkom pojedinih plemena i zemalja, trebalo je da proizvede i proizvelo je besprimjerno bogatstvo oblikâ obiteljskog, privatnog, društvenog, državnog i megjunarodnog života u svima mogućim stadijama i oblicima njihova razvitka.

Jasno iz toga slijedi da naša subjektivnost imala bi, već na temelju označenih pojava, taku universalnost u sebi, a po tome i tako značenje za nauku u opće, kakvu ne možemo sresti u istoriji prava nikakva do sada kulturnog naroda ili narodopisne grupe.

Kada promislimo koliku je naučnu korist već donijelo sravnjivanje ili usporedna metoda u prirodnim naukam, u jezikoznanju i t. d., naći ćemo da je posve u redu da se ta metoda počela uvoditi i u istoriju prava. U zapadnoj Europi utemeljiše se u nekim visokim školam i katedre za komparativnu istoriju prava, osim toga ustanoviše se i učena društva koja se bave tim predmetom, pače i sami pojedini pisci, izučavajući jedan ili drugi institut prava, često upotrebljuju usporegjivanje kao objasnenje ili popunu u svojoj radnji. Ali koja naučna korist može biti iz toga, kad se i ovgje gotovo svuda sreta ona ista jednostranost koju opazismo i gore na nekoliko mijestâ u pisaca pojedinih istorijâ prava. Već iz samoga nazova katedara i društava koji se tim predmetom bave i njihovih periodičkih organâ vidi se, da se i ovgje obraće pažnja gotovo isključivo na pisane izvore[1].

Ne budući, po tome što je gore kazano, moguće uporegjačima znati osnove i razloge pojedinih pojâva, posao usporegjivanja postaje malo ne posve mehaničnim, i takoj se radnji može u većini slučajevâ smijelo prilijepiti poznata izreka „comparaison n'est pas raison!“. A što da pomisli ozbiljan čovjek kad, u u nekim djelima s usporednim karakterom, opazi nepreglednu gomilu usporednih mjestâ i citatâ, većina kojih tako malo općega ima sa svojim parallelama, da ćeš s njima što te volja prije uraditi, nego li ćeš moći megju se ih sravniti? Čini li se to radi naučnih

[1] U Collège de France, u Parizu stolica usporedne istorije prava zove se zvanično: „histoire de !a législation comparée“ (od tuda pregje i u Rusiju nazov dvjema katedrama koje imaju do nekle i komparativni karakter: „Исторія славянскихъ законодательствъ и „Исторія важнѣйшихъ иностранныхъ законодательствъ древнихъ и новыхъ“). U Parizu ima i Société de législation comparée gdje izlaze, osim toga, i dva časopisa s nadpisom „Bulletin“ i „Annuaire de la legislation comparée“; zatim „Revue de législation ancienne et moderne, française et étrangère; a u Gentu u Belgiji, već četvrtu godinu izlazi veoma valjana „Revue du droit international et de législation comparée“.

potreba i cijeli, ili radi svrhâ koje s naukom ne stoje ni u najdaljem doticaju? Mislim da nikomu ne pristoji, kao što takim piscima, opomena darovitoga italijanskog pjesnika:

Scimmia, se gabberai le genti grosse,
Temi l' orecchio spalancato al vero,
Che ne' tuoi sfrozi dell' inno guerriero,
Sente la tosse[1].

A što da se kaže o pokusima universalnih istorija prava? Pošto već gore kazasmo svoje mnijenje o sadanjem stanju pravnoga povjestništva u opće, i to najveće glede istorije prava pojedinih naroda, zemalja, država, to je lako promisliti da, kad su sastavni djelovi tako nagrdno krnjavi, koliku će krnjavost predstavljati tobožna cjelina! Ima ipak ljudi koji već sada misle o mogućnosti sastavljanja sveopće istorije prava!

Zaista, ko god pozna ogromni razvoj novoga na pozitivnom temelju sazidanog jezikoznanja, ko znade ogromnu po kritičnim pravilima sabranu gragju i dosadanje radnje na polju istorije jezika pojedinih naroda, — a zna z druge strane položaj pravnih naukâ osobito istorigrafije prava, oskudicu i nekritičnost sabranoga materijala, taj neće ni časa počasiti a da ne zaključi, da uspjesi na našem polju ne mogu se ni iz daleka usporediti sa rezultatima radnje u struci jezikoslovnoj. Pa, je li i pak komu i na um palo već sada pisati sveopću historiju jezika?... Istina da in magnis et voluisse sat est, istina da, po pjesničkoj izreci: „Immer strebe zum ganzen i t. d. nauka treba da teži k cjelini, k universalnosti; — ali, od težnje dostignuti tešku i daleku cijel, do mišljenja da je već dostignuta, ima ogromna hoda.

Svakako je koristno, što u nekim višim učevnim zavodima, bi ustavom uvedeno nešto slična usporednoj istoriji prava[2], jer to ne samo raširuje krug znanja učenikâ, nego i dokazuje na djelu relativnost pravnih pojmova i oblika u različnim krajevima i u različnih narodâ. Dakako da i knjige, koje sabiru i predstavljaju sistematični nacrt toga što je do sada poznato u nauci, o pravu različnih naroda, veoma su koristne, jer megju ostalim daju barem prijegled do sada uragjenoga, te je tako lakše zaključiti o tome čega nam još ne dostaje, i na koju stranu treba da se naučne

---

[1] Giusti, Poesie. A Girolamo Tommasi.

[2] U koliko je meni poznato: u većini italijanskih universitati, u Collège de France u Parizu, gorenaznačene dvije katedre u svijem ruskim visokim školam, u peštanskoj i u tek osnovanoj zagrebačkoj universitati.

snage okrenu, da bi popunile dosadanje nedostašice i praznine. Ali nek se samo ne uobražavaju pisci tijeh knjiga da oni pišu, ili da je u opće moguće, pri takoj oskudici izvora, pisati sveopće istorije prava[1]. To bi se zvalo zidati zgradu sa krova u mjesto s temelja, pa i još prije neg je i gragja nagjena i na mjesto zidanja donesena.

Šta više, iz do sada kazanoga može se logično zaključiti, da po stanju današnje nauke, ne može još biti riječi ni o sveopćoj istoriji pojedinih pravnih instituta. Istina da dvojica izmegju najznamenitijih civilista pravnika u Njemačkoj, Gans i Unger napisaše onaj „o nasljednom pravu“ a posljednji „o ženitbi“: oboje „u svesvjetskom razvoju“[2]. Već obzirom na množinu materijala otkrivenoga pošto te knjige izagjoše i o kome njihovi pisci tada ne mogahu znati, taj bi se „svesvjetski razvitak“ i na temelju te nove gragje pokazao u mnogom inači, nego što je u tim djelima predstavljen. Jasno je dakle da u ta dva inače izvanredna spisa, sveopći elemenat ograničuje se na sistematički prijegled do tada poznatog nauci, ili tačnije, tim piscima, materijala. Na što dakle taki naslovi koji veoma više obećavaju nego li izvršiti mogu?... Oni su po svoj prilici još i nehotični odjek vremena kad su i bolji naučnici držali da samo što je slučajno zapisano, treba držati da je u istinu bilo ili biva, a da se sve ostalo može beznakazano ostaviti bez pažnje i kad su mislili, da pročelje ili naslov knjige ima biti kao lice diplomata na kojem možeš čitati sve, samo ne odziv toga što u sebi sadrži.

Nedostatci i štete koji proizlaze za našu strukovnu nauku i praktiku od zanemarenja jednoga iz najglavnijih izvora prava, držim da su dovoljno označeni time što je gore izloženo, premda bi se moglo o tome govoriti i još u mnogim drugim pravcima. Ali to zanemarenje po samoj prirodi odnošaja uzrokuje štete, nedostatke i zablude i u svim ostalim strukam čovječjeg znanja koje se tiču čovjeka živećega u društvu. Radi kratkoće ovgje ćemo napomenuti samo o jednoj ili dvije take struke, u kojima su te posljedice i bez dubljega iziskivanja očevidne.

---

[1] Ima ipak ljudi koji su posve protivnog mnijenja. Gledaj n. p. Капустина, Исторію права (Ярославль 1872) str. 9. Pütter u svome djelu „Der Inbegriff der Rechtswissenschaft oder jurist. Encyclopädie und Methodologie (Berlin 1846.) iznenagjuje nas sa „Allgemeine Weltrechtsgeschichte“ (sic!) koju njemu pogje za rukom predstaviti nam na cigle 179 pečatanih strana in 8°!

[2] Das Erbrecht in weltgeschichtlichen Entvicklung. 1024—1835 4 Bde. Die Ehe in ihrer weltgeschichtlichen Entwicklung 1850.

Svakomu je poznato kakvu važnu ulogu megju društveno-državnim naukama igra statistika. Ona se osobito nas tiče kad se bavi pravnim odnošajima i faktima, i u svijem bolje uregjenim državama srctamo statistiku, ne samo prijestupa i zločina, nego i poslova koji pripadaju k drugim pravničkim otsjecima. Sada ako ja ne znam ustroj zadruge, to i najtačniji brojevi koje u statistici nalazim i koji naznačuju broj oporukâ, nijesu od velike koristi za mene, ako ne znam zašto je ovgje njihov broj tako malahan, poregjujući ga s brojevima toga istog pravničkog posla, koje sretam u drugim zemljama s jednakim pučanstvom, ali gdje zadruge nema. Za mene malo znači broj prijestupa protiv svojine nekih osobitih stvari, pa činio se on meni relativno velik ili malahan, kad ja neznam pojmove narodnje o svojimi u opće, a napose što se tiče takih osobitih stvari.

U novije vrijeme, kako je poznato, istorici u širem smislu dogjoše do uvjerenja, da im se treba, radi prave pragmatike istoričke, obraćati ne samo na one pojave koji se lakše opažaju i pametuju, kao što su: ratovi, glad, glave države i t. d., — nego i na unutrnji život svijeh slojeva naroda u tečaju njegova razvitka. Uslijed toga pojavi se zahtjev a i potreba, da bi se istorici obazirali i na pravno stanje i odnošaje naroda, kojega istoriju pišu. Trudno je zahtijevati da pisac političke istorije bude ujedno i strukovnim pravnikom, nego on obično biva upućen na radnje samijeh pravnika, koje on upotrebljuje kao već gotovu gragju. Ne vršivši, kako je gore dokazano, sami istorici-pravnici svoju zadaću po zahtjevima zdrave kritike, osobito uslijed zanemarenja našega izvora, to se jasno vidi, kakvu korist za svoj posao mogu izvući iz pravničkih radnjâ pisci političke istorije.

Te su uzgredne primjetbe o značenju pravnih običaja, o njihovu odnošaju k drugim izvorima prava, k drugim naučnim strukam i t. d. zauzele već i dosada mnogo više prostora, nego li je moja namjera bila dati im na ovome mjestu, te će trebati da se zadovoljim i s do sada kazanim. Podublje i pošire razpravljanje o ome predmetu ostavljam do udobnije sgode.

A sada, prije neg što završim ovaj pristup, red mi je uprav ovgje, saopćiti glavnije o hodu sabiranja gragje, koja napunja ovu knjigu, kao i o načinu njezina izdanja.

Kad nazad desetak godina stadoh sabirati materijao za djelce koje izagje pod naslovom: „Pravni Običaji u Slovena“ (Zagreb

1866, 2go izd. 1867), glavni su mi izvori bili **k n j i g e**, već uslijed moga onadašnjega položaja, nahodeći se tada u pridvornoj bečkoj biblioteci na službi.

Ali premetnuvši preko ruka i pregledavši na stotine različnih knjigâ, u velikoj većini njih ne nagjoh ništa što bi služilo svrsi, a u nekojim koje ne prevrtah posve u zaman, nagjoh u njima, prema trudu i nadanju, veoma malo gragje za svoj posao. Osim te oskudice materijala nagjenoga u knjigam, koje mi služahu izvorima, zamjetih u mnogim, da je dobar dio gragje i radi fragmentarnosti svoje i radi uzgrednosti i provršnosti kojom je piscima razmatrana i zapisivana bila i radi drugih uzroka ne pouzdan, te za naučne svrhe upotrebljiv tek s najvišim oprezom.

Glavna je cijel tada prigotavljane knjige bila, dokazati faktima saopćenim savremenim piscima, da u nas još ne malo pravnih običaja **ž i v e**, te time pobuditi na sakupljanje, a nikako se ne htjah upuštati u dublju kritiku o njihovoj manjoj ili većoj vjerovatnosti. Da pak knjižica ne izagje posve mršava, bijah usilovan, na koliko je to tada moguće bilo, koristiti se i ustmenim izvorima t. j. kazivanjem nekolikih znanaca, koji se tada nahodijahu u Beču ili ne daleko od tuda. I to što mi tada saopći taj nevelik broj ljudi pokaza se meni veoma dragocjenim.

Uvjerivši se tako pri vršenju samoga posla, o maloj koristi, koju mi dotadanje knjige u takim radnjama dati mogu, i o velikoj cijeni živih izvora, postarah se odmah sastaviti manje više sistematičan plan za sabiranje još živih pravnih običaja u našem narodu, i taj plan pod naslovom „Naputak za opisivanje pravnih običaja, koje živu u narodu“ izagje već kao prilog k samoj knjizi „Pravni običaji u Slovenâ“.

Taj „naputak“, kao prvi pokus radnja te vrste, bi osnovan samo na temelju moga tadanjega doktrinarnoga znanja, i na osnovi gragje nagjene ili u knjigama ili mnom uzgredno zamjećene pri različnim putovanjima u moje mlagje doba. „Naputku“ sastavljenu u formi pitanjâ pridodana bijahu i kratka pravila, koja odgovorioc treba da pred sobom ima, pri opisivanju pojedinih običaja, ali se ta pravila u opće nijesu odlikovala mnogo od običnih pravila, koja se preporučuju svakomu koji se bavi opisivanjem tako zvanog etnografskog materijala. [1]

[1] Niko nije osjetio jednostranost toga moga „naputka“ u mnogome obziru i krajnje siromaštvo u broju pitanja, prema nepreglednom bogatstvu društveno-pravnih odnošaja i u najprimitivnijeh naroda, kao što ja sam na praktici.

Toga naputka bi osim toga izdano jugoslavenskom akademijom, još drugo i treće izdanje obojim slovima, u 4000 exemplara i razaslano poglavito episkopskim uredima jednoga i drugoga obreda u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i vojničkoj krajini, s molbom da bi ih oni opet razaslali svojim osobito seoskim duhovnicima i učiteljima. Ja se sam postarah po mogućstvu da razašaljem priličan

---

Godine 1872 otputovah na Kavkaz s namjerom neposrednog izučavanja, u koliko je moguće više u stadiji zameta ili embriona, nekojih pravnih institutâ, za koje mišljah da će mi megju ostalijem, putem usporegjivanja u pomoći biti pri objašnjenju mnogih ustanova pravnih u Slovena. Ali po samoj organičnoj prirodi družtveno-pravnih živaljâ trebalo je, da bi razumio te koje tražim, spoznati i opisati sve ostale. Na temelju preporučnih pisama zvaničnih koje pri sebi imah, a najviše uslijed naredbe kavkazkoga namjestnika Velikoga kneza Mihajla Nikolajeviča (koji me izvoli najljubaznije primiti i obećati mi svaku moguću potporu), sve mi tamošnje vlasti obećavahu na ruku ići pri mojim iziskivanjima: staviviši mi na razpoložaj sve archivne materijale, predlažući mi na uslugu i zvaničnih „podorožnih" i činovnikâ i prevodilacâ a, za nesigurnije predjele, i vojničku pratnju. „Naputak" već imadijah u džepu pa u nekim stranama i pomnožen, — te mi se činilo da sada ništa drugo nedostaje, nego hitro ruke na posao!

Iz predjela koje bijah odredio toga puta posjetiti (Abchazija, Samurzakanj, Gruzija, Svanetija) zaustavih se najprije u Abchaziji, te odmah započeh svoju radnju u sadanjem glavnom mjestu te zemlje, u Suhum-Kalé. Ali već po tome što mi izvjestioci saopćiše u prve 2—3 sjednice, ja dogjoh do uvjerenja, da zapadoh u, premda s naučne strane veoma zanimljivi, ali za me posve nov drustveno-pravni svijet te da nije nikako moguće produžiti radnje na osnovi „naputka" sastavljenog većinom na temelju evropskih doktrinarnih načela i samo u nekim stranama obzirom na pravne odnošaje u Slovena. To je u Abchaziji bilo tim nemogućnije, što tek pred 6—7 godina bi u toj zemlji uvedena ruska uprava, pa i to ne opća „gubernijska" nego takozvana „vojničko-narodna", koja se po svome načelu, prilagogjuje narodnim u zemlji nagjenim formam. Nije ostalo dakle drugo, nego prekinuti na nekoliko danâ dalje raspitivanje, te, na temelju toga što obaznah, o glavnijim institutima narodnoga pravnoga života, u tim prvim sjednicam, sastaviti novi „naputak" koji u mjesto prijašnjih 350 doprije gotovo do 1000 pitanja. Na temelju toga preragjenoga i raširenoga naputka bi nastavljena radnja sabiranja i u Abchaziji i u drugim obližnjim krajevima, rezultat koje, ujedno sa ogromnom gragjom nagjenom u kavkazkim archivima, bit će u svoje vrieme objelodanjen.

Pri mojoj pak radnji 1873 god. u Crnoj gori (ujedno s Hercegovinom i Arbanijom) bi na temelju svijeh pregjašnjih iziskivanjâ i obzirom na tamošnje elemente, sastavljen opet novi naputak u kome broj pitanja poraste do 2000. Premda je ta gragja sabrana prije svega, radi praktičnih svrha, ima ona i ne malu znanstvenu vrijednost, jer se megju ostalim mogu njome znatno popuniti i popraviti mnoga mjesta u ovoj knjizi. Lako je dakle da će i ona, pošto vremena bude, biti obragjena i na svijet izdana.

broj eksemplara po Bugarskoj, po Srbiji i Crnoj Gori kao i po zemljama Turske u kojim žive naš narod. Osim toga, bivši godine 1868 i 1869 zemaljskim školskim savjetnikom i nadzornikom u Vojničkoj Granici, razdijelih nekoliko naputaka narodnim učiteljima, za koje znadijah, da narodne stvari znadu i njima da se bave.[1] Napokon i sam se lično postarah da, na temelju navedenoga „naputka", raspitujem o tome predmetu znajuće ljude, kojih se samo mogoh dočepati u oba mjesta moga glavnoga stanovanja u posljednje vrijeme t. j. u Beču i Odesi.

Uspjesi svega nastojanja i radnje u tome poslu i imena odgovorioca ili izvjestilacâ bili su objelodanjeni u četiri izvještaja, koji u svoje vrijeme izagjoše u „Radu jugosl. akademije" (svezka I. V. XI i XIX,) Ipak držim da je neophodno potrebno, ne samo radi zahvalnosti k svojim pomagačima nego i radi drugih uzroka, kazati poimence i ovgje: od koga, odkuda i kako mi ti odgovori dogjoše.

I. Poslaše ih pismeno:

Iz Trakije: učitelj u Tatar-Pazardžiku g. Stjepan Zaharijev. On je odgovorio za Bugare grada Tatar-Pazardžika, kojijeh je tri dijela u tome mjestu a četvrti je Turaka i ljudi drugih narodnosti.

Iz Srbije: g. Živojin Radonjić sveštenik u Lojanicama, za Šabačko okružje (preko g. S. Novakovića u Biogradu). G. Kuzman Cvjetković pisar sudski u Milanovcu, poglavito za opštinu Ljubovijsku i Azbukovački srez, a za tim i u opće za okružje podrinjsko (preko g. Jovana Gavrilovića u Biogradu). G. Maksim Krstić, učitelj u Krupnu okružja podrinjskoga, za Rogjevski i Azbukovački srez toga okružja (preko g. S. Novakovića). G. Dragoljub Jovanović tada (1868) pravnik velike škole u Biogradu, za gurgusovački ili knjaževski okrug, ali se odgovori najviše odnose na selo Nikševce u svrljiškom srezu (preko g. Jov. Gavrilovića).

Iz Bosne: g. G. Martić župnik u Sarajevu odgovara za osrednju Bosnu. G. Kosta Hadžiristić u Sarajevu za varoš Sarajevo njegovu okolicu (oba preko g. Klimenta Božića u Zagrebu).

---

[1] „Naputak" bi preveden i na druge slovenske jezike ili narječja:

a) rusinski u časopisu „Правда" u Lavovu 1867.

b) češki u „Navedení ke sbírání pohádek, pověstí, písní a říkadel, pak obyčejů všeobecných a zejmena pravnich mezi lidem českým. Vidala „Slavia" lit. odbor akad. čtenarskeho spolku v Praze. V Praze 1870.

c) bugarski: Упѫтвание за описиванне правины-тѣ обычаи. Прага 1874.

Iz Hercegovine: G. Vuk Vrčević, vice konsuo austrijski u Trebinju, za Hercegovinu, Crnu Goru i Boku Kotorsku.

Iz Dalmacije: G. Marin Beusan župnik u Župi blizu Dubrovnika, za Župu i Konavlje. G. Melko Lucijanović tada (1869) slušalac filologije u Beču za ostrvo Lastovo (Lagosta) na jadranskom moru. G. Ilija Šušak slušalac filologije u Petrogradu, za dolinu rijeke Cetine a osobito za okolicu sinjsku. G. knez Ilija Dede-Janković u Zadru za Kotare i Bukovicu u Zadarskom okružju.

Iz Banata: G. Karakašević učitelj u Dobrici, za Dobricu i njenu okolicu.

Iz Srijema. G. Mijat Stojanović sada sreski školski nadzornik u Karlovcu. O prostoru zemlje za koji odgovara, evo što sam kaže: „Mjesto za koje sam pokušao odgovoriti Zemun je i okolica, Srijem, varadinska pukovnija i Banat, njemačko-banatska pukovnija i šajkaška četa u Bačkoj. Običaji ovi sižu u dalje predjele, u Slavoniju, u Srijem vojnički i gragjanski, Banat i Bačku, gdje god su naši Srblji i Hrvati i Bunjevci s malim iznimkama. Samo to još moram primjetiti, da se pravi narodni običaji čisti drže samo po selima a po gradovima nisu u putpunoj životnoj sili, nego samo životare, a na mjestih blizu su izumrću". G. Pavao Andrić župnik u Strošincima, petrovaradinske pukovnije, po svoj prilici za mjesto svoga prebivanja i okolicu. G. Franjo Tićak učitelj u Staroj Pazvi, za mjesto gdje služi. U tome su selu najviše Slovaci luteranske vjere, doseljeni iz gornje Ugarske početkom ovog vijeka. Srba je u selu veoma manje, pa se odgovorioc najviše i obazirao na prve pri opisivanju. Selo je poveliko, sjedište kumpanije.

Iz Slavonije: G. Matija Valić učitelj u Garčinu. Njegovi se odgovori protežu „s vrlo neznatnim iznimkama na okolicu — ako i okolica nije već u kojoj točki označena — prvih šest satnija brodske i drugih 6 satnija gradiške pukovnije". G. Vladoje Šmidt tada pravnik u Beču (1867) za Bizovac u kotaru Valpovačkom, županije virovitičke (preko g. L. Zore).

Iz Hrvatske: G. Stjepan Valdec župnik u Rakovcu u križevačkoj županiji, po svoj prilici za Rakovac. G. Miroslav Cugšvert učitelj na Bednji u varaždinskoj županiji. Odgovara za bednjansku okolicu i to u opsegu izmegju Lepoglave i Jesenja, Trakošćana i Očure; sva ova mjesta leže u kotaru Ivanićkom varaždinske županije. G. Stjepan Kućak profesor u Zagrebu, za Zagorje, ali najviše za župu stubičku, zagrebačke županije. G. Dr. Gjuro Belošević u Zagrebu za zagrebačko Zagorje. Ivan Vidović pravnik

(1867) za okolicu Zagreba, naime za sela „koja se drže sa sjevera i sjeveroistoka Zagrebu na okupu: Šestine, sv. Šimun, Remete, Bukovac, Gračani, Graševinac, Čučerje, Planina“. G. Nikola pl. Radić parok župe sošičke, za Žumberak (preko g. T. Smičiklasa profesora u Zagrebu). G. Dmitar Vurdelja tada (1869 g.) glavni učitelj u Titelu „za veći dio miestâ ispod Velebita u ličkoj pukovniji“. G. Ivan Potočnjak tehnik, za Novi u Vinodolu u hrvatskom primorju (preko g. prof. L. Zore).

II. Neposredno na riječ raspitano i zapisano u Beču i u Odesi:

a) U Beču:

G. Stevan Ljubiša poslanik na carevinskom vijeću odgovori mi za okolicu Budvansku, u kotorskom okružju, na ime: za Grbalj, Paštroviće, Pobore, Brajiće. Jednu večer 1867. god. nahodeći se u djačkom društvu „Zora“ u Beču upotrijebih priliku da raspitam ponešto one iz prisutnih djakâ, kojima su narodni pravni običaji poznati. Radi kratkoće vremena mogoh zapisati odgovore samo na prve 4—5 pitanja, a odgovorioci bijahu: g. Mile Čaović za Kostajnicu i Petrinju s okolicom (u vojničkoj Hrvatskoj); g. Katon Ilić za Oriovac u Slavoniji pak i u opće za gradišku pukovniju; g. Ilija Kasimović za Debelo Brdo u Lici i u opće za ličku i otočku pukovniju; g. Izidor Kršnjavi za Našice, Orahovicu i Vinkovce s okolicama u brodskoj pukovniji; g. Branko Nikolajević za Golubince u Srijemu; g. M. Novaković za Bočare, srpsko selo u Vojvodini. G. Stjepan Planer za Dugo selo u Posavini i gotovo za cijelu kajkavsku Posavinu od Zagreba do Lonje. G. Stjepan Sieber za okolicu Djakova; g. Matija Stanisavljević za Okućane u Slavoniji, ali vrijedi i za okolicu Pakraca, Požege, za Lipik, Veroviticu i u opće za Slavoniju. G. Gjorgje Teodorović za Kovin, veliko selo pri Dunaju u Banatu. G. Petar Tomić za Zabok, selo u Zagorju[1].

b) U Odesi:

G. Petar Odžakov, sada učitelj u Komratu u Besarabiji, za Ljeskovec i Trnovsku okolicu u Bugarskoj. G. vojvoda Luka Vukalović i sin mu Bogdan i g. Miloš Sredanović iz Zubaca. Oni odgovarahu za Hercegovinu i za katunsku nahiju u Crnoj Gori. G. Ilija Govedarica iz Nevesinja učenik na universitati odeškoj,

---

[1] U toj prigodi odgovoriše još dvojica trojica na dva—tri pitanja, ali budući njihovi odgovori istovjetni sa opširnijim odgovorima iz tih samih krajeva, koji mi poznije dogjoše, odavde ih izostavih. U ostalom njihova su imena navedena u izvještajima u „Radu“.

gotovo vazda prisutni pri raspitivanju, popunjaše na mnogo mjesta njihovo kazivanje s glavnim pogledom na srednju Hercegovinu; g. pop Marko Pejović iz Crne gore za Ceklin u Crnoj gori. G. Pavo Magud, morski kapetan iz Dubrovnika, za Konavle a najglavnije za sela: Grudu, Bačevdo, Ljutu i Vodovagju u dubrovačkom okružju. G. Marko Marinović pravnik, za Makarko primorje u Dalmaciji u kome su glavnija sela: Tučepi, Podgora, Drašnica, Igrane, Živogošće, Drvenik, Zaostrog, Podaca, Brist i Gradac.

Na koliko je pitanja i na koja je svaki od navedenijeh izvjestitalaca odgovorio, lako je svakomu vigjeti u samome tekstu.

To je dakle gragja koja je bila sabrana na temelju gorenavedenoga pečatanog „naputka" te je svakolika i uljegla u sastav ove knjige. Što je god skupljeno na druge načine, kao n. p. to što je raspitano i zapisano mnom neposredno u Crnoj gori, Hercegovini i Arbaniji na temelju veoma širega plana, trebalo je da odavde bude isključeno. To će možda doći ujedno sa novim odgovorima, popunama i popravkama (koje očekujem pošto ova sveska izagje), u drugu knjigu ovoga zbornika[1]. Tim je više, po načelnom značaju ove knjige, trebalo od nje ukloniti svekolike knjižne izvore pa i same citate, tako da u njoj ni riječi nema od toga što je u drugoj kakvoj knjizi već objelodanjeno bilo.

Sada će trebati da nacrtam pravila po kojima je sabrani materijal izdan, pa da navedem i glavnije razloge radi kojih to uradih uprav u takoj formi a ne inače. Pri poslu izdavanja, ja sam se prosto držao načela, da predstavim općinstvu svukoliku gragju ovgje sabranu, koliko je moguće više u tom obliku, u kome mi je do rukâ dolazila. Uklonio sam se samo u toliko od toga načela u koliko je to iziskivala sistema pitanja u „naputku" jer premda su izvjestioci odgovarali na gotovo sva ili na mnoga pitanja u jednome samome spisu, ja ih ipak ne mogoh u toj formi objelodaniti, nego je trebalo pojedine odgovore, u koliko ih je u spisu odgovorioca bilo, uložiti svako na svoje mjesto pod pitanja, na koja se odnose. U ostalom i taj otstup nije nego prividan, jer napokon

[1] Pošto i to gotovo bude nadam se da će se naći vremena, da na temelju do tada sabranoga materijala i saobražajâ učinjenih usporegjivanjem pravne gragje drugih narodâ, preradim „naputak" te ga izdam u opsegu nekoliko puta prostranijemu nego li je prvi bio. Ali uprav zato i treba da to što je do sada sabrano i ovgje izdano, bude što je moguće prije strogo prorešetano, svestrano popravljeno i popunjeno.

svako pitanje predstavlja već samo sobom neku cijelost, koja se nikako ne krnji tim a skorije popunja, što su odgovori poregjeni parallelno s pojedinim pitanjima.

Na prvi pogled mnogi će možda zapitati: radšta je trebalo na više mijesta ponavljati one odgovore koji su jednaka sadržaja? Pa i u opće ne bi li bolje bilo, iz svega toga materijala isključiti svakolika ponavljanja, pa makar bili izražavani izvjestiocima u različnim formama, isključiti svako mnogoslovlje odgovorioca, riječju iz svega sastaviti kao nekakav kodeks ili svod?

Radi štednje prostora s jedne strane, a s druge, radi štednje vremena čitaocu, ja bih sam bio toga mnijenja, kad bi to dopustila sama priroda gragje, kojom je napunjena ova knjiga, a još više njeno naznačenje.

Evo važnijih razloga:

1. Glavni je pravac cijeloga poduzeća, predsusresti nezrelo obopćavanje pojava u društveno-pravnom životu. To se rádi na osnovi želje, barem u području običnog prava, privesti iztraživanje u prirodni tečaj t. j. da bi predhodila svestrana analiza sintezi, čega upravo pri takim radnjama do sada obično nije bivalo. Ja držim, da samo na taj način naš zbornik može predstavljati gragju kojom se moguće služiti za naučne i praktičke svrhe.

2) Samo na taj način mogu se predstaviti čitaocu svi provincijalizmi i svekolike i najmanje različice, koje se faktično sretaju u svijem krajevima, o kojima sam do sada primio i najmanji izvještaj. Razumije se da te razlike nijesu slučajne, nego da ima svaka svoje uzroke, pa nikako ne može biti svejedno za nauku, hoće li joj biti poznate ili ne.

3) Na mnogo mijesta, po samoj prirodi materijala, obopćivanje ni moguće nije, osobito radi toga, što gotovo svuda ima narod svojih stereotipnih izraza i rečenica, koje u različnim prigodam zgodno upotrebljuje i koje je trebalo od riječi do riječi navesti kako se gdje govore. Isto tako trebalo je posebno navesti i poslovice, jer je i za ove posljednje važno znati i gdje su postale i u kakvu obliku: gdje ih ima, a gdje ih nema.

4) Samo na taj način moguće je nadzirati i ovjerovljavati pojedine podatke, te dati priliku ne samo odgovoriocima da li i drugim, popravljati ih i popunjati. Da toga popunjanja i popravljanja svakako treba, pokazuju i naše opaske, postavljene na dnu pojedinih strana, koje se odnose ka mjestima gdje se ili objasnenje ili popuna ili popravak nuždnimi pokazuju; premda te opaske

nijesu postavljene nego samo na mjestima, gdje je sumnja očevidna te se sama sobom, nameće motriocu.

5.) Ima mijestâ, gdje bi čovjek na prvi pogled, sudeći po jednakim vanjskim uvjetima života, očekivao i jednak odgovor za taj ili drugi pravni institut ili posao. Megju tim odgovori se predstavljaju često različni. Ne samo da bi se uvjeriti o vanjskoj istini te razlike, to jest da odgovorioc nije pogriješio i u bludnju nas zaveo, neophodan je pravac koji smo izbrali, nego se on pokazuje još neophodniji radi iztraživanja unutrnjih uzroka te razlike. Objasnimo posljednje primjerom: Pitanje 158 želi znati, da li pri sastavljanju oporuke bivaju prisutni nasljednici ili ne? Ako promotrimo samo one odgovore na to pitanje, koji su jasniji i ne potpadaju pod sumnju, to ćemo vigjeti, da u mjestima odaljenijim od mora i inače ne pristupnim mnogo tugjemu uplivu, nasljednici obično bivaju pri tome (kao u Lici, Gradiškoj i Brodskoj pukovniji, Bosni, Konavlima, Hercegovini i Katunima, Strošincima, Dobrici a osobito u Ljeskovcu), dočim u predjelima bližim mora ili inače podvrženijim inostranomu uplivu, nalazimo sasvim protivno (Novi u hrv. primorju, Kotari, Bukovica, Lastovo, Makarska u Dalmaciji, Zemun.) t. j. da se oporuke drže u tajnosti od nasljednika. Kad pomislimo, da su u etnografskom smislu ljudi svih tijeh predjela posve jednaki (osim, recimo, Ljeskovca), da su svi ratari, da se po tome nalaze i u jednakim prilikam ekonomnim, na prvi pogled snebiva nas razlika. Ipak, promotrivši malo dublje taj pojav, naći ćemo da odstup od pravila u Dalmaciji i u Zemunu posve je naravna posljedica upliva inostranoga (osobito rimskoga) prava, i ne samo prava nego i života i mišljenja i pravnoga uvjerenja. Ovgje su obiteljska prava osnovana pretežno na avtoritatno-individualnom načelu zapada, gdje se jedini otac drži gotovo neograničenim gospodarom cijeloga kućnoga imetka, dočim tamo, gdje je u punoj sili zadružna sistema, prava su očeva na domaći imetak veoma ograničena pravom kućana. Uslijed toga sastavljanje oporuke ima ovgje više značaj nekoga osobitog pietatnog k u ć n o g dogovora gdje, dakako, treba da budu svi prisutni, dočim tamo može otac neograničenom svojinom i sam razpolagati bez ičigove privole. A da se tim još za života nekomu od nasljednika neljubaznim ne pokaze, testamentska naredba radi se i drži se u tajnosti.

Još jedan primjer. Ako promotrimo odgovor na pitanje 96. „daje li narod mnogo važnosti djevičanstvu nevjestinu?“ to ćemo vidjeti u njima ne samo razlike tako velike, da dolaze do potpune protipo-

ložnosti. nego ćemo i izmegju dvije krajnosti naći svekolike moguće stepene. Promotrimo li za tim odnošaje državne, upravne, socijalne, odnošaje susjedstva i inostranog upliva, rušenje prijašnjih predanja u nekim predjelima a ne sazidanje novijeh i t. d., to ćemo naći, bez velika truda, svijem tijem pojavima i njihove prirodne uzroke. Kad bi dakle inače i moguće bilo iz svikolikih odgovora sastaviti nekakav svod da bi uštegjeli prostora i dangube, tada bi se trebalo odreći svakoga istraživanja o unutrnjim uzrocima pojedinijeh razlika i provincijalizama.

6.) Već je davno opaženo u jezikoznanju da jednakost vanjskoga oblika i zvuka a kad i kad i blizost značenja pojedinih riječi još ne znači da su riječi iz jednaka korjena nikle, a naprotiv pri bližem iztraživanju nalazi se, da ta vanjska sličnost ima posve druge uzroke. To se isto opaža i u pravnim običajima t. j. i običaj se može na nekoliko mjestâ pojaviti u jednakom obliku, ali razlog njegova postajanja u pojedinim mjestima mogu se često osnivati na načelno različnim činjenicam. Poznato je, da u najstarijem rimskom pravu djeca neimadijahu nikakva peculium-a dok se s vremenom ne pojavi castrense, zatim quasi castrense, profectitium, adventitium. Taj pojav odsutstva osobine u muških članova familije biva i danas u krepkoj snazi u Crnoj gori, ali ko bi mislio, da se oba ta jednaka pojava u najstarijem Rimu i u današnjoj Crnoj gori osnivaju i na jednakim načelima, veoma bi se prevario. U staroj rimskoj obitelji paterfamilias apsorbuje svijeh, naprotiv u Crnoj gori to čini zadruga kao takova. U Rimu je to bivalo vazda radi autoritati očeve, u Crnoj gori naprotiv biva radi ravnovjesja pravâ i dužnostî pojedinih članova obitelji. Isto kao što familija treba da odgovara za svaku štetu pojedincem učinjenu, kao plaćanje krvi (što je u zemlji, gdje je osveta cvjetala, veoma često bivalo) i t. d., tako i svakolika korist koju donosi pojedinac treba da pripadne cijeloj kući. Očevidno je dakle da i radi toga trebalo je ostaviti gragju posebice a ne stapljati je ujedno, jer bi tada, u navedenim slučajevima, nemoguće bilo iziskivati unutrnje uzroke pojavâ, koji se i pri različnim vanjskim okolnostima pokazuju u jednakoj formi.

Sad nam ostaje jošter kazati nekoliko riječi o pretežno vanjskoj strani ovoga izdanja.

Kao što se držasmo, koliko je moguće više, govora i izrazâ pojedinih odgovorioca, to bi dosljedno bilo pridržavati se i slovâ i pravopisa svakoga od njih kao i toga što je s time spojeno. Ali s jedne

strane ne stojeći obično slova, pravopis i narječje mnogih odgovorioca u nikakvoj svezi s osobinama narječja mjesta ili predjela koje opisuju (pogledaj n. p. štokavski jezik odgovorâ za zagrebačku varaždinsku i križevačku županiju gdje, kako svak znade, živu kajkavci), a s druge strane držeći nuždnim barem u ovoj knjizi prijevod bugarskih odgovora, to mi se činilo, da će bez praktičke koristi biti šarati knjigu u tome obziru[1] — te bijah odlučio barem pravopis izjednačiti. To izjednačenje ipak nije bilo većinom ispunjeno radi toga, što je moja namjera bila, radi nedostatka vremena, to učiniti ujedno sa prvom korekturom, koja, kako se poznije pokazalo, nije ni mogla biti pošiljana meni na Cetinje, megju ostalim, i radi karantina koji bijaše tada uveden uzduž gotovo svega dalmatinskoga primorja. Na taj način ostadoše, žalibože, mnoge nedosljednosti u pravopisu radi uzroka, kao što se vidi, od mene nezavisećih.

Naprotiv što se tiče tehničkih i drugih narodnih izraza, formulâ, poslovicâ i t. d. koje samim izvjestiocima bijahu označeni da su narodne, razumije se, da je već isprva bilo odlučeno da se štampa vjerno priopćenju odgovoriočevu, u nedotaknutoj potpunosti. To je tačno tako i izvršeno bilo, a gdje se uvukla kakva štamparska pogreška opet je ispravljena u popravcima na kraju knjige. Prijevodi bugarskih odgovora iz Tatar-Pazardžika i Ljeskovca ragjeni su pod mojim neposrednim nadzorom i upravom, te mogu i jamčiti za njihovu vijernost i tačnost; ali i ovgje po načelu, da svaku poslovicu, svaki tehnički nazov i čisto narodni izraz treba predati vijerno u istom obliku, u kome ih narod upotrebljuje, razumije se, da ih je trebalo netaknutih objelodaniti u obliku u kome mi bjehu priopćeni. Tako je i učinjeno. U bugarske se riječi pri štampanju osobito mnogo pogrešaka uvuklo, ali i one bijahu izpravljene u popravcima.

To malo opazaka, koje se nalaze na dnu pojedinih stranâ, najviše je za to postavljeno, da se očitije pokaže, da ni sam ne držim da su izvjestioci, u svemu što su kazali, bili nepogrešivi. Tim htijah još više naprijeti na potrebu popravaka koji su neophodni i na mnogim mjestima gdje baš nikakve opaske nema. One bo su, kako je kazano, postavljene samo na ona mjesta gdje se je na prvi pogled pokazivao kakav bitni nedostatak u tome ili drugome od-

---

[1] Druga knjiga ovoga „Zbornika“, ako u nju dogje gragja koju već imam i koja je sabrana u zemljama gdje je obična samo ćirilica, bit će svakolika tim slovima i napečatana. Ako se za tim prilična količina gragje iz Bugarske prikupi (što sada lakše može biti pošto je „naputak“ i bugarski preveden) lako da izagje jedna cijela svezka i na bugarskom jeziku.

govoru, i opaskom samo obraćam pažnju na nejasnost ili na protivorječje s drugim odgovorima toga istoga ili drugoga izvjestioca (jer se po načelu na druge izvore ne obzirah) te pitam objašnjenje, tačnije opredjeljenje i t. d. Gdje više odgovora predstavlja istu nejasnost ili oprjeku, opaska je dodana samo jednomu, obično prvomu megju njima, a već se razumije da se odnosi i k drugim odgovorima jednakoga sadržaja. Gdje opaske nemaju navedeni karakter, tada je znak da ih je odgovorioc sam svome odgovoru dodao.

Pri sastavljanju rječnika ili tačnije kazala riječi — koji bi pridodan knjizi, da bi se čitalac udobnije i lakše mogao njome koristiti — držao sam se takogjer gorenavedenih načela što se tiče pravih narodnih izraza, te za to u rječnik ugjoše samo one riječi i izrazi, za koje odista znadijah, da se u narodu govore. Na skovane književnicima neologizme ili na riječi izmišljene odgovoriocima nisam se radi toga ni obzirao, a za one, o kojim sam sumjao da li se u narodu govore ili ne (pa proishodile iz knjižnih ili drugih izvora), njih sam označio upitnim znakom.

Što se tiče vrste riječi i izrazâ, koji ugjoše u rječnik, mjera do koje i načina, kojim ugjoše, treba će primjetiti slijedeće. U rječnik su primljene sve one riječi i kraće rečenice, koje imaju značaj tehničkog izraza i to ne samo u najširem pravničkom smislu (obnimajući i svekolike obiteljske i rodstvene odnošaje) nego i u ekonomnom obziru. Posljednje, na koliko se one seoskog gospodarstva tiču, jer seljani i jesu glavni predmet naše knjige, — ipak radi bogatstva takih riječi i izrazâ trebalo se ograničiti na važnije ili manje poznate, da rječnik uslijed toga posve ne izgubi svoj značaj rječnika pravničkih tehničkih izraza. U opće držah, da je manja šteta zahvatiti preko granice, nego li ispustiti. Ipak mnoge riječi koje se sretaju veoma često, kao n. p. otac, mati, domaćica, raditi, upravljati, imati i t. d. činilo mi se izlišnim bilježiti im svaki put mjesto gdje se nalaze, nego su samo označene nekoliko puta, na onim mjestima na kojima su se prve pute srele. Ali zato, ongje, gdje te riječi mogu čitaocu biti na ruci, da mu pomogu tražiti u gomili materijala institut, koji je važan radi opredjeljenja njihova položaja i juridičkog odnošaja, isto kao i na tim mjestima, gdje se u samome tekstu govori o značenju tijeh riječi, sva su ta mjesta privedena u rječniku. U rječniku, koji je i tako postao veoma opširan, razumije se, da nije moguće bilo privoditi još i značenja pojedinih riječi ili izraza, nego po glavnoj svrsi takih rječnika, zadovoljih se naznačiti stranu teksta, na kojoj se značenje i

naći može. One pak riječi, koje imaju više nego jedan smisao, svuda su bilježene znacima (a. b. c. d.) da bi se odmah znalo da im je značenje različno. Iz izrazâ tehničkih koji se sastoje iz više riječi, razumije se, da po prirodi rječnika, mogoše se uvrstiti samo oni, koji nijesu preveć dugi, i to učinih onim redom, kojim se nalaze u tekstu. Osim toga privedeni su na dotičnim mjestima i u obliku, kakovim predpolagah, da bi ih čitalac mogao tražiti; u takozvanim renvois, zarez (virgula) u rečnici označuje mjesto s koje izraz u tekstu počimlje. Riječi koje su pogrešno pečatane te se nalaze u spisku popravaka, u rječnik su ušle u ispravljenoj formi.

Samostavnici, pa sretali se oni u kojem mu drago padežu privodih u nominativu; što se pak broja tiče, taj je pisan, kako je u tekstu koja riječ običnije dolazila u jednobroju ili višebroju. Glagoli su se u rječnik uvodili, gdje god je to moguće bilo, u obliku neopredjeljenoga načina.

Samo se sobom razumije, da tehnički izrazi, o kojim ovgje govorismo, valjaju od ista samo za ona mjesta, na koja se odnosi jedan ili više odgovorâ.

Činilo mi se ne izlišnim već na čelu knjige postaviti i prijegled svijeh pitanja, na kojima su odgovori osnovani, koji se u knjizi nalaze, i naznačiti stranu, gdje se pojedina pitanja nalaze. To ne samo radi toga, da se na prvi pogled može vigjeti rasporegjaj svekolike gragje, nego i za to, da lakše može naći komu se treba upoznati s jednim ili drugim institutom. Da su se uvukle neke razlike megju naslovima pojedinih dijelova u tome prijegledu, (koji nije drugo do prijepisa „naputka“) i naslova, koji tim dijelovima bijahu dani u tekstu, dogodi se nezavisno od moje volje.

Napokon radi rješenja skraćenjâ mjestnih imena, koje je neophodno bilo učiniti u tekstu, slijedi odmah za pitanjima njihov spisak i tumačenje.

PITANJA

na koja se u ovoj knjizi odgovara.

PRIVATNO PRAVO (JUS PRIVATUM).

I. OBITELJ (FAMILIA).

a) Obitelj šira (zadruga) u opće.

b) Obitelj uža.

c) **Dioba zadruge i nasljedstvo.**

2. STVARI.

3. OBVEZE (OBLIGATIONES).

*

JAVNO PRAVO (JUS PUBLICUM).

A. UNUTRAŠNJE DRŽAVNO PRAVO (JUS PUBLICUM INTERNUM).

1. Država i općina.

2. Gragjanski i kazneni postupak (proces. civil. et poen.)

3. Kazneno pravo (Jus poen.).

R. IZVORNJE ILI MEGJUNARODNO PRAVO. (JUS PUBLICUM EXTERNUM).

Skraćenja.

BED. Bednja i bednjanska okolica, u Hrvatskoj.
BIZ. Bizovac, selo u Slavoniji.
BOČ. Bočari, selo u Vojvodini.
BOS. Osrednja Bosna.
BUD. Budvanska okolica, u kotorskom okružju u Dalmaciji.
CET. Dolina rijeke Cetine a osobito sinjska okolica u Dalmaciji.
DJAK. Djakovačka okolica, u Slavoniji.
DOBR. Dobrica i njezina okolica u Banatu.
GOL. Golubinci, selo u Srijemu.
GRA. BRO. Gradiška i Brodska pukovnija ili točnije prvih 6 satnija brodske i drugih 6 satnija gradiške pukovnije.
GURG. Gurgusovački ili knjaževski okrug, osobito selo Niševci u svrljiškom srezu, u Srbiji.
H. C. B. Hercegovina, Crnagora i Boka kotorska.
H. K. Hercegovina i Katunska nahija, u Crnoj gori.
KO. BUK. Kotari i Bukovica, u zadarskom okružju.
KON. Konavli, u dubrovačkom okružju.
KOV. Kovin, selo u Banatu.
LAST. Lastovo, ostrvo na jadranskom moru.
LIK. Lička pukovnija oko Velebita.
LIK. OT. Lička i otočka pukovnija, osobito selo Debelo brdo.
LJES. Ljeskovec i trnovska okolica, u Bugarskoj.
LJUB. Ljubovijski i azbukovački srez i okružje podrinjsko, u Srbiji.
MAK. Makarsko primorje, u Dalmaciji.
NAŠ. Našice, Orahovica i Vinkovci s okolicama, u Slavoniji.
NOV. Novi, selo u Vinodolu, u hrvatskom primorju.
OK. Okućani, selo u Slavoniji, no i u opće za Slavoniju.
ORC. Oriovac, selo u Slavoniji, pa i u opće gradiška pukovn.
PE. KO. Petrinja i Kostajnica s okolicom, u Hrvatskoj.
POS. Posavina, osobito Dugo selo.

RAK.	Rakovac, selo u Hrvatskoj.
RO. AZ.	Rogjevski i azbukovački srez, podrinjskoga okružja, u Srbiji.
SAR.	Sarajevo i okolica u Bosni.
STA. PA.	Stara Pazva, selo u Srijemu.
STROŠ.	Strošinci, selo u Srijemu.
STUB.	Stubička župa i hrv. Zagorje.
ŠAB.	Šabačko okružje u Srbiji.
T. P.	Tatar Pazardžik, grad u Bugarskoj.
ZAB.	Zabok, selo u hrv. Zagorju.
ZAG.	Zagorje u Hrvatskoj.
ZAGR.	Zagrebačka okolica.
ZEM.	Zemun grad i okolica; osim toga: Srijem, Banat, Bačka.
ŽUM.	Žumberak, u Hrvatskoj.
ŽU. KO.	Župa i Konavli, dubrovačkoga okruga.

PRIVATNO PRAVO (JUS PRIVATUM).

1. Obitelj (jus famil.).

a. Obitelj šira (zadruga) u opće.

1. Je li u vašemu mjestu ili okolici običnije da ljudi živu u obitelji sastavljenoj iz više užijeh familija (t. j. više braće ili drugijeh rogjaka sa svojimi ženama i djecom) ili naprotiv, da svaki oženjeni čovjek napose žive i sam svojom ekonomiom upravlja?

NOV. Svaki oženjeni čovjek žive napose i upravlja sam svojom kućom i baštinom. Gdje je više sinova tu svi, osim najmlagjega, pošto odrastu, te ih se volja ženiti, odijele se od oca a samo najmlagji ostaje s ocem. Da su ljudi i ovgje do nedavno u zadruzi življeli pokazuju jednaka prezimena mnogih susjednih kućâ i raspoloženje njihovijeh *kunfinâ*[1] ili zemalja od kojih su mnoge i sada jedna uz drugu.[2]

LIK. OT. U predijelu obiju pukovnija običnija je zadrúga, ali je i težnja k'diobi velika. Zakonom je djelidba, osim iznimnih slučajeva, zabranjena; za to, kad nemogu više zajedno življeti, podijele se kriomice megju sobom a oficijalno ostaju svi kao i prije pod jednim *lumerom*.

LIK. Do godine 1848 življaše u Lici u jednoj kući obitelj iz više oženjenijeh ljudi, njihovijeh žena, djece i dioba se rijetko dogagjaše. Od to doba nastala je nesloga i obitelji se često dijele, ali u najviše slučajeva ipak ne tako, da svaki oženjen čovjek sa svojom ženom i djecom sam ode, nego makar po dva odrasla brata zajedno, ili

[1] Sve zemlje koje se nalaze okolo Novoga, te su u granicam novskoga zemljišta, zovu se *kunfin*, pa se govori i za pojedine zemlje te okolice *kunfin* il komad *kunfina* mješte *zemlja* ili komad *zemlje*.

[2] Ako nema drugijeh argumenata, to sama prezimena i položaj zemalja još nedokazuje toga što odgovorioc tvrdi.

otac sa svojijem oženjenijem sinovima, kao jedna grana, na jednu, a njegov brat sa svojom porodicom na drugu stranu. Samo onda ide svak sebi, kad su žene tako svadljive, da se nikako nemogu da slože te drugo nepreostaje nego svak sa svojom napose življeti i ekonomiom posebno upravljati. Nu srećom ovaki slučajevi nijesu baš česti.

ZAGR. U opće živa se zadružno, ali je gdjekoja kuća opustjela, ter nalaziš ciglo dvoje muško i žensko.

POS. Zadružna je forma familije najobičnija, i to tim se više ona sreta čim se ide više niz-a Savu.

PE. KO. U samoj Petrinji i Kostajnici običnija je prosta gradska familija u užem smislu: naprotiv, u okolici žive ljudi više u familijam zadružnim.

STUB. Obična je sada već inokosna familija. Do godine 1848 naprotiv bila je to velika rijetkost, jer vlastela koja su onda imala svu moć nad narodom, nijesu dopuštala dijeliti se te i kad su dopuštali tomu je trebalo važnih uzroka: ili odviše njih u kući ili vječni nemir i svagja; no opet pod tim uvjetom: da se odijeljena obitelj (otac sa djecom ili braćom) u jednu zadrugu skupi pod drugim imenom ili pod prežnjim ali sa kakvim dodatkom, n. pr. *Kovačić donji, Kovačić gornji, Štakor seljanski,* da bi se razlikovao od drugoga Štakora, koji ne stanuje u selu već na osamljenu mjestu. [1] Poslije 1848 godine počele su se zadruge razvrgavati ili dijeliti u *osebunjke,* pak ih danas već i ima malo. Prije 1848 g. bilo je u župi zvanoj Gornja Stubica od prilike 360 kuća od kojih nisu 3—4 kuće bile megju sobom podijeljene; za dvije godine kašnje (1850) podijeli se već jedna od pet, za četiri godine poslije (1854) tri od pet; a za još šest godina kašnje (1860) tako, da ni od 50 kuća neostade jedna nerazdijeljena. I pak dijelitba nije u svim kućam bila absolutna, jer ima još i danas polovica kućâ, koje se smatraju u nekim obzirima kao nepodijeljene: zajedno rade, plaćaju, i jednoga domaćina priznaju koji ih zastupa, samo plodove (vino,

[1] Kao da odgovor na 138 pitanje stoji donekle u oprjeci s time što se ovgje kaže. Ali da i toga nema ovgje bi trebalo još objasniti: da li je naveden uvjet postavljao vlastelin, da ih mora opet nekoliko biti u novoj zadruzi, ili je to tako po samome običaju bivalo. Ako je prvo, tad se može zaključiti da zadruga u Zagorju i prije 1848 god. već nije imala životne snage, te da je samo zahvaljujući zdvornjoj sili životarila. Isto tako nije iz kazanoga jasno, da li je imena novim zadrugam nadjevao sam narod na temelju običaja, ili je to ko drugi činio.

žito, sijeno itd.) dijele megju se. Ima i takovih, koje imadu još voznu marvu, (konje, volove) zajedno i plaćaju zajedno al posebno rabe i uživaju.[1] Većina je dioba učinjena samim zadrugarima privatno megju sobom, a velika manjina sudbeno, t. j. bar pred selskim poglavarima, a još ih je manje gdje je mjernik pozvan bio tako da se oficijalno ništa i nezna o diobi većine zadruga.

ZAB. Prije 1850 godine skoro svikolici življahu u zadruzi, ali su se poslije toga gotovo sve podijelile, ipak ne posve, jer neki ekonomni odnošaji ostadoše i do danas prežnjim zadrugarima zajednički n. pr. i sada po dvije ili tri kuće plaćaju ujedno porez.

RAK. Ljudi živu u zadrugama, ali se od nekog vremena počimlju zadruge trgati, a zadrugari dijeliti.

BED. Ljudi običnije živu u sastavljenim familijam, te rade i hrane se zajedno, nu imade ih takogjer mnogo, koji premda u zadruzi ipak posebice rade i posebice uživaju, nekoji pako rade zajedno, te samo prirod megju sobom dijele.

ŽUM. Prije 1848 godine bijaše u ovome kotaru obično po svuda zadružna obitelj, nu poslije te godine stadoše se sve zadružne obitelji malo po malo trgati i dijeliti, te sada nema u cijelom kotaru skoro niti jedne obitelji,[2] koja bi življela u zadruzi, uslijed česa je narod veoma osiromašio.

ORO. Zadružna je forma familije općenita tako, da i kad zadruga diobom ili izumrenjem postane inokosnom, opet, pošto se njezini članovi umnože, vladaju njome pravila zadruge.

GRA. BRO. Ljudi žive u obitelji sastavljenoj iz jedne ili više užijeh familija.

OK. Svuda se po selima sreta šira obitelj, po varošima naprotiv običnija je uža.

NAŠ. I ovgje je svuda po selima običnija zadružna obitelj i drži se kao neka nesreća za kuću koja postane inokosnom, bilo to diobom, bilo izumrćem članova zadruge.

BIZ. Zadružna je forma familije po selima najobičnija.

---

[1] Budući važno to što odogovorioc priopćuje o novoj formi sveze i odnošaja megju već razdijeljenim zadrugarima, — svakako je željeti da bi se opširnije i točnije kazalo *što* još zajedno plaćaju i uživaju, ko predstavlja razdijeljenu zadrugu pred vlastima i pred drugim osobam u odnošajima koji im još ostadoše zajedničkim.

[2] Baš nijedne? To bi bio opet jedan znak da je duh zadružni već prije 1848 g. uništen bio.

DJAK. Svi gotovo bez iznimke žive u zadružnoj familiji, pa i u samoj inokosnoj obitelji leži korjen budućoj zadruzi.

KO. BUK. Obično braća žive za oca živa u jednoj kući sa svojim ženama i djecom, ako koga od njih iz kakova uzroka ne bi otac odijelio. Po očevoj smrti obično se podijele.

CET. Običnije je da ljudi živu napose upravljajući svaki svojom kućom i baštinom, nego li da živu u obitelji sastavljenoj iz više užih familija.

MAK. Običnije je da žive zadružno po ne koliko užijeh familija, ali od nekog vremena zadružnost je počela iščezavati.

BOS. Običnija je zadružna obitelj.

SAR. U Sarajevu velikijeh zadruga nema a upravo reći i male su vrlo rijetke. Što više i dva ili tri oženjena brata rijetko je naći u zajednici, pa i ako i nijesu imetkom i u poslu podijeljeni, kućama su rastavljeni. Po selima naprotiv obitelji su svuda zadružne, jer je za seosku ekonomiu prikladnija taka forma obitelji.

LAST. Obično svaki oženjeni čovjek živе napose i sam svojom ekonomiom upravlja. Često se dogodi, da ako se u jednoj obitelji oženi više braće za oca živa, nedijele se do smrti njegove. Biva kadgogj da dva oženjena brata ostanu zajedno i poslije smrti očine (i to samo tada kad se nevjeste slažu megju se), ali pošto oni umriješe, djeca se njihova svakako razdijele.

KON. Ima okolo tri četvrti svijeh familija, koje se odlikuju zadružnom formom a inokosnijeh je odprilike ostala četvrt.

H. C. B. Kolikogogj familija ima više u kući čeljadi tim se drži da je čestitija, pribranija, pa i kao srećnija.

Zadružna kuća teče imuća:
Dosta pomagača, punani hambari;

a štogogj je manje čeljadi u kući, to sve inokosnija postaje i s najvećom mukom i nategom živi.

Inokoština siromaština:
Malo nuka dosta muka,
Kuku samu i na vaganu.

H. K. Po selima gornjo-ercegovačkim sretaju se većinom familije živuće u zadruzi, pa i sami Turci seljaci tako živu. Turci begovi jednoga prezimena (n. p. Ljubovići, Čengići) premda imadu posebno i u različnim mjestima dvorove, ipak živu megju se u svezi, koja je do nekle nalična na zadrugu.

U kotarima naprotiv običnije su uže familije u kojima je samo muž i žena sa djecom svojom, ali ima gdje gdje i širih t. j. zadruga,

i ove se drže da su najbogatije jer svakako one najbolje žive. Ipak ako je zadruga i rijetka ima ovgje druga rodstvena sveza: *bratstvo i pleme,* o čemu niže.

BUD. Radi dijelidbe, koja se obično dogagja odmah pošto se braća požene, rijetko je da oženjena braća zajedno žive. Ipak i toga biva, pače nagje se kadgogj da dundovi (stričevi) oženjeni, sa sinovcima oženjenim žive u zadruzi. Ali za to i ovgje kao i u Crnojgori ima bratstvo, o čemu niže.

ŠAB. U ovome je kraju običnije jedinstvo (inokoština).

LJUB. Običnija je zadružna kuća. Ali se sad zadruge češće raskopavaju, ma da svuda znaju, da je zadruga bolja i ma da znaju poslovicu:

Jednog nema ni na jelu, a kamo li na djelu.

RO. AZ. Živu u zadruzi, ali ne velikoj od više koljena; obično braća, ali ako i njih ima više n. pr. 4—5, pa kad se ižene odmah se dijele. Gdje su samo dva brata, pa još malo djece imaju, onda i živu u zadruzi i ne dijele se. Ali, ovaj običaj u zadruzi živiti ovgje izlazi; jer svaki čim se oženi, želi i teži da sam sa ženom i djecom i živi. Na ovo stariji ljudi viču govoreći:

Što je punija košnica čelâ, sve je teža.

GURG. Do prije nekoliko godina većinom su živili u zadruzi. No sada je običnije, da svaki oženjen čovjek napose živi.

GOL. Obična je zadruga, ali se rado dijele da manje vojnika daju, zato vojnička vlast stupa tome na put.

STA. PA. Ovgje živu ljudi u sastavljenoj obitelji.

STROŠ. Još je običajno, da više užijeh familija u jednoj kući živu, svi koji su u istoj kući rogjeni, muški do smrti, a ženske do udaje.

ZEM. U Zemunu obična je inokosna, ali u okolici, po selima, običnija zadružna familija.

BOČ. Prije nego što se Bahova sistema uvelâ t. j. 1850 godine, zadrugarski život bio je običan, no od to doba pokazuje se težnja da se familije dijele. Zadruge se nalaze sad ponajviše u imućnijih porodica; a najviše porodica zato su i osiromašile, što su se podijelile.

DOBR. Obično je da ljudi živu u obitelji obiju struka.

KOV. Obična je zadružna familija, kao što je i u cijeloj vojničkoj granici, gdje je samo u varošima obična inokoština.

T. P. Kao što je u opće obično po gradovima u Bugarskoj kuće su nevelike i bez širokih dvorova, tako je to i ovgje te u svakoj

kući živi samo čovjek sa ženom i djecom svojom. Oženjeni sinovi rijetko je da poduže živu sa ocem u jednoj kući, nego se obično dijele i pregju u drugu kuću, te tako nastaje posebna uža familija. Ovgje se dakle može reći, da svaki oženjen čovjek napose živi i svojom ekonomiom posebno upravlja.

LJES. U Ljeskovcu i u okolici dok je otac živ, sva njegova djeca žive u jednoj kući pod upravom očevom, kao što i svi oženjeni sinovi žive u jednoj kući sa svojim ženama i djecom. To se računa kao šira obitelj. Ima i takih sinova, koji kad se ožene poslije nekoliko godina odijele se od opće obitelji, te u istome dvoru ili u drugom novom, sagragjuju sebi kuću i upravljaju sami svojim imetkom. Ali obično više živu pod upravom oca ili djeda dok su ovi živi. Ima i braće oženjene sa oženjenim sinovima da živu zajedno i po smrti oca, te da sastavljaju zadrugu n. pr. *Matrovci Berovci*, *Burovci* itd.; ali to rijetko biva, pa i kad se dogodi, to biva najviše radi toga, što otac rano umre, pa ostane još nejake braće i neudatih sestara, te dok se neožene i neudadu, treba da ostanu pod upravom starijega brata i matere. Rogjaci u daljem stepenu, nego što su sestre i braća s djecom, sasvim se rijetko dogagja da bi življeli u zadruzi, kao što je kod Srba. Ali kod *Šopâ* i *Poljanceva* u vidinskom, sofijskom i drugim predijelima živu i dalji rogjaci u zadruzi. To se isto može kazati i o Plijevnu kao i o težacima živećim izmegju Trnova i Ruščuka.

2. Zove li se ta šira familija *zadruga* a uža inokoština, ili se samo govori u opće za kuću, koja ima mnogo čeljadi da je *zadružna*, a ob onoj gdje ih je malo da je *inokosna*, bez obzira na to da li su to sve djeca još živa oca ili ne? Imali uz ta imena ili mjesto njih i drugijeh imena u vašoj okolici?

NOV. Osobita imena nema, jer kako je kazano, i nema nego samo jedna vrsta familije.

LIK. Riječ *zadruga* za širu obitelj u Lici po narodu nije poznata, barem se odgovorilac nemože sjetiti da ju je tamo gdje čuo. Riječ *inokoština* naprotiv čuje se dosta puta: „Živimo u inokoštini;“ „živimo, brate! inokosno“ i označavat će sigurno užu obitelj, ali pod tim izrazom podrazumijeva se i neko sirotinjstvo i siromaštvo. „Inokosni smo, mnogo nas je na zdjeli a malo na radnji,“ tuže se o familiji u kojoj je samo jedan oženjen čovjek sa svojom ženom i

djecom i sa djecom svoga umrlog brata sa sirotama. Gje je u kući mnogo čeljadi: oženjenijeh ljudi sa ženama i s dječurliom, kaže starješina: „U mene je mnogo *župe*“, ili kad ko nepoznat u kuću dogje i vidi mnogu čeljad oko vatre ili pri ručku, reče starješini: „O! domaćine, mnogo li imaš *župe!*“ *Samohran* je onaj, koji se sam hrani, ali se to više odnosi na stare ljude. Starac kaže, kad nikoga nema: „*Samohran* sam kao okresano drvo!“ A kad ni srodnika nema i onda kaže: „*Samohran* sam, nemam nikoga, nego ja i bala mi!“ *Samac* je mlagji sam za se živeći čovjek: „Udala se za samca; „*samac* sam, nemam nikoga do boga!“

U ovijem krajevima nazivlje narod obitelj, bila ova uža ili šira, najviše imenom *kuća* i kaže n. pr. mjesto: zadruga Obradovića — *kuća* Obradovića. „Ko je tu od *kuće* Obradovića?

DUG. Kuća, gje se sakupljaju na blagovanje i na dogovor, zove se *domaćina*, stanovi pojedinijeh zadrugara *kleti*. Plemenitaši zovu *knez* [1].

STUB. Zadruga u Zagorju zove se *skupčina*; kad se podijele: *sebunjak* ili *osebenjak*, *del* i *delitba*. *Sebunjak* se i ono zove što koja obitelj u zadruzi za sebe ima, ter nespada na cijelu kuću, n. p. vola, kravu, konja, svinju, kokoši, vinograd, oranicu, livadu, pače i zgradu gje je zadruga posve zajednička; opća se kuća zove *hiža*, a ono što su *kilijevi* u vojničkoj granici, ovgje se zovu *komore*.

RAK. Šire familije zove narod: *skupčina, društvo, bratstvo;* uže: *jedinščina, osebnjačar*.

BED. I zadruga i inokoština zove se u mjestnom narječju *hiža*, zadruga za sebe *skupština* [2], gje je pako zadruga raskinuta zove se *osebunjek*.

GRA. BRO. U opće se kaže, bila šira ili uža familja: *kuća* i to, ovu zove narod *mala* — a onu *velika kuća*, bila u njoj djeca živa oca ili ne. Druga se imena ovgje neupotrebljuju.

KO. BUK. Od koliko mu drago članova sastojala se obitelj, ona se nazivlje općim imenom: *kuća*.

CET. Ova šira familja budući da nije opća u ovome mjestu, za to se i nezove zadrugom ili inokosnom; a isto i gdje je mnogo djece u jednoga oca nije obično zvati familiju tima imenima, nego u opće prosto zovu *kućom* ili *obitelji* [3].

---

[1] Zovu li tako opću kuću ili *klet*, što li?

[2] Vjerovatnije je da će biti *skupščina* ili *skupčina*, jer su i u Bednji Kajkavci.

[3] Kaže li zbilja narod *obitelj?*

MAK. I šire i uže familije zovu prosto *kućom,* i veli se da je sreća za onu familiju u kojoj skladna braća rade i živu. Nerazdieljenu kuću najobičnije zovu *skladna braća* i zato su takove familije i bogatije i naprednije. Ako su sve sinovi jednoga oca, pa da su i svi oženjeni, teško da će se podijeliti za očina života.

KON. Riječ zadruga ne čuje se a mjesto nje upotrebljava se *neodijeljena kuća;* za inokoštinu *odijeljena kuća.*

H. C. B. Riječ *familija* čuje se u Boci, *odžak* u Hercegovini a *dim* u Hrcegovini i u Crnojgori.

— Jel mi živa na odžaku majka?
Gdje je dima, tu je i domaćina.

Mužkarci svi bez razlike zovu *dom* ili *kuća.*

Svud je poći al je doma doći.
Težko kući bez ćojka, a ognjištu bez kreka.
Moja kućica, moja slobodica.
Udala se moma, da je nije doma.

Ženskinje, doklen su u očinoj kući zovu je i *dom,* a pošto se udadu ovijem imenom zovu muževnju kuću, a očinu *rod.*

Svoj je dom a tugj je rod.
Stara hrdoroga na pobožičnu čast (u rod).
Došla je odiva u rod.
Ni dugo čamat u rod, ni gladovat u dom.

U sva tri predijela nema imena *zadruga* u značenju kuće ili familije, ali se sreta u drugim značenjima, i u koliko je izvjestiocu poznato, narod ovih predijelâ rekao bi *zadruga* u slijedećim slučajima: 1. Kad ljeti izdižu čeljad na planinu s ajvanom (sa stokom) s kojim obično biva iz svake kuće jedna mlada žena, i ova se zove *planinka* i po jedan muškarac *čoban* te muzu mlijeko, prave maslo, sir, skorup, kajmak, s čime se o Mitrovudne vrate doma. Sve ove kolibe promijenu ime te se zovu *staje,* a oni predjel u kojemu oni sa stokom žive zove se katun (odkuda je i postala katunska nahija u Crnojgori, gje je nekad ajvan Ivanbega Crnojevića izlazio ljeti u planinu). 2. U donjoj Morači u Crnojgori ima vrlo prostrani predjel kojega su naselili Srblji hercegovački, koji su od zuluma turskoga ili kad bi ubili Turčina, bježali u one nedoletne haluge i klisure, i tako sastavili čitavo selo (danas zvano *Uskoci*), pa kad gogj bi koji na novo uskočio i k prvim dobježao, postao bi *drug druževni* ili *brat bez grijeha* [1].

[1] Nije jasno: zovu li se ljudi koji odu zajedno na katune *zadrugom,* a takogje i uskoci hercegovački ili što drugo?

Čovek bez zadruge kao bez ruke.
Zadružan junak posla radi.
Moja braćo i moja družino!

a najposlije: 3. *Zadruga* bi se ovamo rekla onda kad čitavo selo ili kneževina napravljaju crkvu, grade putove, čatrnju (za vodu) kad gone iz sela ili iz planine vukove, kad gone hajduke, kad poteku u poćeru za lupežima koji odagone stoku. itd.

H. K. Za šire obitelji ne čuje se nazov u substantivnoj formi *zadruga* nego se kaže t. j. *zadružna kuća* ili *zadružni su ljudi* gje je mnogo čeljadi, ili: to je *dobra kuća,* ili *bogata kuća* — a za onu u kojoj je manje članova ili za užu familiju kaže se da je *inokosna kuća,* ili *inokosni su* u toj i toj kući.

BUD. Govori se samo za kuću gdje je malo radnika *inokosna kuća.* Ali za zadružnu nema osobita naziva.

LJUB. U ovome kraju nemaju riječi *inokosan* (u rudničkom okružju imaju); nego kažu *jedin, jedinstvo* i *objedinio je,* kad zadrugari izumru, podijele se, ili se po svijetu razigju; t. j. kad se zadruga raskopa. — Protivno položnom zakoniku gragjanskom drže, da je i sin sa ocem - zadrugar, te kad dogje da se otac sa sinom dijeli, što se rijetko dogagja, otac uzima ravan dio kao da se sa braćom dijeli. Riječ *vamilija* rijetko se čuje, nego kad se kome potsmijevaju, ili kad se hoće ko da nagrdi onda se kaže: od *vamilije,* n. p. od te i te pogane vamilije. Kad se zadruga podijeli na više kuća, onda sve one zovu: *rogja, rogjakovina, pleme, poreklo.*

RO. AZ. Zove se obično *zadruga,* gdje ima više od samoga čovjeka i žene, a čovjek sam sa ženom, pak ako još i male djece ima, opet se nezove zadruga nego *jedin.* Otac n. p. kad ima 2—3 ili 4 sina, pa kad su veliki, ili kad koga oženi, kaže se za toga da je *zadružan.*

GURG. Šira familija i u obšte kuća u kojoj ima više licâ, koja mogu sama za se raditi — zove se u obšte *zadružna;* naziva *inokoštine,* ili drugog kog njemu srodnoga, nema.

STA. PA. Ta šira familija zove se *zadruga* u opće, drugih imena nema u okolici.

STROŠ. Svi kućni članovi, bili u višem ili manjem broju, zovu se jednim izrazom *kućna družina.*

DOBR. I jednu i drugu nazivlju *familjom.*

T. P. Govori se u opće кѫща, челядь.

LJES. Za širu familju kažu: общо живѣять, заюдно, братскы живѣять; za užu kažu: отдѣлно си живѣю, башка, самичякъ господарь въ кѫщѫтѫси.

3. Koliko je obično glava u zadruzi, i koliko ih od prilike u najvećoj zadruzi biva?

LIK. Ima obično desetero, petnajestero čeljadi; u najvećim zadrugam biva ih 20 do 25 glavâ.

STUB. Zadruga ima od 10—50 glavâ, najveća zadruga za koju zna izvjestioc imala je 60 dušâ a najmanja 3 gdje se počimala ili izumirala, — poprieko se može uzeti 5—50. Prava sredina je od 25 do 30 duša.

BAK. Gdje više a gdje manje. Najviše dopiru do 42—44 glava.

BED. Šest, osam do deset; u najvećoj do dvadeset, do trideset glava.

GRA. BRO. U malim kućama je obično do 10, u srednjim 15—16, u velikim 20—25, a u najvećim i do 40 duša.

OK. U najvećoj zadruzi ima do 50 i 60 duša; takijeh je najviše u krajini vojničkoj. Obično biva po 5 do 8 oženjenijeh ljudi.

KO. BUK. Rijetko se sluči da u jednoj kući prebiva mnogo glava zajedno: to se češće vidi u onim predijelima gdje ljudi živu blizu planina i bave se pastirstvom.

MAK. Obično u Primorju ima zadrugâ od 10 do 30 i 35 duša, a u manjim: muž, žena i djeca.

BOS. Od 2 pa najviše do 30 glava.

SAR. U samome Sarajevu biva obično po 7—8 glava u kući, najviše do 14 duša, ali po selima ima kućâ gdje živi po 20—30 i do 40 duša.

KON. Godine 1806, kuća Magudova, koja se drži jedna od najznamenitijih kuća u Konavlima, imala je 42 duše; megju njima 9 žena udatijeh a 13 djevojaka za udadbu.

H. C. B. Najviše može biti od 20 do 25 čeljadi, no vrlo su rijedke ovako zadružne familije. Obično od 6 do 10 a najviše muž i žena dokle im se djeca požene. Mlogo ima kuća u kojoj nema no po jedno čeljade, a to: stara udovica bez muža i djece (pomrle ili udate) i ova se žena zove *samóranica.*

Pogazi mi samóranu majku.
Jel' mi živa samórana majka.

H. K. U gornjoj Hercegovini obično od 12 do 20 duša, ali je odgovorilac slušao da u Gackome i Nevesinju biva u povećim kućama i do 60 glava, a jedna u Gackome ima ih do 70. U katunima naprotiv nema ih nikada više od 10 ili 15 duša ni *u dobroj kući* a u manjoj: muž, žena i djeca. Obično kad se razdijele (što može biti i za očina života) otac i mati idu s najmlagjim sinom.

BUD. U familiji koja nije inokosna bude ih obično po sedmero do dvanestero a kadgod i do petnestero.

ŠAB. Najveća zadruga, za koju javlja dopisnik, ima 15 oženjenih ljudî.

LJUB. Obično 4, 5, 10, 15 kad kad do 40. Opisač zna zadrugu i preko 40 duša, koje žive u dvije kuće.[1]

RO. AZ. Dva brata ženjena, pa i ne imala djece, kaže se da su *zadružna*; i za oca sa dva sina velika i opet se kaže da je *zadruga*. Ali ovo je najmanja zadruga, i tako ide dalje, najviše do 50 ukućana ili živih glava. U ovoj okolici zna opisač samo jednu sa 53 duše. Srednja mjera zadruge je 20 glava.

GURG. Od 20 do 40 glava.

GOLB. Obično okolo 20 a u najvećim nagje ih se i do petdeset glava.

STA. PA. U zadruzi je obično do 20 duša a ima ih i do 40.

STROŠ. Kolikogod ih se u kući rodilo ili udajom dovedeno svi čine jednu zadrugu, ili kućnu *družinu*, tako da u većim kućama ima do 30—40 i do 50 glava.

ZEM. Biva po 10—12 glava, a u najvećoj zadruzi od prilike 30—36 duša.

DOBR. Glavâ u jednoj zadruzi ima od 10 do 20.

KOV. Biva obično od 12 do 35 glava.

T. P. Kako u gradu nema zadruge, tako je obično u kući: muž, žena i djeca i k tomu kakov starac ili starica: dakle od 5 do 10 duša obično.

LJES. U široj familiji biva od 3 do 4 oženjena brata sa ocem, materom, babom, neudatim sestrama, oženjenim sinovima i njihovim ženama i djecom, tako da se u takoj familiji može nabrojiti od 20 do 30 glava. Ali, kako je kazano, ovakijeh je familija ovgje jako malo, naprotiv u šopskom kraju malo da ne svaka seoska kuća ima po 15 do 30 duša ukućana.

4. Ima li tako velikijeh zadruga, da bi cijelo selo ili općinu saćinjavale, i kako se nazivlju ta sela: da li prezimenom zadruge kako li?

LIK. Zadrugâ ili kućâ jednog prezimena ima u jednome selu mnogo, al' ih nema ipak toliko, da bi sačinjavale cijelo selo, buduć su po ovijem krajevima sela obično i ponajviše velika, po jedan i dva

[1] A živu li te dvije kuće u ekonomnom obziru zajednički, kao da su jedna kuća, ili kako?

sata rastrkana i imaju po 200 kuća ili zadruga. Nu kad su rečene kuće nablizo nazivaju ih selom, prezimenom zadruge kao imenom tog sela. Kad seljak iz sela Raduča sastane koga svog Radučanina na putu u istome selu Raduču i zapita: „Odkud ti Jovane?“ odgovori ovaj „od *sela* Kalinića“: To *selo* su kuće Kalinića, oko 10 ih na skupu u selu Raduču. [1]

STUB. Zadrugu, koja bi sačinjavala cijelo selo ili općinu pod jednim imenom i gospodarom, nepamti izvjestioc jer veli: kad je prevelika bila zadruga još prije 1848. god. onda se je dijelila na dvije ili najviše na tri, pak ako su i poslije diobe jedno ime zadržali, ali su još k tomu označili pojedinu nastalu zadrugu kakvim pridjevkom n. p. *Kovačići gornji i dolnji*, *Lukci (Lukec) mali, veliki*. Ali ima, gdje narod cijelo selo od više kućâ po jednoj zove n. p. *Repićevo* selo što znači *pagus* od više kućâ, gdje su Repići. [2] Ali i samu kuću ili zadrugu Repićevu zovu *selom*, jer *selo* znači u ovgješnjega naroda i zadruga ili kuća; od tuda nazov *celoselec* za gospodara zadruge koja daje *gospoščini* 300 težaka *tlake* (ili *klake*) na godinu; od tuda fundum instructum sa kućom i kućištem zove *selišće* n. p. dobro, zločesto, pusto (ako je zapušteno), prazno *selišće*, ako je izumrlo; *pustoselec* se zove koji se naselio na takvo pusto selišće t. j. pustu kuću. Otuda *priseliti se* to jest: na selo ili u zadrugu doći ter postati dionikom svih njezinih prava; *doseliti se* t. j.: doći na selo ili u zadrugu ali ne onim pravom kao kad se ko *priseli*, nego većinom nepozvan i negledan rado iz malo daljega sela, te takovoga čovjeka i zovu *doselica; izseliti se*, znači: izaći iz zadruge ter ujedno ponijeti svoje pravo sa sobom; u obliku samostavnika *iselica; zaseliti* znači na silu zauzeti čijegod mjesto.

RAK. Nema.

BED. Imade, nu posve neznatna i mala selca koja u javnosti neimadu imena već ih samo puk megju sobom karakteristično nazivlje te obično te zadruge imadu svoj naziv od mjesta i mjestnih okolnosti, n. p. od *Zelimorje* dolazi ime zadrugi *Zelimorski*, od *Vukovci Vukovski*; od *Podoresja Podoreski;* od *Huma Humski;* od *Smrečja Smrečki;* od *Brezja Brezni;* te još sijaset takovih imena imade. [3]

GRA. BRO. U dvanajstoj satniji gradiške pukovnije odvoračke župe je jedno selo *Mihaljevci* zvano u komu ima samo 28 duša, dakle

[1] Nema li selo Raduč više značaj općine sastavljene nekoličinom selâ ili je sve jedno selo?

[2] Ima li u Repićevu selu i drugih kuća osim Repićevih?

[3] Koja su im prava imena, i zašto ta imena ne dopiru do javnosti.

tako veliko, kao jedna velika zadruga i nosi ime zadrugâ koje su u njem.

KO. BUK. Neka su sela razdijeljena na nekolike varošice od nekoliko kućâ svaka, u jednim varošicama žive jedno ili dva plemena koja su u starije vrijeme samo jednu kuću ili dvije sačinjavala, i samo se vremenom, radi prekomjerna umnoženja članova, izdijelili. Te varošice obično nose ime one familije koja je varošicu sačinila, ali izmegju sebe nemaju nikakva tješnjega odnošaja, nego što i obični susjedi.

CET. Nema.

MAK. Nema, ali imala *mahalâ* ili komšiluka s jednim prezimenom.

BOS. Nema ili vrlo malo.

KON. Za naše dòba toga nema ali se drži da su sela konavaoska: *Popovići, Radovčići, Mikulići,* bili negda samo zadruge, koje razdijelivši se postade iz njih cijelo selo kuća.

H. C. B. Kazano je gore da zadruga u Morači sastavlja čitavo selo t. j. *Uskoci* ali to nije kućna zadruga. Sela imaju imena ili od ljudi ili od svojstva mjesta kao: *Petrovići* (od Petra), *Erakovići* (od Eraka), *Smokovac* (od smokve), *Drijenjani* (od drijena), *Jasenovac* (od jasenja) itd. Predijeli u kojima je mnoštvo selâ imaju imena n. p.: *Brgjani* (koji žive po brdima); *Lužani* (koji žive po poljima i okolo polja); *Primorci* (pokraj mora); *Gorštaci* (po planinama i halugama); *Krajišnici,* (koji žive na granici tugjega plemena):

— *Krajišnika ljuta ubojnika !*
Junak je, krajina ga dava.
Krajišnik biti a junak ne biti, to nemože biti.

Podgorani (koji izpod gorâ žive); *Prekomorci* (koji s' onu stranu mora žive); *Otočani* (koji na otoku žive); *Prijepoljci* (s' onu stranu polja); *Zagorani* (za gorom.) *Poljaci* (koji nigdje nemaju ni brda ni gore n'o sve polja i livade).

H. K. Tako velike zadruge nema, ali ima za to porodica ili bratstava koji zauzimlju ne rijetko po cijelo selo, a u Katunima i po dva i po tri. Imena su selâ najviše patronimica ali ih ima i po svojstvima pojedinih miesta.

BUD. To bi se prije moglo kazati o bratstvenom imenu.

LJUB. Nema.

KO. AZ. Nema zadruga takih, da bi cijelo selo sačinjavale, ali ima rodbine razdijeljene, pa ta jedna rodbina živeća u blizu, nazovu taj zaseok svojim prezimenom. N. pr. *Mijajlovići, Tatići, Petkovići,*

Živanovići, Vračevići, Mitrovići, Stanišići itd. I tako u jednom selu ima po 20—30 zaseoka koji se svi po rodbini zovu.

GURG. Nema.

GOLB. Nema.

STA. PA. Nema.

STROŠ. Nema.

ZEM. Nema.

BOČ. Selo ne, ali zadruge koje bi čitavu ulicu sastavljale takih ima.

DOBR. Nema.

KOV. Nema.

T. P. Nema.

LJES. U staroj Planini (Balkanu) ima čitavih sela, koja se zovu **колибе**, i sastavljaju opštinu po krvi ali ne zadrugu. Kolibe ove se zovu po imenu pradjeda n. pr. **Михалувци**, **Ганчовци** itd. U Ljeskovcu ima mahala (od 350 kuća) koja se zove **Конђувска махала** od pradjeda **Конда**, koji je naselio ovu mahalu (stranu sela).

5. Kakva su obična imena (prezimena) pojedinih zadruga i koliko familija jednoga istoga prezimena ima u selu?

NOV. U Driveniku (u Vinodolu) živu jošte ljudi u nekakvoj zadruzi; ako i ne pod istim krovom, [1]. a ono su svi iz jednog sela rogjaci i istim se imenom zovu, tako da se sva Drivenička župa iz 6 ili 7 prezimenâ sastoji, po selima na koje je razdijeljena: *Klarići, Benići* itd.

LIK. U selu Divoselu blizu Gospića 1866 god. prezimena pojedinijeh zadrugâ bila su slijedeća: *Obradovićâ* 11 kuća; *Obradovićâ* s pridjevkom *Maglovi:* 6 kuća; *Vujnovićâ* 18 kuća; *Počučićâ* 5—6 kuća; *Plećašâ* 10—15 zadruga; *Jerkovićâ* do desetak kuća pod glavicom Klisom i Kamenjušom, *Stanićâ* oko 10 kuća pod planinom i na ravnici; *Bjegovićâ* 2 kuće; *Radakovićâ* 3—4 kuće; *Podkonjakâ* 15 do 20 zadruga; *Janjićâ, Trešnićâ, Cvijanovićâ* po 2—3 kuće; *Kričkovićâ* 2 kuće; *Ćubrilâ* jedna kuća; *Pjevačâ* 5—6 kuća; *Bastâ* jedna zadruga; *Dragašâ* 5—6 kućâ.

Ali osim naznačenijeh prezimena ima i pridjevaka šaljivijeh i porugljivijeh koja se obično domaćinima zadruge daju te malo po malo staro se prezime zaboravi a šaljivo ostane, jer se vazda češće spominje posljednje nego li starije, koje budući obično rodovno ime mnogijeh već razdjeljenijeh obitelji ne označuje pojedince kao posljednje. Tako n. p. domaćin Petar *Obradović* zove se šaljivim

[1] Da to nije obična zadruga vidi se i iz odg. na 1. pitanje.

prozivom *Trtica*; Tanasija Obradović Maglov prozvan je *Šutlen*; Todor Obradović Maglov *Brkljar*; Simo Obradović Maglov *Krkeč*; toga istoga prezimena domaćin Petar, *Buvar*; Nikola, *Nikoletina*; Dmitar, *Vržina*. — I pošto se podijele zadruge kojih domaćini imaju porugljive pridjevke, ti pridjevci i opet ostanu. Tako sad dvije zadruge Vujnovića imaju pridjevke *Žile*, druge dvije *Paripina*.

Od jednog istog prezimena ima u tome selu 15—20 familijâ, i tako je s malom razlikom i po drugijem selima u Lici.

STUB. Prezimena pojedinih zadruga izvedena su: od imena krstnoga ljudi: *Ilinić*, *Lukec*, *Stepek*, *Martinek*, *Jurina*, *Lukina*, *Filipović*, *Jendrec*, (muških); *Klarić*, *Barić*, *Marić*, (ženskih); od zvjeradi: *Zajec*, *Lisica*, *Miš*, *Štakor*, — od zanata (kojim se ko bavio od pregja, djedova): *Rešetar*, *Tišljar*, *Kovač*, *Kovačić*, *Lončar*, *Tkalec*, *Varga* (koji proste čizme pravi); od mjeseca: *Sviben* — od bogatstva ili škrtosti: *Škudar* (koji je valjada njekoč na kup metao škude). Od posprdnih nazova: *Tikec*, *Mikec*, *Glavač*, *Vuhas*, (valjada od uho, vuho), *Kukas*, kuka. Od častî: *Ban*, *Cesar*, *Kralj*. Od raznih dogadjaja: *Novosel*, (koji je novo selo načinio), *Pogorelec* (koji je pogorio) itd. Sva imena (prezimena) kad se hoće imenovati cijela kuća (zadruga) i svi koji u njoj stanuju, muški i ženski, onda se uzimlju u pluralu: *Ilinići*, *Kovačići*, *Mikci*, *Novoseli*; *Filipovići*; *Kralji* itd., a kad se o pojedinom muškarcu govori onda u jednobroju; a za pojedine ženske osim krstnoga imena još se od prezimena načini pridjev (samo za djevojke) n. pr. Kata, Bara, Jela, Dora, *Filipovićeva*, *Lukinova*, *Kraljeva* itd. Za udate žene se načini samostav na *ica* ili *ka*, (ali ne sve jednako, jer se od nekih prezimena prije pridjev načini) *Lončarica*, *Kovačica*, *Pogorelčevica*, *Pogorelčevka*; *Novoselka*.

BAK. *Antolković*, *Bencerić*, *Jagatić*, *Kabojić* itd. Bencerićâ i Jagatićâ imade 5—7 kućâ, od kojih svaka imade jošte i drugi pridjevak, kao, Bencerići: *Pepelko*, *Fankesec* itd. Jagatić knez, — Jagatić Sekulov itd.

BED. Navedena su imena u odgovoru na 4to pit. a jednog imena zadrugâ imade najviše po dvije po tri u selu.

ŽUM. Ima dosta sela gdje je više obitelji jednoga prezimena.

GRA. BRO. U brodskoj pukovniji 3oj satniji: u Obrisavcima ima *Berakovićâ* do 25 kućâ; u Babinojgredi: *Kneževićâ* do 35 kućâ. *Vukovićâ* do 50, *Kopićâ* do 30, *Stojanovićâ* do 30, *Nerićâ* do 30; u Gundincima: *Mihićâ* do 30, *Kadićâ* do 40 kuća; u varadinskoj pukovniji u Golubincima: *Petrovićâ* do 30 kuća.

CRT. Različiti broj prezimena može biti u jednom selu, n. p. jedno veliko selo može se zvati jednim i istim prezimenom, a naprotiv drugo malo može imati više kuća s različitim prezimenima.

MAK. Obična imena: *Marinovići, Letice, Pavlinovići, Miličići, Urlići, Sumići, Šimići, Čovići, Ivičevići, Kačići.* U selu biva 10 do 15 familija jednoga prezimena.

BOS. Prezimena su kod katolika starinska i ima ih na mjestima po 2. 3. 4. 5. kuća; zovu se: *Ilići, Jozići; Tomići* itd. Kod pravoslavnih pozivlju se po imenu roditeljâ.[1]

KON. Konavaoska su sela po veličini veoma različna; ima ih od 16 kuća do 20. Grùda, Bačevdô i Tušici koji sad sačinjavaju jedno selo ima 11 kuća, i koji u početku ovoga vijeka bijahu većinom nepodijeljeni, pa zato rijetko je bivalo i dvije zadruge s jednakim imenom. Nepodijeljeni su se zvali: *Mogudi, Paljetci, Bratoši, Tvrtkovići, Mihatovići, Macani, Čupići,* a podijeljeni: *Draškovići, Glavići, Mostahinići, Buškovići.* Sad su podijeljeni i Mogudi i Draškovići i Mostahinići i Tvrtkovići i Buškovići i Glavići, ali svakoga prezimena nema više od dvije zadruge. U selu Popovićima je do početka našega vijeka obitelj Klajićâ ostala nerazdijeljena, i držala se za najbogatiju u selu i u okolici. Poslije pošto se razdijeliše na 3 kuće, svaka, osim prezimena *Klajić,* dobi i jedan pridijevak n. p. *Klajići Krtice,* Klajići *Janjičini* itd.

I od *Moguda* i od *Klajića* i od *Poljetaka* i od *Mostahinića* bilo je ogranaka u Dubrovniku (starom i novom) ali svud se i do danas u mnogim odnošajima drže krepko kao članovi jedne familije, te se megjusobno u potrebi i potpomažu, osobito ako su se ogranci u ljubavi odijelili od glavnoga stabla.

H. C. B. Prezimena pojedinih familija veoma su različna, ima n. p. *Vrčević, Pišteljić, Cerović, Ćatović, Zotović, Orlović* itd., ali najobičnija su *Popović, Filipović, Perović, Petrović, Radović, Mirković.* Svakako su ova posljednja prezimena nova a izgubila su se starinska. O postajanju njihovu evo što dopisnik veli: „Da je moj otac pok. Stefan imao mnogo sinovâ — kao n. p. Jug-Bogdan od kuda su se prozvali Jugovići — mene i moju braću malo bi ko zvao *Vrčević* nego *Stefanović* ili *Stevović.* A i danas u Risan da se vratim zvali bi me: „Vuko *Stevanov*“ a malo ko „Vuko *Vrčević*“. Dakle sva ova posljednja prezimena postala su (kao što je običaj u Rusiji) po ocu; a u kojega se oca rodi, kao što je obično, od jed-

[1] Jeli moguće da nema još stanovitih prezimenâ?

noga do pet sinovâ, nikad im narod onoga mjesta, neće korjenito ime pomenuti. Osobito posprdljiva i podsmješljiva imena sahranjuju se u narodu i postaju često korjenitim prezimenom kućâ n. p. ima: *Peurepâ, Pržibabâ, Mačkobrkâ, Progonovićâ, Kukavičićâ, Magareševićâ, Bajalovićâ* itd. Kad komu narod nagjene ovo ime već mu za uvjek ostane, dokle se godj nebi preinačio u slučaju te bi imao mnogo sinovâ, te po imenu ili pridjevku očinu nebi novo ime stekao.

H. K. U gornjoj Hercegovini: *Radanovići, Radmilovići, Mičanovići, Krivokapići, Vučkovići, Vukalovići, Draganići.* Ima selâ u kojima su do 60 kuća, a nema nego četiri ili pet prezimena različnih, ali ima i takijeh gdje svekolike kuće nose jedno jedino prezime kao n. p. selo *Draganići* koje ima okolo dvadeset kuća i svi se zovu Draganići, isto kao što i samo selo to ime nosi. U Katunima se sretaju prezimena: *Martinovići, Milovići, Vujačići* itd. U jednomu selu, koja su obično malena u Crnoj-gori, većinom kuće imaju jedno prezime, ali ih ima dakako i s različnima prezimenima.

BUD. Zadruge ili familije, osim bratstvenoga, nemaju obično imena, nego gjekoji nadimak koji proističe ili od osobe ili od mjesta, kako n. p. Markovićevo bratstvo dijeli se na *Crnčane* (od Crna) i na *Briježane* (od Brijega). S takijem nadimkom ima nekoliko familijâ jednoga bratstva. Tako, da se u opće može kazati, da osim bratstvenoga pojedine familije istoga bratstva megju se razlikuju se očinim, a uz to gdje treba i djedovim imenom: dakle familija, Petra Nikova *Ljubiše* ili Petra Nika Perova *Ljubiše.*

ŠAB. Najobičnija prezimena pojedinih zadruga jesu: očina, gjedova, pragjedova: ima ih i od 200 godina uli rjegje.

GURG. Zadruga se obično zove po imenu prvoga svoga starješine, kao što je n. pr. u Niševcu *Rašića*; ali se zove i drukčije, od kud je koja familija došla itd. n. pr.: Tatarci, Arnauti, Zagorci itd.

GOLB. Ima ih po deset do dvadeset od istog imena n. pr. *Kovačevići, Popovići* itd. Ali osim ovih „zvaničnih" imena imaju i nadjevke, tako: Popoviće zovu *Gjakovi,* Kovačeviće *Tucakovi* itd.

STA. PA. Obična imena zadruge kod Slovaka jesu: *Šipicki, Domonji, Hudjec* itd.

STROŠ. U Strošincima najgušća su prezimena: *Kopčalić, Novoselac, Pavlović*; od prvog ima 6 familijâ, od drugog 5 a od trećeg 6 familija; ima u selu još i drugih prezimena koja takodjer više familija nose, kano: *Vidaković, Matković, Jurčević, Vukovac* itd.

ZEM. Obična su prezimena: *Petrović, Jovanović, Popović, Subotić, Lazarović, Stojanović, Vasiljević, Vukomanović, Kristić, Savić* i kad-

što ima u jednom mjestu po 5—6—10 i više kuća koje se zovu jednim prezimenom.

DOBR. Prezimena su: *Nikolić, Rajić, Perić* itd.; familijâ jednoga prezimena ima 15 do 20.

T. P. Po selima su prezimena obitelji: **Сѣколовцы, Углѣшевцы, Караджиевцы, Смилѣновцы, Мржвкаровцы** itd.

LJES. Obična prezimena su ili po imenu pradjeda familije ili su sastavljena po svojstvu dotične osobe ili mjesta n. p.: **Първановцы** od imena **Първанъ**, **Заіовцы** od imena **Заіо**, **Драгнювцы** od imena **Драгню**, **Дели-Аврамовцы** od **Дели-Аврама** (ludoga Avrama), **Плачковцы** od **Плачко**, itd. familija jednog prezimena ima od 5 do 20 kuća u selu. Kuće s jednakim prezimenom nazivlju se: **юдинъ сой**, **юдно кослюро**, **юдинъ годъ**. Porodice koje su negda nosile jedno prezime pocijepale su se s vremenom u mnoge nove sa novim prezimenima n. pr. iz porodice **Джаковцы** proizašle su druge nove, kao: **хаджи-кочовцы, Цуцановцы, Поп-московцы, Кара-захоовцы**. Porodica **Джаковцы** u Ljeskovcu ima do 20 pojedinih obitelji (domova, kuća) i u svakoj kući ima oženjenih sinovâ, unuka, djece, i ženâ, od 5 do 15.

6. Jesu li svi zadrugari svoji po krvi ili ne, i u kome razmjerju i odnošaju stoje te dvije vrste jedna prema drugoj?

LIK. Zadrugari ili kućani svi su svoji po krvi, izim da se je zadrugi pridružio kakav samohran starac, koji im nebi po krvi svoj bio.

STUB. Zadrugari su obično svi u rodu bliže ili dalje, po tomu kako je kuća starija ili mlagja. Ali ima i *priselicâ* i *doselicâ* i *naselicâ* koji uživaju sva prava pod jednim imenom u zadrugi, ali nisu u rodu; ova posljednja vrsta je dosta rijedka, te bi našao izmegju 20 kućâ tek jednu tako pomješanu. Kad su svi u rodu po krvi, — jer ako se ko priženi on se smatra kao priselica, ter ima ono isto pravo u kuči kao da se je drugčie naselio, buduć po ženi na kuću nikakva prava po narodnom običaju nedobiva — onda imadu pravo na skupno svi jednako, (ne kako austrijski gradjanski zakonik propisuje) pak bi po tomu i onaj, što se je *priselio, naselio, doselio,* kod dijela morao imati isto pravo, jer ga kod uživanja dok su u zadruzi ima. Nu kad se narod počeo dijeliti, počeo je i na to paziti, pak nije voljan priselca sebi ravnim smatrati. Kako će se taj posao opredijeliti kad se budu zadruge uregjivale, težko je

gonetati ali se znade barem to: da je i do sada bivalo često o tome i smeće i svadje pri diobi. [1]

BAK. Većom stranom su svi svoji po krvi, al imade i pridošlica koji se priženio u kuću, ili inače usljed ugovora pridružio se ukućanima te postao njima ravnopravnim.

BED. Obično su svi svoji po krvi, ali kad što se posve tugj čovjek u zadrugu priženi, i on sa svojom strankom nazivlje se tada *skupnik.*

ŽUM. Svi su zadrugari medju sobom rogjaci premda ih ima i veoma dalekijeh.

GRA. BRO. S malom iznimkom su zadrugari svoji po krvi i to u prvom, drugom, trećem, četvrtom a i petom koljenu. No biva da se iz jedne zadruge odijeljeni pripišu u drugu, s kojom inače po krvi u nikakvu rodstvu nisu. U ovakima zadrugama netraje dugo žugjeni mir, nego jedna ili druga stranka počme na skoro svoju nezadovoljnost očitovati, te se svagjati, dapače i tući, dok se opet nepodijele. U ovome slučaju ide obično pridošlica napolje sa onim dijelom koga je i donio.

KO. BUK. To se prigodi kada dvije familije odveć malo članovâ imadu, te ih sama nužda i interes navedu da se sjedine, ali obično takove zadruge za mnogo neustraju.

CET. U jednoj kući rijetko je da ko drugi može biti osim braće ili bratučedâ, i za to red je da su srodni.

MAK. Osim slugâ, svi su svoji po krvi.

BOS. Zadrugari su svoji po krvi muškoj, i po odnošaju rodstva.

SAR. U Sarajevu se dogadja: da dva druga zajedno živu, rade i ožene se, ali obično ih žene rastave.

KON. U Konavlima nema tomu primjera nego su svi jednoga roda. Samo ako ostane kuća na kćeri jedinici pregje k njoj zet iz druge kuće i uzme ime kuće u koju je došao na ulaž. Tako je jedan od *Poljetakâ* prešao na ulaž u gotovo iztraženu kuću Čupića, gdje se je zvao on i njegovi se potomci zovu ne Poljetci nego *Čupići.* I sluge muške uzmu prezime familije u kojoj su se odhranili, ali nemaju prava zadrugara i nemogu se oženiti ni u kuću ni iz kuće gdje služe. To se dogodi kadgod samo u siromašnijim familijam, a i to rijetko.

H. C. B. Zadrugari su osobito muški, obično svi svoji po krvi.

---

[1] Trudno je pojmiti, radšta bi domazet priselica imao više prava imati nego prosti priselica. Tu bi važno bilo čuti argumente priselicâ koji traže dio pri diobi, i onih koji neće da im ga daju.

*

H. K. Svi su muški svoji po krvi, osim rijetkoga slučaja posinovljenja ili domazetstva.

BUD. To samo što i u prediducem odgovoru.

LJUB. Po krvi u muškoj lozi.

BO. AZ. Svi su zadrugari po krvi srodni i stoje u tjesnom i ljubavnom odnošaju, a kad nestane tog ljubavnog snošenja i sporazumljenja onda se dijele.

GURG. Svi su svojta po krvi.

GOLB. Ponajviše su svoje krvi, ali prime i druge, n. pr. koje, žena kakva sa sobom dovede u zadrugu: ovi uživaju ista prava i smatraju se kao i rogjeni.

STA. PA. Zadrugari su svi svoji po krvi.

STROŠ. Obično svi su zadrugari svoji po krvi, te megjusobno: braća, stričevi, stričanci ili unuci.

ZEM. Nisu svi svoji po krvi, ali su ponajviše obe dvije vrsti, na ime svoji po krvi i ne svoji stoje u razmjerju kao 5 prama 1.

DOBR. Nisu, jer se više puta dogodi, da se dvije zadruge spoje: onda se zadruga sva po starijoj poziva i to dotle dok prva ne izumre. [1]

T. P. Obično su svi muški svoji po krvi osim kad ko tugje siroče ili zeta u kuću uzme.

LJBS. Svi su zadrugari obično u krvnom rodtsvu ali različna stepena; a ima ih i po usinovljenju, ili domazetstvu ili inače. Kadgod se dogodi, da se sestra udovica vrati da živi sa djecom kod svoje braće, pa poslije djeca i kad odrastu ostanu nerijetko u toj kući. Ima zadrugâ od dvije i tri krvi n. pr. braće od jedne matere i od dva i tri oca, te ostanu poslije smrti svoje matere da žive u zadruzi posljednjega muža.

7. Dogodi li se kadgod da sasvim tugji ljudi megju se sastave zadrugu?

LIK. Nedogadja se. Gdje se kakav samohran starac zadruzi pridruži, te je toj istoj dobro poznat; kadkad komšija ili kakav daleki rogjak, te se daklem tugjim čovjekom nemože smatrati. Prilikom budi o istome napomenuto: da se on za to drži, što zadruzi svoju zemlju i ostali imetak po smrti ostavi, ili ju jos za života na nju prepiše, koja ga za to ima do smrti hraniti, odijevati i paziti.

STUB. Nije poznato.

RAK. Dogodi, osobito u malobrojnoj, dakle siromašnoj zadruzi,

[1] A kad izumre, kako onda?

da se ili sluga priženi ili da se k cieloj obitelji pridruži; pa su onda svi jednaki te sačinjaju zadrugu.

BED. Nedogagja se.

GRA. BRO. Kazivali su dopisniku, da su u Hrtkovcima, varadinske pukovnije, sastavile dvije tugje obitelji zadrugu, ali da su ovu opet na skoro razorili, dočim potrebiti u zadruzi mir udržat se nije mogao. Inače to vrlo rijedko ima.

MAK. Toga nema.

BOS. Teško se i rijedko dogadja.

H. C. B. U sva tri predijela nema da tugji ljudi megju se sastave zadrugu, osim samo uskoci kad novo selo sele. [1]

H. K. Nije poznato.

BUD. Nigda.

LJUB. To se često dogadja i mahom donose ugovore o zadruženju sudu na potvrdu.

RO. AZ. Nema toga.

GURG. Ne.

GOLB. Ne dogodi se.

STA. PA. Nikada toga ne biva.

STROŠ. Takovi su slučaji jako rijetki pače i nepoznati odgovoriocu.

ZEM. Dogodi se samo onda, kad u kojoj kući izumru svi, do ženâ i djece, tada primaju se u kućnu zadrugu sasvim tugji ljudi.

DOBR. Dogodi se ali vrlo rijetko i to samo onda, kad iz jedne familije izumru svi ili do jednoga muškoga, koji nije u stanju težačku radnju vršiti. Pri takovom slučaju upiše taj drugu familiju u svoju kuću, ali taj mora opet nešto u kuću prinijeti: novacâ, zemlje, marve. Dogodi se pak da od jedne zadruge samo otac i mati sa svojom ćerom ostane, te onda taj svojoj ćeri muža ili iz druge zadruge ili kakvog zanatliju dovede, koji se obveže da oboje do smrti izdržavati i počitovati mora. Pri takovoj prilici vodi svaki svoje prezime.

LJES. Dogodi se kadgod, ali to biva samo na nekoliko godinâ.

8. Što je postojani imetak cijele zadruge? da li su megju nepokretninama: livade, njive, vinogradi, pašnjaci, šume itd. ili i kuće i mlini itd. i kako se zove taj imetak, da li: *stožer*, *korjenina*, kako li?

LIK. Postojani imetak cijele zadruge biće toliko zemlje, koliko je

[1] Ali to ne biva kućna zadruga. Cf. odg. na 2 pit. Svakako bilo bi dobro saznati, kakvi ekonomni odnošaji bivaju medju njima.

neobhodno nužno, da na njoj valjana, vrijedna zadruga živiti može, i kuća. U tu zemlju spadaju oranice, košenice, pašnjaci, gajevi, šume i vinogradi gdje ih ima. Od drugih zgradâ osim kuće u taj imetak, misli dopisnik, neće više ništa spadati. Za rečeni imetak nesijeća se da narod u Lici ima kakovo osobito ime. Ime *korjenina* ovamo se nečuje i biće po svoj prilici novo skovana riječ. [1] Riječ *stožer* čini mu se da je negdje megju narodom našim čuo; ali nezna jeli u Lici ili gdje drugdje: „To se nesmije prodati, to spada *stožeru*!" Od otacâ nasljegjeno imanje zove narod *očevinom* ili *djedovinom*. „Ja sam se ovgje rodio kao i ti, ovo je moja *očevina* kao i tvoja, imam ja dakle pravo na moje *očinstvo* doći". Odavni posjed zove narod *starinom*: „Ovo je moj komad zemlje! Kako bi bio to tvoj komad zemlje? ta šentaj te bog! to je naša *starina* od vajkada od pamtivijeka". Nu starina može biti i kakva sablja od starijeh za uspomen kakav ostavljéna, al k stožeru nespada. Riječju *žitak* označava se kadšto ne samo stoka, blago, hrana, nego i nepokretnosti: „Što imam od žitka? Imam zemlje toliko i toliko rali, kuću i blaga toliko glava." „Slan je u njega *žitak*; zemlje malo, marve ni jedne glave, a kuća! vuci bi se kroz-a-nju provlačili!"

STUB. Sve nepokretnine, dok je god muška glava u kući, a od pokretnih stvari barem to što treba zadrugi da ekonomiju voditi može, dakle: stoka, ratarsko orudje i t. d. Ovgje taj temeljni imetak zadružni zovu *korenika*, kao što sve tim imenom nazivlju, što god komu pripada najprobitnijim i najvećim pravom.

RAK. Sva gospodarska izdanja, *kleti*, šljivici itd.

BED. Sve gibivo i negibivo; imena pak stalnoga nema, nu za silu nazivlje to puk *domačija*.

GRA. BRO. Megju nepokretnine spadaju: livade, njive, vinogradi, pašnjaci, šume, šljivici, voćnjaci i zove se sve: *grunt*; a megju pokretnine spada kuća, štala, hambar, kućari, pivnica, i zovu se *zgrade*; zatim sva životinja ma koje vrsti, pa i sva orugja, te se i imenuje ono *marva* a ovo *alat*, *posugje*, *i orugje*.

CET. Postojani imetak cijele kuće jest sve što je kućno, osim prćije pojedinih članovâ kao n. p.: zemlje, oranice, livade, vinogradi, šume, mlini ako ih kuća ima i t. d. A to se sve zove *dobro* ili *imanje kućno*, a ne stožer ili korjenina.

MAK. Postojani imetak sastavljaju sve nepokretnine: njive, vino-

[1] Nije. Ona se nalazi barem u kajkavaca u obliku *korenika*. Sresti ćemo je malo niže.

gradi, pašnjaci, vrtli, šume, kuće i mlini. To se sve zove *imuće;* a zemlja obično se zove *baština.*

KON. Sve što zadruga ima, bilo pokretno ili nepokretno, sobstvenost je cijele zadruge a ne pojedinijeh članovâ. Samo ako je jedan član otišao po svijetu ili u grad i tamo neko vrijeme stekao sebi neko biće ili bogatstvo to je njegovo, ali zato što se u njegovu odsutstvu doma rodilo i dobilo, on nesmije iskati dijela ni računa, po pravilu: *ko radi taj i raduje.* Ipak ako je pomorac poslao s mora kakvu pomoć u novcu, te je kazao da on to zajmova, tad mu zadruga valja da vrati, ako ne to je darovano, jer se drži kao moralna obveza bogatijega zadrugara pomagati svoju rodnu kuću. Kad se zadrugar vrati i stane rabotati, on iz nova počne uživati sva prava kao i ostali zadrugari, opet po gore navedenom pravilu. Žene koje su se udale iz tugje kuće, ruho koje su donijele, to je njihovo. Mladići, koji idu na radnju, što dobiju valja da donesu u kuću jer im kuća hranu daje, odjeva ih, ali se od toga dijelak i njima daje, da razpolažu po volji. Ima mladića ili ljudi zadrugara koji se daju na trgovinu, a pri tom ostaje doma, plaćaju za hranu i suviše odjevaju se a nepotežu od ploda ništa, ali za to što dobiju njihovo je, samo mali dijelak dobiti držani su dati kući.

H. C. B. Neprodavno imuće zadruge kao takove zove se *stožer* (a ne *stežer)* a u Hercegovini se čuje i turska riječ *akar.* Pod riječi stožer ili akara razumije se kuća koju naslijegjuje sin od oca pred kućom obor ili avlija, sve zemlja kao: vrti, rasadnici, *potkutnjica* ili *podvornica* koje se okolo kuće i oko avlije nalaze; pojata, gdje drže slamu i pred pojatom gumno, gdje vrše i suše žitija t. j. ljetinu; i uljanik, ako ga kuća ima.

H. K. Sve nepokretnine, ma koje vrste one bile, drže se kao stalna imovina cijele zadruge i zove se: *očinstvo, očevina, djedovina,* na protiv sve što ima harakter godišnjega ploda, to je za prodaju i potrošak i zove se *ljetina.* I u katunima postojano *imuće* sastavljaju sve nepokretnine, dakle: zemlja, kuće, mlini, vinogradi, pašnjaci itd. Zemlju svake vrste nazivlju *baština.* Od pokretnina broji se k'postojanomu imetku i stoka.

BUD. Stožer se ovgje zove *temelj*; k njemu pripadaju: zemlje, kuće, (mlini i stupe bratstveni), pokretne stvari su: *pokujstvo* i *intrada.*

GURG. Sve u pitanju naznačene nepokretnosti čine postojani imetak cijele zadruge. On se zove u jednom kraju *muljk*[1], negdje *mal* i *baština.*

[1] Cf. riječ мюлкъ u odgovoru na ovo isto pitanje za Ljeskovec.

STA. PA. Postojani imetak zadruge cijele jest: kuća, staja, njive, livade, pašnjaci, vinogradi, mlini itd. onda različita marva, volovi, konji, ovce, magarci itd.

STROŠ. Osim zemljišta svake vrsti, što zadruga posjeduje, tako isto kuća i sve kućevne zgrade: štale, pojate, hambar gdje se hrana spravlja, kano i svake vrsti stoka ili marva, postojani je imetak cijele zadruge. Prtenine i vlastite odjeće, koju svaki oženjeni čovjek ima spremljenu u pojedinim sobicama, koje ovdje *pojatke* ili *vajate* zovu, pripadaju njemu i njegovoj familiji. Gore imenovata zajednica zove se: *djedovina, očevina, stečevina, imetak.*

ZEM. Stanoviti broj rala (jutara, lanaca) zemlje (n. p. 6, 12, 24, 48, 80), kuća i druge zgrade potrebite za težačku familiju, isto kao i marva bez koje se neda zemlja obragjivati. To sve pripada k *stežeru.*

DOBR. Sve u pitanju navedeno jest nepokretno dobro i zove se *imanje.*

LJES. Postojani imetak cijele zadruge biva obično nepokretno imanje, kao: livade, njive, paše, šume, vinogradi; a to što ima promisavni značaj obično je svojina pojedinih zadrugarâ. Tako n. p. mlini koji ne ostadoše od osnovača zadruge, obično su pojedinih zadrugara; često više njih na djelove sagrade ih, te njima i pripadaju. U Ljeskovcu familija **иманю, мюлкь, стока, бащина дѣдинина**; pokretnina se zove: **добитькь, жива стока, покѫщнина, стада.**

9. Misle li zadrugari, da je taj stežer njihova neograničena svojina, pa da ga mogu prodati i njime raspoložiti kako i ljetinom i drugijem plodovima? ili drže da im taj stežer treba neokrnjen sačuvati i predati nasljednicima u zadruzi, kako ga i njima predaše ńjihovi stariji?

LIK. Narod drži da bi grehota bila, kad bi nasljednici zbog svojijeh starijeh patili i od drugoga izgledali. Treba im dakle makar ono ostaviti na čem se žitak započeti dade; dakle zadruga, to jest njezini odrasli ljudi nemogu stežerom neograničeno postupiti kako sa ljetinom i drugijem plodovima dokle god u njoj ima muške djece i dokle je god izgleda da ih još imati može. Opisač drži da narod nesmatra stežer svuda i u svakoj okolnosti jednako velik, nego njegova veličina više od broja glavâ muške čeljadi zavisiti ima, te zadrugari nemisle, da im ga svojim potomcima uprav onako predati valja, kao što ga i oni od svojih predšestvenika primiše;

nego valja im se, umnoženjem familje, starati za što veći stežer, osobito onda, kad je od otacâ primljeni, za sadanji broj familije malen i nedostatan.

STUB. Narod je smatrao a smatra još i danas, po svome običaju, svakoga muškoga ukućanina ravnopravna, što se tiče kućnoga skupnoga imetka, pa sastojalo se ono iz gibivih ili negibivih stvari. Uslijed toga pri diobi svaki bi muškarac imao jednak dio dobiti, bez obzira na to, kako potiče po rodu i lozi. Ele pisani je zakon počeo ulijevati druge nazore.

RAK. Poštena kuća ili zadruga drži, da joj valja zadružne nepokretnine neoskvrnjene sačuvati, a niti pedalj zemljišta odstraniti, prodati; u ostalom imade i iznimakâ.

BED. Zavisi od toga kako to dobri ili zli gospodari tumače, zatim od *skupščine* i *osebunjka.*

GRA. BRO. Zadrugari drže to sve za neograničeni svoj imetak, te prodaju nepokretninu u slučaju odviška ili u nuždi, s dopuštenjem i potvrdom satnije i pukovnije, komu hoće; a pokretninu prodaju kano i dugu ljetinu bez ičijeg znanja i dozvole.

CET. Svaka kuća može svojevoljno u dogovoru članovâ i starješine sa svime što ima razpolagati, i ako joj do potrebe dogje i prodati, bez da bi ga neokrnjeno sačuvali za naslijednike.

MAK. Imanje se prodati može kad stigne nevolja, no oni obično smatraju za sramotu prodavati ono što im je ostalo od očinstva, te ako je ko što razpačao od očinstva, obično ga tim prijekaraju na zborovima.

KON. Može steći i umnožiti biće, i narod nedrži da zadrugari imaju vlasti prodati to što je od starijeh ostalo.

H. C. B. Sva dobra koja pripadaju (odg. na 8 pit.) k stožeru, dokle je god u kući žive muške glave ne bi niko prodao koliko bi li ženu ili dijete; — a druge zemlje ili dio stoke mogu se, pri velikoj potrebi, i prodati.

H. K. I stožer se prodati može, ali razumije se da se to bez velike nevolje nečini. Svakako treba tamo saglasje svijeh zadrugara. Osim toga prodati očinstvo drži se kao sramota, pače taka kojom jedan drugoga može ukoriti. Obično se prodaju plodovi, ljetina itd., priplod stoke takogje, ali stoka: kao stado, pripada postojanomu imetku, koji se po okolnostima može uveličiti ili umanjiti, ali ne sasvim potrošiti i uništiti.

GURG. U obšte kako u zadruzi tako i u zasebnom življenju vlada

ideja, da nasljegjenu baštinu treba nevreditu sačuvati i predati je potomcima a po mogućstvu i umnožiti je.

STA. PA. Ta *stežerina*[1] neograničena je svojina obitelji i zadrugari mogu istu po zakonu do 8½ jutara zemlje, dva vola, jednu kravu, jedan plug, jedna kola, jednog konja prodati. Dozvoljenje dobivaju od vojničkoga poglavarstva.

STROŠ. Nije običaj nepokretna kućevna dobra prodavati, izim životinje; sve drugo ostaje dok je *temelja*.

ZEM. Drže da sve zajednički svijema pripada, to jest stežer (nijemac bi kazao *Stammgut*), pa da se može samo gjuture, to jest: sve ujedno naslijediti i otugjiti.

DOBR. Nemisle da ga prodaju nego da ga uzdrže, i svojim nasljednicima ostave. Ima u tom i iznimaka, t. j. da gazda i pokretni imetak zaduži, i tako svoje nasljednike u bjednu stanju ostavi.

LJES. Zadrugari misle i drže da stožer treba neokrnjen sačuvati i predati nasljednicima, kako su ga i oni nasljedili od svojih predaka; šta više, oni gledaju da umnože koliko je moguće više svoje imanje i da nakupe više kapitala za svoje nasljednike, da im ostave bogatstvo. Kad ko proda štogod od svog imetka nepokretnog pa i pokretnoga što pripada kao stvar neobhodna obitelji, narod drži da je to i grjehota i sramota. I niko neće da kupi dok svi sinovi ne izjave da i oni pristaju na prodaju. Pače djeca imaju pravo iskupiti ako su stariji prodali. Pri prodaji takih stvari narod obično prodavača opominje: каквото си намѣрилъ! глѣдај да го оставишь на дѣцатаси. Ще си продаде и калпакя отъ главжта. Пази го за дѣца и унукы, да тя помянуватъ. Kad ko što prodaje od imetka kažu da je poludio: Бахъ Боже, че подлуда ли го је зела, да си продава стокжтж (imanje)!

10. Koje pokretne stvari pripadaju k stežeru? da li ratarske sprave, orugje, pokućstvo, stoka, uljanik ili čeljinjak itd.? a koje k stvarima prodavnim: da li sami zemaljski i životinjski plodovi ili i još što? i kako se nazivlje ta vrsta prodavnih stvarî?

LIK. Od pokretnijeh svarî spada k stežeru ono što je kući neobhodno nužno za obragjivanje zemlje, dakle: ratarske sprave, ratarsko orugje, od stoke makar dva vola i njekoliko sitne marve. Pokućstvo pak, ostala stoka, čeljinjak, uljanik, mlin, zemaljski i

[1] Zove li to tako narod ili je tako samo odgovorioc nazivlje? U odg. na 8 pit., gdje bi bilo mjesto o tome kazati nema te riječi.

životinjski plodovi spadaju u prodajne stvari. Za prodajne stvari nezna dopisnik da ima kakva ukupnoga imena.

RAK. K stežeru spadaju pokretnine: ratarske sprave, orugje, pokućstvo, kuhinjska sprava, skrinje i ino mertuće u žitnici, vinogradarsko orugje i sva sprava u *preši* i *kleti: kadce*, badnji, *brente*, *škafi*, *preša*, *lakomnica* itd.

BEL. Sve moguće pokretnine, k stvarima pak prodavnim samo zemaljski i životinjski proizvodi.

GRA. BRO. K stežeru pripadaju pokretnine: ratarske sprave, orugje, pokućstvo, stoka, uljanik, čelinjak, a k prodavnim stvarima, samo zemaljski i životinjski plodovi.

CET. Stožeru ili dobru kuće pripadaju sve stvari, što ta kuća posjeduje i razlikuju se u prodavne i neprodavne. Obično prodavne stvari zovu blago, (t. j. životinju), pretičuću žitnicu itd., a neprodavne: zemlje i kuće, premda sa svim ona može raspolagati po svojoj volji, kad joj potreba dogje.

MAK. Motike, maškl ini, pokućstvo, uljanik itd. — a k prodavnim stvarima plodovi zemlje, skot domaći, sir, mlijeko itd.

KON. Što ima karakter ploda to se prodati može, a sve to što proizvodi plod prodat se nemože. Sve to što sačinjava fundus instructus, pa bile to i pokretne stvari, prodat se nemože. I od stoke samo plod. To bi se od prilike moglo ovako kraće opredijeliti: *Domaćnost* se prodati nemože, a što ta domaćnost daje, to se može i prodati i inače otugjiti i potratiti.

H. K. Pripadaju još osim stoke i ratarskih spravâ: orugje, pokućstvo, uljanik, oružje; ali sve to ipak ne stoji tako tvrdo k stožeru kako nepokretnine; — k prodavnim: svi izlišni plodovi zemaljski i priplodi od stoke.

STROŠ. Sve pokretne stvari, koje su za pokućstvo potrebne, pripadaju k stežeru, a k prodavnim sama stoka, i rijetko kad što od plodova zemaljskih, kano sijeno, pšenica itd.[1]

DOBR. Pripadaju: životinja i stvari koje za vršenje ratarskih poslova i za život trebuju, sve se drugo prodaje.

LJES. K stvarima za prodaju pripadaju; zemaljski i životinjski plodovi, a i stari konji, volovi, ovce i koze. Njive i vinogradi mogu se promjenjivati opet za njive i vinograde a nemogu se prodavati. Vrsta prodavnih stvari zove se: стока за продань; имамъ стоке за продань, нема кому да ж продамъ! Prodavni su plodovi obično žito, brašno, vino, rakija, sir, voće grožgje itd. nemogu se proda-

[1] Valjda za to što ga se malo ragja, pa treba obično za domaći potrošak.

vati bačve, kazani (u kojim se vari rakija), kace, kola, volovi, od oranja: ralo motika i ostale težačke potrebe. Без конях кѫща неможе живити.

11. U kojim se slučajevima ipak može prodati nešto što k stežeru pripada? ko valja na to da privoli i kako to biva?

LIK. U slučaju velike gladi, ili kakove druge osobite nesreće, kad od prodaje obstanak života zavisi, može se što od stežera a i sav stežer prodati. Na to valja sva kućna odrasla čeljad muška i ženska[1] da privole, a takogje ona mlagja muška koja su do stanja rasugjenja došla, n. pr. dječaci od 12 godina starosti. — Da se to zaključi morali bi svi na skupu i pri bistroj pameti biti.

RAK. U slučaju veće nesreće n. pr. požara, pošasti, glada itd. što ipak biva uz dogovor i privolju svijeh muškaraca zadruge.

GRA. BRO. U sasma oskudnim godinam, kad već ne bi bilo stoke ni zemaljskih plodovâ, moglo bi se prodati nešto, što k stežeru pripada, i to u nekim kućama kaže samo domaćin: „ovo ili ono treba nabaviti, a nije iz čeg drugoga, nego moram prodati ovu stvar," što i nečekajuć na ičiju privolu učini; a u nekim proda domaćin bez da ikomu što kaže, pa tako i nabavi neobhodno potrebitu stvar, radi koje je drugu prodao, bez ičijega znanja.[2]

CET. Različite vrsti potrebâ, kao što su: glad, dug, mjenice, zaloštva, mogu obitelj naćerati da proda kakovu stvar što se njoj čini da je priličnija, i da će manje štete pretrpiti ako proda to nego ovo. Na tu prodaju privoljava otac, ako je živ, ako nije, a ono najstariji brat koga su i za starješinu odabrali.[3]

MAK. Kad je kuća pritješnjena dugovima, i kad nastupi gladna godina, ili kad kakva druga nužda domaća prisili, tad domaćin se savjetuje šta bi se stožernoga prodalo, pa savjet kućni odregjuje.

KON. Kad na to potreba prinudi, svi članovi kućni dozvoljuju otugjenje, domaćin sam od sebe memože raspolagati.

H. K. Kad je nevolja a osobito kad je dužna zadruga ili treba platiti krvinu, tad domâćin javlja zadrugarima i u kućnom savjetu se rješava što će se prodati i kako: da li polovina stoke, da li komad zemlje itd. Prodaju izvršuje domaćin poslije rečenoga dogovora s ukućanima.

GURG. U velikoj nevolji, ili n. pr. ako je koja njiva nerodna, onda se to prodaje po opštem dogovoru.

[1] Je li to zbilja *po običaju* da li i ženska treba da privoli?

[2] Biva li tomu uzrok: jogunstvo ili zloupotreba domaćina ili nemarnost zadrugara?

[3] A odrasli se sinovi i mlagja odrasla braća valjda nepitaju?

STROŠ. Jedina nužda, za isplatiti štibru ili koji drugi dug, može prisiliti, da se što prodade pripadajuće k stožeru, na što dakako svi zadrugari privoliti imaju, inače nebiva.

DOBR. Kad su velike nužde t. j. kada se što zida ili kada koga člana zadruge isplaćuju, onda se i od imanja prodaje ili kad su svi toga mnijenja da se proda.

LJES. Samo kad je prezadužena kuća, može se prodati nepokretno imanje, i to: kad ju sud prinudi onda i proda. Prodaju se mali komadi zemlje, kad je nužno da se kupi veliki i korisniji komad druge zemlje i to sa općim saglasjem sviju zadrugarâ. Bez opštega dogovora zadrugarâ ili sinovâ, bez saglasja žene i djece nemože otac ili domaćin ništa prodati, osobito ako je to od starih naslijegjeno, jer to sve oni valja da ostave svojim potomcima.

12. Valja li da je domaćin oženjen, ili može i neoženjeni biti domaćinom, da li samo stariji čovjek ili može biti i mlagji?

LIK. Domaćin valja da je oženjen. Druge žene ne bi ga, kao što se narod izražava, ćele odijevati, prati i krpiti, onako kao što bi njegova žena činila, a nepristojno je da kao domaćin ide poderan i neuredan. Osim toga rekli bi: „čovjek je čovjek“ mogao bi kao neoženjen lako u iskušenje doći, da mu druge žene što izmame, što bi kući od štete bilo; dakle da nema na njemu nikakve sumnje, nek je ozenjen.

Starješinom biva obično stariji čovjek, a može i mlagji biti, kad bolje umije upravljati i kad je vrstniji. To njima ništa nesmeta, što administrativna vojnička vlast ovoga ili onoga starješinom zove, kod njih je onako kako oni urede, a vlast neka zove kako hoće.

STUB. Domaćin je obično oženjen; nu ako od oženjenih nema sposobna, nego se za taj posao osobito odlikuje kakav neoženjeni ili udovac, onda on gospodari sa ženom, opet koja je najsposobnija u kući, n. pr. sa ženom svoga brata, sa svojom materom ili s udovicom pokojnoga domaćina. Dakle domaćinstvo ne ide samo po starosti, jer se osobito tu gleda ko je sposoban za to. S'toga otac često preda u svoje starije dane domaćinstvo sinu ne uvijek najstarijemu, nego koji je zato osobito sposoban, koga ljube, štuju slušaju ukućani. To više puta biva da poglavarstvo naznači domaćina, ako se ukućani pogoditi nemogu; osobito su vlastela i duhovnici u pregjašnje vrieme imali upliva u izbiranju domaćina.

RAK. Obično je gospodar (domaćin) oženjen, može biti i neo-

ženjeni, ali to rjegje biva. Većom stranom biva vrstan stariji čovjek; kad starijega nema tad biva i mlagji.

BED. Vazda gotovo biva oženjen, ali može biti i neoženjen, obično pak negledaju ukućani toliko na starost, koliko na razboritost. U Lupoglavi blizu Kloštra-Ivanića vidio je dopisnik, da svake godine ukućani izabiraju novoga gospodara, ali ovo vodi zadrugu u propast. U Bednji tako ne biva.

ŽUM. Domaćin je imao biti uvjek oženjen, nu sada pošto su se zadruge izdijelile može biti svaki gospodarom, koji je dovršio vojenu službu, i koga ukućani, dozvolom satnije, izaberu.

GRA. BRO. Samo gdje nema oženjena, neoženjen je domaćin, obično je stariji čovjek; ali to pravo prisvaja gdje gdje i mlagji, što najviše biva po nagovoru žena, koje su pohlepne domaćicom biti; jer vele iste svoma mužu: „Vidiš, ti kako gazda novce rasipa bez ičijeg znanja," — pak kaže, da je u ovo ili u ono potrošio, a on svojoj ženi daje i kupuje za kućanske novce, sve što ona hoće; — „ja da sam čovjek otela bi od njega gazdiluk, a ti si kukavica (i što više), pak nećeš; ti se njega bojiš!" pa tako nagovori čovjeka, da zbilja i sin od oca, inače još u potpunoj snazi i vještini kućom upravljati, otme gospodarstvo [1].

KO. BUK. Obično je starješina oženjen jer najstariji zapovjeda kao glavar, ali može i neoženjen biti kada ga zadrugari, kao najpametnijega, izaberu za starješinu.

CET. Red je da je domaćin oženjen, a u protivnom neženjen samo onda kada članovi kućni nebi imali oca i djeca se nebi još ženila. Da li mora stariji brat biti starješinom, to je pravi običaj; no se gje gogj dogagja da i mlagji brat prisvoji stariješinstvo po sporazumljenju i svigjenju sve braće, koji starijega iz kakvih uzrokâ neće da priznadu za stariješinu ili glavu kućnu.

MAK. Domaćinom obično biva: oženjen ili pak pametniji i vještiji i ako je mlagji; obično biva oženjen ili udovac; neoženjen mladić rijetko biva domaćinom. Dopisnik veli da zna za slučaj u Podgori, gdje kod živa oca i braće starije davno oženjene pa i imajući sinovâ već oženjenih, mlagji brat je domaćin iz uzroka njegove valjanosti i vještine.

BOS. Domaćin valja da je oženjen, pa bio mlad bio star.

SAR. U svakoj porodici ima domaćin. Domaćin je po selima, obično najstariji u toj porodici oženjeni čovjek. No ako ovaj umre onda slijedi onaj koji je u godinama za njime; ali ako bude koji

[1] Ali tada po svoj prilici nije ni do diobe daleko.

mlagji vrijedniji, često postane ovaj domaćinom, a to najprije, radeći poslove vrijedno i svojski, upravo sam sebi vlast dade, i ukućani videći ga valjana, popuste mu i priznaju ga za domaćina. Domaćinom može biti neoženjeni.

LAST. Otac, dok je u životu, vlada i upravlja ekonomiom i podložni su mu bezuslovno svi sinovi, pa bili i oženjeni.

KON. Valja da je oženjen ili barem da se namjerava oženiti; ne gleda se na godine nego na razum, tako da i pri starijim zadrugarima može bit i mlagji domaćinom.

H. C. B. Otac je vazda domaćin kućni doklen je gogj živ; kad umre, ostane domaćinstvo na najstarijem bratu, (ako se nije š njim dijelio); a ako nema brata ono na najstarijega sina. Mlagji u rijedko biva, već onda da bi stariji od starosti iznemogao, ili oslijepio, no i tada neće se mlagji zauzeti domaćinstva ako mu stari domaćin pred svom domaćom čeljadi s blagoslovom neupušti, i ako sva čeljad na to pristânu, a red je svak da ga sluša (ako mu se i neće) što naredi.

U mlagjega pogovora nema.
Mlagji je da sluša a stariji da zapovijeda.
Gje se stariji nesluša, tu Bog nepomaga.
U stara glava, a u mlada snaga.

H. K. Biva obično oženjen ali može biti i neoženjen; a može biti ne samo stariji nego i mlagji. U ostalom u Katunima i kad mlagji upravlja kućom i predstavlja je pred vlastima i pred drugim — i pak, ako je stariji brat doma, on pri nekim slučajevima, kao pri nekim svečanostima, ispunja za taj slučaj dužnost domaćina n. p.: na sofri, pri krsnom imenu, on se drže domaćinom, napija zdravice itd.

ŠAB. Domaćin može biti i neoženjen, može biti domaćinom i najmlagji, samo ako je najpametniji.

LJUB. Ima domaćinâ i ne oženjenijeh, a ima domovâ, u kojima je najmlagji brat domaćin, pa još i kod živa oca. Domaćin se obično zove *starešina.*

BO. AZ. Domaćin biva najpametniji, najslobodniji i najrazboritiji, može biti i neženjen i najmlagji izmegju braće. Pa i sam otac, kad vidi da ima pametnog sina ili kad ga žešće stanu ukoravati kućani za rgjavu kućnu upravu, zovne svog sina i kaže mu: „sine! ja sam se dosta starao kućom, sad tu brigu predajem tebi, nek ti je sretno....!; i opet taj sin — van ako nije otac sasvim pokvarenog karaktera — svagda pita oca pri važnijim poslovima.

GURG. Po pravilu je oženjeni domaćin, no može biti i neženjeni, n. pr. ako ostane udovac. Obično je domaćin po godinama stariji; no to nemora uvjek biti. Ima zadrugâ, gdje je mlagji vještiji član domaćin, a stariji ga slušaju u svemu.

STA. PA. Domaćin, kojega Slovaci *doma otjec* a Srbi *gazda* zovu, mora oženjen biti, i te časti se primaju stariji i iskusniji ljudi, koji nijesu podvrženi pijanstvu ili kakvoj drugoj zloj i stidnoj navadi.

STROŠ. Domaćin vazda je oženjen, van ako je samac, te udov; i to po običaju najstariji; te ako je ovaj nesposoban, bude i mlagji domaćinom.

ZEM. Valja da je domaćinom oženjen u zadrugi, i po ovgješnjim selima nema nigdje neoženjena; može biti i mlagji čovjek domaćin, ako je vješt radenik i pametan gospodar. Ponajviše su stariji ljudi domaćini.

DOBR. Valja da je oženjen, jer ponajviše njegova žena biva domaćicom. Može biti i mlagji, al to samo onda biva kad stariji sposoban nije.

T. P. Главатаръ kuće ili домакинъ vazda treba da je oženjen, on bio star ili mlad, dosta da je sposoban za ovaj posao.

LJES. Obično biva domaćin oženjen, ali može bit i neoženjen; takogje je običnije da stariji domaćinuje, ali ako je mlagji razboritiji i vriedniji i mlagji može biti starješinom.

13. Može li ženska biti domaćinom (glavom kuće) i u kojim slučajevima to biva?

LIK. Dokle je u kući odraslijeh iliti svjestnijeh ljudi, tu ženske ne zapovijedaju. Kod rgjavijeh ljudi u kući kažu: „kad je baba vrijedna i pametno upravlja sa svim neka drži kuću“. U takovu slučaju kad joj ljudi prepušte i u sirotinjstvu, gdje nema odraslijeh ljudi, može ona biti domaćinom pa baš da je i mlagja žena.

STUB. I ženska može biti glavom kuće, ali budući nije običaj, da se žene javljaju u sudove i kancelarije, to onda taka žena uzme na pomoć muškarca (često svoga sina) da on obavlja poslove pri kojih muški mora biti; al ona ipak upućuje i upravlja sve. To žensko domaćinstvo biva obično u slučaju kad ostane udova u inokoštini, a čestita gospodarica, pak ona sve bolje zna nego li koji muškarac u kući.

RAK. U ovoj okolici nigdje i nikada.

BED. Može biti, ako nema sposobnih muškaracâ.

ŽUM. Ženska može biti domaćinom samo onda, ako joj suprug i

ine muške glave izumru; nu imade li muško dijete, onda je ona dotle glavom kuće, dok joj sin na dobu ne stane.

GRA. BRO. Ženska je domaćicom samo ongje, gdje odraslih muških nema. Nego ima u nekim kućam, osobito manjim i srednjim, da domaćin ište savjet u stare žene u mnogoj struci, dakako ako je ona kano pametna, vrijedna i poštena ženska poznata.

CET. Ženska može biti domaćinom samo u slučaju: kad joj muž umre i kad su joj još djeca nejaka.

MAK. Može; i to mati, kad joj muž umre, te je tome sposobna, a za teže stvari pomaže joj stariji sin. Gjevojka može bit domaćinom kad braće ni druge muške glave u kući nema, dok nedovede domazeta, koji tad prima upravu kuće.

BOS. Može u slučaju smrti muža pri nejakoj djeci.

SAR. Gjevojka da bude domaćinom to se dogadjalo ali vrlo rijetko. Tako i sad se nalazi u Sarajevu jedna, ona je upraviteljka škola ženskijeh. Ona ima sestru, majku i brata, ali je ona domaćin. Ona se može smatrati kao vještakinja, koja obezbjegjava svoj užitak, i koja je mloge zemlje i predjele obišla i svagdi se umjela naći i sebi poputninu steći, pa i u Jerusalim otići i vratit se a netrpjeti oskudicu. Naprotiv da žena udata bude glavom kuće to se dogodi nerijetko, ali najviše ipak kad ostane udovicom s nejakom djecom.

KON. Samo ako je udovica i nema muškijeh sposobnijeh, ali treba da je poznato, da je to pametna žena i razborita. Dogagja se: da i poslije, kad muški uzrastu, počituju je kao domaćina, ako je ona to svojom vještinom zaslužila.

H. C. B. Žena, premda je najstarija godinama po smrti muža domaćina, rijedko se primi domaćinstva, već samo onda ako nema djevera u kući, a ima nejaku djecu; ali teke oženi sina ustupi mu mjesto domaćinstva, no on vazda iz dvojstruke dužnosti mater počituje i za svašto pripitava.

Pamet kućom vlada.
Lud ne teče no rastiče.
Štednja i radnja kućna je snaga.

H. K. Može, ali samo kad još muškijeh odraslijeh nema; pošto mladić dogje na godine on se broji domaćinom premda se vazda s materom svjetuje ako je ona pametna žena a on sin pametan. I dok je sin nejak neće niko mater mu nazvati *domaćinom* pa i ona sama, pa da bi joj sin još i o kolijevci bio, govoreći o njemu s drugima kaže *„moj domaćin!“*

ŠAB. Ženska može biti domaćinom samo onda ako nema odraslih muških glavâ.

BO. AZ. Domaćinom biva žena obično u manjim zadrugama kao n. p. gdje je sam čovjek, žena i nekoliko djece, ili u jedinstvu i to u slučaju: gdje je muž slabog ili rgjavog vladanja, ili nije pametan i nema te vještine da s kućom upravlja, a žena bude trezvena i pametna, pa uzme od muža upravu i ona bez muža sve i sva smije uraditi, a muž bez nje ne smije ništa. No ovakva kućna uprava nije u dobrom vidu kod naroda; jer kažu: *„gde žena kući kuću, tu nema kuće ni kućišta!“*

GURG. Može, ako nema čovjeka, a sinovi i djeveri (braća umrlog joj muža) i ostala zadruga mladi još i nevješti.

STA. PA. Ženska može biti onda glavom kuće, kad izumru sve starije glave muške do 20 godinâ. [1]

STROŠ. Ženska biva glavom kuće, kad nema muških ili su maloljetni i za to nesposobni.

ZEM. Može kad svi muški izumru do djece, ili kad ima i koj muškarac, ali je nemoćan i duševno nesposoban za domaćina.

DOBR. Samo u slučaju kad muških ili nema ili su radi nejakosti ili radi drugoga uzroka nesposobni za taj posao.

T. P. Kad uzraslih muškaraca nema, tad upravlja kućom najprigodnija za to ženska. Pače i ako ima već odraslijeh sinovâ u kući pa da su i oženjeni, ako je mati umna i valjana žena, ona upravlja kućom a ne odrasli sin.

LJES. Ženska pa i gjevojka biva domaćicom, kad nema odrasle braće, tako i udovica dok joj sinovi odrastu.

14. Izbiraju li članovi domaćina? ili se ta čast naslijegjuje, kakvijem redom? ili je pak koji zadrugar malo po malo i sam prisvoji?

LIK. Domaćin mora raditi kao i drugi članovi zadruge, šta više prednjačiti, on ima najveću brigu i odgovornost, a i vlasti ga vuku sad za ovo sad za ono. Starješinstvo nije nikakva laka čast, radi čega se za nju kućani malo gdje i otimlju, svaki voli veću brigu s vrata stresti. Ljudi jedne kuće jako se dobro poznaju megju sobom pa je postavljenje starješine za njih laka stvar. I samo se po sebi razumije da najstariji megju njima biva i starješina, ali ako

[1] Valjda nije baš 20ta godina točno opredijeljena običajem. Prije će to zavisiti od manje ili više zrelosti mladića.

velike mane na sebi ima, tad drugoga za to sposobna domaćinom postavljaju.

STUB. Domaćina izbiraju članovi zadruge; ako li ga nema, naznačuje pregjašnjik, jer ako su zadovoljni bili š njim, to mu drage volje i to pravo prepuste, da si zamjenika ili nasljednika imenuje, ter se obično tacite pripozna domaćinom onaj koji pristane na ono kako je predšastvenik naznačio. Ali može se nasljediti i tako: da sin, valjan, sposoban i pošten, može oca naslijediti, ili brat pregjašnjega domaćina ili ko drugi od onih koji su mu najbliži, iz zahvalnosti prema pregjašnjemu [1]. Ima takogjer slučajevâ, da kojigod iz zadrugara sam prisvoji sebi tim domaćinstvo, što pokaže da je sposoban i vrijedan, tako da ga i izvan kuće kao primjer dobrote, poštenja, valjanstva pokazuju, te kao što ga slušaju i poštuju u selu tako ga počnu štovati i slušati i ukućani. Jer je običaj u naroda našega da on nemože po svojoj neiskvarenoj ćudi ni svoga prava ongje braniti (ili na njem jašiti), samo zato što je pravo, ako mu se baš krivo nečini.

RAK. Gospodara biraju članovi zadruge. Prisvoji li si koji zadrugar tu čast, što kadkad biva, to ga zadrugari mrze, neslušaju, i obće se imanje primiče k raspadu. [2].

BED. Obično si sam zadrugar [3] u Bednji tu čast prisvoji; drugdje biva gospodar biran zadrugarima, a u nesporazumljenju ovih, odlučuje općinska vlast.

GRA. BRO. Članovi neizbiraju domaćina, niti se ta čast nasljegjuje, nego po smrti oca ili odstupljenju domaćina prima obično onaj, koji je najjači — snagom fizičnom — gospodarstvo; dakle prisvaja ju si onako kako je u pitanju navedeno [4]. Ima do duše, ali vrlo mali broj zadruga koje biraju gazdu.

BIZ. Domaćinom biva obično najstariji muškarac u zadruzi, ali se pri tom uvjek uzima u obzir: da li je on sposoban za to mjesto, jer ako je rasipan, nemaran, ili ako je dulje vrijeme vojnikom bio te koješta o gospodarstvu zaboravio, tad se mimoigje, a domaćinom biva onda poslije njega najstariji koji nema mane prvašnjega.

---

[1] Cf. odg. na 16. pitanje.

[2] Ili k diobi? U ostalom veoma bi dobro bilo opisati, kao što opisa odgovorilac za Stubicu, kako se to prisvajanje dogadja.

[3] Koji?

[4] U pitanju je kazano samo *malo po malo,* ali bi trebalo znati: koja sredstva upotrebljuje s jedne strane prisvajač da zgrabi vlast u svoje ruke i radšta, a s druge, što prisiljuje druge zadrugare da ga priznaju domaćinom, jer teško predpoložiti da tu radi samo fizična sila.

KO. BUK. Obično najstariji biva domaćinom, to jest: po redu godinâ, kad zadrugari ne bi iz koga uzroka drugoga izabrali.

CET. Članovi kućni ili braća poslije smrti očeve nebiraju izmegju sebe starješinu, nego samo onda kad bi si tu čast prisvojio koji mlagji brat sa pomoću druge braće, jer se ona pristoji najstarijega brata, kao najpametnijega i najshodnijega za to mjesto počasti. [1]

MAK. Nebiraju, no to biva po starješinstvu, ako se stariji nepokaže nesposobnijim od mlagjega Domaćinstvo se često prisvaja okretnošću, valjanošću i odanošću pojedinca na korist kuće. U tome slučaju zaboravi se i starješinstvo i izbor, i zadrugari se malo po malo i samo po sebi priviknu slušati takoga zadrugara kao domaćina, te tako mu i ostane ta čast.

BOS. Izbiraju se po vrlinama i vrsnoći.

KON. Izbiraju; — naslegja nema. Ako ko kakvim lukavstvom zagrabi vlast u ruke, tad ili se zadruga počne kloniti k diobi, ili ga niko nesluša i nepriznaje za domaćina.

H. C. B. Kazano kako se nasljegjuje vladanje kuće [2]; ali da bi domaćin poginuo ili makar drugom smrti bez riječi umro, pa ne, mogao prije smrti narediti [3], onda se sva kućna čeljad sastanu i najstariji započne od prilike ovako: „E braćo i djeco moja! glavu kućnu izgubismo, te bez glave ostadosmo, ali je naš otac (ili stric) nas mjesto sebe po božjemu daću ostavio da njegovo naslijedimo, a nas je red da uzdržimo njegov glas i obraz pred svijetom, pa ako neznadosmo naša je sramota i crn obraz. Nego dajte da se na bratsku dogovorimo koga ćemo mjesto njega ovgje jutros imenovati?“ Za njim najstariji red ga je da progovori od prilike ovako: „Netreba nikakva dogovora, jer nećemo novi zakon staroj zemlji mećati, nego je to tvoje; a i za tebe je, ti vladaj i upravljaj a Bog će s nama najbolje ako Bog da! Evo ja te najprvi poznajem za starješinu od kuće, i ljubim ti ruku.“ Digne se, poljubi ga u ruku, ali se on neda da ga muški (preko 18 godinâ) poljubi u ruku nego š njima se u obraz poljubi; a djeci i ženama se pušti, a on svakoga u čelo.

---

[1] Ako je tako, tad ob izboru nemože ni biti govora, nego je red nasljedni, Ali bi tada trebalo znati taj red, osobito kad je, osim braće, i drugijeh rogjaka u kući.

[2] Cf. odg. na 12 pitanje.

[3] Dakle prežnji domaćin može naznačiti i nasljednika u domaćinstvu? Ima li to pravo samo otac-domaćin, kad u kući nema drugijeh rogjaka, osim njegove djece, ili to može učiniti svaki domaćin?

Dogovorna je najbolja.
Što gogj stariji reče, i mlagji ne poriječe.
Što gogj se ugovori, to se ne pogovori.
Kad stariji zbori, mlagji treba da muči.
Ako ti je i žao, Bog mi je ovo dao.

Kad se ovako ugovori, nikad se nije dogodilo da mu drugi ko od kuće preuzme starješinstvo, no ako ovi novi domaćin nezna kao što treba vladati i svakome u kući pravi način dati, bez razlike milovanja ili mržnje, to onda kažu, da hoće da se odijeli od familije. [1]

H. K. Biraju ga u opće, ali se dogodi da okretniji i valjaniji prisvoji sebi tu čast i bez naročnoga dogovora. U ostalom, ako su samo braća u kući te najstariji nije lošiji od drugijeh, on obično domaćinuje. Ako on neće, tad biraju drugoga, pa bio i najmlagji, jer u svakom slučaju pravo izbora imaju zadrugari.

ŠAB. Ako kuća prve godine pod novim domaćinom pogje u nazadak, onda drugog biraju; neslože li se, onda ga biraju kockom ovako: na Božić zamijesi se u česnicu u tijesto: srebrena parica, zrno šenice, kukuruzno, grahovo itd. pa se to sve sa česnicom ispeče. O ručku, pošto se Bogu oko česnice, postavljene sofre i goreće svijeće pomole, domaćin će česnicu na toliko komada razlomiti koliko ima njih koji su za kućnog starješinu. Koji od njih nagje paricu u svom komadu taj će biti domaćin (kućni starešina). Ipak običaj ovakoga biranja sve više isčezava.

LJUB. Dogadjaju se svi pobrojani u pitanju slučajevi, ipak rijetko nasljedstvom. Obično tu vlast preuzme najstariji godinama ali to biva kao nehotično i iz neke navike. Dosta puta starješuju redom svi odrasli zadrugari — obično po godinu ili dvije, te se tako prokušaju, koji je najbolji za to, pa on i ostane, dok ne učini što na štetu zadruge, ili spram nje nemaran ne postane.

RO. AZ. Cijela zadruga u dogovoru bira kućnog starješinu. [2]

GURG. Ne izbira se domaćin, no se starješinstvo nasljegjuje redom po starješinstvu godina. Ako se pak desi, da je neki mlagji zadrugar mnogo sposobniji od drugih starijih zadrugara, onda se njemu daje ta čast. Otac, koji je bio domaćin pa postane nesposoban za upravu, čuva poslije stado i u tome poslu ostaje obično do smrti.

[1] Nepokušaju li prije smetnuti ga s domaćinstva, kao što i u drugim krajevima biva?

[2] Ali kojim načinom?

STA. PA. Članovi zadruge neizbiraju domaćina, nego najstariji od njih postaje kućni starješina.

STROŠ. Obično je: da čast domaćina pada redom [1] na starijega, ili članovi izberu mlagjeg, ako je sposobniji.

ZEM. Ima sve trojega. Gdjekoje zadruge izbiraju domaćina i po smrti prvašnjega, i kad članovi zadruge nisu zadovoljni sa upravom domaćina. U mnogim zadrugama naslijegjuje se ta čast po starini muških članova. Kad domaćin umre, naslijedi ga u toj časti njegov brat ili sin najstariji ili stričić, a bude kadšto i to: da najumješniji i najpametniji, dakako često i najlukaviji, malo po malo prisvoji si sam tu čast, i družina ga napokon prizna za domaćina, ako mu uprava kuće ide za rukom.

DOBR. Bira se, ali ponajviše biva to po starješinstvu. Iznimke su onda, kad je taj, na koga je red domaćinom biti, boležljiv, nevaljao, raskošan.

T. P. Domaćin biva ili po naznačenju umršeg starješine, ili se izbira od muških članova po sposobnosti, ali je još običnije da dok je živ otac (баща) on i biva, a poslije njega biva stariji brat.

LJES. Obično domaćinstvo ide po nasljedstvu k najstarijemu bratu, ali kad nije ovaj sposoban, onda se dava domaćinstvo onomu koji je sposobniji. Izabiraju ga braća, ali prisvajati se može i nezamjetno, osobito kad je jedan izmedju braće bolji i umniji od drugih, te dobije nad njima neko prvenstvo u upravi kućnim poslovima.

15. Na koja se svojstva najviše gleda pri izbiranju domaćina?

LIK. Na ova: da je najbolji ustalac, da je pravičan, da čuva dobro kućne novce, da je mudar i dobar i na zubu, da umije kućane prema vlastima dobro zastupati i braniti. Nesmije biti strašivica, pijanac ili kakav prošundranac, niti kakav boležljiv ili nemoćan čovjek, niti od kakove huncutarije.

STUB. Kod izbora domaćina se gleda osobito da nije raspikuća *(zaterihižnjak)* t. j. da čuva i razpolaže sa skupnim po pravu i potrebi. Onda: da je drukčije poštena srca, te da je ugledan pred gospodom i pred svijetom, da se zna ponašati megju ljudma kako valja i riječ voditi megju družbom i sa strancima, kad u kuću dogju, jer je njegova dužnost primati goste i prijatelje kućne, nagovarati ih i razgovarati, bez toga nema uglednosti. Domaćin mora

[1] Što znači to „redom“? Da je vazda najstariji u kući domaćin, što li?

biti tako, da i svoj i svak ko ga pozna rado prizna, da mu se pristoji biti domaćinom kuće, onda je zadovoljstvo š njim u kući.

RAK. Da je pametan, pravedan, poslen.

BED. Na ugled i razboritost.

GRA. BRO. Na sposobnost upravljati gospodarstvom, na štednju, marljivost i na povjerenje.

BIZ. Gleda se najviše: da potpuno razumije gospodarstvo, da ima sve potrebne sposobnosti k upravi, da je zdrav i da nema na njemu nikakve ljage i mane koje bi mu ugled umanjiti mogle u zadruzi i izvan zadruge.

MAK. Da je u svijetu dobro poznat, da se miješa s dobrim ljudima, da ima nekog upliva i ugleda kod seoskih starješina i kod vlasti, da zna upravljati i vladati kućom i, obično, da zna čitati i pisati.

BOS. Na pravoćudnost, poznanje s ljudma, razumnost pred starijim.

KON. Da je razuman, pošten i vješt.

H. C. B. Osim što po nasljedstvu pripada pravo najstarijemu u kući, najviše se pazi na novoga domaćina: znade li svakome svoju dotičnu radnju zapovigjeti, zna li cijeniti svačiju radnju, hoće li nepokornoga (u kući) pokarati a ljenjivca ukoriti, zna li štegjeti s načinom kućni trošak, umije li nabaviti u kuću bez šta se nemože kuća proći, hoće li pravo kazati kućnoj čeljadi (muškoj) po što je što prodao iz kuće ili kupio u kuću, i što je najglavnije, hoće li mlagji slušati i počitovati starijega.

S glave riba smrdi.

Domaćin s glavom, a čeljad s radnjom.

H. K. Da je u svijetu dobro poznan, da opći s dobrim ljudima, da ima nekoga upliva i ugleda kod glavara, i kod vlasti, da zna vladati i upravljati kućom itd.

ŠAB. Pri biranju kućnog starješine najviše se gleda; da umije pametno čeljadi zapovijedati i upravljati radom.

LJUB. Za starješinu se uzima poglavito onaj koji umije najbolje radom, poslom upravljati, da sve uputno ide; koji je najveštiji i u prodavanju domaćih stvari, i u kupovini kući potrebnih; a naročito koji umije pametno govoriti i odgovarati u seoskim i opštinskim zborovima i pred zemaljskijem vlastima.

RO. AZ. Gleda se najviše na to: da je slobodan, razborit, trezven, pametan, da zna vlastima odgovarati i cijelu kuću braniti i zastupati; dakle izmegju njih koji je u gornjima najvještiji, taj će biti i kućni starješina, ili kako običnije kažu *domaćin*.

STA. PA. Pri postavljanju domaćina uvjek se pazi, da je razuman čovjek i da nije pijanstvu ili kakvim drugim zloćam odan.

STROŠ. Ako je u opće pravedan i dobar te zna red u domu držati.

ZEM. Gleda se najviše na to: da li je čovjek vješt svakome domaćem poslu, a uz to pravičan, pošten i srećan u svakom poduzeću.

DOBR. Na štedljivost, dobrotu, nepijanstvo itd.

LJES. Pri izbiranju domaćina gleda se: da je sposoban i da zna dobro upravljati težačkom radnjom, da se razumije u sudbene poslove, da zna dobro govoriti, da zna po turski gdje je potreba; da je pošten, pobožan, štedljiv, da nije pijanica, da je umjeren, da nije pohlepan za ženskijem, da se ne svagja sa zadrugarima i njihovim ženama, da mu je milo sve u kući, da umije braniti i zastupati zadrugare i zadrugarsko imanje i interese pred opštinom i pred vladom.

• 16. Koja prava i dužnosti ima domaćin prama članovima zadruge i prama zadružnom imetku?

LIK. Prama članovima zadruge ima domaćin pravo starješinstva, t. j. smatra se u domaćem savjetu kao prvi, bez koga, izim da je kako osobito preprie čen, dogovor malu važnost ima. On ima pravo ponajviše držati, da se ono, što su na domaćem savjetu odlučili, ostvari i može svakog kućana po pristojnosti na svoju dužnost opomenuti. Starješina ima pravo kuću ili zadrugu prema vlastima zastupati u onim predmetima, koji se sve zadruge, t. j. njenih članovâ pojednako tiču. On isto kao i *gospodarica* dok je *tlaka* bila, bili su od nje oslobogjeni a obavljala ju je za njih kućna družina. Prama zadružnom imanju ima pravo nadzora i uprave. Bez njegova pitanja i privoljenja nesmije se o nijednoj stvari od nekoliko veće vrijednosti nikako razpoložiti. On je dužan prema svakome kućanu pravičan biti i nipošto se kakvijem zapovjednikom smatrati, nego samo jednijem njima jednakijem članom, kojemu je njihovo skupno dobro samo na takovu upravu povjereno u kojoj i oni svojim glasom učestvuju: gdje njegov glas samo nešto više ima vrijediti nego glas kog drugog pojedinca zadruge. Dužan je zadrugarima predložiti: odkud da se šta nabavi; što je nužno, na koji se način ima to nabaviti, što da se proda, kûpi i t. d.; kućne novce treba da čuva i samo na kućne potrebe ih troši i o njima račun zadruzi daje. Dužan je čast i poštenje svoje zadruge svagdje zastupati i svoje kućane od svakog nepravednog napadaja braniti, zagovarati, dalje ih na pravi put k poštenju i svakoj vrlini voditi i koliko mu je u mogućnosti poučavati. Dužan je kao za tjelesnu tako i za duševnu hranu se brinuti i njihovo kao i svoje dobro svakom prilikom po svoj svojoj mo-

gućnosti unapregjavati. Ima pravo a i dužnost mu je, megju kućanima porodivše se razpre razpravljati i u svakome pogledu na red i poredak paziti i držati ga.

STUB. Domaćin odregjuje vazda posao što će se raditi, ili sam ili sasluša mnijenje onih koji su vrijedniji i stariji u kući jer i on mora dati starijemu od sebe čast i poštenje; zatim razregjuje družinu, koji će kamo, a oni ga moraju slušati, ako su njegovi nalozi pravedni; proti nepokornim može i strože postupati, ili ih poglavarstvu prijaviti. Kod izvršivanja svoga prava mora ipak pravedan biti, jer je naš narod ćutljiv, pak ga krivica jako boli; za udove i starce, kao i za ostavšu djecu, mora se starati kao otac i štititi ih proti nepravdi ukućanâ i drugih ljudî. Ako je običaj da se družina iz skupnoga imetka obuva i odijeva, mora obuću nabavljati. Sve što netreba od plodovâ i prirasta životinjskoga u kući, to smije gospodar prodati, ter time plaća porez, *činž* i druge daće, dakako vazda evidentno, da znadu svi ukućani: po što je što prodano, na što su novci potrošeni; — pokloniti ili na svoje svrhe trošiti iz skupne kase nije mu slobodno, jer se s toga umah ragja razdor. Njega zovu svi *gospodarom* a svi su ostali u kući njegova *družina*, ipak osim gospodareve obitelji, jer njegova žena, ako nije premlada ili nevješta, biva obično *gospodaricom, gazdaricom*, i djeca se njegova odlikuju u koječem od druge kućne djece. To se najviše opaža za stolom, gdje kad *gospodar* jelo dijeli vazda će bolji dio dati svojoj djeci, i to se neuzimlje za zlo dok je u kući mir i sloga. Gospodarev najstariji sin biva obično njegovim naslijednikom u domaćinstvu ako je sposoban za to.

Gospodar obično nemora baš pri svakoj težačkoj radnji pomagati i glavom biti; on može nadzirati ili baviti se i drugim poslom, obavljati kakvu seosku službu (biti seoski sudac, knez, pandur i t. d.) samo da to nebude na štetu kući. Više gledaju na njegovo poštenje nego li na točnost njegove radnje i njegovijeh računâ, te ako družina od njega račun traži znak je da ga nedrže više za poštena, da nijesu s njime zadovoljni: iz toga najviše nastane rasulo kuće, koja ili osiromaši ili se podijeli. Gospodar ima za stolom najodličnije mjesto, on prvi uzimlje jelo iz zdjele i dijeli ostaloj družini.

BAK. Domaćin ima pravo odregjivati ukućanima posao; kod stola dijeli im: meso, gibanicu; — zastupa ih kod poglavarstva; drži pod svojim ključem slaninu, kruh, vino, žitak — toga se može više putâ naužiti, bez da mu iko priječi, ili spočitava. Skrbi za sô, obuću, hranu; — čuva zadružni imetak.

BED. Zavisi od autoriteta kojeg prisvojiti umije, zatim o povjerenju, koje zadruga u njega ima. Zadrugarom imade pravo po dogovoru opredjeljivati posao i užitak, a samo gibivim imetkom upravlja po volji uz odobrenje zadrugarâ. [1]

ŽUM Domaćin ili gospodar mogao je prije a i sada može štogogj kupiti, nu prodati nesmije, niti je prije smio išta domaćega otugjiti bez znanja kućana.

GRA. BRO. Ima svijem članovima zadruge zapovijedati, naregjivati što tko činiti i raditi ima i brinuti se da nebudu gladni, goli i bosi; a imetkom ima tako upravljati, da svaki dan veći postaje i stečeno čuvati.

Ima pravo raspolagati silami zadruge odregjujući poljske radnje i ine poslove; njemu se imaju predavati nadnice zaslužene zadrugarima, koje novce on može upotrijebiti na kućne potrebe. Dužnosti su mu pak: da ima nastojati da u zadruzi i njezinu imetku — pokretnom i nepokretnom — sve bude u pristojnom redu, da iz zadružnoga imetka nabavlja za zadrugu potrebne stvari kao: kola, zimnu odjeću i obuću, da plaća sve daće i t. d. i da o svem tome poslije dade zadruzi točan račun.

KO. BUK. Starješina upravlja poslovima i imetkom zadružnim i škrbi se za sve potrebe zadrugarâ.

CET. Domaćin svim kućnim članovima ima pravo zapovijedati da rade to i to, a njihova je dužnost da ga vjerno slušaju kao starijega, ako žele napredovati u timaru, i da jim Bog blagoslovi trud. On pak nema nikakova prava na imetak, i nemože ga prodati niti na nikakav način smaknuti bez obznane i dopuštenja svijuh članova.

MAK. On rasporegjuje radnju megju zadrugarima i kaže kud će koji, što će se raditi, on treba da se sluša. On raspre sudi megju članovima familije, on prodaje što je za prodaju, a kupuje što je kući nužno. On zastupa kućne interese pred vlašću itd.

BOS. Kućom upravljati, čeljadma zapovjedati, odgovornost svakom za svašto što se kućnog dobra i čeljadi tiče davati.

SAR. Domaćin ima počitanje od mlagjih. No to je počitanje u nekijem kućama veće, u nekijem manje. Ima domaćinâ takovijeh, kojim mlagji, ili kći ili snaja, kad opere noge poljubi u palac nožni iz počitanja, prije domaćina neće leći i prije njega ustaju; dalje muški nepuše duvana, mlagji ne sviraju i neigraju bez dozvole, pri ručku ili večeri poslje sjedu i poslje započmu jesti itd. Gdjekoji pred domaćinom samo nepuše, gdjekoji i puše ali n. pr. kad je

[1] U posljednjem je stavu očevidno unutarnje protivorječje.

imendan pa mu čestita u ruku ga poljubi, a tako i na velike praznike. I domaćicu ljube u ruku kad iz crkve u jutru dogju pa kad domaćica nazove „čestit vam praznik!“ ili „dobro jutro!“ a mlagji ustanu i u ruku je ljube. Što se tiče kupovine, prodaje, posla i razposla itd., tu se ženske ništa nemiješaju; gjekoji sve upute i upropaste, žene znaju ali nemogu mu ništa nego samo tuže, a za nevrijedne sebe smatraju da mu domaćinstvo izbiju iz šaka.

KON. Narediti što se ima činiti, kojim redom, kojim načinom ali vazda za dobro kućnje i da u svijem važnijim slučajevima izloži uzroke zašto se nešto čini tako a ne inače. Što on pak izvršuje nesmije preći granice kućnoga dogovora ili točnije dopuštenja. Može n. p. vola i kravu kupiti, ali volove i kravu domaću nemože bez kućnoga dogovora prodati.

H. C. B. Domaćin svaki, bilo malo ili dosta gotova novca, on drži pod svojim ključem, kojega vazda sobom nosi, a domaćica od svega što se jede i pije. Domaćin dava kad je zašto potrebno, i ako ima novaca da se gdje što kupi. Osim dužnosti napomenutih pod 15. domaćin treba da u večer naredi: ko će na pazar da ide da štogod iz kuće proda a da na pazaru kupi; ko će na radnju i na kakvu, ko će u mlin, ko li u drva itd. a čobanu se već zna za stokom. Sve ove dužnosti odnose se na onu familiju koja je zadružna, ali na inokosnu ne, jer onda postaje sve drukčije, što i isti domaćin na sve radnje ide, gdje prije dostigne.

Inokosnik (je) mučenik
Inokosnik i zapovjeda i sluša.
Inokosna kuća prazna pećina.

H. K. On rasporegjuje radnju megju zadrugarima, kaže kud će se i kako će se što raditi, njega valja da slušaju svikolici, — on sudi i izravnjuje raspre megju zadrugarima, — on prodaje što je za prodaju ali u većim poslovima treba dogovora. Kupuje sve što treba za kuću ali polaže račun o svemu tomu.

LJUB. Starješina prvi sjeda za sopru-siniju, najprije počne jesti. On lomi hljeb, zna se njegova kašika (narod misli da njom ne valja lonac miješati, da se nebi starješina zbunio, kad na važnu mjestu stane govoriti, pa zato redara — reduša — koja jela gotovi, ne će njom po loncu da miješa ni da je uzima kad što govori); on je odjeveniji od ostalijeh zadrugarâ, u koliko se može. Kad starješina u kuću ugje svi poustaju. Starješini je dužnost da odredi šta će tko raditi za koji dan. On odredi koji će koga goda — praznika — ići k' crkvi. On se stara da svakome u kući obuću, kapu, i

druge potrebe (n. pr. ženjskinju kakva nakita) nabavi podjednako, ili jednome sad a drugome malo docnije. Ovo obično biva opštim dogovorom. Otud poslovica: *dogovor kuću teče.* Prema imanju ima prava kao i drugi zadrugari.

RO. AZ. Prava su njegova ta: što on ima vlast svoju kućnu čeljad razregjivati po raznim radovima; može nebrižljivca ukoriti i na rad naćerati, dobroga pohvaliti. Megjutim dužan: svima jednako zapovijedati, jednako odijelo kako kome pristoji po običaju davati, kako svojoj djeci tako i bratovoj i drugih zadrugarâ; po redom na sabore crkvi ići. Dužan je imanje čuvati i braniti i o svemu starati se što se kućenja tiče.

GURG. Prema članovima zadruge ima pravo nadzora i kaštigovanja prema mlagjim. On odregjuje zadrugare i mlagje na rad i kazuje vrijeme poslu. A prema zadružnom imetku ima pravo vrhovne administracije, inače ga nesmije krnjiti bez opšteg saglasja.

STA. PA. Domaćin zapovijeda zadrugarima, što koji raditi ima, on raspolaže s novcima, koji se za prodano blago ili druge stvari dobiju, ali mora kući račun o svem tome davati.

STROŠ. Razregjuje članovima potrebne poslove, koje oni svršuju; domaćin se škrbi da u domu ima dosta hrane za ljude i stoku, te svaki poslujući član svoju odjeću; imetak čuva, i na korist svijuh povekšati nastoji.

ZEM. Domaćin zapovijeda svakom članu zadruge i bdije nad redom u domu kao otac nad djecom svojom, ali je dužan i sve članove zadruge otčinski paziti i za njihovo duševno i tjelesno dobro, za njihov napredak i boljak škrbiti, a prama zadružnom imetku ima pravo š njim na korist zadruge razpolagati [1], mora nastojati taj imetak umnožavati i češće davati račun zadruzi.

DOBR. Prava domaćina prama članovima jesu: zapovijesti im davati, a dužnosti: njima sve što im treba nabavljati. [2]

T. P. Ima pravo: da naznačuje kako i kad koja radnja ima biti izvršena, da nadgleda radnju i ponašanje zadrugara, da sabire i čuva dobitak (печалба) kućni.

LJES. Domaćin ima pravo: da ide da radi ili neradi u baštini, da prima goste, da ide na pazar, te prodaje i kupuje što je nužno za kuću, za težačku radnju, da upravlja kućom i imetkom, da naregjuje svakomu zadrugaru šta da radi, kud da ide, kako da radi itd. Dužnost mu je: da pazi i štiti zadrugarsko imanje i interese pred

[1] Bezuvjetno, kako li?
[2] Trebalo bi da je točnije opredijeljeno.

vlastima, da kupuje sve što je nužno za radnju a i za kućevne potrebe, da gleda da je mir i ljubav u kući megju zadrugarima, ženama i djecom. Kad se ko razboli da zove popa ili doktora da mu čita ili da ga liječi, da gleda na zdravlje volova, konja, ovaca itd., da popravlja stare kuće i gradi nove; da nabavlja sve što je nužno za zimu kući i stoki itd. Zovu ga: кѫщовникъ, дѫмакынъ, чорбаджиıа, господарь, дядо, стопанъ, сайбия, (ев-сайбия, июлк-сайбия), глава.

Въ юднѫ кѫщѫ юдинъ ю глава
Въ юдинъ кѫщѫ двама господаря не бывa.

17. Može li domaćin kazniti radšta kakva zadrugara? ili biva kakav ukupni kućni sud za taj posao i kako to biva?

LIK. Domaćin može djecu i žene kad što sakrive pokarati, osim toga djecu i ošinuti, koje ipak radije njihovim roditeljima prepušti. Može i odrasle ljude opomenuti, kad što rgjavo učine, što je ukora zaslužno, ali na samo ili pred njima ljudma, a ne pred djecom i ženama. Ukupni kakav kućni sud se ne drži, nego da koji od njih učini kakav zločin, napali bi svi nanj i prijeko bi mu sudili, isto bi tako radili kad tata u svojoj kući, toru ili štali uhvate: bio bi svezan i čvrsto izbijen, da mu se dugo ne bi račilo u kragju ići.

STUB. Dok je bila zadruga svetinja našemu narodu (jer nije još dugo kad se je grjehotom smatralo dirati u slogu zadruge i mržnji je bio izvržen zagjevica), dotle je nepokornost i neposlušnost *družinčeta* (člana zadruge) bila vrlo rijetka stvar, te je otac takova sina, kćer, stariji brat mlagjega na svoj način u red ćerao, a ako bi baš trebalo to se je župniku ili dobrome vlastelinu kazalo, pa bi se on zagrozio, a onda je sve u redu bilo; ili je samo gospodar momku rekao: „doći će lovit u vojnike, neću ja braniti“ pak se je poslušnost povratila. U gjevojaka je pak bilo nečuveno, da se nepokore, one bi svaku želju starijih i gospodara pretekle. Ali kad su eno prije 20—25 godinâ drugi vjetri počeli duvati, nakon toga silno navalili tugji iskvareni običaji u domovinu, onda više nije pomagalo ništa, već kad su se počeli miješati, to je u kratko slijedilo rasulo zadruge; gdje se nepovjerenje, neposlušnost uvuče, nitko je neuzdrži u zajednici a kazni najmanje.

BAK. Osim djeteta, inih zadrugara kazniti nesmije.

BED. Nemože, pripada vlasti.

GRA. BRO. Domaćin može samo pastira, i ako nije njegovo dijete,

kazniti, ako nije sve stado u redu. Nu kadkada pokuša koji i tugju ženu, koja je zaslužila, tielesno kazniti. Pa šta se dogodi? Ona zove muža u pomoć koji prigje, te se s domaćicom vise puta i do krvi pobije. Ostalu družinu može samo onda i to gladom kazniti, ako ona ima osobito štovanje naprama domaćinu.

KO. BUK. Ako zadružar zasluži, starješina sakupi zadružare, te u dogovoru sude što i kako s njim da bude?

CET. Domaćin može sina, kao člana kućnjega društva kazniti, a drugoga člana nemože nego samo savjetovati; i ako bi se taj član više puta povraćao na pogrešku, onda ga može odijeliti od sebe i svoje kuće sa svim onim što mu pripada i što ga igje po zakonu pravice i dobrih ljudi.

MAK. Ako je što skrivilo dijete, on ga može izbiti, ali starije zadrugare može samo ukoravati, a kazniti samo kakvom težom radnjom. Ako je pak koji zadrugar raspikuća, lijen, ili ako njegova žena sije razdor u kući, i toga neće da se okane, tada ga odijele od sebe.

BOS. Kazna stoji u ustmenom kazanju i svjetovanju.

KON. Domaćin toga nemože učiniti. Kad što kakav član skrivi, tad se svjetuju megju se i općim dogovorom mogu ga i isključiti, inače nikako. Taj sud biva obično za soprom poslije večere, jer dnom svi su na radnji, bez ikakve formalnosti ako su vlastiti — ako ne, valja da traže svjet gospodara zemlje, ili mu objave da im je namjera toga i toga odijeliti od sebe.

H. C. B. Domaćin može kazniti samo djecu svu i sve ženske (osim majke) kad što skrive ili kad se izmegju sebe posvade, a to obično čibukom ili prutom ili rukom. Odrasle momke, koji progju 20 godina i počnu im brci i pod oružjem, neusugjuje se kazniti ih kao žene i djecu, nego samo viče i ukorava ih. Da bi se žena požalila mužu ili dijete ocu kako ga domaćin izbio, zlo bi po njih bilo, jer bi im onda i oni pridodali. Svaki muž, ako, daj budi na mjesec po jednom, neizbije ženu ali je nezalijepi, govore mu da se boji žene.

Ko ženu nebije, on čovjek nije.
Neki se vrag boji krsta, a neki toljage.
Ženu i konja udri, ako želiš da su ti pokorni.
Udri ženu i zmiju po glavi.
Kučka nek laje a žena nek muči.

H. K. Ako je sakrivilo dijete štogod, može ga izbiti ali starijega zadrugara može domaćin samo riječima izružiti. Suda ne biva, jer

ako je zadrugar nemarljiv, rasipan, lijen ili što takovo, tad mu dadu dio i odijele ga od sebe općim dogovorom zadrugara.

ŠAB. Kućni starješina može kazniti svog zadrugara, ali ni najgori to neće učinitt od sramote za živu glavu. Dijeca se ovako kazne: kućni starješina reći će djetetu koje je što skrivilo, da mu nagje i donese prutić. Pošto to bude, zapovedi mu da metaniše pred njim i da ga poljubi n ruku pa će leći i primiti nekoliko prutića. Kad ustane, metanisaće i poljubiće ga u ruku, a kućni starješina daće mu tada nauku i pomilovaće ga po glavi.

LJUB. Može ošinuti prutom i šamarom omlagje žene i djecu od prilike do 15 god. uzrasta. Djecu kazni i time, što ih iztjera iz kuće, da noće po polju pod strejom; no uvek ih poslije drugi mlagji puste opet u kuću. A odrasle zadrugare svjetuje na samo i ukorava ih, no češće ih u veče na opštem skupu pri večeri izobliči, kad nikoga tugjeg nema.

RO. AZ. Nema slučaja da se ukućanin telesno kazni, nego obične su kazni: ukor, preziranje, psovanje; kazni ga i time, koji je poslušan ili nevaljao, što mu ne dadu da ide kud on hoće i želi nego ga prekori rekavši kad nećeš da slušaš nećeš tu i tu otići i t. d. za veće pogrješke zadrugara, po neki put imadu svi razgovora o njemu, i svi ga psuju i preziru, najposlje ga i izteraju iz zadruge ako se nepopravi.

STA. PA. Domaćin kazni zadrugare kazanjem pred drugima zadrugarima rad lijenosti, neposlušnosti; ili ako bi koji nepokoran bio, onda ga prijavi poglavarstvu.

STROŠ. Ako je koji zadrugar cijeloj kući u čemu jako škodljiv, poradi kragje ili nereda, nemore ga ni domaćin niti svi drugi sami kazniti, nego ga mogu poglavarstvu satnije prijaviti i kazniti dati.

ZEM. Domaćin može opominjati, kazati, savjetovati zadrugara ili sam ili u domaćem vijeću skupiv ostale zadrugare, te po njihovom zaključku može prisiliti zadrugara, da plati od sebe naknadu za štetu, .koju svojom nemarnošću ili bezbrižnošću ili zlom voljom nanese općem imetku. Kad se nemogu u tom složiti zadrugari, domaćin prijavi stvar vlasti i sudn.

T. P. Domaćin ako je star može kazniti nepokorne članove, ako je mlad može samo ukoravati za pogrješke; žene pak može i kazniti.

LJBS. Domaćin može kazniti samo djecu bez savjeta zadrugarâ, a takogje i žene za male pogrješke, za spletke, lijenost itd.; a za velike prijestupke on se savjetuje sa zadrugarima na skupu na

kome mogu biti svi pa i ženske. Mlagji zadrugari i mlagje žene nemaju glasa, nego samo, ako treba, svjedoče: Domaćin daje ukor (погъяги) ili kazni batinama (съ вржчкя, тояга, бичь). — Niko nema prava da apelira i da se tuži pred praviteljstvom za domaću kaznu, ali može da se potuzi kod općine, popa i episkopa za nepravednu ili tešku kaznu. Kad je zaslužila kaznu kakva snaha to se predaje svome mužu s zapovešću da je kazni ili da je upravi na dobri put (Да и доде дохакъ!) Sud biva vazda u veče poslije jela kod vatre (огниште) ili kod svijeće, a za veće prijestupe biva sud u nedjelju ili kakav drugi praznik posle crkve.

18. U kome je odnošaju domaćin prema općini, državnijem oblastima i crkvi?

LIK. Domaćin je prama općini, državnijem vlastima i crkvi podložan i mora se njinim pravednim zahtjevima pokoravati i na to i svoje mlagje navagjati. Za to treba vlast, općina a i crkva od njihove strane svoje dužnosti prema njemu da čine i izvršuju, da mu zakonsko uvaženje i obranu neuskrate, da njegove pravedne želje i zahtjevanja saslušaju uvaže i u život uvedu i da mu prekomjerne nesnosne terete nenavaljuju.

STUB. Domaćin zastupa kolektivno zadrugu kod općine, državnih oblasti i župnika. On je odgovoran da kuća svoje plati da on i svi ukućani svoju kršćansku dužnost vrše. On ima paziti da polaze u crkvu i mlagji na kršćanski nauk i u školu; — ako je kakva krivnja ta na njega pada, on za sve odgovara i trpi, ako nije prijavio da ga neslušaju.

RAK. On je glava i zastupnik zadruge kod općine, vlasti i crkve.

BED. Domaćin je odgovoran za odnošaje zadružne nu ni pošto za pojedine zadrugare, u prepornom slučaju prijavljuje ih vlasti.

GRA. BRO. Sve naredbe i potreboće općinske, državne i crkvene oblasti domaćin prima i svršuje ih po mogućnosti ili sam ili ih dade ovršiti po kojem drugom zadrugaru, a nikakvog drugog snošaja nema domaćin naprama rečenim oblastima.

BEZ. Domaćin zastupa zadrugu skoro u svima poslovima i odnošajima pram općini, državnim vlastima i crkvi.

KO. BUK. Državne oblasti i općina paze samo na starješinu.

CET. Domaćin se smatra kao glava jedne kuće, pa zato on opravlja u ime sve kuće ne samo starješinske kućne poslove, nego i općinske poslove kao n. p. za izbiranje načelnika i drugih općinskih [1] daje glas, na sudu tjera pravdu, plaća danjak caru itd.

[1] Valjda izostavljeno: glavarâ, starešina ili tomu podobna.

MAK. On predstavlja cijelu obitelj, osim ličnih prijestupa, za koje svak odgovara za sebe. On odgovara vlasti za sve općinske, državne i crkovne dužnosti obitelji.

BOS. U općini je priznat kao odgovorni vladar kuće, tako kod crkve i gradjanske vlasti.

KON. Domaćin ili ide sam ili pošlje jednoga iz zadrugara, kad vlast zove, ali nikakav zadrugar od sebe nemože otići, jer samo domaćin zastupa kuću pred vlastima.

H. C. B. Domaćin je vazda i spram svakoga i svake vlasti odgovornik za svu kućnu čeljad. On se vazda priziva u svaki seoski posao. On plaća danke i harače, popu bir, ciganinu za kovanje novih i popravljanje starih gvožgja: za sjekiru, kučen, kosijer, srp. jemlješ, crtalo, pa za čavle i potkove konjske itd.

H. K. On predstavlja cijelu zadrugu, osim težih i kaznenih stvari, koje se nemogu novcem platiti, jer ako se platiti mogu (n. p. globu zato što je ukrao komu što zadrugar) plaća kuća preko domaćina.

ŠAB. Kućni starješina jest u svakom okziru zastupnik svoje zadruge.

RO. AZ. Domaćin stoji u vrlo tjesnoj svezi sa opštinom. On se dogovara gdje će biti ove godine ispusti, gde li potesi, on ide na opštinske dogovore i sastanke, on brani i čuva da nebi koji zahvatio državno, opštinsko i crkovno dobro, on ima pravo za svoju kuću braniti je i za nju govoriti.

GURG. Prema opštini domaćin se pojavljuje kao predstavljač svoje zadruge. On odgovara za svoje mlagje sve poslove prema opštini u ime svijuh zadrugara. On učastvuje pri biranju opštinskih glavara, pri razrezivanju prireza, plaća danjak za sve. Prema crkvi je kao zastupnik zadruge. On obično nosi (o slavi) kolač u crkvu i druge običaje vrši za sve.

STROŠ. Domaćin se u općini priznaje i mjesto svih kućana priziva, te na što domaćin pristane, ako je kakvi dogovor u općini, na ono i kućani pristaju, tako isto kod državnih oblasti domaćin glaća štibru i ostale troškove; a u crkvi su svi jednaki.

ZEM. On naprama državnim vlastima, općini i crkvi zastupa cijelu svoju zadrugu. Kad je u općini štogod riješiti, on ide u skup općinski i vijeća u ime sve kuće, kad oblasti traže štogodj od kuće on odgovara, a tako i glede crkve smatra se on glavom zadruge. Kad je riješiti koje važnije pitanje u općini ili kod vlasti domaćin se najprvo posavjetuje i dogovori sa svojim ukućanima, pak onda zastupa stvar kuće u smislu zaključka učinjenog na domaćem dogovoru.

DOBR. Sve što se u općini od zadruge traži odgovora domaćin, takogjer i prama države i prama crkve.

T. P. Za državne i općinske poslove svakad se traži domaćin, i on uregjuje kad će da se slavi (празднува, светкува) i koji mogu da idu u crkvu i koji da ostanu te rade domaću radnju. Što se crkve tiče, starci i žene, koje su slobodne, mogu ići u crkvu kad ih je volja.

LJES. Prema općini, državnijem oblastima i crkvi domaćin se drži kao pravi član općine, kao gragjanin i kao član crkve. On predstavlja zadrugu kao njen čeonik i poglavar u svemu, od njega općina, vlast i crkva traže svoja prava i on odgovara za sve općinske potrebe, kojih je dužna njegova zadruga da namiri. On odgovara za sve rgjave postupke svojih zadrugara.

Краката не пытать ами главѫтѫ.
Бій старыя волъ, да ся научи младыя.
Ще си ударѭ глѫвѫтѫ о голѣмыѭ камькъ.
Той пию водѫ отъ главѫтѫ.

19. Može li domaćin prodati i kupiti štogod bez dopuštenja zadrugara?

LIK. Može domaćin i prodati i kupiti kakvu stvar, bez da za to zadrugu prije pita, ali ta stvar ima biti kakva mala od neznatne vrijednosti i zadruzi njena prodaja uprav od koristi i potrebe. U velike stvari domaćin se sam nesmije upuštati, za takove je uvjek prije potrebno zadružno privoljenje; a i za malu stvar koju je domaćin bez pitanja zadruge kupio ili prodao, dužan je kućnu čeljad o njoj obavjestiti.

STUB. Domaćin može prodati i kupiti sve što je neobhodno potrebno za kuću, brez da pita, a za druge stvari samo onda nije odgovoran ako je savjestno i pošteno radio brez uštrba kuće. Što on proda ili kupi to veže cijelu zadrugu jer se obično samo on podpisuje na pismenim ugovorima itd. za cijelu kuću, ali je on odgovoran za to kući.

RAK. Može manju kakovu od neznatne vrijednosti stvar.

BED. Zavisi od autoriteta njegova, od povjerenja što ga zadruga u njega stavlja.

GRA. BRO. U njekojim kućam može i čini, ipak samo pokretnine i plodove zemlje, no u večem broju kućâ biva ovo prodavanje a i kupovanje u sporazumljenju ostalih, bar starijih ljudi, dočim nepokretnine nijedan domaćin bez privoljenja svih odraslih muških i

ženskih niti prodati niti kupiti može. U ovom slučaju kaže domaćin zadrugarom: da je n. pr. potrebito jednu oranicu, vinograd, šljivik, livadu itd. prodati, budi radi novčane potrebe, budi radi toga, što jim ista stvar nije na ruci, dakle daleko od njih, te se nadgledati nemože, ili jim je baš i suvišna, te pita, je li pristaju na to; pa kad su svi pristali, javi to satniji, ova načini *kontrakt* (ugovor) u koji se svi pisanju vješti vlastoručno podpišu, a ostali križem potvrde, da su tim zadovoljni, — ovo podpisivanje i metanje križeva biva samo u sjednici, te isti ugovor pukovniji na potvrgjenje predloži, pa istom pokle je potvrgjenje pospješeno, prepiše se prodani ili kupljeni komad na kupca.

BIZ. Domaćin može samo u sporazumljenju sa zadrugarima štogod kupiti ili prodati. [1]

KO. BUK. Zavisi od dogovora.

OBT. Domaćin nemože ni prodati ni kupiti kakvu stvar bez dopuštenja zadrugarâ i ostalih članova kućnih, već da su mu djeca nejaka ili da supruge [2] nema. On mora svaku prodaju i svaku kupovinu sa dozvoljenjem ostalih zadrugara činiti.

MAK. Može manje stvari ali veće nemože bez dogovora.

BOS. Može, ali više biva s dogovorom zadrugara ako su zreli.

KON. Nemože ni jedno ni drugo bez dogovora s članovima.

H. C. B. On može vazda, i kad gogj za svoju korist ili kućnu nuždu vidi, i prodati i kupiti bez dopuštenja zadrugara, koji dobro na domaćinovo vladanje paze, pa kad vide da o kućnjem napretku radi, svi ćute. No da bi do krajne nužde došlo, da proda jedan komad zemlje ili koje mu drago drugo dobro pokretno i nepokretno, onda sazove sve muške glave (koji su prešli 18 god.) i predstavi im nuždu da svi na to pristanu.

H. K. Prodati manje stvari može, ali za veće treba da se dogovara sa zadrugarima.

ŠAB. Kućni starješina može i kupiti i prodati bez dopuštenja zadruge. Što učini, učinjeno.

BO. AZ. Što se tiče sitnica, kao: jaganjca, jarića, mlijeka, sira, kajmaka itd.; to rijetko će se kad dogovarati no ima vlast svagda to prodati i podobna kupovati. No n. pr. prodati ili razmijeniti kakoj miljac, imaovinu, ili kakvu zemlju, o kojoj najviše ta zadruga živi, ili dobra konja, vola i tomu slična, to se u takim slučajevima svi saslušavaju, i svi se dogovaraju hoće li ili neće li.

[1] Pa i malenkosti?

[2] Zar treba i privola ženina?

STROŠ. Kod kupovanja i prodavanja mora domaćin od svih, bar oženjenih, zadrugara privoljenje imati.

STA. PA. Kupiti i prodati nesmije bez drugih zadrugara ništa.[1]

ZEM. Nemože iz imetka zadružnoga.

DOBR. Domaćin nemože ništa prodati ni kupiti bez zadruge.

T. P. Domaćin ako je stariji čovjek može da kupuje i da prodaje sve, i bez pitanja drugih ukućana, ako li je mlad treba da pita mnijenje od starijih članova zadruge.

LJES. Nemože; za sve take poslove se savjetuje sa zadrugarima, sa ženom i sinovima uzraslim. Samo vrlo male stvari on može da kupuje i bez savjeta, a prodati ništa nesmje bez dopušćenja zadrugara.

Азъ продавамъ, нъ чякай да попытамъ оногозъ кой тогою работалъ какво ще каже.

Кой то ю събиралъ, ще продава.

Кой то ся ю горилъ и пѣкалъ лѣтѣ на сльнце, той ще зборува зимѣ.

20. Može li domaćin biti lišen te časti? ko to može učiniti, kako i za koje uzroke to obično biva?

LIK. Zadruga može domaćina lišiti te časti, kad kućom dobro neupravlja, njeno dobro nečuva, kad ga u ludo ili krijući na svoje sobstvene koristi ili na pijanstvo ili kakvu drugu nepristojnost rasiplje; kad neće da radi i za kuću da se brine, ili kad je uvjek boležljiv i nemoćan da svome zadatku nemože kako treba odgovoriti itd. Zadruga mu očito izjavi: da njegovom upravom nemože nikako biti zadovoljna, buduć da sve mjesto u napredak, u nazadak ide, po njihovu mnijenju da je tome ponajviše njegova slaba ili nevješta uprava kriva; oni da skupa š njime nepropanu, da se prinugjeni vide, s drugom upravom pokušati, neće li što na bolje poći, i za to misle da domaćinstvo povjere tomu i tomu, o kome misle i nadaju se, da će tome teškome poslu kao mlagji i snažniji čovjek lakše odoljeti moći. Upitajući lišećeg starješinu šta on o tome misli, pridodaju: da mu je prosto, ako na to neće da pristane, od njih se odijeliti, ili pod rečenim uvjetom š njima u zajednici ostati; na što uvideći svoju nesposobnost za starješinu taki i pristane te se pitanje o domaćinstvu prosto i u brzo riješi. Kad je prvi starješina na lišenje svoje domaćinske časti pristao, kažu mu njegovi kućani, da nek se on kod vlasti starješinom slobodno sve dotle broji dokle iz godina neizigje t. j. 60 godina

[1] Baš ništa?

svoga života ne navrši, buduć to njihovoj domaćoj upravi ništa na putu ne stoji, niti ih što u njoj buni.

STUB. Domaćin može biti lišen te časti zbog svega što je na uštrb zadruge, njezina poštenja ili svoga skrivio ili učinio. Od prije je svrgnut bivao vlastelinom obično, ili ako taj sam nebi htio, tad vlastju političkom na zahtjev zadruge, a i drugoga svijeta ako bi ga zadruga i trpjela kako tako. Lišenje obično biva sbog rasipanja, nemarnosti pod kojom je kuća propadala; ako je svoje ime okaljao kakvim činom ili proti zakonu crkovnom ili državnom neposlušan bio i pogriješio; ako je prisvajao, okrutan i nepravedan bio prema zadrugarom itd.

RAK. Može. Ukućani ga mogu lišiti pomoću općinskog ili kotarskog suda, vide li, da je rasipan, pijanac raspikuća itd.; ako je nepravedan prema ukućanom, nebrižljiv itd.

RED. Nejma primjera; ako bi, tad bi to mogla učiniti vlast. [1]

ŽUM. Domaćin može biti lišen svoje časti, ako je nevaljal i zločest gospodar, ili ako se sam na toj časti zahvali prešav šestdesetu godinu; kućani ga mogu sami dogovoriv se satnijom svrgnuti.

GRA. BRO. Može, i to učini najviše jedan od zadrugara [2] ili po nagovoru čijem ili opazivši, da domaćin valjano imetkom neupravlja, pače ga još i rasipa; ili poglavarstvo, ako je isti radi nemira u kući ili radi kakva zločina već više puta sudbeno kažnjen bio.

BIZ. Domaćin može te časti biti lišen: ako se vidi da zadrugom dobro neupravlja, ako zadruga sama s njegove nemarnosti i neznanstva nazaduje; skinuće domaćina odlučuje cijela zadruga.

KO. BUK. Po ugovoru svih zadružarâ starješina može biti izmjenjen radi slabe uprave, ili kakvog drugog uzroka.

CET. Kad domaćina liše te časti, onda je znak da on tim nemože upravljati i da je star. Njega naslijedi najstariji sin. Rijetko se dogagja da braća liše brata starješinstva, a i kad bi se to zgodilo, ovaj ne bi mogao trpiti to bez da se nedijeli. Dakle to bi domaći razdor i rasip bio.

MAK. Može, ako se okaže raspikućom, pijanicom ili pak nesposobnim za domaćinstvo, tada ga braća opomenu i mjesto njega naznače drugoga, a njega odijele, ili pak ostane u zadruzi ravnim

[1] Samo vlast?

[2] Taj *jedan* biva po svoj prilici povodom, ali teško da će ga moći on jedan svrgnuti.

drugima. Mijenjaju i starce, kad su već nesposobni za upravu kućnu, no oni sve isto ostaju kao imenim starješinam. [1]

BOS. Može, domaći pametniji uvidivši njegovo manjkljivo vladanje promijene ga.

KON. Može. Svi muškarci od kuće osim maloljetnih, ali i ove pitaju. I to se čini za soprom poslije večere ali ovako: obično se prije dogovore, te kad je već sazrelo, jednu večer za trpezom, digne se stariji izmegju zadrugarâ i kaže od prilike domaćinu: „učinio si ti to i to“, nabrojivši mu sve što je nespretna i nepametna uradio pa zaglavi: „ti nijesi za vladanje, nek bude domaćinom N.!“ Po tom odmah prelazi vlast na novo izabranoga.

H. C. B. Jednom kad se domaćinom postavi da kućom vlada, on se nemože lišiti te časti bez slijedećih glavnih uzroka: *a)* kad nebi znao upravljati o koristi i redu kućnjem; *b)* kad bi se javno vidjelo da neku od kućne čeljadi bolje ljubi a neku više mrzi; *c)* da bi oslijepio ili poludio; *d)* da bi sva kućnja čeljad bez razlike nanj omrznula. U kojemu drago od ovih slučajeva on bi sam ustupio iza njega najstarijemu muškomu, koji bi ipak vazda i u svašto pripitivao prvobitnog domaćina.

H. K. Može, ako se nepodnosi kako treba, ako zloupotrebljuje svoju vlast i položaj upropašćujući imanje, zlostavljajući zadrugare itd. Lišavaju ga domaćinstva zadrugari, ali je obično poslijedica da ga odijele od sebe.

ŠAB. Kućni starješina može se smetnuti samo ako kuća pod njegovom upravom pogje u nazadak.

RO. AZ. Domaćin može biti lišen tog zvanja, a lišava ga njegova zadruga u dogovoru i drugog postavlja. A to biva iz ovih uzroka: Ako je nevješt da kućom upravlja, pa neprestano nazaduje; ako se propije pa stane imaovinu rasipavati i zemlju prodavati, ako je pristrastan, ako je sebičan pa iz zadruge stane kriti i za svoj račun ostavljati bez njenog — zadružnog — znanja i t. d. Ovo su obični uzroci s kojih se domaćin zbacuje.

GURG. Može. U obšte s nemoralnoga vladanja, koje je i po zadrugu od štete.

STROŠ. Može; ako je nesposoban, to čine zadrugari u slogu, i to ako je domaćin nepravedan ili domaća dobra prosipa, reda nedrži itd.

[1] Dobro bi bilo znati u kome megjusobnom odnošaju stoje pravi imeni starješina, a u kome oba sa vlastima i s ljudima izvan zadruge.

STA. PA. Domaćin može starješinstva lišen biti poglavarstvom, ako ga zadrugari obtuže, da njegove dužnosti kao takovi neizpunjava nego se pijanstvom ili drugim nemoralnim djelima zanima.

ZEM. Može biti lišen: to može učiniti mjestna oblast proglasivši ga nesposobnim za domaćina i to obično biva, kad domaćina ukućani tuže i zasvjedoče, da je ili rasipnik ili pijanac ili zloglavac, ili kad učini kakvu zloću za koju bude javno kažnjen i obezčešćen te nemože više obnašati iste časti.

DOBR. To mogu zadrugari učiniti, i to zbog nevaljalih djela i kojekakve strasti.

T. P. Domaćin može da se liši časti samo: ako je pijanica ili podpadne pod kaznu za kakov prestupak.

LJES. Može biti lišen: ako je odveć star, poludio, ako je postao pijanica, ubica, lopov, nepošten itd. Lišavaju ga općim savjetom svi članovi zadruge (braća, sinovi itd.).

21. Kad je domaćin smetnut ili je umro, biraju li odmah drugoga? ili za neko vrijeme upravlja zadrugom kakav drugi zadrugar i koji?

LIK. Kad se domaćin smetne (kasira) ili kad umre, domaćinom je onaj zadrugar izmegju njih, koji je godinama najstariji, ako nema velikijeh manâ na sebi, i ako svoje pravo kome mlagjemu zadrugaru neustupi.

STUB. Kad je domaćin smetnut ili umro, upravlja zadrugom onaj, koji je više putâ njega zastupao, njegov brat, sin ili koji od pametnijih drugih, kog je mjesto sebe znao slati ili uza se rabiti. Pa takav većinom onda i ostane. Ako pako nema takova ili nije on nikoga označio, onda stariji *muži* se porazgovore i povjere upravu kuće tome u kom se sjedine; više puta ga naznači duhovno ili svjetsko poglavarstvo, da kako po mnijenju drugoga svijeta, koga po prilici zna, koji bi najsposobniji za to bio.

RAK. Obično biraju ohmah drugoga.

BED. Domaćin se nebira, već poprimi upravu kuće onaj, za kog su već prije zadrugari mislili, da će biti zamjenikom,[1] pa ako si je znao to pravo prisvojiti; u prijepornom slučaju odlučuje vlast.

ŽUM. Čim je domaćin svrgnut, ili se sam zahvali ili čim umre, biraju si kućani odmah drugoga, i dadu ga zapisati kod satnije.

[1] A je li se u čemu pregje projavljala ta njihova misao?

GRA. BRO. Kad je domaćin smetnut ili umro, odmah preuzme gospodarstvo, koji je najstariji čovjek u zadruzi — ako nije 60 godina prešo, ili pak onaj, koji se za to najsposobniji ćuti.

BIZ. Po smrti ili skinuću domaćina biraju obično odmah novoga.

KO. BUK. Obično po smrti starješine dok još u kući mrtav leži, zadružari odaberu novog starješinu, kada o tom još za živa starješine nije bilo ugovoreno, ali obično naprvo se znade ko ga mora zamjeniti.

CRT. Posle domaćinove smrti nastupa za domaćina sin (već se podrazumjeva, najstariji), ili ako je domaćinom bio brat tada njegov brat najbliže rogjeni.

MAK. Kad domaćin umre, tada ga naslijegjuje odmah stariji brat za njim, bez ikakve formalnosti ili gubitka vremena, nego to biva po običaju. Kako je u makarskom Primorju obično otac obitelji domaćin kuće, tako poslije njegove smrti braća se dijele, ili ako je otac živ vrlo se često dogagja, da zbog starosti još za života domaćinstvo predaje sinu, tako da i poslije njegove smrti ostaje na onom koji je i za života njegova imao vlast.

BOS. Čim ga nestane do malo postavljaju drugoga.

KON. Ono isto veče, pošto je riješeno da se smetne stari, izbire se na njegovo mjesto novi, ali samo na *vrijeme* bez pune vlasti. Poslije kad se pokaže da je sposoban tad ga potvrgjuju definitivno. O tomu provizornomu domaćinu negovori se da je domaćin nego „čini od domaćina". U staroj Magudovoj kući Mato je od 1807 do 1811 *činio od domaćina* a poslije kad vigješe da je sposoban, tad jednog večera rekoše mu: *„Najde, ostani ti domaćinom"!* Od toga je momenta on pravi domaćin. Svakako on nije despot ni najmanje i može se kazati da on i ne vlada kućom a samo upravlja poslima domaćim te izvršuje naredbe zadrugara.

H. K. Obično odmah naznače drugoga.

BO. AZ. Kad se domaćin sbaci, obično se drugi bira na njegovo mjesto: no kad umre domaćin pa ostane još ili braće ili odraslih sinovaca ili unučadi, oni biraju najpametnijeg. U slučajima, gdje ostanu sama sitna djeca ili š njima i mati, pa ima dosta imanja a i dosta treba za tu sitnu djecu, uzmu oni ili prvog komšiju, ili svog *čiču* ili drugog svojtu, pa im on zapovijeda i poregjuje kućevnu ekonomiju sve dotle, dok ili djeca neprirastu ili udova neuzme muža u kuću.

GURG. Onda dolazi po redu (po godinama) drugi zadrugar.

STROŠ. Tad do njega slijedi stariji, ako je sposoban ili drugoga biraju.

STA. PA. Ako domaćin s te časti zbačen bude ili je umro, odmah ga naslijeduje najstariji u kući i poglavarstvo ga za takovog potvrgjuje.

ZEM. Kad je domaćin smetnut ili je umro, kadšto biraju odmah drugoga ili najstariji zadrugar i brez izbora naslijedi tu čast, ili poslije bude i drugi izbor, ali se to taki javi općini i mjestnoj oblasti, da se zna, ko je domaćin ili samo privremeni upravitelj zadruge.

DOBR. Kad je domaćin smetnut ili je umro onda uregjuje za njim stariji; taj obično bude, ako nema gore navedene nedostatke, za domaćina izabran.

T. P. Dok je domaćin žįv teško da će se promjenuti, a kad umre onda 40 dana obitelj se upravlja općim dogovorom [1] a potom se daje uprava sposobnijemu članu.

LJES. Odmah nebiraju, nego poslje 40 dana. Privremeno upravlja stariji zadrugar, ili koji je najvještiji od svijuh, a poslije obično njega i izbiraju za domaćina.

Комуто му сѣче главата, той ще боюрдисва.

Не пытей старо ами патило.

22. Biva li domaćicom domaćinova žena, ili može biti i koja druga, i što je običnije?

LIK. Domaćicom ili starješicom biva samo domaćinova žena. U velikijem zadrugama, koje drže mnogo ovaca, koza, krava, postavi se koja druga žena pod imenom *planinka* za planinstvo i brine se samo mužnjom blaga i upravom mlijeka. Prvoj je: žito, brašno itd. a ovoj: sir, maslo, mlijeko, stan pod rukom; njih dvije su *maje* kuće.

STUB. Domaćicom je obično domaćinova žena: i druga može biti, ako žene nejma, ili ona nije zbog mladosti, slabosti, boležljivosti ili kakvih mana za to (n. pr. podata je vinu, ili bi rastepala.)

RAK. Obično domaćinova žena; može biti i drugoga, ali to je rjegje.

BRD. Može biti domaćinova žena ili koja druga: obično najstarija i najpametnija.

ŽUM. Obično je i ima tako biti, da je domaćinova žena podjedno i domaćicom, ili kao što ovgje vele, *gospodaricom* ili *gospodinjom*.

[1] Bez privremenoga glavara?

GRA. BRO. Obično biva domaćicom domaćinova žena, ali ima i slučajeva, da je i druga starija, pametna, poštena i vješta žena domaćicom. Ono prvo svakako je običnije.

BIZ. Domaćicom biva obično domaćinova žena, rijetki su slučajevi, da druga koja žena domaćicom biva, ako još domaćinova žena živi.

KO. BUK. Obično domaćicom biva žena starješine iz uzroka, što starješina upravljajući poslima najlakše ženi svojoj može zapovijedati i svaku njoj kazati i dogovoriti se. Ipak kad kad i umrlog starješine žena ostane domaćicom, i to biva ili radi počitanja ili radi njene dobre uprave, ili pak kada je novi starješina neoženjen.

CET. Domaćicom naročito biva domaćinova žena.

MAK. Domaćicom biva gotovo svagda, žena domaćinova, no kako se kadgod sluči da je domaćinom mlagji neoženjeni brat, tada domaćicom ostaje žena starijega brata ako joj se nema šta zabaviti.

SAR. Gdje dva brata imadu oženjena, tu se dogagja da *maja* bude ili zena starijeg, ili pak jedne godine jedna, druge godine druga. Kad je domaćin poveće kuće oženjen obično biva njegova žena, ali ako ima majku, običnije je da bude majka domaćica nego žena, ali dogagja se kuća, gje i žena bude, osobito onde gdje su prve ili nevrijedne ili duševno slabe i t. d. Po selima domaćicu nazivlju *maja*. [1]

BOS. Najobičnije domaćinovica je, a može biti i biva i druga.

KON. U mnogim je kućam žena domaćinova domaćicom, i u bogatijem kućam biva tako, ali veoma nerijetko se daje ta čast valjanoj ženi drugoga zadrugara (pa ako i neće biti valjanija od žene domaćinove), i to da bi se tim oslabila vlast domaćinova i da bi ga bilo lakše nadgledati.

H. K. Ponajviše biva domaćinova žena ali može biti i druga žena ako je domaćin neoženjen, to posljednje uprav treba da bude.

LJUB. Biva i domaćinova žena, ali radi sloge više se bira druga, koja je izmegju žena ponajpametnijega i razboritija, za *starješicu* te se sa starješinom dogovara.

RO. AZ. Najobičnije biva, kad je domaćin jedan zadrugar [2] i njegova žena domaćica, no može da bude domaćicom i žena drugog brata, a ima i to, gde je sin domaćin a mati domaćica, negledajući na to što on ima ženu.

GURG. Obično domaćinova žena.

---

[1] A po gradovima?

[2] Teško je ipak pomisliti da nezadrugar može biti domaćinom.

STROŠ. Ovde su obično sve žene u kući domaćice, i jednako pravo imaju. [1]

STA. PA. Skoro uvjek biva domaćinova žena i domaćicom.

ZEM. Biva najobičnije domaćicom najstarija ili najiskusnija žena, makar i nebila domaćinova žena, nego mati i strina ili snaja; no domaćinova žena biva često, osobito kad je domaćin najstariji u kući.

DOBR. Obično domaćinova žena, ako pokojni domaćin udovicu nije ostavio; ako je udovica ostala, biva ona domaćicom.

LJES. Običnije je domaćicom žena domaćinova; ako ona nije kadra radi slaba uma ili starosti, onda biva domaćicom žena starijega zadrugara; ako je i ova nesposobna, onda druga nevjesta ili udovica ili sestra zadrugara. Ako je pak domaćin neoženjen a mati mu još čila i zdrava, ona obično biva domaćicom.

Добрата кѫщовница по кѫщѫтѫ ся познава!

23. Može li biti domaćicom i gjevojka ili udovica, ili treba da je udata žena?

LIK. Može domaćicom biti i gjevojka i udovica, kad u kući nema drugijeh žena, osim toga udovica i onda, kad je u kući i udatijeh žena, naročito, kad joj je muž nedavno umro, a ona vrijedna domaćica: „netreba ju vrijegjati, kad dobro upravlja, neka i dalje *maja* bude (neka *majari*) i *planinuje* [2]!“

STUB. Domaćicom nemora biti udata žena, jer neoženjen domaćin može i sa udovom gospodovati, nu gjevojka se k tome pripusta u krajnoj samo nuždi. Na pr. umre domaćica i domaćin ostane neoženjen, on može i svoju kćer rabiti pri gospodarstvu, ako je ona od pokojne domaćice vrlo dobro sve naučila, ali ako ima ikoja druga žena toliko sposobnosti, to nije gjevojka više za to.

BAK. Gjevojka nikada, udovica u mnogim kućama.

BED. Može biti i jedna i druga.

ŽUM. Gjevojka i udovica [3] nemože biti gospodaricom a svakako ima biti udata žena.

GRA. BRO. Gjevojka nebiva nikada domaćicom, a udovica samo onda i ona, koja je i za života muževa domaćicom bila, ako i nije domaćinova žena.

---

[1] Kako to? Trebalo bi to jasnije i podrobnije razložiti.

[2] A biva li toga da je domaćica glavne kuće ujedno i *planinka*?

[3] Iz toga bi slijedilo da domaćicu, kojoj muž umrje, treba skinuti sa uprave pa da je najbolja. A biva li to zbilja?

BIZ. Domaćicom nemože biti gjevojka nikada, rjedko kada i udovica, nego najobičnije žena.

KO. BUK. Domaćicom može biti udovica, a djevojka samo u slučaju kada u kući nebi bilo žene.

CET. Gjevojka može biti domaćinom i domaćicom kad joj otac umre a braća su joj još nejaka, a udovica, kad joj muž umre a gjeca su joj nejaka.

MAK. Ako u kući nema žene udate, tada može bit i gjevojka domaćicom; a i udovica biva domaćicom ako je njen muž domaćinom bio a ova domaćicom.

BOS. Udata, osim ako ostanu sjerote nejake muške a gjevojka odrasla, to ipak za vrijeme do odjačenja muškarca.

KON. Udata žena, ni gjevojka ni udovica nego samo kad žena udatijeh nema. Gjevojka pak kad nema ni udovice.

H. C. B. Udovica može biti domaćica ali gjevojka nipošto, pa makar da je i najstarija u kući po očinoj smrti, no ako nema brata za vladanje, onda njezin stric dok prispije muški joj brat, vlada makar da je i odijeljen bio od pokojnog mu brata.

H. K. Ako nema žene udate u kući tek tada može biti gjevojka domaćicom. Udovica osobito ako je bila još za muža živa domaćicom biva i poslije njegove smrti.

LJUB. Gjevojka nemože a udovica može, osobito ako joj je muž bio starješina pa umro.

BO. AZ. Domaćicom obično biva udata žena, no gdje umre muž a žena ostane sa gjecom, onda ona, ako se neće da udaje, ostaje i domaćin i domaćica do uzrasta djece. Da je gjevojka domaćica, nema ovdje.

GURG. Obično je udata žena, ali može biti i udovica. Gjevojka ne biva.

STROŠ. Obično su udate žene domaćice, koje gdje stariju udovicu gdje zašto radi većeg iskustva upitaju; gjevojka nema to pravo.

STA. PA. Gjevojke i udovice nemogu domaćicom postati nego mora udata žena biti.

ZEM. Nemože biti ili bar nije nikad gjevojka ili samo onda domaćicom, kad ostane sama u kući s nejakom gjecom. Udovica može biti kao mati ili strina ili snaja domaćinova, netreba baš da je udata žena.

DOBR. Gjevojka nemože domaćicom biti, udovica može u gorepomenutom slučaju.

T. P. Udovica koja se ne preuda može bit domaćica a gjevojka ne.

LJES. Kad nema udate žene tek onda biva domaćica i gjevojka i udovica.

Добрата кона за мѫжъ кефъ дава.

24. Ima li koja razlika megju izbiranjem domaćice i izbiranjem domaćina?

LIK. Domaćica je obično [1] domaćinova žena, te se neizbira, a i postavljanje *planinke* nemože se valjda izborom zvati, buduć se kućna čeljad megjusobno dobro poznaju, koje je od njih kome poslu osobito vješto, te mu se taj bez kakva osobita saborisanja preda, tako i ženi, koja je planiustvu dobro vična, planinovanje.

STUB. Domaćina izbira kuća ili postane od sebe, nu domaćicu izbira domaćin, samo nesmije u tome po svojoj volji raditi, već da i zadruzi ugodi, da svijet neviče na njega.

RAK. Bude li domaćicom domaćinova žena, to u izbiranju neima razlike. Inače jest, ako je domaćicom udova.

BED. Nema.

GRA. BRO. Domaćin sam, uvidivši pametno savjetovanje vješte žene podijeli joj tu čast, povjerivši joj upravljanje kuće. Ovo biva dakako š njim u zajednici. [2].

KO. BUK. Zadružari nesmatraju takoj važnosti u biranju domaćice kao što u biranju starješine.

CET. Megju izabiranjem domaćina i domaćice nema nikakove razlike, i nebiraju se dva puta, jer kad je odabran domaćin i njegova je žena istodobno odabrana za domaćicu. Jedno bez drugoga nemože da bude, već da je jedno od drugoga smrću razdvojeno.

MAK. Nejma.

KON. Ženske izbiraju domaćicu a za soprom zadrugari potvrde njihov izbor.

H. C. B. Kazano je, da je domaćinova žena domaćica, no ako domaćin nema žene to treba da on naznači najstarijega sina ženu, koja je vazda podložna svekru domaćinu, i za svašto ga pita o svojim kućnim poslovima.

H. K. Ako je domaćinova žena tada se neizbira, ako li nije tada je izbiraju muški zadrugari.

KO. AZ. Biranje domaćice skoro je jednako sa biranjem domaćina.

STROŠ. Ovdje domaćicu nitko ne bira. [3]

---

[1] U odg. na 22 pit. kazano je „samo“: što je bliže k istini?

[2] Ali ta zajednica svakako će biti taka: da se ona više brine za poslove koji se obično ženskim povjeruju, a on onima koje obično muškarci vrše.

[3] Cf. odgovor na 22. pitanje.

ZEM. Ima samo u toliko što žene u kući imaju više upliva pri biranju domaćice, nego muški zadrugari, ali je najobičnije, da najstarija žena i bez svakog izbora naslijedi čast domaćice.

DOBR. Nepoznato.

LJES. Nema nikakve u izbiranju u opće, samo kad se izabere domaćin predaju mu se novci, a kad se izabere domaćica njoj se predaju ključevi od kućnih sprema.

Догдѣ нслѣзи свекрва кралица,
Да изнесе златны кључевы,
Да отвори тьмны тьмницы,
Да излѣзетъ тьмны тьмничяры. и. т. д.

25. Što su prava i dužnosti domaćice?

LIK. Domaćica ima pravo kuhinjom upravljati, ostalijem ženama i gjevojčadi u kući pokućnu radnju razregjivati, megju njima porodivšu se neslogu taložiti i njihove razmirice raspravljati i pravo tražiti da ju iste, što se rečene radnje tiče, slušaju. Ona je dužna jelo siguravati ili hranu za to opregjeljavati, paziti da je čisto, uredno, i u svoje vrijeme da na nijedno čeljade u tome pogledu nezaboravi i da je svima pravedna da se na nju nijedno nemože potužiti ili da nema uzroka kazati, da ga drži kao pastorče. Nesmije kriomice hranu trošiti, niti iz kuće što kamo razvlačiti. Dužna je na pokućtvo, sude i. t. d. paziti i iste kao i svu kuću u čistoći i redu držati i svoje mlagje na to upućivati i navoditi. Valja joj vrijednoj biti, marljivo raditi, red, čistoću i pravicu ljubiti, kućni posao pravedno dijeliti, te drugoj ženskoj čeljadi kao ugled valjane, dobre, mirne žene i pravedne, umne domaćice služiti.

STUB. Domaćica upravlja samo nutarnjom kućom: škrbi se k svakomu obroku družbi za hranu; sprema mlijeko, pravi sir, maslac, dijeli pastirom što na pašu sa sobom nose te sve jestbine pod ključem drži; odgovorna je za svu perad i živad pitomu u kući; ona nasagja jaja pod kokoš, puru, odgojiva pilad i mladu živad, mijesi i peče kruh i zatvara ga u smočarnicu, pazi na kuću i gjecu kad su svi zadrugari drugi na poslu zabavljeni i dijeli prosijakam koji dolaze u kuću po koje jaje, kruha.

RAK. Ona razpolaže mlijekom, maslacem, maslom, sirom, jajima živadju, povrtljem. Ona kuha obrok, doji krave i hrani malenu gjecu i nadzira ih. Brine se za živad.

BED. Nejmade nikakovih pozitivnih prava [1]; dužnosti su joj pako prema okolnostima u opće o kućanstvu se brinuti.

[1] Pošto ima dužnosti, treba da ima i prava.

ŽUM. Domaćica ili gospodarica (gospodinja) neima sada u bivšoj zadruzi nikakova prava niti dužnosti, dočim je bila prije podjedno sa suprugom si prava ravnateljica i skrbnica cijele kuće i zadruge.[1]

GRA. BRO. U odsustvu domaćina ima ona pravo naregjivati, što pojedini članovi raditi imaju, što li kupiti ili prodati treba, a kad je domaćin kod kuće, onda to samo njemu kaže a on dalje članovom isporuči. Dužnost joj je najveća pravednom biti prema svima.

BIZ. Prava domaćice su: da odregjuje i razregjuje poslove ženske, kao: redušu t. j. snašu, koja ima taj dan za zadrugu kuhati, živad namiriti; ona zatim odregjuje, koja žena ima za zadrugu na nadnicu ići. Dužnosti pako njezine su: da strogo kućni poslovi i u njezin djelokrug padajuće stvari u redu budu, da se na perad pazi, — da se novac za prodanu perad njoj dade, a ona opet domaćinu, koji sve u zadružni imetak meće.

KO. BUK. Domaćica upravlja domaćim sitnim poslovima, priprema jestiva zadružarima i po volji starješine opravlja unutrenje poslove kućne.[2]

CET. Prava i dužnosti su domaćice te: da drži kuću u redu, da ženskima zapovijeda po nalogu domaćinovu, da sprema jestivo i da svakome radi pravo a ne po hatoru. A da to ona bolje može izpunjavati red je, da joj je sve u ruci isto kao i domaćinu.[3]

MAK. Ova upravlja kućnim poslovima u užem smislu, naregjuje rad megju ženjskinjama u koliko domaćin to neučini, ona gotovi jela, odregjuje koja će jelo težacima odnjeti, peče hljeb, treba da se stara za drva i za to odregjuje ženske koje će ih nabaviti; treba takogje da se stara kako će ljeti zimovnicu živinčetu nabaviti. Ona se misli za haljine kućnih težaka itd.

BOS. U ruci joj je kućni smok, omršaj za kuhanje, stavljanje obroka itd. lan, vunu dijeli domaćin sa zadrugarim po glavama žena itd.

SAR. Ona mlijeko vari, sir siri, maslo mete, skorup ostavlja i brigu o domostroiteljstvu vodi i zapovijeda šta će se zgotoviti itd.

KON. Ona upravlja kuhinjom i spremom, naregjuje (ali nezapovijeda) koja će ženska poći za kojim poslom. kroza nju se objavljaju sve potrebe gjevojaka i drugijeh žena *domaćina*, n. p. potreba je gjevojci haljina, ište je kogod za ženu, to ona sve predaje domaćinu a on predlaže zadrugarima. Ona daje bez pitati ikoga,

[1] Odkuda tolika promjena? Trebalo bi objasniti.
[2] Neodlučuje li u tim poslovima više njezina volja?
[3] Ali ne sve to što i domaćinu.

hranu svijem i muškim i ženskim. Ako je domaćin i kuća pita za kakvu stvar, kako je potrošena bila, ona odgovora.

H. C. B. Dužnosti su domaćice: *a)* da svakoj ženskoj u kući naregjuje šta da radi, i da pazi da nikad ne sjedi u zalud; *b)* da nabavlja vune i konoplje za predivo; *c)* da se tka sukneno i prteno a i sve drugo predivo, pa da poslije razgagje kome što treba od haljina u kući; *d)* da iz njezinih ruku dava ženskijem sve što jim treba za jelo i piće; *e)* da dočeka i spravlja tugje ljude, svojtu i odive (gjevojke udate iz one kuće) koji im u goste dolaze i da pazi da po svome mogućtvu nikomu nije od gostiju krivo; *f)* da javi domaćinu kad je kojemu što potreba kupiti na pazar a u kući nema, kao n. p. opanke, pas, gaće, kapu itd.; *g)* da djevojke a osobito čobanice uvijek predu ili plete čarape ženske i muške, šaraju torbice i struke i o njima obično šarene kite i rese, kad ništa od svega ovoga nebi bilo za radnje onda (kad bi im preteklo vremena) da šiju i vezu marame, priugotavljuju prćiju (ruho) za najstariju gjevojku koja se misli udavati.

Što je ljeniva neva, tome je svekrva kriva.
Zaludna moma docna vîgja doma.
Domaćica kućom vlada!

H. K. Ona upravlja svijem poslima kućnim u užem smislu, razpolaže radnju izmegju ženskijeh u koliko to domaćin ne zapovidi, ona gotovi jela, odregjuje ko će nositi radenicima ručak i užinu, peče hljeb itd.

LJUB. Trudno je uprav opredijeliti njene vlasti i kao da ih ima i opet kao da je nema. Opominje se dopisnik da ona prednjači kad kakav gost dogje kako će se ugostiti, razgovara se sa njime pored domaćina ili sama kad ovoga nema. Ona drži nadzor nad čobanima, kazuje starješini šta je učinjeno osobita i šta treba nabaviti u kuću. Ona drži ključeve od svega i preko njenih ruku uzima se iz zgrada što je za jelo i piće.

BO. AZ. Dužnosti su domaćice da zapovijeda po kući, kao: šta će koji raditi, gdje će koji ići. Ona dijeli svima pod jednako kugjelju, vunu, i koja ima više djece toj više i daje a koja manje toj manje. Ona zapovijeda šta će se davati za jelo kućanima i poslenicama i koliko treba itd.

GURG. Ona radi sve poslove kao i druga ženskadija. Ako se radi u polju, ona ostaje kod kuće i sprema za jelo radnicima. Što se tiče kućnih poslova, ona radi samo za svog muža i djecu. Mlagji su je dužni slušati.

STROŠ. Svima ženskinjama jednaka prava i jednake dužnosti.

STA. PA. Dužnosti domaćice su: kuhanje jela za obitelj, pazenje na red u kući itd.

ZEM. Prava su joj naregjivati ženski rad i poslove domaće glede živadi, pečenje hljeba, kuhanje, luženje, pranje i snaženje kuće. Ona pazi na reduše i na sve domaće poslove, izdaje redušam brašno i smok, pazi na kuhinju, na smoćnicu, na vrt i čistoću u kući i okolo kuće. Ženam je savjetnica i svim u domu ljubezna mati.

DOBR. Prava domaćice jesu: da ona nikad ili bar rijedko na poljsku radnju neizilazi; dužnosti: briniti se za kućne stvari, životinju domaću, kuhati, za djecu se starati koja kod kuće ostanu itd.

LJES. Prava su njezina: Ona naregjuje koja će žena ili djevojka to i to da radi svaki dan; može da ide svaki dan u crkvu da daje za dušu mrtvih popovima novce, vunu, konoplje itd.; ona vodi svoje snahe u crkvu, na svadbu i u goste. Ona daje mnijenje kad i kakvim imenom da se krste djeca. Naregjuje haljine da se tkaju za muške i ženske zadrugare, dopušta djevojkam ići na vodu, na sjelo, prelo (тлъка, сѣдянкѫ) na pazar i crkvu, u kolo itd.; ona izabira zadrugarima ili sinovima i unucima nevjeste, i pri udaji gjevojaka daje svoje mnijenje. Ona daje siromasima milostinju, ona kazni ženske, koje ne rade i neživu u miru itd. Kad domaćin otide na nekoliko mjeseci na dobit u svijet, ona zastupa njega u svemu što se ekonomije tiče, ona kupuje što treba, prodaje što je za prodaju itd, samo nesmije domaći stožer krnjiti ni prodajom ni zaduženjem niti ikakvim drugim otugjenjem. Dužnosti su njene: da čuva sve, bakar, domaću posudu, proviziju, hranu, da ne propadne i da se nepokvari ili ukrade, čuva i pazi djecu, njeguje nevjeste kad ragjaju, stara se da spremi prćiju za gjevojke, što su za udaju, stara se da se prave haljine (дрѣхы) za muške zadrugare, a bogme i za mrtve duše dužna je da ide u crkvu da se moli Bogu svaku subotu; uči mlade snahe i djevojke kućevnu radnju raditi, pjesme pjevati; uči ih vjerozakonu; ona prima goste i naregjuje ručak, sjedi za stolom, razgovara se sa gostima; kad se što ukrade, izgubi ili pokvari u kući ona odgovara.

Какво то рѣче, мама, то ще стане,
Да попытамы старото, що ще рѣче.
Ако мя майка пустне щѫ додѫ.
Тетю мя дава, мама мя недава.
Да прѣдумамы мамѫ, за тетя ю лѣсно.

Старото харо въ кжтъ сѣди,
Іела да ти побаю баба!
Стары-тѣ бабы напрѣдъ вървжть.
Младо-то подирь старото върви.
Младо-то не пытатъ, нъ старото дырятъ.

26. U kojemu je odnošaju domaćica prama domaćinu, u kojem li prema muškijem članovima zadruge?

LIK. Domaćica, kad je domaćinova žena, stoji prema njemu u istome odnošaju, kao i druga žena prema mužu. Kad mu žena nije, ima mu isto tako kao da bi mu žena bila u pogledu hrane i kuće, kad zapita, o svemu račun dati i njegovoj se naredbi u tijem stvarima podložiti. Što se njezinog odnošaja tiče prema drugijem muškijem članovima, to ona u tome nije njima podložna, ali kao žena treba da osobito prema starijem ljudma čedna i uljudna bude, te i njih, kad za što kućno upitaju dragovoljno i pristupno obavijesti. Momčad su ju, kad ih lijepo zamoli, dužna u onima stvarima, koje ženska radnja nijesu ali domaćici trebaju, na ruku ići i poslužiti ju, n. p. popraviti koji sud, nabiti kabao, vučiju, stap, okrpiti kotao, pržnicu, peku ili na popravljanje kotlokrpu itd. odnijeti; kad je studeno ili kad je voda daleko vode donijeti ili dovesti, dognati, drva nacijepati. Ona s njene strane treba da im je naklona; kad kruha, mlijeka zaištu da im rado pruži i koliko može zadovolji ih.

STUB. Domaćica je desna ruka domaćina, jer ako jedan ili drugi nevaljadu, neide gospodarstvo u redu. Ako je žena domaćina onda mu u svemu mora poslušna biti, kao žena mužu, ako mu nije žena; može se i samostalno držati, koliko se ženi pristoji i drugi ju članovi moraju slušati.

RAK. Ako je starija to je u odnošaju prema zadrugarima kano majka prama djeci.

BED. Ona stoji pod nadzorom domaćina, a prema ostalim muškim zadrugarom odnosi se kao ostale ukućanke.

GRA. BRO. Njih dvoje žive u najboljoj slozi i sporazumljenju, a ostali muški članovi smatraju je kao dobročiniteljnicu i majku svoju.

KO. BUK. Domaćica smatra starješinu kao vrhovnog gospodara, no i ostale muške počituje i volju im ispunjava koliko se to ne protivi naredbama starješine i zadružnim interesima.

CET. Domaćica je u tjesnom odnošaju sa domaćinom. Prama drugima muškima u kući ta joj je dužnost, da im ugagja i da ih čisto

drži, ako su joj gjeveri, a još neiženjeni. Ako su joj pak sinovi može što i nepovoljno učiniti, ali uviek u dogovoru muževljem. Ovo se posljednje ipak rijetko dogadja.

MAK. Domaćica s domaćinom se nahodi u tjesnom doticaju; ako je ona njegova žena, tad mu je podložna kao svaka žena svomu mužu. Ako je pak domaćica mati kuće, ili stara, tad je ona u zadruzi smatrana kao mati zadruge. U svakom slučaju domaćica je punovlastna u kućnim osobito ženskim poslovima, kao što je domaćin punovlastan na polju, razumije se, sve s dogovorom ukućana.

BOS. Ona svoje a on svoje, samo što treba kući njega pita i išće i š njim zdogovor ima za provigjanje.

KON. Ona nestoji u nikakovoj podčinjenosti prema domačinu nego rasporegjuje u svome krugu neodvisno, takogje i prema drugijem zadrugarima.

H. C. B. Domaćica, kao štō je kazano, vazda je u sporazumljenju s domaćinom. Ona sve muške oženjene počituje i u ruke ljubi kad koji oklen dodje poslije nekoliko dana kući, a neoženjene (koji su pod oružjem) samo dočeka s pozdravom. Sve oženjene i neoženjene kad odkuda mu drago dogju kući najmlagja nevjesta susrete pred vratima, poljubi u ruku i primi veliku pušku ili konja (ako su dojahali); ma svoga muža neće nikako, no treba da ga druga nevjesta ili gjevojka kućna dočeka.

H. K. Ona je vazda s domaćinom u dogovoru odnosno svijeh poslova povećijeh; a prema zadrugarima, k njoj se obraćaju ako im što nije okrpljeno ili sašiveno.

STROŠ. Sve kućne žene kao domaćice dužne su ne samo domaćina, nego i ostale muževe u kući poštovati, i njihove naredbe slušati.

STA. PA. Domaćica mora domaćinu poslušna biti i nesmije bez njega ništa važnijega poduzeti. U pogledu muškijeh glava u zadrugi ima im počast davati.

ZEM. Ako je supruga domaćinova, ona mu je kao žena podložna, ako li je mati, onda je drugo, onda ona prama svijem članovom zadruge mila je mati, svi je počituju i ljube, a ona jih sve iskreno ljubi i svojaka kao svoju djecu.

LJES. Pred domaćinom ona je kao njegova pomoćnica u izvjestnoj radnji, i pokorava mu se; ona izpunjava što domaćin kaže, ili šta se je riješilo dogovorom zadrugara, ona je posrednica megju domaćinom i drugim ženama u zadrugi. Ona prama muškijem članovima zadruge je kao ravan š njima član zadruge; i šta više, ako

je njina majka ili žena zadrugara, ona u njekim stvarima je kao posrednik megju domaćinom i članovima. Članovi zadruge slušaju domaćicu i ispunjavaju njene naredbe.

**Глѣдай да тя нестигни майчина и бащина клѣтва;
Бащината клѣтва ю посилна отъ майчинжтж.**

27. Što su prava i dužnosti zadrugarâ?

LIK. Zadrugari imaju jednaka prava na skupni jednaki užitak zadružnog dobra, pravo domaćina za račun o skupnome dobru zapitati. Dužnost im je svaki po svojoj snazi raditi, na skupno dobro kao na svoje sopstveno paziti i unapregjavati ga. Valja im jedan drugoga bratinski susretati, za svaku malu negledati, jedan drugoga braniti, u bolesti neupuštiti, u nevolji neostaviti ga, nego pomoći, iz nje izbaviti jedan drugoga, od zla štititi itd.

STUB. Svaki u zadruzi ima po nazorima našega naroda jednako pravo i dužnost. Pravo na jednako uživanje svega što zadruga ima, pred nijednim se nesmje ništa kriti što je skupnoga, svagdje svaki ima svoj dio, jer narod veli: „svaki koji se trudi i muči ima pravo na ono što se priskrbi“. S toga je domaćin obvezan svakoga jednako nadieljivati i obskrbljivati, na zdravlje mu paziti i štititi ga proti pojedincu i proti svijem ukupno, da mu se krivo neučini a svaki pravo domaćina interpelovati (račun pitati) kamo je ovo ili ono, što je s ovim ili s onim. Ali svi jednake i dužnosti: na rad polaziti kada i kamo gospodar šalje bez otezanja ili oklijevanja. Samo žene neimadu jednakoga prava sa muškarcima, — udata žena mora uz to gledati, da za rublje skrbi svoje, svoga muža i djece i još k tomu braće muževe ako neimadu žene ili matere. One se takogjer nemiješaju u posle uprave kućne (*žena jezik za zube kad muž govori!*) te velika smutnja biva kad se one miješaju u muške posle. Gjevojka ima dvostruku dužnost; prama muškim: da sve odrasle, ma i sebi jednake mora smatrati za nješto bolje od sebe, štovati ih; prema ženskim: da starije žene štede u poslu i da ih poštuju u svemu. Gjevojke peru noge starijim muškarcam i inostrancem (gostom), jer bi sramota bila da gost prenoći u kući, a da mu nisu noge oprane u večer.

RAK. Užitak svega *pridjela*; dužnost im je brinit se za uzdržanje kuće.

BED. Prava zadrugara sastoje se: u uživanju svih koristi i probitaka što ih zadruga pruža, ali u prieporNom slučaju nemože se sam zadovoljiti već se mora pritužiti vlasti. Dužnosti su mu pako

da dijeli posao s ostalim ukućanima. Na mnogim mjestima u Posavini imade svake godine drugi izmegju ukućana (muškaraca) tako zvano *svoje leto*. To će reći svake godine imade jedan izmegj zadrugara pravo ići čitavu godinu za svojom zaslužbom, iz koje oblači (odijeva) ženu, djecu i sebe, a u nuždnom slučaju mora iz ote zaslužbe pripomoći i kod namirenja zadružnih daća.

GRA. BRO. Svaki zadrugar ima isto pravo na sve gibuće imanje i uživati jednaku pravednost domaćina, a dužan je u svemu, što je valjano, pokoravati se domaćinu.

BIZ. Prava zadrugara jesu: da mogu od domaćina zahtjevati, da na zadružni imetak pazi, da im domaćin potrebne stvari kupi, te mogu pri svakom podhvatu od strane domaćina ili ga odobriti ili pako, pokazav zle posledice za zadrugu, taj podhvat osujetiti; dužnosti pako su: da moraju domaćina slušati i njegove naloge točno vršiti.

KO. BUK. Dužnost je zadrugara pokoravati se volji starješine i ispunjavati ju, osobito što se tiče radnje i poslova, a starješina mora svima pravedan biti i davati svakomu šta ga se pristoji.

CET. Prava i dužnosti zadrugara jesu: da se ljube izmedju sebe, da rade za svu zadrugu kao i za se same, da sebe rado slušaju, a navlastito onoga koga na čelu imaju i da se čuvaju da ga neuvrijede svojim neposluhom. Ali, žali Bože! da ovo u nas zadrugari izpunjavaju, bilo bi ih širih i bogatijih.

MAK. Dužnosti, da radi u kući i da sluša domaćina; a prava su mu: da praznikom može ići svaki u svoje društvo po uzrastu, da traži haljine i obuću iz obšte domaće kase, kad mu je vrijeme i red za ženidbu, da ište da ga ožene, i imaduć djecu, te uvidi da će mu bit korisnije, ima pravo da se odijele i da za sebe žive.

BOS. Da svaki svoj posao svršuje, njetko na njivu, njetko za stokom, njeki u drva, u mlin itd.

SAR. Mlagji potpuno zadrugarsko pravo neuživaju po godinama nego po znanju i radu, ima ih koji od devetnaeste i osamnaeste godine u veliko rade i gjekoji i u dvadeset trećoj od domaćina smatraju se za nesposobne za samostalnu radnju.

KON. Zadrugar valja da je hranjen kućom, odjeven i obuven u koliko to biće kućno dopušta; — valja da radi za kuću, bilo to u mlinu, na paši, na kopanju, na oranju ili na kakvoj mu drago drugoj radnji, na koju je domaćinom označen. Samo ako dopusti domaćin može otići na dobit za sebe, ali svakako valja da i od toga dade dio kući.

H. C. B. Prava su i dužnosti zadrugara ova: On je dužan izvršiti sve ono što mu domaćin naredi da što radi, ili da ide na pazar, ili da što proda ili kupi. Domaćica je dužna da je svakome vazda spravno tri put na dan jestivo koje se zove: *ručak* (okolo 10 ura iz jutra), *užina* (okolo 2 posle podne) a *večera* tek što se umrači. Ovgje se može dodati: da nikad ženske ne jedu s muškijem: nego vazda pošto muški dovrše, onda ženske posijedaju na ono što je izostalo. Kad večeraju muški, vazda najmlagja nevjesta stojke drži zublju luča te im svijetli doklen gogj večeraju, a kad sjedu ženske onda svijetli najmlagja gjevojka.

H. K. Ima hranu, odjeću, obuću iz opće riznice kuće, učastvuje u savjetu domaćemu ako je došao na godine, može tražiti svoj dio i odijeliti se sa svim. — Dužnosti su mu: da radi na opću korist kućnu i da gleda na svaki način da prinese što može više koristi kući, da je poslušan domaćinu itd.

ŠAB. Poslije ženidbe stupa se u zadrugarska prava i ima se glas u svjetovanju. [1]

BO. AZ. Zadrugari su dužni domaćina slušati kad zapovjedi da za kojim radom koji ide. No i pravo da traži da ima pristojne haljine i obuću od domaćina, koji je dužan postarati se da ima dovoljno obuće a i da nisu goli.

STA. PA. Dužnosti svakog zadrugara su: da revno izvršàva od domaćina mu naložene stvari, ali imade pravo domaćina rad kakovijeh njemu učinjenih nepravda za savjet upitati.

STROŠ. Takogjer svi kućni muževi, [2] kano zadrugari, imaju jednaka prava na uživanje svijuh dobara, i iste dužnosti na podnašanje sviuh tereta kućevnih.

ZEM. Domaći imetak svijuh je zadrugara jednak. Bez privoljenja svijuh nemože se ništa potrošiti i prodati. Ali kad se uda gjevojka il udovica iz kuće, izgubi to pravo, isto tako i kad koji muški zadrugar ode iz kuće drage volje bez ikakve pogodbe i stupi u drugu zadrugu. Svi su dužni slušati domaćina i domaćicu i raditi prilježno, da jim se imetak umnožuje, slušati se i slagati medjusobno.

---

[1] To je po svoj prilici ovako mislio izvestilac: „Pravo glasa u savjetu i neka druga zadrugarska prava dobiva svaki zadrugar tek pošto se oženi". To bi trebalo da bude tako, radi toga što u zadruzi ima i takijeh prava koja uživa i svako dijete.

[2] Ako riječ „muževi" znači *oženjeni* ljudi, opredjeljenje je odveć usko, ali i ako znači *muškarci* nije točno, jer su i prava i dužnosti u zadruzi nejednaka, prema godinam i prema drugim okolnostima pojedinaca.

DOBR. Prava zadrugara jesu: Glas imati pri biranju domaćina; dužnosti: izvršivati one poslove što domaćin zapovjedi.

T. P. Svi članovi obitelji dužni su raditi što im je i gdje im je naregjeno, ipak radnja je običajem rasporegjena megju svijem njima tako, da većinom, i bez da mu se kaže, svaki znade što mu treba raditi. Imaju pravo, da im se vazda dade hljeba, u svoje vrijeme ručak, i kad treba obuća (обуща). Muškim se daju i haljine gotove, a ženske je za sebe same kroje i šiju.

LJES. Prava zadrugara su: da učastvuje u kućnom dogovoru, kao član, da daje mnijenje i glas, da mu daju na odjeću kao što je prilično, da mu odjevaju ženu, djecu kao i druge žene i djecu, da mu daju novaca za duhan ako puši, ima pravo da dovodi kući goste, da ima posebnu kućicu za svoju ženu i djecu, može imati vlastite kućevne stvari, njive, livade, vinograde, stoku itd, ako je to sam kupio ili mu je donijela žena. Ima pravo da se odmara u svečani dan, da ide u krčmu ili u goste, da ide jedanput u svetu goru (atonsku goru), da ide na zbor, u manastir, crkvu, pazar sa ženom i djecom. Dužnosti su mu: da ispunjava sve što mu je naregjeno domaćinom i općim domaćim savjetom, da radi na opću korist kuće, da kućno dobro čuva kao i svoj imetak, da nastoji da mu žena sluša domaćina i vrši svoje dužnosti, da ju nagovara da živi u miru i ljubavi sa svima u kući itd.

Барабаръ канджа, барабаръ манджа.
Храни коня стопански, ѣзди го душмански.
Поглѣдни мя съ ѥдно око, азъ тебя съ двѣ.
Каквото повыкало, таквозь ся и обадило,
Накваси пискуня да свири.
Сухо гърло пѣсень не пѣѥ.
Както ми свиришь, тако ще ти играѫ.
Каквато главата, таквазь и опашка-та.

28. Na koje se razdjele zadrugari dijele, što se godina života tiče?

LIK. Dijele se u veliku (odraslu) i malu čeljad ili djecu, momčad odnosno gjevojčad, i stariju čeljad.

STUB. Zadrugari se dijele: na djecu (do 10 godina); pastire (do 16 godina). Od 16te godine počimlje se već učiti poljskoj radnji te se smatraju za odraslu. S 20om godinom načnu ih ubrajati megju zrele (matore), ter je to doba obično za ženitbu obojega spola. Sa 24om godinom je *muž* jer već može sa sobom raspolagati, akoprem

narod istom od 30te godine broji muževnu dobu. Starost se u narodu počima brojiti upravo 60om godinom, ali stariji ljudi malo kad i znaju koliko im je godina dok mu to sveštenik ne kaže.

RAK. Na oženjene i neoženjene.

GRA. BRO. Dijele se na djecu do 10te, na dječake i djevojčice do 15te, na momke i djevojke do ženitbe odnosno udaje, na ljude i žene do 50te, a na starce i babe od 50te godine dalje.

KO. BUK. Po godinama mlagji počîtuju starijega, i dužan je izvršivati njegove želje, kada nebi stale u protivnosti sa voljom starješine.

CET. Zadrugari se dijele na: starce i odrasle ljude, mladiće i djecu. A uvjek starješina ima veće obzira na odrasle ljude ili braću nego li na mladiće ili djecu, jer sa prvima se savjetuje, a posljednjim i strogo zapovijeda.

MAK. Na nedorasle, odrasle i starce.

KON. Obično do 12te godine ide muško dijete u bjelači bez gaća a poslije oblači gaće, i po mjeri mogućtva raditi kao kao i drugi, što obično biva s 15te godine, dobija sva prava zadrugarska. Ali godine, koja bi tu granicu označavala, nema. Stariji čovjek, osobito ako je oženjen, ima de facto više prava nego mlagji, jer se na njegovu riječ više obziru.

H. C. B. Svakome se zadrugaru po svojim godinama, pameti i snagi zna svoj posao, šta da radi, i tek sedme godine (bilo muško ili žensko) počne neku malu pomoć i izmjenu kući davati. Najprije počne čuvati prasad, poslije jagnjad i kozlad, pa okolo 10te godine jarad i šiljež, pa već pošto gaće obuče može i ovce i koze, krave i volove. Od 10te pa godine, gdje-gdje i od 12te, počnu nositi gaće.

H. K. Na nedorasle, odrasle i starce.

BO. AZ. Dijele se prvo na *decu,* koja se tim imenom sve dotle zovu, dok muški uestane sve poljske poslove raditi a osobito dok nestane kositi; a ženske dok ne stanu se *djevičiti* t. j. ljepše haljine nositi, kosu oko fesa zavijati i na sabore crkvi ići. Drugo, poslije toga zovu se *momcima* i *djevojkama*, momci dok se neožene a djevojke dok se neudaju. Treće, kad se oženi zove se *gjetić* sve dok neostari, a ženska *mlada* sve dok i ona nepočne bijeliti. Četvrto, kad počne bijeliti onda se muško zove *čiča* a žena *strina.* Peto, kad se već pogrbe i stanu i drvene noge u pomoć uzimati, onda *gjed* i *baba.* Dakle, nekako dijele muško na pet a i žensko na pet razdijela. Ili po godinama, muško: *dete* do 15, *momak* do 20, *gjetić* do 40, *čiča* do 50, a *gjed* do smrti.

A žensko: *dijete* do 13, *gjevojka* do 20, *mlada* do 30; *strina* do 40 a *baba* do smrti.

STROŠ. Dijele se na tri razreda: na starce, koji su preko 60 godina, na ljude krjepke i mladu djecu.

ZEM. Na ove: 1. djeca nejaka, 2. čobani i čobanke, 3. poslenici (momci i gjevojke) 4. ljudi (muževi) i žene, 5. starci i babe, nemoćni.

LJES. Na mlagje i stare (възрастни,) na oženjene i neoženjene (юргены и задомены).

Лудо младо неженѣно.

Удари горнѫ прагъ, да видишь долнѭ!

29. Kojijeh godina počnu uživati potpuno svoja zadrugarska prava?

LIK. Onda kad dorastu za ženidbu ili udaju.

STUB. Podpuna zadrugarska prava počme uživati zadrugar kako doraste za teži posao, gdje se nemora više pastirom smatrati. U 16-oj godini je već bar sposoban, da se i upita za volju, ali to obično biva poslije 20-te godine.

BAK. Čim nastupi dobu u kojoj su za svaki rad.

BED. Nema stanovite dobe, već čim si to pravo svojim umom i razborom prisvojiti znade i može.

GRA. BRO. Muški počimaju obično u 16-oj godini svoje dobe, a ženske kad su ženami postale i to u onoj kući u koju su se udale.

BIZ. Zadrugarska prava obićaju zadrugari tek onda podpuno uživati, pošto su navršili 18-tu ili 20-tu godinu, te se ujedno oženili, a tim odmah i zadrugi novu radnu silu priveli.

KO. BUK. Muški obično kako obrkate, jer se tada počmu megju ljude brojiti.

CET. Ako su sama braća u zadrugi, sva zadrugarska prava počmu uživati svaki od njih odmah poslije 20-te godine; ako li je megju njima i otac, onda se on sa svim stara, i dok je živ postupa po načinu gore navedenom.

MAK. Netom je mladić dorastao da može u redovima težačkim kopati i krčiti zemlju, on ima prava kao i drugi članovi obitelji pa to bilo 18-te ili 20-te godine, ili pak i docnije. A u narodu se drži zrelim pošto se približi ili navrši 24-tu godinu.

BOS. Odrastli i najobičajnije oženjeni.

KON. Gore je rečeno, da glede godina točno opredjeljenijeh gra-

nica nema, ali prava zadrugarska u potpunom smislu uživa samo oženjeni zadrugar.

H. C. B. Tek 16-te ili najviše 18-te godine domaćin mu kupi oružje, koje se sastoji iz male puške i noža jatagana za pas, i velike puške o ramenu, i već onda počne podpuno zadrugarska prava uživati.

H. K. Okolo 20-te godine počne se i on miješati i slušati u kućnom dogovoru; prije te godine rijetko, ako nije svojom zrelosti i umom to zaslužio.

LJUB. Poslije ženidbe.

RO. AZ. Kad stanu sve poljske poslove raditi i budu snažni, da mogu svaki teret podnijeti, onda stupaju i broje se da imaju glasa u toj zadrugi, a to obično počimlje bivati od 15-te do 18-te godine.

GURG. Od 14-te god. kad se jedan član zadruge osijeća sposoban za rad poljski ili kad mu se, kao što kažu, dade motika u ruke.

STA. PA. Podpuna zadrugarska prava počnu uživati u 18-oj god.

STROŠ. Kad se momčad poženi imaju jednako zadrugarsko pravo ([1]).

ZEM. Kad se muški ožene a ženske udadu, a to biva okolo 18-te godine, kadšto i prije.

DOBR. Kad se ožene, a to je obično u 18-oj—20 godini.

LJES. Onda kad se ožene ili od 25 godine, a mogu i od 20-te ako su zreli i raz umni.

Гледай му ума, че му крой шапка,
Поникнжт ли му мустаки, той ся не учи вече;
Порастжтъ ли на момж гърбы, тыа ся не учи вече·

30. Od koliko godina počnu imati glasa u savjetovanju domaćemu, i imaju li ženske tu pristupa i glasa?

LIK. Od onda, kad se počnu dobrajati u odraslu čeljad, i to najviše od 20-te godine života. Na domaćem saboru imaju i žene pristupa, i njihov se glas sasluša, a kad je dobar i primi.

STUB. Glas u savjetu može imati pošto doraste dobu za važnije kućne poslove, te mu se može i što važnijega povjeriti, može biti već i sa 16 godinom ako od njegove strane ([2]) nema nikoga starijega u kući te je dosta pametan, no normalno to biva istom

[1] Pitanje je o *potpunom* a ne *jednakom* pravu.

[2] Ako „od svoje strane“ ovgje znači: „od svoga bližega roda“, trebalo bi znati: biva li da u tim savjetima mora doći ili zastupan biti svaki rod koji je u zadruzi, i po kojim pravilima to biva?

poslije 20-te, a još običnije poslije 25-te god. Ženske imadu pristup, ako nema za njih muškoga n. pr. udova, koja nema odrasla sina; jer u narodu neima tutorstva nit nad udovom nit nad ostalom djecom, već se domaćin skrbi i za udove i za sirote ([1]).

RAK. Na godine se negleda, već na razboritost, pa čim prije koji zadrugar ovu postiže, tim prije ima glasa u savjetovanju, žene imadu pristup ali glasa nemadu.

BED. Nejma primjera u Bednji formalnomu savjetovanju, ([2]) obično je to samovolja domaćina.

GRA. BRO. U okolici brodske, varadinske i gradiške pukovnije nebiva nikakvo glasovanje u zadrugama.

KO. BUK. U ovome se slučaju nepazi na godine nego na razum, a u savjet ženske neulaze, ali pametnoj ženskoj dopušteno je svoju misao iskazati; no teško njoj ako budalasto što reče!

CET. Članovi imaju glasa u savjetovanju domaćina poslije 20-te godine, ali se glas starijih članova više uvažava. Ženske nemaju tu pristupa osim domaćice, ali druge potajno savjetuju svoje muževe kako da se vladaju. Ova tajna dogovaranja ljudi i žena najviše zadrugu dijele.

MAK. Glasa u savjetovanju domaćem članovi obitelji počimlju imati obično sa 24-om godinom. Ženske udate imaju takogje glasa, samo se neslušaju kad se savjetuju o važnim domaćim poslovima koje se ne tiču ženskinja.

BOS. Kad obrkate i djecu pričmu ragjati — žene nemaju.

KON. Ni tu nema ništa opredijeljena po godinam, nego obično mladić počne davati svoj glas kad počne brkovati. Ženske tu nemaju pristupa, ali za to ni u ženske t. j. unutranje domaće poslove ne miješaju se muški nego raspolažu same ženske.

H. C. B. Svi neoženjeni a osobito djeca i sve ženske bez razlike ne smiju ni da čuju o čem se saboriše, a kamo li da svoj glas dadu.

H. K. Kako je kazano: kad dogje do okolo dvadesete godine. Ženske považnije mogu reći svoju, ali to najviše mimogred a ne po pravu, osobito ako se netiče poslova čisto domaćih u ženskom smislu.

LJUB. Oko 20-te godine, a i žene imaju glasa, no njih najviše pitaju kako misle o čemu, kao uzgredno.

---

[1] Ovgje kao da je protivorječije, jer kad se domaćin za udove stara, može je zastupati i u domaćem savjetu, ili je iznimka što se savjeta tiče?

[2] Malo je do toga stalo je li savjet formalni ili ne, što treba znati to je: pita li domaćin zadrugare u važnijim poslovima ili ne?

RO. AV. Od 15-te do 18-te godine počinju imati pravo glasanja te i on može nešto reći, koje će mu zadruga uvažiti, a i žene će se da poslušaju u nekim poslovima, osobito kućevnim.

GURG. Od navršene 17-te godine ili kad se koji zadrugar oženi. Ženskinja ima pristupa i glasa što se tiče rada poljskog i u ženskim poslovima.

STA. PA. U 20-oj godini; i muški i ženske imaju glas u savjetovanju ali ne svagda.

STROŠ. Koji pregju 24-tu god. dogovara s ostalim i ima glas, gdješto i žene pristanu s ljudma u razgovor i njihov se glas prima.

ZEM. Muški u 17—18-oj godini, a ženska u muškim domaćim poslovima jako rijetko pristupa u domaće savjetovanje.

DOBR. Opet kad se ožene; ženske obično nemaju glasa ili samo onda, kad u jednoj kući ostane mati sa mladim sinovima, koji nisu dosta vješti sami upravljati sa dobrom.

T. P. Muški članovi obitelji tek pošto se ožene mogu kazivati svoje mnijenije o kučnim poslima, ali njihov glas obično nevaži dok ne dopru do 25-te godine. Stare babe i pametne žene mogu kazati i svoju misao, osobito u poslima koji se pobliže ženskih tiču.

LJES. Po godinam to nije opredeljeno nego zavisi od uma i razbora, ali obično kad se ožene; od ženskijeh starije snahe imaju pristupa, a glasa nemaju, nego samo mnijenje svoje daju.

Не пытай старо, а патумно.
Оженило ся, чилюкъ лтанялo
Жена дългокоса, плиткоумна.
Жена да си глѣда хуркжтж.
Мжжъ калпакь носи а не жена.
Царвуль кжща храни, да си попытамъ калпакя, а че послѣ женжтж.

31. Biva li savjetovanje o nekoj stvari, kada su svi na okupu, kako li?

LIK. Dogovor se najviše u veče drži, kad su svi skupa. Kad kakva stvar po svojoj naravi treba tajna da ostane, onda se o njoj samo starješina i ljudi odrasli razgovaraju.

STUB. Svaka zadruga ima jednu skupnu zgradu (skupnu domaću hižu, koja je obično sa smočarnicom (Speiskammer) i još kakvom komorom pod jednim krovom; u nju se svi, kako ustanu iz svojih spavaćih komora (kiljara), skupe, ter ongje čekaju na naredbe domaćinove. Tu jedu, razgovaraju se, luč tešu, muški, a ženske

predu zimom. Kad gospodar hoće što sa svima zadrugarima da progovori, to se oni moraju u tu *hižu* skupiti, bar odrasli muškarci, i tu se posavjetuju sjedeć po klupama oko *stjene* (duvar, zid); pri jednoj strani u kutu je opći stol (trpeza), nu za njega nesjedaju, već kad se jede; stol mora biti vazda opran i čist, drukčije sramota za žene.

BAK. Savjetovanje biva obično u svetac, ali i u drugi dan, kad su svi zajedno, n. pr. kod obroka.

GRA. BRO. Biva i to samo u njekim stvarima sa starijima muškima.

KO. BUK. Kada se tiče kakva važnoga posla, obično starješina u večer, kada se svi u kuću sakupe, povede govor o tome i svaki svoju kaže, te koja im se najbolja svidi tu prime i po njoj se vladaju.

CBT. Kad su svi na okupu, onda se dogovaraju o kakvoj stvari, i to kad su tu stariji muški članovi.

MAK. Obično savjetovanja bivaju u nedjelju poslje ručka ili u subotu veče poslije radnje, i to na ognjištu u prisutstvu svijuh članova obitelji, no u savjetima domaćin može da kad kad nešto riješi što je i preko volje drugih, ipak se to rijetko dogagja.

BOS. Kad i kad u krupnu poslu i nevolji bivaju.

KON. Savjetovanje biva u večer po večeri kad su svi doma za trpezom. Objed ili ručak biva na radnji izvan kuće, za to se tamo i ne savjetuju.

H. C. B. Svako savjetovanje, o kojemu se domaćinu treba sa oženjenim zadrugarima porazgovarati, obično biva zimi pokraj vatre, a ljeti izvan kuće pod kakvim drvom u hladu.

H. K. To biva obično u veče pri večeri ali bez ikakve formalnosti.

LJUB. Na skupu u veče ili kad su više njih na jednome radu zajedno.

RO. AZ. Savjetovanje obično biva kad su svi u skupu, kao: kad sjede posle večere, posle ručka; kad su na radu, pa kad sjede da se odmore i u drugim takvim prilikama.

GURG. Obično kad su svi na okupu.

STA. PA. Svjetovanja bivaju uvjek na okupu svih glas imajućih zadrugara.

STROŠ. Većom stranom svi skupa savjetuju; rijetko manjina sama.

ZEM. Biva ponajviše praznikom i pri jelu, kad su svi na okupu, a kadšto sami stariji muževi savjetuju se i objave ostaloj zadruzi odluku svoju.

DOBR. Savjetovanje biva obično u veče na večeri i to kad su svi skupa.

T. P. Rjetko biva opće savjetovanje; pa i kad se saslušа mnijenje starijih članova obitelji, ipak domaćinova volja ima vazda pretegu, a i rješenje, ako mu nije po ćudi mnijenje ostalijeh.

LJES. Za važnije poslove treba da budu na savjetu svi zadrugari a za male samo oni koji se nalaze kod kuće.

32. Odlučuje li se na tom savjetu većinom glasova, ili jednoglasjem, ili po višem ili manjem uplivu onoga, koji neko mnijenje zastupa, ili kako inače?

LIK. Na kućnome savjetu odlučuje se većinom glasova „odraslijeh ljudi." Kad su mnijenja na dvije strane ponajednako razdijeljena, onda se slože s onom stranom, kamo starješina pristane. U slučaju nesporazumljenja ostave starješinu neka čini kako najbolje zna.

STUB. Gospodar ima paziti kod odluke na većinu glasova i mnijenja odraslih ljudi, osobito oženjenih. Više puta odlučuje glas jednoga člana, ako drugi mučke na njega pristaju (jer se obično puno negovori). Ako su svi proti kojoj stvari, gospodar je nesmije izvršiti.

RAK. U kući gdje vlada sloga i sporazumljenje, tu odlučuje većina glasova, ili i sam domaćin, uživa li povjerenje zadrugara; neima li u kući toga, tad odlučuje samovolja gospodareva, koja vuče za sobom svakojake posljedice.

GRA. BRO. Glasovanja nema.

KO. BUK. Biva po većini glasova, ili po uplivu; kako kada.

CET. Ta se dogovaranja najprije stave, tako rekuć na dnevni red starješinom ili kakvim drugim starim članom, i svakako se radi da se odluči vrh te stvari, ako baš i ne jednoglasjem a ono odlučenjem i odobrenjem starijih članova. To se osobito radi u veče kad su za večerom svi na okupu; i kad se mogu o koječemu razgovarati što se tiče dobra ili zla cijele kuće.

MAK. Nema nikakva redovnog glasanja, no obično biva kuda nagne domaćin sa starijim članovima, pa oni bili i u manjini.

BOS. Rijetko kada da se nesaglase, a najstarijeg glas nadjača.

KON. Jednoglasno, ali prije toga biva obično rasugjenje i prepiranje, a riješenje treba da je jednoglasno, — ipak to netreba razumjeti parlamentarno, nego kad oni koji su protivnoga mnijenja vide da stariji tako hoće i oni se tada saglase te od prilike kažu: „ja nemislim tako, ali kad vi hoćete, hajdete, neka bude tako!"

H. O. B. Pri savjetovanju nema odluke po većini glasova, nego domaćin predloži posao kojega treba svršiti, jer taj savjet ne spada po pravu zadrugara nego po dobroj volji domaćina, i to ako je važan posao kao n. pr. kad hoće da vijera sina ili kćer, da kupuje kakvo pokretno ili nepokretno dobro, da gradi guvno, kolibu, kuću, staju, mlin itd. Domaćin obično kaže i razlaže sve i sva o stvari, pa upita „što bi ste vi rekli, hoćemo li ili nećemo? U rijetko će mu ko odgovoriti „ja nebih“ ili „zašto i čemu? nego vazda „kako ti hoćeš, i „ako ti vidiš da je za bolje.“ itd.

Kad se ženjaše ni majku nepitaše, a kad se razženjaše i selo pripitivaše.
Dobro je gje i ženu poslušat.
Ko pita, s puta nezalazi.
Ja bih braćo s obšteg dogovora,
Da zovemo braću nekrštenu! (Gorski Vjen.) —

H. K. Nema tu nikakve brojidbe glasova, nego kuda nagnu članovi važniji, pa ako će ih i manje biti, tada se mlagji koji su odpor činili obično saglase s njimi, i čine se kao da je riješenje jednoglasno.

ŠAB. Na svakom svjetovanju preteže ona strana na kojoj je kućni starješina.

LJUB. Svi glasaju, pa ako se slože — dobro, ako li ne onda kako starješina naredi. Za većinu glasova ne znaju.

BO. AZ. Stariji zadrugari imaju preči glas, oni što reknu pa ma njih i manje bilo. Nema toga da se pita, gdje je više na kojoj strani glasova, pa da tako ostaje, nego, kao što je kazano, pametniji i stariji, oni što reku, ostaje stalno.

GURG. Obično glas domaćinov, ako samo domaćin ima povjerenja i poštovanja, ima prevagu nad drugim.

STA. PA. Odluka savjetovanja biva uvjek većinom glasova.

STROŠ. Obično mlagji pristaju uz savjet, koj stariji kućani dokončaju, makar nebila većina glasova.

ZEM. Biva svakojako: većinom glasova, kad nije jednoglasja, i kad opet ni jedno ni drugo onda uvaži se glas onoga, o kom zadrugari znadu iz iskustva da mu je riječ najbolja i savjet najpouzdaniji.

DOBR. Po većini glasova, a ponajviše po predlogu starijih.

LJES. Jednoglasje biva obično, ali biva i po uplivu domaćina da se saglasuju svi na jednu odluku, ipak ako se i samo jedan neće, riješenja ne biva. U takim slučajevima svi se staraju da ga privole

i nagovore: na to se često upotrebljuju i žene i djeca, i rogjaci i tast i mati da ga sklone saglasju. Tada svi počnu navaljivati nanj te mu od prilike kazuju: „Ajde, boga ti, saglasi se da bude ovo ovako, kako svi mi želimo da se nerasiplje kuća, da nas neznadu drugi, da nas nečuju komšije, da nam se nesmiju ljudi!“ Na taj način veoma je rijetko da nedogje do jedinoglasja.

33. Koji predmeti pripadaju općemu vijećanju zadrugara, a kojijem razpolaže svojevoljno domaćin ili domaćica?

LIK. Veće poglavite stvari, kao: gragjenje kuće, kupovanje ili zamjenjivanje zemlje, uzaimanje ili posugjivanje novaca, prodaja zemlje ili velike marve kao i kupovanje iste, način obragjivanja zemalja: oranje, sijanje, obragjivanje zemlje, kositba, žetva, vršitba itd. spada na opće vijećanje zadrugara. Domaćin može svojevoljno raspolagati predmetima od manje vrijednosti i zamašaja, može prodati janje, jare, svinju, može pozajmiti malo novaca, sijena, poslenika, no u veliko se bez njihova dopuštenja nesmije upuštati: Domaćica može uzajmiti i posuditi soli, mlijeka, brašna, drva, masla, i prodavati povrće, kokoši, patke itd. i sa ostalim stvarima raspolagati.

STUB. Sve što domaćin izvršiti mora po nalogu duhovnoga ili svjetskoga poglavarstva, može sam ispuniti, o načinu ipak upita često zadrugara, jednoga ili više njih. Isto tako što neobhodno treba svaki dan, to spada u administraciju pa on sam raspolaže. Isto tako domaćica, koja se samo u svojoj upravi gospodara držati ima i njega slušati. Ako je što izvanredna: prodaja, kup, zalog od skupnoga, tu se mora vijećati i mnijenje većine ili svih ukupno saslušati.

RAK. Predmeti veće vrijednosti kao nepokretnine, polja, livade, vinogradi, šume, blago: konji, voli, krave, krmci; žitak, vino. Inimi manje vrijednosti predmetima raspolažu oba svojevoljno bez negodovanja zadrugara.

GRA. BRO. Samo u slučaju prodavanja nepokretna pita domaćin, hoće li tu stvar prodati ili kupiti, pa ako svi odrasli muški i ženske na to pristanu, može to učiniti a i to biva samo za to, jer bez satnije i potvrgjenja pukovnije isto se učiniti nemože; — zatim ako se dijele imaju pravo svi o tom vijećati i dogovarati se, što bi bilo pravo i što bi izilazećem dijela dali; ako bi se i zgrada ili marše prodavalo ili kupovalo, pitaju se bar svi stariji muški; ostalim svim domaćin i domaćica raspolažu po volji.

KO. BUK. Što se tiče običnih poslova starješina po volji raspolaže, a kada se tiče štogogj važna i izvanredna, starješina mora zadrugarima javiti i posavjetovati se š njima.

CET. Općem vijećanju pripadaju sve prodavne stvari, neprodavne i kupovne [1], gragjevine razne, započimanje kakve radnje kao n. pr. oranja, kopanja itd. Domaćin i domaćica nemogu sami time raspolagati po svojoj volji; oni raspolažu samo s onim što se odnosi na primanje gostiju, čašćenje, jednom rječju: što se tiče ustrojenja i reda kućnjega.

MAK. Svjetovanje obično biva: kad se hoće da što kupi ili proda, ili ako se kuća zaduži u kakvoj nuždi, ili kad hoće da što grade i tomu podobna. Manje sitnice može sam domaćin da svrši bez ikakva svjeta, kao što može i sama domaćica u kućnim poslovima.

BOS. Općemu vijećanju pripadaju: kad se treba zadužiti, ili komu štogod zajmiti, ili sa baštine na baštinu seliti, ili kad ih kakva bieda snajde; — domaćin sam raspolaže manjim stvarima a domaćica samo omršajom, hranom svakdanjom.

KON. Sve stvari i poslovi, koji se opće koristi domaće ili dobra glasa i imena kućnoga tiču, kao n. pr. ženiti koga i odkle, udat gjevojku i za koga, kupit zemlju, prodati kuću, posjeć dub, krčit ledinu, prodat plodove itd. spada u krug općega svjetovanja; — sve ostalo kao: koga će poslat u grad ili na koje drugo mjesto ili posao, ko će nabit bačve itd. rasporegjuje domaćin; koja će ženska odnijeti težacima objed, što će se danas kuhat, domaćica nikoga nepita.

H. K. U opće važniji poslovi donose se na savjet zadrugara, kao n. pr. kako će se nešto prodati za osloboditi se od duga, i tome slična; — manjim stvarima rasporegjuje domaćin, ili u svojoj sferi domaćica.

LJUB. Na opštem vijećanju rješava se: šta će se od imanja prodati i kupiti, gje će se što sijati, o ženidbi i udadbi, i — hoće li koji od zadrugara ići kud na stranu da zaradi novaca, ako se nema šta da proda. No domaćin može i sam omanje stvari da kupi i proda.

RO. AZ. Kad se što ima povećeg prodati ili kupiti kao: njiva, vinograd, livada; kad se ima što od stoke kupiti ili prodati. A u sitnicama domaćin i nepita svijeh. Isto tako i domaćica u malim stvarima nepita drugoga, a u većim dogovara se.

[1] Nije sasvim jasno što odgovorilac razumije pod te tri kategorije.

STA. PA. Poglaviti predmeti, kao kupovanje ili prodavanje nepokretnina. S manjim predmetima raspolaže domaćin s domaćicom.

STROŠ. Svi predmeti tičući se važnijih interesa kućnih spadaju na opće viječanje; na domaćinu samo odredba poslova; žene osobno viječaju.

ZEM. Općemu viječanju zadrugara pripadaju ovi predmeti: kupovanje i prodavanje znatnih dobara, veći zajam, sprež sa susjedima, kumstvo, ženitba i udaja, veće gragjevine, i sve takove stvari, koje znatno zasiecaju u obći imetak; a takve i prilične stvari manje vrijednosti obavlja sam domaćin ili domaćica i raspolaže njimi svojevoljno, al opet izvieste žadrugare poslje potanko o svemu tome.

DOBR. Prodaja marve, hrane, takogjer i kupovanje marve itd. Domaćin nema ničim sam raspolagati, a domaćica može samo sa izlišnom manjom živinom; i ti novci pripadaju opet u kuću.

LJES. Sve što se tiče pokretnih i nepokretnih predmeta velike cijene, koji prinose glavnu korist zadrugi, odlučuje se dogovorno; samo male stvari, kao: sir, vino, rakija, jaja, kokoši, maslo itd. domaćin može raspolagati po svojoj volji. Udati gjevojku, ženiti mladića takogjer su predmeti općega viječanja.

34. Mogu li zadrugari imati svoju osobinu (peculium)?

LIK. Može svaki zadrugar imati *prćiju*. Nalazak, koji nije ničiji, spada onome, ko ga je našao, isto tako i dar onome ko ga je dobio. Vojnik što od svoje plaće prištedi njegovo je, kao i zasluga, što ju koji u vrieme, kad kućne radnje nije, steče, onoga je koji je zaslužio.

STUB. Svaki zadrugar može imati svoju osobinu; sve što si zadrugar zanatom, trgovinom, priškrbi može mirno posjedovati i raspolagati time po svojoj volji; na dar dati, prodati, založiti itd.

RAK. Prije nekoliko godîna neimadoše, nu sada već imadu većom stranom.

BED. Mogu.

GRA. BRO. Mogu.

KO. BUK. Obično zadrugari imadu svaki svoju osobinu koju nazivaju *prćija*.

CET. Zadrugari mogu imati svoju osobinu ili prćiju, koja i čini da se zadruga razdijeli, jer se svak za svojim radije stara nego za općim. Proklet bio ko je prćiju izmislio, jer kvari, razdrobljava i slabi naše familije i naš vaskolik narod! (¹)

(¹) I taj pojav, kao i mnogi drugi može se smatrati sa nekoliko gledišta.

MAK. U Primorju zadrugari mogu imati svoju osobinu (peculium) i to je ako se bave trgovinom, ili ako znadu kakav zanat, ili pak ako mu donese što žena; no u svim tim slučajima u narodu postoji ta misao, da zadrugar nesmije imati, a to što imaju lako da je upliv tugjih običaja, jer obično takovo pravo smatraju za nedružno, i takova obitelj skoro mora da je pri razdjelbi.

BOS. Mogu, njeki lovom, njeki pčelom, njeki gragjenjem kakvih orudja kao: kašikâ, lulâ, kotlicâ, dipalâ itd.

KON. Može; ako je dobio izvan kuće, osobito mornari imaju taku osobinu.

H. C. B. Pravi i pošteni zadrugar nikako neće pri sebi ma koliko novaca držati, makar kako ih stekao doklen je u familiji, nego svaki preda vjerno domaćinu u ruke. A da bi koji sakrio (kao što se lako može dogoditi) pa mu se obazna, on postane spram čitave familije bezobrazan i u brzo ga od sebe odijele.

Dok smo zajedno, neka nam je na jedno.
Gje godj se kravā ćera, doma se teli.
Zajednjačko tecivo, najveći je amanet.
Pri sakrivenu amanetu ruka se siječe.
Ko u crijet, ko u med, a sve u jedno ulište.
Kad je na jedno gumno, neka je i u jedan ambar.

H. K. Može, što svaki sam steče.

LJUB. Mogu; ali je to povod raspri i diobi.

BO. AZ. Samo oni zadrugari drže osobinu, koji dobiju uza ženu kakvi miraz; ali osim zadrugarskog imanja mora ga držati. N. pr. dobije u miraz kravu, on će je dati drugome seljaku na pola, tako što i drugo kakvo marvinče. Neki dobije uza ženu i nepokretnosti pa tako isto odjelito daje seljanima da se obdjelava. Megjutim ženskinja ima svaka svoj osobeni nakit.

STA. PA. Zadrugari mogu i svoju osobinu imati.

STROŠ. Takovi su rijetki slučajevi.

ZEM. Mogu zadrugari imati i svoju osobinu (osobni imetak) i mnogi ga i imaju kao: novce, marvu, nepokretnine, kuću, polje, vrt, vinograd, pčele itd.

DOBR. Mogu i to samo onda biva kad mu je žena od otca njenog nešto prinijela, ili je on sam po mogućstvu, kad u svome domu radnje nema, gdje što zaradio.

T. P. Pravo na osobinu imaju nevjeste koje su udate za člana zadruge, t. j. na ono što su donijele od svojih roditelja kao miraz i na ono što su one dobile od muža kao predvjenčani dar (пред-

брачень дарь). Ako su pak donijele sobom novaca, stoke, vinograd, njivu ili livadu, to članovi obitelji obragjuju i uzimaju prihod za cielu obitelj dok se ne podijele: samo u tome slučaju njen muž ima pravo da uzme novce ili stoku (добитькь), vinograd, njivu, livadu; ali potrošeni plod, dok su u zadruzi bili, nemože pitati.

LJES. Mogu.

35. Ima li u toj osobini i nepokretnina ili su same pokretne stvari i obično koje?

LIK. U prćiji su obično samo pokretne stvari: novac, žito, ovce, goveda. Volovi se drže na izoru, ovce i krave na mlijeku i hrani kod koga; žito se s' kim sije u napolicu itd. Mogle bi u prćiji biti i nepokretnosti, kad n. pr. jednome zadrugaru pokloni, ili on sam kupi komad kakav zemlje.

STUB. Nepokretnine može imati: šumu, oranicu, vinograd, livadu (sjenokošu) i sgradu. Nepokretna je osobina ipak nekako zazorna ostalim zadrugarima te često nemir i neslogu ragja. Od pokretnine biva: vozna marva (volovi su obično skupni, ali konji najobičnije u Zagorju osobina osim ako je samo jedno ili drugo, onda je obično samo skupno), krave (u Slavoniji kućne, skupne), pokućstvo sve što nije u skupnoj kući (sobi, *hiži*) to je osobina kao: armari, skrinje (ladice), kreveti, jer to žena obično u kuću muža sa sobom dovede, a to se može i o kravam kazati.

BAK. Imadu oboje: trsje, livadku — kravu, krmče.

BED. Ima pokretnih i nepokretnih svake ruke.

GRA. BRO. Nepokretninâ nejmaju, nego samo pokretne stvari i to: pčele, rogatu marvu, ovce ili koze.

KO. BUK. Obično prćija sastoji iz pokretnih stvari, ili ako je zadruštvo bogato, može koji član i nepokretnine kupiti ili jih naslijediti.

CET. U toj osobini članova pojedinih može biti i nepokretnih stvari, ali po većoj časti nahode se samo pokretne, kao n. pr. voli konji, ovce, novci itd.

MAK. Može bit nepokretno imanje svojina jednog člana obitelji, ali dok su zajedno sva se familija tim koristi.. Ako li je pak koji član obitelji izvan kuće na službi ili po svijetu, tad mora da doplaćuje drugima za svoj posao kojeg doma ne radi, ili pak nedaje mu se nikakva korist od plodova domaćeg imućstva.

BOS. Pokretne, a može se zgoditi i nepokretno baštinštvo žene kano ti: kućište, zemlja, a pokretnina: marva, sugje, odjeća.

KON. Mogao bi imati i nepokretnih, ali se to rijetko dogagja. Pokretne stvari sastoje se obično u novcima, odjeći, obući itd.

H. K. Nepokretnine nema, a muški zadrugari najviše imaju po koji novac što steku na dobiti, na trgovini. Osobito muški što dobije u ratu (pušku, kuburu, nož velji itd.), što mu se daruje, to je njegova neograničena svojina. Muški za to nemogu imati ni komada svoje stoke, a ženske naprotiv t. j. gjevojke mogu imati po koga brava koga pasu s ostalom stokom, ali je priplod od tih bravâ njezin. Takogje i što joj inače daruju, to je njezino. Udate ženske imaju to što donesu sobom iz doma. Ako je pop u kući, on što dobiva *bira*, to ide sve na opću korist kuće, a što dobije od vjenčanja, krštenja, ukopa itd. u novcu, to obično zadrži sebi.

LJUB. Dopisniku je nepoznat slučaj o nepokretnosti.

BO. AZ. Kao što je kazano, može imati osobine i pokretnosti i nepokretnosti.

STA. PA. U toj osobini nemože biti nepokretnina, nego samo pokretnina, kao: ovce, krave itd.

STROŠ. Obično samo pokretne stvari: osim prtenine, pčele, koju ovcu itd.

DOBR. Samo pokretne stvari, i obično hrana i marva.

LJES. I jedno i drugo.

36. Idu li zadrugari izvan kuće na dobit i kojim redom?

NOV. Svaki sin, ako ga roditelji u školu ne poslaše, treba, pošto je 12-tu godinu navršio a poslovi se na polju obavili, da do zime ide trbuhom za kruhom. On uzme torbu sa batima, *puntarolima*, žlicom za *meltu* i s ostalijem zidarskim spravama na legja pa hajd u svijet na radnju i dobitak. Dok je još nevješt ide s ocem, ili, ako je ovaj ostario, s kakvim vještijim rogjakom, — a pošto je ojačao i po svijetu se osvrnuo — prosto i samu!

LIK. Zadrugari slobodno mogu ići na dobitak, kad kućnjeg posla nema. Idu drugome kopati, orati, kositi, nositi što; muški kad kad za drugog i na stražu, u *patrolu*, na prtinu; ženske kadkad drugome tkati, konoplje nabijati, prati itd.

STUB. Na dobit dok je zadruga može zadrugar ići dozvolom gospodara (koji je za to svim zadrugarima odgovoran): kao po trgovini, zanatu ili težačkom radu. Dopisnik veli da u Zagorju, dok je zadruga u cvijetu bila, nije bio taj običaj, već potreba ili volja kuće da se što zasluži — no veli da ima stranâ u našoj domovini, kao u Posavini, Primorju gdje je to nužda i običaj. Tu dakle go-

spodar šalje onoga koji je za ovaj ili onaj posao zaslužbe, n. pr. u Primorju ih šalju da pile drva, da ih režu zimom u šumam, a ljetom zigju zgrade po selima i gradovima. Ali ko god u trgovinu ili na zanat ili na drugu kakvu radnju ide, treba da ostavi zamjenika mjesto sebe u *žlak* (na poljsku radnju), a ako se kod kuće kakvim zanatom bavi da uz to i radi kako i drugi. Od toga je oprošten samo tada, ako njegovo posebno zvanje, služba ili zanat kakvu korist kući prinaša. Na primjer: za pregjašnje uprave i uredbe seoski su sudci bili oslobogjeni od gragjenja i popravljanja javnijeh putova, od *štibre*, panduri takogjer. Ako je pak u službi kod *gospoštine* (vlastelina), kojoj je pripadala njegova zadruga, bio n. pr. *dvorski špan, biruš* ili kravar, svinjar, konjar, kočijaš, *sokač* ili kuhač, tim je manje morao zamjenika ostaviti, što on sam obavlja službu, za koju bi zadruga trebalo drugoga da odredi, a k tomu nije ni hranjen bio zadrugom dok je god u službi bio. Pače su često takovi gospoštinski služitelji mnogo koristili svojim kućam, jer u *tlaci* (pri davanju robote), pri plaćanju *činža* ili davanja gornice — nije se toliko pazilo na njegovu kuću, te je tako često imala znatnih olakšica.

RAK. Idu po Hrvatskoj, Slavoniji, Ugarskoj i Kranjskoj na ciglanu svake godine pola; imade li ih u kući šestorica, to će jedne godine poći trojica, a druge druga trojica.

BED. Bez reda, kad to domaći poslovi dozvoljavaju.

GRA. BRO. Idu, ali i to samo onda biva, kad su domaći poljski poslovi svršeni. Na takvu dobit idu većom stranom samo gjevojke i žene, a ljudi vrlo rijetko.-

KO. BUK. Ili starješina zapovedi, da zadružar odlazi na kakvu dobit za zadružarsku korist, ili zadružar prosi dozvolu za sopstvenu korist.

CET. Članovi kućni mogu ići na dobit izvan kuće; ali ta se daje u kuću i na izdržavanje cijele zadruge. Tada je taj isti član izključen iz kućne radnje baš za to da što dobije na korist sviju. Ima ih, koji mogu dobiti i kojim drugim načinom, koju nedaju u kuću, nego je za sebe zadržavaju, kao n. p. kakvom trgovinom ili radnjom, koja neprinosi nikakove škode zadrugi.

MAK. Reda nikakvog nema, koji ide treba da mu to dozvole ostali i tako mu dozvole, pošto je svršena domaća radnjâ.

BOS. Malo, iznimivši lovca, za osobinu kakvu, za opće idu kao kiridžije na put, ako je koji majstor drvodjelac u kući to ide i on.

KON. Idu: u siromašnijem kućama idu na radnju u drugijeh se-

ljana ili u grad — u bogatijem kućama ide u trgovinu, ali i u prvom i u drugom slučaju dokle žive u zadruzi valja da od te dobiti njojzi dio dade. Pače drži se da je *de jure* obvezan dati svu dobit kući, ali obično on objavi kući mjesto 200 da je dobio 50 i što je objavio valja da dade u opću kasu. Ipak ako i znadu da je manje javio nego je dobio, gledaju kroz prste na to, — ali uprav to često biva uzrok i diobi kuće.

H. C. B. Da bi koji od zadružne familije pošao na kakvu službu ili radnju tugju, ili po svijetu, ili na kakov mu drago zanat ili na trgovinu, to, kad se vrati kući on sve *pare* preda domaćinu u ruke pred kućnom čeljadi:

Ako donio, dobro došo!
Ako nedonio, što si dolazio?

H. K. Idu s dopuštenjem domaćina i drugih zadrugara. Reda nema, jer svi neće ni da idu na dobit nego samo nekoji izraze tu želju.

RO. AZ. Koja zadruga ima gotova novca, ta izabere iz svoje sredine jedno najpametnije lice, ili može, i to ponajviše, i sam domaćin, pa kupuje n. p. kože, loj, šljive itd. proizvode za preprodaju na ćar i obično ga zovu *ćardžija*. Dobit se daje sva u zadrugu.

GURG. Kad je više zadrugara u kući, onda po jedan ili dvojica idu na stranu te zaragjuju novac za zadrugu. Tako se čuva granica, duže koje su karaule, u kojima ima po 3 stražara, s' platom od 4 talira mjesečno i buljubaša sa 5 talira plaće. U te karaule idu iz siromašnijeh zadruga, te privregjuju za danak, sô itd., jer je gurgusovački kraj brdovit i kamenit, a i putovi su iz sela u varoši vrlo nezgodni, te je teško samim proizvodima svojim privrijediti što u novcu. Osim toga idu po drugim mjestima radi novčane zasluge i rade zanate neke, n. p. bivaju dungjeri, ćeramidžije; — osim toga bivaju posrednici trgovcima iz varoši itd.

STA. PA. Zadrugari idu, osobito Slovaci, na dobit.

STROŠ. Na privolenje svijuh kućanâ, i to na korist opću ide onaj, koga domaćin odredi, ili jedan ili više njih.

ZEM. Idu zadrugari izvan kuće na dobit, kad dopušćaju domaći poslovi, ponajviše u dogovoru, ali se nedrže pri tom nikakva reda jerbo svaki zadrugar il' neće il' nemože ići izvan kuće na dobit; n. pr. gjekoji je vješt tesar ili drugi rukodjelac ili svirač, gajdaš itd. taj ide.

DOBR. Idu ali rijetko, jer naš narod kad iole dobro stoji, neide

drugomu raditi; vele bo: sramota je, izvan ako je koji samouki drvodjelac, taj onda, kad radnje u kući ima, drugoga radina na svoje mjesto naći mora, a on što zaradi to je njegovo.

LJES. Idu. Ako su braća, onda svake godine treba da ostane po redu jedan kod kuće da radi, a mlagji idu na dobit, i što su dobili drže za sebe u oca ili domaćina. Na dobit idu ljetom, i vraćaju se zimi doma.

37. Onaj, koji otide na dobit, daje li kakvu naknadu za domaću radnju, ako podulje izvań kuće ostane?

NOV. Dokle je god sin u očinskoj kući treba da daje ocu ili starijemu rogjaku, koji je š njime na dobiti, sve što dobije, a kući se šalje toliko, koliko je potrebno. Sebi može ostaviti samo što mu je nuždno na troškove i opravu.

LIK. Koji podulje vremena izvan kuće ostane, treba da nešto kući dade. Da kući ništa nedonese rekli bi: „Gle, bitange, toliko dugo od kuće svoje ostati, pa joj ništa neprivrijediti."

STUB. Koji dozvolom kuće na dobit ide, onaj u svoje vrijeme mora stanoviti dio razložno zadrugi dati: u Loboru u Zagorju idu na mlatitbu, ter kad se svrši, onda onaj novac ili žito što ga dobije u zadrugu donesu. Gdje se kesten ragja n. p. u Humu i Sagudovcu naberu ga pa voze u Posavinu te ga mijenjaju za žito, a ono pripada zadrugi.

RAK. Nedaje ništa. Inače jest, ako odlazi svake godine, kao što su u Rakovcu „ciglarski majstori", ovi ostavljaju zamjenika, kojemu plaćaju za vrijeme od uskrsa do svih svetih 30 for.

BED. Ovgje nedaju, izim ako sam hoće.

GRA. BRO. Nedaje jer ide samo onda, kad mu domaći poslovi dopuste, pa za to i negubi ništa domaća radnja u tome.

BIZ. Ovgje valja razlikovati: da li dotični svojevoljno otide na dobit ([1]) od kuće, te u tom slučaju nedobiva on ništa od zadruge, a nemora takogjer niti on zadrugi što davati; ako je pako po nalogu domaćina na dobit otišao, to dobiva on od zadruge rublje i zimnu obuću, nu i on mora polovicu dobiti u zadružni imetak uložiti.

KO. BUK. Zavisi od dogovora ili običaja svake kuće.

CET. I onaj, koji podulje na dvoru ostane, daje sve na domaću korist, po onim uvjetima, što su sad malo prije napomenuti. A

[1] Ali će valjda i u tom slučaju biti nužna dozvola sa strane domaćina?

može i nedati, ako želi sasvim na dvoru ostati i više se u zadrugu nevratiti.

MAK. Ako je pošto je, pomagao svršiti domaću rabotu, otišao na dobit, dobit zadrži sebi. Ako li ga pak obitelj sama pošlje na radnju kakvu, tada vas novac daje domaćinu, osim ako što kupi na sebe.

BOS. Lovac od lovine daje, drugi i neidu za dulje vremena.

KON. Dužan je nadomjestiti rabotnika na svoje mjesto. To je najmanje što može dat.

H. C. B. Dogodi se češće puta da se mnogi s dugoga puta a praznih ruku nikad neće da se vrati svojoj kući, jer se stidi prazan vratiti. ([1]) Mlogi koji pak steku u svijetu svoje imanje i onamo se sa svim okući, no i prvi i posljednji izgube svoje pravo na imovinu cijele familije, nego kad dogje vrijeme da se dijele njih isključe kao da su umrli. ([2])

Koga nije na dijelu, nema mu ni dijela.
Da je doma bio, danas bi mu dio bio!
Ko u kuću nedonosi, taj iz kuće neiznosi. —

H. K. Ako steče nekoliko, dade nekakav dio u kuću, a ostalo ostavi sebi, — ako malo steče niko mu ništa i netraži, jer se za to nije ni hranio doma.

GURG. Nedaje nikakve naknade; samo pripomaže po mogućnosti u svima nametima i potrebama zadrugarskim.

STROŠ. Takovi su slučaji ovgje nečuveni.

ZEM. Onaj, koji otide na dobit, daje, kako prije ugovori sa svojimi ukućani, polovicu ili trećinu dobiti; to osobito tada biva, ako ostane podulje izvan kuće i ako megjutim ostali zadrugari obave bez njega važnije poljske poslove i on dogje kući na gotovu spremljenu ziminu.

DOBR. Mora, ako podulje ostane, drugoga radina na svoje mjesto najmiti, ili od svoje dobiti, koliko ostali zadrugari za pravo nagju, u kuću dati.

T. P. Kad u jednoj obitelji nema radnje za sve članove, tada odvoje jednoga iz mlagjih neoženjenih, te ga šalju na rabotu u isto selo ili izvan sela, za pastira ili zemljodelca. Ako pak zna kakav

---

[1] I samo je pitanje neopredjeljeno, ali se u njemu mislilo o onoj dobiti, na koju idu ljudi težaci na kratko vrijeme i u nedaleke krajeve.

[2] Razumije se, da ono što je kuća stekla bez njega, da mu dijela nema; ali da bi on izgubio svoje pravo vratiti se u rodnu zadrugu te pri diobi iskati svoj dio, za to što se za nekoliko godina udaljio, težko je vjerovati.

zanat te je i oženjen ide u tugjinstvo da zanatom svojim steče što, i sva dobit pripada obitelji. Ako pak žene idu da rade kome, što dobiju zadrže za sebe, i nižu novce sebi na ogrljaj (ђердамы, огарлицы). Ako li pak zadrugar otišavši u tugjinu i ostane tamo mnogo godina, i u to vrijeme mu otac umre, kad se vrati te hoče da ugje opet u rod, valja da predade svu dobit domaćinu; ako ne, tad može uzeti onaj deo koji ga dopada te žive odijeljen za sebe.

LJES. Daje, ako kuća treba novaca; ali ako je bogatija, onda on ništa od dobiti svoje nedaje; šta više, kuća ga hrani i obuva cijele zime, i suviše mu po koji novac daje da sastavi sebi glavnicu kojom će da radi.

38. Šalje li zadruga kakva mladoga zadrugara na kakvu nauku, kako na izučenje bogoslovlja, nautike itd? i plaća li iz zadružne riznice troškove, odkle li?

LIK. Gdje je u stanju i gdje su ljudi malo svijestniji šalju o kućnjem trošku, nu nešto moraju i roditelji tog mladog čovjeka od svoje prćije pripomoći. Kućani se nadaju, da će im taj mladi čovjek s vremenom od koristi biti, i kad sretan bude još koga svog srećnim učiniti i narodu i plemenu svome na slavu i diku služiti.

STUB. Dok je zadružni život u Zagorju cvjetao, rijetko je pošao tko na nauke, češće na zanat, te se je obično vraćao u zadrugu svojevoljno, kao što je većinom svojevoljno otišao. Ako se je pak što takova izvanredna dogodilo, to se je tko obično zauzeo za takoga mladića: rogjak, prijatelj, te je on troškove nosio, a teško da je igdje taj teret na zadrugu padao. A malo je i teško bilo za vrijeme kmetovâ (klake—tlake) jer je onda imao nad kućom nadzor vlastelin (zemaljski gospodin); on je uzimao često čestitije i snažnije muškarce u svoju službu (a i gjevojke). pak ih dao naučiti za svoj dvor kakav zanat kao: kovačiju, stolariju, postolariju, sedlariju, ter su za njega pri dvoru ili u zadrugi radili.

BAK. Nema slučaja sada, a nezna se niti da bi ikad što takova ikoja zadruga bila učinila.

BED. Zadruga nešalje, i ako bi dijete pojedinih zadrugara na nauke išlo, to neplaća zadruga već dotični otac ili skrbnik iz svoje prćije.

GRA. BRO. U ovoj okolici to vrlo rijetko biva, a kad bude, onda se î plaćaju troškovi iz zadružne riznice. To slanje biva više ili kod samaca, ili šalju pojedini članovi svoju dijecu koji su u stanju troškove sami nositi.

BIZ. Zadruga, kao takova, nešalje mladoga zadrugara na nauke niti drugamo, niti pako plaća što u tu svrhu, nego troškove školovanja nose roditelji učećeg se mladića.

KO. BUK. Radi velike zapuštenosti poduke u ovome predijelu o tomu nemože ni spomena biti. Nadati se je da će i u tome do skora bolje biti.

CET. Rijetko se dogjagja, da će jedna kuća, to jest braća poslati svoga člana ili mladjega brata na izučenje kakve škole. Ako se to gje i dogodi, troškovi se neplaćaju od kuće nego od prćije onoga člana, koji je poslao svoga sina na nauk.

MAK. Šalju da se uče bogosloviji, i zadruga plaća iz opće kase. Ako su braća, šalju da se mladić zapopi ili ga šalju u fratre s cijelu da njima više dogje na dio kad se obitelj stane dijeliti, ili s toga što im oni poznije vrate trojstruko, i što preko njih dobiva kuća važnost u okolici.

BOS. Seljak vrlo malo, i to koji je blizu varoši, koja ima kakvo učilište ili na zanat rukodjelstva, a iz daljega nitko; troškovi iz općine kad je u školu; a na zanatu ne plaća se ništa, nego služi bezplatno dvije tri godine kako je gdje običaj u zanatčijâ.

KON. Rijetko; ali šalje, — i kad ga kuća pošalje, kuća zanj plaća dok svrši nauke a ne njegov otac. Otac ako ima svoga može mu, razumije se, dati i od svoje strane kakvu pripomoć.

H. C. B. U Hercegovini i Crnojgori vrlo su rijetke škole pa i to samo za naučiti čitati i pisati i nešto računicé, a tako isto i po Boki Kotorskoj (po selima). U prva dva predjela rijetko će poslati dijete i na ovu malu nauku, već samo šalje ga u obližnji manastir, u kojemu svud bez razlike žive najprostiji kalugjeri te jedva znadu nekako skrpiti pravilo crkveno i izvršiti svete tajne a u pisanju starinskom bez ikakve crte kaligrafične. U manastiru se dijete dakle obučava iz bukvara, pa kad časlovac i najpotle psaltir izuči, on je već sve škole — a to se razumije i bogosloviju (!) svršio. Nikada u manastiru neuči već samo onda kad nikakva posla manastirskoga nema, i kad je volja kalugjera te mu što-što prokaže, a više puta nezna ni on isti što stoji ili šta znači ono što je djetetu kazao. Slobodno mogu kazati da ih polovica kalugjera i popova ima kojima je staroslavenski jezik posve nepoznat. ([1])

[1] Što je gogj kazano o školama i o učenju u opće, to će bit bilo tako u Crnojgori dok je odgovorilac tamo živio, ali je u poslednje vrijeme, osobito u tome obziru, znatan napredak učinjen.

Krsti vodu pope Vukosave,
Krst mu ruka a petrahilj struka!

Uz to novodi odgovorilac i slijedeće stihove iz „Gorskoga Vijenca:"

Ćudna popa, jadi ga ubili! —
Kad u tvoje (pismo) tako osijecvš,
A da što bi tugjijem činio? —
Kakav nauk tako i čitanje,
Ko će bolje, široko mu polje!

— U pamet sam dobro utuvio,
Leturgjiju, krstit i vjenčati;
Pa kad mi je koje za potrebu,
Ispjevam je ka pjesmu na usta,
Pa zašto bih knjige otvarao? (*Gor. Vjenac.*)

H. K. To se dogagja ali ne često, i kad se dogodi, ako je otac živ, on obično plaća, ako nema oca te ga pošalju zadrugari tad, razumije se, plaća kuća iz opće kase. I za djecu koju misle zapopiti, te ih u učionicu šalju, plaća kuća, jer *bir* kako je kazano ide na korist cijele kuće.

LJUB. Šalje i u školu i na zanat.

GUBG. Toga doslije nije bilo, čemu je uzrok poglavito sirotinja, a i ne razbugjena svijest o nauci; jer se još misli, da ne treba više znati niti drugčije raditi, nego onako kako mu je radio gjed i otac.

STA. PA. Svojevoljno ne šalje ni Slovak ni Srbin ovdašnji zadrugara na nikakvu nauku. Ako mora koji zadrugar na nauku ići, onda se moraju troškovi iz zadružne riznice plaćati.

STROŠ. I to se rijetko dogagja, jer naš narod neuvigja korist nauka.

ZEM. Šalje kadšto zadruga mladoga zadrugara na nauku i u više škole, kao što je gimnazija, bogoslovija i plaća iz zadružne riznice troškove, ali ponajviše troše rogjeni roditelji iz osobine, a dobrom učeniku neuzkraćuje ni zadruga milosti. Često dade zadruga mladog zadrugara i na zanat, ponajviše zidarski, tesarski i kovački, i mladiće koji s' dobrim uspjehom svrše početnu i normalnu učionicu, daju krajišnici u satnijsku pisarnicu, gdje se pripravljaju za podčastnike vojničke i upraviteljstvene, od kojih poslije mnogi u vrijeme ratno postanu i častnici. I sam je dopisnik iz krajiške male zadruge, koji, svršivši početnu i normalnu učionicu, otišao je te bio školjski upućenik i preparand i poslje postao učiteljem njema-

čke škole. Nu tuži se da je jeo gorke zalogaje, dok bi izgledao milosti iz ruke zadrugarâ. Teško loncu, koji pogleda začinu iz susjedstva, tako i onom, tko gleda pomoć od krajiške zadruge.

DOBR. Daju ali rijetko, i tad se iz opšte riznice plaća.

T. P. Bogatije obitelji izbiraju bez razlike pametniju djecu te ih šalju u varoško učilište ili u kakav manastir; troskove podmiruje domaćin. Kad se tamo nauče, u koliko je potrebno seljaku, vraća se i žene ga i poslije ga ili zapope ili se priugotovi da prime upravu obitelji. Ma koliko on radi učenja ostao izvan kuće, negubi nikakvo pravo u obitelji.

LJES. Šalju da uče za popa, učitelja, na zanat. Domaćin, ako je oženjen, sam naznačuje koga će poslati na nauku iz svoje djece, i on može koga hoće bez da pita za to druge zadrugare. Zadrugari takogje šalju svoju braću ili svoju djecu u školu. Sve to biva na opće kućevne troškove.

39. Ako zadrugar ostane nekoliko godina izvan kuće, gubi li ili umanjuje li svoje pravo na zadružni imetak, i može li se kad mu je volja povratiti u zadrugu?

LIK. Kad zadrugar nekoliko godina izvan kuće bez ikakve nužde i koristi ostane, negubi on pravo na sve kućno imanje, ali ga umanjuje i rek bi da ga samo dio stežera ide. On se kući može povratiti kad ga je volja, ali u zadrugi već od prigovora teško bi ostati mogao: „Bitango, kuda si se skitao? da si za što valjao, bio bi tamo i ostao: mi da ti žitak uzdržavamo, da za te danak i popa plaćamo, a ti da se što kud klatariš, pa opet dolaziš ovo što smo mi žuljevima krvavo stekli i uzdržali s nama dijeliti! Tako bi svaka bena umjela!“

STUB. Bivalo je i ima slučajeva da je zadrugar u mladosti otišao za zanatom u vojsku, ili u svijet bježeći pred vojništvom, dok su se momci hvatali u vojsku, ter se nakon više godina povratio i bio kao ukućanin smatran. Samo nije imao prava, dok je jedino zadružan život vladao, tražiti da mu se odjeli ili isplati njegov dio, već je mogao doći uživati u zadrugu. Nu sada iz pozitivnog zakona nastade običaj, da dio svoj traže te da im se isplaćuje.

RAK. Negubi ništa. Može se povratiti kad hoće.

BED. Po mnijenju puka negubi, i može se povratiti, nu u tom ima raznih mnijenja, jedni tvrde drugi niečju, odlučuje vlast.

GRA. BRO. On gubi, samo dok je otsutan, pravo na zadružni imetak, a kad se opet u zadrugu povrati — što učiniti može, kada mu

je volja, ako nije odijelivši se svojim dijelom otišao — uživa potpuno pravo na zadružni imetak.

KO. BUK. Zadružar se može po volji povratiti doma, kada mu to starješina ili otac dopusti, ili ga pozovne; na diobi on ipak nema dijela od onoga što su ostali bez njega uradili. I ako su lozu ili kakvo voće posadili ili što drugo svojim sobstvenim trudom učinili, to samo pripada onima, koji su pomagali, a ne svemu zadruštvu; a što je općim novcom kupljeno ili sagragjeno, zadružar, ako i nije pripomogao raditi, ne gubi ništa.

CET. Ako kakov kućni član ostane izvan kuće više godina, on, ako je brat ili sin, uvijek ima pravo na svoj zakoniti dio imetka, i može se povratiti kad mu je volja na svoju očevinu.

MAK. Negubi nikakva prava na kućno imanje, a može kad god hoće da se vrati te da žive i radi kao svaki drugi zadrugar.

BOS. Negubi kod roditelja, i može se vratiti kad hoće, ako nije posve opak, kod braće umanjuje ili posve gubi, osim očevine.

KON. Dokle god je živ on koji se udalji iz doma, ako to nije bilo uslijed diobe, on ima pravo vratiti se doma kad ga je volja, pa bilo to i nakon 30 godina i više. U Magudovoj kući n. pr. bio je jedan stari kapetan, Mato, koji je izišao iz doma 1780, a vratio se 1820 god. i odmah je bio primljen kao da je sve to vrijeme doma živio, bez da je donio ni blaga ni koristi kući. Ali je sutra dan bio poslan odmah u mlin, za korist kuće. Za godine njegova otsustva vlada pravilo: *ko radi taj i raduje*. Takogje ženske neudate imaju pravo ne samo ostati u kući za života nego, ako su se i odaljile od kuće n. pr. otišle u službu ili na dobit, te se ne udadu, imaju potpuno pravo vratiti se doma i provesti tamo svoju starost do smrti.

H. C. B. Koji god zadrugar otide makar gje po svijetu (koje vazda biva s dozvoljenjem domaćina i sve kućne čeljadi) s namjerom da štogogj steče, i koliko bi god stajao, on nikad negubi svoje pravo na zadružni imetak, već samo onda kad se nebi htio povratiti, ili nebi imao s čime, kao što je kazano pod 33. Mlogo se puta dogodi, da se kojemu okrene nesreća t. j. da mu se neda steći zbog prigode, ili mu more utopi, ili potrošio u dugu bolest, pak se poslije dvije tri godine povrati kući, preobladavši mu muka stid, te kao pravi grešnik kad pristupa k' božjem oltaru na pokajanje, žalostivo pokazuje svoj kućnjoj čeljadi njegovu nesreću i žali što se vratio praznih ruka doma. Ni u ovakovom slučaju zadruga ne-

će mu odkazati pravo na imetak, odbijajući vazda na nepokolebimu vjeru u *sugjenje* (sudbinu).

Tako je Bog htio!
Kad Bog neće, nemogu ni svi sveti.
Što gogj je od Boga, slagje je od meda.
Pleti doma kotac, kao ti i otac.
Svud je poć al je doma doć.
Tugji svijet, pravi nijek.

U zboru narodnjih pjesama dopisnika ima, kako Bajo Pivljanin nije htio više živjeti u selu, nego za inat očin prihvatio se druge radnje pa evo kako se žalio:

— *Orah, kopah, nedadoše Turci,*
Čuvah ovce, poklaše ih vuci,
Stah trgovat, nedaše ajduci,
Jašikovah, ne daše junaci,
Ćah po moru, ne daše Latini,
Oćah učit, ali nemah para;
Te se vratih ocu na odžaku,
Privatih se kuke i motike.

H. C. B. Može, i pravo svoje negubi dok je god živ. Ipak da do razdijela dogje, te je kuća u njegovu otsustvu napredovala, tad on uzimlje štogod manje, barem od stoke, jer su ostali doma radili a on nije.

LJUB. Ne gubi; i može se svagda vratiti.

GURG. Niti gubi niti umanjuje svoga prava; i može se vazda povratiti.

STA. PA. Zadrugar negubi nikad pravo na zadružni imetak, i može se kad mu je volja, ako nije činovnik ili častnik, u zadrugu povratiti.

STROŠ. Rijedak je slučaj, da bi koji zadrugar tako dugo od kuće izostao bez važnog uzroka, nu svakako bi gubio pravo na stečevinu za vrijeme svoga odsuća, ali se ipak u kuću vratiti može.

ZEM. Ako zadrugar drage volje ili svojevoljno, bez ikakva primoranja, ostane nekoliko godina izvan kuće, negubi posve pravo na zadružni imetak, i može se kad mu je volja povratiti u zadrugu, ali na pokretni imetak izgubi pravo. Ni na ovaj ni na onaj imetak negubi pravo, ako proti svojoj volji ostane i više i mnogo godina izvan kuće n. pr. bude kao vojnik zarobljen, kao zločinac zatvoren ili se od zuluma, kao što biva u Bosni, pohajduči.

DOBR. Obično ga opet prime i negubi niti umanjuje pravo. To samo iz bratske ljubavi biva. [1]

LJES. Ne gubi ništa, i može se povratiti kad ga je volja. Ako je i on donio novaca i predao ih domaćinu, onda ima pravo u svemu da bude pun zadrugar; ako ne predade svoje novce, onda nema prava da traži račun novčanoga kapitala. No on donio ili nedonio novaca, ima pravo da se oženi na troškove zadruge, i da živi sa ženom u zadruzi.

40. Kojijem se redom žene zadrugari i što je u tomu redu osobita?

LIK. Redom kako je koji stariji. Nedopuštaju, da se mlagji prije starijega ženi, izim kad ovaj za ženidbu nije, kad se neće da ženi ili kad mlagjemu svoj red ustupi.

STUB. Buduć je ženâ u zadrugi od potrebe kao i muških: to se domaćin brine, da momke oženi dok dorastu. U zadruzi se pazi i na pojedine obitelji, familije, pak se to i kod ženidbe u obzir uzima; od jedne nesmije biti preveć njih oženjenih da se ne bi druga tim zanemarila. Pazi se takogjer na zrelost dobe, sposobnost, valjanost i poslušnost. Jer ima, gdje se dobar momak u 18oj godini oženi, dočim drugi nevaljan do 30-te godine može biti bez žene. Pazi se i na njegovu volju, jer ako se neće ženiti ne siluju ga, ili ako se baš hoće ženiti nemože mu se kratiti, ako neima tomu važnih uzroka.

RAK. Nastupio li je dječak 18tu godinu, pa privoli na ženitbu, to će ga domaćin ženiti o Katarinju. Udovci se žene obično zimi. Ovgje kažu: *mjeseca siečnjâ.*

BED. Uvjek najstariji, od vojničtva oprošteni: druge osobitosti neima.

GRA. BRO. Kad koji mladić prispije za ženitbu, što obično od 18 godina na dalje biva, tada se i ženi, udovci pako kad si koji nevjestu najde.

KO. BUK. Običaj je, da se zadrugari po starosti godina žene, ako tomu nebi kakova osobita zaprijeka bila; u ovome kod našega naroda nebiva nikakve osobnosti.

CET. Zadrugari ili braća žene se po redu t. j. najprije najstariji, pa za njim brat do njega i t. d. Ali se nigda neće nabrzo oženiti, nego će vavjek koja godina proteći dok se drugi oženi, već da je prijeka potreba.

[1] Teško da bi to bilo iz čiste bratske ljubavi kad on ne bi imao prava vratiti se.

MAK. Žene se po starješinstvu, kako se ko prije rodio, samo u slučaju kakvom osobitom, da stariji neće ili nemože zbog kakvog tjelesnoga nedostatka, tad mlagji može da 'ga preskoči. Gjevojke pak nemogu da se preko reda udadu jer misle da bi starijoj tim sreću ubila, i to rijetko kad da domaći dozvole. A mlagji brat takogje teško da se oženi prije no što se udala starija sestra i sestrama naprotiv dozvoljeno je udavati se prije neg što se njihova starija braća ožene.

BOS. Redom po dobi, gdjegod koji i preskoči red, ali opet bude pitan prije stariji, tako i kod udatbenica.

SAR. Pri udavanju kako Sarajke tako i seljakinje udaju se redom: najprije starija pa poslije mlagja, a ako imadu brata za ženidbu obično brat im se neženi dok se one nepoudadu. Ali ako se n. p. starija već udala, a mlagja je pet—šest godina mlagja, onda će se brat i prije oženiti, ali ako je n. p. starijoj sestri 23, bratu 21, a mlagjoj sestri 21 godina onda će brat počekat dok se i ova uda.

KON. Obično se svi žene koji su za ženidbu: isključeni su suludni i lienčine koji raditi neće ili nemogu. Žene se po starješinstvu članova zadruge bez da se gleda koliko je u koga oca sinova oženjeno.

H. C. B. Predstavimo sebi da su u jednoj zadružnoj familiji 4 brata i sva 4 da imaju i sinova i kćeri na ženitbu i na udaju. Nikad se neće mlagji u kući oženiti ili djevojka udomiti prije onoga te ga je red, a osobito sestra mlagja prvo starije (niti mlagja smije oplesti kose na gjevojačku doklen joj se god starija sestra ne vjeri), inače starija se već nebi nikad udala, zato što bi svijet rekao: „jest nešto do obraza ili do čuruka (tjelesni nedostatak.)“

H. K. Žene se po starješinstvu, tek kad se stariji oženi ili kaže da se ženiti neće tada tek dolazi red na onoga koji je po godinama za njime i takim redom dalje do najmlagjega. Preskače starijega samo tada ako ima kakav nedostatak fizični ili duševni: ako je neizlječivo bolan, ako je lud itd.

ŠAB. Zadrugari se žene, kao što se i zadrugarke udaju, redom po godinama. Grdna je sramota za domaćina, ako ženi ili udaje preko reda.

LJUB. Po starješinstvu t. j. najpre onaj, koji je stariji godinama. Ako se mlagji ženi prije starijega, onda ište od ovoga dopuštenje. Opisačev brat n. p. pitao je najprije njega da se nenaljuti i da mu dopusti prije njega ženiti se.

GURG. Obično se žene po starješinstvu godina. Mlagji se brat nesmije oženiti prije nego mu se brat oženi ili se sestra uda. No biva da se na to i ne gleda, osobito n. pr. ako je stariji brat ružan te nemože da nagje sebi gjevojke, ili ima kakih drugih velikih mana, s kojih se ne može da oženi.

STA. PA. Zadrugari se žene po starini godina, tako da se nesmije mlagji brat prije od starijega oženiti ili starija sestra od mlagje zaostati. Zajedno se može više braće i sestara oženiti i udati.

STROŠ. Kad koji mladić doživi 18tu godinu ima pravo ženiti se, i to na opći kućni trošak: to je obični red sviuh kućnih mladića.

ZEM. Zadrugari se žene u dom, kako koji doraste za ženitbu, a udovci kad koji nagje drugu ženu. Ako je tko nemoćan za ženitbu, ženi se mlagji i prije starijeg, koji kadšto ostane za uvijek neoženjen.

DOBR. Svaki po redu po starješinstvu.

T. P. U svakoj obitelji po redu rogjenja n. pr. ako se u roditelja jedne godine rodi muško dijete, a druge žensko, a muško ostane neženjeno i do 30te godine, žensko mora da čeka sve dok se starije muško neoženi. Ipak ako se prvorogjeni neoženi iz kakvih nedostataka prirodnih, ili se pokalugjeri, tada ko slijedi može slobodno da se ženi ili udaje. Ako se desi, te kakva gjevojka neće da čeka, nego se samovoljno udade, isto tako i muško, oni gube pravo svako na svoj dio u obiteljskom imetku, osim te je roditelj umro, i obrati se turskomu sudu, koji prisili dati i takim njihov dio.

LJES. Kako se ragjaju, tako se i žene t. j. po godinama; niko nesmije da se oženi prije nego što se oženi stariji brat, ili sestra uda. Kad hoće da se uda mlagja sestra ili brat da se oženi, oni moraju da traže dozvolu od starijih; ni otac ni majka nemogu da primoraju starijeg sina ili kćer da preko volje tu dozvolu dadu. Samo kad je na starijem kakva tjelesna i moralna mana, koja mu priječi ženiti se ili udati se, tad može i mlagji preko reda stupiti u ženidbu.

41. Za slučaj gladne godine ili kakve druge potrebe, je li dužan imućni zadrugar dati zadrugi svoju osobinu, i ako jest, u kojoj mjeri to biva i pod kojijem uvjetima?

LIK. U slučaju gladne godine ili kakve druge potrebe treba imućan zadrugar svojoj zadrugi svojom prćijom ili osobinom da ispomogne bez iskanja kakova prida na to svoje pozajmljeno imanje. Zadruga tako treba da mu u svoje vrijeme zajam povrati i nešto

prida dade, po veličini zajma: koju ovcu ili janje, koju forintu ili na opanke, da se nereče, da je sasvim zabadava uzajmljeno bilo.

STUB. Kad zadrugi hrane manjka ili druge potrebe, dužan je domaćin pobrinuti se, da se na posudbu dobije, kupi. itd. Način može ustanoviti posavjetovav se sa družinom, nu pojedinac nije dužan svagda *osebunjka* dati, a ako dade može zahtjevati da mu se plati ili vrati.

RAK. Nije dužan. Dade li ipak to mu se poslije gotovim novcem plaća, ili u naravi vraća.

BED. Nije; ako pak hoće to onda usljed pogodbe obično uz dvostručni povratak.

GRA. BRO. To nijedan zadrugar učiniti nije dužan. Nu ipak dogodi se da u takvim slučajevima imućniji zadrugar od svoje osobine posudi zadrugi novaca, a ova se samo ustmeno obveže, do koga će mu roka povratiti. Taj zajam biva bez kamata.

KO. BUK. U slučaju gladne godine ili kakove osobite nužde bogati zadrugar nije dužan svoju imovinu dati, ali ako se inače nemože, to on učini ugovorom da mu se dano povrati kako nužda progje.

CET. U slučaju gladne godine ili kakove druge potrebe, nagje se da brat, koji ima prćije, dade u kuću iz svoje osobine štogod, a to pod uvjetima: da mu se vrati iduće godine i da mu se šta kamate (dobiti) na to dade, sasvim tim što u tu zadrugu i on pripada.

MAK. U slučaju gladnih godina, te koji zadrugar ima novaca, daje obitelji pod uvjetom da mu se isplati, jer kako je kazano, zadrugara ima, koji imadu svoju osobinu.

BOS. Nije dužan, ali obično biva u nevolji bez uvjeta, a njekad da mu se nadoknadi sljedujuće bolje godine.

KON. U takomu slučaju on je dužan dati što više može — ako neće, a oni ga iščeraju iz kuće. Obično mu se nevraća što je dao, jer se drži da je to glavna dužnost svakoga člana, pomagati kuću u svakoj potrebi. I u takijem zgodam, premda zna da mu se vratiti neće, dade svaki što više može.

H. C. B. Gladne godine, zadružne i imućne familije obično zadužuju inokosne ili sirotne, koje se zove *u veresiju* a to najviše žitom svakojakim, u priček do novoga žita, ili u parama. Razumije se samo po sebi da se dava ovi zajam s višom ili manjom kamatom, koja zavisi o duši zajmodavca, jer gladan ne pita „pošto je? no ima li“? Imućnije familije, osim ovoga zajma, nijesu lijene da

dadu siromasima koji prose po komad hljeba, ili po malo sira, malo mesa, ili ako nejma gotova hljeba, pruže mu po pregrst žita.

Glad oči nema!
Ko prosi, da krunu nosi, valja mu dati!
Očima gleda, a srcem prosi.
Štap i torba to je od Boga (t. j. sugjeno).

Kad se god pruži milostinja siromahu vazda reče oni, koji mu dade: „na božiji put"; i u sebi namijeni na koga on hoće n. p. pred dušom mrtvijeh ili „za zdravlje živijeh," ili „za napredak djece." A kad slučajno nema baš ništa da prosjaku pruži odgovori mu: „dati će bog da se namjeri, nego ajde, bog ti dao na druga vrata!"

H. K. Ako je velika potreba on je nekako usilovan da dade; istina ne vraća mu se što dade, ali za to on dobije velik upliv u kući i često i domaćin postaje.

STA. PA. Ako bi gladna godina nastala, dužan je zadrugar svoju osobinu u zadrugu pod tim uvjetom dati, da mu drugi zadrugari dadu nekakovu nakladu u novcu i t. d. u doba bolje godine.

STROŠ. U takvom slučaju svaki zadrugar dade kući u zajam koliko koji može, budi gotovog novca, ili što drugo, al mu se vrati.

ZEM. Za slučaj gladne godine ili kakve druge nužde dužan je imućni zadrugar već iz čovječnosti i bratinske sloge i ljubavi dati zadruzi, i daje rado svoju osobinu, i to pod uvjetom zajma brez kamate, tako da mu se povrati ili naknadi kad bude moguće. Velika bi sramota bila nepomoći svojim kad i koliko tko može. U tom je naš narod dašan i milokrvan.

DOBR. Daju ali rijetko, jer se imućniji zadrugar vlada poslovicom; *„sa svojim jedi i pij, ali netrguj!"* nego ovgje obično oni od drugoga posude novaca ili hrane, a imućni zadrugar opet drugoj zadrugi dade i tako se pomažu.

T. P. U slučaju gladne godine ili kakve druge nesreće, domaćin treba da se stara za sve nužde domaće.

LJES. Dužan je dati, no poslije mu se vraća sve, kad bude dobra godina. Samo se procenti nedaju.

42. Koji su znaci poštovanja i posluha mlagjega zadrugara prema starijemu? da li samo nazivanje: *striče*, *tetka* i t. d. ili drugi koji?

LIK. Osim nazivanja *striče, tetka* i t. d. znaci poštovanja prema starijemu sastoje se u tome, da mlagji pred starijim ustane i kad hoće sjediti svoje mu mjesto ustupi, zatim u tome, što mu gleda

rado i dragovoljno kakvu uslugu učiniti. Osim toga ženske starije zadrugare i izuju.

STUB. U narodu je običaj da mlagji starijega uz njegovo ime doda *stric, strina, tetak, tetka, nevjesta, zalva, ded, baba*, i t. d. zove *vi*, a to je tako daleko u običaju, da sestra starijemu i uglednome bratu kaže *vi*. To se osobito megju muškim i ženskim spolom opaža, dočim se neda za muške megju se tako točno označiti. Za stolom se takogje opaža neka prednost starijega pred mlagjim. Pri jelu svi muškarci koji već obavljaju radnju u polju, ili barem volove i konje pasu, sjede za stolom, dočim svi mlagji, i muški i ženske pa baš i udate žene, jedu stojeći, jer bi za njih bilo stidno sjesti; sjede samo starice i žene tugje koje ili dogjoše u goste ili poslom (kao babice, vračarice i t. d.). I sama *gospodarica* nije za stolom, ali samo za to što prigotavlja i šalje iz ognjišta jela na stô.

RAK. Osim nazivanja rodbinskim nazivom jest jošte *vikanje*, kojim se služe žene prama svojim mužem, snaše prama neoženjenu momku[1], al ne obratno.

BED. Neima pozitivnih znakova poštovanja, zavisi samo u nazivanju, jedini megjusobni (križevoti) kumovi pružaju si ruke (rukuju se) prigodom sastajanja u znak svoga kumstva.[2]

ŽUM. Premda su većinom razdijeljene zadruge, imade još i danas taj običaj, da mlagji zadrugari i zadrugarke nazivlju starije *stricem* i *tetkom*.

QRA. BRO. U sadanje doba jest znak poštovanja mlagjega zadrugara prama starijem samo nazivanje: *majko*, *striče*, *strino*, *tetko*, *bajo*, *snašo*, *golube*, *paune* i t. d., no gdje gdje ima još i to: da se mlagji stidi pred starijim koga nagrditi, ispsovati i kleti; a posluha je u obće ta, da mlagji starijega, ako mu ovaj što reče, u svemu posluša.

Prije 25—30 godina bio je znak poštovanja starijega po mlagjemu još i taj, da se je mlagji stidio pred starijim pušiti, uz svoju ženu sjesti, s njom ili kojom drugom ženom pripovjedati, da i istu svoju vlastitu djecu milovati.

KO. BUK. Mlagji zadružar počituje starijega nazvanjem: *striče*, *djede*, i t. d. ne jede i ne pije prvo njega, digne se iz pred njega, to jest ukloni se izpred njega i ustupi mu svoje mjesto, ako li je pak sijed i osobitoga otličja dostojan, skine kapu i ljubi ga u

[1] Trebalo bi objasniti što je to *vikanje*. Ne znači li to da mu kaže *vi* mjesto *ti*?

[2] Ovgje je ipak riječ o jednokućanima.

ruku poslije njegova ili svoga poduljega odsutstva i nekazuje mu ni o čem nego upitan.

CET. Mlagji članovi kućni ili sinovci za znak počitanja prama starijima zovu starije sa epitetom: *oče, striče, majko, strina, baba, ujče, ujno, gjevere* i *drago,* zovu ženske; a gjeveri nevjestu, *snašo* itd.

MAK. Mlagji članovi obitelji, moraju ne samo prosto nazivati: *striče* i *tetka* ili *strina,* no i slušati sve jednako kao i svoje roditelje; kao što mora slušati i sve ostale članove obitelji starije sebe.

BOS. *Ćako, babo, striko, braco*; — domaćici: *majo, teto!*

KON. Starijega počitaju kako i drugovgje, n. pr. daju mu odličnije mjesto na trpezi, kad se radi, starijemu daju lakšu radnju, kad putuju te nema konja, konj ide starijemu a mlagji ide pješice i t. d. što se tiče ustmenoga izraza mlagji zovu starije: *dundo, tetka* ili *striče* i *strina,* a stariji mlagje zovu po imenu. U ostalom ako se i megju mlagjijem koji god odlikuje pameću i razborom i njemu se daju naznačene prednosti samo što ga nezovu nigda *dundo* ili *tetka.*

H. O. B. Svuda po našemu narodu (prostome) poštovanje i stid mlagjega spram starijemu prelazi sve druge manje i više izobražene narode, kao što i u moralu. Vazda mlagji starijega po svome zvanju, svojti ili po milosti zove, n. pr. popa: *pope!* kalugjera: *duhovniče, kneže, vojvodo, kapetane!* i t. d. A šta spada na svojtu (izvan kućne čeljadi): *striko* (očina brata), *poočime,* (očina pobratima), *kume, komšija!* i t. d. kućnu čeljad: oca *babo* ili *tato,* majku: *mati* ili *nano, strino!* stričevu ženu: *tetko!* očinu sestru, *snaho!* bratovu ženu i t. d.

H. K. Ne samo ga zove *striče* ili *tetka* nega dok je veoma mlad ljubi u ruku, posluša ga kad ga zamoli da mu što donese, doda i t. d. U opće štovanje starijemu zadrugaru sa strane mlagjih nije propalo još u Hercegovini i Crnojgori.

ŠAB. Znaci poštovanja ovi su: ne sjediti pred starješinom, dok ne rekne; pred njim mnogo nerazgovarati; ljubiti u ruku.

STA. PA. Zadrugari muški zovu starijega kod Slovaka *bači,* kod Srbalja: *striče, tetka, čiča* a kod njemaca: *Vetter.*

STROŠ. Ne samo nazivanje *strica* ili *tetke,* nego mlagji starijeg zapovijed i želju ispuni, rado im posluži i u nuždi pomogne.

ZEM. Znaci poštovanja i posluha mlagjega zadrugara prema starijemu nisu samo nazivanje: *striče (čiko), strino, tetko,* i t. d. nego mlagji smatra u starijem svoga zapovjednika, savjetnika, učitelja i najpouzdanijega prijatelja, smatra u njemu odgojitelja i otca, pred kojim se stidi štogod nepristojna reći ili učiniti, kamo li ga uvrije-

diti. Gdje tako nije u zadrugi, zlo se prolazi i nema napredka i sreće.

DOBR. *Striče, čiko, braco, babo, bato, strino, tetko, ujno* i t. d.

T. P. Obično mlagji članovi obitelji poštuju starije, tako mlagja braća zovu stariju braću бaйчо, a sestre како, braću očevu чичо! ženu mu стрино! a tetke лелл! sve udate žene кале! braću materinu вуйчо! a žene njihove учиноiо! Sinovi nevjeste i djeca zovu domaćina тате! a domaćicu мамо! snahe zovu svoje starije družice: како! a zaove кждживце! a te opet zovu nevjeste калино! Muški članovi bez osobenog dozvoljenja nesmedu pušit duvan pred domaćinom. Svi pak bez ikakve iznimke jedu i piju na jednoj trpezi.

LJES. Nazivlju se: Батю, кака, чича, леля, булж, стринка, вуйчо, вуйна, тетю, тати, баща, тейко, дядо, баба, мама, майка, свато, сватя, крьстникъ, крьстница, драгинко, калина, свекъръ, свекърва, тесть, таща; pred starijima treba mlagji da se ponašaju s poštenjem.

Уши да имашь, языкъ да немашь!
Много слушяй, малко гълчи!

43. Trošak za odjeću i obuću, dava li zadruga za svekolike članove, ili davaju nešto i pojedinci ili njihovi roditelji, i u kojoj mjeri?

LIK. Svaka žena u kući osigurava odjeću i obuću, osim kape i opanaka, za se, svoju djecu i muža, i sramota joj je, kad joj muž i familija nije dobro obučena, a njemu je sramota kad mu žena bosa ide (bez opanaka). Za prteninu dobije svaka žena i gjevojka jarak ili više zemlje za konoplje, koju sama obragjuje kao i vunu što ju zadruga od svojijeh ovaca dobije, koja se na čeljad podijeli i ženama zbog daljeg obdjelavanja izruči. Ove ju kao i konoplje same obragjuju i zgotavljaju platno i ostalu odjeću i obuću.

Opanke i kape zadruga sama daje, opanke sama radi, a kape gotove kupuje. Kad zadruga vune nema, kupi je a kadkad ženama ostavi, da je one nabave, odkud znadu, te u tome slučaju drugome za nju predu, tkaju žanju ili je drugom kakom zaslugom dobivaju. Ipak za konoplje za sirote i njihov dio vune preda se kojoj gjevojci ili ženi u kući, koja je obregjuje i sirote odijeva. Za sluge se odredi, koji im komad odjeće koja žena dati ima, ili ju domaćin od kućnog novca nabavi.

STUB. To se po običaju ravna, kako gdje. U opće se za obuću i odjeću mora gospodar samo ongje brinuti, gdje je sve skupno, gdje

nejma nikakve osobine, da bi pojedina familija mogla sama sebi nabaviti (u Slavoniji); nu gdje imadu svoju stoku ongje se zadrugarke i zadrugari obično prigotovljenjem odjeće i obuće skrbe. Rubinu (platnež) u svakom slučaju si kod kuće zgotove, sijuč konoplju i lan na sloge, pak to svaka žena priredi za svoju obitelj, izprede a onda dade satkati takogjer na svoje troškove. U Slavoniji žene same satku.

RAK. Zadruga nabavlja svim članovom opanke; odjeću nabavljaju mlagjim roditelji, oženjeni sebi sami, sirotčad obskrbljuje sa svim zadruga.

BED. Svaki zadrugar odjeva se sam, kao i ženu i djecu.[1]

GRA. BRO. Muškim zadrugarom kupuje se odjeća i obuća iz kuće kadgod jim treba a moguće je kupiti, a ženske dobiju samo jedne opanke preko godine i kabanicu (gunjac) jednu skoro za uvjek.

KO. BUK. Obično se svakomu odjeća dava iz zadruge, ali ako su zadrugari prćijom bogati, ili za sve sami misle, ili za nekoje manje stvari; koji zadrugar prćije nema za toga mora se zadruga brinuti.

CET. Trošak za odjeću i obuću kućni je, kad su u zadruzi djeca samo jednoga oca. Ako su se sinovi iizženili pa imaju prćiju, onda se gjegođ dogodi da oni sami odijevaju svoju djecu, osim obuće koja je uvijek kućna. Tomu je najviše uzrok što zadruga neće da kupuje koje kakve stvari djeci, što bi njihovim materama povoljno bilo, nego samo prosto odijelo da nisu goli. Braća se svagda sva iz zadruge odijevaju i obuvaju da je svima ravno, jer bi jedan mogao imati prćije pa se odijevati a drugi ne. Ženama samo kupuju obuću, a i djeci svu robu, ako se nemogu drugojačije izvan zadruge odijevati.

MAK. Obuću i odjeću dava zadruga svima članovima obitelji bez razlike. Osim nevjestama novo-dovedenim, kojima nedaju obuću za godinu dana a odjeću za njekoliko godina, s toga što one svoju potrebu donose, da im traje najmanje 10 godina.

BOS. Zadruga svekoliko, osim ako bi koji lovom, duhanom ili drugim čim zavrijedio, prteninu obično žena svaka svomu mužu ili sestre braći spremaju, i tude se lan i vuna razdijeli na prelje, gdje to nije onda zadruga daje u opće sve.

KON. Kuća dava od svoga dohodka i po svomu mogućstvu svijem članovima odjeću, obuću, hranu i t. d.

H. C. B. Već je kazano da se domaćin i domaćica skrbe kao za hranu tako i za odjeću sve kućne čeljadi. A što bi od haljina rod-

[1] A starce i starice tko?

bina udate nevjeste u onoj kući dala, to nije po nikakvoj dužnosti nego dar iz milosti.

H. K. Odjeću i obuću daje zadruga iz opće kase svijem članovim a Pače obično neće muž ženi ništa da kupi jer zna da će joj i bez toga domaćin kupiti što joj treba.

LJUB. Kapu, obuću, i praznične haljine većinom nabavljaju zadruge; a košulje, čarape, pojasove, podveze, gunjeve i t. d. izragjuju žene muževima i svojoj djeci. Ako zadrugar nema žene, sestre ili majke, onda se odredi koja će ga od snaha odijevati.

RO. AZ. Zadruga t. j. domaćin iz opšteg imanja nabavlja i obuću i odjeću; no ima na mjesta, gdje svaki svojoj djeci nabavlja i obuću i odjeću t. j. još s rana podijele n. pr. njih dvoje ili troje snaha svu *težinu* (kudelju) na onoliko *talova*, koliko ih ima braće u zadruzi, pa od toga svaki svoju djecu i odijeva. No takva zadruga, koja tako stane raditi, već se kloni raspadanju.[1]

GURG. Troškovi u zadruzi čine se podjednako za sve članove.

STA. PA. Za odjeću i obuću dava zadruga troškove svijem zadrugarima. Kod Slovaka moraju matere svoju djecu do onde odijevati, dok nebudu mogli u zadrugi raditi.

STROŠ. Koja je zadruga moguća i novca ima, što od općeg troška preostane, te novce oženjeni zadrugari na jednake dijele podijele i tako isti sebi i djeci svojoj odjeću i obuću kupuju; osim toga muškoj djeci, koja su kući koristna stoku čuvati i poslovati, odjeća se i obuća kupuje iz opće blagajne.

ZEM. Trošak za odjeću i obuću dava zadruga za one članove, koji su poslenici i čobani. U mnogoj zadrugi, osobito po Slanoviji ostavi se jedna strana novca, podijeli se megju oženjene zadrugare podjednako; udovci i udovice dobivaju polu one svote što padne za oženjene: muža i ženu. Odrasli momci i djevojke kao poslenici dobiju takogjer ponješto. Roditelji svojoj djeci bolje stvari kupuju iz osobine.

DOBR. Što je nužno daje zadruga; ako pak mati svoju ćerku osobito odjeti želi, to mora sama od svoga nabaviti. Običaj je ovgje da gjevojke skoro svake mode popratiti moraju, i to ako na drugi način do novaca ili do haljine doći nemože to postane nevaljala, i tim načinom zasluži.

T. P. Kako je već kazano seoske obitelji ne kupuju haljine, nego same ih prave, pa se daju svijem jednako. Naprotiv obuća, sô, sa-

[1] Tu još nema uzroka raspadanju gdje se samo dijeli radnja da je lakša, a to je po svoj prilici u našem slučaju.

pun, svijeće, oriž, gvoždje i ostale kućne potrebe, koje zadruga neproizvodi, kupuje domaćin iz opće kase.

LJES. Zadruga dava trošak sa običnu odjeću i obuću svim članovima; ali ako koji ima svoju osobinu, on može kupovati za svoju ženu, djecu, majku i otca bogatiju i ukusniju odjeću i obuću, i druge stvari koje nisu prve potrebe.

44. Koja su prava i duznosti ženskijeh u opće?

LIK. U opće imaju ženske pravo od strane zadruge na obranu i izdržanje života, zatim pravo na udaju, i za onoga poći za koga im srce ište. Dužne su prama svojim pokroviteljima podložne biti i poslušnost i poštovanje im odavati, za svoj obstanak kao i za napredak zadruge po mogućnosti prinositi, sebi pripadajuću radnju valjano i točno obnašati i u naobraženju, osobito što se obzirom na pravo kućanstvo i vrlu domaćicu tiče, napredovati i u njem se usavršavati da uzmognu svojim važnim dužnostima podpuno odoljeti.

STUB. Ženska se u našega naroda smatra za nješto nižega od muškoga, nu kad dogje do njekih stvari do nježnosti i poštenja, tu je dužan muškarac svojim poštenjem za nju stati, a one imadu pravo to iskati od muškoga. Njezina je dužnost: paziti i brinuti se za sve što nespada u muški krug, isključivo je muški posao plug i kosa, na drugu se radnju mogu i ženske rabiti. U kući poslove obavljaju žene, muški samo tešu luč za svijetlo i podžiganje i dvore konje i volove, sve ostalo žene obavljaju.

RAK. Prava su im ista, koja i zadrugarom muškarcem; dužnosti su im nabavljati i čistiti rublje, baviti se vrtom, kravami, živadju djecom, slušati domaćina.

BED. Ženske u zadruzi, neimadu nikakvih pozitivnih prava, osim koje si same prisvoje, a to su prava, kao ostalih zadrugara.

ŽUM. U opće neimaju ovgje žene nikakova posebnoga prava, gdje bi mogle neodvisno od muža raditi; nego im je dužnost biti u svem u sporazumljenju sa svojimi supruzi.[1]

GRA. BRO. Ženske imaju pravo i dužnost baviti se svojimi ženskimi poslovi kad god jim kućni poslovi to dopuste, briniti se bjelim smokom i povrtljem; — a dužnost jim je obsluživati sve naredbe domaćina, što i biva, ako je pravedan, a gdje nije, tad se i one opiraju posluhu, osim toga dakako valja da su poslušne i podložne muževima svojim.

---

[1] Pa i u unutrnjim kućnim poslovima?

KO. BUK. Ženske imadu prava i dužnosti jednake muškima, no one moraju muškima pripremati obuću i druga odijela koja se obično ne kupuju, a to svaka svome mužu: ako je gjevojka, otcu ili bratu, ako je pak zadružar neženjen dužna mu je to pripremati svaka ženska, ali osobito ona koja je mlagja i ona koja manje posla ima.

CET. Dužnosti su svake snaje: da drži ne samo čisto svekra, svekrvu, gjevere, sinovce, ako jih ima i sve ostale kućane, nego i da jih sluša i počituje, da radi u vrijeme radnje, da čuva blago kad muški drugu radnju rade i da drži u redu sve kućne poslove nje tičuće se. A kad one ovo ispunjavaju onda ih gjeveri počituju i zadruga se može za duže zajedno obdržati.

MAK. Prava ženskih su: da imaju od zadruge hranu odjeću i obuću i sve ostale potrebe života kao i muškarci; a dužnosti: da rade kućne poslove , kao: da drže čisto kuću, da pletu, predu i tku sukno, da peru i krpaju haljine, da nadgledaju vrtle, da nabavljaju drva i travu, da kupe taklje i pruće po vinogradima, i naposlijetku da gledaju na sve ono što je u kući nužno i što ženskom radu pripada.

BOS. Dužnosti: sve što jim se naregjuje raditi u kući, oko nje, u polju, u toru, iti u drva, na vodu, na pranje, u mlin itd. Pravo je: da stariju mlagja poznaje, a *stopanjicu* sve.

KON. Dok se neudadu imaju pravo življeti u zadruzi i primati od kuće sve što jim treba. Njima, dakako, ostavljaju da rade lakšu radnju, a onu gdje više snage treba to rade muški, ipak ženska radnja nije manje dosadna od muške.

H. C. B. Žene udate (u svakoj kući bez razlike) nemogu ničim drugim razpolagati osim samo njihovom sopstvenom prćijom. Svaka nevjesta, kad je dovedu svatovi u muževju kuću, skupi manje ili više gotovih novaca koje joj svatovi dadu (t. j. svi bez razlike bacaju u vodu kad im ona posiplje da se umivaju u jutro rano prije, što se zove *poljevačina*). Nevjesta zadrži vazda pri sebe sve ove novce od kojik napravlja gjerdane oko grla i po kapi niže. U Hercegovini i Crnojgori pa nešto i po Bokeškim selima nalazi se hiljadama prošupljenih srebrnih i gdje gdje zlatnih novaca, koje su nekad nevjeste ili djevojke okolo grla nosile, pa kad im do najkrajne nužde dogje smiču s gjerdana po koji novac, te što-što na sebe kupe, a osobito gladne godine za brašno.

Doklen mi je na kapi novaca,
I gjerdana od skrli-merdžana (koralja),

Ne bojim se ni jada ni glada.
Znat mi dizat sa žene djerdana,
I ogoljet kape djevojačke,
Na rok ću ti pare donijeti.

H. K. Pravo imati odjeću, obuću i sve obskrbljenje na račun zadruge, — a dužnosti: raditi ne samo ženske kućne radnje, nego pače i radnje u polju koje obavljaju u drugijem krajevima muški.

LJUB. Ženskinje izragjuju i peru preobuku, gotove jelo, staraju se o muzenju stoke itd.

BO. AZ. Prava i dužnosti ženskih u opšte ova su: ženski je posao po kući uregjivati stvari, starati se šta će koji dan za jelo ukućana gotoviti, obuću nabavljati (okrom opanaka, za koje se muški staraju), odjeću: kao košulje, pojaseve, zabune, čakšire, guniće, tozluke presti i tkati. No one rade i poljske poslove okrom *reduše* (t. j. gdje je zadruga poveća, onda one na izred idu po poljskim radovima a po jedna ostaje kod kuće te zgotavlja jelo, i tu zovu *reduša).* I tako ženske i žanju i kopaju i kupe sijeno i sve druge radove, okrom što ne kose. Još one i živinu pate i hrane i u to slabo se gdje muški miješaju.

STROŠ. Žene redom *reduju,* kuhaju čiste i peru i ostale poslove ženske svršuju, gjevojke odrasle takodjer sve poslove poljske djelati pomažu, te svi od dobara općih uživaju.

ZEM. Prava i dužnosti ženskijeh u opće ona su ista i iste, koja i koje i muškijeh, to jest glede na uživanje imetka dokgod su u kući. Nu kad se udadu gjevojke il udovice, neimaju drugog prava na imetak nego što zadruga odpravi; kad se udaju, dadu jim udavke, počaste pirne goste i iz milosti dadu štogod udavači. Ženske su dužne dok su u zadruzi raditi u domu i u polju, kako i koliko mogu kao kopačice, žetelice i druge poslenice, ručkonoše, pralje, reduše, kuharice itd.

DOBR. Dužnosti ženskijeh jesu, dužnost kao matere i kao žene t. j. starati se da djeca i muž navijek čisto obučeni idu, ona mora presti, tkati platno, košulje šiti, prati. Prava nisu osobita i ta su: od njihovog rada t. j. platna možedu po mogućstvu, kad odviše imadu, prodati, novci su njeni; u zimi nikakve radnje izvan svoje ženske nemadu, samo redom mesti i kuhati.

LJES. Ženskinje u opće dobivaju od kuće, kako je kazano, odjeću, obuću, gjerdan itd.; može ići u crkvu, u goste, na tlaku, na sijelo (седянка), u kolo, na zborove, na pazar, može tkati platno sebi, mužu i djeci, može obragjivati svoj vinograd, voćnjak, cvjetnik,

može imati svoje ovce, krave itd. Dužnosti su: da rade sve što treba za opću zadružnu kućevnost, da slušaju domaćicu da je pitaju kad hoće kud da idu itd.

45. Imaju li žene kakve stvari, kojim mogu raspolagati po volji i nepitajući muških, kako n. pr. prodavati za sebe kokoši, jaja, mlijeko, povrće, laneno sjeme itd?

LIK. Žene mogu sitnim stvarima kao s jajima, kokošami, konopljanim sjemenom, mlijekom itd. zatim predivom, koncem, prteninom, obućom svojom, odjećom raspolagati, bez da muža zato pitaju, ali ipak nije u redu kad to krijomice od njih čine, i treba im, ako zapitaju, kamo je što prisjelo, kazati.

STUB. Od skupnih stvari, dok je u kući domaćin muž, nesmije žena ničim razpolagati bez muža. Od osobnih (peculium) može u porazumljenju svojim mužem, ali posve samostalno samo onim što je u kuću donijela, jer naš narod neima tu pogodbâ kod udavanja, pak se dogodi veleć: „to je moje, a ne tvoje". Nu nemože se kazati da tim može bez pitanja muža slobodno raspolagati.

Dopisnik je ipak vidio u Slavoniji na sajmovima da žene prodaju tkanice za pojase, sjeme, orahe, lješnjake i voće pak misli da tamo tim mogu slobodno razpolagati, jer one na istome sajmu kupuju za ove novce pamuk, svilene mahrame, pantljike (privezače) i druge urese (kraljuše). U Zagrebu prodavaju takogje Prigorke i Posavke i Turopoljke platno, sjeme, orahe, lješnjaka, voće itd. ter si kupuju fina platna i ženske nakite, dakle možda je taj običaj, da narod tu propušta toliko ženam, koliko je od potrebe njihovim uresom i nakitom.

RAK. Mogu svojevoljno prodati po gjekoju kokòš (sve ne), puru, gusku, koje jaje, masla, bez uštrba domaćih.

BED. Takove stvari može prodati samo domaćica i to za nabavu soli ili slična; a opče može prodati samo svaka svoje.

ŽUM. Što se tiče živadi mlijeka itd. to mogu i bez znanja supruga prodati, no da te novce bez znanja njihova troše i rasiplju nije u obće običajno.

GRA. BRO. Imaju, a to su: jaja, jer svako kupi za sebe na svoj dan, t. j. kad je kuhačica (*ižnica, reduša*); povrtje, obično bo dobije svaka svoj *slog* u vrtu na koji saditi i sijati može što joj je volja; dakle i po volji prodavati lan i laneno sjeme, jer svaka za sebe lan sije; suhe šljive, orahe, jabuke, kruške, jer se ovo dijeli razmjerno na dijele polag broja osoba u pojedinim famlijam

dakle postaje svojinom i raspolaže po volji. Kokoši, guske, patke, pure, mlijeko, sir, maslo, putar prodaju žene u zajednici, te ili dobit megju se dijele ili si kupe za te novce kuhinjsko posugje.

KO. BUK. Kod ovdašnjeg siromašnog naroda žene raspolažu sa pilenjem, jajama i sitnom marvom, kad ju imadu.

CET. Prigodi se da ženske imaju svojih stvarih kojima mogu one same po svojoj volji raspolagati i nepitajući muških, a te su stvari: kokoši, jaja, tkanje, ali ne mlijeko i sir.

MAK. Žene mogu slobodno prodavati: kokoši, jaja, vunu, svilene bube, bijeli hljebac što ispeku, bez da za to pitaju muške, jer se oni u take sitnice nemiješaju. Gjevojke pak imaju pravo na *paljikovanje maslina*, i sva dobit otuda pripada neograničeno njima.

BOS. Imaju to pravo na piliće i jaja; — a drugo ne.

SAR. U mnogijem kućama seljskijem čovjek joj i nezna za maslo itd. dotle, dok mu žena ne dade da nosi prodati. On zna da ona sabira, ali niti ode da vidi koliko ga je, niti je to njegova briga. Ona raspolaže sa novcima dobivenim za ljeljke, jagode, i tu po svojoj volji i prodaje kad joj je volja.

KON. De jure nemogu prodati ništa, ali one pitaju domaćina može li prodati: kokoši, jaja, mlijeka, povrća itd. jer da im treba kupiti svile, kapu itd. i obično im se daje bez ikakve poteškoće dopuštenje i ne ište im se račun od toga.

H. C. B. Izvan svoje prćije, koju joj rod dade, i osim novaca od *poljevačine* nikakvim drugim novcem nemože udata žena u zadrugi raspolagati a gjevojka uprav ničim. Što god u pazar nose i prve i potonje (to se razumije sa znanjem domaćina i domaćice) kao n. p. kokoške, jaja, sira, masla, krtole, kupusa, drva itd. treba kad se doma vrati da čisti i pravi račun dâ kućnjoj čeljadi, pošto je što prodala, i šta je za one novce kupila. Neće izlišno biti napomenuti ovgje jednu osobenost. Dogodi se češće puta da nevjeste i gjevojke kućne žele što na sebe kupiti, a boje se domaćinu kazati, pa okupe domaćicu molbami i pregovorima da im dade štogod iz kuće da na pazaru prodadu krijući od muških ljudi, pa im mora to ona dozvoliti, a osobito gjevojkama da kupuju svakojake svile te šaraju košulje (po prsima i rukavima) i još nekih stvari, te spravljaju najstarijoj za udaju. Domaćin ako kad i opazi premučat će, ali Bože učuvaj da opazi da žene krijući kupuju piće i da ga piju krijući od ljudi.

Kućni lupež kuću kopa.
Bog te sačuvao kućnog lupeža!
Žena pijanica, gotova bludnica.
Žena je dugokosa a kratkoumna.
Tajni lupež krv pije.

H. K. Može sve male stvari, kao kokoši, jaja itd. prodati i bez pitanja ičijega, ali se to obično zna koja kokoš kojoj ženskoj pripada. Toga može držati svaka koliko joj drago.

LJUB. Nemaju, osim ako koja sobom kakve čarape oplete i proda, ali i to s pitanjem.

GURG. Kako je naš kraj brdovit i kršovit i daleko od najbližih varoši (Gurgusovca i Aleksinca), da tu nije moguće imati s njima življega saobraćaja, te da mogu i žene često ići na pazar, to one i nemaju te zasebne svojine. No u poslednje doba počele su u ovom predjelu žene gojiti svilenu bubu i otuda prilično dobijaju i sa tom svojinom mogu same po volji raspolagati.

STA.-PÀ. Ženske mogu, bez da muške pitaju, prodavati kokoši, jaja, mlijeko, konopno sjeme.

STROŠ. Štogod na zajednicu spada, žene bez ljudi ništa nemogu prodati, izvan lanenog sjemena, koje im je vlastito.

ZEM. Imaju žene stvari, kojim mogu raspolagati po volji i nepitajući muške kako n. p. prodavati kokoši, jaja, bijeli smok, mlijeko, povrće,* laneno sjeme, ošap, broć, platno, kudjelju, pregju, konce itd.

DOBR. Imade; i to je platno, izatkani obojci, sašivene košulje i to sve što je u naputku navedeno

T. P. One mogu samovoljno razpolagati samo tim što dobiju iz prodaje na pazaru: masla bivolskoga ili kravljega, kisjeloga mlijeka, kokoši, pataka, gusaka; ali i to sa znanjem domaćina.

LJESK. Imaju; prodavaju voće, grožđje, kokoši, jaja, brašno, jačmik, grah, luk, biber i svaku zelen, što su je odgojile same u bašći (градина), i od ovih novaca sastavljaju sebi osebinu iz koje osobito pomagaju spremati prćiju svojim kćerima.

46. Drži li take stvari svaka za sebe, ili ih bude po nekoliko u zajednici, kako li?

LIK. Take stvari drži svaka za se, kadkad pregju pomiješaju, da ju lakše skupa otkaju.

STUB. Obično svaka za sebe, ali nije isključeno ni drugo.

RAK. Svaka za sebe.

BED. Svaka za sebe.

GRA. BRO. Na mjestima drži svekrva i snaha, a i jetrva i snaha, jaja, voće, lan, i laneno sjeme u zajednici, nu većom stranom i one a i ostale sve drže svaka svoje za sebe.

KO. BUK. U svake ženske je posebna, svakomu članu poznata prćija, koja ne ostaje vazda posebna.

CET. Takove stvari ženske drže napose, a ne u društvu iz megju sebe.

MAK. Običņo sestre medjusobom imadu zajednicu, i za dobit od prodavanja hljeba i paljikovanja sebi kupuju razne narese. Žene ipak udate rijetko da megjusobnu kakvu zajednicu imadu.

BOS. I za sebe, kad koja na osob steče tuku, ili kokoš nabavi, pak nabljuduje za prirodom, a bude i u zajedničtvu s drugijem.

KON. Rijetko, ali od bube ona koja ih goji i poteže korist — bivaju i dvije i tri u društvu, ali obično to drže gjevojke, a žene ne.

H. K. Obično svaka za sebe.

STA. PA. Takove stvari drže žene, i dobiveni novac dijele.

STROŠ. Obično svaka za sebe svoje stvari drži, bude ih ipak kadšto i više u zajednici.

ZEM. Svaka za sebe drži, osim mlijeka sve takve stvari, a ima mnogo kuća, gdje žene u jesen podijele svu povrtlinu, pak svaka, kad je *reduša*, uzima iz svoje postave osobito grah ili pasulj, krumpir, rosken, taranu, osap itd.

DOBR. Svaka svoje stvari za sebe.

LJES. Drže obično svaka za sebe takve stvari, ali ih ima i po nekoliko u zajednici, kad su u zajednici onda domaćica naznačuje svaku po redu da ide na prodaju na pazar, i što će dobitim iz prodaje novcima kupiti. Kad se vrati s pazara daje domaćici račun.

47. Daje li se ženama udatijem i gjevojkama ikakov dijelak od ljetine da š njime po volji raspolažu?

LIK. One imaju dosta posla s konopljom i vunom. Gdjekoji siju broć za crljenilo i njime po volji raspolažu, beru jagode od smrdljike, traže, kupe rijevinu i koru jasenovu i drugu, što ju trebaju za mastilo, kupuju čivit, te čarape, bječve, tkanice i sukno same maste i tijem stvarima po volji raspolažu. Da kakav dijelak od ljetine dobivaju, i š njime svojevoljno upravljaju, nije dopisniku poznato.

STUB. Dopisnik zna kazati o jedinom voću, što se jesenju bere

i za zimu sprema, te se dade svakoj obitelji po dijelak i to majkam osobito za djecu.

RAK. Daje, ali samo lukno, krumpir.

BED. Daje ondje gdje se radi zajedno a troši zasebice.

GRA. BRO. Izim šljiva i ostalog voća kad urodi, nedaje se drugo ništa.

KO. BUK. Obično nedaje se ženskima ništa od ljetine.

CET. Od ljetine nedaje se ženskima na raspolaganje ništa; nedaje se ni onoj koja je malo prije udata, niti djevojkama koje se misle brzo udati a još su u zadruzi, nego se ona sama stara sa pomoću materinom i njezinom prćijom za ruho i dar što će davati i odnijeti pri udadbi.

MAK. Obično se djevojkama daje vazda neka količina ulja, za koju one kupuju na sebe, ili pak spremaju darove za udadbu. One takodje imaju nekakav dio od vune, koja se striže s domaće stoke.

BOS. Nedaje, osim ako razdijele lan i vunu.

KON. Osim što joj treba za odjeću i obuću, nedaje joj se ništa.

H. K. Teško, jer je ljetine malo.

LJUB. Daje se od vune, kudjelje, konoplje i ćetena, lana, kad žene neće zajedno da rade, nego svaka za sebe svog muža i djecu odijeva.

GURG. Ne daje.

STA. PA. Ne daje se.

STROŠ. Žene s muževljim zajedno dobiva dio svoj u gotovom novcu, a drugo ništa, djevojke radene dobiju odjeću i obuću od kuće.

ZEM. Od ljetine daje se ženam na raspolaganje samo pasulj i druga povrtlina, a žito i veća strana smoka ostaje u zajednici.

DOBR. To biva vrlo rijetko i to opredijeli domaćin od usjeva jedan ili dva lanca; kad to uragjeno bude, proda se hrana a novci se podijele megju ženama po broju djece kojih svaka ima.

T. P. Gjevojkama se nedaje, nego snahama, jer se za gjevojke inače svi staraju. Ali i gjevojka svaka može prodavati: voće, brašno, luk, zelje i druge vrtljarske plodove, i novcima, koje iz toga izvadi, kupuje što joj treba; ali o svemu tome kaže prije domaćici ili materi.

48. Odjeću i obuću kupuje li im zadruga, ili je same spremaju i nabavljaju, i kako to biva?

LIK. Žene same sebi odjeću spremaju, a od obuće kupuje ili zadruga samo opanke, ili, gdje ih zadruga dosta neda, svaki muž

svojoj ženi, a starješina sirotama; — kako odjeću nabavljaju već je rečeno.

STUB. Obuću i odjeću, gdje je običaj za muške, da im zadruga kupuje, ondje i za žene kupuje (čizme, cipele, opanke, surlnu, kožuh). Nu rubeno i što izvanredna za ures, mora svaka žena za sebe nabavljati.

RAK. Samo opanke kupuje im zadruga. Čizme, nakit, zobun, kabanicu kupuju udatim muževi, a gjevojkam ili roditelji, ili same, od onoga što se zasluže nadnicom.

BED. Nabavljaju si same zaslužbom ili iz osebunjka, ako n. pr. idu na težačko djelo, ili si što odhrani napose, krmčad ili tele.

GRA. BRO. Samo jednu kabanicu za uvjek, i svake godine po jedne opanke što dobiju, a više ništa; ostalo pribavljaju si one same, kano: košulje sebi, mužu i gjeci, mahrame, krpe (za glavu), čarape, obojke, navlačke, tučale, tkanice, zaprege i toga što je navedeno pod točkom 45.

BIZ. Obuću i odjeću ljetnu nedobivaju žene i gjevojke od zadruge, nego samo zimnu i to ili par čizama, dva para opanaka i k tomu gunjac, inače i ostalo moraju im kupiti muževi, a gjevojkam roditelji.

KO. BUK. Kako kada; ili kupuju za sebe odjeću i obuću iz prćije ili ju zadruga daje: u svakome slučaju pak same kroje, šiju i vezu.

CET. Obuću zadruga kupuje ženama, a odjeću ne, nego se one same odijevaju s onim što su od očina doma donijele, i od osobine njihove.

BOS. Zadruga.

KON. Ono što mogu učiniti same, a što je kupovno to im kupuje zadruga kao: papuče, svilu omaštenu itd., ali ako je potreba potku, izatkat to ide na trošak kuće. Obično tkalje plaćaju i nose *užinu* bez pitanja domaćina, nego to gjevojkam daje obično mati. Sama sabere kupusa, usiri sirac te ga nosi u grad bez pitati domaćina, i za to se nedrži da joj treba pitati koga.

H. K. Odjeću i obuću u opće kupuje zadruga, ali manje stvari, osobito što je za ures, to one same kupuju.

LJUB. Kape i obuću kupuje zadruga; ostalo samo izragjuju.

GURG. Žene same prave odjeću ne samo sebi no i muškima t. j. tkaju sukno, a oni poslije šiju sebi čakšire. Tako isto i za se. A za obuću: ili uzimlju kožu od svoje stoke, pa je sami sebi grade, ili kupuju po jednu ili više koža za sve. Što se tiče drugijeh sit-

nijeh potreba, kao što je n. p. mahrama, češalj, ogledalo itd. to se takogje podjednako za sve članove nabavlja.

STA. PA. Odjeću i obuću kupuje im zadruga, a najviše kupuju si same od nadnice, ili od dobivenih novaca za prodate kokoši itd.

ZEM. Odjeću i obuću kupuje ženam zadruga, ako nije u njoj običaj dijeliti novce, kad se proda žito, marva itd. Sve imućnije zadruge dijele novce po jedan dva i više put preko godine, pak svaki zadrugar kupuje sebi po volji odjeću i obuću, samo čobanom i radenikom kupuje se obuća i odjeća iz zadruge, jerbo onaj zadrugar, koji mora po kiši, snijegu i blatu mnogo hoditi, treba više i odjeće i obuće, nego onaj koji sjedi doma.

DOBR. Kad što dobiju onda kupuju same, ako pak nedobiju, tad se zadruga i tim brinuti mora.

LJES. Zadruga, ili domaćica i sve snahe spremaju gjevojku i nabavljaju sve što joj je nužno za udadbu, gledaju je i čuvaju i štede kao oči, za to se i kaže момниство ю пашовство. Zadruga kupuje vunu, pamuka, a domaćica, snahe i sama gjevojka tku platno i haljine.

49. Imaju li one još osim toga i svoj posebni peculium?

LIK. Mogu ga imati kao i muški, kao što je već prije rečeno.

STUB. Sasvim posebne svojine osim odjeće i novca teško da će što biti. Novac što ga na dar kod udadbe dobiva (*darovni penezî, novci*) i zaručni novac, što joj ga kod zaruka (u srebru ili zlatu) muško dade, to je sama ženska osebina.

RAK. Imadu ako su dobile štogod, bilo od roditelja ili od svog inoga roda.

BED. Imadu: bud po baštinstvu supruga, ili ako su vrsne si ga same nabaviti.

GRA. BRO. Ima gdje koja po koje govedo ili ovcu, jer se taka živa osobina zimi bez hrane nemože držati, a hranu za isti kupovat neizplaćuje se, nego se nagodi sa domaćinom tako, da se sa kućanskom marvom zimi hrani, a ona jedno budi tele, ili janje uzme sebi, a drugo dade u kuću. Ili dade, ako ima, vola oraćeg drugom na izor, te joj se tada za oto nješto i plati u naravi.

KO. BUK. Ako imadu vremena te im od domaćega posla preostane pa što uraditi mogu, ili kako špekulirajući; i ta dobit biva njihova posebnost za kojom sami raspolažu.

OET. Da im nije ove osebine, nebi neke mogle odjevati sebe i gjecu. Te osebine ženske nema, gdje je samo jedan čovjek i žena

*

u kući, jer je sve imanje njih obadvaju i netreba im dijeliti: to je moje a ovo tvoje!

MAK. Osim gore rečenog dohodka od paljikovanja, od pečenja hljeba itd. imadu i drugi izvori kao n. p. što dobijaju pri tako zvanom *podavanju*, kad se melju masline; ili kad se svrši domaće trganje i skupljanje maslina, može ići na dobit, ili ljetom da u gori nakosi trave za prodaju: od svega toga dobit ide u njezinu osobinu, od koje zadruga nikad ništa ne traži, i nema prava tražiti.

BOS. Malo, osim duhana, ili da koja čarape pletući ili opregljine tkajući zadobije.

KON. Mogu imat; ali to biva samo dar što su primile, i to je veoma tvrdo njezino kojoj je darovano; niko joj u to nesmije taknuti i ona može činiti s tim što je volja posve neograničeno.

H. C. B. Kao što je svud po svijetu, tako je i u sva tri predijela koja se ovgje opisuju, da su pohlepni na interes pa gledaju da uzmu gjevojku s mirazom, koji pripada gjevojki svakoj kad nema brata. Bilo u nepokretnim dobrima ili u pokretnim ili u novcu, to je njezina sobstvenost, u koju joj se češče puta ni muž ne smije, a kamo li zadruga pačati. Ona može sav prihod od miraza za sebe uzdržati, pa ako hoće i prodati te u gotovi novac učiniti a novce komu sigurnu pod interes dati. Ako svoj miraz do svoje smrti čitava dohrani, to ona ostavi sinu, ili sinovcima ili i kćerima pri smrti, i kad se dijele braća razlikuju očinu imovinu od majčine n. pr. što im od oca ostane zovu *babovina*, a od majke *majčin miraz*.

H. K. Imaju gjevojke gdje gdje, kako smo gore kazali, po koga brava, udate žene što donesu iz doma.

LJUB. Vrlo rijetko, i to kad im što njina rodbina dade ili zadruga što pokloni, — od stoke obično; ali to svi uživaju i tek kad se podijele ostaje njino. No takve stvari zadruga netrpi rado i više puta, ako nijesu to novci, one se pretope u zadružno imanje, da nebi s njih kakve raspre bilo; a samo se o novcu račun drži i kad se podijele on se vraća.

GURG. Imaju, kao n. pr. svoj miraz, gjerdan, donesenu opremu od kuće: platno itd.

STA. PA. Mogu si zemlje unajmiti, sjeme kupiti, posijati i usjev za sebe kao njihovu osobinu zadržati, samo slamu moraju zadruzi dati.

STROŠ. Neimaju više ništa.

ZEM Žene i osim toga zasluže kadšto preduć, tkajuć, vunu bo-

jadisujuć, pomažuć kao primalje itd. po koju osebnu mraku, i to im je posebna svojina.

DOBR. Imaju i to one koje, kad se udaju, od svoga oca dobiju po koji dukat, te vremenom, kad se više sa dukatima kititi nećeju, promijenu ih, s tim novcima najme po koji lanac zemlje za godinu, ili kupe u jesen hrane i u proljeće prodaju, i tim načinom svoju osobinu umnožavaju.

LJES. Nemaju, osim ako rade svilu, i od toga dobiju koji novac, ako rade bašću ili tugju radnju, onda imaju svoju glavnicu. Kod bogatih kuća gjevojka nema ništa, nista ne prodaje i ne kupuje, a čeka sve gotovo od otca i matere, samo kod siromaških kuća imaju gjevojke svoju osebinu (своѥ иманѥ, свои нѣща).

50. Na dobit može li svaka ženska, ili je to dopušteno samo gjevojkama i udovicama, i kojijem redom to biva?

LIK. Na dobitak može svaka ženska, to gjevojka to udovica, to druga udata žena onda, kad kućnog posla nema, samo mora ih makar jedna kod kuće ostati da kuća sama nije. Domaćica obično nikamo na dobitak neide. Muž reče svojoj ženi: „ajde zaradi što, zašto zabadava da dangubiš, za uvar ti je što za opanke!“ Starješina kaže: „ajte, gjevojke, gledajte što za se, ima posla dosta, za uvar vam je što za svilu, rizu, samo se pošteno vladajte!“

STUB. Na to treba ženama kao družini gospodarevoj njegovo dopuštenje, a ženi udatoj još dopuštenje muževo.

RAK. Bez dozvole gospodarove nemože i nesmije nijedna. Češće idu udovice, i gjevojke koje neimadu živih roditelja.

BED. Može, i bez reda, kad to poslovi domaći dopuštaju.

GRA. BRO. Na dobit može svaka ženska bez iznimke, kad su kućni poslovi svršeni, kad hoće.

KO. BUK. Svakoj ženskoj dopušteno je i izvan kuće dobivati, kada to kvara zadruzi nenanosi.

CET. Rijetko je da ženske igju na dobit i ako se to sluči, onda samo koja gjevojka ili udovica u vrijeme žetve, berbe vinograda, prenašanja snoplja ili drugih kakovih ragja seoskih, da si zasluži nuždne potrebe za obdržavanje u zadruzi. Sve ove radnje ženske kod nas se više čine iz ljubavi nego li za plaću, jer je običaj da se komšiji pomože u priličnim ragjama, kao što bi i on tebi. Dakle, na ovaj način ženske malo ili nimalo nedobivaju.

MAK. Obično na dobit idu samo gjevojke, vrlo rjetko žene i udovice, osim ako su baš siromašne.

BOS. Ništa, nikako.

KON. Iz boljijeh kuća ne ode nikakva ženska na dobit izvan kuće; ali iz slabijih kuća idu i to samo gjevojke, rjegje udovice, a s dopuštenjem domaćina i matere. Što dobije, ako je potreban domaćin, uzme joj polovicu a druga polovica ostaje njoj — a ako nije potreban tad njoj ostaje sve i ona to obično kupi na kupovinu ruha za udadbu.

H. K. Rijetko ženske idu izvan kuće na dobit, ali ako i idu to su najviše gjevojke: što dobiju, razumije se, to je njihovo.

LJUB. Nema toga.

STA. PA. Gjevojke i udovice idu najviše na dobit, a mogu i udate žene ići, ako nemaju kućevnog posla.

STROŠ. Ovde tog običaja neima.

ZEM. Može na dobit svaka ženska, kad nije *reduša* n. p. o berbi i beritbi kukuruza, i što zasluži, to je njezino.

DOBR. Dopušteno je svakoj ženskoj, samo onda, kad u svakoj kući posla nemaju, zasluga je njihovo dobro te upotrijebiti mogu kako hoćedu, a ponajviše upotrijebe to za odijelo, i to ga gdje gdje toliko nakupuju, da se može luksusom nazvati.

LJES. U Ljeskovcu gjevojke i žene iz bogatijeh kuća ne idu na tugju radnju: iz siromaskih idu ali i to samo u selu. U kućam, gdje je mnogo zadrugara, ženske i nemogu ići na dobit, jer je i doma mnogo radnje. U balkanskim gorama (Bebrovsko i Jelensko), radi siromaštva, običaj je da idu i muški i žene i gjevojke na dobit izvan sela (на романие), da žnju šenicu, oni dolaze i u Ljeskovac i u Orehovicu da kopaju vinograde i da rade druge radnje. Kod kuće ostaje samo starija žena sa djecom.

51. Što je obično ženska radnja?

LIK. Ženska je obično radnja: jelo sigurovati, sobu spremati, kuću čistiti; sude, pranje prati, vatru ložiti, gjecu zabavljati, obuću i odjeću gotavljati (šiti, tkati, presti, plesti i krpiti), blago musti, maslo stapati, vode donijeti, u vrtu raditi, povrće saditi, kopati itd. žito žeti, sijeno kupiti.

ZAGR. Ženski je posao: obskrbljivati zadrugu rubeninom. Ženska čeljad prede, šije, pazi na kućanstvo i bavi se ekonomiom kućnom u užem smislu: pazi na blago (krave), perad (kokoši), tukce (purane), patke i nastoji oko njih. Riječju: njojzi nadležes vi *domaći poslovi*.

STUB. Žene rade sve poljske poslove (idu u *žlaku*); dakle pomagaju u svemu muškima (osim oranja, košenja, i to obično ne sve-kolike ženske nego svaka druga jer ostale treba da rade, što je

u kući od potrebe n. p. šiti, prati, mesti, presti, rubeno spremati, u vrtu pljeti, krave dvoriti, pasti, dojiti, mlijeko spremati, sir praviti, kruh mijesiti, hranu gotoviti, vodu nositi; u Slavoniji obično samo žene žanju žito i tku (u Zagorju ne).

RAK. Bijele kolje za vinograd i trsje vežu i kopaju, nakašaju grugje oranicom, kopaju, žanju, suše sijeno, skrbe za predivo, tuku, taru, miču, predu, tku, šiju rublje, peru, popravljaju, zimi peć lože, luč pale i krešu, vodu nose.

BED. Svaka težačka radnja, osim ovih: kolje za vinograd sjeći, vinograd rezati, saditi valjenice u vinogradu, drva sjeći, kositi; zatim bave se kućanstvom. Na njekojim mjestima naše domovine, napose u Posavini, imade s ovom okolicom sljedeća razlika: ovgje tku muškarci, tamo žene, ovgje lože vatru i kuhaju žgance žene, tamo muškarci, ovgje nose vodu žene, tamo muškarci.

ŽUM. Ovgje je u obće ženska radnja svaki težački posao, osim jedine košnje i oranja, zatim je švelo, vezenje, predenje, tkanje opregača, varenje, pranje rublja itd.

GRA. BRO. Presti, tkati, vezti, šivati, bijeliti, lan opravljati, redovati, sukati, motati, mesti, vodu nositi, peć ložiti, kopati, žeti, vršiti, trgati, brati itd.; ali dopisnik dodaje, da mu kazaše, kako u Srijemu žene i muške poslove obavljaju, ako su im ljudi čime drugim od toga posla smeteni, tako n. pr. one i kose i voze.

KO. BUK. Osim toga, što je kazano pod 44tim pitanjem, treba još dodati: vodarenje, drvarenje, pastirstvo, žetva, vršitba, kupljenje sijena, trganje t. j. sabiranje grožđja, sabiranje kukuruza, a u nekim i okopavanje kukuruza, vinograda, sabiranje maslina itd.

CET. Ženska je radnja obično: prelo, šilo, vežnja, tkanje raznih vrsta robe, pletitba itd. i suviše nabavljanje drva u kuću, spremanje kuće, čuvanje blaga itd. u sinjskoj okolici ženske nerade muških poslova kao u drugim mjestima Dalmacije.

MAK. Gledaj pod pitanjem 44tim.

BOS. Rečeno pod 44tim pitanjem.

SAR. Radnja ženska druga je kod varošana sad a druga je prije bila, a opet je druga kod seljana. U Sarajevu, prije požara sa svijem drugi su poslovi ženski bili nego sad.

Zimi do pola noći, i u trgovačkim kućama, tkale su platno žene, prele su lan i svilu, uz časni post pazili bi koliko će im kokoš jaja snijeti, i sve do posve nedjelje brajale bi, prela sastajala se gdje bi po 20 i 30 žena sastalo se, i pred svakom bila bi preslica, svaka bi za kuću tekla safun i svijeće, a po gdjekoja i paljinke, dalje: rasne vode ljekovite (špirite) vadile bi iz raznijeh trava, a

štogod bi i sa zlatom vezle. U večer bi veselo jedna drugoj radeči pričala priče, basne itd. Sad su žene drugčije. Preslice, preda (zvrka), nejma sad u trgovačkijem kućama gotovo nikakvih, u kojih ima neupotrebljuju je a tako isto i sirotinja neće da prede. Razboji, stanovi na tavanu crne, a nesnose se u sobe i samo sirote sada tkaju. Koliko je jaja u post skupljeno, o tome neće ni brige da vode, a koliko se je povjesama oprelo, nejma ni spomena jer to nepostoji. U gospodskijem kućama sada samo još od starijeh, poslova zadržali su gradjenje svijeća, safuna, perivo haljina, i to dovedavši ženu koja će jim pomoći. Sada čistije kuće drže i traže da su im zidovi svagda bijeli, ovapljeni a podovi bijeli. Sladkišima časte se na sastancima mnogo više nego prije i kad dogju sa sastanka sad se razgovaraju kako je na toj i toj seki bila liepa anterija, ili kako je tu i tu bilo lijepo iznošivo. Rijetko ćeš čuti da sada pričaju štogod ili da se šale i kazuju zagonetke kao što su to prije činile. One sada brinu se samo kućnom čistoćom, dočekuju posjete, vezu sa zlatom, traže haljina od novijeg vremena, znadu inače plesti nanogvice i razne čipke, ali na to jim reda nezapada od prečijih poslova. Sirote tkaju i ručinčice i mahrame, zlatom za novce vezu, i predivo daleko je i od njih —, dalje one su pralje itd., ali na žalost najviše ih ima koje provedu bez truda dan a izgubivši obraz žive sa prošnjom. Od novijeg vremena nekoje predu vunu za sukno, no prosjakinje, kojih sila ima, neće da zauzmu taj posao i da rade, nego vole se po Sarajevu skitati. Radovi su se sada mnogi ženski podigli a neki izumrli, da se lan upreda i tka sada nejma, a sad opet ima po većijem kućama utleisavanje košulja muških i svojih, oprsnika itd. Pregje su tkale platna a sad je to zamjenjeno prećeranosti podova (?), periva a po gdjekoje i haljina svojih, krojivom i šivenjem; sad se više brinu o ručku šta će zgotoviti i više ima gotovca, a svaki treći četvrti dan praznik je. Da li su prije toliko praznovali nezna dopisnik, no sada praznjuju: 1) nedjelje i velike praznike; 2) sve apostole; 3) sve srpske praznike; 4) mnoge praznike u mjesecoslovcima, kad koji krst stoji, za tijem: petke pred spasovdan itd. pred velike praznike pa onda drže *varovne* dane, mijene (tad neperu haljina), usjekovenie (onaj dan preko cijele godine u koji dan bude usjekovanje Johana Krstitelja). Toliko o Sarajkam. Seljanke sa svijem drugi posao rade nego varošanke. One lan siju, izragjuju, predu i tkaju. Mnoge tkaju i vuneno platno, no u novije vrijeme mnogo pamuka upredena kupuju i platno tkaju. One se staraju domaćom životinjom: mlijeko vare

i kupe sir, maslo, skorup, u jesen grade i gustijer ali samo za poklone, rijetko za sebe, beru jagode, ljeljke, drijenke, smreku i donose u varoš, te prodaju takogjer, naliježu kokoške, jaja sakupljaju i u varoš donose te prodaju. Kad štogod za ovo saberu para, obično kupe sebi, šćerima, nakit, obuću itd. Seljkinje rade prilježno ali mogle bi sa istijem trudom više posla raditi. Za svilene bube one i neznaju, čelodjelstvo vrlo se malo obgjelava, lan se malo sije, nego pamuk kupuju, kuće su im priličnije naklanice, sobe nastavnice, nego seoske kućice i sobe. Što se tiče posebno gjevojačke radnje u Sarajevu, to nam valja primjetiti, da se je u novije vrijeme zavela ženska škola u Sarajevu gdje uče čitati, pisati, štrikati, plesti itd. No kad iz škole izagju rijetko čita što osjem ako se lati pjesmarice i rijetko piše osjem zaljubljeniku svome pismo, ili svojoj drugarici udatoj na strani. Rijetko uzme pletivo u ruke nego po vas dan joj je u ruci igla, te veze ubruzce, ručinčiće, košulju, rukave itd. za svoju prćiju. Najviše vezu sa zlatom a rijetko sa svilom. Njezin je to rad, zabava i uslada a to za to što želi da je čuju kako ima lijep *ćejiz* (prćiju), pa ko je s boljijem ćejizom nego ta i ta itd. i da je pohvale žene, rekavši joj „zlatne ruke ima". Osobito se gjevojka stara da je kuća čista, pa i ispred uličnijeh vrata operu svake subote i u oči kakvog velikog praznika. Gdje gjevojka u kući ima, ona najviše gotovi jestiva, omjeće braći haljine (osobito ako su neoženjeni) a u nedjelju vidit ćeš je više puta na vratima ili na prozoru, da bi koga mladića ugledala.

KON. Okopat rasad u vrtu (u polju ili u zori one ne kopaju), donijeti vode, ubrat drva i donijeti doma, otići na pašu (gjevojke a ne žene), spravit jelo (žene a ne gjevojke), peć kruh (žene a ne gjevojke) i sve druge lakše radnje gdje ne treba muške snage.

H. C. B. Osim obične ženske radnje, što je već gore kazano, one peku hljeb, vare tri jedžeka (jela) na dan, metu kuću, peru, šiju i krpe, predu i pletu, napravljaju muževima opanke, tkaju predivo za košulje, i vunenu pregju za dimije (gaće) i za gunjeve (u Risnu bjelače od sukna), predu vunu i lan, idu u drva i na vodu, gone na konjima ili na legjima (na oprt) gnjoj (gjubar) za zemlje a dogone iz polja ljetinu. Ovo se odnosi na zadružnu familiju, a u inokosnoj bogme kao i muški, sve teže i teže poslove. Ako koja udata žena ima dijete pri prsima, pa bi poslom otišla na pazar ili negdje drugo za cijeli dan, druga će joj svaka dijete nadojiti, a ako nema u istoj kući a no vazda ima u komšiluku i to sa svega srca, kao svoje sobstveno. Mlogo se djece tugjim mlijekom odgoji, sla-

čaju kad mu majci prešmagne mlijeko zbog kakve bolesti ili brze bregjine (sve je jedno kao i trudna, noseća, teška, sbabna i djetinja). Seljačka svaka žena do posljednjega časa ragjanja nosećeg djeteta bez prekida radi ono što je red raditi, a dalo se više puta kad bi pošla u drva pa bi je u gori spopale muke rogjenja, i ona bi sama sebe obabila, oslobodila od svega i golo dijete u opregljači doma donijela. Što više! sramota bi joj se činila pred svijetom kad bi prazna bez drva doma se povratila. Ako je muško to odmah (po običaju) izmetnu se nekolike puške, a najstarija žena u kući sutake radi, bajagi da bi dijete živjelo zaviče iz obora da je komšiluk čuje: „Svemu svijetu na znanje a djetetu na zdravlje, rodi Vučica Vuka!" i obično mu nadjedu ime Vuko. Stare babe kućne, ili baba, koja već nemože od starosti ništa da radi, čuva u kući djecu i zabavlja ih sa šaljivim riječima, dijeli im po koji orah, smokvu, lješnik, suvih drenjina itd.

Starost nejakost.
Star vuk gotova maskara.
U starca kosti grohoću.
Brzo će starac pod ploču.
Teško kući, kojom mladost vlada.

H. K. Osim obične kućne radnje ženske, one obavljaju veći dio i muške radnje u polju (kopanje, ogrtanje itd.). Još je isključivi ženski posao drva nositi doma.

ŠAB. Ženska radnja obična je kuhanje jela, svekoliko odijelo, gajenje djece, pomaganje ljudima u ljetnjom radu.

LJUB. (vid. 44) One rade o lanu i kugjelji; pletu, predu, u opšte o preobuci staraju se, vode stanarinu, plijeve, žanju, kupe sijeno, čupaju konoplje i lan i dalje što treba o ovome rade, beru kukuruze, a od skora i kopaju.

GURG. Ženska radnja podijeljena je na rad u kući i u polju. U kući gotove ručak, peru, šiju, i krpe za svog gospodara i čeljad, i za po nekog od zadrugara koji nema žene. A u polju kopaju, ogrću kukuruz, žnju, pomažu pri vršitbi, pri kosidbi, u sadijevanju sijena, berbi itd.

STA. PA. Ženska radnja jest obično: plesti, šiti, tkati, presti, kopati kukuruz i drugi poljski radovi.

STROŠ. Presti, tkati, vezti, šiti, izvan kućevnih i poljskih poslova.

ZEM. Obično je ženska radnja: kopanje kukuruza, vinograda, žetva, kupljenje sijena, predenje, tkanje, vez, čijanje vune, perja, šijenje, pranje, krečenje kuća, vrtlarski i kuharski posao, primalj-

stvo, bojadisanje vune, snovanje natre za tkanje, vidanje rana i krasta i drugih nemoći, kao uloma itd.

DOBR. Ženske radnje jesu: prati, mesti, šiti, tkati, presti, i na poslijedak sve poljske radnje koje ukupno rade.

T. P. Uzrasle gjevojke moraju raditi i u polju ujedno s drugim članovima obitelji, osim toga da pomažu ženama u kućnoj radnji ostalo vrijeme trate u prigotovljenju svojih potreba i ruha za prćiju (придь-чеисъ).

LJES. Žene rade i u polju sve, samo što ne oru, ne siju, neidu po drva, ne vade kamenje, a sve druge radnje, kao i muška; osobito one kopaju vinograde, gonu snoplje, vršu, predu, šiju, peku hljeb, gotove jela, odjeću, tkaju platno pamučno, svileno, šajak (сукно-димитно), ćilime (губеру), jastuke (възглавници); muzu ovce, krave, grade sir, maslo, hrane bube za svilu, obragjuju bašću, bijele kuću krečom (варъ) itd. One se staraju kućnom čistoćom te čiste dvor, vrt, pred vratima i put pred kućom, bijele, bojadišu (farbaju) platno, šajak (sukno), pregju itd. beru voće, bob, grah itd.

52. Kako dijele megju se posao šivenja i popravljanja odjeće?

LIK. Šivenje i popravljanje odjeće žene megju se i nedijele, svaka za svoju stranu radi kako zna. Za sirote radi ona koja njihov dio vune i jarak konopalja primi, ako li se pako na njih to dalo nije, odijeva jedna žena jednu, druga drugu sirotu, ili kako se drugač one same megju sobom sporazumiju. „Skroj mu ti jedan par preoblačila, ja ću drugi; daj mu ti haljinu, ja ću berevneke i prsluk; peri i krpi ga ti jednog mjeseca ili negjelje, ja ću drugog."

STUB. Svaka žena za svoga muža šije i za svoju djecu, osim toga i za muževu braću, ako nisu oženjena ili neimadu matere ili sestre (jer tada one to rade i popravljaju odjeću).

BAK. Svaka sebe i svojemu.

BED. Svaka sebi i svojemu.

GRA. BRO. U jednoj obitelji, gdje ima više ženskih, mlagje šivaju i vezu a starije popravljaju i krpaju.

CET. Ženske dijele ragju izmegju sebe: i to djevojkama (curama) daju da vezu, šiju, predu, pletu odabranije stvari, ženama udatijem prostije, premda i one isto šiju, vezu, predu, pletu itd., a starima daju da samo predu nadgledajući kuću. Velike je zlo, što ženske, posle nego li se udadu zapušte se i neće da rade onako kao što

su gjevojkom radile, jer kažu da jim se nije više stalo siliti i holiti kao dok su gjevojke bile.

MAK. Svaka žena šije svom mužu a sestre braći, ako je koji udovac tada mu šije snaha kojoj domaćica naredi.

BOS. Mužate svojim muževima, gjevojke roditeljima i braći a i sebi za prćije pred udadbu koju godinu.

KON. Starije žene (babe) šiju i krpu mladićima odjeću, žene svojim muževima i djeci, a gjevojke same za sebe jer se drži da joj se ima ostaviti vremena da uradi, uveze, sašije za svoje ruho za udadbu, pa joj se ne daje nikakve druge šveljne i krpaljne radnje. Ni brat neće dati sestri da mu što sašije, nego kakvoj tetki, da je nebi smetao u njezinoj radnji.

H. C. B. Radnja ženska što se tiče švenja, prediva, plativa, krpeža i veza nikad se ne dijeli izmegju kućnih ženskih glava nego koja bolje ljepše i prije može što uraditi:

Koja bolje može da joj Bog pomože.
Zle zaove, pregju dijele!
Nepogodne jetrve, redom vodu nose.
Zle jetrve braću dijele.
Kuku ljenivoj i omraženoj (ženskoj)!

Mimogred vrijedno je ovgje napomenuti neke prigovore ukorne ljenivim gjevojkama i ženama:

Neprede prelja s večera;
No zorom prije sabaha (zore).
Zlotkalja se jadu domišljaše,
Skradnje skute s prijed obrtaše.
Zloplelja je gole plela gnjate:
Plest ne mogla, boljela je peta!
Majka krila, prosočila teta.

H. K. Obično svaka svome bratu, mužu, a ako sestre ni matere ni žene nema tad domaćica naredi koja će to učiniti, ako se ne nagje i sama jedna od nevjesta da to učini i bez naredbe.

LJUB. Starješina podijeli vunu po glavama i čobanima; manja djeca, koja ništa ne privrjegjuju, ne uzimaju se u račun. Ako kugjelju i lan zajedno posiju, onda i to dijele kao i vunu, ako li ponaosob siju, onda svaka žena svoje radi, prede, tka i šije a pomažu jedna drugu. Ako ima gjevojaka, momaka i udovica, onda njihove djelove vune i kugjelje uzme ona žena, s kojom gjevojke rade i koja one muškarce odijeva.

GURG. Obično svako ženskinje u zadruzi radi, što se tiče kućevnih poslova, za svoga gospodara i svoju čeljad. A kad ima u zadruzi još svekar i po neki' gjever, koji nemaju te usluge, onda druge žene podijele taj teret megju sebe.

STA. PA. Svaka mati šije i krpa za svoga muža i svoju gjecu a gjevojke za sebe.

STROŠ. Svaka žena radi za sebe, svog muža i gjecu.

ZEM. Žene u zadrugi pomažu jedna drugoj i pri šivenju i popravljanju odjeće, ali obično posao šivenja i popravljanja odjeće obavlja svaka za sebe, starajuć se za sebe i svoje rogjene ili prisne: muža, gjecu, roditelje.

DOBR. Svaka žena za svoga muža i za svoju porodicu; pri tom su im odrasle ćerke u pomoći.

T. P. Svaka mati pravi i krpi haljine svojoj gjeci a svaka žena svome mužu; ako se pak dogodi da u obitelji ima sirotčadi bez majke, ili koji član udovac, tima sve kućne žene i gjevojke valja da ogjeću gotove i drže u redu.

LJES. Debelu odjeću šiju stare žene, a mlade šiju takve stvari, vezu i pletu sve što je novo, stare haljine krpe stare žene u kući, starije žene kroju haljine a mlade ih šiju, stare snuju platno, navode na brda, prikačuju ga o razboju, a mlade tku, stare kaše pregju, a mlade peru. Osim toga mlade bijele svoje platno po izvorima, dolovima, bunarima i rijekama, samo što kosulje peru starije žene. Mlade predu tanku pregju.

53. Koja osobita prava i dužnosti imaju gjevojke u zadrugi, i u čemu se nošnjom razlikuju od udatijeh žena?

LIK. U zadruzi imaju gjevojke osobito pravo da ih zadruga, kad do udaje dorastu, uda i udadbe troškove nosi; u ostalom su im prava i dužnosti kao u opće kod ženskijeh, samo što ih zadruga od teška posla pričuva, i gleda da su ugodnije i ljepše obučene. Treba da malo snage uhvati, da je ljetna, da se bolje momcima dopane da se lakše uda. Gjevojke se nošnjam od udatijeh žena razlikuju. One nose bijele laće (bječve—Strümpfe:), kapu s kitom i na njoj malo novaca ili u mjesto kape rubac (maramu), najviše crljen ili šaren, i kose niz legja spletene u jedan perčin. Udate žene pako nose modre i crljene laće, na glavi povezaču (bijelu maramu) i kose s prijed niz prsa spletene u kike (dva prčina) i upletnjake na njima.

STUB. Gjevojka ima pravo, da si ona za se, ako većma otca ili

majke nema koji se za to brinu, rubeno skrbi, bar jednu kravu hrani za slučaj da se udade, jer mora jednu telicu ili kravu sá sobom odvesti, pak da kuća na *njezin dan* (kad ima svatove) počasti po mogućnosti *njezine ljude* (svatove) i pošteno opremi u drugu kuću. Ona ima štovati više sve muskarce nego udate žene, pomagati gospodarici, kad su kod kuće, kućne poslove obavljati, vodu prinijeti, kuću pomesti (u manjim gradovima metu i pred kućom na ulici), starijim muškim i gostom noge češće oprati, postelje gostom praviti. One se nose kao udate žene, samo što jim je kosa u jednu ili dvije kite upletena (dočim si žene u *puntek* privezuju *poculicom*), jer bi bilo sramotno gjevojci, dok se neudade, privezanu kosu nositi.

RAK. Prava i dužnosti imadu ista, koja i druge žene; nošnjom se razlikuju od inih žena jedino u tom, što su gologlave, te im pletenice (vlasi) niz legja vise, dočim su udatim na zatiljku smotane i *poculicom* pokrivene.

BED. Kao i ostale žene, samo što gjevojka mora sobe mesti; u nošnji se pako gjevojke razlikuju od žena u tom: gjevojke nose vlase u spuštenim kitam dočim žene imadu smotane kite pod imenom *zavijalo*.

ŽUM. Razlika nošnje gjevojačke od nošnje udatih žena jest ta, što gjevojke nose na glavi crljene kape (u njekojim su selima i bez kape), oko vrata gjerdane, (ili kao što se ovgje zovu *kolarde*), a kose spliću u jednu kitu ili uvojak (ili kao što ovgje vele *upletak*), koji spuštaju preko legja do pojasa, dočim udate žene imaju na glavi premetaču ili peču iz bijeloga platna opšivenu čipkami (ili kao što ovgje zovu *spicami*); a kosu spliću u dva upletka koje spuštaju preko prsiju opet do pojasa. Kad se gjevojka uda, onda prvu godinu nosi vezenu premetaču, po čem se poznade da je mlada, kod rimokatolikâ je nošnja kao i u provincijalu. Gjevojke su obično stidljive ali vesele i živahne. U muška društva nedolaze, jer bi to bila velika sramota za gjevojku. Isto tako sramota bi bila i da ju vidi kogod jašiti ili voziti se, pa makar nebilo muških u društvu.

GRA. BRO. Ima jedino to pravo: da nemora sa ženami *redovati*, a dužnost joj je sve ostale kućanske poslove obavljati, kao i ženam, pak još domaćina i druge stare ljude izuvati, jutrom im obojke omanit, nje i opanke pripravit i metnut na ono mjesto, gdje će se koji obuvat; svako jutro, preko dan i večer vode donijeti, sobu pomesti. To sve dakako sada već dosta rijetko biva, a i gdje biva,

biva samo zato: ili da dobije što iz kuće, ili da ju žene i ljudi pohvale za udaju, da se tim bolje uda, ili za obadvoje. Nu prije 20 godina bivalo je to sve iz počitanja, koje su imale prama starijima.

Gjevojke se od žena razlikuju u nošnji samo tim što one nose kiku (široko upletene vlase od straga iglom pribodene) i odkritu glavu, a žene nose ćutak, crnom kapom svezanu kosu, koja je sva od straga na jednom mjestu skupita ili šamiju.

BIZ. Gjevojke nemaju skoro nikakvih prava a tim više dužnosti: one bo neimaju pri ničem odlučan glas a moraju u opće sve u kući slušati. Gjevojke se u toliko razlikuju nošnjom od ženâ da žene nosé glavu maramami uvijenu, dočim su gjevojke neovite glave, te pletu kosu u 8—12 struka u tako zvanu *pletenicu*, dočim pri tom u kosu upletu i bumbačami pribodu raznobojne vrpce i *drhtavice*. Žena nosi *šamiju* t. j. glava udate žene i udovice ovijena je s jednom ili običnije više maramâ, od kojih i najšareniju metnu kao gornju, te se upravo ta gornja šamijom zove; mlade žene do 35-40 godine nose iste šamije vrlo šarene kao i ostalu odjeću, dočim starije sve crno nose. Oblik zavijanja glave šamijom je raznovrstan; najobičniji u Slavoniji je taj: da je glava kao u 2 kruglje razdijeljena, dočim samu glavu polovinom šamije oviju, a za tim kosu metnu kao gvalu takogjer u obliku kuglje u vrećicu zamotanu, te ovu drugu kuglju ovije onda s dugom polovinom šamije, a sveže istu u polovini obiuh tih kruglja, tako da se onda čine kao 2 kruglje; ovo je najobičnija šamija u županiji Virovitičkoj; sasvim drugčija je u županiji Požežkoj, gdje se cijelo odijelo iz bjela platna pravi. Žene u mestima Bizovcu, Brodjancima, Harkanovcima, Ladimirevcima, Satnicima, Martincima i Poganovcima imadijahu do god. 1866 posebnu nošnju šamije: prednja strana glave bijaše sa strane okružena od dva debelo uvijena prčina *uvoji* nazvana, kojih debljinu su povećavali umetavanjem krpica; poviš čela bila je posebna složena marama, koja je skoro do očiju sizala a zavezivala se je u zatiljku. Na mjesto obične kruglje nosile su žene drugu polovinu šamije u obliku rogovâ t. j. na mjesto kruglje bila su dva usporedno stavljena polusavijena drveta, megju kojima je bio duboki urez. Mladoženja imao je mladoj ona dva napomenuta drveta iz mekog drveta — čamovine — načiniti, te je onda ona to s krpama ovila, da dobije ljepši i pravilniji oblik, te su to sve do lane nosile; nu nastojanjem župnika ostaviše tu veoma ružnu nošnju šamije, te prigrliše običnu; samo stare žene još i sada po prvašnjem

običaju nose. — Gore navedena sela okružuju mjesto Košku, gdje opet posve drugi oblik šamije vlada, i to samo u tomjednom selu; tu na ime glede prednjeg dijela glave jednaka je nošnja s ostalim selima, nu glede zadnjega bitno se razlikuje, jer Koškanke nose na zadnjoj poli glave ne dva nego jedan polusavijeni rog, koji je u polovici druge polovine namješten, tako da izgleda kao šjekira, s toga zovu se snaše tih selâ megjusobno posprdno-*rogatuše* i *sjekiruše*. U ovoj okolici vlada gadna strast malanja, koje već gjevojčice od 14 godina upotrebljuju i to u takom razmjeru, da kad im je 38—42 godina bivaju tako nagrespana i ostarijela lica, da bi rekao žene su od 50—60 godinâ.

KO. BUK. U zadruzi gjevojke se smatraju kao najmlagje; one svakome moraju pokorne biti te i maloga djeteta volju ispunjavati. Gjevojke se od žena razlikuju tim što na glavi nose crvenu kapu, obično izkićenu; pletu nad očima dvije male kike koje iz pod uha pruže i sastave za glavom sa trećom velikom koju pletu i nazivlju *prčin*; na nogama nose čarape u kojih je bijelo ono što je u žena crveno, i mjesto modrih bječavâ, što žene nose, gjevojke upotrebljavaju šarene od vune opletene, koje nazivlju *klašnje*. Ovo je odijelo obično u pravoslavnih; rimokatoličke se razlikuju tim što pletu dvije kike koje oko glave omotavaju.

CET. Dužnosti su gjevojačke u kući i van kuće: da je pokorna svakomu, da više sluša nego li ostale udate žene, da čistō drži sve zadrugare, ako želi dobar glas steći.

U veče kad su prela (*sila*) gjevojka mora stojati po svu veče na nogama i sjedeće muške služiti i češljati one momke koji nose prčine na glavi (premda su jih sada svi redom počeli šišati da oblakšaju curama trud); i kad nema prela mora na nogama stojati dok joj nedopušte da može doći k' vatri. Nose na glavi kapu u svoj okolici i mal da ne u cijeloj Dalmaciji s nekim malim razlikama, što u nekim selima nose srebro po njoj, a u nekima i okrugu krpu svrh nje. Ele nose kapu pa bila navezena ili ne, bila pokrivena srebrom ili ne. Na nogama nose čarape i obojke, a druga im je sva roba dugačka, kao n. pr. košulja i svrh nje jačerma, modra ili crna, sve do crne zemlje. Žene udate nose isto dugačke haljine kao i cure ali s različitom bojom; ne nose kape nego mjesto nje *kovrljak* pokriven okrugom. Cure i žene nose upravo tri boje narodne zastave kao n. pr. crljenu kapu, bjelu košulju, modru jačrmu ili *sadak*; tako isto i muški nose sve tri narodne boje, a nijednu drugu.

MAK. Prava gjevojačka u zadruzi jesu: da mogu slobodno hoditi na sijelo i prelo u kolo u crkvu svake negjele, a dužnosti su njihove više na polju nego u kući. Od drugih žena nerazliče se ničim, nošnja je u svemu jednaka.

BOS. Gjevojke idu na udaljenije poslove od kuće — kao čuvanje stoke, u drva itd. kud nemogu žene od djece dospjeti. One nepovezuju glave, ne nose pregače, čišće se nose, više mrngjelicâ.

SAR. Nošnja je gjevojačka različna od ženske, one nose dimije (*koparan*) kratke haljine, fes na glavi i *terluke* na nogama; a kad kuda idu isto tako, samo ljeti haljine i gdjekoja *anteriju* (dugu haljinu). No gjevojke na udaju rijetko ćeš vigjeti u ovome odijelu, nego u *ofistanu* ili anteriji, na glavi *fes sa kalkanom* zvani, na nogama terluke. Kad kuda pogju, pokriju se sa tankijem bijelijem platnom izvezènijem, zvanim *čenberom* a siromašnije sa *bošćom*; od žena se mogu lako raspoznati, jer žene nose duge *čurdire otozove* (kapa zavijena sa *jemenijama* i naprijed kao sa strehom), a pokriju se sa maramom. I seosku gjevojku lako ćeš poznati: ona ima nabranu košulju, fes sa cvijećem okićen, na vratu novaca srebrenijeh, a u gdjekoje i malo ogledalo. Ima obično samo gjačermu na sebi a rijetko koja anteriju, preko glave ima tanko platno, u džepu maramu itd.

KON. Slušat domaćina što im naredi, a i žene udate što im kažu. Žena ima *hondelj* a gjevojka nosi kapu pod ubruscem. Ostala je nošnja ista samo što na britvi za pasom žena nosi verižicu srebrenu a gjevojka *kurgjelicu* crvenu. Prije je bio običaj (početkom našega vijeka) da gjevojka kad je prešla godine udadbe, a ne udala se, da je morala nositi *hondelj s kitom šarenom* (jer žene nose bijele kite) i bez glavičatijeh iglica koje se vide na *hondelju* mužatica. Sad je taj običaj prestao.

H. C. B. Gjevojke se lasno od udatijeh razlikuje u Crnojgori i u Hercegovini, ali u okružju Kotorskom ne svuda, osim samo po selima, jer je nošnja u sva tri predijela jedna ista i bez ikakve razlike, izuzimajući neka mala preinačenja samo n boji haljina. Gjevojka do blizu svojih 10—12 godina nosi zapuštane kose niz pleći ili u dva kraja te ih spušti niz prednja ramena i nosi kapu (u Crnojgori i u Boki od crvene svile s naokolo crnom svilom obtočene, a *tepeluk* izvezen slabom zlatnom žicom, a u Hercegovini crljeni fes). Kad joj bude okolo 14—15 godina oplete jednu pletenicu pa Crnogorka i Bokeška savije kraj pod kapom, a Hercegovka spušti niz pleći i o kraju objesi po golemo puce srebreno, a koja

nema objesi (za nevolju) kositerno ili olovno. Kapu sve tako nosi doklen po nju svatovi dogju. Gjever joj donese novu kapu a brat joj skine onu prvu, pa joj gjever stavi novi fes, i bijelu finu maramu kojom ženske polovicu fesa pokriju i tako nosi doklen je god živa. U Crnojgori i u Boki gjevojke ostave kapu u *rodu*, i nikad je više na glavu ne meću, a kose spletu u dvoje jednake pletenice te ih prevjese niz prsi. U ova sva tri predijela imaju nevjeste za prvu godinu nositi nekakakve sindžire, o kojima vise raznovidne igle i granasti komadići od vrlo slaboga srebra pa pozlaćeni koji se zove *ukosnjak*. Koja nema ukosnjaka svojega, lasno u komšiluku u kakve imućne nevjeste uzajmi. Dakle u Crnojgori i u Boki gjevojke su ono, koje nose kapu, a u Hercegovini koja nosi fes a o njemu straga visi *faculet* gjevojke su, a udate koje s faculetom pokriju sav fes od zada, a pokriju s prijed fes do po njega. Koje su gjevojačke dužnosti, to je već na drugom mjestu obširno kazano.

H. K. Dok šu u zadruzi kao i žene. Ipak one mogu ići na sijelo, na prelo, dočim žene tamo ne idu. Gjevojke nose kapu a žene ne: to je sva razlika.

ŠAB. Gjevojke se u ovom okrugu od žena razlikuju, što nose prčin i kiku mesto *kongje*, što nemaju i nenose ostrag pregaču, i što nenose *ubradač*.

LJUB. Gjevojke rade sve poslove, pa i poljske kao i žene. U nošnji obično se ljepše i uglednije oblače, a razlikuju se samo kapama od žena. Gjevojke nose samo *fes* i ako imaju novaca, prišiju ih na njega, a žene nose kape od tri ruke: *konyje, vrljine, lopatara* — okrugle a i *fesove*. No fesovi su veći od gjevojačkih. Za njih se napravi *gvorilo* — obod — nalik na sito, pa se na to fes natuče, okolo se zavije šamijom, a ozgo se mete okrugla krpa platna, za koju su prišivene sitne turske pare. Po kraju te krpe isprešivani su krupniji novci: cvancike, *polovaci* (pó cvancike) i drugi stari novci te veličine a i zlatni kod imućnih.

GURG. Gjevojke su dužne da rade sve poslove kako u polju tako i u kući. Ima u tome neka izuzetka, a to je, što od 14 godina počinju spremati sebi darove, no opet pripomažući u nečemu ostalim ženskima u kući. Imaju pravo da ištu iz zadruge nužnu spremu pri udaji i pristojno udomljenje, ako same ne pobjegnu. Ovgje se ne daje miraz uz gjevojku, no biva obrnuto, da mladoženja plaća neku sumu (od 4 do 12 dukata cesar.) osim mnogih drugih darova i poklona. Nošnja žena i gjevojaka znatno je različna. Žene nose

vitice (t. j. od vune ispletene koture oko uveta), a poslije toga nose od vune fino izragjeni *obradač* koji pokriva pola glave i spušta se do krsta, a ozgo preko glave nose jednu maramu. A gjevojke nose na glavi fes, na kome s kraja prišiju, prama stanju, neke *rubije*. Preko *vesa* nose maramu ili *bareš* koju samu prebace a ne vezuju. A u nekima selima ne nose fesa no samo maramu. Kosu nose ili okolo glave ili je pletu u pletenice pa spuštaju preko legja. Poslije nose *jelek* oko prsiju; a suknja koju zovu *vutarka* ili je od cica ili je izatkana; tako isto *kecelja* ili je izatkana ili od cica, zove se *pregljača*. Zimi nose dugačke haljine *šljokicama* izšarane.

STA. PA. Gjevojke moraju isto tako raditi kao i drugi zadrugari i isto pravo imadu kao i drugi. ([1]) Kod Slovaka razlikuju se gjevojke kroz prčin kojega *vrkoč* zovu a srpske se gjevojke razlikuju što mahramu nenose, nego gologlave kao i slovačke gjevojke idu. Udate žene kod Slovaka nose kapicu, koju *čepjec* zovu. Srpkinje se povežu maramom.

STROŠ. Djevojke obično nikakva prava ([2]) nemaju, u polju posluju kano i žene; nošnja jednaka, samo je glava bez zavoja.

ZEM. Gjevojke u zadruzi imaju to osobito pravo, što nemoraju u kući *redovati* (biti *reduše*) kao žene; ali moraju ljeti ići za poljskim poslom, kad je kopanje, žetva, berba, beritba kukuruza; oračem su ručkonoše, sijaču pomažu zubiti, često su i čobanke. Nošnjom se razlikuju od udatijeh žena po tom, što idu gologlave ili nepovezane glave, i nose bolje vezene skute i rukave i više se kite.

DOBR. Osobita prava djevojke jesu: 1, neizdržavaju one onaj sedmični red u kući, kao žene udate (taj red sastoji u kuhanju jela u mješenju i pečenju hljeba za svu zadrugu preko te sedmice); 2 kad je jedna djevojka udadbenica, štedi je zadruga preko ljeta od poljske radnje, samo da može njene poslove, koji su joj za udaju nužni, svršavati. Dužnosti pak jesu: na poljsku radnju sa onima drugima ići, redom vode za piće donositi, jer se često dogagja da se voda za piće iz daljega donosi. Nošnjom razlikuju se u ovom: Gjevojke idu *u kosi* t. j. nevežu obično ničim glavu izvan kad je zima, a udate neidu nikad gologlave, nego imadu na glavi neku kapu, pod imenom *kongja* koju one same prave; preko te kape dogje još jedna velika marama ozgor, koja ju od zime i od sunca brani.

---

[1] Bit će ipak njihova radnja različna.

[2] Nije moguće.

LJES. Gjevojke idu u kolo (хора, на хорището), na tlaku (тлъкѫ, сѣданкѫ), ima vrt za cvijeće, zaregjuje se, kopaju ili gone snoplje sa svojim drugaricam, prima djevojke u goste, ide u goste kod svojih drugarica. Najglavnije pravo gjevojaka jest da im kuća treba da prčiju dade. Gjevojke se razlikuju od udatijeh žena u tome što nose maramu (момiя басма) kićeni сукманъ, vezen pojas, svilen *jelek*, gjerdan, dukate na grlu i cvijeća na glavi, da pletu kosu u dvoje pletenice.

54. U čemu se sastoji obično gjevojačka osobina?

LIK. Gjevojačka osobina sastoji se u malo novaca, u lijepoj odjeći i obući: nekoliko haljina, zubuna, pregače, tkanica, nekoliko prtenine, kojem junetu, nekoliko ovčica, kojoj kravici. Domaćin i roditelji njezini gledaju joj malo po malo i *gjendar* skucati.

STUB. Svaka gjevojka, dok joj roditelji živu, zavisi od njih; oni ju odjevaju i skrbe joj za prčiju; ako su joj umrli, onda brat njezin, ako ni njega nema, onda se gleda da ima svoje što joj treba iz općega kao i druga osoba u zadrugi.

RAK. U odjeći i nakitu. Ako je siroče zahvatilo štogod iza smrti svojih roditelja, to je preko obične osobine.

BED. U kravi, skrinji i nešto rublja.

GRA. BRO. U nje ruku. (1)

KO. BUK. Gjevojačka je osobina slična onoj udatih ženâ.

CET. Gjevojke nemaju osobine od zadruge, a i gdje nije zadruge nemaju, već da je sirota, pa joj se mora za nevolju što dati da si može potrebite stvari i ruho za udadbu pripraviti, drugojačije se za nje stara samo njihova mati i otac i pripravljaju im ruho.

MAK. Gjevojačke opreme bivaju obično: haljine, gjerdan (njekoliko nanizâ ogrljaja) jedan niz ogrljaja od zlata (ili od srebra pozlaćen) *ćemer* srebrni na tkanici, *oklop* srebrni koji visi o lancu srebrnom na vratu, *mingjuše*, nekoliko prstenja. Za udaju valja da spremi haljine bar toliko, koliko bi joj za 10 godina dostalo bez da pita u novoj obitelji; mora da sobom takogje donese: jedno *uže* u koje se prti *ular* za živinče, nekoliko vreća i torbicâ. Tomu je svemu običajem opredjeljen broj a kakvoća je prema bogatstvu.

BOS. Ni u čemu osim ruha i prćije što sama spravlja za udaju.

KON. Od kad se rodi dok se uda kupi i gotovi svoje ruho u koje joj ni mati ni otac ni domaćin nemogu taknuti, — ali pridodati mogu: to je njezina imovina ali bi sramota za nju bila, kad bi ona od toga štogod prodala.

(1) Znači li to da treba da je zasluži trudom svojim? U kući ili izvan kuće?

H. C. B. Gjevojačka osobina ni u čemu se drugome ne sastoji osim onoga što je na njoj haljina, i što joj se pripravlja, pa sprema u skrinje za njezinu udaju.

H. K. Ruho što sama kupi, darovi od braće, po koje govegje od kuće, novaca tanko.

LJUB. U njenom odijelu, a ako joj je majka umrla i u odijelu majke joj.

STA. PA. Gjevojke nemogu nikakvu osobinu imati. ([1])

STROŠ. U jedinoj rubenini, ako je dosta ima, i vrijedna je zaraditi.

ZEM. Gjevojačka osobina sastoji se obično u ruhu gjevojačkom i u odjeći i u njekoličini pokućstva i ženskog orugja.

T. P. Rijetko da koja gjevojka ima jos što u svojoj osobini, osim haljina i novaca za nakit.

LJES. Ima svoje ruho, odjeću, sanduk sa haljinama, gjerdan, cvijeće i druge predmete za nakit.

55, Kojim se redom udavaju?

LIK. Redom kako je koja starija, i nedopuštaju, da se mlagja prije starije udaje.

STUB. Udaja gjevojke zavisi od roditeljâ njezinih, oni ju udadu komu i kad hoće; (roditelji mogu pitati domaćina ali nemoraju) a udaju se, dakako, kad prosioc dogje. Ipak nerado pušća naš narod mlagju sestru pred starijom, to mu je nenaravski.

RAK. Bez svakog reda, ko koju prije ustraži, ona se i prije udaje (poslije navršene petnaeste godine).

BRD. Počamši od najstarije.

ŽUM. Redom po starijim godinam.

GRA. BRO. Kad je koja za udaju prispjela i sreća joj po volji ispala ma bila i najmlagja, tu se nepazi na red.

KO. BUK. Obično udaju se po godinama redom: najprije starija, pak mlagja, jer smatraju za sramotu da se mlagja uda preko reda, ipak se i to kadgod sluči.

CET. One se udaju po redu isto kao što se i braća žene, već da je koja sakata pa se nemože udati.

MAK. Po starješinstvu, osim ako nema kakvog važnog nedostatka i drugoga uzroka.

BOS. Po dobi, rijetko preko reda, osim nakaznosti.

KON. Redom godinâ, ali ima kuća koje na to sada malo gledaju.

---

[1] Pa ni ruho? To nemože biti.

H. C. B. Kazano je već da se vazda redom udaju gjèvojke, t. j. vazda u kući najstarija.

Pričekaj seko, mene je red.
Redom se ragja, a redom ženi i udava.
Nije starija kriva, što je mlagja živa.

H. K. I kod gjevojaka strogo se pazi na starješinstvo: dok se starija ne uda ne puštaju mlagju k' udadbi. Samo ako je starija grdna i vidi se da je niko neće, tad je preskoče, ali svakako dogovorom kućnim.

ŠAB. Gjevojke se udaju po redu godina.

LJUB. Po godinama. Starija prije; a ako su vršnjake, koju prije zaprose.

STA. PA. One se udaju po starosti godinâ.

STROŠ. Obično sestra starija prije se udaje nego li mlagja; rijetko se najde da se mlagja prije udade.

ZEM. Gjevojke udaju se, kako je koja starija, ali kadšto se uda i mlagja prije starije, kad joj dogje sreća.

DOBR. Kako je koja starija.

LJES. Udaju se po redu, t. j. po starješinstvu:

Както ся родило, така ще ся жени на рѣдъ.
Ако тя чюкахъ да ся родишь, нѣма да тя чюкамь да ся оженишь.

56. Osim onoga što im roditelji daju u prćiju, što im još zadruga daje?

LIK. Ako od zadruge prije što nije dobila, to joj oko udadbe dadu koju ovcu, kravicu ili june, a kad je od svojih roditelja već prćije dosta dobila, ništa: „Ima dosta, više joj netreb,a ako bude vrijedna imaće dosta!“

STUB. Zadruga daje gjevojci na *njezin dan* (udaju) gostbu po mogućnosti, ako je bogata, onda bogato, ali nije obvezana u ime prćije ništa dati, osim toga što već gjevojka ima. K tomu gospodar prima i dvori prositelje (*snuboke*), kad više putâ u vrijeme zarukâ dolaze (prstenovanje, *rubčenjak*). Ako gjevojka nema roditelja, obvezana je zadruga zastupati njihovu dužnost u koliko može.

BAK. Čižme, zobun, 3—4 mjeseca staro tele i gostbu.

BED. Zadruga nedaje ništa osim gosti, i to ne svagje.

ŽUM. Kad se gjevojke udaju, od nikoga nedobivaju ništa u prćiju nego od svojih roditelja, osim da kakav dar dobiju od kojega rogjaka svoga.

GRA BRO. Njekoje dobiju kabanicu (gunjac), kožuh i opanke, njekoje samo kabanicu i opanke, a njekoje ništa. Ovakovih najviše biva.

KO. BUK. Po njenoj zaslugi i vrijednosti zadruga ju nagradi ako je bogata n. p. ako je bila čobanica dadu joj po koju ovcu, ako li je kravarica kravu, ako li je pri kući radina tad joj daju štogod drugo.

CET. Osim onoga što im roditelji daju u prćiju, od zadruge t. j. od stricâ malu korist mogu imati, osim kakvog maloga dara.

MAK. Roditelji daju kćeram ako što imadu osobenog, a obitelj dužna je dati sve ostalo što se zahtjeva za svadbu i udadbu.

BOS. Ništa osim što im očevine ili materovine ako su roditelji umrli.

KON. Otac i mati dadu vazda što mogu, a domaćin t. j. zadruga daje joj po svome mogućstvu nove haljine, brnjice, skrinju i druge stvari. Osim toga daje trošak za svadbu.

H. C. B. Osim onoga što kuća dade gjevojci u skrinju kao prćiju, i što prije vjenčanja kao u ime dara od vjerenikove kuće dobije, gjevojci se ništa više ne dava, premda zakonik turski (kanon) odobrava dvjema sestrama dio očinstva a dva dijela bratu.

H. K. Roditelji daju kćeri što od svoje osobine, a zadruga daje ruho i daje svadbene troškove.

LJUB. Ništa, osim darova, spreme.

STA. PA. Kod udadbe dobivaju od zadruge neku prćiju, koja se kod Slovaka sastoji: iz kožuha, crvenih čizama i pojednog sanduka, u koji ona njezino ruho meće. Srblji daju i marve.

STROŠ. Obično nedobiju od zadruge ništa, osim ručak svatbeni, i gdjekoja mogućnija zadruga kupi joj gjevojačko ruho.

ZEM. Osim onoga, što im daju roditelji u prćiju, zadruga daje kadšto još po koji komad marve, kravu, ovcu itd. ali ponajviše ništa.

DOBR. Zadruga daje, a bolje kazati mati: postelju, haljine, a zadruga obično izdrži svatove i proprati ih. Još k tomu dadu joj po koji dukat što na vratu nose.

LJES. Zadruga im daje: ovce, zemlju, novaca ili drugijeh stvari.

57. Što su osobita prava i dužnosti žena udatijeh?

LIK. Žene udate imaju osobita prava: pravo na supružno življenje sa svojim mužem. Pravo na obranu i koliko ide na izdržavanje života od strane muža i napošljetku pravo na jednako s mužem

othranjenje djece. Dužnosti su im pak osobite: svome mužu vjerne, podložne i poslušne biti, i na svoju djecu osobito paziti.

STUB. Udata žena dobiva sva prava do-života u onoj kući u koju se udaje, jer ako obudovi, mora ju kuća hraniti nju i djecu joj, a ako se preudaje dati joj udadbene troškove. A dužnost je ženâ: slušati osim muža u obiteljskim poslovima i gospodara (domaćina) kada razregjuje družinu. Osim poljskih lagljih radnja, obavljaju one sve kućne poslove i odgojivaju si djecu, odjevaju muža i djecu rubeninom, i čiste svoju obitelj. Kad u kojoj obitelji majka umre, dužne su druge žene paziti i čistiti ostale sirote il udovca, a takogje i neoženjene mladiće i ljude.

BAK. Ko što u obće ženâ. Posebna nikakova.

BED. Nejma osobitih prava, osim onih dužnosti, što i crkva i zakon nalaže.

GRA. BRO. Dok je koje muž živ il dok je udovicom u muževoj kući, uživa potpuno pravo na svem imetku i redovati, a dužna je svakako svomu mužu i domaćinu poslušnost iskazivati, i djecu svoju u strahu božjem odhranjivati.

CET. Dužnosti su žena udatih: da drže čisto u redu robu svih gjevera, svoga muža s kojim imaju jednako pravo na svu osobinu što on ima. ([1])

MAK. Osobito se lakša radnja daje ženama negoli gjevojkama; žene, ako ima dosta gjevojaka, obično ostaju kod kuće, a gjevojke gledaju oko težaka i rade u polju.

BOS. Kućni rad, a i težački.

KON. One naregjuju gjevojkam što će raditi; samo žene udate mogu biti domaćicami, one najviše rade domaće posle a gjevojke se šalju u polje itd.; dužnosti: peći i mijesiti kruh, držati spremu i kuću u radu i činiti druge poslove koji su gore naznačeni.

H. K. U opće lakšu radnju daju prije gjevojkama nego ženama.

STA. PA. Žene udate moraju sve kućevne poslove izvršivati kao i drugi zadrugari i imadu ista prava kao i oni ([2])

STROŠ. Osobitih prava neimaju, nego zajedničko uživanje kučevnog imetka: tako isto sve terete i poslove obavljaju, izvan onih, koji upravo na ljude spadaju.

ZEM. Osobita prava i dužnosti ženâ udatljeh ova su: one imaju

---

[1] Baš jednako?

[2] Trebalo bi tačnije opredijeliti i jedno i drugo pa bi se vigjelo da su ražlike ne male.

pri svakom dijelenju svoj dio, i kad ostanu udovice, pravo imaju ostati u kući, dok se neudadu, a dužne su redovati i raditi u polju one poslove, koje su za ženske; dužne su odjeću presti, tkati i šivati za muževe svoje i djecu svoju kao za sebe, i poslušne biti starijim u kući. Prostakinje [1] su u zadrugi mučenice. One obavljaju i one poslove poljske i domaće, koje i gjevojke, i osim toga reduše su, te kuhaju, metu, *doje* krave, ovce i koze, peru rubine, mijese i peku hljeb, spremaju bijeli smok, rade u vrtlu, odgojivaju živad i s djecom svojom imaju puno truda.

DOBR. Udata ženska mora najprije svoj kućni rad izvršivati, o kome je kazano pod pit. 51., zatim dužnosti svoje kao mati.

LJES. Svakoj se dava posebna soba gdje spava ona muž i djeca, orugje težačko (motiku, srp, kosijer i t. d.), orugje za domaću radnju (razboj, brdo, vito, vreteno, korito gdje pere odjeću itd.) može kupiti za sebe osobinu, svojim trudom i promislom držati kravicu, hraniti svilene bube itd., može iti u goste, slaviti svoj imendan (да посрѣща за много годинь), može odkupiti ako je muž bez njene dozvole štogod prodao [2]. Dužnosti su joj: da radi kao i druge žene u kući i u polju za zadrugu, zatim za muža i za djecu, da gotovi jelo, da sluša domaćina i domaćicu, da za sve pita svjet ili dozvolu domaćice i muža itd.

58. Obavljaju li žene iste poslove koje i gjevojke, koje li?

LIK. Udate žene obavljaju iste poslove, koje i ženske u opće, a malo teže nego gjevojke, buduć se ove, kao što je već gore kazano, čuvaju, da ugojnije i ljepše budu i tim lakše svoju sreću steku.

STUB. Žene udate obavljaju svoje posle, najprije kao matere i žene, pak onda kućne posle, koje i gjevojke.

RAK. Iste, izuzamši posao sa gjecom.

BED. Svejedno; jedan te isti posao obavljaju žene i gjevojke.

ŽUM. Udate žene obavljaju iste poslove, koje i gjevojke.

GRA. BRO. Iste one i još hranjenje krmaka i muzenje krava, ovaca i koza, hranjenje peradi, mijesenje i pečenje kruha i prove, spremanje bijelog smoka, kupljenje jaja, kuhanje jela itd.

CET. One, t. j. žene, gdje nema gjevojaka, obavljaju iste poslove što bi morale gjevojke.

MAK. Nikakve razlike, samo što žene manje peru odjeću i pletu, a više kuhaju i predu.

---

[1] Nije jasno ko je *prostakinja* u zadruzi.

[2] Od svoga ili njezina?

BOS. Sve iste osim čuvanja stoke, a i to u nuždi.

STA. PA. One iste poslove kao i gjevojke obavljaju i mlagje žene.

STROŠ. Osim poljskih poslova svršuju žene i kućne poslove, što na gjevojke ovde nespadaju, kao: kuhanje, luženje, pranje itd.

LJES. Kad nema gjevojke, onda sve kućne ženske poslove obavljaju žene udate. Ali kad je gjevojka kod kuće, onda žene udate nedrže vrt s cviježem, ne metu kuću, ne tkaju tanko platno, ne vezu na *gjergjev* marame i t. d. ne idu po vodu u praznik, ne daju kafu, slatko i rakiju gostima; ove radnje tada spadaju na same gjevojke.

59. Ostaju li udovice obično u muževljoj, ili se vraćaju u rodnu zadrugu; i što su tomu posljedice obzirom na imetak?

LIK. Udovice, kad imaju djece, ostaju dotle u muževoj kući, dokle se neudaju; kad djece nemaju, od volje im stoji u muževoj kući ostati ili otići i u rogjenu zadrugu.

STUB. Udovice imadu prava ostati u muževljoj kući, jer onamo i njihova djeca spadaju. Ali mogu se vratiti i u rodnu zadrugu, ako ju ona primi ili zove, što često biva, kad im je bolje u rodnoj zadruzi kod braće i roditelja, al se ipak može opet povratiti u kuću, gdje je udata. Ako djecu sa sobom povede, može odraslu zahtjevati zadruga gdje su rogjena, jer onamo uvijek djeca pripadaju dok isto prezime nose ili se neispišu. Obično biva da se gjeca i sama na svoje vraćaju.

RAK. Udovice obično ostaju u muževljoj kući, te imadu sva prava i dužnosti, ko što i za muževa života. Pokretni imutak, osobina, jest njezina vlastitost, nepokretni n. pr. livada, vinograd prelazi na zadrugu poslije njezine smrti, pa ma se prije i po drugi krat udala i djece imala.

BED. Udovice ostaju u muževljoj kući te se nevraćaju u rodnu zadrugu; akoli se s nova udaju, gube svako pravo u prijašnjoj zadruzi, osim ako imadu svoj *osebunjak*.

ŽUM. Udovice ostaju obično u muževljoj kući.

GRA. BRO. One ostaju obično u muževoj kući, a ako se koja povrati u rodnu zadrugu, što jako rijetko biva, imanje zadruge netrpi ništa, jer ona nedobije ništa izim svoga ruha.

KO. BUK. Obično udovica ostane u muževljoj kući i uživa ono što i za muža, akoli se povrati u rodnu kuću neponese sobom nego

svoju sobstvenu prćiju, a ostala prava izgubi jednako kao da se je i preudala.

CET. Udovica ostaje u muževljoj kući, a nevraća se natrag domu roditeljskome. I ako se neuda, može uživati sva dobra muževlja dok je ona živa, sve i da nema djece; ako ima, onda se može i odijeliti od drugih članova kućnih da žive u miru pa i siromašnije. Ako se pak uda, ništa nemože odnieti od dobra muževljega već da joj djeveri što dobre volje dadu.

MAK. Ostaju u muževljevoj kući, ako imaju gjece, ako gjece nemaju, vraćaju se k svojim roditeljima, i vraćaju sobom sve ono što su donijele. Ako su s gjecom u muževljevoj zadrugi ostale, tad uživaju pravo kao i za života muža.

BOS. Obično u muževljevoj do udaje, malo kad se u rod vraća.

SAB. Kad ženi muž umre, ona čuva dječicu svoju i neudaje se. Iz muževlje kuće neide nego sa svojom svekrvom tuguje. Rijetko se koja vraća kući očinoj, i u dom očin vratiti se drže i za sramno i bijedno; tako govore: „Teško druzi, koja pane bratu na kosti!“ Po gjekoje odu domu majčinu, ali to biva obično kad se sa svekrvom neslažu, gje je ili svekrva odveć zla ili snaja još gora.

KON. Ostaje u kući muževoj, ako se ne preuda, ili ako nije kakva nevolja te se u rodnu zadrugu vrati, gdje je obično dragovoljno primu da nebi činila sramotu kući; svoje ruho sobom uzimlje. Ako pak ima djece, djeca obično ostaju u očinoj kući ako su odrasla.

H. C. B. Udovica iz muževlje kuće povraća se u rod samo onda kad je još mlada a nije imala poroda, ili su joj djeca pomrla pri živu mužu; ako je od imućne kuće a u vrlo inokosnoj i potrebnoj udata, ako u kući nema djevera ili svekra koji je kadar težačku radnju izvršivati, ili najpotle, ako je svim snabdjena a odveć je mlada, rod je prihvati k sebi bojeći se da nebi po nesreći sebe i svom rodu kakovu bezčest nanijela. Žalost je velika kad se udovica kreće iz muževlje kuće i ide u rod, jer tu stane lelek i plač kućne čeljadi, taman kao kad su joj muža mrtva iz kuće iznijeli, i mlogi u susjedstvu prekore udovicu, koja iz muževlje kuće u rod pogje, i koja bi se udala da ga najmanje za godinu u crnilu ne *korotuje* (nežali). Za ta mnoge udovice, pa makar i premlade bile, a imale bi najmanje dvoje djece (megju kojom treba da je jedno muško), stide se opet udovati ostavivši svoju dječicu.

Udovica užeženica!
Ni kučka štenad svoju ne ostavlja!
Sirota je bez oca i majke.

Kučka majka, da od Boga nagje!
Svoju djecu u dom ostavila,
U rod pošla, te se preudala!

U slučaju da bi udovica hćela poći u rod, imala bi dijete pri prsima, nikako ga neće ostaviti tugjoj majci, nego doklen ga god odoji (najmanje godinu i po). Tako isto da bi po smrti muževljoj ostala trudna, neće (bože učuvaj) vratiti se u rod prije nego dijete rodi i odhrani, kao što je malo više rečeno.

Što si u dom stekla, u rod ne nosi!
Ako je junac i tugj, tele je moje!

H. K. Udovice koje djece imaju ostaju obično u zadruzi muževoj; naprotiv one, koje djece nemaju, obično se vraćaju doma, i tada imaju pravo uzeti sve što su sa sobom pri udadbi donijele.

LJUB. Vrlo se rijetko vraćaju, i ako se vrate, odnesu ono što su donijele, i što ide samo u njihovo odijelo.

GURG. Udovice obično ostaju u muževljoj kući.

STA. PA. Udovice ostaju u muževljoj kući. Kod Slovakâ se pako ponajviše vraćaju u roditeljsku kuću.

STROŠ. Gdje je dobra sloga u zadruzi, udovica ostaje u muževljoj kući, dokle ju volja, ako je pak nesloga, tad ide u rodnu kuću, al' imetka drugog nenosi, osim svoje ruho i prteninu.

ZEM. Udovica ostaje obično u muževljoj kući, rijetko se vraća koja u rodnu zadrugu, ako se pak koja povrati, ponese sve svoje stvari što ih je donijela i s mužem stekla.

DOBR. Ponajviše udaju se, i ako imaju od prvog braka djece to ostaju muška u prvoj zadrugi, a ženska idu s materom u drugu zadrugu. U rodnu zadrugu rijetko se vraćaju, nego ostaju u muževljoj zadrugi i čekaju priliku da se udaju. Što se imetka tiče, to ako su što od oca donijele, to mogu i nositi, jer je to njihovo imanje, iz zadruge muževlje nedobiju ništa osim što ih isprate, t. j. izdržu svadbene goste.

T. P. Ako umre oženjen čovjek u zadruzi, i ostavi za sobom ženu, udovica ima pravo da ostane u toj obitelji, imala ili ne djece, i to pravo uživa kao da joj je muž živ; ako pak hoće da se vrati k svojim roditeljima i to slobodno može da učini, baš bila i trudna.

LJES. Kad udovica nema djece s umrvšim mužem, onda ako hoće i ako nemože da živi u muževljoj kući, vraća se k svome ocu ili braći. A kad ima djecu, onda ostaje u muževljoj kući, gdje radi za opštu kućevnu korist i za svoju djecu. Od muževa osebnoga imetka udovica prima osmi dio, ako ima djece, a kad ih nema če-

tvrti dio; osim toga ostaje joj ruho i prćija, muževe haljine i to što je dobila u muževoj zadrugi.

60. Zavisi li to od toga je li se zarodila ili ne, od česa li?

LIK. Zavisi to najviše od toga, jeli mlada ili ne, i od djece. Ako je mlada i nema djece, ostaje u onoj kući, u kojoj joj bolje ide, gdje je zadovoljnija. Ako je odavno udata, ostaje, u najviše slučajeva, u muževoj kući. Ako se želi vratiti u rodnu zadrugu, zavisi od zadruge, hoće li ju primiti ili ne, dočim ju muževa zadruga odbiti nesmije.

STUB. Svejedno je, samo dakako da je onda teže otić kad ima djece, ali manje nježno postupanje š njom od strane zadrugara može ju i onda odagnati (jer se više puta na udovice, ne pazi kako bi trebalo).

RAK. Imade li djece muškog spola, to nepokretnine prelaze na ovu, — ženska djeca neimadu diela u tom.

BED. Ako je jasno, da je dijete od pokojnoga supruga, to ostaje dijete, ili se može vratiti u zadrugu, te uživa prava ostalih zadrugarâ.[1]

GRA. BRO. Ni od česa drugog, nego ako misli, da će u rodnoj zadruzi bolje i mirnije življeti.

CET. Što se udovica nevraća domu očevu, nezavisi od toga što ima djece, nego od toga što nije običaj, jer neke nemaju ni djece, a pate s djeverima pa se nevraćaju, već ostaju s njima dok se opet ne udadu.

SAR. Udovice se u Bosni i Sarajevu rijetko udaju i to one koje nejmaju djece; drugo je za one koje su odveć mlade, i dobra im sreća izagje, ali i to posve rijetko.

KON. Ona može u svakome slučaju nazad, ili se zarodila ili ne; jer je moralna obveza rodne zadruge primiti je, ali može ostati i u muževoj kući i u jednome i u drugom slučaju.

LJUB. Obično se nerazogjene vraćaju; ali ne zbog toga, nego gje ih radije primaju: gje nahode da je za njih bolje tamo i idu.

STA. PA. Oto nezavisi, jeli se zarodila ili ne, nego je taki običaj.

STROŠ. Kad udovica djecu, osobito sitnu, ima, obično ostaje š njima do smrti ili dok djeca odrastu, i tad, ako hoće, udaje se.

ZEM. To ne zavisi od toga jeli zarodila ili ne, nego od njezinih roditelja, koji ju zovu, da se povrati u rodnu zadrugu. Ako joj je dobro kod djeverova, u muževljoj zadruzi, ne ide nikuda.

DOBR. Il se zarodila ili ne, ona ima pravo udati se ili ne.

[1] Ovgje, po svoj prilici, odgovorioc nije shvatio smisao pitanja.

T. P. Kad udovica iz obitelji muževljeve otide k svojim roditeljima ili se uda, te su mužev otac ili mati živi, ona nema prava da išta uzima, ni za sebe ni za djecu, osim svojih haljina i svog naniza (нанизътъ); ako je pak što donijela ili naslijedila od svojih roditelja, domaćina ili svekra, može to da zadrži; ako će djecu, kad podrastu, može opet k sebi uzeti. Ali ako je umro svekar, to se imenuje skrbnik za djecu koji im od toga daje ponešto za prehranu, prije svega iz dobitka toga nasljedstva, pa baš da bi djeca i kod matere živjela.

61. Kada se udovica preudaje, daje li zadruga prvoga muža udadbene troškove ili kakvo ruho, ko li?

LIK. Zadruga nedaje udovici, koja se preudaje nikakvo ruho, ona ga već samâ ima, koliko toliko. Kod udaje udovice mali se pir u kući, gde živi, drži; ako jedan dobar ručak ili večera, to je sve. Druga kakva priprema, kao n. pr. kod udaje gjevojke, tu se nečini. Kuća, u koju udovica ulazi, može trošiti, koliko je nje volja, što po okolnostima, prema tome je li mladoženja momak ili udovac, više ili manje i čini.

STUB. Kad se udovica preudaje troši na pir ona zadruga, iz koje se udaje, drugi joj ništa nedaje: a gibivo svoje, što je donijela ili preskrbjela može ponijeti (ako nejma djece); ako pako ostavi ondje djecu, može samo neobhodno potrebne stvari ponijeti, ili pak i djecu sa sobom uzeti, te ih odgojiti.

RAK. Kada se udovica preudaje zadruga nosi sve udatbene troškove, gostbu, — kô što i kod djevojke; drugo ništa.

BED. Zavisi od volje zadruge.

ŽUM. Kad se udovica preudaje, onda joj dadu kućani pir, ali ruha nikakova, osim što si je sama prigospodarila.

GRA. BRO. Daje samo svatbene troškove, a ti sastoje u tom, da svatovi dobiju ručak, a drugo ništa.

KO. BUK. Ako udovica ima poroda, rijetko se prigodi da se preudade i ostavi muževlju kuću; ako li se pak preudade, to kradimice učini, obično i zadruga malo kada dade na to troškove ili svate pričeka, jer smatra preudaju kao sramotu i uvrjedu pokojniku.

CET. Kad se udovica preudaje, zadruga daje udadbene troškove za pir, ali nedaje nikakova ruha.

MAK. Vrlo se rijetko preudaju, ako se sluči tada ona sebe oprema sama.

BOS. Odijelo može ponijeti, a ruho iliti prćije štogod opet pribavi uz vrijeme udovanja, niti smeta zadruga.

KON. Ona uzimlje sobom svoje ruho, kojim vazda neograničeno raspolaže. Kuća ni rodna ni prvoga muža ne daje joj ništa, ako neda štogod otac ili mati nevjeste udovice. Kuća muževa daje najviše pir ali taj nestoji toliko troškova koliko djevojčin.

H. O. B. Ako bi se udovica povratila u rod, zadruga prvoga muža ništa joj ne plaća, niti joj daje osim njezina sanduka (skrinje), u kojemu se nalazi ruho, kojega joj je dala roditeljska kuća kad se udala. A ako je ostavila koje dijete, svoj djeci pripada onaj dio koji bi dopanuo njihovog pokojnog oca.

H. K. Daje joj svadbene troškove zadruga, u kojoj se nalazi, ali ako djece imade te se udaje nedaju joj ništa. Ruho što je prije imala, to nosi sa sobom.

LJUB. Daje udadbene troškove, a za ruho dopisnik nezna. Zna dva slučaja, gje nije ništa muževlje dano udovici niti se to tražilo.

GURG. Zadruga čini pri svadbi neke troškove, ali su oni vrlo mali i neznatni.

STA. PA. Udovici, kad se preudaje, neda zadruga ništa, nego mora onaj, koji ju uzimlje, sve troškove udadbene dati. Ruho nedobiva nikakovo, nego što si je mogla kroz njezin trud zaslužiti.

STROŠ. Udovica kad se udaje nedobije ništa osim svatbeni ručak.

ZEM. Kad se udovica preudaje, zadruga prvoga muža daje čast udatbe, ali nedaje nikakva ruha; to joj kupuje, kao udavači, onaj za koga se udaje.

DOBR. Zadruga prvoga muža nedaje nikakvo ruho, no svadbene troškove, i ti se sastoje samo u jednom ručku, koji dobiju svadbeni gosti.

LJES. Pri udadbi udovca ili udovice svadba biva bez ikakve slave, pa niti ko što troši niti udovici što daje osim njezine osobine. Samo ako ide za neoženjena momka, običaj je da joj otac ili zadruga kakvim malim darom umnoži njezinu osobinu.

62. Dogagja li se često da se udovice preudaju u istu zadrugu?

LIK. To se kadkad dogodi, ali vrlo rijetko. U selu Divoselu blizu Gospića, udala se u istoj kući za Gjuru Bjegovića udovica Pava, žena njegovog rogjenog brata.

STUB. To se veoma rijetko dogodi.

RAK. Dogagja, al rijetko, i to samo u mlogobrojnoj zadrugi, gdje nema crkvenih zaprjeka.

BED. Neima primjera.

ŽUM. Da se udovice preudaju u istu zadrugu, dogagja se rijetko kada.

GRA. BRO. Sasma rijetko, i možebit u 50 godina jedanput, kano što je jedan slučaj u Starom-topolju, garčinske župe, a to biva samo onda, kad se dokaže da u nikakvom bližnjem rodstvu nestoje.

KO. BUK. Malo kada, jere ponajviše tomu srodstvo zaprečuje.

CET. Udovica se nepreudaje u istu zadrugu, zašto nema toliko velikih zadruga gdje bi se mogla udati u istu kuću bez zabrane crkovne. A sve kad bi se i našlo da po kanonima crkovnima nije svoje, i da bi se mogla udati za kakva člana kućnoga, nebi od ruga i sramote ni ona pošla ni on je vjenčao.

MAK. Nikad.

BOS. Malo.

KON. Veoma rijetko.

H. C. B. Pravoslavna crkva nedopušta da se udovica preuda opet za kojega od iste familije [1], premda to rimokatolička dopušta u nekom stepenu. Propitivao je dopisnik je li se kad to u Hercegovini dogodilo, i uvjerili su ga mnogi da toga nije nikad bivalo. U Trebinjskome kadiluku nema više od 170 kuća zapadne vjere, ali u Mostarskome ima preko 1000.

H. K. To se nedogagja ili vrlo rijetko, ali posljedica tomu biva, da se zetu daje njegov dio i da se isključuje iz zadruge.

LJUB. Nikako.

GURG. To se nedogagja.

STA. PA. U istu zadrugu udovica se nikad nepreudaje.

STROŠ. Toga ovgje nema, i to poradi rodstva zadrugara.

ZEM. Jako rijetko.

DOBR. Nedogagja se.

T. P. Nikad nemože da se udovica uda za kakvog člana u istoj obitelji, jer se svaki član obitelji drži da sa svim ostalim je u rodu.

LJES. To nebiva, jer su u Ljeskovcu ukućani rogjaci. U Trnovu gradu, gdje ima trgovačkih zadruga, trgovci često udaju svoje kćeri za svoga druga ili pomoćnika.

63. Kako se zovu muški poslužnici a kako ženski; zovu li ih slugama kako li?

LIK. Zovu ih slugama, muške *slugači* ili *služaci,* — *slugač* — *služak,* a ženske *sluškinje, sluškinja.* Narod prosti više drži *slugače* nego *sluškinje.*

---

[1] Što dogovorioc ovgje razumijeva pod riječi *familija* nije jasno.

STUB. Muški: sluga, *dečko; žensko*: *sluškinja, dekla, službenica, poslužnica.*

RAK. *Sluga — sluškinja.*

BED. *Sluge* i *sluškinje.*

ŽUM. Muški poslužnik zove se ovgje *sluga,* a sluškinja vele *dekla.*

GRA. BRO. Muški se zovu *sluge* a ženske *sluškinje.*

KO. BUK. Običajno svakoga poslužnika i poslužnike nazivaju *slugom* ali one koji su se na godinu pogodili, kao što je ukorenjeni običaj, nazivaju ih *najmenikom* i *najmenicom.*

CET. Poslužnici se zovu *najmenici, sluge, momci, momkinje i junaci.*

MAK. *Momak* i *gjevojka* u prostom narodu ili *najamnik* i *najamnica,* a slugama ih ne zovu, čuje se za muškoga i *junak.*

BOS. Zovu ih *najmenici* i *najmenice.*

KON. Kad ga zovu, zovu ga po imenu ali ga nigda nezovu *slugom* niti sluga nigda nezove domaćina ni zadrugara: *gaspodaru.* Ako je zadrugar istijeh godina zove ga slugā samo po imenu, ako je stariji: *dundo,* ako je veoma star: *djede.* O ženskoj prisluzi budi rečeno to samo s potrebnim izmenama.

H. C. B. U Hercegovini zovu služitelje: *izmećar* i *izmećarica;* u Crnojgori *momak* i *momica,* a po Boki oboje bez razlike *sluga* a *dvoriti* znači što i *služiti.*

— Dvorbu dvori zao u gorega.
Jakšić Mitar u despote Gjura. —
— Slugo moja od Oboja Mijo!
Da mi noćas pogješ u Kotare. —
— Da mi izmet činiš na odžaku,
I pričuvaš dvore i timare. —

H. K. Muški: *momci*: (t. j. oni koji rabota poljsku radnju), *najamnici* (koji čuvaju stoku), *sluga* (koji u otmenijega čovjeka služi i to po varošima). Ženske prema tomu: *momice, najamnice, sluškinje.* U Crnojgori muškog slugu zovu takogje i *pristavom.*

LJUB. *Najamnici* i *najamnice.*

RO. AZ. Muškog slugu zovu *najamnik,* a žensko *najamnica.*

GURG. Muški poslužnici zovu se *sluge,* a ženskih poslužnica ovgje nema.

STA. PA. Slovaci zovu svinjara *kanas,* ovčara zovu *juhas* a volara *volovjar.* Srblji zovu po vrsti one marve koju čuva.

STROŠ. Zovu se obično *sluge* a ženske *služanke.*

ZEM. Muški poslužnici zovu se *slugami* i *sluge,* a ženski *sluškinje* i *gjevojke* i *služavke, slugare.*

DOBR. Sluge to su oni koji su na godinu ili na mjesec najmljeni, *hajkači* to su zemljodjelci koji marve za oranje ne imadu, pa otidu kod jednoga gazde, koji marve imade, i najmi se kod njega za vrijeme oranja, taj za to vrijeme mora brigu za marvu imati. Ženske se zovu *sluškinje*; one moraju u kući sve raditi što joj zapovide, ali ponajviše kuhati, i ona poslove izvršivati, što se kuhinje tiče; *dadilje*, to su one koje se samo za malu djecu brinu.

T. P. Muške sluge u obitelji zovu **ратай** a ženske **ратайкиня**, oni su dužni pokoravati se domaćinu a počitovati ostale ukućane i raditi što im se naredi.

LJES. Muški se zovu: **ратай**, **чурацы**, **калфы**, **оловорче**, ženske: **ратакины**, **бавачкы**.

64. U kakovu odnošaju stoje sluge prema domaćinu i prema zadrugarima?

LIK. Služaci stoje više prema domaćinu a sluškinje prema domaćici u odnošaju podvrženosti, i imaju one poslove raditi na koje su pogogjeni, a i ostale poslove po mogućnosti, kao svaki dobar zadrugar i tako kao kod svoje kuće rade. Slušati valja slugama ponajviše domaćina, a i ostalu odraslu kućnu čeljad: *Sluga je sluga.*

STUB. Služinčad u našega naroda u zadrugâ ima tako dobro kao zadrugar: hranu, obuću kao drugi, više puta i kakvu plaću, često se dogagja, da se tako udomi, da postane zadrugarom, ili se priženi pak uzme ime kuće i pravo na kuću jednako drugim zadrugarom. Dok je pak sluga dakako da svaki zadrugar (domorodac) njeko si pravo prisvoji nalagati mu, akoprem to samo gospodaru pripada. Sluga vrši dužnost svoju (kao pastir ili težak) ter ima pravo zahtijevati hranu, obuću i odjeću, ali se nesmije pačati u upravu kuće i tu nema nikakva upliva.

RAK. Glede posla, kao što i svi ini zadrugari, bez svake razlike.

BED. Imadu domaćina i zadrugare slušati a zadruga se skrbi za njihovo uzdržavanje.

GRA. BRO. Dužni su potrebitu poslušnost svomu gospodaru i ostalim starijim kućama iskazati, a gospodar ih ima nadgledati, briniti se za njihovo moralno i bogoštovno življenje i nesmatrati ih kano kakve robove.

KO. BUK. Oni zavise od starješine, ali i druge zadrugare moraju služiti koliko se to neprotivi zapovjedi starješine i domaćim interesima.

CET. Oni najviše treba da slušaju zapovjed starješinovu, ali kad jim i stariji član kućni zapovjedi radi čega, red je, da ih sluša u,

a sa mlagjima više slobode imaju i mogu ih poslušati i neposlušati. Oni treba da su vjerni i da paze gospodareve stvari isto kao da su njihove osobite.

MAK. Oni jedu zajedno s drugima, i gledaju se kao domaća čeljad; šta više, neslušaju nego starije, a za mlagje malo mare, nego se š njima i na radnji i svuda jednače.

BOS. Prama svakomu kao prama starijim u kući.

KON. Kuća odijeva i obuva slugu i nemože ga poslati tako lako, kako što to biva u gradovima. On ima i malu platu. Ali se često dogagja da sluga i ostane sasvim u kući, tad mu se nedaje nikakva plata nego se drži kao quasi zadrugar i uživa sva prava kao i zadrugar; samo što pri diobi dijela ne prima ali se za to inače naknagjuje. U višim kućam slugu nigda ne žene u sebe, ali u manjim se kućam kadgod dogodi, kad je kuća inokosna, da se i sluga oženi te na njomu i na njegovoj djeci i kuća i baština ostane, ako su ostali izumrli.

H. C. B. Služitelji se obično uzimlju kad je od krajne nužde u radnji jednoj inokosnoj familiji, ili imućnoj za pomanje poslove. U prvom slučaju on je živi mučenik, jer sve teže i teže radnje na njega domaćin tovari, a u potonjoj (imućnoj) radi okolo bašće, timari konje, nažiže gospodaru i inostrancem čibuk, iznosi kafu i piće, prati kućnog domaćina kad kuda na konju ide, a češće puta kad je navalica goleme radnje radi i u polju i okolo ajvana.

H. K. Domaćina slušaju i starijega zadrugara, ali teško da će mlagjega poslušati, pače oni se smatraju ravni sa mlagjima zadrugarima.

GURG. U odnosu podčinjenosti.

STA. PA. Te sluge moraju domaćinu pokorne a zadrugarima poslušne biti.

STROŠ. Odnošaj sluga jednak je prema svim zadrugarima, jer jim može svaki što zapovjediti što se neprotivi dobru općem.

ZEM. One stoje prema domaćinu u odnošaju odvisnosti ali se više smatraju od domaćina i od zadruge kao i ostala kućna čeljad.

DOBR. Prema svima moraju učtivi biti, ali im samo domaćin odregjuje poslove.

LJES. Sluge su svakako podčinjene, ali im se nečini da osjećaju tu podčinjenost, jer blaguju s gospodarom i sa zadrugarima, povjerava jim se sve, viječaju, drže se gotovo kao i zadrugari.

*

65. Koliku od prilike platu imaju sluge na godinu i u koje se doba godine uzimlju, a u koje se odpuštaju?

LIK. Sluge se obično uzimlju u proljeće a u to se isto doba i odpuštaju. Čobanu daje se na godinu plaće 4—6 for., odjeća i hrana. Od odjeće: haljina, berevneci, kapa, prsluk, pás, dvoje troje čarape i opanaka koliko razdere, dva para preoblačila (Wäsche), kožun ili mjesto njega kabanica. Bez odjeće dobiva sluga mjesečne plaće 2 for. i hranu.

STUB. Ili samo služi za hranu i obuću (kao mali pastiri do 16 god.) ili ima malu plaću, najviće 36 for. na godinu. Uzimlju se bar sa 8om godinom na pašu, a odpuštaju se kad je gospodaru zadruge ili zadrugarom volja, ako druge pogodbe na godine ili doživotne neobstoje (jer i takovih ima). Zadruga narijetko prima kakva momka k sebi da živi u zadruzi kao doživotni sluga. Sluge se obično uzimlju u proljeće; pak ako ostanu u zadruzi ili familiji kroz cijelo ljeto i jesen, ter pomognu spremiti, spraviti ljetinu, onda se na zimu neodpuštaju, narod bo to za grehotu drži, jer misli „tko će ga pod zimu uzeti?“ pak da imaju pravo da u zimi od onoga uživaju, što je ljeti pomogao priskrbiti. Obično se u proljeću ili ljetom odpuštaju.

RAK. Oko 30 for.; uzimlju se muškarci o Uskrsu a odpušćaju o Miholju; ženščad se uzima na cijelu godinu al su ovgje rijedki slučajevi, da će gjevojka, ma bila i kako siromašna, u službu.

BED. Dobivaju obično samo hranu, opravu i obuću, rijedko kad novce, gjevojka ako duže godinâ služi dobi i kravu, koju si iz teleta uzgojiti ima. Primaju se već u službu od osme godine, a glede odpusta neima granicâ.

ŽUM. Sluge imaju mjesečno 3 for. a sluškinje 2 ili 3 for. Doba kad se služinčad u službu uzimlje, nije upravo opredijeljeno, nu obično se uzimlju u službu na proljeće, kad radnja nastaje. Obično se neodpuštaju, dokle godine neodsluže.

GRA. BRO. Plata im je različita: tako njeki služe godinu dana za 5—6 do 20 forinti u gotovu novcu, opanaka koliko poderu, jedne obojke, kabanicu, kapu, hlače; drugi za 20—25 for., opanaka što poderu i jedne obojke; a drugi za 25—30 for. bez svega odijela. Uzimlju se obično u proljeće, a odpuštaju ili kad godinu navrše ili kad zadruga njim nije zadovoljna.

KO. BUK. Obična doba unajmljenja je jesen ili proljeće; obična plaća 10, 12 ili 15 talira, ili odijelo i 5—6 ili 7 talira.

CET. Plata im je različna i ta zavisi od pogodbe: toliko robe a toliko novaca, a neki samo novaca. Vrijeme nije opredijeljeno kad se mijenjaju, a dogodi se, da neke sluge stoje za više godina u nekih gospodara. Ovgje prosti ljudi [1] malo drže najmenike; jer po većoj časti i sami su do štapa došli.

MAK. Običņa plata je 20 talira dobru momku, odjeća obuća, i hrana, a opredjeljenog vremena nema kad se uzimlju, nego najobičnije o Gjurgjevu i Mratinju dne.

BOS. Najviše godišbeno 30 for. i jedne suknene haljine, prtene dvoje, a ima i po 5 for. s haljinam, i opanaka što izdere. Najviše o Jurjevu i o Mitrovu dne, ili Mratinju kod katolika.

KON. Plata je mala i ne stoji u nikakvu razmjeru s platom po gradovima; ako je mladićak, ne više 25 godina, nedaje mu nikakve plate, osim odjeće, obuće i hrane, a poslije daje mu se najviše 20 ili 25 for. na godinu.

H. C. B. I muški se i ženski obično uzimlju od 15 do 18 god. Prve godine nikakve im se plate ne dava, osim hrane i haljina. Na svršetku godine, domaćin okupi svu kućnu čeljad i svih pita kako se vladala sluga prošle godine, pa po njihovu kazivanju i po svojoj savjesti opredijeli joj godišnju platu, koja najmanje bude 6 a najviše 12 talijera. Otac onoga momka ili gjevojke ako vidi da je plata dosta prilična, spram godinâ svojega djeteta, premuči, ali 4te ili 5te godine kaže domaćinu: ako neće povisiti platu njegovom sinu (ili kćeri) da će ga on doma voditi. Ženskoj se mučno povisi godišnja plata, nego joj se obeća da će joj se darovati kad bi se udavala od 6 do 12 talijera (ili koliko se pogode); a muškome se češće pomakne i do 20 ili najviše do 24 tal. na godinu. I muški i ženske se obično pozivlju u očinu kuću, ako je kuća inokosna, ili hoće da brzo sina već ženi, ili da kćer vijera. Više se puta dogodi da roditelji vjere sina ili kćer dok su još na službi u tugjoj kući, no na nekoliko dana prije ženidbe ili udaje povrate se k ocu. Što gogj su novaca stekli, bilo muško ili žensko, to ide u domaćinove ruke za trošak ženidbe sina, ili udaje kćeri, ako familija očina nije potezala svake godine pogogjenu platu, koje često puta biva, ako je familija služitelja zbog nemanja otančala, ili zbog gladne godine klonula. Kad izmećar ili izmećarica polazi iz kuće gdje je služio, tu se oproste i halale, i malo manja ljubav, za uvijek, izmegju njih zaostane nego spram rodnog oca i sina.

[1] Ko su ovgje prosti ljudi?

H. K. Momku okolo 10 talijera na godinu, najamniku manje 5 do 6 talijera; ženskoj još manje, ali ako duže služi daju joj ne samo ruho nego i svadbene troškove, malo manje kao i kućnjoj gjevojci. Doba uzimanja ili odpuštanja nije opredjeljeno.

LJUB. Kako je sad nezna dopisnik, ali prije 10—12 god. muškima se plaćalo, onima koji su za teže poljske poslove, oko 2—3 dukata za jedno ljeto; a ženskinjama, koje se obično za čuvanje stoke uzimaju, oko 50—70 groš. carš. Pravilo je gotovo, da se uzimaju o Gjurgjevu dne, a odpuštaju o Mitrovu dne. Rijetki su slučajevi, da se za godinu uzimaju, kao što se i za zimu rjegje naimaju. Ali se opet račun vodi od Mitrova dne i Gjurgjeva dne t. j. tada se najviše naimaju, otud se ovdje i govori, da Gjurgjevdan veže, a Mitrovdan odriješi.

BO. AZ. Seoski najamnik, u srednju ruku, ima platu kad je odrastan momak od 10—12 dukata; dečak od 6—8 dukata na godinu. Vrijeme, kad se primaju i odpuštaju, obično je uskrs, Gjurgjevdan, Miholjdan, Mitrovdan a i Spasovdan i Trojica.

GURG. Ta je plata mala: od 60 do 240 groša za po godine. Pri pogodbi mogu se ugovoriti i drugi izdatci n. pr. gazda da dade slugi i jedne čakšire, opanke itd. Obično se pogagjaju od Gjurgjevadne do Mitrovadne i obratno.

STA PA. Sluge imadu od prilike 40 for. a. v. plaće, hranu, odjeću, i obuću na godinu. Sluge se uzimlju obično oko nove godine u službu i u isto doba se odpuštaju. Kod biranja sluga pije se i časti se po volji.

STROŠ. Koji se najme za poljsku radnju, veću platu dobivaju, do 40—50 for. na godinu, a koji kano pastiri kod marve do 30 for. na godinu, te koji par rubina i obuće; a uzimlju se na Gjurgjevo do Svih Svetih, i tad se odpuste, ili pak ostaju.

ZEM. Na godinu imaju od prilike 40—50 for. i odjeću (kabanicu, hlaće, prsluk, čižme ili mestve) i opanaka onoliko, koliko poderu. Uzimaju se obično oko Gjurgjeva ili oko Miholja, a tako se i odpušćaju po pogodbi.

DOBR. Plata je godišnja obično 40—50 i 60 for., obuće t. j. opanaka koliko podere, dva para košulja, dva obojaka, kabanicu ili gunjac, par čižama. Doba, kad se sluge najmljuju, jest Gjurgjevo, ženske pak obično služe mjesečno.

T. P. Obično se najmljuju *rataji* na Arangjelovdan t. j. 8. novembra; ako su oženjeni obično im se daje na godinu po 6 mjera

(KNJA) šenice, 6 mjera raži, 12 oka soli, 5 oka vune, 2 oke pamuka, 10 oka orisa, 2 oke ulja i pô kože od vola za opanke, a on se hrani u sebe doma. Žena rataja nema nikakve plate, no za to je ona slobodna sa svojom djecom te može orati i sijati za svoj račun, i da zasebno radi ili za tu istu familju ili pak kome drugome za platu. Ona žive u toj samoj kući s mužem u posebnoj sobi ili staji. Akò li je pak rataj neženjen, tad ga hrani obitelj, kod koje služi, daje mu novo odijelo, nove opanke i od 500 do 800 groša na godinu, gledeć na godine i sposobnost.

LJES. Plata prema valjanosti: muškima se daje od. 200 do 1200 groša t. j. od Gjurgjeva (23. apr.), do Mitrovadne (26. okt.). To su obični rokovi za svake pogodbe i dogovore u Ljeskovcu. Kadgod se najmljuje samo na ljeto ili na zimu, a negda i na cijelu godinu. Kako zimi nema važnoga posla, za tò im se osim nekoliko groša nedaje nego samo hrana.

Добрьия конь са̀мъ си умножява зобатъ.

b. Obitelj uža.

66. Kojijeh se godina vjeraju i žene? dogodi li se kadgod da roditelji još nejaku djecu zaruče? Što su posljedice tome?

NOV. Nikad se nesluči da bi roditelji bez sinovljeg znanja djevojku izabrali ili isprosili, kamo li da bi još nedoraslu djecu zaručili. Imade do duše slučajeva gdje su prijatelji i znanci mlagjahnu svoju djecu pri kakvoj igri iz šale obećali, pak se šala obistinila, ali je to samo slučaj; — onaj se govor već i zaboravio, pak se opet u prijateljskom razgovoru na njega sjetili.

LIK. U Liki ne kaže se vjeriti djevojku nego *zaručiti* djevojku, po tome se vjerenica zove *žaručnica,* vjerenik *zaručnik,* a vjeridba *prosidba* ili *zaruka.* Češće se čuje: gjevojka stoji pod *prstenom,* nego gjevojka stoji *pod vjerom.*

Ženske pò ovijem mjestima zaručuju i udaju i od 16, a muškarci i od 18 godina; u opće kako koje za udaju, odnosno ženidbu dozrije (momak, kad ga je već nausnica ponijela, gjevojka kad su joj prsa narasla).

U običaju nije da roditelji još nejaku djecu zaruče. Ljudi koji se osobito paze a imaju jedan muške a drugi ženske djece, samo

se ponajviše pred ženama i djecom tom šale, da će se s prijateljiti i da će već sad tu djecu kao zaručnike zabilježiti. I običaj više nepostoji da otac i mati sinu gjevojku traže, oni samo gledaju njegovu pažnju na gjevojku obratiti, o kojoj misle da bi zanj najpriličnija bila i s kojom bi sretan biti mogao.

STUB. Kod ženitbe, osobito kod muškarca, negleda se u narodu toliko na godinu koliko na potrebu zadruge, obitelji i razvitak mladića (*mladenca*). Jer dolaze više puta roditelji k župniku da im dopusti još ne posve razvita i zrela momka oženiti, što im pomoći treba, pak s toga vlada (u Slavoniji osobito) običaj da si izabire drugaricu mnogo jaću, više puta i stariju od sebe, da može više raditi i podnijeti; da bude baš mlagja od momka, na to se vele nepazi. Dakako, da priprosti način života nedopušta više puta, da se na mladež, u nekoj stalnoj godini, može smatrati kao dovoljno razvitu i zrelu, pak s toga prije 18 godine rijetko se kad vjeraju. Obično muški navršiv 20 godina, a ženska 16., 18., 20, jer poslje dvadesete, kaže se za gjevojke, da je prijeko vrijeme, da se udaje. Više puta se čuje, da roditelji još za nejaku djecu (osobito majka) prave planove o njihovoj ženidbi ili udadbi, al su to rijetke stvari, ter se može više uzeti, da narod o tom nješto zna, nego li da je u njega običaj.

RAK. U navršenoj 15., 16. i 17. godini.[1] Da bi roditelji zaručili nejaku djecu, ovgje nejma primjera.

BED. Muškarci poslije navršene 24. godine (poslije minule vojničke dužnosti uz oprost i prije) a gjevojke u 16. godini. Megju nejakom djecom nema zavjere, po ovdašnjem *zaruki* i *likov*.

ŽUM. Muškarci se obično vjeraju i žene kad osamnaestu godinu navrše, a ženske, kad navrše 16. godinu. Nu kakad se sluči, da se i u mlagjim godinam zaruče, ali to biva samo kod bogatijih ljudi, gdje se, reć bi, jagme za miraz, ili kao što se ovgje veli *dota*.

GRA. BRO. Ženske se zaručuju i udaju počevši od 16 godina, ali ih ima da 23 i 24 godine djevuju, a muški se žene većom stranom od 18 godina, pa da im je od svjetovne oblasti dopušteno i prije bi to činili; koji pregje 22 i 23 godine, taj se teško poslije i oženi. Nejaku djecu zaručivati nije u običaju.

BIZ. Obično se žene od 18 god. počam; malu djecu nezaručuju nikad.

KO. BUK. Sad je već gotovo sasvim izčeznuo običaj zaručivati maljahnu djecu, jer je to nekada dovodilo do krvavih sukoba.

[1] I muško i žensko jednakih godina?

CET. Prvo nego je vojnica počela, nije bilo običaja da se zaručuju i žene prije 25. ili 30. godine, nego da je familiji kakva velika potreba da oženi mlada sina. Jer su smatrali i smatraju mladića prvo tih godina kao neizkusna i ne zrjela u upravljanju familije. Gjevojke su se udavale odma poslije 16. godine. I sada se obično mladići žene u toj istoj dobi t. j. ili poslije nego li sasvim budu prosti visita. Ali se više puta dogodi, da koji mladić dovede *curu* (gjevojku) i prije vojnice t. j. od 18 do 19 godine, s kojom nezakonito živi sve dok ili neprogje *leve* (rekrutstva) i nebude sasvim od nje prost, ili dok nesvrši svu vojničku službu, ako ga je na viziti dopala. Neki pak poslije nego li jih je zapalo u soldate, ožene se, i tako isto nezakonito sa vjerenicom živu, dok neisluže. Ovo je veliko zlo iz koga se ragjaju mnoge neprilike. Po rijetko se dogadja da roditelji još nejaku djecu zaruče, i sve ako zaruče, može u vjetar poći, budući da su joj uvijek uzroci prćija ili kakvi drugi interesi, pa vjerenicu može i kadgod drugi ugrabiti.

MAK. Obično se *zaručuju* jedan ili dva mjeseca pred ženidbom. Vjeridbe u nezrelim godinama nikad nebivaju.

BOS. Od 16 do 25 god: — malu djecu nezaručuju, osim Turci.

SAR. Gjevojke se najviše udaju od 14 do 20 godine. Od 22 godine kažu *pozastala*, od 25 *utegnula* i tako i nadalje. Od 13 i 12 god. vrlo se rijetko udaju. Mladići žene se obično od 20. do 26. godine, a trgovački sinci od 24. pa neviše do 30. No ima ih koji se žene i od 40 godina pa i od 50, a dogagja se da se njekoji nikad i nežene. Roditelji djecu svoju u djetinstvu nezaručuju, no i to, i ako vrlo rijetko, dogagjalo se kod Srba, a to najviše zbog prćije. Od novijeg vremena za take slučajeve nečuje se nikad.

LAST. Žene se vjeraju, i udavaju od 30.—30. godine; a roditelji nezaručuju nigda nejaku djecu.

KON. Obično muški poslije 20.—22. godine a ženske kad mogu, ali ne prije 16. god. Vjeraju se prije. Pače se dogodi, ali veoma rijetko, da roditelji vjere još nejaku djecu, koja kadgod nemaju ni 10 godina.

H. C. B. Nemože se pravilno vrijeme opredijeliti od koliko se godina momci žene i gjevojke udavaju. Ženidba momka zavisi do manje ili više inokoštine kuće. Niko se u sva tri predijela ne zeni niti udava, kao po gradovima i varošima današnjeg doba, t. j. iz ljubovne objesti, nego uprav ili iz nužde da je zadružnija famimilija, ili iz običaja za to što je već za ženidbu ili za udaju prispio. Ako momak ima stariju sestru od sebe u kući, nikako se oženiti

neće ili vrlo rijetko prije nego mu sestra se starija uda; i tako isto neće da se rano ženi, ako ima tri ili četiri sestre u kući pa familiji ne treba pomoći od ženske glave. U nekim prigodama žene se momci najmlagji od 20 godina a neki i okolo 30, ali ovi posljednji rijedki su, već u opće možemo opredijeliti najobičnije od 20 do 25 svojih godina. Ne treba kazivati, jer je već to svakomu poznato, da u sva tri predijela u prvašnja vremena oci i matere vjerali su sinove i kćeri kadgod su hoćeli pa i nepitajuć svoju djecu; nego im se red vjenčati pa da nikad nije jedno drugo ni vidjelo. Odgovorilac se siječa jednoga slučaja, koji se zgodio pred jedno 40—45 godina u Risnu, gdje se vjenčali momak i gjevojka, kojih su dvije majke od velike uzajamne ljubavi bile vjerile kad su još s njima suvremeno zbabne bile. A da se desilo da su obje rodile žensko, bile bi ih posestrimile, a muška da su bili oba, bili bi ih pobratimili. Ovoga se dogagjalo mnogo puta i u Hercegovini i u Crnojgori, ali je sada taj običaj izčeznuo jer mu se i državne vlasti prijeće.

Gjevojke se obično udavaju od 16 do 20 godine. Koja pregje 25 ili 30 godina, mučno će se udati za mlada momka, nego za kakva siromaha, ili pristara udovca.

Mlada utroba plod dava.
Gdje dvoje mlado diše, tu treće gmiže.
U stara otca, sirotna djeca.
Bolje uz starca papat, nego uz mlada plakat.
Baba djeda u proljeće zvala,
A on joj se u jesen odzivlje!

H. K. Vijeraju se veoma mladi, pače i djeca u koljevci vjeraju se njihovim roditeljima. Megju posljednjim dogodi se kadgod da omrzne ili prosto neće jedno drugo da uzme, i iz toga se porode često raspre, koje su u prijašnja vremena dovodila do pokolja megju brastvami.

BO. AZ. Žene se i udaju obično od 15 do 20 god. no dogodi se da se i mlagji hoće da uzmu; a to u tom slučaju, kad n. pr. umre starješina kućni a ostane dječak neki; onda da se nebi kuća rasipala, oženi se onaj dječak s gjevojkom pametnom i tako sačuvaju kuću u istom stanju.

GURG. Obično se vjere i uzimaju gjevojke od 16—25 god. sa muškima od 18—20 g. No dešava se da momak od 15 god. uzme gjevojku od 20 god. ipak ti su slučaji rijetki i tu stoji do toga ako sveštenik hoće da ih vjenča. U ovome kraju momak, pošto mu bude

21 god., da je bez ikakve mane, nemože lako naći za sebe gjevojke, jer im više nije mlad; već takov momak traži sebi gjevojku iz obližnih sela u Turskoj; ili se mora zadovoljiti sa ma kakom udovicom iz svog kraja. Rijetko biva da se nejaka gjevojka vjeri sa momkom, koji još nema zakonom predpisanih godina za brak i onda mora čekati pod prstenom često 2—3 godine.

STA. PA. Ovgje se vjeraju i žene obično u 18. godini. Nejaku djecu roditelji nikad nevjeraju.

STROŠ. Ranije se nevjeraju i nežene mladići, dok nenapune 18 god. života; ranijeg zaručenja ovgje nema.

ZEM. Vjeraju se i žene od 17, 18—19 godina; rijetko, dapače sad već nikada se nedogodi, da roditelji još nejaku djecu zaruče.

DOBR. Muški obično od 18—20 a ženske 16—18 itd. godina. Koja gjevojka *zasedi* t. j. priličnu starost dostigne, ta obično za udovce polazi. Da nejaku djecu zaruče, običaj nije.

T. P. Momci se žene obično od 16—20 godina a gjevojke se udaju od 20—25 i to iz uzroka seoskoga gospodarstva.

LJES. Gjevojke se počmu udavati već u 14. god. a muški u 18. god. ali najobičnije ženske u 18—20 a muški u 20—25 godini. U šopskom i poljanskom predijelu momak je gotovo vazda mlagji od gjevojke, njemu je tek 15 a njoj već 25—30 god. To biva radi dva uzroka: 1) Otac gjevojčin neće da dade kćer iz kuće, dok nije nekoje vrijeme i njega poslužila i time *hljeb isplatila.* 2) Otac momkov traži nevjestu već jaku i priučenu svakoj radnji, pa uprav po radinosti koju je pokazala već u očevoj kući i izbira se nevjesta.

Зьмни женя да тя носи па ржце.

67. Koliko vremena obično progje megju vjeritbom i ženidbom?

NOV. Megju vjeritbom i ženitbom uprav ustanovljena roka nema; ako je mladić već rano isprosio gjevojku, onda se zaruka drže na duhovo, te se čeka do Martinje, kad se vjenča. Cijeli Novi rekao bi slavi Martinju, jer nijedan mladić se neće ženiti, izim iz potrebe ili važnog kakovog uzroka (ići mu je n. p. u svijet pak tamo duže ostati) nego o Martinji.

LIK. Megju zarukom i vjenčanjem progje u Lici 4 do 6 nedelja dana.

Narod drži da je gore otezati svadbom, jedno što se može i najbolja gjevojka i momak skuditi, odkud neprilike za jednu i drugu stranu se ragjaju, a drugo bolje se svadbom popaštiti i zbog manjih troškova, koji se tim zaštede što se ženidba ranije svrši te se

gjevojka nemora premnogo puta oblaziti, koji pohodi drugač svaki put podobrano troška stanu.

STUB. Megju vjeridbom *(zaruki)* i vjenčanjem progje obično mjesec dana, šest tjedni, najviše dva mjeseca; obično kad se isprosi, to taki buduće nedjelje župniku jave da vidi, neima li zaprieka, onda umah najavi (*prozove, ozove*), u crkvi prve nedjelje, druge i treće, te se onoga istoga tjedna jošte vjenčaju. Dakle je dovoljno svemu mjesec dana. To se vrijeme zove *zaruki, podzaruki*.

RAK. Dva do tri tjedna. Dok se obave zakonom propisana proglašenja u crkvi, izpit *mladenaca*, i dok stigne dozvolja županijska.

BED. Obično progju tri- do četiri tjedna.

ŽUM. Zaruče, zavjere li se dvoje mladih prije propisana vremena, onda je razdobje megju zarukom i ženitbom dotle dokle mine propisano vrijeme, gdjeno se smiju uzeti. Zaruče li se pako u dozvoljenom vremenu, onda obično nije razdobje megju zarukom i ženitbom dulje od mjesec dana ili šest nedjelja, već kako se gdje dogodi, jer se ovdje mladenci obično zaručuju (zavjeruju) mjeseca listopada, a svatba biva uvjek osam dana ili dva dana po Svetom Martinu, t. j. okolo 20 ili 27 studenoga. Nu ko se nije mogao oženiti u jeseni, onaj se ženi o Božiću, pokladima, uskrsu itd.

GRA. BRO. 5, 6, 10, 12 nedjelja.

KO. RUK. Obično odveć kratko vrijeme, ako drukčije kakav osobeni slučaj to ne preprječi.

MAK. Nije opredjeljeno, nego to biva po okolnostima: od mjesec dana do godine ili dvije.

BOS. Od 3 mjeseca do po godine pred svadbom.

LAST. Megju vjeridbom i ženidbom neprohodi mnogo vremena, ženidba slijedi ončas vjeridbi i nikad neprogje više od 4 mjeseca, ako nije kakva zaprijeka koja čini odgoditi rok.

KON. Obično dvije ili tri godine. Premda se kaže: *duga vjera, pasja vjera.*

H. O. B. Isto se nemože opredijeliti ni vrijeme koliko momak i gjevojka pod vjerom stoje; po narodnim pjesnama vidimo da su gjevojke stajale po toliko godina pod vjerom, kao n. p. kad su vjerenici hodili na carevu vojsku, ili da gdje dvore, ili po svijetu na tecivo idu itd.

Ostade mi pod prsten gjevojka.
Znaš li Ile, srce iz njedara!
Evo ima trî godine dana,
Jedno drugom vjeru postavismo,
Pa od tebe glasa ni abera.
Prsten je najveći amanet!

Ako dakle nema kakvoga glavnoga uzroka od strane momka ili gjevojke, vjeridba se obično čini o mesojedjam, a slavi se svadba najviše o jeseni kad je kuća svačim snabgjena, te ih onda najlakše trošak svadbeni stane.

H. K. Ako nije vjeridba iz djetinstva, nego megju uzraslim, od vjeridbe do ženidbe progje obično godina dana.

RO. AZ. Obično 3 nedjelje ili mjesec, a najdalje 3—4 mjeseca može proći od prosidbe do ženidbe t. j. vjenčanja.

STA. PA. Megju vjeritbom i ženidbom obično je vrijeme 3 nedjelje.

STROŠ. Ovdje kad se vjeritba svrši, odmah se i ženidba *trači*.

ZEM. U ovoj okolici obično progje megju vjeritbom i ženidbom 4—5 do 6 tjedana.

DOBR. Tri do četiri nedjelje.

T. P. Nije opredijeljeno, nego se vladaju po okolnostima, ali u opće onoliko vremena koliko treba jednoj i drugoj strani, da prigotove darove i druge potrebe za svadbu.

LJES. Od 15 dana do 2 mjeseca.

68. Kad i koliko bude obično vjeridbenih sastanaka, i kako se pojedini sastanci zovu?

NOV. Došao mladić (zovu ga *fanat)* na godine da se ženi, Martinja je blizu, a on se mora za gjevojku, ako je nema, skrbiti. Nastala jesen: krumpiri se iskopali, kukuruz pobrao, sjerak požeo a pšenica bjelica i ječam već u hambarima (skrinjah) u zatvoru. Nješto novca, što su otac i sin trudom kroz ljeto u svijetu (Rusiji, Egiptu, Tirolu, Istriji ili drugdje) dobili, leži takodjer u skrinji. Vino se otočilo i bačve napunile, — kuća je za zimu obskrbljena. Ovako, po prilici, izgleda u to doba uregjena svaka kuća. Martinja je, kako je kazano blizu, a sin ženidbi dorasao, za to otac u skrbi pita: „Sinko moj, hoćeš se ove Martinje ženit, ali ča misliš? Zač ako nećeš još ovo leto ja ću prodat vino, da još ki krajcar spravimo?“ Sin kad je voljan ženiti se odgovori: „Ćaće moj, ako je vaša volja i moja je!“ Otac zadovoljan ovim odgovorom posavjetuje se sa svojom ženom, ali biranje gjevojke ostavi sinu na volju, preporučiv mu ili nagovarajuć ga za ovu ili za onu: „Vidiš sinko, ova odgovara našemu rodu; nje rod je pošten i ni krstu se još ni zamiril (na što ovgje osobito paze) a divojka je i lipa i dobra, da joj para va celom Novom nij!“ Ako mu već koja druga srcu prirasla nije, posluša roditelje odmah, te izabere dan za *prosidbu,* koja

navadno biva u blagdan (svetak) po podne. Ako pak već koju imade, a roditelji za to jošte neznaju, tad im svoju tajnu odkrije veleć: „Ja sam ovde sigur i znam, da će me zet, a ni nje kući ni njoj nimate ča prigovorit!“ Roditelji ako je kuća poštena i njihovoj odgovara zadovolje se sa svim, puštajuć sinu na volju, jer misle, da bi jih punim pravom proklinjao, ako nebi u budućem stališu zadovoljan bio. Kada su se roditelji sa sinom na ovaj način sporazumjeli, odluče dan, kada će ići gjevojku prositi, što navadno dvojica obavljaju.

Ako neće da ide sam otac, onda igju navadno dva bližnja rodjaka. Kad je prispjeo dan prosidbe, odu prosci s naputkom, što sve treba da govore. Došavši gjevojačkoj kući, ugju kao da bi došli na prijateljski razgovor (akoprem ukućani slute, što bi moglo biti) te pitaju i razgovaraju se o domaćim stvarima, ali tako mudro, da govor i na djevojke dogje. Tad izagju svojom tajnom na vidjelo, te zaprose gjevojku: navadno najstariju ali kad i kad mladju. Nu navadno je, da se gjevojke po redu udaju ako pak roditelji dvoje, da će stariju prvo mlagje udati moći, onda daju i mlagju, koja dost da ima 15. god. Kako su dakle prosci gjevojku zaprosili, dozovu roditelji prošenu kćer, te ju pitaju za njezino mnijenje, naravski, da su se oni prvo udovoljili, te kad i ona pristane (a koja u prostog našeg puka neće za dobra i poštena mladića, ako su samo roditelji zadovoljni?); onda se pošalje po mladoženju, koji dogje i gjevojku do prstenovanja na riječ drži. Brez čašćenja se one večeri nigda ne razkrste. Prosidba ostane drugom svijetu tajnom, te se sluči, da jih jošte više gjevojku prositi dogje, ali kašnji prosci ili prvašnji, kojim roditelji neće da daju, budu odklonjeni s raznimi ogovorkami: „mlada je“ ili: „za vašega fanta prestara, pa je nedamo“ ili: „mi ju trebamo“, ili „ona neće itd. Za tim slijedi prstenovanje (zove se *zaruka*). Sakupe se kod gjevojke prosci, i najbliži rodjaci jedne i druge strane moraju biti prisutni, te uz veselje i gošćenje prstenuje *fanat* gjevojku. Ako je bogatiji dade joj više prstenja, svilenih rubaca, *postole* itd. Od sada je mladoženji prosto u kuću dolaziti kao u svoju; dapače to bi bio zao i nepošten glas, da nebi mladoženja došao barem svaki osam dana jednom obaći kuću svoje vjerenice. Na prstenovanju se ugovara i *dota*.

LIK. Dva sastanka: *zaruka* i *prsten* ili prstenovanje mogu se vjeritbenim sastancima imenovati. *Zagled* je ponajviše predhodeće upozvnavanje momka s gjevojkom. Kad se polazi da se gjevojka zaruči, kaže se da idu u *zagled,* valjda zbog toga, što bi poslije,

ako bi gjevojka s momkom nezadovoljna se pokazala, mogli reći da su gjevojku samo viditi hćeli, bi li im se svikla. Momci zagledaju gjevojke ponajviše kod crkve, u kolu izmakom ljeta, početkom jeseni, oko sv. Ilije, Mitrovdana, Arhangjela, Lučin-dana, svih svetijeh, na sajmovima u crkvenim zborovima. Tad je ljetina dospjela, i većim dijelom unešena, ima dakle troška momka ženiti ili gjevojku udati, iz kog uzroka najradije rečeno vrijeme na takove namjere odabiraju.

STUB. U jutro rano obično dolaze prosioci, pak zimom obično prije dana otidu, tako da se nezna ništa, ako su im odbili prosbu. Momak često tad prvi put i vidi svoju buduću drugaricu, jer rijetko narod trpi prije kakvo poznanstvo. Dogje pako momak sa jednim starijim i iskusnijim čovjekom ili sa dva, koji znadu dobro govoriti, poštena su glasa i lijepo se znaju vladati; oni se zovu *snuboki*. Oni se lijepo poklone (hvalen Isus! dobro jutro Vam Bog dao). Izvade iz torbe pečenu pogaču, (tanki hljeb) metnu na stol, i onda rakije, slivovice (ako u veče dogje, što rijetko biva, onda donesu vina), ter ponude najprije domaćinu, onda i drugim starijim, mlagjim i istim ženam, pak se o čem indiferentnom razgovaraju. Momak (mladoženja, *mladenec*) donese u torbi jabuka izabranih, te dieli djeci; i ako spazi gdje samu gjevojku, prosbori s njome i nudi joj jabuku. Tad se istom otvara scena: prosioc u ime mladenca nagovori domaćina, otca, majku i starije sa „dragi ljudi (susjedi prijatelji)" i izbroji sve vrline mladoženje, napomene sve dobre strane zadruge i roditelja njegovih, često veoma poetički, onda pohvali gjevojku i prosi njezinu ruku. Ako su roditelji i domaćin prije o tomu što čuli i odlučili se dati gjevojku, onda odmah kažu njekimi frazami: „drago nam je", „nemamo ništa proti tomu, ako je gjevojkina volja itd." Ako nijesu skloni, kažu da gjevojka nije još za to, ili „za ovu godinu ju još iz kuće nedamo"; „nismo pripravni itd." Ako pako do tada o tom ništa nisu čuli, tad se izpričaju pa ih pozovu, da dogju do koji dan, da će si oni i gjevojka promisliti. U tom slučaju prosioci se poklone i odu, te se ravnaju polag odgovora. A ako umah pristanu, tad otac ili majka, ili domaćin pozove gjevojku (koja se je kamo sakrila) pak ju pred svima upitaju: „hoćeš li ti (po imenu) onoga poštenoga momka, *mladenca*, za svoga druga (*tovaruša*)?" Ako je več prije bilo odlučeno, to ona sramežljivo odgovori: „hoću", te pruži ruku momku, tim su *zaručeni*, pak ili odmah, ili za koji dan idu k župniku da ih upiše i naviesti (*ozove*). Kad su prvi put ozvani, dogje još jednoč ili dva puta mladenac sa pro-

siocem, i to da dade gjevojci rubac *(rubčenjak)*, (to je kao prstenovanje) te se u večer dobro počaste — zatim do koji dan idu na ispit kršćanski. Sad se obično više nevidi, dok ili po nju nedojde, da ju na vjenčanje vodi, ili prije toga još koji dan, da odveze njezinu prćiju, ako je u tome mjestu običaj nositi prčiju prije vjenčanja.

RAK. Kad gospodar, ili roditelji naume dječaka ženiti i kad je tomu vrijeme, to ode k gjevojki ili k njezinim roditeljem majka dječakova, ili ina koja žena iz kuće da nagovara i *snubi* gjevojku, i roditelji joj, koji sad, imadu li volje, kažu: „neka dogju *snuboci*!" Drugog će dana dječak sa snubokom k gjevojci; jesu li isprosili gjevojku, odu *dječak* i *snubok* k susjedu gjevojčinom na *zajutrak* — za tog vremena se obuče u svečane haljine gjevojka, te se sa vrativšem dječakom i snubokom i s jednom ženom iz svoje kuće uputi k svomu u okolici rodu, pitati: da li ovaj pristaje na namišljenu ženitbu? dogodi se često da rod gjevojku odgovori, tada svaki sebi kući — u protivnom slučaju, idu k župniku *na zapis* a odavle k gjevojci. Za toga se dovuče večer, od dječaka se donesu k gjevojci 4 polića vina, a kuća gjevojčina će dati večeru, a je li imućna i bude li gospodaru po volji dječak i njegova kuća, to će dati i sam dovoljno vina. Pod večerom izmijene se *darovi*. Dječak pruži gjevojki *božićnicu* (jabuku) načičkanu cvancikami 6—12—15 ili jednim dvjema škudama; gjevojka njemu ovelik crljeno-šaren rubac; izmjene si prstene, dadu si ruke — pa eto *zarukâ*.

BED. Vjeritbenih sastanaka imade tri ovim redom i imenom: prvi dan u večer ide mladoženja s jednim snubokom gjevojci u *ogledi* (prvi sastanak); drugi dan u jutro ide s dvima snubocima *u snuboke* (drugi sastanak); isti dan na večer ide mladoženja, dva snuboka i jedna žena, a više puta i otac, opet k gjevojci, tada se zaruče, a ovo se zove *likov* (treći sastanak).

ŽUM. *Zaruki*, *uprosi* (snuboci) bivaju, kao što je kazano, u mjesecu listopadu. Vjeritbena su sastanka ovgje obično tri: najprvo ide mati mladoženjina, (ili neima li matere, koja ina rodica), često i s mladoženjom zajedno na *ogledi* ili na *ugovor* k gjevojci koju želi momak uzeti. Prigodom *ugleda* ili *ugovora* nema inoga posla ni običaja, do jedino toga, što se vodi razgovor, dakako uz čašicu rujna vinca, — ima li volju gjevojka do mladoženje ili momka, te imaju li volju roditelji dati svoju gjevojku za snubećega momka — biva li dakle svestrana spremnost onda ureknu dan, kad će doći na *uprose* gjevojci. Drugi dakle sastanak ženitbeni zove se *uprosi*, kadno idu mati i otac, il' neima li njih, drugi rodjaci i kućani na uprose gje-

vojci, noseći joj *kitu* t. j. jabuku nakićenu novcem, svilom, i navezom, koja je omotana u rubac ili šarenu maramu, koju gjevojka iz njihovih rukû uzme u znak, da je vjera sklopljena. Treći sastanak napokon zove se *kolač*, kadno se donaša hljeb, vino i meso, te se podjedno tim i potvrgjuje vjera, da će se uzeti *mladenci*. Gdje pak treba pospješiti posao, onda se obave zajedno *uprosi i kolač*.

GRA. BRO. Obično budu tri vjeritbena sastanka i to: prvi je odmah drugi ili treći dan pokle su se mladenci *zaručili*. Zaručenje biva ovako: otigje momak, koji će se ženit, s jednim muškim seljanom k gjevojci, dakako u večer, te ju pitaju, hoće li za njega poći; ona odgovori da nezna, dok nepita oca, matere, braće, sestarâ, i sve rodbine, premda joj je volja i već mu to i na druge načine na znanje dala, da samo na gotovo dogje, pa tako siromah momak dvije, tri i koju večer i više doći mora, pa kad ga je dosta namučila, reče: da hoće, a on joj novce dade, 2 do 12 for. koji je mogućniji i ima, veličanstvenije će u srebru ili zlatu dati, zatim dogje kući i kaže roditeljima da je novce dao. Drugi ili treći dan ide njegova mati, ako ju ima, a ako je nema, onda ona žena, koja mu je u rodstvu najbliža, sa još jednom ženom iz sela k gjevojci, ponesu sa sobom čuturicu rakije, pogaču, pitu, dva kolača, i došav samo pitaju: hoće li ona za njezina sina, odnosno brata ili što bude, i je li on nju *zaručio*, pa kad već vide na njoj potpunu volju, upita mati uzam čuturicu u ruci: je li slobodno piti? ako reče jest, onda piju, i to je znak da hoće; šuti li pak ona, znak je da neće, i onda rakije nesmije piti, nego ponesu sve natrag kući, a u prvom slučaju, ostade sve njoj i dadu joj još 2—3 for. novaca, a ona njima svakoj po jedan peškir (*otarak)* od 1, 1½ da i dva lakta duljine, i tim je prvi sastanak obavljen. Drugi je sastanak tako zvani *popitak*. Ovaj biva na friško poslije žena. Tu ide domaćin iz ženikove kuće sa još jednim komšijom, koji će o svadbi kuhač biti, k gjevojci; ponesu sobom jednu oku rakije, do dvije oke vina, jednu šunku i pogaču, te sjedav za stô i nalivši čašu rakijom, upitaju gjevojku: jeli slobodno piti? Reče li ista: jest, onda ona svim prisutnim nazdravi i ostavi čašu, a to je znak da hoće. Sad ju daruju sa 1, 2, 3 for. te jedu, piju i vesele se, a ona njima po jedan otarak na dar dade, kad pogju kući. Treći je sastanak tako zvana *riječ*. Taj biva obično kad novo vino i rakija prispije. Tu ide domaćin, još jedan čovjek iz kuće, onaj isti komšija, što je na *popitak* išao i buduća svekrva gjevojčina (ako je živa, ako li pak ne, a ono u rodstvu momka najbliža žena), povezu sobom do pol go-

dine staro pečeno krme, pogaču, šunku, pitu na kojoj kolači (*pereci)* imaju biti — uprav gjevojki se daju pita s kolačima, pogača, sir, kobasica, osim toga pol akova vina i 4—5 oka rakije. Sad sjednu za trpezu, plate gjevojčinoj materi za cipele, 1 for.; ocu za opanke i *nestve* (nestve su učinjene od ma kakve kože, poput čizama sašite, samo je sve i gjon iz iste kože; te je to na strani do gližnja razrezano, što se poput soldašk h cipelâ kajišcem kopča) 2 for.; gjevojki za tkanicu 1 for., jabuku 2 for., cvijet 1 for., čarape 1 for., cipele 2 for., šamiju 5 for., mingjuše 2 for. i za zapojke 8—10 for. *Zapojci* su četvrti sastanak, koji je jednu do dvije negjele pred vjenčanje bivao i na koji se je moralo ponijeti pečeno krme od pol godine, akov vina, 8—10 okâ rakije, 5—6 hljebova, pogača, pita s kolačima, sir, kupus i meso (ovo su nosili sirovo od kuće te tamo kuhali i trošili) i funtu svijeća. Na *zapojke* ide: stari svat, oni isti, koji i na riječ i još koje čeljade od kuće, a gjevojka sazove svu svoju rodbinu tako, da jih je bivalo i do 20 na tom sastanku. Taj je sastanak od prije 8—10 godina ukînut, te se mjesto njega gjevojki u gotovu novcu plaća. A gjevojka svima kućanom od 10 godina pak dalje iz momkove kuće dade, odnosno pošalje, po dva peškira i po šarenu jabuku, jedan peškir za ovaj sastanak a jedan za zapojke, i na svakog konja po jedan peškir sveže na dar, za tim pošalje jednu lijepu, šarenu jabuku sa cvijetom, obično ružmarinom, na konju bude na 3—4 mjesta cvijeće svilenimi pantlikami povezano i svilenu maramu mrmku.

KO. BUK. Kad vjerenik isprosi gjevojku, desnom rukom pruži joj jabuku u kojoj su srebrni novci pozadjevani. Njih je u jabuci manje ili više, prema bogatstvu vjerenika i vjerenice. To je prvi i jedini vjeritbeni sastanak, poslije kojega svatovi idu po gjevojku na ugovoreni dan, a taj dan bude ugovoren za ono vrijeme kako se najlakše pripremiti mogu za pirovanje i obično to biva uz jesen kada je vina dovoljno.

CET. Zaručbenih sastanakâ nema toliko, koliko jih je bilo nazad 20—30 god. i njima je uzrok vojnica da se smanjivaju. A najprvi je od tih javnih sastanakâ *prošnja,* na kojoj se, kao što je rečeno, *jabuka* i prsten daje gjevojci, ali prvo onoga javnoga sastanka uvjek ima neko ispitivanje, ašikovanje ili razgledanje megju mladoženjom i gjevojkom, ili megju mladoženjenim i gjevojačkim rodom. Na ovome sastanku, ili kakvom drugom privatnom, dogovaraju se o vjenčanju i svadbi.

MAK. Najprije se u kući dogovore, bi li tu i tu gjevojku prosili

za svoga mladoženju, ili je mladoženja nagje sam (što je običnije) i dogovori se s gjevojkom a kad gjevojka pristane, tada on saopštava svoju namjeru domaćim, koji u domaćem zboru odluče i ako i ovi pristanu, tada on sam odlazi gjevojčinim roditeljima, i traži njihovu dozvolu, te ako je dobije, tada otac ili rogjaci mladoženje idu i prstenuju gjevojku i ugovaraju svadbu. Osim gostbe pri prstenovanju nema nikakvih osobitih običaja. Do svadbe mladoženja svakoga praznika posjećava gjevojku, no ona pod nikakvim izgovorom nesmije doći u kuću mladoženje prije no što se dovede.

BOS. *1. Ugovor* — kad stariji sa starijim ugovaraju, *2. Prošnja* kad prose — *3, prstenovanje,* 4. *jabuka* ili *svila* negdje — *5. vjenčanje* — *6. Pohagjanje,* kad pohodi zet punicu, a tako opet ona zeta. —

SAR. Kada se mladić zaljubi u gjevojku i kad vidi da mu roditelji dozvoljavaju da se oženi, ili pak ako ga sklone roditelji da se ženi, najprije vide preko kakva prijatelja, hoće li još gjevojku dati. Ako hoće i da je gjevojki mladić mio, onda prose javno t. j. bude *prsten.* Za prsten odredi se dan, obično nedjelja. Čestitanja rijetko se primaju do prstena, te gjevojački roditelji na dan prije pozovu prijatelje, a tako isto i roditelji mladoženje pozovu svoje prijatelje: da zapovjedaju k njima kući doći poslije odpusta crkvenog na jedan čas, a to je odmah poslije zore na dva časa ili malo više, jer se u zoru u crkvu u Sarajevu ide. Kako kod jedne kuće tako i kod druge sastanu se prijatelji i u obje kuće gjevojke i žene pjevaju i kolo okreću, a svirači sviraju. Kad se kod mladoženje uzvanice saberu, žene i gjevojke uhvate se u kolo, iznese se sladkiš gostima i onda domaćin rekne od prilike: „ja sam vas, prijatelji moji, zvao da idemo zajedno u mog prijatelja (tog i tog) da dam *prsten.*“ Tada zvani svatovi dva i dva krenu se gjevojačkoj kući a mlade žene i gjevojke u kolo se uhvate i pjevaju, dok svate isprate. Vrata u prijatelja u naprijed su otvorena, čim svatove ugledaju, te ovi dva i dva u kuću prijateljsku ulaze. Kad svatovi dogju i posjedaju, malo za tijem kum ustane i rekne domaćinu: „Gospodine i prijatelju, N. N. meni je dao prsten da vam predam koji će te, uzdam se primiti (uz prsten bude i dukata) i koji će biti znak sveze i prijateljstva megju vama.“ Domaćin primi i metne pred ikonu. Tad se kum i domaćin poljube i kum domaćinu čestita. Poslije toga se otac mladoženje ustane i čestita domaćinu, a za tim svi gosti, po tom čestitaju i domaćici. I tijem se svrši *prsten.*

LAST. Prvi vjeritbeni sastanak drži se onda, kada se ide prositi gjevojku u roditelja, i tada se je prstenuje. Drugi se drži kad se prćija odregjuje.

KON. Ko hoće da se ženi, razumije se, da je on već govorio s gjevojkom i uvjerio se da ona tomu nije protivna, pa tada valja da traži saglasje roditelja. Za taj posao mladoženja nagje kakva prijatelja, te on ide k ocu ili materi i k svoj kući iz koje je gjevojka, te pita bi li je dali za N. N. Za te poslove uzimlje se vazda muški. Najprije pitaju mater (koja obično sve i prije toga zna), tad oca, a tek tada kad su oni pristali pitaju domaćina (ako otac sam nije domaćin) i starije zadrugare. I domaći i zadrugari mogu se opriječiti i to obično biva ako prosiočeva kuća nije tako na glasu kako kuća gjevojčina. Ako roditelji privole, ugovara se dan *vjere*. Vjera biva u gjevojke u kući. Na vjeru dolaze mladoženja, njegov otac i mati ili kakov stariji zadrugar u ime roditelja vjerenikovih. Tu se ugovara kad će *svadba*. Od dana vjeridbe počimlje hoditi vjerenik k vjerenici, t. j. u njezinu kuću, gdje zeta vazda goste.

H. C. B. Kad čovjek hoće da sina ženi, najviše gleda da traži gjevojku od *oglašene kuće*. Ova riječ *oglašena* spada na imućnije i zadružne familije, u kojoj ima dosta muških glava, koja je u jaku bratstvu ili plemenu, a najviše da je junačkog koljena, zatim gledaju kakva je djevojčina majka.

Junačka tràga, junake ragja.
Štogod mačka koti, to miše lovi.
Od loze grozd, a od gnjide uš.
Gledaj majku a uzmi kćer.

Prvo svega otac djetića, preko popa ili drugoga birana čovjeka, pokuša da nije počem ona gjevojka (koju on misli prositi) kome obećana na tajnu, i bi li je njezin otac dao. Nikad se nije dalo da otac gjevojke odgovori „neću“ ili „nedam“, no ako neće odgovori: „Do ova dva tri dana odgovoriću ti. Ni o prvom ni o posljednjem odgovoru ni crna zemlja nema znati, osim ko je došao da govori i otac gjevojke. Ovaj sastanak nema sopstvenog imena, ali se obično zove *pokušaj* t. j. „ajde okušaj može li biti.“ Ako otac gjevojke odgovori da može biti, poslije nekoliko dana pogje otac djetića sa dva tri svoja prijatelja i traže gjevojku. Otac im je obeća i tad se pije rakija ali stoji na tajno. Ovi sastanak zove se *tajna riječ*. Drugi se sastanak zove: *vjeritba* t. j. kad otac djetića sa dva tri svoja prijatelja nosi prsten. Treći sastanak kad ide rodbina momka da uglave dan svadbe, i koliko će dovesti svatova zove se

uglavar, a četvrti već najposljednji, kad pogju svatovi po gjevojku, *svadba*.

Ko komu kćer prosi, čast mu nanosi.
Udala bi se i majka i kći, samo da ima gdje i za kim.
Ako nećeš ti (gjevojko), a ono će druge tri!
Da nije gjevojaka, nebi bilo ni momaka.

H. K. Najprije ide domaćin mladoženje k domaćinu gjevojke i prosi, pri tomu se pita otac i mati domaćinova: to se zove *mala prošnja*. Kad obećaju gjevojku, daje se gjevojci, preko domaćina ili preko matere, dukat od strane mladoženje. Poslije toga idu na *veliku prošnju*, i tada već idu dvoje troje njih u djevojčinu kuću te se darivaju uzajmno raznim komadima odjeće i obuće. S mladoženjine strane daruju papuče ili u novcu (po dukat ili talijer gjevojci prema imanju) a s gjevojčine strane ženske darivaju mladoženju košuljom, čarapima, ubruscom itd. Poslije *velike prošnje*, ako nije ugovoreno kad će biti svadba, biva još jedan sastanak na koji se sretaju obično dva domaćina, gdje se trefi, i tu se ugovori ne samo kad će biti svadba nego i koliko će biti svatova s jedne i druge strane na svadbi.

RO. AZ. Prvo se daju pare gjevojci, t. j. momak ako zavoli gjevojku, on je nudi sa parama od prilike od 5 cvancika do 4—5 dukata, kako je koji mogućniji; ako hoće za njega da pogje, ona će primiti te pare; obično se daju zadjevene u jabuci, za to neki zovu ovaj dan *jabuka*, t. j. kaže se: „je li primila *jabuku*?" Ove pare ili jabuka stoje neki put i više od godine kod gjevojke. Poslije ide se na *prosidbu* te se prosi, t. j. otac mladića ili ženika, ili ako oca nema a ono starješina kućni, i obično uzmu još jednoga komšiju koji je u tom vješt, da zna i pohvaliti kuću, ako bi do zaprijeke došlo, i ponesu čuturu rakije ili vina i kolač hljeba i dogju kući gjevojčinoj, te ištu od domaćina gjevojku. Domaćin ako je nauman dati, on ih rado na konak pozove te kao iz šale obično ih pita: „Ta kud ste išli te ste kod mene svratili?" a oni opet njemu: „vala nas put nanio, te dogjosmo!" Tada im se zgotovi večera (jer to obično u veče i noću biva), postave im sofru, ali ovi neće okusiti, prije neg razvide posao za koji dogjoše. Tad ženikov otac ili starješina, koji ga zastupa, uzme kolač i čuturu s vinom, te započne od prilike: „Mi nismo došli da se častimo, no čuli smo da ti imaš gjevojku, a ja imam sina, pa ako bude sugjeno da budemo prijatelji." Onda će mu pružiti čuturu a na kolač metnuti pare gjevojci, koja će, ako joj stariji dozvoli, doći i izljubiti svijeh u ruke

i pare uzeti: i od tada se nazivlju *prijateljima*. Zatim čuturu ispiju a kolač izlome i tako je *prosidba* svršena.

GURG. Veritbeni sastanci bivaju od mjeseca novembra ili od polovine oktobra do marta, bez božićnjeg i velikog posta, kad tih sastanaka zbog zabrane crkovne nema. Tih sastanaka bude obično tri: *kitka*, *lomljenje hljeba* i *glavna prosidba* ili kako vele *ogledi*. Kad koji domaćin hoće sinu gjevojku da isprosi, onda najprije pošlje jednoga svoga *provodadžiju* sa *kitkom od bosiljka* u kojoj ima po nekoliko parica i taj ugovara s ocem gjevojačkim. Ako ovaj hoće da dà gjevojku za onoga momka, onda mu provodadžija dade onu kitu bosiljka, a on u dogovoru sa ženom i drugim zadrugarima poruči po istome provodadžiji da dodje otac momkov. Ovaj kad polazi obično spremi jedan hljeb, koga ovgje zovu *pogača*, jedan sud rakije i jedan vina i kad dogje k ocu gjevojačkom, pozdravi se najprije s njim, pa onda i s drugim ukućanima. Pošto se razgovore i dogovore o glavnome, o svadbi, o darovima i plaćanju u novcu i drugim poklonima, prelome hljeb i onda je pogodba svršena. Za tim tek ide prosidba ili ogledi i poslije toga svadba.

STA. PA. Na *ugledu* dade se gjevojki kod Slovaka marama i jedan obvez (Band) kojega ona od onog doba u svako društvo nosi za znak, da je zaručena. Momak dobije od gjevojke gajtan (Schnur) kojeg na šeširiću nosi. Kod prstenovanja daju gjevojki jabuku, u koju različite novce meću. Pri tom dobije gjevojka prsten od momka.

STROŠ. Kad se gjevojka isprosi i kaparu primi, to je prvi sastanak, zatim otide momkov otac, ili koji drugi najbližnji iz kuće i jedan susjed u kuću gjevojke s bukljom, da zaručenje potvrde, i to se zove *mala buklija*, te mati momkova i rodbina svake nedjelje nose gjevojki kolače, uz to svekrva, ako je moguća, odnese ili pošalje snaji po jedan dukat ili škudu i lijepu svilenu maramu, ili lijepog platna; snaja pako svima priveže po jedan lijep *peškir* ili *otarak*. U nedjelju prije vjenčanja bude *velika buklija*, gdje sva rodbina momkova u kuću isprošene gjevojke i kolačima dojde na veliku čast, koju kućani gjevojke, što najbolje mogu, priprave.

ZEM. Vjeritbenih sastanakâ bude proseć, držeć *prsten* i *zaruke*, ugovarajuć svadbu (u Slavoniji to zovu *buklija* i *zapojci*) i pir.

DOBR. Nebrojeći svadbu, ima takih sastanakâ tri t. j. *darivanje*, *prsten* i *ugovor*. Pri darivanju dogje ženik sa otcem i majkom kod gjevojke (ako roditelja nema, to mjesto zastupe stariji srodnici); kad su tamo došli, otidu u sobu, za tim dogje gjevojka i tu se mla-

denci gledaju, ako se jedno drugim dopadne, ostanu u sobi, onda mladoženja metne jabuku, u kojoj su jedan ili više dukata ubodena na stol, i ako se gjevojci mladoženja dopada, prigje k stolu i uzme jabuku, postoji malo u sobi, zatim izagje okolo stola, poljubi sve starije u ruku, a oni je pri tom darivaju i zatim otide djeva na polje. Drugi sastanak *prsten.* Pošto je sveštenik mladjence ispitao, dolaze gosti kod gjevojke t. j. od strane mladoženje otac, mati, on i nekoliko rogjaka, tamo se časte; poslije ručka bivaju darovi od strane gjevojke, ona daruje: najprije svekra i svekrvu i ostale rogjake prema blizini i glasu; ako su braća svekrova, to i oni dobiju po košulju, ostali marame, mladoženja pak dobije zlatom izvezenu kosulju, zatim daruju oni opet nju novcem. Čast, pjevanje i igranje produžuje se i traje taj čitav dan. Sutra dan isprati otac gjevojkin svoje goste, gdi se pjeva pjesma: „Mili gosti novi prijatelji.“ Na *ugovor* dogje samo svekar koji se sa njegovim novim prijateljem dogovara, u koji će dan svadba biti. Razumje se da i tim slučajem biva gostba.

T. P. U zimne noći idu momci i gjevojke na sjelo i tu se upoznaju i ljubav se obično tu načinje, a poslije momak od svoje strane ide te u domaćina gjevojčina prosi gjevojku, i kad se sporazumi sa njenim roditeljima, daje za znak saizvolenja jednu kitu sa srebrenim novcem (китка съ пенязы) i odluče u koji će dan doći da roditelji mu ili srodnici sgotove prase ili jagnje ili pak pečenu gusku, hljeba, vina, rakije i drugih jelâ, i tako s gotovom gosbom odlaze kući gjevojčinoj, koja mu daje kitu s jednim novcem. Tada načinju ugovore, koliko darova ištu od mladoženje za obitelj i za srodnike gjevojčine, koliko treba da dà mladoženja za огрлжкъ koji stoji od 100 do 500 groša, i isključno je svojina roditelja gjevojčinih. Kad se saglase i svrše ugovor svadbeni, tad svi sjedu za rpezu da se vesele a gjevojka mora da služi; a kad naznače dan za годѣжъ, tada gjevojka poljubi ih sve u ruke, a oni je daruju kakvim novcem i odlaze. Na годѣжу, koji obično biva u svečani dan, ponosi mladoženja darove gjevojci u novcu srebrnim i kad kad zlatnim predmetima uresa, zatim nekoliko komada odjeće i obuće, na годѣжъ obično donose i polovinu pogogjene cijene za огърлжкъ roditeljima. Pošto mladoženja dogje na годѣжъ i svijeh pozdravi, sveštenik pozove u sobu i njega i gjevojku te ih ispita: stupaju li oni od svoje volje u ženidbeni život, te pošto potvrde zaruči ih. Za tim sjedaju za trpezu da se goste tim što je mladoženja donio, ali i sa strane gjevojčine postavljaju na trpezu jela i pića.

Poslije blagovanja ljubi momak u ruku svijem od gjevojčine kuće i predaje donešene darove. I gjevojka ljubi ruku svojiem što dogjoše s mladoženjom i daje jim po jednu kitu i na njoj novac; oni je pak daruju i sa svoje strane te zatim odlaze. Poslije toga dogju još jednom da se dogovaraju o svadbi, tu se opet goste i izvršuju neke obrede. Od годѣжа do svadbe gjevojka nesmije da igra u kolu s drugim momcima, niti može da ide na sjelo ili prelo, nego se bavi kućnom radnjom kao: čišćenjem ili česrtanjem kukuruza, što ona obavlja vazda u družtvu svojih vrstnica poznanica.

LJES. Sastanci bivaju četiri: одумванiе, испитiе, мѣнежъ, i гуденжъ. Ovo biva obično u zimu u božićnim postima poslije Božića od nove godine do poklada.

69. Bude li simboličkijeh obreda na tijem sastancima i kakovi su?

LIK. Na zaruci i prstenovanju ima šimboličkijeh obreda, koji se najbolje iz načina, kako se zaruka i prstenovanje čini, vide, radi čega isti ovgje sljeduju:

a. *Zaruka.* Na zaruku (ili *zagled*) ide s momkom obično otac mu ili kućna starješina s koji mprijateljem.. U kući gjevojke nazovu: „Pomozi Bog!“ ili „dobro veče domaćine, pobratime ili N!“ (još mu naročno nekažu „prijatelju!“); nastavi se: „došli smo da malo posjedimo i da se porazgovorimo.“ Kad su posjedali, raspituje se za zdravlje i povedu o koječem razgovor. Pošto su se o što čem spominjali, reče otac momkov: „Što ćemo dulje ovako sjediti, znaš li N. zašto sam ja osobito do tebe došao?“ „Zašto brate?“ upita kućni starješina, našto onaj odvrati: „Ja sam nakan s božijom voljom ovog mog dječaka (*klapca, momčića*) ženiti, a ti imaš vrijednu valjanu gjevojku, dakle da te zapitam, ako bi njezina volja bila da mi ju dadeš za ovo moje dijete!“ Kad gjevojčin otac ili starješina misli dati ju, odgovori: „Ako djeca budu zadovoljna, ja nebranim,“ a njoj reče opomenući ju: „moje dijete, eto ti od volje stoji druga svoje budućnosti izbrati, kako izabereš onako neka ti bude, progledaj dobro i promisli se, nemoj da kašnje mene kuneš, ako ti dobro ne bude. Ako si se može biti promislila a ti kaži, bi li za ovog momka pošla ili ne.“

Ako je gjevojka zadovoljna odgovori: ako čako i majka dadu, da hoće. Kad roditeljâ nije, pozove se na odobrenje onoga, koji je u kući najstariji. Ako roditelji još odlučni nijesu, bi li gjevojku za momka dali, zamole oca njegovog da se za jedno 7—8 danâ pri-

strpi, dokle oni svoju ostalu svojtu za to upitaju i s njima se o tom posavjetuju, da će mu onda na njegovo pošteno pitanje odgovoriti; akoli pak otac nemisli mu svoju kćer dati, zahvali se na dobroj misli o njegovoj kući i izjasni izgovarajući se, da od tog nemože biti ništa, da njegovo dijete još nije za udaju, da je za tu godinu još nejačko, da nije spremna ili da je več obrečena itd. Kad se gjevojka zadovoljnom pokaže pruži joj momkov otac *jabuku* i u njoj novacâ; srebro se zadije u jabuku, a banke se oko nje zamotaju. Gjevojka primi *jabuku* i dade ju materi da ju ostavi, zatim poljubi se s momkovim ocem i ostalim proscima osim momka.

Sad se večera spravlja, *zagledači* donesu jedno pečeno janje ili bravče, dva tri kruha (hljeba), tovariju (čuturu) vina, u kojoj je oko deset vrča ili oka vina: mati gjevojčina pripravlja vruću pogaču u kajganu (Eierschmalz), iznese sira, zakolje i po koju kokoš, pa večera se i veseli do kasne noći. Pri polasku isprati gjevojka goste, s njima se izljubi, pri kojoj prilici joj svaki gost osim momka po jednu cvanjciku, talijer ili forintu u šaku stisne. Tim biva zaruka svršena.

b. *Prsten* ili *prstenovanje.* Nekoliko dana poslije zaruke ide na prsten momkov otac i mati mu, kum i koja sestra, ponesu pečeno bravče, pol barila vina (oko 20 vrča ili oka), 2—3 glave kruha, 4—5 funti govedine, 1—3 funta oriza ili pirniča, gjevojci šupalj kolač, oko kog se naveže vunice zelene, plavetne i bijele i *pregača* (kecelja) za nju osobito lijepo izvezena.

Došavši kući gjevojčinoj pozdrave se i sjedu sa ostalom čeljadi kod vatre. Dokle se oni o koječem razgovaraju, u sobi se gjevojka svečano obuče, svejedno kao da bi u crkvu ili u kolo išla a i *gjendar* na se metne. Kad misle da je gotova, zamoli kum daju izvedu; usljed čega brat ili stričević za ruku ju uzme i izvede. Izašavši iz sobe nazove *izvodadžija* dobru veče i zapita: „ Ko se prima moje sestre?“ na što kum ili otac momkov odgovori: „Bog, pa ja“, i izvodadžiji cvanciku u šaku stisne. Kum primivši se gjevojke izvadi srebren ili, gdje su bolje stojeći, zlatan prsten i rekne: „Evo braćo prstena, ako ga ljubi, da joj dademo ovo znamenje kao zalog vjere pred vami i nami!“ prekrsti ju s njime i natakne joj ga na prst, na koji pristane. Potom, obrnuvši ju tri puta prema hodu sunca s lijeve na desnu stranu, poljubi se s njom i pruži joj jabuku, u kojoj je novaca po mogućstvu 5—10 for., koju gjevojka primi i majci na ostavu da. Zatim izvadi momkov otac novaca i da kao dar njezinom ocu oko 3 for., materi 1 for., a braći njezi-

noj svakom po 2—3 for. dočim mladoženja svoje buduće svasti dariva svakoj po cvanjciku (35 kr.) ili forintu.

Kum kad se s gjevojkom poljubio i jabuku joj pružio reče: „Bog neka blagoslovi, da bi sretno i dugovječno po jednu i drugu stranu bilo!" na što ostali u glas poviknu: „Amin, Bože!" Sad se sve što je od jela i pića doneseno izvadi na stol, večera se, pije i veseli do kasno u noć.

Sutradan gosti gjevojčin otac, gdje se takogje kao i prije veseli i troši. Pri rastanku ljube se svi osim momka i gjevojke, osim ako se na samo treve gde ih niko nevidi, i takó je *prstenovanje* dovršeno. Na prstenu se ugovori kad će svadbu držati, koliko će svatova zvati i kad će darove i ostalo što za pir treba kupovati.

Poslije prstena idu k snasi često: svekrva, zaove i jetrve u *oblaze* (pohode), nose joj kolača, voća i što kojijeh slatkarija, donesu joj i po koji svilen rubac (maramu), pregaču, košulju i rize, daruju joj i koju cvanjciku.

STUB. Razgovori koji se na tim sastancima vode veoma su krasni, većinom nabožna ilî šaljiva sadržaja, ali ih se dopisnik većinom ne sjeća, isto tako mnoge je obrede zaboravio, nego će kazati to što mu je u pameti ostalo. Naš narod rijetko nosi štap, palicu, osim kad dulje putuje. Ali svatovi *snuboci* imadu obično, a prosioc mora imati palicu, koja se na dan vjenčanja nakiti pantljikami crvenimi, bijelimi, modrimi. To valjda znači da je to važan posao, jer otličniji ljudi: seoski poglavari, knez, sudac, pandur vazda štap nosi uza se. To nas opominje na onaj važan običaj u homerovim pjesmam, gdje je vojvoda štap vazda imao, u skupštinama se govorniku štap vazda davao, da smije govoriti, a i danas kraljevski scepter to isto mora značiti itd. Kad tako dogju pred kuću prosioci neulaze odmah u kuću *(domaću hižu)*, već se malo razgledaju pak pokucaju i neotvaraju dok se tko nejavi. Kad stupe poklone se sa „hvaljen Isus!" „hvaljen Bog!" „dobro jutro," „dobar dan!" „dobar veče!" pak samo pridignu pokrov od glave (šešir) al' ga nesnimaju (jer je obično u naroda, da je pokrivene glave u sebe doma i kod sebi ravna). Pošto su se pozdravili, ne sjedaju dok jim se ne reče i dok se sjedala *(stolice)* još jedan put ne otru. Kad sjednu, i to na otličnije mjesto, onda se razgovor počima, obično domaćin ili mjesto njega kòji od starijih upita ih, bilâ bi sramota da nitko od ukućanâ ništa nereče te da ih neupita, jer bi onda morao početi sam: „niste me ni popitali po kakvom sam poslu k' vam došao!" Daklè upita ih: „Što bi vi dragi ljudi htjeli?"

„kako vas put do nas nosi?“ recite nam, ljudi, pošto ste nas pohodili (*posjetili*)?“ Sad se počme ili umah o stvari, ili se prije okoliša ob onom, ovom, dok se na pravu ne dogje. Kako o tomu razgovor teče, kazano je u prediducem odgovoru. Kad su si *mladići* (tako se on i ona u Zagorju zovu) ruku dali, ona je isprošena, *zaruki* su učinjeni, ter nesmije ni jedno ni drugo bez važnih razlogâ toga prekinuti. On joj tada pruži nješto srebrena ili zlatna (što je vele rijetko) novca u vrijednosti najmanje od 4 do 12 for. u prosta naroda, a u Zagrebu u gragjanskoj kući je vidio dopisnik gdje je vjerenik vjerenici dao punu kesu srebra u kojoj je moglo biti do 50—60 for. To zovu u Stubici *zaručni penezi*, palora (možda prevraćeno *parola*).

BAK. Nema.[1]

BED. Na prvijem dvama sastancima nema nikakve simbolike, kod trećega sastanka kad imade gjevojka mladencu ruku pružiti, tad metne desnu ruku pod pregaču (*fertun*) a mladoženja prihvati joj tad ruku pokritu pregačom, zatim uzme gjevojka pregaču za doljna dva škrica, a prisutni ukućani i gosti bacaju joj u nju novce, a žena, koja dogje s mladencem, baci joj u nju sobom doneseno povjesmo.

ŽUM. Imade jedino kod *uprosa* i to mali obred, na ime: kad dogju prosci, onda pitaju roditelje ili skrbnike gjevojkine ponajprije: dali imaju volju dati gjevojku svoju za njihova dječaka, jer da je njihov momak privolio k njihovoj gjevojci; pa kad im se odvrati: da imaju volju dati svoju gjevojku, jer da je i ona privoljela k njihovu dječaku, onda se sjednu za stol, a *kitu* t. j. jabuku nakićenu novcem, svilom i navezom, metnu na stol, odakle ju daju gjevojki. U čakavskih je Žumberčana običaj da pitaju, prije nego li unigju u kuću, hoćeli dobiti gjevojku, pa kad im se odgovori iz kuće, da će dobiti, onda istom ulaze prosci u kuću.

KO. BUK. Vjerenik vjerenici, kada ju isprosi, pruži desnom rukom *jabuku*, u kojoj je zabodeno srebrnih novaca i prsten. Ona ju uzme, poljubi i u njedra postavi.

BOS. Biva štokakvih; kakovi su, opisano je u djelima Vukovim i drugogje, ali ponestaje ih.

SAR. U večer u oči vjenčanja biva prstenovanje, i to pošto već svatovi dogju po gjevojku. Tadà braća izvedu gjevojku megju gjevere. Desni gjever prstenuje gjevojku uzevši joj obe ruke sastavlj[illegible] kao kad milost prosi, pa onda otčita: *vo imja oca, i sina i*

[1] Zbilja nema?

svetog duha, i prekrsti se tri put sa prstenom, pa onda prsten natakne joj na prst. Zatim šećer više glave prospe.

KON. Na znak privole vjerenik i vjerenica se rukuju i pri tom on njoj daje prsten i ona ga odmah na prst nadjene.

H. C. B. Obreda je i razgovara toliko (od prvoga sastanka dokle dovedu gjevojku) da bi se čitava knjiga o tome mogla napisati. Naš je dopisnik opisao taj predmet već nekoliko godina, prije, prilično podrobno u Vukovu „Kovčežiću“.

H. K. Na maloj prošnji dukat, koji se daje gjevojci, zadjeva se u jabuku, zato se i zove *dukat i jabuka.* Poslije toga se pije rakija i puca se iz pušakâ.

ZEM. Simboličkijeh obreda bude na tijem sastancima. Na prvom sastanku, kad gjevojka dade riječ, mora otvoriti čuturu i napit se vina i svezat na čuturu peškir ili otarak i poljubit starije prosioce u ruke, a s mlagjim se ljubi u lice; tad primi dar u novcu t. j. jabuku, u njoj dukat, ili srebren novac, kako je tko imućan. Kad je *prsten,* često bude pri tom i pop, te zaručeni izmjenjuju prstene, koje će upotrijebiti pri vjenčanju. I tad bude megjusobnog darivanja, rukovanja i celivanja, zdravica i pjevanke.

LJES. Na drugom sastanku piju svi po čašu rakije, na trećem mati djevojčina mijenja prstenje u nakrst; od toga i nazov sastanaka испитю мѣнежъ. Na годежу samo se jede i pije i kolo igra. (Sve je ovo opširnije opisano odgovoriocem u članku лѣсковска свадба у Сборнику Чолакова, peč. u Bolgradu 1872.)

70. Ko ide na te sastanke?

LIK. Na zaruku (*u zagled*) ide momak, otac mu (ili kućni starješina), stric i koji prijatelj; na *prsten:* momkov otac i mati mu, kum, kadkad i kuma, stric a kadšto i momak.

RAK. Slijedećih trijuh nedjeljâ, ili svečanih danâ ide *snubok* ili koji od roda sa dječakom, koji nosi *polić* rakije, k gjevojci na *zapitak.*

KO. BUK. Na taj sastanak obično ide starješina, mladoženja i koja druga otličnija osobā iz roda momkova.

CET. Na javne sastanke igje mladoženja, sa dva ili tri druga, koji su obično braća ili, ako braće nema, s drugim njegovim prijateljima. Ženske neigju na te javne sastanke, nego one privatno rade i sastaju se.

MAK. Na te sastanke ide obično otac ili starješina kuće, *gjuveglija* (momak) i koji otličniji rogjak.

BOS. Roditelji, prosci, kumovi, djeverovi itd. i svakako *čauš* (koji šalu zbija).

GURG. Kazano pod pitanjem 68. Dodati se može: da trećega sastanka tek ide momak i po nekoliko drugih zadrugara.

STA. PA. Na *ugled* ide kod Slovaka obično jedan zadrugar, kod Srbalja može i srodnik ići. Na prstenovanje ide njih više zadrugara, gdje se časte i piju. Kod Srbalja sav trošak daje pri prstenovanju momak. Ako mu se gjevojka nedopada, onda on ustane i ode.

STROŠ. Ide otac mladoženjin i još koji susjed.

ZEM. Na te sastanke ide *provodadžija* (*kalauz* vele u Slavoniji), svekar i svekrov brat, stric ženikov, svekrva ili strina i često stari svat i ženik.

DOBR. Na prvi sastanak ide otac mati i ženik. Ako pak ženik roditelja nema, to onda zastupaju ta mesta drugi stariji srodnici.

LJES. Na prvi sastanak ide otac ili brat mladića, na drugi: otac, mati, braća i sestre mladića, na treći: svi ovi i još k tomu nekoliko rogjaka; na posljednji годѣжъ ide ih najviše. Ali osim rogjaka i susjeda dolaze na годѣжъ i popovi i starješine i kmeti toga mjesta, kao i drugi odličniji mještani sa svojim ženama.

71. Kada se drži da je vjera sklopljena?

NOV. Prstenovanjem. Od toga dana svak znade da je gjevojka zaručena i već joj niko od mladića oko vrata ne obija.

LIK. Narod drži da je vjera sklopljena kad gjevojka novce uzme, jabuku primi; dakle osobito kad je prstenovana.

STUB. Vjera je sklopljena na *zaruci*. No pravovaljano sklopljena je istom, kad *zavjeru* pripozna župnik te ih na *oglas* zapiše.

RAK. Kod naznačene večere, i izmjenjenih darova.

GRA. BRO. Kad se *riječ* učini.

KO BUK. Kada gjevojka pred svojim starješinom uzme *obilježje*.

CET. Odmah poslije nego li se gjevojka obeća i prsten uzme, drži se da je vjera sklopljena. Prsten se megju narodom našim drži za prvo ili kao drugo vjenčanje. Gjevojka se zove *zaručnicom* odmah posle nego li je prstenovana, jer s' prstenom uprav se gjevojka zaruči da za drugoga nemože poći.

MAK. Misle da je vjera sklopljena poslije prstenovanja, i ako postoji riječ da netreba vjerovati dok na oltaru ne kažu: „hoću, uzimljem!“

BOS. Kad je jedno drugom vjeru dalo i obilježjem potvrdilo, kao: *mahramu* (ubrusac) žensko muškomu, a on njoj *kitu* ili prsten ili novaca.

SAR. Odmah poslije *prstena* drži se da je vjerenje sklopljeno, i poslije prstenovanja i da izigje bolja sreća rijetko će se pokvariti, no i to se je dogagjalo. Gdje koji i prsten daju tajno bez provodiva, ali se to rijetko dogagja.

LAST. Poslije drugoga sastanka t. j. pošto je prije naznačena i ugovorena prćija drži se da je vjera sklopljena.

KON. Od dana vjeridbe ili tačnije sa čaša prstenovanja.

Prsten dava, svadbu ugovara!

H. C. B. Onda je savršeno vjeritba sklopljena i tvrda, kad se prsten ponese i odmah na prstenu rakija popije. Kad se prosioci doma vrate, svaki pred gjevojčinom kućom izmetne po jednu pušku, neka sve selo zna za što su došli. Sjutra dan familija momkova okupi sve selo te ih posluži s rakijom, a tako isto i gjevojčina kuća uradi, te obje jave kako se vjerila Stana za Perišu i obratno.

Prsten je najveća vjera!
Rakija popivena, gjevojka dobivena.
Ljudi se za jezik vežu, a volovi za rogove.
Riječ iz usta, a kam iz ruka (nepovraća se).
Ko nad sobom pljuje, na obraz mu pada.

H. K. Tek poslije *velike prošnje* drži se da je vjera otvrgjena, jer *mala prošnja*, kako netreba da je uprav u gjevojke doma, tako kad joj otac donese od momka *cekin i jabuku* može ih vratiti i ne htjeti.

GURG. *Vera* se drži da je sklopljena upravo od onda, od kad sveštenik ispita momka i gjevojku (trećeg sastanka) i kad se darivaju.

STA. PA. Kako gjevojka privoli i darove primi, onda je vjeridba sklopljena.

STROŠ. Na maloj *bukliji.*

ZEM. Kad gjevojka primi darove i sveže otarak na čuturu i napije se iz nje, te kaže: da hoće poći, drži se da je vjera skopljena.

DOBR. Poslije drugog sastanka t. j. prstena i svešteničkog ispita.

LJES. Pošto su se prsteni promjenili (jer ovgje ne samo da momak šalje gjevojci prsten, nego i gjevojka momku), zatim, pošto momak primi *kitu* cvijeća s dukatom a gjevojka od momka naniz dukata (рѣмъкъ) za gjerdan, tad se drži da je vjeridbeni ugovor svršen.

72. Što bivaju obično uzroci da se vjera razmetne?

NOV. Vjera na zarukam sklopljena, rijetko se razmetne, a razmetne se ili s kakvih osobnih okolnosti n. p. obe stranke se rad

česa svade; više puta pane koja stranka u zločest glas; gjevojka neusčuva poštenje, ili privoli drugomu; ili pak mladoženji dogje što u glavu pak ostavi gjevojku.

LIK. Skudi ko gjevojku ili momka, kaže za njihove mane ako ih imaju, uveliči ili podmetne i izmisli im takovijeh s namjerom srca ima ohladiti da se nezdruže. Tu se gjevojci za momka reče, što ponajviše žene na se prime: „šta ćeš za njim, nema u kući ništa ni da miša otruje, prosjak je; uvjek je boležljiv, ima jehtiku, jadljiv je, šta će ti hrgja? — tako bisna gjevojka zaslužuje boljeg momka, nije ti još sile, hoćeš tako mladjana da se okuješ; pjandura — aždaja je — nebi ga niko zajazio; prošundranac je, da mu je careva kesa ne bi mu doteklo, klatnica, skitnica je, nije za njega poštena žena, šta će ti izderena momčina; prifatnijeh je šaka, dugačkijeh nokata, za njim morala bi uvijek biti u brizi, u grijehu“ itd.

Kad gjevojku momku hoće da skude, gledaju mu u uši usijati: „Šta će ti žena — ljuta kao šara zmija, valja da š njome uvijek na sablji, na maču stojiš, za nekoliko da nabi vas svijeh raztjerala (dioba); pljeskara je, lijena ne bi ju tri konja krenula, samo da u lugu sjedi; skitničina je, vuče se sa svakim, titrala se je s tijem i tijem, što dikla vikla to i obikla; nezna nikakva posla i rekao bi da je granuta, kanda je s gorske strane, progji se take gjevojke, ima za te gjevojaka gdjegod zamisliš, svagdje su ti vrata otvorena“ i t. d.

STUB. Da se vjera razmetne, moraju biti veoma važni uzroci. Ali se često dogagja, da njega ili nju prijatelji ili neprijatelji nagovore da se ostave.

RAK. Ovgje rod svojimi spletkami, ongje snuboci od bolje imućnije kuće.

GRA. BRO. Ili gjevojka čuje za kakvu manu momkovu, ili dobije bolju sreću, te se s drugim zavjeri, a prvog ostavi.

KO. BUK. Obično uzroci da se vjera razmetne bivaju, što skude vjerenicu ili vjerenika, ili kada jedno na drugome kakovu manu sazna, za koju prvo znali nisu.

CET. Rijetko se vjera razmetne, i ako, to suviše biva kugjenja na obadvije strane. Ova kugjenja vrlo su osugjena od cijeloga naroda, i kažu: ko gjevojku okudi da je vrlo veliki grijeh učinio, i da će i na onom svijetu proklet biti.

MAK. Ako mladoženja dozna kakve mane gjevojčice, ili ako je bolestna, ili ako se gjevojka zaljubi u kakvog drugog, ili ako njeni

roditelji uznadu da je mladoženjina obitelj prezadužena, ili se što posvagjuju i t. d.

BOS. Biva skugjenje, kad kakov neprijatelj jedno drugomu skudi ili se *mahna* najde, ili se roditelji predomisle.

SAR. Ako bi se vjerenje razmetnulo, koje obično biva sa vrlo veliki uzrokâ kao n. pr. hoće gjevojačka majka da se mladoženja od braće odvoji, hoće mladoženja da pijuca a zato nisu znali i t. d.

LAST. U rijetko se vjera razmeće: ako to biva uzrok je dvojstruk t. j. ili se nemogu namiriti prćijom, ili se mladoženja zatravi za koju drugu i njemu miliju gjevojčicu, takogjer pak ako se gjevojc namjeri drugi bolji i povoljniji mladić.

KON. Rijetko se dogagja. Ali kad se dogodi to biva najviše ili što je ona ljubezničila s drugim kakvim mladićem ili on s kakvom gjevojkom, ili je ko od njih bio samo prisiljen od svojih na saglasje a ljubila ili ljubio drugu ili drugoga.

H. C. B. Pošto se prsten preda gjevojačkom ocu, piju rakiju i izmetnu puške, nema toga junaka koji bi smio, niti obraza koji bi podnio, da ostavi gjevojku po vjeridbi, niti da rodbina gjevojačka povrati prsten, jer bi se odtud velika zla posljedica rodila, pa i do samoga krvoprolića došlo; ali da mu se tko takne žene ili kćere znala bi mu duša. I tako vjeridba bi se mogla razmetnuti samo u sljedećim slučajim; *a)* da bi gjevojka u rodu ocrnila obraz jašikujuć s drugim momkom; *b)* da bi po vjeridbi oslijepljela ili ostala sakata u obje ruke, ili kljasta u obje noge i *c)* da bi se našlo zaprjeka po kumstvu ili srodstvu izmegju zavjerene dvije porodice, a drugčije lako bi momak ili drugi muški od njegove kuće glavom platio. Ovo se razumije i za gjevojke. Naprotiv prije prstenovanja, nije rijetko da zli jezici omraze dvoje dragih, te se često dogodi, da uslijed toga gjevojka, koja bi se inače lako udala ostane *usigjelicom*:

„Ma“ gjevojci sreću gubi.
Bog te sačuvao usigjeličine kletve!
Uskošen je, ili kune kao usigjelica.
Tako ne plela kod oca sijede kose, kao usigjelica!
Ne daj mi Bože ni brata željet, niti mu na glavnji sigjet!

H. K. Nije rijetko da i poslije *velike prošnje* mladoženja nije vidio prošenu gjevojku i obratno, pak kad se vide, ako se jedno drugome ne dopanu lako se može slučiti te se vjera razmetne, ili nagovore kakve žene na mladića ili mladiću na gjevojku, ili kad se obazna da je mladoženje kuća veoma zadužena i t. d.

GURG. Obično kad drugi ljudi pokude momka ili gjevojku.

STA. PA. Obični uzroci da se vjeritba razmetne jesu: nemoralno življenje jedne ili druge stranke ili druge zloće, kao kradljivost itd.

STROŠ. Kogod pokudi ili gjevojku ili momka ili kuću njegovu.

ZEM. Obično bivaju uzroci da se vjera razmetne, kad se počme sklapati ugovor, pak se neuzmogu podpuno pogoditi roditelji gjevojčini sa ženikom, a često bude tomu i to uzrok, što megjutim jedno ili drugo nagje za sebe bolju priliku.

DOBR. Hrgjavi glasovi se rasprostrane protivu ženika ili nevjeste koji bivaju različiti i udaraju n. pr. u osobu ženika, roditelja, u familije, u imanje i t. d.

H. K. Uzroci radi kojih se razmetne vjeritba jesu: ako momak uvidi da gjevojka ljubi drugoga, ili da se ponaša nepošteno, ili da je bolestna od падавице, suhe bolesti (ektike), ili je boginja nagrdi i t. d.

LJES. Uzroci mogu biti mnogi: najviše spletke nenavidnikâ. Biva i to, da je jedno ili drugo prije na silu dalo privolu, da jedno drugome omrzne, da se otkriju u momka ili gjevojke nedostatci i t. d. Ali biva i često lakomost na dukate, koja osobito gjevojku skloni, te ostavi prvoga vjerenika a ode za drugoga. N. pr. ako drugi obeća ili pošalje ремькъ sa 120 dukata a prvi vjerenik ne dade nego 60—70, tad lako da ona ostavi prvoga, te da otide za drugoga.

Ако рѣкохмы, не го отсѣкохмы
Хубава та ꙗбълка свинѧта ѭ изюда
Не и било прилика!

73. Što misli narod o svojevoljnom razmetanju vjere? Mora li onaj, koji bez uzroka odstupi, dati kakvu naknadu drugoj ostavljenoj strani ili štogod pretrpljeti?

NOV. Kad koja stranka odstupi od vjere mora sve povratiti što je od druge dobila, a narod ju mrzi ako to bi radi vrtoglavstva; samo kad *fanat* odstupi nesmije ništa drugo zahtjevati nego prsten. S toga imade pjesmicâ, koje su baš za ovakov slučaj n. pr.

— *Grihota je obljubiti divojku,*
Poljubiti, pa ju ostaviti; — zatim
— *Divojka je junaku prsten povraćala:*
Evo ti, junače, prsten dijamanta i t. d.

LIK. O onima koji sklopljenu vjeru svojevoljno bez uzroka rastave drži narod, da su kao i mala djeca, koja bi rada čas ovo čas ono — i da rade kao muhe bez glave, narod tu postojanost

kudi. Što se tiče naknade, koju bi onaj, koji odstupi, ostavljenoj stranci dati imao, po svoj bi prilici u najviše slučajeva ovako sudili: Što je ko pojio i popio neka mu dotični trošak i bude [1], darovi da se natrag vrate, putne troškove i dangubu, ako je gjevojka odstupila, neka ih podupla, ako li je momak neka ih trojstruko plati, buduć je gjevojku u glas metnuo, koji njoj više nego njemu škodi. Osim toga i ukora ne bi imao ništa pretrpiti, buduć se drži, da se vjera sve dotle razmetnuti može, doklen vijenac na glavu nedogje ili parok neprekrsti.

STUB. Svojevoljna su razmetanja vjere nepoštena u narodu, jer narod do zadane riječi puno drži. Ako on odstupi bez uzroka, nejma ništa tražiti, a niti zaručnik novacâ obično onih ni onda netraži, osim ako se svojevoljno povrate, kad se s koga pravovaljana uzroka vjera razmetne. U novije je vrijeme ipak postao običaj, da obe stranke ištu naknadu troškova, ali je to svakako upliv pisanoga zakona.

RAK. U opće izražuje svoje negodovanje. Odstupi li dječak, ostavlja gjevojci donešeni dar. Odstupi li gjevojka proti gjevojačkoj volji, to se zahtjeva, da gjevojka kaparu (dar) *oženi* t. j. da dvovrstnu svotu u novcu vrati. Gospodari traže, da im se naplati večera potrošena.

BED. Pripisuje obično podanom uzroku s jedne ili s druge strane, a često i crnim jezicima klevetuše; — odstupljajuća stranka imade drugoj namiriti sve troškove.

ŽUM. Da se vjera megju zaručnicima razmetne, nema ovgje inih razlogâ, do jedinoga kugjenja ili ocrnjivanja dotične osobe. Narod o svojevoljnoj razvjeri nemisli ništa osobita. Nu ko bez uzroka odstupi, mora ostavljenoj strani povratiti troškove, ustraži li ona to putem sudbenim, ako ne, onda se samo *kita* i *darovi* povrate.

GRA. BRO. U opće narod nazivlje takvu gjevojku [2] nepoštenom. Pa ako odstupi, bilo to s uzrokom ili bez njega, mora sve do tog vremena učinjene troškove naknaditi, inače se, dok to neučini, za drugog udati nemože.

BIZ. Kad mladi ili mlada vjeru razmetne bez uzroka, to odstupljujuća stranka je prinuždena primljene darove duplirati, a ostalo štogod se je pri vjeridbi potrošilo, kao rakija, pogača, sve to mora odstupajuća stranka drugoj naknaditi.

KO. BUK. Narod drži da je osramoćen ostavljeni, i ko bez važna uzroka odstupi kadkad mnogo strada i kvara pretrpi. Ako vjerenik

[1] Znači li to, da mu je propalo ili obratno?
[2] Valjda muški nikad neodstupaju?

prekrši vjeru, ostavi vjerenici ono što joj je dao; ako li vjerenica, ona povrati vjereniku *obilježje* i primljene darove. Ako je mnogobrojan i možan rod ostavljene strane, on najprvo zaprijeti drugoj strani da se na vjeru povrati; ako pak neće, tada počnu paliti, sjeći marvu ubijati i druge pakosti činiti dok nenaženu na mir t. j. ili da obdrži vjeru zadatu, ili da izplati ostavljenoj strani koliko zahtjeva za nanešenu sramotu i kvar. Istina je, da se veoma malo kad prigodi što takova, ali u takvim prigodam kadkad i mrtve glave padaju.

CET. Ona strana koja od vjere odstupi, nedaje nikakvu naknadu ostavljenoj strani, već da je gjevojka od mladoženje ili mladoženjinog roda novacâ imala, što joj je na prošnji za *jabuku* dao, (jabuka se zovu oni novci, koje na prstenovanju daju gjevojci, da se što potrebita ruha pripravi, a za to se jabukom zove, što se u jabuku natiskaju ti novci, koje gjevojka zajedno s jabukom, poslije nego li primi, dade svomu ocu da jih on ostavi, a prsten za se ustavi.) Rijetko se dogagja da gjevojka momka ostavi, a osobito sada, kad jih malo i ima vojnice radi.

MAK. Bila kriva muška ili ženska strana, narod o njoj veoma krivo misli. Taj ko ostavi drugu stranu te prije toga sebi ljubovcu ili ljubovnika ne nagje, vrlo će se teško ženiti ili udati.

BOS. Sramotno je, i ostavljena strana *nevjerom* drugu zove; nejma naknade, osim ako joj je vjerenik što dao; nevjernik gubi.

SAR. Ni jedna ni druga strana netrpi nikakve štete; stvari primljene vrate se.

LAST. Ako vjerenik ostavi vjerenicu, ona mu nije držana vratiti *zaloga*, ako pak ona njega ostavi, tada je držana vratiti. Narod na to negleda dobrim okom.

KON. Drži se da je to nepošteno; strana, koja je drugu bez uzroka ostavila, vraća darove, koje je primila. Osobito se drži muškomu da je sramota ako ga gjevojka ostavi, i on se obično osveti, nagrdivši joj lice.

H. C. B. Da bi slučajno momak ostavio gjevojku, t. j. roditeljima rekao „neću je vjenčati“, narod omrzne nanj tako da je mora na *sramotu* (pod silom) vjenčati, ili uteći po svijetu pak se nikad više kući ne vratiti. Roditelji njegovi u ovakovom slučaju ako imaju drugoga sina, obično vjere ga za istu gjevojku, ako samo nije momak mlogo mlagji od gjevojke, jer se nikad nedogagja da bi mlagji momak vjenčao od sebe stariju gjevojku. Ako nema drugoga sina za ženidbu, onda kuća onoga koj je pobjegao nije ništa kriva, nego

skoče ljudi te javno ove dvije kuće pomire i prsten se vrati s jednom ciglom riječi:

Nije im bilo od Boga sugjeno!

H. K. Drži se da je grehota i nepošteno bez uzroka razmetnuti vjeru, osobito se drži da je grehota momku ako bez uzroka ostavi gjevojku. Ako gjevojka ostavi mladića, to njezina kuća vraća duple darove mladoženji, ali ne obratno, jer mladoženji se darovi ne daju.

STA. PA. O razmetanju vjere misli narod, da je to velika sramota za jednu i drugu stranku, i teško se i jedno i drugo iz otog sela može ženiti, ili udati se u tom selu. Ona stranka, koja bez dokaznog uzroka odstupi, mora sve troškove drugoj ostavljenoj stranci naknaditi.

STROŠ. Nemisli dobrǫ, al se ipak najde, tko u tom uživa. Prije više godina, ako je momak bez uzroka zabavio gjevojki, gubio je sve što joj je dao; ako je gjevojka momku, duplirala je kaparu a sad tog sveg nema, nego gjevojka vraća što je primila.

ZEM. Narod misli o svojevoljnom razmetanju vjere, da nije probitačno, i cuva se toga. Onaj, koji bez uzroka odstupi, mora dati naknadu ostavljenoj stranci i to obično: momak, koji ostavi gjevojku, ostavit joj mora sve darove, koje je dobila od njega i njegovih rogjaka, a ona moru dvostruko toliko povratiti, koliko je primila.

DOBR. Kad ona stranka, koja je ostavila, pravih uzroka imade, onda joj za pravo dadu i żale tu stranku. Ako pak tko pravo nema, nego je iz obešenjstva ostavio, toga narod huli i grdi. Onaj, koji bez uzroka odustane, mora sve troškove platiti i pretrpi po mjeri važnosti i od vlasti kaštigu.

T. P. Ako se koja vjeridba uništi bez zakonita uzroka, tada ona strana koja je tomu kriva, pored što izgubi sve što je dala kad dar drugoj strani, mora da dade k tome još nekoliko novacâ kao naknadu za uvrijedu ostavljenoj strani; ako li se pak razvrgne radi uzroka koji od stranaka ne zavisi, vraća drugoj ono što je na dar primila.

LJES. Narod misli, dakako, da to nije u redu. Ko bez uzroka odustane, gubi što je na dar dao, a vraća što je primio. Naknada za troškove vjeridbenih sastanakâ ne biva, samo ako haljine skrojene ili sašivene za svadbu štetuje onaj ko je kriv razvjeri. Najviše gjevojke bivaju, koje mladiće ostave. Za to obično biva pravdanja i pred mitropolitom i ako pred njime one tri puta kažu da ga neće, da joj nije mio (нѣщѫ го; не ми ie на сьрце-то, чьрѣ ми ю прѣдѣ

очитѣ) tad je već ni sile ni nagovaraju, a kažu mladiću da traži drugu:

Хлопай дѣту ти утворжшъ!
Търси си чьстж на другу мясту!
Дѣту ти уторжтъ, тамъ ухлѣзь.
На силж работа не става.

74. Dogodili se često da ko vjerenicu osramoti pa je ostavi, i kad su posljedice očigledne? što misli narod o tome?

LIK. U Lici se posve rijetko dogodi da ko zaručnicu osramoti pa ju ostavi; dopisnik barem za takovi slučaj nezna, da bi se pak dogodio narod bi jako kudio i gjevojku kako se ludo upustiti mogla, i njega da je nepošten i bezdušan, kad ju neće da uzme, nego joj sreću ukida, zadavši joj riječ uzeti ju, pa ju sad osramotiti i ostaviti! Ako je sumnje, da se je gjevojka i s kim drugim pazila i može biti i s ovim se zaboravila, nepada onda na zaručnika velika ljaga. Ako je bez sumnje, da je gjevojka samo sa svojim zaručnikom sagriješila, te kad su posljedice očigledne, imao bi se on za dijete, ako je muško, sam starati ako li je žensko izdržavanje djeteta na poli, u slučaju sumnje, da su i drugi momci kod nje nježnog ljubeznog pristupa imali, te kad zaručnika za krivca izda, bio bi sud naroda: da troškove izdržanja djeteta na poli nosi. Kad su se skupa igrali, neka i posljedice igre jednako nose. Da se njega ništa primiti nemože, bješe djevici znati.

STUB. Gdje je naš narod čist, ter nema doticaja s tugjim življem, tu su nečuvene ljubovne spletke i griješni odnošaji. Dopisnik kaže da u Stubičkoj župi (5000 duša) nije se prije 20 godina znalo ni za jedan sramotan odnošaj ili gjevojku obezčašćenu, nego je čuo sam to pripovjedati od prijašnih vremenâ o pojedinim slučajevima veoma okrutne kazni za take prijestupke, megju ostalim pokazivahu mu mjesto, gdje su sjekli ženskoj glavu što je dijete ubila. Ele kad se poslije 10—15 god. dopisnik kući povrati, primjeti da na očigled propada prežnja čistoća, jer ima i nezakonite djece i konkubinata i t. d. On je uvjeren, da je tomu kriva uprava uvedena 1850 god. i oružnici, ter financialna straža, što se u narod uvukoše kao i mnogi još drugi vladini grijesi. Megju takvim slučajevima dogodi se prije 7 godina da je momak tešku gjevojku sa sobom odveo u šumu te je ubio i ukopao; drugi jedan osramotio je pa je nije htio uzeti.

BAK. Nedogagja se.

BED. Nema primjera da se uprav megju vjerenicima to dogodi, u ostalom neuzima to narod jako za zlo.

GRA. BRO. Kadkad se i to dogodi, da momak vjerenicu osramoti pa ju ostavi, i to biva najviše ongje, gdje se je gjevojka baš rada bez ičijeg nagovora udati, te misli tim svoje zaručanje osigurati. Tu narod jedan jednu a drugi drugu stranku kori, jer jedni vele: „pravo je imao, samo kad mu se je pustila i t. d.“, a drugi opet: „to nije pošteno od njega što je gjevojku osramotio pa ostavio.“

BIZ. Veoma se rijetko dogagja, da tko vjerenicu osramoti pak onda ostavi; dogodi li se ipak, to nema dotični tako lako pristupa i nade kod drugih gjevojaka iz toga sela, nego mora ići u obližnja mjesta mladu si potražiti, veli narod: „dobro se je jogunca (h)abati.“

KO. BUK. Skoro nikada neprigodi se da ko vjerenicu osramoti i po tom ostavi, kada bi tako uradio, znade kakova bi mu posljedica bile od njezina roda.[1]

CET. Nema toga da će mladoženja osramotiti vjerenicu (curu) pak je ostaviti, jer bi toga narod za sav njegov život preziraо i od njega se klonio i držao ga za najnepoštenijega čovjeka. A i neka je pjesma megju narodom našim poznata: „da su teške gjevojačke kletve.“

Evo te pjesme koja se pjeva u cijelome dalmatinskom i hrvat skom primorju a i u mnogim predijelima za gorama:

Ljepo ti je rano uraniti,
U pozorje kad slavulji poje;
Slavulj poji a na bunar skače,
Na bunaru listak knjige tanke,
A na listu crno slovo piše:
„Grehota je ljubiti gjevojke,
Obljubiti pa ju ostaviti,
Ostaviti pak zaboraviti;
Jer su teške gjevojačke kletve:
Kadar kune, sva se zemlja trese;
Kad uzdiše, do Boga se čuje;
Kad joj suza na zemljicu pane,
Za tri koplja duboko propane!“

MAK. Ako ko osramoti gjevojku, mora i da je uzme za ženu, a vrlo rijetko se dogagja da se on odriče.

[1] Cf. odg. na 73. pitanje.

BOS. Kod poštenoga naroda seoskog nigda se to upamtilo nije, a vrlo malo i u iskvarenim varošima; to bi bilo, *obljubiti pa ju ostaviti*, najveći grjeh i kletva; ostavljene plač bi se do neba čuo.

LAST. Posve u rijetko, nu ako li je slučaj, mladoženja nastoji koliko prije može vjenčati se, i ne samo mladoženja nastoji, ali nastoje još jedni i drugi roditelji. Narod takvu stvar smatra za nepoštenu, i krivi više mladića nego li gjevojku.

KON. To se rijetko dogodi, ali ako se dogodi, plati nanosioc sramote obično životom, jer se to drži kao uvrijeda cijele familije. Ako vjerenica ima braće, zvati će jedan od njih vjerenika na megdan, a ako i megdana ne bude, teško da će život spasiti. Narod drži taki postupak za najsramotniji i odobrava kad mu se osvete; ali ako i uteče osveti, ništa nije manja njemu sramota u naroda nego li što je osramoćenoj gjevojci. Ona se nemože više udati, ali ni njega obično nijedna gjevojka neće da uzme.

H. C. B. U hiljadu momakâ (prostoga naroda) mučno bi se našlo 10 da znadu što je ženska glava do svoga vjenčanja, jer osim što znadu da je griješno, to je najveća u narodu sramota za momka, a o čovjeku oženjenu, ili ženi udatoj još više, i u opće da bi se što takovoga dogodilo to je rijedko čuti, kao što no vele, bijela vrana. Da bi vjerenik osramotio vjerenicu pri vjeridbi, ili koju mu drago gjevojku a jošt nije vjeren, i gjevojka reče pred ljudma da je on, red ga je vjenčati, da mu se i neće, ili pobjeći glavom po svijetu, a najviše s toga što bi se od naroda dokle je živ stidio, a ono dijete koje bi se rodilo prije vremena (posle vjenčanja) mučno bi selo pretrpljelo da ga ne zove (kad podraste ili u inadu) „kopiljane“.

Da su se svi stari sveštenici (do s ovu stranu 20—30 godina) držali Mojsejeva zakona, to svjedoči sljedeći slučaj koji se dogodio u Risnu (i u kome je učestvovao i otac dopisnika, jer inače nije od Rišnjana smio reći da neće.) Bio je isprosio jedan Ca . . . . . k gjevojku u M . . . . . ća koja je bila i prstenovana. Nesrećom i zgodom sastanu se noćno i ona zatrudni. Pošto se to obazna, pogju Risanski glavari u ondašnjeg protopopa Jova J . . . . ća i kažu mu da je gjevojka već u 6tom mjesecu. Proto nije imao druge knjige nego *kromčiju* i nesrećom nagje da treba oboje kamenovati. Dovedu pred crkvom djetića i gjevojku, te nagnaju dva njihova roditelja da najprvi bace kamen na svoje dijete, a za njima svak muški, koliko ih je onda u Risnu bilo, i oboje ukopaju. Dakle, doklen je ovakova strogost u narodu bila, pri ondašnjoj prostoti,

strah je bilo i pomisliti o bludu, ali sada mnogo se je promjenilo. Ipak su još sramota i stid velikom uzdom u takim prilikam.

H. K. To je „casus belli“ t. j. njegova kuća napadne nanj i može ga i ubiti, ali sada obično sud to raspravlja i oduzme njegov dio, te dade gjevojci da hrani sebe i dijete, a njega išćeraju iz cijele zemlje.

STA. PA. Rijetko se dogagja, da ko vjerenicu osramoti pa je ostavi, i ako se gdje dogodi, onda mora poglavarstvo svoj upliv imati kod riješenja te stvari.[1]

STROŠ. To se rijetko dogagja, ali narod to za grehotu i sramotu drži.

ZEM. Nedogagja se često da ko vjerenicu osramoti pa je ostavi, i kad su posljedice očigledne, misli narod o tome: neće Bog dati sreću onomu, tko je kriv.

DOBR. Dogagja se ali rijetko, već ako koji to djelo učini onda narod svagda misli da je mora uzeti.

T. P. Ako se sluči kadgogj, da vjerenik obezčesti vjerenicu, poslje hoće da je ostavi, ako se to dokaže, narod ga nasilno uhvati i vjenča sa obezčašćenom vjerenicom. To biva tako ako je i drugu kakvu gjevojku obesčastio i ostavio, ali ako ona nije sklona da ga sile k ženidbi, tad ga predaju carskom sudu te ga sud kazni po zakonu.

LJES. Narod se obično smije tomu. Ipak ako se gjevojka tuži općini te može dokazati, prisile mladića, ili da se ženi njome, ili da joj novcem naknadi sramotu. Narod pošto se je sit nasmijao te počme ozbilnije govoriti, kaže da takome mladiću neće biti nikakve sreće, ако ne uzme prevarenu vjerenicu; ali opet i samu gjevojku krivi što se čuvala nije.

Туй тя и кучка завлѣче.

Покачила си пискулче на главѫ-та.

Търсила го, нашла; искала на мѣрика бачя-си.

75. Dogodi li se kadgod, da se neko hotimice ili nehotice oženi ili uda, a da prva ženidba nije razdriješena?

LIK. Popovi dobro paze, da se to nebi dogodilo. Nu slušao je dopisnik kazivati da se je ipak dogagjalo. Jedan slučaj: Muž bješe se na vojsci izgubio, njegovi drugovi tvrgjaše da je na ratnom polju iza njih teško ranjen ostati morao, gje je valjda i izdahnuo; buduć

[1] Ali u kakovu pravcu?

vlast o njem kroz dvije godine poslije povratka vojske u domovinu ništa doznati nemogaše, držaše ga za više neživuća. Njegovoj ženi bi dopušteno udati se. Godinu dana poslije njezine udaje vrati se prvi muž iz Italije, gdje je dugo bolovao i poslije bolesti kod nekog bogotaša služio. Buduć je ta žena posve valjana i dobra bila, tražio ju je prvi muž natrag; ali su parok i starješine pučke osudili bili, da žena kod drugog muža ostane, iz uzroka, što je sa ovim već jedno dijete imala, a s prvim nijednoga. Drugi muz prvome je nešto od ženidbenih troškova nadoknadio, buduć je ovaj to zahtjevao, što mu je i kao pravno priznato bilo. O drugom slučaju čuo je dopisnik to: da se muž za žive žene oženio, bez da je ženidba razdriješena bila. Žena bješe u otsustvu muža zaboravila se, i s drugim mužem zatrudnila. Jedno da sramoti izbjegne i od straha pred mužem pobjegne, nekud u Bosnu, bez da se znaše upravo kamo. Na molbu muža pozivaše ju vlast natrag i buduć za neko odregjeno vrijeme nehćede se pozivu odazvati, bude njenom mužu dozvoljeno vjenčati se s drugom ženom.

STUB. To se nedogadja, ali pred 13 god. bio je slučaj da se žena željala preudati, koje je muž 1848 god. na kordonu na Muri od Magjara uhvaćen, te se izgubio, tako da se nije deset godina moglo uznati kamo je (a i danas se još pravo nezna). Ali poglavarstvo nije dalo, a i narod sam bio je više za to da se neuda!

RAK. Nema primjera.

GRA. BRO. Dogodi ali rijetko i to samo s prevarom sa ženske strane.

CET. Nema običaja, ni da se tko razvjenča, a kamo li da će se oženiti po drugi put, dok mu je žena živa. Bože sačuvaj.

MAK. Nema primjera.

BOS. Razdriješenja toga megju kipovima sposobnim za rod nije bilo kod naroda u obće krštenog, premda nješto biva kod pravoslavnih iz zakonitih uzroka, ali vrlo malo.

SAR. Da se koji oženi ili da se koja uda, a da nije prvo vjenčanje razrješeno, to se nedogodi. Samo ću navesti jedan primjer. U sadanje vrijeme jedan časopravitelj oženio se je i otišao je u svijet, a ostavio ženu. Poslije više godina dogje, ali je lud posve. Žena ga sebi nije primila nego se uda za drugoga i to bez crkvenih obreda i svijet to drugo vjenčanje njihovo drži kao grijeh a istu ženu kao nevaljalu.

KON. Nema primjera.

H. O. B. Evo kako se može dogoditi da se u neznanju sluči vjen-

čanje izmegj čovjeka komu je još žena živa, ili ženom kojoj je još muž živ. Oženjen čovjek pogje n. p. po svijetu i do 9 godina nikad se ništa za njega nezna, da li je živ ili mrtav, u Crnojgori i Hercegovini može se žena preudati za drugoga (ali u Boki ne, jer onamo postoji austrijski zakonik). Da bi se slučajno prvi muž povratio (koje više puta biva), njemu je dopušteno da vjenča slobodno, bez da će ikad iko njega ili prvu njegovu ženu prekoriti.

H. K. Vrlo se rijetko o tome slušalo.

STA. PA. Nema primjera.

STROŠ. Takvi su dogagjaji ovgje rijetki.

ZEM. Nikada se u nas nedogodi, da se neko hotimice ili nehotice oženi ili uda, a da prva ženitba nije razriješena.

DOBR. Dogodi se samo onda, i to hotimice, kad je muž otišao u stranu zemlju gdi ga neznaju, tamo duže vreme zaostao, izdao se za neženjena, našao kakvu žensku i oženio se. Kroz duže vreme, sjeti se svoje domovine, zaželi se i povrati se natrag, i to neki put sa a neki put bez te nove žene.

T. P. Vrlo se rijetko slučava, da se muž ženi drugom dok nije zakonito razdijeljen od prve žene; ako se pak sluči onda mora da ostavi drugu ženu i da uzme prvu, ako se medjusobno nepogode, da se i ona preuda za drugoga. Ako pak muž ostane dugo vremena u svijetu te se žena megjutim uda za drugoga, kad se prvi muž vrati, može, ako hoće, da je uzme zajedno sa svom djecom i onom koju je rodila u njegovom odsustvu, ako pak neće, može da uzme od nje sve što je dao u ime ženidbenih darova, te da se oženi drugom ženom.

LJES. Kad muž ostane nekoliko 7—8 godina od kuće, to se može dogoditi i dogadjalo se u okolici Ljeskovačkoj, da ga je žena smatrala kao mrtva, pa baš i neznala je li nije li, te se za drugog preudala, ali je dakako za to trebalo da dobije dozvolu od vladike i od općine. Tako u selu Drjanovcu u Staroj Planini, četr sata daleko od Trnova, preuda se jedna žena kad muž bijaše otišao u svijet. Muž se povrati, i ne našavši ženu kod kuće tuži se pred općinom. Starješine općinske zapitaše je najprije s kim bi ona voljela življeti, te videći da se ona nezna odlučiti, navališe na nju da ide k prvomu mužu, te tako i bi. U takim sučajevima obično općina rješava na korist prvoga braka, pa baš da je drugi i vladikom dopušten, što nije bilo rijetko dok fanarijoti zauzimahu stolice bugarskih eparhija. Taka su općinska rješenja posve u narodnome

smislu, koji vjeruje i kazuje, da će u raju svaki čovjek pa ma koliko se puta zakonito oženio, i opet življeti s prvom ženom.

Neće izlišnim biti kazati još jedan ili dva slučaja te vrste. Nazad 10 godina (dakle još dok je fanariostvo cvjetalo u Bugarskoj) Ljeskovski čorbadžija Dimo Kušev oženi se s drugom ženom premda je prva živa bila i s njime življela, ali veoma stara i već nepristojna za ženitbenu postelju. Vladika Lovčanski Ilarijon pozove prvu ženu te ju zapita: može li ona privoliti na to, da joj se muž po drugi put oženi. Ona, možda i sama priznavajući nemogućtvo da bi muž s njome živio, a možda i nagnana mužem, pristade na zahtjev muža — i što je čudnije ona osta mirno življeti i na dalje u kući svoga muža i pošto je, usljed dopuštenja vladičina i općine, muž uzeo drugu ženu. Nju je poslje toga muž nazivao „sestrom“ a njegova druga žena „majkom“ te je drži kao taku, jer ona jede s njime na istoj trpezi, ona dragovoljno babuje djecu svoje mlagje druge. Narod nazivlje tu mlagju ženu намѣстница, i drže da je bolje da je formalno udata za toga oženjenoga čovjeka, nego da živi s njime u konkubinatu, kad već s prvom ženom nemože da žive. Na temelju toga mnijenja općina je i dopustila taku ženidbu, ali kako je mogao dopustiti vladika, nezna se. Drugi je slučaj taj: žena Ivana Terzije iz Ljeskovca poludi, i kako nije mogla ozdraviti cijele 3—4 godine, dopustiše njenu mužu da se oženi po drugi put. Malo poslije toga prva žena ozdravi ali nehtjede smetati sreću druge žene, nego se vrati da žive u svoga brata.

76. Kad bi se to dogodilo bona fide, drži li narod da je prva ženidba pravija i tvrgja nego druga?

LIK. Sigurno bi držali, da je prva ženidba pravija i tvrgja nego druga. Pogane i naopake žene prvi muž ne bi natrag ni tražio, veseo bi bio da se je nje jednom na sretan način otresao. Kojemu mužu žena sa dva muža da pripane, narod bi, po različnim okolnostima, kao i u gore nevedenom slučaju ovima shodno odlučio.

STUB. Svakako prva.

RAK. Drži.

GRA. BRO. Narod drži, da je prva ženidba prava i za to tvrgja od druge, pa tako i bude.

CET. Narod bi to, buduć da nije običajno, za veliko bezakonje držao kad bi se dogodilo.

BOS. U istinu prva.

H. C. B. Da bi se dogodilo vjenčanje hotimice, t. j. da je muž

ženu ili žena muža prevarila, i nekazalo se da je on imao živu ženu a žena živa muža, narod bi pomrzio na onu stranu koja je od druge zatajala bila, i vjenčanje bi potonje tvrgje od prvoga bilo.

H. K. Nezna se za to.

STA. PA. Ako bi se baš to gdje dogodilo, onda narod drži, da je prva ženidba uvjek tvrgja i pravnija.

STROŠ. Sigurno i ne drukčije.

ZEM. Kad bi se to dogodilo bona fide, narod drži, da je prva ženidba i tvrgja nego druga.

BOBR. Kad se to tako dogodi, onda se prva ženidba drži pravija i tvrgja nego druga.

LJES. Svakako je prva tvrgja. Ali općina pita ženu, s kim će da žive: s prvim ili s drugim mužem, te se obično po njezinoj volji i odluči.

77. Nalazi li se u vas konkubinat; što su mu uzroci, što narod o istom misli, kako ga nazivlju?

NOV. Nema.

LIK. Nalazi, ali samo gdje gdje kod oficira, činovnika i svećenika. Uzrok su tomu državni i crkveni zakoni, koji dotičnima na put stoje u brak stupati. Narod nekudi te ljude, nego državne i crkvene te zakone, koji po narodnjem mišljenju nijesu pravedni. Narod veli, kako taj čovjek da bez žene živi, ko da mu red u kući drži i s njome upravlja, ko da ga u bolesti nadgleda, zašto da nesmije nikog od svog srca imati? Teško onome, koji se mora uvijek na tudjina oslanjati; sluge gledaju za se, svaka sebi vuče i grabi a u bolesti gospodara paze samo kako će im prije izdahnuti, da ono malo njegova ostatka razjagme i posakrivaju. Imena narod ovgje za konkubinat nepozna, nego samo kaže o mužu koj u konkubinatu živi „da ima ženu nevjenčatu“ i „živi sa ženom nevjenčatom“. Za njihovu djecu rekli bi: „E djeca! djeca,kao i druga!“

STUB. Ima tomu jedno 18 godina što se i toga nalazi, uzroci su tugji zakoni i običaji, koji su teško ozledili narodnu čistoću. Narodu je mrzak, al ga po ostalim odnošajima trpi, ako je po nevolji, ili s toga što se nisu smjeli uzeti — narod veli: nije mu prava, zakonita žena“, zovu je kadgogj i *priležnica*.

BAK. Ne nalazi. Puk u opće o takovim osobam govori s preziranjem. Nejma mu imena.

BED. Nema primjera.

GRA. BRO. Kad i kad biva, ali samo kod neoženjenih prostih a i

kod inteligentnijih. Uzroci su mu neoženjeno stanje. Tu je narod neutralan a nazivlje ju *ženom* ili *bišokteričom*, a inteligencija: *Wirtschafterin*.

KO. BUK. U našemu narodu odveć je rijetkost pravi konkubinat, izuzimajući prigodu da ko dovede žensku i drži ju nevjenčanu više ili manje vremena, i po tome ju vjenča. Ovo posljednje narod niti drži za sramotu, ni za konkubinat, a žensku smatra kao da je vjenčana.

CET. Nema konkubinata; da bi ga bilo, teško bi se bilo toj ženi, jer joj nebi bilo s mirom od naroda živjeti. Narod je upravo nevin u ovoj okolici od ovakovih pogrješaka.

MAK. Nedogagja se, pa je narodu nepoznato.

BOS. Nenalazi, kad bi se našlo zvali bi ga *k . . varstvo.*

KON. Nema ga.

H. C. B. Iz dosad navedenih razloga bez ikakva dvoumja zaključiti se može, da prosti narod i nezna što je to bezakono i stidno življenje, a kamo li da javno u taku (oni vele) *bezobraštinu* zagazi.

H. K. Nema toga.

STA. PA. Konkubinata se nalazi dosta kod ovgješnjih Slovaka kao i kod Srbalja. Muž oćera ženu vjenčanu, pak uzme drugu, koju narod *k . . vom* zove. Uzroci konkubinata su nemoralno življenje jedne ili druge stranke.

STROŠ. Toga se podosta nahodi, što je znamenje da se za grijeh nedrži, a drugi uzrok mora biti, što se gjevojke zarana bludnosti podaju, te gdjekoja mnogo je starija nego li momak; narod premda očito grdi i bludnjom naziva, ipak potajno čini i odobrava.

ZEM. Nalazi se u nas kadkad konkubinat; uzroci su mu: bezženstvo njekih ljudi koji su gospoda, a nesmiju se ženiti ili nemogu bez kaucije; narod o tom misli, velika je grehòta pred Bogom, a sramota pred svijetom, i to nazivlje u šali *veresija*, u ljutini *k . .-vinski* život i *slizanje* i *skitnica*.

DOBR. Nalazi se: uzroci su nevaljao život žene ili muža, toga radi jedno drugo napuste, t. j. žena ili sama napusti ili bude otjerana. Onda on sebi nagje drugu a ona sebi drugoga. Dogodi se konkubinat i kod neženjenih, i to biva onda, kad oboje prilično stari budu, nemožedu da se žene ili nečedu, tako se nagju dvoje i žive tim načinom. Narod nemisli ništa lijepo o njemu.

T. P. Nikad se ovgje nedogagja konkubinat, jer nije dopušteno kod sebe držati nego samo zakonito vjenčanu ženu.

LJES. Veoma rijetko biva da ko žive u nezakonitoj svezi s kak-

vom udovicom ili gjevojkom, ali ako se sluči, to narod veoma osugjuje i grdi, tako, da niko iz poštene čeljadi neće ići u taku kuću, niti se razgovarati s ljudima koji tako živu. Tako je bio u Ljeskovcu neki Vasilj K..... koji je živio s nevjenčanom ženom, pa su mu tako prezrenje pokazivali, da je prodati bilo i kuću i baštinu, te izaći iz Ljeskovca i preseliti se u Gornju Orehovicu, i taj dan kad je otišao vaskolik se je Leskovac veselio, da se take sramote oslobodio. Žene koje tako žive zovu ih милостнице. Ali ne samo da mrze konkubinat, nego je zazorno, da kakva gjevojka žive u kući gdje nema stara majka ili barem udata žena.

78. Biva li u vas otmica gjevojaka, što joj daje povoda i što narod o njoj misli?

NOV. Nema.

LIK. Nedogagja se da ko gjevojku silom odvede, ako nije njezina volja. Kad se gjevojka i momak jako vole, a roditelji o tome neće ni da čuju, dogovori se ona s njim, kako će roditeljima krijući uteći. Po dogovoru dogje momak obnoć po nju, ona izadje van na prozor i ode s momkom držeći da će i roditelji popustljiviji biti, kad saznadu, da je ćerka već s momkom po noći na samo dugo bila. Ako mater ima, ne ponese ništa od svojih stvari, misleći: neće majka kindisati, da mi ništa neda; ako li majke nema, ponese od svog ruha, kolikogod može. Kad gjevojka silom za koga navali, i nije ju lijepim načinom nikako moguće odgovoriti, misli narod da je najpametnije popustiti joj, da nebude veće neprilike ili kakve nesreće, vele: „Bog sreću dijeli; može još srećna biti!“

STUB. Toga nije dopisnik vidio ni čuo u prostom narodu u Hrvatskoj; megju naobraženimi se dogodi, pače u Varaždinu iz samostana ukradoše gjevojku. Ele u Slavoniji narod o tom pjeva a valjda je taj običaj tamo nastao još od turskoga vremena.

RAK. Nebiva.

BED. Ne biva.

GRA. BRO. Biva ali samo s privoljenjem njenim, ma roditelji i ne htjeli.

KO. BUK. Otmica gjevojaka gotovo je sa svimi isčezla, jer ju pisani zakoni jako kazne.

CET. Otimanja gjevojaka sada se nedogagjaju, premda ili je prije bivalo i suviše, jer se pripovjeda, kako su odveli na silu tu, ili kaku drugu, i kako je na njekima mjestima zlo padalo zbog oti-

manja gjevojaka. Otimačini djevojaka ili odvogjenju na silu najviše je uzrok bio *prćija* ili drugi interesi, koje bi mladoženja prisvojio, kad bi vječao takovu *dotaricu*. I nazad nekoliko godina, kazuju tako, njeki su svoje kćeri za rana kući dozivali, da jih ne bi ko ugrabio.

MAK. Ne biva; ali se od nedavna počelo dogadjati, da kad gjeojka mo mka ljubi, a on nju, a roditelji njihovi neće da pristanu da bi se uzeli, tad mladić ugje s gjevojkom u bližu tajnu svezu, te kad obremeni gjevojka tad treba da pristanu i roditelji.

BOS. Biva puno, da s privoljenjem obojih bez znanja roditelja, po noći momak curu odvede, i to mu je njeka junačka dika, a silom biva malo; — narod drži za poštenije po redu i običaju nego ovijem putem; povod bude: za pofaliti se, za izbjeći cerimonialne troškove, osobito od njekog vremena, a čestoput i negodovanje roditelja.

KON. Biva ali ne često: to se zgagja kad gjevojčina kuća drži, da bi izgubila od svoga dostojanstva, kad bi dala svoju gjevojku u kuću koja je manje na glasu i s njom se sprijateljila — ili kad gjevojku svoji sile da pogje za drugoga a ona je već zaljubljena u drugoga. Narod ne drži da je to pošteno raditi. U ostalom govori se obično: „ugrabio je gjevojku"; ali to vazda biva s gjevojčinom privoljenjem i dogovorom a na silu nigda.

H. C. B. Češće se puta dogodi da se gjevojke otimlju i poslije vjenčanja, no to vazda biva ili s dogovorom djevojke, preko kakve žene iz njezina susjestva, ili može biti i s istom njezinom majkom, koja je pristanula bila da je onaj mladić vjenča, ali joj muž ili sinovi nijesu hćeli da mu je dadu. Evo kako to i u kojim slučajima biva: ako je mladić u gjevojku zaljubljen, a ona u njega, pa otac djetića nije zadovoljan da je uzme, ili djevojćin otac da ona njega t. j. mladića; ako je jedna strana od imućne a druga od siromašne kuće, ako momak dočuje da će je neko drugi u brzo prositi pa se boji da će otac onome drugome pokloniti. Onda momak prizove na tajnu svojega brata i još dva rogjaka ili vjerna susjeda, momka ne oženjena, te ih zamoli da mu oni gjevojku ugrabe i dovedu. Poruče dakle preko koga vjernoga onoj gjevojci, da izigje noćno (s večera ili u zoru) na mjesto koje joj zabilježe, ili rano prije sunca da pogje na vodu; pa kad naljeze, obkole je (kao bajagi da ona nije ništa znala), uzmu je silom i odvedu. Kad dodju doma u momka, svaki izmetne po jednu pušku i

brže-bolje dovedu popa i kuma te ih vjenčaju. Rodbina gjevojke počme prijetiti o glavi ovoj kući, što to od njihove kćeri učiniše, ali se nikad do krvi nije došlo, nego skoči selo, i pošto vide ljudi da su oboje zadovoljni i da su već vjenčani, umire ove dvije kuće, koje u ovakovim slučaju zaštede svadbenske troškove, bez da će ih narod ukoriti.

H. K. Bivalo je prije ali je sad nema. Uzroci su bivali da se dvoje zaljubi, a gjevojku sile njezina rodbina da ide za drugoga, tad je onaj otme, ali s njezinom voljom. Protiv gjevojčine volje vrlo se teško što takova dogagjalo.

LJUB. U rudničkom okrugu biva a u podrinskom kraju sad nema. No pričaju da je i ovgje toga bilo. I otac je dopisnikov ugrabio svoju ženu za to što su se voljeli, a njen je otac htio da je dade za drugoga, koji je poslije vrijebao otimača da ubije, pa se nekako smirilo. Knez Miloš, — kazivao je otac dopisnikov, kaznio bi žestoko popa, koji bi otetu gjevojku vjenčao. Ali se on vjenčao prije, nego što je podrinska nahija došla pod Srbiju.

GURG. Biva. Dogagja se često da gjevojka primi darove od dva momka, pa odbjegne k jednom, a drugi poslije nekoliko dana ode noću k njoj i pripríjeti joj da će je ubiti ako zanj nepogje. Onda se ona skloni i odbjegne s njime a prvoga ostavi, i otud se poslije izmetnu parbe i tužbe, dok ih najzad vlasti ne pomire. Po najčešće biva, da gjevojka primi od momka dar ljeti, a u zimi odbjegne od oca momkovoj kući, i poslije, pošto im se pomire roditelji, dolazi prosidba i svadba, a ona za sve vrijeme ostaje kod kuće momkove. — Povod je tome obično, što gjevojka prije toga i bez znanja roditelja primi dar od momka, pa poslije mu je roditelji ne dadu ili druge smetnje dogju.

STA. PA. Kod Srbalja imade dosta otmica gjevojaka. Povod je tomu, što roditelji neprivole na njezinu udaju, a momak dogje, pak je s njezinim znanjem otme. Ako roditelji vide, da će njihovo dijete materijalno propasti, tada ga opet uzmu natrag, i ta se gjevojka onda teško udati može, jer je narod preziru i prstom na nju pokazuje.

STROŠ. Toga ovgje neima.

ZEM. Ne biva otmica gjevojaka ili rijetko kada uskoči gjevojka s momkom ili sa oženjenim čovjekom preko Save u Srbiju ili u Bosnu, i tomu dade povoda rodbina ili preljubodinstvo, i narod jako osugjuje to, te naziva taj posao *k . . vinskim*, jako nepoštenim.

DOBR. Biva ali rijetko, no kad se dogodi povoda joj dade to, što

ona ljubeznika voli i što joj roditelji nedopušćaju za njega poći, toga radi dogdvore se ona i ljubeznik te ovaj noćom dogje i odvede je svome domu, njegovi zadrugari tome protivni nisu, jer tim načinom jeftinije progju, samo njenom ocu to pravo nije i obično joj prijeti da će je tući, ubiti ili da o njoj ništa neće da zna. To se tako viče nekoliko dana, za tim progje oca sržba, promisli se da se to neda tako lahko pokvariti ili preinačiti, za to na poslijedku odobri i on, pa se mladenci uzmu. Ako je otac gjevojke kriv to onda njega grde, ako je pak ona kriva, to je onda od svega naroda za kratko vrijeme prezrena i grgjena od svojih drugarica. Za kratko vrijeme zaboravi se sve.

T. P. Mnogo puta se dogagja da se momak zaljubi u kakvu gjevojku, a roditelji njeni nedadu mu je, tada on sakupi svoje drugove i vreba gjevojku kad je sama ili sa ženskinjama na radnji, te je ukrade i uvede u goru, gje je drži sve dotle dok se ona ne skloni da ga uzme. Poslije njezina privoljenja odvede je do kakvog duhovnog ili seljskog starješine, i tu ona kaže da je sama bježala za momkom, te bez da i pita roditelje, vjenčaju se. Svagda narod drži takov brak zazornim. Ako li pak gjevojka reče da su je nasilno uzeli ili obezčastili, tad momak i saučastnici, ako neuteku, kazne ih kao zločince, i od njegova imuća uzimlje se globa za čast gjevojčinu. Dogagja se i to da gjevojka ljubi jednoga, a roditelji hoće da je dadu za drugoga, ona opreza zgodu te skupivši svoje haljine pobjegne kući svoga ljubovnika. Kad dodje tamo sjedne na ognjište, i brčka po ognju u znak da je došla pod zaštitu te obitelji, i tako čeka odgovor od domaćina. Ovaj gotovo svagda pristane jer tim načinom niti treba platiti агиръликъ njezinim roditeljima, niti darivati njenu obitelj i rogjake. Na svadbi niko ne biva od njenih srodnika, ali ako se poslije prve noći pokaže da nije sačuvala čistoću, ne mogu je izgnati iz kuće. S vremenom pak preko susjeda pomire se i živu kao svojta.

LJES. Često se dogodi i nedrži se da je sramota. Uzroci su najviše: što roditelji ili rogjaci gjevojčini neće da dadu gjevojku onomu koji je voli a voli i ona njega, tad se oni tajno dogovore te ona ili pobjegne k svome drugomu, ili je on kao bajagi ugrabi. Tad idu k popu i kad se je pop uvjerio da joj nije sila i da nema drugijeh zaprijeka crkvenijeh vjenča ih. Otac njezin, dakako da se rasrdi, te ide k vladici (jer Turci nesude ovake poslove) i pravdaju se tamo, ali se svrši stvar tim, da ih vladika pomiri i nagovori još oca da dade kćeri blagoslov, jer proti kćerinoj volji otac nema prava

iz momkove kuće kćer doma odvesti. U Šopskom predijelu veoma je star običaj, da jedno selo otimlje iz drugoga sela gjevojke.

Gjevojku koju na silu ugrabe narod zove: откраднжта, мома крадена. Ako su je ugrabili s njezinom privolom tad престанка, мома прѣстанжла, a kad sama pobjegne k momkovoj kući tad kažu побѣгнжла мома.

Дигнела упашка мжжъ ище.

79. Je li po narodnom mišljenju potrebno roditeljsko dopuštenje za ženidbu i udadbu; i ako roditelji živi nijesu, ko tad dopušta?

NOV. Dopušćenje roditeljsko za ženidbu i udatbu svakako je potrebito, misli narod, jer sin se bez roditeljskog dopušćenja ženiti nesmije, a to bi opaka gjevojka bila, koja bi preko roditeljske volje iz kuće silila. Ako gjevojka nema roditelja, tad joj dopušćaju braća. *Blagašica* (gjevojka bez braće) bez roditelja se prosi, kad već ona sama privoli, u rogjaka koji joj roditelje zastupaju.

LIK. Jest, treba da se roditelji za to pitaju, i ako oni nijesu živi onda dopušta kućni starješina ili ko je u kući najstariji.

STUB. Po narodnom mišljenju svakako treba da roditelji pristanu uz udadbu, jer drukčije rijetko do nje dodje momak. Ako nema roditelja, onda starija braća njezina (osobito najstariji sin zastupa otčevo pravo) ili rogjaci u zadrugi i domaćin, jer je on tutor sirota.

RAK. Jest isključivo potrebno, te mu se djeca slijepo pokoravaju. Gdje neima živih roditelja, zastupa ih najbližiji rod, u pomanjkanju ovoga kuće gospodar.

BED. Jest, kad njih nema, tad dopuštenje daju bližnji rogjaci, skrbnici itd.

ŽUM. Za ženidbu i udadbu potrebno je osobito dopuštenje roditeljsko, ili, ako neima njih, dotičnoga skrbnika, jer ovgje u opće nije običajno, da se momak ženi, ili gjevojka udaje proti volji roditeljskoj.

GRA. BRO. Jest i za jednu i za drugu stranu; a ako roditelji nisu živi, to dopušta najbližji u rodstvu.

KO. BUK. Potrebito je svakako dopuštenje roditeljsko za vjenčanje; ako roditelji živi nisu, njihovo mjesto obično zauzima starješina ili najbliži rogjak.

CET. Po narodnom mišljenju od velike je koristi dopuštenje roditeljsko kako ženitbe tako i udadbe. Jer narod drži, da mlagji mora starijega slušati i njegovoj se volji pokoravati.

MAK. Narod misli da se nemože sin ženiti niti kći udati bez očine dozvole, i to se nedogagja; a dogodi li se, narod to osugjuje. Ako pak nemaju roditelja, tada se obično savjetuju sa bližim rogjacima; sami bez savjeta teško da se žene.

BOS. Jest; mjesto roditelja ostaje kućni domaćin i taj se pita.

LAST. Potrebito je roditeljsko dopuštenje za ženidbu i udadbu.

KON. Jest, ako roditelja nema tad domaćin kućni.

H. C. B. Već je kazano da je roditeljsko dopuštenje za ženidbu i udadbu vazda potrebito; jer pod riječi *dopuštenje* razumijeva se i blagoslov roditeljski. Ako momak ili gjevojka nema oca, a može neimat ni matere, onda domaćin one kuće (stric ili brat) zastupa roditeljsko pravo.

H. K. Svakako se drži da treba; a kad roditelja nema tad domaćin daje dozvolu.

LJUB. Jeste. Ako roditelja nema, onda brat ili onaj kod koga je gjevojka. Muškima nema ko na put stati, ali se oni dogovaraju se srodnicima, susjedima i sa onima s kojim lijepo žive.

GURG. Jeste. A ako roditelji nisu živi onda najbliži srodnik ili tutor daje saizvoljenje.

STA. PA. Po narodnom mišljenju nužno je dopuštenje roditelja k ženidbi; ako su roditelji umrli, onda dopušta to štitnik (tutor) ili najbližji rogjaci.

STROŠ. Momci žene se i gjevojke udaju obično s dopuštenjem roditelja; ili ako ovi ne živu, kućnog domaćina i ostalih kućana.

ZEM. Po narodnom mišljenju potrebno je roditeljsko dopuštenje za ženitbu i udadbu, i ako nisu živi roditelji, tad dopuštaju od rogjaka oni, koji skrbe i roditeljsku brigu nose za one, koji se žene i udaju, stric, strina, ujak, ujna itd.

DOBR. Potrebno je; ako pak roditelji živi nisu, to mjesto zastupaju stariji.

LJES. Privola i blagoslov je roditeljski neobhodan, ali u nekim slučajevima on biva i poslje vjenčanja, ako roditelji nijesu živi tad dopuštenje daju bliži srodnici i domaćin.

80. Nagje li se roditelja, da bi nagonili svoju djecu, da uzmu ili pogju za koga, ko im nije po volji, i kudi li narod take roditelje?

LIK. Nagje se, ali narod kudi take roditelje i kaže, da je grehota svoje dijete nesretnim činiti, nagoneći ga na silu i sramotu da koga uzme ili za koga pogje, koga mu srce ne ište i neće.

STUB. To se dogagja, al narod neodobrava. Ele ako roditelji imadu pravo, po okolnostima onda i odobrava.

RAK. Nagje a tako biva u nas većom stranom. Narod povlagjuje taj čin roditeljima govoreć: „ej što djeca znadu!"

BED. Nema primjera.

ŽUM. Nagje se dakako roditelja, koji naženu svoju djecu na protuvoljnu ženidbu ili udadbu; nu to se rijetko dogagja.

GRA. BRO. Nagje; a to biva za to, što je momkova kuća imućna i dobro se vladaju i slušaju i inače ljubav u kući vlada, a gjevojka kao poštena, vrijedna i čestita poznata; tu narod njeke roditelje kudi a njeke hvali, što oni svoju djecu na dobro i preko njihove volje nagovaraju.

BIZ. Rijedki su slučajevi da roditelji djecu na ovu ili onu ženidbu nagovaraju, jer si obično oni sami izaberu vjerenika ili vjerenicu, te roditelji samo na to paze, da je na dobrom glasu i da je iz dobre kuće; ako se pak dogodi slučaj, da roditelji djecu nagovaraju, to narod takve roditelje odsugjuje veleć: „nećeju stari s mladom življeti nego nek puste mladog svoju mladu si uzeti polag poslovice:

Kako si prostre, onako će spavati!

KO. BUK. Roditelj kadkad upotrebljava svoj upliv do krajne mjere; rijedkost je da bi silu upotriebio, što, dakako, narod kudi i neodobrava.

CET. Ima roditelja koji privole svoju djecu, da uzmu tu i tu gjevojku ili da pogje za toga i toga momka, i narod takve roditelje ne kudi nego hvali govoreći, da se roditelji više staraju za tu svoju djecu, nego li djeca sama.

MAK. Nahodi: zle posljedice, koje iz takove ženidbe proizlaze, pripisuju se roditeljima, te ih time narod kori.

BOS. Nalazi, ali narod negoduje ovakove roditelje.

LAST. Slijedi slučaj, ter ne često, da gdjegod roditelji nagone svoju djecu da uzmu ili da pogju za koga, koji im nije po volji. Narod to ne voli i govori da tu nema božijega blagosova i zlo predvigja za gjevojku.

KON. Nahodilo se prije, ali sada toga nema. Narod više daje prava roditeljima, jer kaže da roditelji neće nikada na zlo djecu navesti.

H. C. B. Niti može otac silom naćerati sina, niti pak sin ocu reći „neću, nije mi drago bilo!" jer osim dužnoga poštovanja i pokornosti spram svoji roditelja boji se od roditeljske kletve:

Aram (prokleto) tebe moje milovanje!
Prokleta ti materina hrana!

Pa izvadi iz njedara dojke,
„Gubalo te ovih sisa mlijeko!
„Na rane ti mlijeko izlazilo,
A gubalo na krila držanje!“

Što se pak gjevojaka tiče, nigdje se nikada nije čulo da je smjela reći: „neću toga ali hoću ovoga“; nego je morala vjenčati onoga za kim su je roditelji dali. Smiješno je to i vrlo čudnovato, kad se momak s gjevojkom prvi put u crkvi na vjenčanju vidi, koje je dopisnik više puta smatrao kako na po oka gledi jedno drugo, i u ovaj prvi tren očiju lasno je poznati, dopada li se jedno drugomu. Uz ovo treba i to dodati: svi roditelji uz ostale glavne uzroke, koji se na isprošenu djevojku odnose, vazda paze da gjevojka nema kakove fizične mane a osobito po obrazu, ili u oku, koje to momačke majke vješto promotre a to za to da ih nebi sin kad ukorio, a ovo isto paze i gjevojački roditelji.

H. K. Nagje se i ne rijetko da se djeca povedu za voljom roditelja, — narod ipak drži da nije lijepo silom nagoniti na ženidbu i udadbu za nemila i nedraga.

GURG. Vrlo rijetko.

STA. PA. I ovgje se nalazi, da roditelji nagone svoju djecu, da uzmu ili pogju za koga, a tomu su posljedice: nezadovoljstvo i najposlije nemoralno življenje, iz kojega se tako zvani konkubinat poragja. To narod kudi.

STROŠ. Nepoznato.

ZEM. Premda rijetko, nagje se ipak kadšto roditelja, da bi nagonili svoju djecu, da uzmu ili pogju za koga, koji im nije po volji, i narod kudi onda takve roditelje, kad to čine iz ućudnosti ili iz kakvih gadnih obzira; ali kad roditelji imaju pravo, narod ih nekudi.

DOBR. Takove roditelje kudi narod.

LJES. Nagje se, ali narod neodobrava. Obično se take ženidbe u ne dugo vrijeme veoma i nesrećno svrše:

Кои-то го ю искалъ, нѣка го води.
Кои-то го отбиралъ, нѣка му ся радва.
Да ми тѣгли грѣха, кой-то мя ю зачьрнилъ.

81. Biva li u zadrugama kakav kućni dogovor, kad imaju obećati gjevojku ili momka ženiti, i ima li tu šta osobita?

LIK. Jest, dogovaraju se kad smijeraju momka ženiti, ili gjevojku udavati i to dogovor dulji kad se vijeća o ženidbi momka. Tu se

prosugjuje je li prijeka nužda momka ženiti, gjevojku udavati, govori se: „ko da radi, momak je za ženidbu dorastao, gjevojka za udaju zrela, gjevojke nijesu u kući za držanje; momak neće da sluša, nadati se da će bolji biti, kad se oženi.“ Sude: koja bi gjevojka zanj priličnija bila, kaže se: „ta je boljeg roda, poštenije familije, vrijedne matere, blaga je, zdrava, vrijedna, bisna, jaka itd. Valja ga dobro paziti, da li mu je oko već kamo zapelo i treba mu pozornost na tu gjevojku obraćati i nagovarati ga za nju.“

Dalje se na tomu dogovoru računa: koliko bi ih ženidba ili udaja stala, hoće li dosta troškova imati ili ne, i ako je godina loša i gladna, a ženidba, odnosno udaja, neodvlačna, bi li se moglo kako odgoditi do druge godine, ako ne, gdje bi novaca mogli uzajmiti dokle vola, konja, ovnove ili jarce udebele i prodadu. Dogovor takovi biva na samu, kad su naskupa, megju starijom, mudrijom kućnom čeljadi, obično u veče, kad djecu lijegati otjeraju i kad ova pospu.

STUB. Dakako da se uvijek prije u jesen dogovorė, ako bi taj i taj gjevojku zaprosio, što im je učiniti, ili ako imadu koga ženiti, kako će i od kuda će.

RAK. Ima; jedino glede na svatbeni trošak, da li ga kuća može „ove godine“ smoći ili ne.

BED. Nema primjera.

GRA. BRO. Kad imaju obećati gjevojku, tu ne biva nikakova dogovora, jer tu treba samo roditeljska dozvola, pa kad se uda [1], kaže se domaćinu, da zna radi troška koji pri opremanju činiti ima; a kad žene, tad to učiniti nesmiju, dok ili domaćina neupitaju ili on to sam nereče, da je slobodno momku tražiti gjevojku; drugog dogovora ne biva.

KO. BUK. Ako gjevojka u zadrugi ima bližega roda, kao: braću, stričeve i. t. d. biva dogovor, hoće li ju dati; ako li nema nego sama roditelja, s tim roditelj upravlja; momak obično neženi se bez kućnog dogovora.

OET. Kad se cura udaje iz jedne zadruge, o toj udadbi nedogovara se cijela zadruga, nego samo njezin otac i mater, već da su joj svi članovi u zadruzi rogjena braća.

MAK. Dogovor vazda biva.

BOS. Biva bez išta osobita.

[1] Valjda pogrješka mjesto: pošto se obeća, jer se za troškove treba starati pred udadbom. U ostalom trudno je pomisliti da domaćin nezna još i o prosidbi.

KON. Biva. To se dogagja kao i dogovor o kakvu drugomu važnijemu poslu. U oba slučaja biva dogovor n. p. koga će ženiti: Petra ili Pavla? od koga ćemo Pavla ženiti; bolje od one ili od druge kuće? Posljednje je u ostalom važnije kad se ob udadbi gjevojačkoj savjetuju.

H. C. B. Kad se hoće da vijera momak, domaćin okupi sve muške oženjene, a i neoženjene koji su prešli 20 godina, i š njima se na tajno porazgovori i pita ih: „što bi ste rekli, hoćemo li vjeriti Petra za Nikole Tomaševića kćer?“ Ako svi saizvole, onda sljeduje onim redom kao što je kazano pod 68, drugoga nema ništa osobitoga.

H. K. Biva ali ništa nema osobita, nego je dogovor isto kao i za kakav drugi važniji posao.

LJUB. Biva, ali se pitaju i momci i gjevojke, koji se naravno stide otvoreno kazat, hoće li ili ne, nego se to pozna po njima. Kad neće, onda oporu zategnu i udare u nećanje; a ako hoće, onda se smiješe, a opet kažu: „ne ću!“ — Momci i gjevojke gledaju se na saborima kod crkava i manastira, i po žetvama. Kad se jedno drugom dopadnu, onda se kaže: *zagledali se.* Za to u nar. pjes. sestra bratu veli:

Hajde brate namastiru,
Da gledamo gjevojaka,
Gjevojaka i momaka!

GURG. Biva. Osobitoga nema ničega.

STA. PA. Prije nego li će zadrugari koga od svojih oženiti ili udati, onda drže uvjek dogovor. Ako je godina dobro rodila, onda ima taj dogovor uspjeh a drugač rijetko.

STROŠ. Biva dogovor osobito u vrijeme ženidbe, i to poradi troška, koga zadruga činiti mora; kod udaje gjevojke manje ima troška tako i manje dogovora. Pri tome neima ništa osobita.

ZEM. Biva u zadrugama kućni dogovor, kad imaju obećati gjevojku ili momka ženiti, i pri tom je to osobito, što svi skrbe kako će se taj važni posao srećno i dobro riješiti.

DOBR. Biva; i to kad sina žene više, a kad gjevojku udaju tu obično samo njezini roditelji rješavaju.

T. P. Kad hoće da žene momka ili da udaju gjevojku, tad domaćin sabira njihove roditelje i starije članove obitelji i savjetuje se: treba li dozvoliti ili ne, da taj momak uzme tu i tu gjevojku, ili da udadu gjevojku za toga i toga momka.

LJES. Biva kućni savjet, ali gjevojčin ili mladićev otac a preko oca i mati ima tu rješajući glas.

82. Biva li žendba megju sljedbenicima različnog zakona ili različne narodnosti, i što misli narod o takovim ženidbama?

NOV. Megju sljedbenicima različnog zakona ili različne narodnosti ženidbe biti nemože, jer jih nema. Ovgje su svi katolici.

LIK. Kod seljaka posve rijetko nagje se ženidba megju sljedbenicima različnog zakona. Kućni starješina teško bi to dopustio, rekao bi: „netrebamo u kući dva zakona, nijesu nam ih ni naši stari imali; dokle sam ja starješina to nipošto nedopuštam, ima gjevojaka dosta od svog zakona, da ih nebi bilo nebi valaj ni slova progovorio! Ako neće slušati nego uprav hoće ju da uzme, nek čini što ga volja, bože mu daj sreću, ali sa mnom u kući skupa neće biti. Čast svakome zakonu, bog je jedan, ali u mojoj kući za moje brade dva zakona biti neće. Muž je glava svoje žene i djece, kad mu dakle hoće da bude žena, nek mu je i vjere njegove". Narod jako zamijera gospodi, kojoj su žena i djeca od drugog zakona, a još više zamijera kad su im i djeca i od jedné i druge vjere, kažu, da su imali mozga u glavi, bi se bili složili. Mužu nepristoji da od sebe komediju i paradu neku pravi; da se ženi za volju pokrsti, nebi bio čovjek nego kukavica; gjevojci pak, koja druge sreće nema, nije zamjeriti, ako zbog svoje sreće u drugu vjeru prijegje.

STUB. Gdje imadu dvje vjere, kao u granici, u Slavoniji i turskim pokrajinam biva i to; ele narod nije za to. Vidi se iz toga da voli čistu stvar, što prelaze ženske u novije vrijeme na istočni zakon, ako će da ide za pravoslavnog.

BAK. Nema primjera.

GRA. BRO. Biva, ali vrlo rijetko i to baš ako su jedno u drugo jako zaljubljeni; narod veli, da je ipak grjehota katoliku s pravoslavnom se vjenčati i obratno, a megju sljedbenicima drugoga zakona i ne biva.

KO. BUK. Obično biva ženidba megju sljedbenicima istoga vjeroispovedanja. Narod neodobrava ženitbe megju različitim zakonima, i na to mrzi; a ne biva megju različitima narodnostima, jere ih i nema. —

OET. Momak se može oženiti i od drugoga zakona, ali narod o toj ženidbi dobro nemisli.

MAK. U nas toga ne biva, jer nema razlike u vjeroispovjedi u narodu.

BOS. Biva, ali valja da jedno drugoga vjeri javno pristane, *prevjeri se*, nije stvari.

KON. Nema.

H. C. B. Vrlo se rijetko dogagja da će momak vjenčati gjevojku od drugoga nego od svoga zakona, a ni roditelji neće dati svoju kćer za momka drugoga zakona, već da bi gjevojka k momku pobjegla, ili je ugrabili pa se prevjerila, jer inače — ako ne bi zakon promijenila, niti bi je momak vjenčao niti bi je momkova familija u kući trpjela. Narod u opće drži za sramotnijega čovjeka, da bi svoj zakon prevratio, nego da je svih sedam smrtnih grijehova javno učinio, i narod onoga zakona od kojega je otstupio mrzi ga i smatra kao pašče. Dopisnik je sam vidio u Trebinju gdje se poturčio jedan goli i gladni hristjanin, pa Turci počeli se posprdavati s nekim ovdašnjim hristjanima i u smijehu ponosito gdje gdje kome govorili: "Valaj, vam jednoga otesmo i sunetismo" ali svojim ušima ču gdje turskomu podrugljivcu jedan hristjanin na to odgovori, kao podsmijavajući se nad njim: „Valaj Aga! u nas je običaj okinuti psu rep pa ga zovemo *kusov*; a okinemo mu uši, i zovemo ga *kudrov*, no vazda ostaje ono što i jest: *pàs te pàs*!"

H. B. U Crnojgori nema nego jedna vjera i jedna narodnost; ipak se drži da je grehota. Dosta puta nagje se pribjeglih austrijskih soldata katolika i protestanata, koji se žene Crnogorkami; ali njega nesiluju da pregje, a samo uzmu potpis da će djeca biti pravoslavna.

LJUB. Nema toga.

GERG. Ne biva.

STA. PA. Kod Slovaka nebiva skoro nikad ženitba megju ljudima različitog zakona. Kod Srbalja se to više puta dogodi i narod zove porodicu takovijeh ženitba *polutane*.

STROŠ. To se ovgje rijetko dogagja, za to narod slabo od toga šta i zna.

ZEM. Biva kadšto ženidba i megju sljedbenicima različnog zakona ili različne narodnosti, ali narod misli o takovim ženidbama da nisu najbolje a ni najprobitačnije ni najsrećnije.

DOBR. Biva, ali megju sljedbenicima različite vjere vrlo rijetko, a narodnosti češće. To posljednje biva ovgje u banatskoj krajini veoma često, da se mešaju Srbi i Vlasi u takvim opštinama gdi su Vlasi srpsku nošnju i skoro i jezik primili kao n. p. u Dobrici

gdje imade Srba i Vlaha, ali je crkva jedna. Tu Vlasi srpski pjevaju, u kolu igraju, samo megju se vlaški divane, u takovim obštinama mješaju se te dvije nzrodnosti: u drugim, gdje takove smjese nije, neuzimaju se. Češće se ipak miješaju Nijemci i Hrvati, gdje ih u obštini smješanih ima. Narodu je samo nepravo, kad se zakoni smješaju.

T. P. Nemogu se ženiti, kad su različite vjere, megju se, ali ako su samo različite narodnosti mogu, ipak posljeduje biva samo po varošima, jerbo u selima živu samo čisti Bugari.

LJES. U Ljeskovcu i u svoj okolici živu samo pravoslavni, ali i kad bi inovjeraca bilo, nebi se mogli uzimati pravoslavni i nepravoslavni. Na razliku narodnosti malo gledaju.

83. Zaprjeke srodstva kolike su vrsti?

LIK. Zaprjeke sredstva broje se tri (kad se i kumstvo u to ubroji): 1. Srodstvo *krvno* ili *po krvi* — 2. Srodstvo po *prijateljstvu* ili *tažbini* 3. Srodstvo *duhovno* ili *kumstvo.*

STUB. Zapreke srodstva su u narodu one iste što ih i zakon propisuje, ili se dogodi da se mora i za dozvolu prositi.

RAK. *Kumstvo* je narodu velikom zaprijekom u ženitbi, zaprjeke srodstva proteže ovgje narod i dalje, nego li sam zakon.

ŽUM. Zaprjeke su ženitbene u opće *krvni rod, kumstvo* i njekoje po ženitbi, kao *gjeverstvo* itd.

GRA. BRO. Ove su trovrsne: *rodstvo, prijateljstvo i kumstvo.*

KO. BUK. Narod drži da su dvostruke zaprijeke, t. j. srodstva krvnoga i duhovnoga.

CET. Zaprjeka srodstva ima više vrsti i u srodstvo spadaju: *kumstvo, pobratinstvo, poočinstvo, posinovljenje* itd. I narod drži, da se je grješno uzimati sve do devetoga koljena, i misli da se djeca nakazna ragjaju uprav sbog svojte.

MAK. Zaprjeka po krvi muškoj i ženskoj do 4og koljena, zaprjeka po rodstvu krštenom, drugih vrsta rodstva nepostoji. Ovgje ne rijetko biva, da se dva momka žene tako zvanom *zamjenom,* da jedan uzme drugoga sestru i na obrat: takogjer često se dogadja da dva brata žene se dvema sestrama i to za to da bi u kući bolji sklad bio.

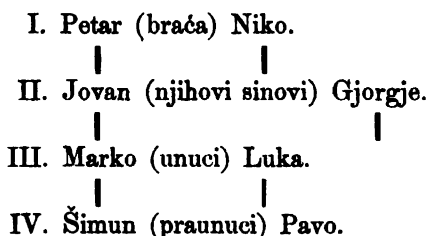
BOS. Zaprjeke su: *rodstvo, svojat, kumstvo* kršteno.

LAST. Zaprjeka srodstva ima više vrsti, i u srodstvo spadaju i *kumstvo, pobratimstvo, poočimstvo posinovljenje* itd.

KON. Do trećega koljena se ne žene; n. pr. sin i kći sinova, ili

kćeri braće rogjene ne uzimlju se. U opće drže se crkovnih prâvila.

H. C. B. Pravoslavna crkva dopuštava ženiti se i udavati se stoprva u 8-mi stepen po debeloj krvi. Evo jedan primjer iz *krončije* nedavno izdane na Cetinju.

Dakle djeca Šimunova i Pavlova koja spadaju u peto koljeno mogu se vjenčati. Dopisnik kaže, da nije nikada čuo ni vidio, da se momak oženio od familije svoga prezimena, pa makar i na 20to koljeno to spadalo. Iz toga se vidi da nije to što crkva zabranjuje nego običaj, jer bi im se činilo kao neka sramota da se od svoga *bratstva* ženi. Srodstvo pak kumovsko teže je nó po krvi, a za to što je po duhu (t. j.)po krštenju o kojemu se kaže: „Bog i sveti Jovan)“ ovo se nedopuštava već u 9-ti stepen. No vladike mogu blagosloviti vjenčanja, koja su po krvi do 4-og stepena (isključivo) a ona po duhu u 6-om (takogje isključivo). Treće je srodstvo po tankoj t. j. ženskoj krvi, četvrto po pobratimstvu, a peto po posinjenome djetetu. Ova se poslednja tri srodstva mogu i do 6-og ili do 7-og vjenčati, ima neka srodstva koja crkva i u 4-ti stepen dopuštava. No budući da ih na stotinama slučajeva raznovidnih ima i da ova stepenstva po dopisnikovu mnijenju ne spadaju toliko na prava narodna, koliko na crkvena, izostavi izlagati svakome srodstvu svoj obrazac.

H. K. Najprije po krvi i to s muške strane, — zatim sa strane ženske, — zatim ima srodstvo prihodeće iz bratstvenosti (sad se to manje gleda) — zatim iz kumstva — zatim iz pobratimstva.

LJUB. To odregjuju sveštenici.

STA. PA. Zaprjeka srodstva po krvi jesu do četvrtog koljena, onda kumsvo, gje se kod Srbalja skoro nikad ženidba nesklapa.

STROŠ. Zaprjeke srodstva su dvovrstne: *srodstvo krvno* i *šogorstvo.*

ZEM. Zaprjeke srodstva ove su: *krvno srodstvo* do 4-og i 5-og koljena, *duhovno* srodstvo kano: *kumstvo, prijateljstvo* izmedju svaka i svaje, svastica i svastične i njihove djece.

DOBR. *Familija kumovi i prijatelji* prvoga koljena. [1]

T. P. Rodstvo se dijeli na četvoro: 1-o rodstvo *po krvi,* 2-go rodstvo *po ženidbi* — 3-e rodstvo *prirodno* — 4-o rodstvo *kršteno.*

LJES. Tri vrsti: *krvno* rodstvo, *duhovno* i *svojstvo.* (СВОЙСТВО).

84. Do koga stepena drži narod da se je grešno uzimati?

LIK. U srodstvu po krvi drži narod da je u bokovim linijama do zaključno petog koljena grešno uzimati se, u obće dokle se kao braća i sestre smatrati mogu. Prijateljstvo ne ide po stepeni jerbo nemadu pokoljenja. Ovgje pravilo sljeduje: u kom stepenu stojim sa sestrom, u tom drugi postaje prijatelj, n. pr. ja sam sa sestrom u 2-om stepenu srodstva, a s njezinim mužem u 2-om stepenu prijateljstva. Prijateljstvo ide do 3-eg i 4-og stepena. Vladike imaju vlast po okolnostima i u 2-om stepenu razdriješiti; po tom se svast može uzeti, što narod ipak neodobrava, pa makar i papa i patrijar dopustili. Kćer svasti drži narod da nije grešno uzeti. Kum je s djetetom, koga je krstio, u 2-om stepenu srodstva. [2]

STUB. O tome nije dopisnik ubavješten ali ipak zna da u opće u srodstvu narod ženidbe netrpi, jer ako nije sretna, to oni pripisuju tomu, što su se u srodstvu ženili.

BAK. Netreba ni da znade stepene, već čim mu župnik kaže, da je srodstvo, a to on odustaje od namisljene ženitbe: „grijeh bo je, kaže, ženiti se u rodu, pa i neima tu sreće".

BED. U krvnom srodstvu odobrava narod ženitbu, ako je jedna stranka ne bliže trećega, a druga četvrtoga koljena.

ŽUM. Ovgje se u narodu drži, da se griješno uzimati do četvrtoga koljena.

GRA. BRO. U rodstvu i prijateljstvu do 4-ga i 5-ga koljena, a u kumstvu i dalje, tako, da momak gjevojku iz kumove kuće, ma kako daleko u kumstvu bila, ni iskati nemisli, a to najviše za to biva, što isti onaj, koji u krštenju takogjer u vjenčanju a i u krizmanju kumuje.

KO. BUK. Narod pri ženidbi vlada se obično po ustanovama svoga vjerozakona.

MAK. Do četvrtoga stepena, i biva da ako kogod uzme svoju bližnju rodstvenicu, da sve one nevolje koje se dogode u kući pripisuje tome, kao i tada ako se grbavo ili inače bolestno dijete rodi.

[1] Ne dalje?

[2] Brojenje je ovgje više po knjižnome, dočim bi trebalo kazati kako narod broji i kako se po njegovoj brojidbi predstavljaju zaprjeke.

U opće se kaže da takova kuća nemože imati *beričeta* ni nikakva blagoslova, nego da se mora iskopati ranije ili docnije. Za to mnogo se na to i gleda, te ako seljani uznaju, sami vlasti tuže. U kome se selu takov dogagjaj sluči, drugo ga selo ukorava: „Jesi li ti otud, gje se rogjaci megju sobom žene?“ —

BOS. Poštenjaci drže da nikako nije dobro pariti se dokle god se može izbrojiti i pomnjiti koljeno rodstva itd., ali već oko 6—7 koljena uzimaju se.

LAST. Narod drži da se je griješno uzimati kad treba da se pita dopuštenje u crkovnoga glavara zbog srodstva, a nada sve ako su prvi ili drugi rogjaci, i tad govore, da nema duga života ili jednoj ili drugoj strani, a ako ne to, da neće bit srećni u djeci.

H. K. U rodstvu muškom i ženskom do sedmoga koljena, takogje i kumstvo kršteno do sedmoga koljena. Brastveništvo po narodnom mnijenju ne dopušta ženidbe, t. j. momak i gjevojka koji pripadaju istome brastvu nemogu se uzeti, — pobratimstvo je zaprjeka samo za dvojicu, koji su se pobratimili i za njihovu djecu.

ŠAB. Grešno je uzimati se do devetog koljena.

STA. PA. Narod drži da se je grešno uzimati i do 6-og koljena kod Srbalja; a kod Slovaka mogu se već u trećem stepenu uzimati i kod njih neuzimaju nikakav obzir na kumstvo (jer su Luterani).

STROŠ. Obično do četvrtog stepena obe vrste.

ZEM. Da se je grešno uzimati drži narod do 5-og ili 6-og koljena.

DOBR. U familiji t. j. po muškoj lozi nezna dopisnik; što se pak prijateljstva tiče, to čuvaju samo prvi stepen.

T. P. U krvnome rodstvu do sedmoga — u ženidbenome do šestoga, u prirodnome do četvrtoga a u krštenome do sedmoga koljena: to sve po pravoj liniji.

LJES. Po crkovnome pravilu; ali vladike mogu dispenzirati i u bližem rodstvu i po okolnostima i narod odobrava i ima poslovica: Дълбока вода бродъ нѣма, хубава мома родъ нѣма!

85. Ubraja li narod u duhovno srodstvo samo kumovstvo, ili i koji drugi odnošaj kako n. pr: pobratimstvo, gjeverstvo pri vjenčanju itd.?

LIK. Osim kumstva neubraja narod nikakvi drugi odnošaj u duhovno srodstvo: ni pobratimstvo, ni posestrimstvo, a malo gdje i samo kumstvo. Duhovno srodstvo slabo narod ponja, odmah bi rekli: „Gdje tu ima srodstva, kad si ništa po krvi nijesu.“

STUB. Rekao bi da je samo kumstvo.

BAK. Sve, što se obično srodstvom naziva.

BED. U duhovno srodstvo ubraja narod samo kumstvo i pobratimstvo.

GRA. BRO. Samo kumstvo i ništa drugo.

KO. BUK. I duhovno srodstvo narod ubraja samo kršteno kumstvo, koje bi moglo biti zaprjekom pri ženidbi; drugim srodstvima duhovnim nedaje takove važnosti da bi mogla biti zaprjekom pri ženidbi.

OBT. Narod ubraja i duhovno srodstvo u četiri gore spomenuta srodstva i drži za grijeh, kad bi posinak vjenčao kćer svoga poočima, ili pobratim kćer svoga pobratima itd.

MAK. U srodstvo se ubraja samo kumstvo; a pobratimstvo i gjeverstvo smatraju samo kao odnošaj prijateljski, bez ikakva rodstva. Osim toga u rodstvo broje i kad jedna žena zadoji kakvo dijete, ono je zove *mliječnjom materom*; i grijeh nahode u tome ako se oženi to *mljiječno dijete* sa njenim djetetom.

BOS. Kod katolika samo kumstvo kršteno, a kod pravoslavnih ima i striženo; može bit i pobratimstvo i gjeverstvo.

KON. Pobratim s posestrimom i gjeveri s njevestom nemogu se ženiti, ali njihova djeca mogu slobodno.

H. K. Samo kumstvo se drži da je duhovno srodstvo, — pobratimstvo je za sebe; gjeverstvo nije srodstvo nikako.

GURG. Ubraja i pobratimstvo.

STA. PA. Pobratimstvo ili gjeverstvo neubraja narod n duhovno srodstvo.

STROŠ. Isto tako i narod broji u duhovno srodstvo kumovstvo krstno i krizmeno, ali broji i pobratimstvo, te se neuzimaju.

ZRM. U duhovno srodstvo ubraja narod osim kumstva i pobratimstvo.

DOBR. Samo kumstvo i pobratimstvo, drugo nikakovo.

T. P. Pobratimstvo biva kod Bugara iz prijateljske ljubavi pa se ne ubraja u rodstvo.

LJES. Nema primjera.

86. Može li adoptano dijete u ženidbu stupiti sa rogjenom djecom poočima i drugim njegovim srodnicima?

LIK. Može, ako drugač s njima nije u kakvom bližnjom srodstvu, koje bi mu inače priječilo s njima u ženidbu ili brak stupiti. [1]

[1] Zbilja?

STUB. Dopisniku je poznato pri ženidbi, gdje si stariji čovjek na pomoć uzme momka k sebi u kuću, ili još dječaka pak mu poslije dade kćer, ali on primi obično njegovo ime. [1]

RAK. Dogagja se često, bez svake sablazni. Kažu starci: „prigrnuli smo sirotu, a kasnije ju priženili“ ili „djeca se *pobrâla.*“

BED. Može.

GRA. BRO. Narod to drži za grijeh, pa rijetko i biva.

KO. BUK. Adoptivno dijeto može stupiti u ženitbu sa rogjenom djecom svoga novoga oca, ako ga je taj takovim ugovorom posinio a to već pri adoptiranju narekao; ako li nije, sin adoptivni smatra se kao i rogjeni brat poočimove djece. Isto tako postupaju i s ostalim srodnicima, ipak kadkad biva i iznimka.

MAK. Može, jer pri posinovljenju nema nikakvih religioznih obreda.

BOS. Može, ali se pazi u njekoliko.

KON. Nemože. Ali se rijetko dogagja ili točnije ne dogagja se nikad da bi ko imajući svoje djece posinio tugje — nego se to može dogoditi da poslije posinjenja dobije pravo dijete. Ali tada se nemogu uzimati jer se drže kako brat i sestra.

H. B. B. Adoptano dijete nemože nipošto stupiti u vjenčanje sa rogjenom djecom svojega poočima; jer bi to bilo protiv morala i protiv istoga zakona za to što on postaje sin po duhu a ne po grijehu:

— *Ni po grijehu stare roditelje.*
— *O Stojane, moj po grijehu sine!*
— *Poočime, bez grijeha babo!*

H. K. Kćer poočima nikako nemože, takogje ni od drugijeh srodnika poočima nemože, jer se drži kao da im je krvni rogjak.

GURG. Ne može.

STA. PA. Može.

ZEM. Može.

DOBR. Može biti, ali teško jer to dijete smatraju kao i svoje.

T. P. Mnoge obitelji uzimlju siročad mušku i žensku za posinke, ali to biva bez religioznih obreda, oni se ipak drže kao članovi te obitelji, ali ne kao srodnici. Domaćin daje im često po nešto od dohodka, i žene se više puta iz same familije gdje se nahode, ili ih žene sa strane.

LJES. Može.

---

[1] To je domazetstvo.

87. Ljudi iz dobre kuće traže li obično da se žene opet iz slične kuće ili ne? Valja li to i za ženske?

LIK. Jest, traže a ženske još više na to gledaju, premda vole poći i u po goru kuća, ako je samo momak sasvim po volji. Često tako vole i muški uzeti vrijednu, valjanu i dobru gjevojku, koja se osobito svikne, ako je i siromašna, nego bogatu i manje vrijednu. Tu se često čuje dosta poznata poslovica: „*Uzmi vraga radi blaga, blaga nesta, a vrag osta.*"

STUB. I na to gleda naš narod, nu uz to i na poštenje, sposobnost i često a da je oku ugodan ili ugodna.

RAK. Jest; samo ostarijelu gjevojku dati će u slabiju kuću. Kod žena neobstoji to pravilo, one bo same sobom odlučuju, da kako, po volji. [1]

BED. Traže, to valja i za ženske.

ŽUM. Ljudi iz imućne kuće, gledaju uvjek, da se opet iz takove ožene. To valja i za ženske.

GRA. BRO. To je sigurno, da iz bolje kuće obično traže, da se iz slične kuće ožene, jer vele roditelji: „*Nek je od koljena, ma bilo do koljena!*" a gjevojke osobito gledaju na bolju kuću, i rijetko se udaju u lošiju kuću nego li su njine.

KO. BUK. Obično bogataš ženi se od bogataša a siromah od siromaha.

CET. Ljudi iz dobre kuće traže obično da se ožene iz slične bogate kuće, a tako se isto ženske udaju iz dobre u dobru, a iz potrebe u rgju, samo kad se dvoje smrtno zaljubi, pa se uzmu i preko volje svojih. A to se može uvidjeti iz ova dva stiha koja su mnogo u ustima naroda našega:

— Al se ženi bogat od bogata,
A siromah jedan od drugoga!

MAK. Vazda se traži da se oženi iz sebi ravne kuće, ali muški vazda traže i iz bolje od svoje, a gjevojke se kadgod udaju i u pogoru.

BOS. Vazda slika priliku, kad se pitaju stariji, a bude i neprilika.

LAST. Ljudi iz dobre kuće traže obično da se ožene iz slične bogate kuće, tako na isti način ženske ištu udati se iz dobre u dobru kuću.

KON. Na to se veoma gleda. Takogje i za ženske, jer se drži, da s onom kućom, u koju si dao kćer, jesi u *prijateljstvu*, a ako

[1] Druga polovina ovoga odgovora nije jasna.

kuće nijesu jednake neće da stupaju u taj savez. U ostalom, ako je mnogo gjevojaka i u dobroj kući, nastoje da ih poudadu, pa ako će bit i u slabiju.

H. C. B. Da čovjek gleda vazda da oženi sina od bolje (nego je on) kuće, ili daj-budi spram svoje te da se na to veoma više pazi nego li na ljepotu pri izboru gjevojaka, svjedoče i slijedeće poslovice i stihovi narodnih pjesama:

Na ljepotu se selo fali, a na dobrotu kuća.
Bolja je poštena i slijepa n'o zla lijepa.
Ljepota je za malo, a dobrota za vazda.
Što si kćcri odviše lijepa,
Da je Bog d'o da si mi slijepa!
Ne prose te momci po dobroti,
N'o te prose Turci i ajduci.
— Ne pitam te jel' cura ugledna
N'o koga je soja i koljena!

K tomu valja još pridodati i to: da, što se gjevojačke ličnosti tiče, glavna je stvar da je krupna t. j. visoka i zdrava, za bolje teške poslove izvršivati, i da bi snažnu i gorostasnu djecu ragjala. Snaga gjevojku više no ljepota preporučuje brzoj udaji.

Obila majka, obilo dijete rodila (Miloša Obilića)
— Zdrave snaše, zdravu djecu ragju,
Kržuljice tice kukavčice. —
Od loze grozd, a od uši gnjida.
Što nije vigjet, nije ni povigjet.
Iz njive slabe, nema do slame.

H. K. Svaka bolja kuća traži da iz sebi ravne kuće dobije gjevojku i da svoje gjevojke tamo udaju. Ipak se više gleda odkle će se mladić oženiti, nego gdje će se gjevojka udati.

ŠAB. Ljudi imućni netraže toliko da se ožene iz dobre kuće koliko traže dobru gjevojku.

Daj mi tića, džaba ti gnijezdo!

LJUB. To je obično.

GURG. Tako obično; ali ne mora uvijek biti.

STA. PA. Ljudi iz dobre kuće traže i nastoje na to, da im se djeca iz dobre kuće oženu, ili u dobru kuću udadu.

STROŠ. Tako baš obično biva, i rijetko se dogodi, da tko iz dobre kuće oženi se iz mnogo lošije kuće, osobito ženske otimaju se u dobru kuću udati se, makar momak i lošiji bio, nego drugi.

ZEM. Ljudi iz dobre kuće traže obično, da se žene opet iz slične

kuće. To valja i za ženske, ali kadšto bude i inače, kad se dvoje zagleda i zavjere iz ljubavi.

DOBR. Ponajviše iz jednake kuće, to su stariji jako gledali, danas se još drži, ali ne tako zdravo. Valja za oba pola.

T. P. Ljudi iz dobrih i bogatih familija vazda gledaju da ožene svoju djecu iz njima ravne obitelji, osim ako kakav mladić sebi samovoljno ne dovede gjevojku, ili gjevojka ne pobjegne za nekim momkom.

LJES. Traže i muški i ženske samo ako može biti.

Търси спѭ кранѭденькы.
Мѣри си сѣнкѫ-тѫ.
Хлопай дѣто ти отворѫтъ, тамъ влѣзъ.
Хубава, та ѭбълкѫ свинѭта ѭ изѭда.
Търси си равнѫ ликѫ и приликѫ.
Глѣдай и котката ти да бѫди одъ сой.

88. Žene li se ljudi obično iz svoga sela ili iz drugoga; samo iz svoje ili iz tugje okolice?

NOV. Obično se žene i udaju iz svoga sela. Tu ne davno jedan mladić Novljanin pomami se za *dotom* kćeri jednog bogatoga trgovca u Bribiru te je htio uzeti; ali da je komu bilo slušati graju na njega, koliko od roditelja, toliko od cijelog pučanstva! Osramoćen morao je od svoje namjere odustati i Novljankom se oženiti.

LIK. Najviše se žene iz svoga sela a i iz bližnijeh sela, gdje im se dopane. Gjevojka iz daleka kraja teži uvijek za zavičajem svoga djetinstva, i često hoće kući da leti, čim se mnogo kod svoje kuće zaštentava, radi česa starješina rado nevidi, kad se hoće daleko iti po gjevojku i reče momku: „vraga će ti tugja gjevojka, gledaj gjevojku iz svog sela, koja se je kod nas već kao zarobila i u svome mjestu već sve pozna, a koju i ti bolje poznati možeš!“

STUB. Obično iz jedne iste župe, nu i iz bližnje; ali iz tugje nepoznate okolice rijetko.

RAK. Po poslovici: *„ženi se, što najbliže, a kumi, što najdalje možeš“* žene se u svom selu, nemogu li si naći po volji, a oni odu u bližnje i u daljnje, pa i u bližnju župu po gjevojku.

BED. Najobičnije iz svoga sela, nu kad što i iz tugje okolice; po nekojim mjestima je to sramota iz tugjega se sela ženiti.

ŽUM. Ljudi se ovgje žene obično od onuda, gdje mu se sgodna prilika sluči, i gdje može isprositi.

GRA. BRO. Obično iz sela i iz bližnje okolice, a iz tugje okolice ne.

BIZ. Ljudi se žene obično iz njihovog sela, ili pako iz obližnjih sela, nikada pako iz druge okolice.

KO. BUK. Pri ženidbi ne paze: je li gjevojka iz istoga sela ili iz drugoga, je li iz iste ili iz druge okolice, paze obično samo na običaje jednake i na jednako odijelo: niti se ostrovljani žene sa suha, niti obratno ovi sa ostrova.

CET. Najviše se žene iz svoga sela i iz svoje okolice, već da jednoga neće nikakova gjevojka iz njegova sela, ili da koji traži u drugome kakvu *dotaricu.*

MAK. Ovgje se obično žene iz svog sela, no pobogatiji i iz tugjih sela. Ako se sluči da je nevjesta dovedena iz daleka da nezna običaja sela gdje je dovedena ili da nezna radnje onoga sela, ili što takova, onda u narodu odmah počnu govoriti: „nije mogo da nagje gjevojku kod nas, nego je daleko tražio; sad nek je drži da mu prekrštenih ruku na oboru broji zvijezde.“

BOS. Najviše iz svog sela, pa iz okolice, pa nadalje.

LAST. Žene se obično u svome selu; ali se ipak dogodi da dovedu gjevojku i iz tugja mjesta.

KON. Iz svoga i iz tugjega jednako ali skoro vazda iz okolice. N. pr. Konavljanin teško će uzeti izvan Konavala gjevojku, a to može bit radi toga, što je izvan Konavala ino odijelo.

H. C. B. Obično se ljudi žene iz svoga sela, a za to najviše, jer osim što poznavaju kuću, u stanju su okušati valjanstvo, poštenje, vladanje i postupanje svake gjevojke, na koje najviše stare žene posredstveno i neposredstveno vazda paze. A što god je dalje od sela gjevojka isprošena, to je nešto otličnije i poštenije za onu kuću koja sina ženi. To nam narodne i junačke pjesme gomilama potvrgjuju. A za to što obično onda ide od 40 do 50 svatova koje to nije lasno ni spraviti iz momačke kuće a kamoli u gjevojačkoj dočekati pa kad god svatovi prolaze svuda izlazi muško i žensko da ih gleda, i pitaju „čiji su ono svatovi, i po čiju gjevojku idu?“

Nek se znade čiji idu svatovi,
I čiju li privatit gjevojku.
Udaj me majko na daleko, da se mogu rodom falit.
— Kratki danci, a dugi konaci,
Tugja zemlja, kalauza nema,
Tugji ljudi, neznamo im ćudi,
Te će nam se doma zabrinuti. —

*

H. K. Najviše iz svoga sela, ali se žene i iz drugijeh sela, pače ima žena i iza granice.

LJUB. Svakojako.

BO. AZ. Žene se obično iz svog sela; no gje sto se dogagja i iz obližnjih sela.

GURG. I iz svoga i iz drugog kraja.

STA. PA. Slovaci se žene uvijek iz svog sela, malo kad se dogodi, da se iz drugog slovačkog sela žene. Srbi pako uzimaju i iz drugih sela.

STROŠ. Obično žene se ljudi iz svoga sela, ipak se često žene i iz tugjega, no ipak iz svoje, te vrlo rijetko iz tugje i daleke okolice. —

ZEM. Ljudi se žene ponajviše iz svoga sela, ali često i iz drugoga; iz svoje okolice češće, ali kadšto i iz tugje, kako se tko namjeri na svoju sreću.

DOBR. Ponajviše iz svoje okolice a iz tugje ne; a iz svoga sela ponajviše sirotinja.

T. P. Momci se žene ne samo u svome no iz drugih i podaljih sela. —

LJES. Žene se i udaju se od kud mu drago i kud mu drago; ali običnije u svome selu:

Съ двѣ котки ори, въ Лѣсковецъ умри.

89. Kako i što se ugovara o prćiji? i zove li se to tako u vašoj okolici ili na prosto ruho, kako li?

NOV. Pobližeg ugovora o prćiji nema, nego već unaprijed gjevojački roditelji kombiniraju čim će se mladoženja zadovoljiti; ako ga pak nezadovolje s njihovim predlogom tad se dakako nagode, a više puta je i ovo uzrokom, da se vjeritba razmetne. Prćija se dijeli na *dotu* i *ruho* a oboje se zove *dota* u širem smislu.

LIK. Kad je gjevojka za udaju dorasla, obično se zna što je njezina prćija, na ovu joj je već od djetinstva po nešto davano: kad janje, kad jare, tele ili što drugo; pred udajom obeća joj se još što, da se lakše uda. Momak i otac mu znadu šta gjevojka ima, prije nego što pogju prositi ju; o tom s njezinim ocem nevode oni ni najmanjeg govora. Tast svome zetu prilikom kaže, da Milica ima toliko ovaca, koje june itd. da ih mogu odagnati, kad god hoće ili ako hoće, da ih i kod njega do to i to doba ostaviti mogu, dokle s njima kako drugač uprave. U kuću starješina prćije nedopušta, buduć prćijaši više paze na prćiju nego na kućno dobro.

Starješina kaže: „Vi kad svak sebi vučete i natežete, šta će onda kuća? Ja da se staram sam za sirote, sluge, svima u kući da kupujem opanke itd. a vi samo svojoj sebičnosti da ugagjate, onda kuća nemože napredovati, pak da bi ja na svijetu najvredniji i najbolji starješina bio."

U *ruvo* se ubraja samo odjeća i *gjendar*, ostalo sve, kao: marva, žito i ostalo jest *prćija*.

STUB. Ugovora o prćiji nema, jer ono što se obično daje već se i razumjeva, i u naprijed drži da svaka ima.

RAK. Neugovara ništa, jer se u obće po svuda znade što će gjevojka od kuće dobiti. A to se zove: *svadbeni dar*.

BED. Nejma nikakova ugovora, a prćija se zove *sulj*.

ŽUM. Obeća koliko i kako tko može dati prćije.

GRA. BRO. Momak t. j. njegova kuća dužna je gjevojki kupiti *beniž* ili kabanicu (gunjac) i one u točki bb. naznačene stvari, i to zovu ovgje prosto *ruho; prćijom* zovu u Banskoj pukovniji a u Srijemu *osobina*.

KO. BUK. Bez iznimke i ugovora gjevojki pripada njeno *ruho* i *prćija*. Ruhom nazivaju odijelo, a prćijom ostale osobine pokretne nepokretne.

CET. O prćiji se ili o ruhu curinome neugovara, jer svaka cura mora imati uza se svoje, što će ga pri udadbi ponijeti, ono se zove *ruho*.

MAK. Ako se *zamjena* čini, tada se o prćiji dogovaraju, osobito pak mladoženja traži da se da gjevojci srebrni i drugi inocjeni nakiti po običaju; gjevojka pak sama zahtjeva da joj se dade hâljina toliko koliko je običaj davati u narodu. Ugovaraju pak za svadbene darove: to se sve zove *prćija*. [1]

BOS. Ima ugovora: toliko košuljâ, ubrusacâ, čarapâ, obuće itd.

LAST. Ugovara se koliko će se dati i zovu se *prćija*. U prćiju dava se samo nepokretnijeh stvari, i to sastoji iz komada zemlje; uz nepokretne stvari dava se i pokretnijeh, ali to se nezove prćija, i sastoji u robi i u drugima stvarima što gjevojka na sebi nosi. [2]

KON. Prćije nema, ni nikakva dijela, nego što nosi sobom zlatnijeh i srebrnijeh uresa i to se zove *ruho* sve u skupu. Neugovara se koliko će biti *ruha* jer se zna da će kuća prema svome imanju dati ruha, i drže kao sebi višu čast kad više ruha dadu odlazećoj iz kuće gjevojci.

[1] I svadbeni darovi?

[2] A kako se zove to što nespada u prćiju?

H. C. B. Nikad se o prćiji neugovara, jer bi to stidno bilo, nego je obraz roditelja kad više ili manje dadu svojoj kćeri u prćiju, koja se inače zove *gjevojačko ruho* i složi se u jednu skrinju. Od prilike ova se prćija sastoji iz 4 do 8 novih košuljâ domaćeg predenog i izatkanog lanjena *postava* (platna), pet šest para bijelih (šareno popunjenih) čarapâ; dva ili tri gunja kmasto plavetne boje te neki zovu i *zubun*, jednu opregljaču, tkanicu (pas vuneni šareni) i nekoliko faculeta. Imučnije kuće, osim ovoga, što obično inokosnije gjevojke nose, dadu gjevojci i *anteriju* koja je od finog kambrika šarenoga, a mnoga i od svile, te se svrhu svijeh haljinâ obuče do peta; no kojoj se ovakova anterija dade, nedava se gunj i opregljača nego gaće (tako nazvane *dimlije* isto kao i muškijeh, boje vazda plavetne, samo što dimije u zenskijeh susjestvo je spram nogavica jednako dugo i spadaju do šljanaka).

Ovijema posljednijema mlogi roditelji dadu suviše nekoliko bakrenog posugja kao n. p. tevsija, ibrik, pet šest manjih i viših sanovâ. Ako može dade gjevojci i gjerdan od novaca srebrnih ili zlatnih.

Prćija je roditeljski obraz.
Gole kosti ni pas neće.
Kako u majke radila tako i doranila.
Ako iz roda ne donese, u dom nenagje.
Nevalja skrinja krasna, ako je prazna.

H. K. Neugovara se ništa o tomu, nego kuća gjevojčina sama od sebe to daje. U ostalom jedno je *ruho*, a drugo je *prćija*. Ruho sastoji iz haljina i obuće, a u prćiji daju obično po koji komad od stoke.

RO. AZ. Najviše se ovde zove *sprem* a rijegje *ruho*. Nema osobita za to ugovora; u opšte se zna šta ima, kao najnužnije, ona ponijeti.

GURG. Zove se *oprema*.

STA. PA. Prćija ostaje vlastitost one osobę, koja ju je donijela; kod Srba zove se *ruho*.

STROŠ. Glede prćije slabo se ugovara; ovgje se to obično zove *ruho i darovi*, posljednje nevjesta svatovima podijeliti mora. Ali ugovaraju: kakav će se ručak gotoviti svatovima i što treba da momkova kuća u to ime donese: obično daju čereg govegji, akov vina i po akova rakije.

ZEM. O prćiji ugovara samo imućniji svijet, i to pri zavjeri i prstenu.

DOBR. Ugovaraju o *ruhu* a o *prćiji* ne; ako pak koja gjevojka štogod ima, to već momak zna da će donijeti, pa za to ne pita. U ovoj okolini nezovu prćija već *tal* ili *sermija*.

LJES. O tome se ugovara na гудежу megju stranom gjevojčinom i momkovom. Pri tomu biva sveštenik ili učitelj koji to sve zapiše. Приkiе se zove samo ruho sa sandukom, posteljom itd.

90. Što nosi nevjesta obično u prćiju, i prenose li prćiju pred svadbom, ili po svadbi u mladoženje dom, ili ujedno sa nevjestom?

NOV. Za *dotu* se daju: oranice i pašinci a za *ruho*: pokućstva, odijela, koralnih, zlatnih i srebrnih uresa ženskijeh (prstenja, ogrljaja, naušnika itd.) zatim postelja (koju siromašnije nevjeste nose biva samo slamnica, i jedna ili dvije ponjave). Ako joj je mati umrla, tada nosi sa sobom svekoliko *materinstvo*, a kad je *blagašica* (cf. odg. na pit. 44) tada nosi sve. Prćija se prenosi, što je za prijenos, kod siromaha ujedno sa nevjestom, a gdje je toga više prenese se dan prije.

LIK. Gjevojci se da u prćiju, kako je kazano, po nekolike ovce ili koze, koje june ili krava; gjevojka ih u kuću mladoženjinu nedogoni, izim da se o tome osobito sa starješinom ugovori, ona ih obično za nekoje vrijeme ostavi kod matere ili dade ih kome na mlijeko, hranu ili izor. *Ruvo* prenese u oči svadbe u dom mladoženje. Kad je u kući mladoženjinoj sam otac sa sinom, onda se i prćija odmah donosi.

STUB. Obično jedna ili dvije krave (dojne ili junice), svoju obuću, rubeninu i spravu; k tome krevet i kolovrat (na čem se prede): to se odveze ili prije vjenčanja ili kad se nevjesta prati ujedno s njome.

RAK. Kuća obično daje polugodišnje tele, zubun, čizme ili mjesto ovog posljednjeg dvoga 5—10 for. Imade li toga kuća, daje prije svadbe, često put i mnogo kasnije. Osim toga spreme roditelji gjevojci podpunu odjeću, obuću i nakit, jedan nov stolnjak (u skrinju jednu ili dvije); koje mladoženja sa snubokom i jednim svojim domarom u ponedeljak ob noć (u sriedu je vjenčanje) odveze u svoj dom.

BED. Jednu ili dvije skrinje; jednu ili dvije krave i rublje prema imućstvu. *Sulj* voze ili nose onaj utorak na večer pred vjenčanjem (u srijedu je vjenčanje), a kravu odaženu nedelju dana poslije vjenčanja.

ŽUM. Nevjesta nosi u prćiju *ruho* i *blago*, što joj roditelji priprave i odrede; a koja je bogata nosi i novca, koliko se za nju odredi. Drugi dan iza vjenčanja dogju za nevjestom roditelji i rogjaci u pohode, i donesu joj prćiju ili, kako ovgje vele, *dotu*.

GRA. BRO. Svoje košulje — i običaj je, da bar ma jednu svome momku ponese, a rijetko ih više i ponese; svoje marame, pregaču i ostalu žensku opravu; zatim postelju i sve što na nju ide, kano ti: slamnjaču, koju debelu ponjavu, *fitiljaču* ili *hasuru* zvanu, perinu, tri četiri jastuka, dvie tri bijele ponjave, dva tri sanduka, ormar itd. a pokrivač — *ćepe* zvano — zatekne novo kod novog si muža. Sve svoje ruho priveze zajedno sa sobom.

KO. BUK. Nevjeste obično nose u prćiju kakvu marvu i prenese ju kako kada, prvo ili poslije svadbe.

CET. Svaka nevjesta obično odmah pri udadbi nosi uza se to napomenuto ruho njezino, što su joj ga otac ili mati pribavili, dok je još kod doma kao cura pribivala. I ne nosi tada ništa od pokretnih i nepokretnih stvari, sve da je jedino dijete u oca i majke. *Ruho* se zove njezina roba i sav dar što će svatovima darovati.

MAK. Što nosi to je već naznačeno. Skrinja djevojčina prenosi se dan pred svadbu kući mladoženjinoj. Nju prenosi gjever s jednom od gjevojaka kuće momkove, i dviema najamnicima koji prenose, i taj se dan smatra kao početak svadbe.

BOS. Nosi svoje darove čim će darivati mladoženju, svatove, svekra itd. i vazda ili š njom se nosi ili za njom namah.[1]

KON. *Ruho* se nosi isti dan svadbe pošto su se vjenčali. Najprije odvedu gjevojku, a poslije se ruho šalje za njom.

H. C. B. Prćija se neiznosi pred svatovima, pa ni kad nevjesta u muževlju kuću dogje, ali kroz godinu danâ; kao nevjesta, treba da je vazda lijepo obučeno, a osobito kad si svekrvom ili djeverom u crkvu pogje ili na pazar. Kud god kroz prvu godinu vjenčanja pogje izvan kuće, ili ko gogj došao u kuću od muških glava, poljubi ga u ruku, pa makar i dijete bilo ili prosjak. Tako isto i sve žene udate, a s gjevojkama se u obraz poljubi. Osim ovoga treba da se za godinu od svakoga živa stidi, i bože učuvaj da bi ona smjela uprijeti u koga očima, no vazda preda se.

— Djevovanje, moje carovanje!
Car tih bijah, dok gjevojkom bijah!
Nevovanje, moje milovanje!

[1] A kad ruho nose?

I u stidu svakome klanjanje. —
Bezočna u oči, a stidna preda se (gleda.)

Djever ili vjenčani kum ima pravo, pa mora i da neće, poljubiti kad gogj hoće; ili staviti ruku u njedra snašici i kumi, i to da bi makar pred svim selom, za pokazati kako on (djever) svoju *snaju* a kum svoju kumu miluje, bez da će mu to iko zamjeriti, nego jošt pohvaliti. Kad bi što više djever uradio od nevjeste kao n. pr. uštinio za sisu, ili je ljubeći malo zagriznuo zubom, ni to mu se pred narodom nebi zamjerilo, ali bi mu u šali rekao neko od namjerenih ili ista nevjesta:

I prije se djeverovalo, ali se nije ovako štipalo!

A on bi opet u šali i smijehu odgovorio:

Do pasa moja a od pasa njegova.
Bog je milovanje ostavio;
Od milovanja do obljubljenja mnogo je.

H. K. Što nosi, to je naznačeno. Ruho se nosi zajedno s gjevojkom t. j. u dan svadbe; prćija naprotiv daje se nekoliko dana ili nedeljâ poslije svadbe.

LJUB. Svoje preobuke i mladoženji košulju, a ostalijem koliko koja može, darove: starom svatu, kumu, gjeverima, svekrvi i t d. a po nekad i svatovima po peškir. To sve nosi sa sobom u dva nova sanduka, koji se naročito za to spreme i na konja natovare. Za to se dovede konj sa svatovima, a onaj, koji ga vodi, zove se *komordžija,* i kao da se o tome kum ili djever stara. Onoj se rugaju, koja nije vrijedna da toliko uradi, da sanduke darom napuni. Pored toga spremi gjevojka ponjavu, kojom se pokriju sanduci ako bude kiše ili snijega. Sanduci se prave kod gjevojačke kuće i išaraju se što se bolje može, ako ima ljudi koji to znaju.

RO. AZ. Obična *sprema* jesu: spavaće haljine, kao: prostirka (ponjave), pokrivka (guberi) i 2—4 jastuka. Koja je boljeg stanja ta više, a neka manje. Odjeća i obuća za sebe i čovjeka svog (t. j. mladoženju), koja više koja manje. Sprem se nosi zajedno sa gjevojkom, svatovi hode napried, a kola ili konj natovaren sa spremom za njima.

GURG. Darove i ako je poimućnija po nekoliko ponjava, jastuka, vune i t. d.

STA. PA. Nevjesta nosi u prćiju posteljinu, njezinu odjeću i kod bogatijeh nješto i marhe, a to uvjek na dan svadbe, ali prije nego će mlada doći.

STROŠ. Nevjesta obično u prćiju nosi svoju postelju ili krevet, ako ima ormar, i u sanduku samu prteninu što ju ima, što obično o svatbi s nevjestom u dom mladoženje prinose.

ZEM. Nevjesta nosi obično u prćiju gotov novac i marvu; i prenosi i to dan dva prije vjenčanja, a kadšto i sa nevjestom uz svirku i pjevanku.

DOBR. Što se ruha i postelje tiče, to se odmah sa svadbom nosi; *tal* se poslije donese: najprvo novci, poslje krave ili hrana.

LJES. Nosi obično svu svoju odjeću, obuću, i zlatni i srebrni ures, zatim nekoliko komada pokućstva, kao: dva mjeda kotla, ibrik, sinije i t. d., uz to i po koji komad stoke. Ruho i pokućstvo prevozî se obično ujedno sa nevjestom na osobitim kolima.

91, Daje li se nepokretnina u prćiju?

NOV. Daje se, ali ne vazda.

LIK. Nedaje se nepokretnina u prćiju, izim što se gjevojci njezin *jarak* konopljišta još za koju godinu prepušti, i to u slučaju, ako u ovoj kući nebi ga dosta imala i ako ga sama zahtijeva.

STUB. Dogodi se i to, ako roditelji neïmadu muškoga potomka, a imadu osobnoga što to mogu i mimo zadrugu dati, ali ništa zadružnoga, jer kažu: „ona nagje svoj prag", što znači da kuća u koju se udala, gdje će življeti, raditi i radioce ragjati i odgajati, da u toj kući ona ima, i treba da ima, sve što joj treba.

RAK. Ne daje.

BED. Ne daje.

ŽUM. Ne daje se nepokretnina u prćiju.

GRA. BRO. Ne daje.

KO. BUK. Malo se kadkad prigodi da se daje nepokretnina u prćiju, to se sluči samo kada obamre bliži rod gjevojke, te po nasljedstvu pripada joj očinstvo, materinstvo ili što takova. Ako gjevojka ima braće, obično neodnosi dijela drugoga, nego ono samo što joj pri udaji dadu u prćiju.

MAK. Malo kad, no i to se slučava, da joj se da po koje stablo masline ili komad vinograda.

CET. Ne daje.

LAST. Obično se daje nepokretna: u novcu gotovo nigda.

KON. Ne.

H. C. B. Gjevojkama se obično ne dava u prćiju više ništa do ruha gore naznačenoga, već ako bi sudom pozvala s vremenom braću, a i to ako se zavadi s braćom pa za inad, ali doklen je

živ otac i majka nikad neće tražiti dio nasljedstva, da se rodu ne omrazi. Ako odiva ponese zakoniti dio očinstva ili materinstva, onda joj već u rod povratka nikad nema kod braće, i zato više dio ne traži; ali ima pravo vazda kadgogj koće da u rod pogje, vazda joj očina kuća po nešto daruje da sobom u dom ponese, koje to ona svoj kućnoj čeljadi i mužu kaže, da tobož dokaže da ona dobar rod ima i da je rod miluje.

Umiljano jagnje dvije majke pase,
Omražena ni u rod ni u dom.
Omraženoj odivi od roda ni pozdrav.

H. K. Ne daje se.

RO. AZ. Nepokretnina ne daje se za *sprem* gjevojački.

GURG. Ne daje.

STA. PA. Nepokretnina se u prćiju nikad ne daje.

STROŠ. To se vrlo rijetko dogagja, ako je otac samac, pak bi jednu kćerku imao, a uz to dosta zemljišta ili više kuća.

ZEM. Kadšto se daje i nepokretnina u prćiju: polje, vinograd, kuća i t. d.[1]

DOBR. Ne daje se.

T. P. Nepokretninu može da donese samo ona gjevojka kojoj je ostalo takova što po smrti roditelja, i tim se koristi i upravlja nerazdijelno cijela obitelj momkova dok se nepodijele.

LJESK. Daju obično komadić zemlje (пѣлина) za vinograd, drugi komadić za bašću i po nekoliko dudova (чьрницы) da može svilene bube hraniti.

92. Plaća li zet štogod ocu ili rogjacima nevjestinim ili nevjesti?

NOV. Nepoznato dopisniku, pa misli da to ne biva.

LIK. U ime ženitbe nije zet dužan ništa platiti ni ocu ni rogjacima nevjestinim niti nevjesti, nego gleda se i samo je u običaju, da prema imanju svastima što na dar pruži, kad im sestru zaručuje i vodi. Isto tako iziskuje se od njegovog oca, ili izgleda se, da na zaruci daruje nevjestina oca, mater, braću i sestre i to po mogućstvu, što u novije vrijeme sve to manje biva.

STUB. Nije poznato dopisniku.

RAK. Ne plaća.

BED. Ne plaća.

ŽUM. Ne plaća ništa.

[1] Po gradovima svakako, no da li i po selima?

GRA. BRO. Ne plaća.

KO. BUK. Zet dade roditeljima, braći i drugim bližima srodnicima za gjevojku ono što su prosci ugovorili pri prosbi.

CET. Zet, na odvogjenju gjevojke, daje njezinom bratu jačermu ili koji drugi komad robe, a materi i drugim srodnima sitnijega dara.

MAK. Ne plaća ništa u novcu, nego daje darove, koji se sastoje u papučama, i koji se razdaju svima ukućanima gjevojčinim, kad se iznosi skrinja, t. j. na dan pred svadbu.

BOS. Kod pravoslavnih negdje plaća roditeljima.

LAST. Ne plaća ništa.

KON. Što god malo što se dade to su darovi, ali u ime plate ništa, a darovi su uzajamni.

H. C. B. Zet ne dava ništa u ime plate gjevojčinoj kući, osim samo što daruje svakoga u kući, onda kad se prsten ponese ili svadba kad se uglavi, ali ne šalje to on kao zet nego to kuća njegova šilje.

H. K. Osim na maloj prošnji *cekin i jabuku* i nekakvijeh darova na velikoj prošnji i na svadbi, ne daje se ništa.

ŠAB. Zet plaća ocu gjevojačkom samo *dukat* i *cvanciku*, osim ovog drugo je sve dar ili uzdarje.

LJUB. Plaća ocu i braći gjevojačkoj: ocu za kožuh, a bratu za čizme; koliko se na prosidbi pogode. No to je sad zakonom zabranjeno. Tako isto daje u novcu i gjevojci darovninu na prosidbi koliko se pogode. Po nekad dade momak gjevojci u jabuci, dunji ili krušci, po neku paru i prije prosidbe. To se zove *obilježje* i znači, da jedno drugo hoće.

BO. AZ. Pri prosidbi daje se ocu gjevojčinom *u kuću* ili *na siniju*, kao što se rekne tim imenom, po zahtjevanju njegovu, ili ako gjevojka nema oca, ono kućnom starješini, koji gjevojku udaje, 1—10 dukata, pa negdje i tu svotu pregje [1], a gjevojka uzima *jabuku* ili pare.

GURG. Pri pogodbi plaća obično momak ocu nevestinom neku svotu od 4—6 dukata, osim drugih darova, koji se tu ugovore, n. pr. tastu kožuh ili gunj, babi pamukliju, šurjacima čizme, drugima kako kome. Ovo u opšte zavisi od imućnosti momkove.

STA. PA. Kod Slovaka kupuje zet ocu gjevojke čizme, materi kožuh a drugim rogjacima po jednu mahramu. Kod Srba daje ne-

[1] *Pregje* formalne prosidbe, kad li? A što se daje gjevojci za *jabuku* i daje li se to osim onoga što *na siniju* ocu ide?

vjesta svima košulje i marame, a zet daje novaca od prilike 40 for. da si otac i mati čizme itd. kupiti mogu.

STROŠ. Plaća materi dvije forinte, to se zove *materinstvo*, braći opanke, a sestrama nevjestinim po par cipela, a ti svi novci pripadu nevjesti; ako je mladoženja moguć, nevjesti daruje koji dukat ili škudu.

ZEM. Zet neplaća ništa ocu ili rogjacima ili nevjesti, ali jim daje obično darove u novcu i odjeći ili u orugju i t. d.

DOBR. Za ruho daje novce, od prilike 80—100 for. Za te novce kupi nevjesta sebi što vole a drugo ništa.

LJES. Plaća ocu gjevojčinu prama znatnosti jednoga i drugoga roda od 200—1000 groša. To se zove обуща. Materi takogje daje nekoliko dukata. Braći i sestrama nevjestinim daje obuću, mahramâ i t. d. Novcima, što momak budućem tastu daje, kupuje se obuća drugim gjevojčinim rogjacima.

93. Kakvi su glavni obredi pri ženidbi, t. j. u oči svadbe, na svadbi u nevjeste doma, na putu put crkve, u crkvi (osim crkvenoga obreda), pri ulasku u kuću mladoženjinu, u kući, u ložnici i sjutri dan u jutro?

NOV. Kad Martinja dogje, u kućama gdje će svadba da bude, sve od jednom oživljuje: tu se kupuje malo blago, ako ga kod kuće nije, i pripravlja sve što treba, da se pir što sjajnije obavi, i *gospoda* svatovi što zodovoljniji izigju. (Čudnovato je, što naši ljudi nigda jedan drugog gospodinom nenazivlju, a ovgje je svaki odrasli na pir pozvani *gospodin svat*. Dapače svatove svako pozdravlja i kad in corpore igju kapu im skida.) Kupuje se uz to fino brašno za kolače, a dvoje mladih zaručenih moraju jedan put na Rijeku ili u Senj, da si tamo novu robu za vjenčanje nabave i kupe potrebite stvari, čim će gospodu svatove odlikovati (amo spadaju umjetne ružice, svileni rubci, kanice i t. d.) Dva ili tri dana pred svadbom sve je već u redu: roba za vjenčanje je već sašivena, a sad treba da se za pir pripravlja. Prvi je posao mjesenje kolačâ. Vjenčanje je navadno u nedjelju, za to moraju kolači već u petak na večer gotovi biti. U subotu su još punije ruke posla: domaćica nezna gdje joj glava stoji, a domaćin sve mudro vlada radujuć se sjutrašnjemu danu. Prve *divice* nose na izmjenice vodu a muškarci se zabavljaju oko mesa. Kuharice pripravljaju i naregjuju sve za sjutra a na ognjištu gori velika vatra s pritaknutim loncima, pečenjka

se peče, čim će se večeras mladoženja i njegovi svatovi, koji *izgubljenu ovcu* tražiti dogju, počastiti:

— Divojka se j' svatom nadijala,
Mažurane j' polje nasijala,

a po kući zaori glas: „vinčace pivaju!“ Saberu se najmre iz sela četiri udate žene te igju oko zahoda sunca od vrata do vrata gdje će se pirovati i pjevaju te *vinčace*. Kad su dopjevale izagje *mlada nevjestica* (tako ju zovu) čisto obučena, u samoj mahramici pokrivena, navadno zavrnutom mezulankom, te donese u jednoj ruci četiri kolača, a u drugoj u vrču vina, te daruje pjevačice, svaku svojim kolačom i kapljom vina. Zatim se vrati i donese u rešetu razdrobljenog kruha, suhih smokavâ, mendulâ i raztrganih ružica, te baci med djecu, koja sve pograbe. Djece se sakupi silesija te igju od kuće do kuće za pjevačicami te i ona stanu pjevati:

Nevestice, daj malo pira!
Ako nedaš, nedal ti Bog sina!

Kod muškog razbaci to sve kojagod rogjakinja ili navadno sestra, ako ju ima.

Tako stigne i večer, a u nevestičinoj kući se pripravilo jelo i pilo za večeru te se postavili stražari da ih nebi svatovi od *mladoga* (tako zovu mladoženju) s otvorenim vratima zatekli, te tako bez napora u kuću uljezli. Oni dogju pjevajuć: da ih je već iz daleka čuti. Vrata se zatvore. Sobom ne donese ništa drugo nego velik vrč, što veći to bolje, vina. Kad dogju pred vrata, počmu kucati da im se otvori; ali domaćin „bojeći se zlih ljudi“, neda se nagovoriti, tim više što je noć. Svaka stranka izbire si jednog koji zna dobro govoriti, ali mora paziti, da ga drugi nenadmudri, s toga se više puta dogodi, da nigda nebi bili gotovi, da kojigod nepopusti. Tako ih puste čekati pred vratima, te otvore tek iza duljeg prepiranja, kada se već izvana možda zagroze, da će im vrata razstaviti. Prepirka je smiješna, pa neće s gorega biti u koliko je to moguće ovgje opisati:

Iz vana, kucaju jedan i dva puta a u kući ni glasa čuti nije, tek na treće kucanje, da se sva vrata tresu, čuje se iz nutra glas: „Ki je božji?“

Iz vana: „Siromašni putnici, dobri ljudi, ki išćemo izgubljenu ovcu; odprite nam malo, da se svrućimo; a možda nam vi znate ča za ovčicu povidat, ali se je morda zamišala med vaše.“

Iz nutra: „Već je noć, a ako ćete gledat za vašu ovcu pridite jutra, mi večeras već vrat neodpiramo!“

Iz vana: „Koga potriba goni, ta nima kad čekat, a osobito na ovakovo vrime“. Počnu pjevati onu pjesmu: „Snig nam je do kolena, voda nam je do ramena i t. d.“

Iz nutra: „Neodpiraj, zač to nisu dobri ljudi, nego nas varaju“; čuju se glasovi. Još imade daljega razgovora i prepirke ali nije lako to sve opisati.

Gjevojka se sakrije a vrata se otvore, na što onaj koji vrč s vinom, nosi prvi u kuću stupi, te sve redom ponudi. Na to se sjedu za pripravljen stol, a domaćin im dovede jednu gjevojku za drugom nebi li u njima svoju ovcu poznali, ali nijedna njihova do zadnje, koju mladoženja zagrli i poljubi. Zatim stanu večerati uz sviranje, gjevojačko pjevanje i plesanje do komada noći, dok se rastanu odpraćeni opet punim vrčem vina!

Nedjelja svane; u selu sve veselo: na prozorima viju se zastave, (zovu *bandire*) s rubcima i na koplju nataknutimi jabukami, a svatovi se skupljaju na ručak te bivaju, kako koji dogje, kavom počašćeni; a nevjestica se u to opravlja dok svatovi mladoženjini dogju. U Novome nenose gjevojke, kad igju na vjenčanje, vienacâ, nego tako zvanu *bisernicu,* koju svakoj gjevojci otac ili njegov namjestnik na glavu staviti mora, te ju uz to po licu lagahno udari. Ovo udaranje misli odgovorilac po susjednim je predijelima u običaju jošte više. Barem je njemu poznat slučaj, gdje se jedna Novljanka udala za nekog Kljenovara, (Kljenovica je selo kod mora u ogulinskoj pukovniji, $3^1/_2$ sata daleko od Senja), te kad su htjeli da idu u crkvu, stade mladoženja pred nevjestu pred vratima te je udari rukom po obrazu tako, da se je čulo i u priličnoj dalečini. Nevestica, koja nije uzčuvala djevičanstva, nenosi bisernice nego prosti rubac na glavi.

Već je nevestica obučena samo još nije obuvena, jer joj *postoli* nema — donesti će joj ih *debeli kum* (od mladoženjine strane) te tako čekaju dok dogje mladoženja sa svojim svatovima, da odu u crkvu.

Oni najposle dogju pjevajući i popjevajući: prvi ide *bandiraš* onda kum s *prvom divicom,* divice bivaju najbliže rodice nevjestine, mladoženja s *drugom divicom,* zatim ostali njegovi svatovi a za svimi igje *soljača* ona biva iz najbližih udatih rodicâ nevjestinih, koja u rubcu, oko pasa pripućenu, nosi žita i bombonâ te siplje kad i kad po svatovima. Kako dogju u nevjestinu kuću, prikopče im njezine *prve divice* svakomu ružicu na prsa ili zataknu na šešire (kumovom na ruke privežu) u znak, da su ih kano svatove primili. Tad obuje

kum nevestici *postole*, koje je u svilenom rubcu donio, i u nje koju škudu utaknuo (obično u srebru koje se izvade da niko nevidi) te krenu u crkvu pjevajući (pod *„sopilami“* kod bolje stojećih: to je tako zvani *tororo* koji cijelu muziku sačinja.) Kud god se igje, tud se i pjeva; s toga, pjevanje neće se više ni napominjati, nego samo što se bude činilo važnije. Kad dogju iz crkve sjedu za stol i jedu do njeke dobe popodne. Pri objedu imade svaki svat pravo poslati svoga kolača i pečenje, kuda mu po mjestu volja. Za to je vigjeti cijelo popodne *prve divice*, goloruke, u bijelim brhanima i bielim rubcima s krajevima od straga, gdje nose po selu na *pinjurima* komad kolača a u sredini komad pečenjke na dar. Ili nose jabuku s ružicom, kostanje, orahe, grozdove i ostala; a krasno i ugodno je sjediti za stolom pirnim, pak slušati pozdrave i poručke koje uz to mlagjahne gjevojčice govoriti moraju. Imade uz lijepe pozdrave i tako smiješnih stvari, da se čovjek od smijeha ustaviti nemože! Tako jednom nekakov šaljivdžija nataknuo na pinjur glavu od pijevca i napuniv friški volovski mjehur vinom, poslao jednomu svatu pri objedu s pozdravom: „Pozdravil vas je N. i poslal vam ovu glavu od *peteha*, da vas rano budi, zač da se morate gusto na put spravljat, a ov mišić da spravite za onda, kada na putu ožednite! i t. d.“ Za tim iz najljepšeg veselja i zabave: eto ti plača do zla boga; neznaš tko više plače; roditelji, rogjaci, braća, riečju sve je u plač okrenulo, jer se je dijeliti *nevestici* s očinskom kućom! Izvukla joj se skrinja s ruhom na sred sobe, a pokrila ponjavom tako, da je i dobar dio poda sprijeda pokriven, na što zet i nevjesta kleknu. Pred njih stupi najprvo otac gjevojački ili namjestnik, te ih zapita: „Ča išćete od mene?“ „Blagoslov!“ Na to im dade nauk, a mladoženji preporuči svoju kćer, da joj bude otac, brat i pomagač, te da ju ljubi kao sama sebe, da dijeli s njom svoje dobro i zlo; jer od sad roditeljska vlast nad kćerom prestaje, te jim dade otčinski svoj blagoslov. Za tim pristupi mati te ih i ona blagoslovi, nu od suzâ niti riječi progovoriti nemože. Pošto je to svršeno, spopanu četiri stara svata skrinju na rame, pak ajd s njom put mladoženjina stana. Peti nosi pred njimi ponjavu na ramenu. Kod bogatijih se je ruho još u subotu prenijelo. Kad igju od kuće pjevaju gjevojke:

Sada ostaj s bogom, stara majko naša!

a kad se mladoženjinoj kući bliže:

Nadaj nam se, nadaj, mila majko naša!

Na pragu mladoženjine kuće dočekaju ih na vratima njegovi ro-

ditelji čašom vina u ruci (čaša nesmije biti od stakla da se kroza nju vidi). Kumovi će da izruče nevjesticu u novu kuću, ali im mladoženja riječ prebije, te upita mater: „Maje moja, ča je va toj čaši?“ — „Sinko moj med i tvoja dobra volja“ odgovori mati; na što kumovi svaki nješto srebrna novca u čašu bace, a mati gutne malo vina. Ovo se opetuje još dva puta, tad primi sin čašu, dade malo *nevjestici* piti, a što ostane popije on sam, a novce spravi u džep. Tad se unese u kuću ruho, te se igje opet istim redom k mjestnom *zdencu* oko koga se tri puta u okolo ide. Kad treći put oblaze, bace u *zdenac* mladi zaručnici svaki svoju jabuku u kojoj je po nekoliko krajcara zabodeno, ali moraju paziti, da im jabuka skroz dolje u vodu pane, da je niko neuhvati. Sakupi- se naravno množina dječurine oko zdenca, tako da sav vijenac zaokupe, te iz njega jabuke vade, za to gledaju da si prištede truda uhvativši jabuku još u zraku te podmeću kape, šešire, tulače i t. d. Po tom krenu na pijacu u veliko kolo, gdje svi, koji onaj dan piruju, kolo igraju. Znamenito je i to, da ih svagje skoro kuda po podne prolaze, pred kućom svaki domaćin vinom počasti, a žena skoro svaka, koja pred kuću stane da prolazeće svatove vidi, žitom pospe. Nu svadbena *soljača* im to sve pošteno odvrati.

Kad se kolo na pijaci svršilo, krene se k mladoženjinoj kući uz gjevojačko pjevanje:

Spravljaj nam večeru, mila majko naša!

te se sjedne opet za večeru.

Kad se je pojelo donese nevestičina *prva divica* u košari darove, te dariva redom znajuć, što ima komu dati uz riječi: „Ovo je dar od mlade nevestice, ako je mali dar, ali je velika ljubav!“ Po čemu se čisti *pladanj* na stol donese, na koji se mladoj u novcu dar odvrati. Novci se sakupe a debeli kum uzme mladence pod ruku i vodi ih spavati. Svatovi se kad i kad do u jutro nerazilaze jer ih čeka druga večerica (zovu je *po....ca*), komad dobre pečenjke, vina i kruha, od česa svaki malo okusi. Mladoženja mora na to s nimiti mladoj *bisernicu* s glave. Na kumove oči legnu u postelju; na što se on zatvoriv sobu odaleči. U jutro kad se probude moraju najprvo u crkvu, za tim u pohode starim roditeljem [1] i s kumovima na ručak, gdje se malo zabavljaju te opet kući, gdje se oko podne opet svatovi sakupe, te se goste iz nova do noći. Ali u zamjenu valjda da uvjek za stolom nesjede, obuče se po podne nevjestica opet u zaručno odijelo, u jutro ga nije imala, nego *mezulanku*, a

[1] K nevjestinim ili mladoženjinim?

zaručno odijelo je svilnica; *bisernice* ne, nego *tumban* crvenom svilom na okrajku, te igju opet u veliko kolo na pijacu. Po tom slijedi mali ples kod kuće, najragje na gumnu, ako je u dvorištu, dok se večera pripravi.

Kod boljih obitelji protegne se gostba na treći i četvrti dan, dapače dopisniku je poznat slučaj, gdje su se kod jednog pira častili punih 8 dana, nu druge dane bez ikakvih ceremonijâ.

Treći ili četvrti dan od kako je nevjestica u novo selo došla, daruje susjede kolačima, koje je od kuće donesla, da i oni pira njezinog okuse i da joj zavistni nebudu. Jošte je vrijedno napomenuti o ceremoniji, koja biva na osminu u nedjelju. Kod siromašnijeg naroda se je to posvema izgubilo (na osminu budu ipak svatovi na objed pozvani i kod siromašnijih) ali bolje stojeće kuće to tim slavnije opravljaju. Oko podne igju svirci svireć (kažu: *sopci sopuć*) najprvo po *divice,* od kojih je svaka umjesila bijelu pogaču, prilično debelu, da ju može omotati svilenim rubcem, te ju naresila raznimi zastavicami. Ovu pogaču nosi svaka na glavi i tako idu po kumove, koji takogjer štogod za dar načine i izpeku po jednu ili dvije kokoši, koje megju četiri ili šest butilja dobrog vina kakva ženska nosi. Za tim igju od svata do svata dok ih sve sakupe, te se in corpore k zetu i nevjesti vrate, gdje se onda do noći časte. I ovo popodne *kolaju* na pijaci.

Tako je pir gotov.

LIK. Pred svadbu na nekoliko dana, kad je za ženidbu sve spremljeno, zovu u svatove: ujcê, zetove, braću i prijatelje, svega oko 8—12 svatova, ženske u svatove zvati običaj nije. Osim svatovâ pozovu se u goste na pir od susjedâ otmjenija čeljad, koji kao i od ostalijeh pozvatijeh gosti pošalju mladoženjinoj kući, u oči svadbe ili na dan vjenčanja, janje ili bravče oderano i po koji kruh i sir. U oči svadbe, ili na dan kad treba da svatovi po gjevojku dogju, uče ju poklanjati se, megju gjeverima stati i t. d.

Na dan vjenčanja do podne ili po podne, kako se kad mladenci mogu vjenčati, skupljaju se svatovi kod momkove kuće obučeni u svoje najljepše odijelo i navijeste, došavši blizu kuće, pucanjem iz pušaka svoj dolazak. Kad se posakupe, počaste se vrućom pogačom i sirom, čašicom rakije ili vinom, razgovarajuć se kako će svoje svatovske dužnosti izvršavati, kojom prilikom domaćin s njima sporazumno odredi, ko će koju čast u svatovima obnašati, ako to već prije, prilikom pozivanja u svatove, odredio nije.

Kad se barjak nakiti, na koji velik rubac (maramu) barjaktar metne, krene se na put po gjevojku, navjestivši polazak pucnjavom iz pušaka. Najprvi ide barjaktar i vojvoda, za njima kum, momak i prikumak, iza svijeh stari svat i ostali svatovi, jedan iza drugoga oko 3—4 koraka razdaleko. Najmlagji nosi *tovariju* (čuturu) vina, da vinom počaste, koga putem sretu. Putem se pjeva, puca i veseli. Blizu kuće gjevojčine složno se opali iz pušaka i došavši njezinoj kući stane nekoliko svatova pred kućom, dočim drugi u kuću po gjevojku ugju, gdje joj djever da čarape, lijepo prepletene, opanke, upletnjake i češalj da se uredi.

Kad se gjevojka obuče i izčešlja i kose splete iz perčina u kite, kao i udate žene, i sveže ih s crljenom svilom, a kum misli da je gotova, upita oca ili majku njezinu za nju, da bi ju rad vigjeti na što ju brat ili stričević izvede i ispustivši ju pred svatove zapita: „ko se prima moje sestre (seke, sestrice)“, na što mu kum ili svekar odgovori: „Bog pa ja!“ stisnuvši mu cvanciku u šaku. Sad djever primi gjevojku i prevodi ju triput oko vatre, dočim se ona svakiput u vrh nje pokloni, a on njezine roditelje, ili ko je u kući najstariji, za blagoslov zamoli, na što blagosioci reknu: „Gospod bog nek ju blagoslovi da bi uvjek bila čestita i sretna“, a ostali kućani i svatovi poviknu: „Amin bože!“ Polazeći iz kuće, odakle ju brat i djever izvode, udari ona, mati joj i ostale ženskinje u kući u plač, primi ju od brata kum i vodi s djeverom, ako se voze, u kola, ako li se na konjima ide posade ju, ako sama neumije, na konja, te se pucajući put crkve nastupi. Putem ju djever čuva da nepane i vodi joj paripče uza svoje, da se nebi poplašilo. Idući k crkvi svatovi pjevaju ako znadu, pucaju i časte vinom ili rakijom koga sretu. Ako se pješice crkvi ide, što biva kad je crkva posve blizu ili, kad zbog kakve žaobe, neće velikog veselja da čine, mlada se svakome koga sretnu, osim prosjaka i djeteta, pokloni, no s nikim se neljubi. U crkvi osim crkvenoga obreda nema ništa osobita, osim što po vjenčanju parok mladencima reče, da se poljube, što i poslušaju, ako prestidljivi nijesu, i što se svršetkom vjenčanja prilikom ljubljenja krsta svešteniku što na tanjir metne, da i on u njihovom veselju učastvuje i što čestitajući mladencima isti svatovima primjeti, da pucanjem paze, da se nebi kakva nesreća dogodila i da u veselju umjerni budu.

Po vjenčanju ide se k nevjestinim roditeljima, gdje se objeduje *(južina)* i do pred mrak, a kad što i do ponoći, ostane.

Tu se veseli i zdravice napijaju kao i obično. Za tim ide se kući

mladoženjinoj. Ovgje čeka mati njegova svesrdno snašicu: „Eto moje Milke, Ranke, koja će majku zamjeniti i t. d.“ Čim su svatovi došli pred kuću, baci gjevojka jabuku preko nje, onda se ljubi sa svekrvom, svekrom, jetrvama, i ostalom čeljadi kućnom. Kad u kuću ugje, vodi ju djever triput oko vatre, a ona se u vrh iste svaki put pokloni. Iza trećeg klanjanja sjedne se stara majka u vrh vatre, a snašica uzme glavnje i ugarke i turne ih k svekrvi. Od ove ištu svatovi ćup masla, da se uštipci peku, šale se, ako odmah nedonese, da će nju peći, zatim pregje kolju i dave kokoši ako nijesu pozatvorene. Poslije te šale idu u sobu, gdje se razgovaraju, vesele, piju i jedu. Kad je doba rastanka ište kum od oca i matere momkove mladencima blagoslov. Po dobivenom blagoslovu zameću još što koje šale. Djever kaže, da su jednog ovnića izgubili, drugi ga pitaju, gde mu je pismeno, da ga kod njih tražiti smije, koji drugi izvadi kakvu god hartiju pa š njom hoće da ga traži dočim se momak u isti čas za kuma sakrije i gjevojka ga tražiti stane, te kad ga kum otvori, jabuku uzme i s njome njega bub! u prsa, što jače može. Za tim vodi kum mladence spavati; u ložnici razapne gjevojka parove na čarapah a on njoj par na tkanici. Kum, kad od njih pogje, ispali pušku u koji mah klapci jauknu šaleć se, da je vuk uhvatio junicu.

Sutra dan pošto svane, donese koja snaša ili zaova mladencima vode i češalj, da se umiju i urede. Istog dana do podne izmegju 10—12 sati sakupljaju se svatovi na poljevačinu. Snašica s djeverom dočekuje ih i pir se drži prema mogućstvu jedan do tri dana. Pred svatove, na poljevačini sakupljene, donese tanjir i na njemu ručnik i bukaru vode. Djever ih ponudi, da se umiju primjetavajuči što kakove lakrdije, što učini i svaki, neko po cvanciku, neko po dvije, tri srebrne dvogroške na tanjir metne što se mladi dá. Poslije toga časte se rakijom, vrućom pogačom i sirom, a za tim se objeduje, pije, jede i veseli do mile volje, barjak se usadi i oko njega kolo igra.

Svršetkom pira dijele se darovi, djever i gjevojka povade ih iz skrinje ili kovčega i metnuvši ih na stol ili kraj sebe, stane ih ona razdavati. Kumu i barjaktaru daje po jednu košulju, kumi i barjaktarevoj ženi po jednu povezaču, svekru i svekrvi svakome po košulju, zaovama i jetrvama svakoj po košulju i pregaču, djeverima svakome lijepo navezene čarape i torbak, djedu košulju a djeci svakome po čarapice, djaku osim čarapa lijep torbačić za knjige, starješini osim rečenog dara i lijepo izvezenu duvankesu, a svatu

po jedan rubac. Gdje se svi ti darovi sastaviti nemogu, tu se i neizgledaju. Prilikom diobe darova i svatovi mladu daruju, a to ko je od njih rubac dobio, metne joj u čašu 4—5 dvogrošaka a kom je košulju dala taj dade joj uzdarje od 1 for. Tim je svadba svršena. Pri rastanku se pozdrave, izljube i ide svaki kući pjevajući.

STUB. Kad dogje dan vjenčanja *(zdavanja)*, koje obično srijedom biva, eto ti u jutro momka *(mladenca)* sa svojimi ljudmi megju kojim dva tri djevera prvi i drugi svat (Brautführer) ter starješina, koji je glava „svadbene svite“ a u kući ih čekaju jur muzikaši, bar 4 njih (a ima ih više puta 12) ili ih sa sobom dovode. Svi skupa stanu pred kuću; na čelu im *prvi svat* ili starješina; ovaj pokuca ter pita od prilike: „je li tko božiji kod te poštene kuće doma, da prime mene i moje ljude *(poselnike)*“. Ako mu se niko neodzove, mora po drugi i treći put pitati; onda mu se obično odzove domaćin sa više riječi, na to on opet prosi: „jeli pak slobodno otvoriti, pokloniti se i unići u taj pošteni dom?“; odgovori mu se: „poštenim i vrijednim ljudem se kod nas u svako doba vrata otvaraju, unidite!“ Oni uljezu svi jedan za drugim pod svirkom ter posjedaju, svi sa palicami okićenim, šeširima ovjenčanim (ružicami, rosmarinom i pantljikama); sad već šale provode dok dogje vrijeme da polaze. Tad se već pristave pred vrata one komore gdje je narešena mlada *(mladenka)*, na glavi joj vjenac poput krune, *parta* na čelu od bisera, a od traga do polovice tiela prljutaju pantljike; drukčije je sva u bijelu samo crven ili šaren rubac u rukû (što ga je od zaručnika dobila). Po nju pogje jedan svat i djever, a u sobi nagju djeveru[š]u *(posnašu)*, te tako dovedu nevjestu. Sad muzika svira i oni se raduju. Prvi se stavi starješina, za njim ide jedan svat i jedan djever, tada slijedi momak, ukrašen i on što ljepše može, u kabanici od fina sukna, ili u kožuhu u zimi; za njim ide njegova zaručnica, za njom djeveruša, za njimi ostali svati djeveri i svirači, tako idu svi jedan za drugim do crkve; pred crkvom muzika svira i čekaju duhovnika. Kad su se po obredu vjenčali vrate se istim redom kući, nu obično, jer su mladići jošte na tašte (jer se obično taj dan ispovjede i pričeste) zagju u prvu krčmu ter povade iz torbâ, što treba, ter jedu i piju. Sad se vraćaju opet kući djevojčinoj, ongje ih čeka sve uregjeno: stolovi prostrti, nad stolom *cimer* (bijela ponjava pod gredom prostrta, a na nju jabuke, pozlaćeni orasi, lješnjaci i pantljike), zidovi oko stola obučeni su takogjer u bijelo, na stolu su najljepši ručnici, iste se klupe pokriju čime, bar gdje zet i nevjesta sjede. Njih posade u sredini, kraj

nevjeste djeveruša, koja ju dvori, u tanjir joj meće, reže meso itd. kraj njega djever, tad na jednu i drugu stranu ostali svatovi mladenca prema *mladencima* sjedi svatski starješina. On mora da je od boljih ljudi pametan, razgovoran, mudar i da zna šalu počet, svega toga mora da je u njega puna glava i torba, on svaki razgovor počme, on sam sve nazdravlja, on mora konferirati s domaćinom rad vina, s domaćicom rad jela, pečenja i t. d. Svako jelo mora se najprije pred njega donijeti; on ponudi zaručnikom i dijeli tad drugim. Od svijuh gostiju on mora račun znati, i svakoga od svega nadijeliti, a megjutim nabožne napitnice izvoditi i svate napajati. Megjutim neprestano muzika svira; kasno večerom dogju i maškare te načnu plesati: ples otvore *mladenci*. Sad navale u kuću djeca iz susjedstva cijeloga sela, ter im se dijeli od svega, da nitko ne ode nenadijeljen, pak se sad sve skupa veseli. Al' eto ti djevera sa pokrivenim tanjirom sve naokolo stola, pa onda po kući proseć darove u novcu za mladu. Tuj se može nakupiti, ako ima odličnih i bogatih gostijuh, bogatih darovâ (do 100 for. i više). To sve ide nevjesti. Kad se sve podobro napojilo i većina već drijema i spava, gane se sve to pod sviranjem muzike put zetove kuće, gdje kad dogju dočekaju ih svečano: mlada dariva sve nove ukućane osobito djecu; za tim opet što zagrizu i napiju se te idu spavati. Sutradan nevjesta rano ustane, donese vode, pomete *hižu* (skupnu sobu cijele zadruge). Za tim idu svirači sa svotom i djeverima u kuću nevjestinu, da otca, majku, i cijelu kuću na gostbu pozovu, a zatim i druge bolje kuće i k odličnim osobam, te pozovu sve na ručak, koji biva pred večer. Tu se opet svu noć igra i gosti, često i sutradan još, jer je to do nedavno po više danâ trajalo; sad traje obično po dva dana.

RAK. U ponedjeljak večer, došavši po skrinju, dovezu po akova vina, i 10 funti govedine ili krmetine. Kad se to potroši, *ditničnici* odvezu skrinju, što obično biva poslije ponoći, a često i u zoru.

Utorak na veče sakupe se svatovi i gajdaši kod mladoženje na večeru, koja traje preko pol noći. U srijedu urane svatovi i gajdaši (svih obično trojica), te čim se je mladoženja priredio i nakitio što je ljepše i bolje znao, a svatovi se založili, i rujnim vincem okrijepili, zaredi mladoženja, počam od otca si i majke, oko svih svojih starijih muškaraca moleći ih da mu oproste, što ih je gdje kao *dječak* uvrijedio, te sa tim ajde na put po mladu. Putem se svira, pleše i kliče. Došavšim pred kuću *mladenke* iztrči im u susrijet domaćin, te ih upita: „šta ste vi za jedni ljudi? od kud ste? što ovgje tražite?“ odgovara mu se: „imamo ovgje jednu zver, pa smo

došli po nju". Prvi će im opet: „ja vas nepoznam; možebit ste vi kakvi zli ljudi, imadete li pasuš?" Tu će koji iz svatovâ izvaditi iz torbe komad izpisana papira, i predati domaćinu, a ovaj na to donese do dvije oke vina, što svatovi popiju pred kućom a tad im se dozvoli uljesti u kuću. Megjutim je *posneš* (djeveruša) mladenku zaodjela običnom ali lijepom svečanom odjećom, na glavu joj sta vila *partu* a na lijevu ruku ovelik šaren rubac pa poškropiv ju svetom vodom, ajde š njom iz komore u hižu (skupna velika soba), gdje su sakupljeni ukućani sa svima svatovima. Mlada stupi pred oca si i majku, pa će (mnogo klečeć): „dragi *ćaćek* i *mamek* oprostite mi!" tu se više plače nego li govori s obijuh strana: „hodi, hodi *dušek* moj dragi, vu ime božje, Bog te naj čuva na putu, da ti se ništ zla nedogodi!" Gajdaši zagude, svatovi se porede, naprijed zastavnik, za njim tri mužikaša, tada *snubok*, za ovim mladoženja, za njim *mladenka* iza ove *posneš*, a napokon *djever*. Cijela povorka krene od kuće put crkve, a ukućani i seljani ih prate hiuškanjem, dok ih očima vide. U crkvu unigju svi, te uz svirku obigju veliki žrtvenik, gdje se mladenci obustave, a za njim *posneš*, zastavnik ostavi svoj *cimer* na malom žrtveniku, ode sa gajdašima i svjedocima iz crkve. U crkvi odmah iza *zdavanja* dvije *posneši*, koje uspored stoje, izmijene svojim *mladenkam* (s ove na onu bližnju a s one na ovu) *parte*, da u žakonskom stališu ne budu tobož podvržene glavobolji, nu taj običaj posljednjih nekoliko godina sasvim izostane. — Iza svršenih crkvenih obredâ vraćaju se kući istim redom i na isti način kako odoše u crkvu. Došav kući, svrate se *mladenci* sa *posnešom* u komoru, gdje malko *založe* (jedu i piju) pa onda u kuću za stol. Ovgje se stavi pred svakog svata, muškarca, oka vina u peharu, koji se zove *rubčenjak*, kad se rubčenjaci izprazne nosi se objed. Gospodarica ili kuharica, noseći jelo u sobu, na pragu zahušne i progovori: „Pomozi nas Bog *gospon čestnik*, vozimo, nosimo, jošte više imamo!" Kod stola je glavna osoba *čestnik*. To je od roda uzet muški, koji vino prinaša, meso reže i dijeli, na red pazi, i u opće zastupa kuće-gazdu. Mladenci kod stola ne jedu ništ, imadu jedan mali peharac pred sobom, opleten svilenimi i vunenimi vrpcami, iz njega kad kad srknu malko vina. Večera traje skoro do pol noći, tad se beru darovi za mladu, od otca, majke, roda i svatova, daje se novac; darove pobira obično gajdaš, te ih od svakog pojedinog darovatelja nosi mladoj i predaje uz njekoliko riječi, gdje često i koja krupna, nečedna padne, prema tomu, kako je čedniji ili prpošniji birač. U jutro u utorak oko 8

sati ustanu, te ajde sa mladom ka mladoženji; ali prije nego se uputi mlada opetovano moli oca, majku i sve ostale; ukućani hladnokrvno obično odgovaraju: „naj ti Bog oprosti, i mi ti opraščamo!" Majka si obično pada djetetu oko vrata, te ju grli, ljubi, gladi i govori: „Sinek moj, dušek moj! Bog te naj sprevagja! ti ostavljaš svoju majčicu?" — dalnji govor obično plač uguši. Otac, idi gdje ovoga neima, najbliži rod, budi kuće gazda, će po prilici: „idi djete moje, kad je tak Bog odredio, budi dobra, pak bude i tebi dobro itd." prema rječitosti govornikovoj i nagnuću njegovu spram mlade, više ili manje. Gajdašem je obično nepodnosljiva duga predika, oni zagude, zastavnik hiušne i zapleše, trieba se rastajati. Ovgje ih pri ulasku u kuću dočeka budi mladoženjina majka, budi gospodarica, sa snopićem žitka i hljebom kruha, oboje uruči mladenki, a ova snopić stere hodnikom i po sobi, a kruh metne na stol. Ovako, tobož, neka dogje sa mladom obilje svega, osobito kruha u kuću!

Ovgje čim su žene mladu počešljale, kao snahu, i metnule joj *poculicu* na glavu, odvedu mladence u komoricu, dakako, muzikom da malko spavaju. Oko podne ode mladoženja sa snubokom poziva nevjestine roditelje i rogjake na večeru. Ovi dogju oko zapada sunca, a mlada ih čeka na dvoru te sve redomice izljubi. Večera se kadšto i poslije noći; oko po noći dariva mlada *ćaću i mamu* (roditelje mladoženje), onoga jednim parom rublja, ovu takogjer tako, ili jednim jastukom podpunim, ili samo navlakom, što je sve sama mlada otrla — *omikala* — izprela, izbijelila, nasnovala, satkala, izplajkala i sašila. Megju ostale svatove porazdijeli do 40 malenih, stopu dugačkih i širokih, platnenih rubčića. Večera traje skoro svakda do bijela dana. Sada se razigju malko spavati. Oko 10 satih eto ti ih na noguh. Gajdaši sa svatovima vode mladu na zdenac po vodu, ovgje se zbijaju lakrdije' škrope se i polijevaju vodom, piju, jedu sir i nekvasni kruh dokle mlada uhvati vremena i prilike, da zajme peharac vode, a sad opet svi u kuću. Tu treba, da mlada pomete sobu, ona mete a svatovi joj smetaju dok priskoče domaće žene mladoj u pomoć, da očiste sobu. Poslije se pleše, pije, jede postno i mrsno iza toga se, barma čedniji gosti rastaju, drugi odu spavat, da se sutra opet kod stola nagju. U boljim imućnijim i gostoljubivijim kućam goste i pridržavaju, pa i gajdaše, kroz subotu. U nedjelju ajde u crkvu, tu se nevjeste *upelaju* crkvenim obredom, i svatba je svršena. Ele svatovi se ipak jošte jednom sakupe kod mladoženje na *sokački obed,* ovgje čast traje obično do ponoći, a gdjegdje i preko noći. Sutradan domaći na posao, a ostali gosti na put.

BED. U utorak pred vjenčanjem sastanu se u mladoženje doma: starješina i djever, dva *predvodnika* (veliki i mali), *podsneša* ili *podšnešala* i tri muzikaša (dvoje gusle i bajs); starješina imade službu stoloravnatelja, *djever* pako reže i dijeli meso. Veliki predvodnik pomaže deveru, mali reže kruh, svijeću kreše, podsnaša oblači i redi *mladenku*. U predvečer ženidbe nema nikakva obreda. U jutro na dan vjenčanja imadu kod mladenca zajutrak sastojeći iz trijuh jela: juhe, hajdine kaše i repe, a u svakom mesa. Kod repe otigju u znak, da ih repa tira. Kod svakog jela sbori se jedna napitnica, *a)* od sv. križa, *b)* od angjela čuvara, *c)* od imena božjeg. Za svaku napitnicu čašu vina, ko želi više piti prosto mu je. Za tim idu kući gjevojčinoj, kad tamo, nagju zatvorena vrata, te se mora starješina ili veliki predvodnik tri puta pokloniti s rječmi: „da li su svi doma". Nakon trećega poklona odgovori *domaći starješina* iz kuće: „doma smo, te trebamo da gospoda prevodniki v hižu dojdu!" zatim dobiju predvodnici tako zvani *biršag* i to veliki prevodnik pollć i čašu, mali holbu i čašu. Nakon toga idu predvodnici po ostalu svadbenu svitu, te tad svi u kuću unigju, te se opet pije po volji. Poslije toga veli djever starješini koji je došao s njimi te se zove *snešinski:* „Gospon starješina, svaki svoga para ima samo g. *ženih* (mladenac) neima, hoćemo to popraviti, da g. ženih budu to zverinče vlovili, koje bumo našli!" Za tim ide dever *natrag*, (tako se zove povraćanje devera) i kad se povrati počne razne šaljive razgovore, n. p.: „Hvaljen budi Ježuš Hristuš! dragi g. starješina! mi smo mnogo sveta prešli, čes tri prage varaša, bludili smo sim tam, mučili smo se jako. Ovo zverinče, koje mi lovimo, mogu g. ženih vloviti, budu s levoga merili, s desnoga hitali s tihim prahom". Nakon toga moli *dever* g. starješinu za ženiha i mužikaše, da budu išli g. ženiha „spariti;" te idu uz putnicu (marš) u komoru gdje gjevojka priregjena čeka. Došav u komoru okrenu se provodnik za tim muzikaši, spremni na odlazak, za njimi ženih, za ovim *mladenka*, za ovom *podsneša* a za njom *dever*; uz to negovore ništa. Tad idu opet u kuću za stol te se opet reku gore navedene tri napitnice. Sad odlaze navedenim redom u crkvu a kod odlazka poškrope ih, ili roditelji ili ko od rodbine, svetom vodom. U crkvi se samo svrše crkveni obredi. Poslije toga idu u krčmu, ili ako je blizu crkve, k prijatelju ili rogjaku pa tu je objed. Od doma ženihova donese se vina i kruha (to je objed), ako je kod prijatelja i t. d. tad je i smoka i mesa. Ovgje stanu do večera, pa tad odlaze k gjevojčinu domu na večeru, što se zove *davki*. Kod

kuće biva opet poklon do trećega i sve kao u jutro, kad se sve to obavi ide se k večeri. Večera sastoji iz devet jela: 1) juha kisela; 2) juha čista s govedinom; 3) zelje s govedinom ili slaninom; 4) repa s mesom; 5) mrkva s mesom; 6) koraba s mesom (Kohlrüben); 7) rezanci na juhi; 8) mlinci sami; 9) pečenje, pod ovu poslijednu rubriku spadaju puran, guske, devenice s drugim mesom govedinom ili slaninom. Za svakim jelom zbori starješina napitnicu od kojega sveca: sv. tri kralja dolaze kod pečenja. Oblik i sadržaj napitnice zavisi od rječitosti i švade starješinine. Poslije napitnice, kod zelja, pobira se dar za muzikaše (mladenka nedobiva dara). Dar zavisi od dogovora *devera* i *starešine* ili 10 ili 20 novč. *Dever* zapiči u drven tanjur vilicu i metne dar za sebe i za *podsnešu* na tanjur, uz svakojaku šalu, te se to pobiranje dara zove *štibra*. Redom svaki dade omjerjeni dar, tko neće umah dati (iz šale) dobi *štrof*, čašu vina. Taj dar mora prvi muzikaš uz šalu od devera kupiti za dvije čaše vina. Pod večerom pleše se i zbijaju se šale. Kadšto se posvade i potuku.

Večera traje tako dugo, da *pečenje* istom u zoru, kad što već po bjelom danu, na stô dogje, sutradan sprave se na odlazak. Starešina u ime mladenke zahvali se roditeljem ili njihovim zamjenikom za sva dobročinstva, te odu k domu ženiha. Tu biva opet poklon, megjutim vodi jedna domaća žena mladenku u štalu, gdje mladenka kakav novac utakne nekamo u stijenu u ime dara. Nakon toga odu u sobu za stô, te budu opet tri jela donešena. Kod prvog jela nareže dever mesa na tanjur pred mladenku, te nabada na vilicu, a mladenka dijeli to uz komad kruha i čašu vina prisutnim, počam od oca ženiha itd. uz riječi koje drugi za nju govori: „Ovo je prvi dar, da bi ti ga sto put dal!" Za tim vode mladenku muzikaši u komoru. Tu skine podsneša s deverom sa mladenke (koja obično plače) vjenac i raspletu joj kite, a ona sjede na postelju. Djever donese od doma mladencima pečenu kokoš, te ju na tanjuru razrežu, uz to i devenice, ovo metne mladenka s tanjurom na krilo a prisutni s njezina krila tad jedu. Jedna žena donese tad kuhana mlijeka i ovo se iz mladenkina krila jede. Megjutim spravi se mladenec na postelju a mladenka ga izuje te ga čizmom udari u znak da bi gospodovala nad njim. Tad mora leći uz mladenca (obično ju dever samo metne), a gjever baci megju njih novac, te im noge pomješa, za tim odu svi iz komore, a mladenci ostanu sami. Pokle bi to sve svršeno, sprave se i ostali do podne ua počinak. Kad poustanu biva objed iz mrzletine, devanica posve prosto. Poslije

objeda pod večer ide ženih, ako je blizu, s muzikašima, gjeverom i prevodnicima (prevodnici u maskeri) po roditelje gjevojkine da dogju u *gosti* (kod mladenke zove se *darki*, a kod mladenca *gosti*). Za tim je gotova i večera, pri kojoj sve biva kao što i kod gjevojke. Al petak u jutro odstrani se sa stola sve meso, prevrne se stolnjak na drugu stranu, te se donese sira, oraha i drugoga postnoga jela. U petak je opet objed ili kod ženiha ili kod kojeg njegova prijatelja, naravno i mesa biva, nu formalnih napitnica nejma. Kod premogućih ostane cijela svatbena svita ća do negjelje jutra, (po najnovijoj županijskoj zapovjedi nesmije se dulje od četvrtka do ponoći gosti služiti). Tim je cijela stvar svršena, nu još na poklade ide *mladenac s mladenkom* k njezinoj kući k' objedu.
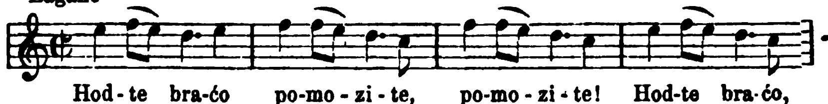
žum. Pošto je u crkvi vjenčanje gotovo, onda otigje mlada sa *posnašicom* naprijed kući svojoj, te se sakrije u koju komoru. Kad svatovi posjedaju za stol; ne pitaju ništa za mladu, dokle nedogje zelje na stol, nu pošto je običajno, da se kod zelja u slavu božju pije, onda idu gjeveri sa *šipušem* ili *veseljakom* kao što što ovgje zovu muzikanta, koji pred svatovima igra, dovede ju u skupnu sobu, i onda svi redom piju u slavu božju. Ovgje treba primjetiti da kod štokavskih Žumberčana nesjedi mlada sa mladoženjom megju svatovima kao što kod čakavskih obično biva, nego stoji kraj stola u kutu, a oko nje sjede djeveri i dvore ju jelom i pilom. Čim se u slavu božju ispije, odvedu mladu opet u komoru gdje i ostane cio dan do večere, kad no ju dovedu opet u sobu i onda već neizlazi iz sobe dokle svatovi neodlaze.

Kad pak mladu dovedu . kući mladoženjinoj, dočeka ju kolo, u kom pjevaju gjevojke. Nu prije nego li unigje u kuću objaši tri puta kolo na konju, držeći na koljenu jedno muško dijete, koje joj dadu kućani; ono dijete zovu onda *nakoljenčetom*. Objašiv kolo, skinu ju gjeveri s konja i odnesu u kuću. S jutra dan u jutro, kad se mlada ustane, vode je gjeveri s muzikantom na vodu, kod vode se umivaju svi redom, a mlada držeći ručnik zagrabi vrč vode i polijeva im ruke.
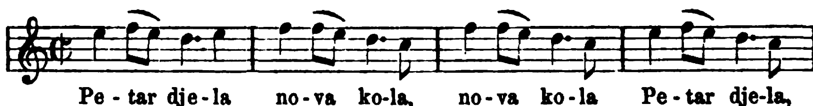
gra. bro. Najprvo se marva pokolje, koje će se meso svadbenih dana jesti, i to obično jedan ili dva dana pred svadbom. U oči svatova pozovu se i svi svatovi na večeru k momku. Po kuma, ako je u istom selu, ide gajdaš, mladoženja i kuhač, ostale svatove poziva kuhač sam, — za tim večeraju. Megjutim dogju gjevojke te pjevaju *vijence* momku, a to biva ovako: gjevojke se skupe okolo

jedne prostrte trpeze, na kojoj kod momka pogača i jedna flaša — nakićena lijepim cvijetom — vina biti mora, te pjevaju slijedeće:

Lagano

Drûgu Petru vjenčac viti:
Od tratora crvenoga,
Od nevena okatoga,
Od rutnice sitna lista,
Ružmarina gospodskoga.

Nova kola od alova,
Ako djela, trebaju mu;
Sutra ć' ići po gjevojku,
Po gjevojku liepu Maru.

Iza ove pjesme pjeva se još i niže zapisana pjesma: *Kakva žurba u 'vom dvoru itd.*

Kod gjevojke isti taj običaj, što se tiče *vjenaca,* samo bude mjesto pogače kolač, i dakako svatovi nedolaze na večeru, a pjeva se slijedeće:

I ovaj danak današnji,
I ovaj sadak sadašnji;
I ova večer večernja,
I ovo cvijeće zeleno;
I ovaj kolač bijeli,
I ovo vino rumeno,
I ova Mara gjevojka.

Slijedeće se pjeva na napjev: *Hod'te braćo.*
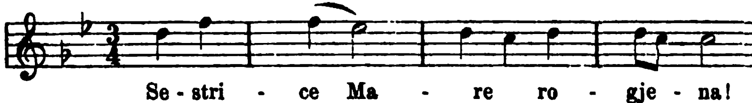
Hod'te druge pomozite,
Drûgi Mari vjenčac viti:

Od tratora crvenoga,
Od nevena okatoga,
Od rutvice sitna lista
Ružmarina gospodskoga.

Slijedeće se pjeva na napjev *Pomozi Bože.*

Pod onom gorom zelenom,
Crveno cvijeće i modro;
Ko li ga bere, pribjera?
Mare ga bere s drugama,
Meće ga majki na krilo,
A majka s krila na zemlju;
Ni moja Mara ni cvijeće,
Mara je tugja zamjena,
Liepoga Petra zamjena.

Ta se pjesma pjeva svima kućanima redom po krvi.

Bostan ti cvijeće ostaje,
Kom li ga seko ostavljaš?
Il' seki mlagjoj il' starjoj?
Sestrici Kati (*) najstarjoj:
Sestrice Kate rogjena!
Bostan ti cvijeće ostaje,
Timar ga seko, ko i ja!
A kad se stane procvjetat,
Pošalji kitu i meni,
Od tvoga dvora do moga!

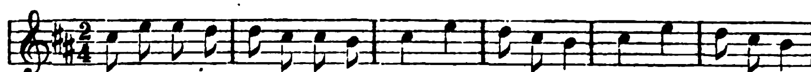
* Ime gjevojke, koja poslije nje najstarija u kući ostaje.

Slijedeća pjesma pjeva se na napjev niže zapisane pjesme *Kakva žurba.*

Pružila se zlatna žica od vedra neba,
Savila se lijepoj Mari za bijela njedra.
U Marinu bijelom dvoru magla se vije,
U Petrovu bijelom dvoru tri sunca sjaju;
Ajde Mare, ajde dušo, da te sagriju!

Ženikov domaćin pozove po kuhaču još i cijeli seoski uzov i sav kućni rod u večer na večeru.

Veličanstveno.

Ćako ženi svoga sina, pa se veseli,
I vas mu se rod veseli, ćako najbolje.

Ova se pjesma pjeva i majki, braći, setram i svim kućanom redom po krvi.

Na mjestima idu djeveri, djeveruše, svatbice, gajdaš, čauš, gdje gdje i kuhač, još na večer u oči vjenčanja k gjevojki te se tamo pogode i plate za nju *vijenac* i *vrata*. — Ovo biva tako: kad oni na večer dojdu, ne budu pušteni u sobu dok ne plate što se bude iskalo za ulazak na vrata, pred koja se metne korito s vodom. Te novce dobije kuhač i kuharica, a za vijenac dobiju dar gjevojke koje su pjevale. Sutra dan voze se ili idu na vjenčanje. Gjevojka ponese sobom u njedrima jednu jabuku, putem se na svakoj ćupriji digne, a to za to, da bude lahkog poroda. Došavši u crkvu, nastoji ona da pri svetčanom obavljanju toga sakramenta momku na nogu stane u znak, da ona bude od njega *starija* t. j. da mu bude zapovjednikom. Vraćajuć se kući, mora gjevojka prva kući stići. Tu opet dočekaju gjevojke novu nevjestu i ostale svatove i pjevaju slijedeće, na napjev *Kakva žurba* . . . .

Eto lete, eto jezde mustulundžije,
Nosi l' te nam dobar glasak od gjevojčice?
Sve je zdravo i veselo kod gjevojčice,
Dajte nama našu drugu u naše kolo!
Da vidimo: il je hroma il je kljakava:
Prošeći se, drûgo Mare, sitno gizdavo!
Tebe gleda stara majka stojeć na nogû.

(To se pjeva roditeljem.)
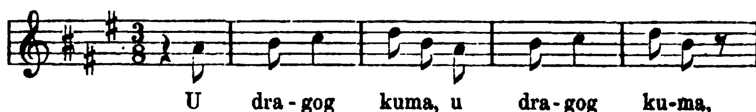
Daruj kolo, dragi kume, i vrijeme ti je!
Ako nećeš darovati, sramota ti je,
Mi ć' mo skinit s konja uzde i uzengjije,
Snaše drûge pulan duhak i adet nam je.

(To se pjeva svim. svatovom.)

Kad su se svatovi sakupili, ide se na ručak, tu se mladoženji opredijeli mjesto, obično uz kuma, gdje će sjesti, ali nesmije pri stolu kapu skinuti, pa ni jesti svatovom spravitih jela, nego se njemu

osobno spravi od bjelog smoka pošten ručak i to zato da nebi vuk marvu klao.

Pri ručku dojdu opet cure, koje su *vijence* pjevale, donesu pozlaćenu čašu punu vina, metnu je pred kuma te pjevaju:

Obiserna brada;
Zlaćena čaša.
Biser se trunji,
U čašu pada.
Popij to vino!
Pa plati to zlato!

Tako idu redom od jednog do drugog svata, a oni svaki ispivši vino plate po nješto. Ti novci pripadaju curam, koje pjevaju.

Pred večer, oprostivši se nevjesta sa roditeljima i kućanima, spreme se svatovi na put, pokle su njene stvari, *ruho,* na kola spremili, a gjevojke pri odlasku slijedeće pjevaju na napjev *Kakva žurba.*

Obazri se drugo Mare, majka te zove!
Kažite joj mile druge, nek me nezove,
Zavede me zelen konjić megju djevere,
Djeveri su tudja braća, za me nemare.

(To se pjeva za njezine roditelje.)

Putem kući budu svatovi na više mjesta u selima zaustavljeni, osobito od rogjaka i prijatelja njezinih i kućanskih, vinom ponugjeni, dok napokon neprispiju u momkov dvor (ovgje dogje nevjesta poslije svijeh stojeć u kolima — da bude zdrava i debela) u komu cure, dočekajući ih, slijedeće, oko jednog prostoga stolca, na komu tanjur bude, okrećuć se, pjevaju:

Eto lete, eto jezde mustulundžije!
Nosi l' te nam dobar glasak od gjuvegije? itd.

sve ono, što i kad dojdu s vjenčanja u gjevojčin dvor, pjevaju — te pokle su svatovi svaki po nješto novaca dali u tanjir, idu u sobu. Na vratima dočekaju kućani nevjestu, uklope joj jedan ili dva kruha da ne bi u novoj kući kruha želili — za tim ide u kuhinju, pročačka vatru govoreć u sebi: *telilo se, ždrijebilo se, pravilo se, kotilo*

se, leglo se itd. (samo ne *rodilo se*) *kao što iskre iz vatre bacaju!*" — pogleda u dimnjak, da joj budu oči u djece crne: prožburka štavu — napoj, kim se krmci napajaju — da bude debela kao krmača, ugje u sobu u kojoj svekar, a ako ga neima, drugi stariji čovjek iz kuće sjedi, te ona sjede njemu na krilo, a njoj opet dadu jedno muško — ako ima, ako ne to žensko, dijete u krilo, malo ga podrži i opredijeli joj se mjesto na komu mora šuteć sjediti i to šuteć za to da nebi opet — vuk marvu klao, i večeraju, a preko večere kum nazdravi mladencem ovako: „Dobro zdravlje kume i mlada kumo! nama dobar napitak a vama kakvi bude žitak"; te oko 10—11 sati idu u *ložnicu*. Tamo idu i svi svatovi pa pošto su unišli u sobicu ili *kućar*, razpravlja najprvo nevjesta mladog si muža od pete do glave sve do košulje, kad mu čizmu ili cipelu skine, udari ga njom u glavu da mu bude gospodaricom, zatim on nju raspravlja te izmolivši njeke molitve, obično gospu pozdrave — legnu, kum im prekrsti noge, pokrije ih i rekne: „Sada dvoje, do u jutro troje!" te svako od svatova baci po nješto novaca na ćebe, koje nevjesta, kad svatovi odu, skupi. Sad ona nastoji muža si s kreveta imati, pokle obično sruši ćebe, te on budući je od kraja, mora se dići, nu dokle je on tu učinio, okrene ona jastuke što gor to dol, da bi se njegova pamet preokrenula; nastoji da bi on prvo progovorio, a toj zato da on prije umre; izvadi na vjenčanju imajuću jabuku, prepolovi, te svako po jednu polovicu pojede u znak, da im budu djeca lijepa kao jabuka i legnu spavati. Megjutim dogje čauš, poodnaša njenih stvari, pa kad se svatovi okupe, javi, da su nevjestine stvari pokradene, da se dakle iskupit moraju, što se i učini. Ona opremivši se ide na vodu — a to bude u svanutak, to idjenje objavi se jednim hitcem puščanim. Poslije toga doručkuju, te idu po selu po *poljevačini*, ona ponese onaj isti koršov, u koji je vode nagrabila, i jedno dva otarka; vode ju djeveri megju sobom a ostali svatovi idu za njima; gdje dogju u čiju kuću, nude kućane ruke prati, da vide da im snaha nije slijepa; nevjesta kako unigje u koju kuću, ljubi sve redom po kući, te hoće zbilja jim na ruke polijevati da peru, što njeko pripusti a njeko ne, i daruju snašu tko kako može; sad se još svatovi ponude jesti u svakoj kući, pa pokle su posjedali za stol, nastoje megjutim kućani od snaše štogod ukrasti, što svatovi poslje iskupit moraju: novci snaši pripadaju. Povrativši se kući, bude već vrijeme i od večere, posjedaju dakle za stol, večeraju, a poslije toga nastane prikazivanje po čaušu, ako nema ovoga po kuhaču, a to je

svako. Za svakim svatom mora se nješto donijeti jela od njegove kuće, tako za kumom: pečeno krme, pogača, pita, dva kolača nakićena, gjerdan i mingjuše — ovo troje pripada nevjesti — kita, koja se od purkavićâ, orahâ, suhih šljivâ napravi, čutura vina; za starim svatom malo manje krme, pogača, pita, kolači, vino, i tako za svimi svatovi, samo ne krme, nego bude druga kakva pečenka od živadi, ili onako komad mesa, te se najprije prikazuje dar s kojim nevjesta *poznaje* (daruje) sve kućane, rod i sve svatove. Dakle kuma daruje ili načinjenom ili samo skrojenom košuljom i jastukom, a tako i starog svata, prikumka (kumov kočijaš) djevere, djeveruše, svatbice, kuhača, kuhačicu, gajdaša ili egedaša i sve one koji su za svatovima donijeli jela *(zdjeljarice)* otarkom, zatim svekra, i svekrvu košuljom; ostali rod stanovi, oplećem i otarci. Kad je to gotovo, onda ide onaj, koji je prikazivao, s tanjurom redom od jednog do drugog svata, da oni sad nevjestu, pokle je ona njih lijepim darom poznala, *poznadu*, a oni što tko može i hoće u novcu dadu, i to se nevjesti dade. Sad čauš odsiječe glavu krmetu, koje je za kumom donešeno i spremi ju. (Ona se mora do nedjelje sačuvati). Poslije toga blaguje što tko može, a megjutim dogje kuhačica vogjena čaušom, na ruku privezavši sirova mesa, a u ruci drvenu žlicu *varnjaču* noseći i drhćući, kano da se je sažgala, da joj dakle svatovi nješto podpore dadu, da se liječiti može. Sad zahtijeva kum, da mlada i mladoženja igraju, da vidi, da li nisu možebit hromi i to svakom svatu napose, oni opet svaki, jer su im lijepo igrali, nješto dadu. Okolo 1—2 sata poslije ponoći idu svi svatovi ka kumu na večeru, ako je u istom selu ili blizu, pješice, ako li ne, ostanu do pred zoru i povrate se natrag, te svako k sebi, jer taj dan nema niko više ništa izim kuhač i kuhačica, gajdaš i čauš, onda se oni časte. U buduću nedjelju budu opet svi svatovi i sva rodbina od obijuh stranaka pozvana u dom momkov na ručak. Pri tom ručku mora jim nova mlada pokazat, da zna presti, premda je nedjelja, i to na novoj prelji, koju su joj djeveri ujedno s ogledalom, nožem i dva vretena kupili — ona opet svakoga djevera otarkom obdari; te se tu vesele i do sutra poslje podne. U drugu buduću nedjelju sazove opet domaćin iz nevjestina doma sav njen i njegov rod, te se opet časte.

KO. BUK. Kada je gjevojka isprošena, zadruga se dogovori koliko će i koga u svatove pozvati. Starješina uzme buraču vina koju okiti maramom, jabukom, kolačem i bičima vunice različite boje (vune nepredene) i ide u kuću od jednoga do drugoga da ih poziva

u svatove. Prvi, koji mu se obeća, prima ga u kuću i popiju onu buraču vina sa kućanima, a drugoga mu natoči u istu buraču, na koju pridoda ili maramu ili vunice ili što drugo; starješina se oprosti i pogje k drugome, i tako kod svakoga biva. Kada je dovršio pozivanje, povrati se doma i darove primljene ostavi da svatovi ponesu mladoj nevjesti.

Kada ugovoreni rok dogje da se po gjevojku ide, ako je ona iz drugoga sela, još pri večeru okupljaju se. Svaki na svome konju dojaši, nazove dobru veče i izpali iz pištolja. Kada se svi okupe, starešina zapovedi da se sofra postavi, oko koje svi svatovi zasjedu večeraju i dogovaraju se kako će u jutro po gjevojku. Kada svane, napiju se rakije, pojašu na konje, ponesu sa sobom pečenoga brava, hljeba i nekolike burače vina, koliko sebi za poputinu toliko da i donesu u kuću mlade nevjeste, te pucajući iz pištolja i pjevajući dogju pred nevjestin dvor. Tada starješina gjevojačke kuće i ostali zadrugari dočekaju ih pred dvorom i pitaju šta traže, a oni odgovore, da traže svoje čeljade koje se ondje u kući nahodi i koje su izprosili za svoga momka; tada ih starešina zapita: jesu li donijeli što je ugovoreno, jer da im neće bez toga u kuću dopustiti. Oni odgovore da jesu, i tada iznese se jedna stolica po kojoj naredaju ugovorene i donešene stvari t. j. nove jačerme, kape, marame, i tomu podobna. Kada svak svoje primi, starešina iznese bukaru vina o kojoj visi marama i jabuka i nazdravi svatovskom vojvodi. Vojvoda primi bukaru zahvali se starešini, napije starome svatu ili debelome kumu, koji je stariji po godinama, skine maramu i jabuku, a bukaru daje komu je napio, i tako redomice svatovi se napiju iz one bukare i kako koji napije izpali se pištolj i u kuću ulazi. Prvo nego se dalje pogje s pripovjedanjem treba kazati: ko su svatovi i kako častnike njihove nazivlju. Svatovskim vojvodom biti mora obično ili ujak mladoženje ili nećak starešine ili zet. Djeverom mora bit mladoženje rogjeni brat, ako ga nema tada biva ili stričević ili tetić, koje takogje braćom nazivaju. Ostali svatovi bivaju, kako se starešini bolje svidi. Svatova bude manje ili više kako su kuće bogatije ili siromašnije. Kada se bogataš ženi, svatova bude po 10 ili 15 i ovako ih nazivaju: svatovski vojvoda, dva djevera, debeli kum, prikumak jedan ili više, pirov ćaća, stari svat, i čauš. Ovaj posljednji mora biti osobito oprezan, mudar govordžija, svatove napominjati na dužnosti i paziti da se sve u redu izvrši, čauš za svoj znak nosi drvenu batinu nakićenu maramom ili dvijema. Prvo nego starešina izigje bukarom vina, *pirnice* t. j. kućani upi-

taju svatove: bi li oni poznali svoje čeljade koje traže; svatovi odgovore da bi; tada izvedu kakovu babetinu i zapitaju: je li ono, svatovi odkažu da nije, i tako izvode redomice dok ženskih teče, naposljetku izvedu nevjestu već iz gjevojačkoga na žensko odjelo preobučenu, tada svatovi poviču: „to je!“ tada ju pirnice ture od vrata megju svatove; dočeka ju jedan djever pod svoju crvenu kabanicu; tada starešina iznese rečenu bukaru vina. Kada su u kuću unišli, svatovski vojvoda vadi jedan po jedan dar za nevjestu, koje je starešina sakupio pri zvanju svatova; nevjesta pokloni se do zemlje vojvodi pri svakom daru i dar poljubi. Kada se to dovrši, nevjesta, koju od tada nazovu *mladom*, pokloni se vojvodi, poljubi ga u ruke, mnogokrat u lice i u njedra, i opet mu se pokloni; tako čini sa ostalim svatovima, a osobito sa djeverima, po tomu išto učini sa roditeljima i ostalom domaćom čeljadi i sa svima koji se tu prigode. Valja još primjetiti da se svadba nerastane. Kako mlada dovrši cjelovanje, svi svatovi sa starešinom i muškim odraslim pirnicama zasjedu za jednu sofru, a mlada i dva djevera za drugu, jedu i napijaju različite zdravice, poslije toga čauš, kad vidi svoje vrijeme, batinom lupa i zove svatove da se polazi. Mlada sa djeverima prva ustane, roditeljima se klanja, celiva, proštenje i blagoslov pita, kada se sa svima ostajućim tako prostila izagje pred kuću sa svatovima, a za njima pirnice iznesu dvije bukare pune vina i u trećoj samo malo; tada starešina upita debelog kuma: čemu voli ili gradu ili varošu ili selu? debeli kum odgovara: da je u gradovima pazario, kroz varoši prolazio a na selu se rodio, te da selu najvoli i pri tom upre u bukaru koju drži da je prazna; ako pogodi dobro je, jer izpiju ono malo vina i polaze, ako li pak nepogodi u tome slučaju moraju ispiti pune dvi bukare, i tako se opiju i putem moraju ispred više kuća prolaziti, još gore jer ih pred svakom dočekaju bukarom vina i svaki mora napiti se. Kada dogju kući, mladoženja svih ih pričeka, sama starešica ostane u kući sjedeći na vrh pročelja: unigju mlada i djeveri; i tobož da mlada odma počne baviti se s domaćim poslima, počne vatru sjarkati i zvati djevere da joj pripomognu, tad turi ugarke pod domaćicu koja se skoči, i mlada joj se klanja i ljubi, a tako i ostalim osobama, osim jedinoga mladoženje, koga samo u ruku u znak buduće njene pokornosti poljubi. Tada večeraju mlada i djeveri za jednom stolicom, a ostali za drugom pjevaju i popijaju. Po večeri mlada spava megju djeverima a ostali kako mogu.

Rano jutrom mlada ustane, pomete kuću i dvore i vode donese;

kako koji svat ustane, mlada ga pričeka i vodom polijeva da se umije, po tome donese mu na tanjiru slatku rakiju, koju popije i na tanjir baci kako koji po nekoliko komada srebrna novca. Po tome odprave se u crkvu na vjenčanje; ponesu za popa kuraću vina, jedan hljeb i pleće pečeno, kum plati vjenčanje i popu ostane marama kojom je pri vjenčanju vezao ruke zaručnicima. Na povratku dočeka ih sofra, koja se podulji do same noći. Kada se unoći, navale svatovi na mladoženju da polazi u ložnicu, tamo ga odvedu i obučena legu, po tome djeveri dovedu mu mladu; tada on ustane i sjedne na krevet, i mlada mu obuću sazuje, tako opet i gjuvegija mladoj učini, poslije toga djeveri se uklone i odnesu svijeću. Dok se to zbiva nataknu kokoš na ražanj, odnesu zaručnicima pjevajući zovu njega po imenu i kažu da mu nose *kokorošicu* da sa mladom okuša pridodajući:

Okreni je, prevrni je,
Dva tri puta do zore,
Da te braća ne kore!

U zoru mlada ustane i radi kao i prvo jutro. Danom biva sofra, pri kojoj mlada nosi na tanjiru čašu vina megju djeverima koji pjevaju:

Evo snaša dar donese,
A dva gleda da odnese —

i svaki mora se napiti i mladu darovati. Pri ishodu dana čauš, koji je vazda šalu zbivao i batinom lupao, počme vikati da su došla doba od rastanka. Tada mlada uvijek megju djeverima, na golom dugom nožu donese darove svatovima i svakome daje što je odredila, klanjajući se i ljubeći ga; po tome jedan po jedan ustaju i polaze svak k sebi. Mlada sa gjeverima svakoga isprati do pred dvor, konja mu prihvati, klanja mu se i ljubi ga, a on ako mu vino dopusti zaigra konja i polazi. Dva djevera, ako nisu iz iste kuće, posljednji polaze, mlâda ih isprati kao i druge, te onda sama utrči u kuću. Mlada za više mjeseci svakome se klanja i ljubi, ako nezatrudni; u takovom slučaju zabranjuju da se klanja misleći da bi mogla zametnutom čedu kvara nanijeti.

ᴄᴇᴛ. Kad svati dogju po gjevojku, onda se ona sakrije; i ako će je naći valja da bratu dobro plate, da im je izvede, i u njihove ruke preda, jer bi se mnogo namučili dok bi je oni našli; tako isto i nepuštaju jih odmah u kuću, nego pitaju najprije pred kućom: može li se prenoćiti (ako je večer, a pridaniti ako je dan); a tac gjevojčin ih pita: odaklen su, gdje idu, koga traže, i još po-

tle nekih prepiranja pušti ih u kuću. Poslije nego li nagju ili nego li jim se dade gjevojka, oni su mnogo veseli i onda se počme, da se jede i pije, da se razbija posugje po kući i da se krade, što se može odnijeti. Cura, uz sve vrijeme do polaska stoji uz mater ili brata ili drugarice mnogo brižljiva. Malo prije nego li će ju povesti, pita u otca proštenje a tako isto u matere, i onda je oni sasvim predadu mladoženji a ovaj gjeveru, i tada se upute kući sa curom pjevajući. Kad dogju i dovedu gjevojku mladoženjinoj kući, onda ona baca jabuku preko kuće, pred kućom redi žito (no ne svakgje) i ljubi kućni prag i tek onda ulazi u kuću, gje opet ljubi priklade, pa onda svekra i svekrvu. Tada se započne pir i traje po tri četiri dana. Cura za ovo vrijeme uvjek uz djevera stoji i s njim se razgovara i on je nudi da jede (jer su obično mlade neve stidne), ona čim se počme nazdravljati pa sve dok se god nesvrši stoji na nogama; onda sve svate ljubi, no prvo nego li će koga poljubiti pokloni se, obično ljubi muške, pa da je i mladić od 10 godina. Djever je prati u ložnicu k mladoženji, i prvo nego li će je u ložnicu odpratiti, ona pita u svijeh proštenje i sve redom izljubi; poslije jednu uru i pô nose jim *povečerak*, i obnoć ili više puta plače i gdjegod im načine da padnu s kreveta. Sutra dan u jutro mlada s gjeverom igje po vodu i tu ostavlja jabuke i donese vode, pa sve svate poljeva po rukama, a za tu *polivačinu* oni ju plaćaju novcima; a tako isto i kad dar dijeli, kupi joj se novac, jer kažu: *„neva je dar donila, al gleda da joj se dadu dva“*. Kad se vjenčavaju, pa ako je podaleko crkva od kuće mladoženjine, nagje se, da se neće vratiti onim istim putem kojim su i došli od kuće, nego drugim, jer se boje uroka.

MAK. Na svadbi bivaju četiri vrste osobâ. 1. mladoženja i gjevojka; 2. njihova rodbina; 3. svatovi; 4. zvanici — gosti. Domaćin kuće gjevojčine zove srodnike, prijatelje i susjede, a domaćin *gjuvegljijeve* kuće zove svatove i ostale goste i srodnike. Svaki koji dolazi na svadbu, donosi dar *zaoblicu* i po njekoliko kolača hljeba. Svatovi se pozivlju i naznačuju se što će koji biti na jednu nedjelju dana prije svadbe, a skupljaju se na svadbu kod gjuveglije, ako su iz istog sela u ponedjelnik, ako su iz daleka u nedjelju veče, osim djevera, koji ako nije iz iste kuće, no drugi kakav srodnik, mora da je u svatovskom odijelu još u nedelju pred vjenčanje, jer treba da ide po gjevojačku skrinju. Kad djever dogje po skrinju, gjevojka ne nahodi se doma, ona je po komšiluku, te se pozdravlja sa rodstvenicima i komšijama. Oni je darivaju, po moguć-

stvu, ili novcem ili kakvim komadom odjeće i obuće. Vjenčanje biva svagda u ponedjelnik u podne. Kad su na okupu svi svatovi kod gjuveglijine kuće, tad se upute kući gjevojčinoj svojim redom. Prvi pred svatovima ide svirač a za sviračem *bukljijaš*, on svagda biva dijete od 10 do 15 godina, na ramenu nosi *buraću* vina, kolač (hljeba) i pečeno pleće mesa. Za buklijašem ide *barjaktar* s barjakom, za barjaktarom stari svat koji upravlja sa svatovima, za njim *kum*, za kumom *gjuveglija* (mladoženja), za gjuveglijom *djever* a za djeverom idu jedna ili dvije engjije, koje bivaju obično sestre ili rodice mladoženje. U bogatijeh bivaju po dva stara svata. po dva kuma i po dva djevera, a kadgod za barjaktarom ide i po nekoliko svatova koji nikakvu dužnost ne vrše, i prosto se zovu *svatovi*. Svatovi treba da su odjeveni u svečanom narodnom odijelu, da im preko ramena visi crvena marama, a za kapom zagjeven cvijet, i po dvije puške za pojasom. Mahrame se objese kad izlaze iz kuće mladoženjine. Kum plaća sve što treba za crkovnu službu, samo gjevojka sveštenika daruje mahramom na vjenčanju, i još je njegova dužnost paziti za mladoženjom da mu pri trpezi daje jelo i piće i kad ih buklije sretaju, jer mladoženja u taj dan ne smije ništa raditi, a nesmije ni puškarati kao što to rade svatovi: tu istu dužnost imaju djeveri glede gjevojke. Na putu kući gjevojčinoj puca se, igra i pjeva. U Primorju svatovi idu pješe, zbog blizosti, a ako je daleko tada brodom. Kad svadbena svita prispije blizu kuće gjevojčine, tada se odvaja *gjever* sa *engjijama* i oni ide kući nevjestinoj, a ostali svatovi k crkvi i tu ga čekaju dok dovedu nevjestu. Kad se djever približi kući nevjestinoj, tada se ona zatvori u kuću sa nekoliko gjevojaka, na vratima kuće stoji domaćica, ili brat nevjestin i pušta jednu po jednu gjevojku pitajuć djevera: „jesi li po ovu došo?“ On sve odgovara da nije nego da on drugu traži, i na posljetku za odkup izvedu mu pravu, ili se, ako su dva gjevera, jedan kradimice uvuče u kuću s drugijeh vrata, i nagje nevjestu te ispali pušku i zaviče: „ovo je, po koju smo došli!“ Tad djeveri zasjednu za trpezu, okuse štogod i napiju se te onda se upute s gjevojkom crkvi. Poslije vjenčanja, pred crkvom nevjesta izljubi svatove, i opet istim redom upute se kući nevjestinoj. Kad se svatovi sa vjenčanja vrate kući nevjestinoj, tu zasjednu; koliko god jela na trpezu dogje, svako pozdrave pucanjem iz pušaka, obično gozba traje do pred veče, ako je blizu do mladoženjine kuće i upute se kako će u sumrak prispjeti doma. Kad odlaze svatovi, tada gjevojka ljubi u ruku oca i mater i pita blagoslov, koji kad

primi tad se ljubeći oprašta sa svima rogjacima, i gjuveglija mora da pita blagoslov i da poljubi oca i mater nevjestinu. Pri odlasku mora da se opremi buklijaš, kojemu se opet nadolije burać s vinom, dade pleće mesa pečena i nekoliko kolača hljeba i pred kućom čeka jih buklija. Otišavši od kuće, braća ili srodnici gjevojčini prate svatove pucnjavom, i običaj je da izazivlju jednoga po jednoga od svatova, koji su dužni odgovorati im na *jabuke* t. j. puščano pucanje. Ako kome od svatova škrokne puška, tada mu se rugaju, kao što se nadmeću i u pucanju i jedni druge izazivljajući sve dok god neumaknu. Putem kući, gdje god progju mimo kakve kuće sretaju ih s buklijam, gdje se ispija vino sa raznim zdravicama. Kad se napokon približe domu mladoženje, tu ih dočeka kolo pred kućom s pjevankom i svirkom, a na vratima od kuće čeka domaćica s djetetom muškim u naruču, koje predaje nevjesti; ona ga zagrli i š njim ulazi u kuću, u znak da bi muško dijete rodila. Kad su već svatovi u kuću ušli tad jedna od engjija izlazi i u kolo baca smokve, mjendele i orahe, a kum po mogućstvu novaca. Poslije toga zasjednu na večeru i vesele se kadgod sve do jutra. Iutrom prije zore mora da se novo dovedena nevjesta odvede na vodu, i kad se vrati ljubi svatove, no oni se nedadu, i rugaju se s onim koga poljubi. Zatim ona polijeva svatovima ruke da se umiju, a svaki je dužan dati po koji novac za *umivačinu*. Kad su poručali i opremili se, tada svi kao u jučerašnji dan idu u crkvu, ali drugi dan svadbe mladoženja može pucati ponajviše, u utorak ga nagone da puškara. Poslije crkve vraćaju se kući na darove, koji bivaju košulja, mahrama, bječve, pojas, kojeg je ona sama splela; za dar darivaju svatovi u novcu gjevojku, prema primljenu daru i prema svome mogućstvu. Kada se svrši dar, tada se jedan po jedan svat oprema kući sa raznim jelima. I tad se drži da je svršena svadba, koja traje tri dana za mladoženjevu kuću, a jedan za nevjestinu. Od jelâ svadbenih običaj je da se u komšiluku šilje svakoj kući po koji komad, u znak susjedske ljubavi. Novo dovedena nevjesta tri nedjelje za sebice treba da se oblači u svadbeno odijelo i tako da u crkvu ide. U prvu negjelju odlazi u pohode mladoženja kući nevjestinoj, gdje mu objese pjevca o kakvom drvetu i on ga gagja iz puške, dok ga nepogodi neulazi u kuću, a kući mladoženjinjoj druge nedjele dolazi mu tašta i donese kugjelju nevjesti sa darovima. Kad rodi prvo dijete, tad takogje dolazi joj majka i donosi povoj i pelene za prvorogjeno dijete; i tijem se svršavaju svadbeni poslovi i obredi.

KON. U oči dana svadbe dolaze svatovi u mladoženjinu kuću gdje ih goste. Odtale se upute put kuće nevjestine a megjutim se upute i iz nevjestine kuće gosti s njevestom put crkve; ali se oni i neodaleče mnogo od kuće, kad eto mladoženjinih svatova njima na susret, te svatovi mladoženjini najprije počmu nagovarati i moliti pratioce nevjestine da im odadu nevjestu a zatim kad neće da im je dadu, tad se učine kako da će je ugrabiti, a njezini je nedadu dok se poslije duga razgovora ne dogovore da će im je dati u crkvi, te da će do onamo oni zajedno ili i jedni i drugi. Nevjestu prate samo muški a i mladoženju. Megju svatovima ima svaki svoju rolu: *stari svat, djever, kum, domaćin* itd. ali ima kadgod i *pustosvatica*. Poslije vijenčanja idu svi zajedno s nevjestom kući u mladoženje, gdje ih čeka pir, na kome, osim goščenja, pjeva se i igra se do mile volje. Osobito pjesme i napitnice, kojih ima veliko mnoštvo, udešene su većinom uprav za take prigode. Ali prije nego počme pir, igraju okolo ruha nevjestina s osobitom pjesmom i na ruho ili na struku, kojom se pokrije ruho, bacaju gosti novce, i to je neograničena svojina nevjestina. Nevjesta na piru ne ije ništa nego meću kosti preda-nju. Kad je večera dovršena, gosti još ostaju pri stolu a zet i nevjesta odlaze u sobu, zatvore se tamo, a gosti jim pjevaju pred vratima i kolo igraju. Pošto su poigrali, vraćaju se opet gosti za stó i tu ispijaju, pjevaju, i goste se do pred zoru. Tad dalji prijatelji odlaze a svojta ostaje cijela tri dana. Za prve dvije nedjelje nevjesta neradi skoro ništa. U bližnji praznik ova ide na misu s drugim ženama od kuće ili od susjedstva i dariva svakoga, ko joj god čestita.

H. C. B. Glavni obredi pri ženidbi kako u gjevojke tako i kod djetića bili su Vukom naštampani u „Kovčežiću" sve i sva, držeći se samo risanskoga običaja, koji mu je opisan našim dopisnikom. Ali dodaje dopisnik, da u „Kovčežiću" nije sve kazano ob obredu kad ide nevjesta u ložnicu s mladoženjom, pa da će to što je tamo propustio ovgje pridodati. Kad se nevjesta dovede u kuću, prve dvije tri večeri (i to dok se još nekolicina od svatova namjeraju u kući) leži s njome djever, koji je obično brat mladoženje ili rogjak, ali se ne svukuju nego onako kao što su obučeni, pa poslije jednu ili dvije noći spava š njome zaova (sestra mladoženje) ili jetrva (žena brata mladoženje); pa kad svekrva zabilježi dan, u koji hoće ona da joj sin leže s nevjestom, onda ona onu večer leže s njom, pa okolo dvije tri ure noći, pošto čuje da joj je nevjesta zaspala, polako se digne onako u tmuši (jer nigdje ne gori svijeća pošto

svak leže) pa polako probudi sina, te ga pošlje kod nevjeste, blagoslovi ga da mu bog da š njome sreću i lijepoga muškoga poroda, a on mater poljubi u ruku i otide te polako uza nju leže. Obični su dani zabilježeni: u nedjelu večer, u četvrtak *dobar početak, u utornik dobrotvornik*. Više se puta dogodi da noćno pobježe nevjesta od mladoženje, kao bajagi da je ljucke krvi i da se je postigjela, ali je u jutro svekrva prilično savjetuje, pokara i ukori da to nevalja tako, jer je pred Bogom g ehota, zato što se ljudi žene da imaju djece. Ovaj se običaj još sačuvao, može se slobodno reći kod dva dijela stanovnika, sva tri predijela o kojima je ovgje riječ, ali se primjetno počeo kolebati kod mnogih kuća.

H. K. Domaćin kuće gjevojčine poziva na svadbu srodnike i prijatelje i susjede, ali ne svatove, a domaćin mladoženjine kuće pozivlje osim zvanikâ i svatove. Svi zvanici donose po kakav dar u *jelu i pivu*. Svatovi se skupljaju u oči svadbe, zvanici pak u dan svadbe. Svatovi se skupljaju u mladoženjinu kuću gdje se goste; a sutra dan u jutro poslije predručka upute se kući gjevojčinoj. Megju svatovima jedan je *stari svat* koji upravlja svijem. On se izbire najviše iz ljudi vještijih u govoru, da bi mogao obavljati napitnice, čestitanja i pozdrave. Drugo mjesto megju svatovima zauzimlje vojvoda: znak njegove časti jest perjanica, zagjevena za kapom. Za vojvodom dolazi *prvjenac*, on vrši službu vjestnika, on na pr. ide te navješćuje gdje treba da idu svatovi; *barjaktar* samo barjak nosi pred svatovima; djeveri se bave najviše gjevojkom, oni je čuvaju, nose što joj od potrebe, te su neprestano uza nju da je dvore; *kum* ima posla samo u crkvi. Svatovi uputivši se put gjevojčine kuće, kao i obratno, vazda pjevaju, pucaju i vesele se. Putem koga god sretaju nude ga pit iz tako zvane buklije, koju nosi ili prvjenac ili osobiti *buklijaš*, ali zato i oni, kad prolaze mimo kakvu kuću, nude pićem a ako je dalek put onda im jesti daju: u slučaju te bi buklija izpražnjena bila, napunjaju je gdje se god trefi, to svak čini s najvišom pripravnošću i razumije se, bez ikakve plaće. U prijašnja vremena kad bi se slučajno sreli dvoji svatovi, neće jedni drugim s puta da svrnu, nego je često i do boja dolazilo. Sad toga nema. Kad su se približili gjevojačkoj kući, kako je kazano, prvjenac ide navjestiti da su svatovi blizu, i tu vjest predaje starom svatu, tako zvanom od doma. Svatovi neulaze odmah u kuću, nego sjede pred kućom kad je lijepo vrijeme, tu ih ugoste rakijom i kafom. Kad u kuću uljezu djeveri, idu da gjevojku opreme, ostali svatovi sjedu na ručak, kada zovu i narešenu

gjevojku. Pri kraju ručka biva roditeljski blagoslov: prije oca pa matere. Blagoslov se daje s čašom u ruci i tu čašu nevjesta čuva dok je gogj živa. Poslije toga odlaze s gjevojkom put kuće mladoženjine, gdje je prije bivalo vjenčanje a sada idu obično u crkvu, ako nije predaleko; s gjevojkom svatovi nose i ruho njezino. Ali prije nego iznesu ruho, mladićak kakav, brat ili rogjak nevjestin, sjede na skrinju i neda je dok ga nedaruju sa nekoliko novčića. Kad se gjevojka nekoliko udaljila od kuće, prizivlju je mati, otac ili brat i kažu joj: „ajde s bogom, sretan ti put!“ tad ona treba da se obrne (da bi se njezina djeca uvrgla na ujake). Kad se približe kući mladoženjinoj, tad ide prvjenac da navjesti dolazak svatova, a gjevojke i mladići tada uhvate kolo u oboru mladoženjinom, i igrajući pripjevaju starom svatu, vojvodi, djeveru i ostalim, za što oni im bace jabukâ, smokavâ kadgod i novaca. Nevjestu pred kućom sreta mati mladoženjina i daje joj muško dijete i ona ga okrene dvaput oko svoje glave, to znači, kažu, da bi ragjala mušku djecu. Zatim iz kakva suda prosiplje žitom kućni krov, u znak obiljnosti zemaljske. Kad u kuću ulježe, stâne je u osobitu sobu sa djeverima do vjenčanja. Poslije vjenčanja biva ručak, pri kom se ispunjaju neizbrojne zdravice, ne samo mladoženji i nevjesti nego i svim svatovima. Na ručku gjevojka preko gjevera dariva svatove. Poslije ručka biva umivanje svijuh svatova i gostâ, i svak daje poljevačinu u novcu ili u kakvom komadu zlata ili srebra n. pr.: prsten, brnjice itd. Što se polijevačine skupi, to sve ide nevjesti. Zatim nevjesta ljubi sve svatove u ruke, počamši od staroga svata pa druge po dostojanstvu. Megjutim približi se i veče, razilaze se i gosti i svatovi, osim koji su iz daleka te ostaju do sutra. Ni prvu noć ni njekoliko slijedećih nevjesta nespava s mužem, nego s djeverom ali tako kao da bi mu sestrom bila. U Crnojgori u opće radi siromaštva netraje svadba više jednog dana.

LJUB. Dopisnik nemože da se opomene svijeh. Gjevojka, koja pogje na vjenčanje, ljubi u ruku oca i braću, poljubi naćve, ognjište i prag doma svoga. Kod mladoženje sipa neko žito i baca u kolo koje igra, ili bacaju megju sakupljeni svijet jabuku, krušku ili dunju, u kojoj ima po koji novaca od 20 para ili groša, pa se oni onamo jagme, ko će to uhvatiti.

GURG. Tri dana prije svadbe iskupe se gjevojke pred kuću mladoženje i pjevaju. Toga dana u veče dolazi stari svat s barjakom i javlja se iz daleka mećući iz pušaka; on tu ostaje na večeri. U oči praznika opet se skupe gjevojke kod mladoženje: tu biva veselje

do neke dobi noći. Sutra dan mladoženja do dolaska starog svata sjedi u košari. Poslije se izvede okićen peškirima, podvezicama i ćarapama a izbaca pištolj. Gjevojke mu na to odpjevaju pesmu što je zato spjevana. Onda se mladoženja ljubi najpre s ocem i majkom a poslije redom i s drugim svatovima; poslije se pije i igra i spremaju ih za gjevojku. Mladoženja prvi pred svatovima jaše konja, a kad dogje gjevojačkoj kući, ljubi se s babom, i kad se skida ona mu podmeće raonik. Odatle, pošto popiju po jednu čašu i odigrajü koju igru, idu na vjenčanje, a s vjenčanja mladoženjinoj kući. Kod kuće mora nevjesta oko svekrve, koja na stolicu sjedi i sito s pšenicom drži, tri put obići, ako je na konju s konjem. Zatim sigje s konja, ugje u kuču i tri put oko vatre obigje, megjutim čauš, ili kako ga ovgje zovu *lažlja*, obara stolice i rastura glavnije s vatre, a mlada mora da diže stolice i da razbacane glavnje pokupi i uredi. Veselje se poslije ne prekida do mraka. Prije nego što će mladoženja poći s mladom u ložnicu, pjevaju mu gjevojke pjesmu zato naročito. Veselje traje poslije još dva dana. Kad je gjevojka oteta ili dobjegla momku, onda pošto je momak doveo ili oteo, izbacuju se tri puške za znak.

STA. PA. U oči svadbe dogje kod Srbalja jedan čovjek i jedna žena, koji dobiju ime *krokalo* i donesu u kuću gjevojke različita jela kao: brašna, soli, mesa, vina, paprike itd. Kod Slovaka dolazi mladoženja i kum, kojega *starej* zovu, i dogovaraju se u koje će doba sutra vjenčanje biti; i onda se voze gudeći u gusle kroz cijelo selo za znak, da su sutra svatovi. Kod Srbalja na dan svadbe sprema se u kući nevjeste jelo za svatove i momak dolazi s njegovima gostima po mladu, koja se od svijeh roditeljâ s plačem oprašća, a druge gjevojke pjevaju joj različite svatovske pjesme, a gajdaš (diplar) svira sve do crkve, gdje se vjenčaju i u mladinu kuću vraćaju i tamo jedu i piju, dok vrijeme nije, da mladu kući vode. Kad dojdu u mladoženjinu kuću, metnu korito jedno na vrata a kuharica drži *varjaču* t. j. veliku žlicu i neda nikome preko praga dok neplati prelaz u novcu. Kad su u kuću došli, sjednedu za postavljene stolove, na kojem se već jelo nalazi, i niko nesmije bez dozvoljenja s mladom govoriti. Poslije večere nastane igranka, gdje svaki, koji s mladom igrati želi, po nekoliko novčića kumu platit imade, koje novce on, kad igranka prestane, mladi preda. Kad su se do neke dobe noći proveselili, onda u najboljoj igri uteče mlada, koja s mladoženjom igra, š njime na tavan spavati; gdje im postelja pripravna stoji. Prije zore ustane mlada s momkom

i počisti sve oko kuće i u kući, i ljubi se sa svima zadrugarima. Vjenac nosi gje i gje i cijelu godinu.

Kod Slovaka dade se za znak, da je vrijeme za vjenčanje, zvonenjem zvona. Onda ide momak sa svojim gostima od kuće uprav u crkvu, plesajuć po putu, pa makar blata do koljena bilo; isto tako ide mlada sa svojim gostima u crkvu i plesaju uz gusle. Kad su se vjenčali, idu opet svaki svojoj kući. Pred noć dojde mladoženja sa svojim gostima isto tako plesajuć i jednu bundevu noseć k mladinoj kući, bacaju tu bundevu u vrata, da im gospodar kuće otvori, koji ih opet s prućem od od onud ćera. Kad su dopust ulaska dobili, onda večeraju, igraju i odvedu mladu, i opet tamo jedu i piju, dok mlada s mladoženjom neuteče na tavan spavati. Sutra kad ustaju, bacaju svi gosti, koji su ongje, šešire na njih i svakojake nemoralne riječi im govoreći. Oko deset ura ide mlada s mladoženjom u crkvu i tamo jih sveštenik blagoslovi.

STROŠ. U oči svadbe skupe se svatovi u kuću mladoženje na večeru a sutra dan rano na doručak; ako su obadvoje mladenaca iz istog sela, ide domaćin, *stari svat* i *čajo*, kog ovde *kapetanom* zovu, u dom nevjeste, da ju obuku u ruho, što joj je mladoženja kupio, i tu mora dudaš, ili koji drugi muzikaš biti, kum pako s ostalima svatovima doprate mladoženju do crkve na vjenčanje. Poslije vjenčanja ide mladoženja svojoj, a mlada svojoj kući. U podne bude ručak svatovski u nevjeste u kući, za koji se kuća mladoženje mora skrbiti; pred večer voze nevjestu kroz cijelo selo i svi svatovi š njom voze se u dom ženika, tamo *čajo* skine nevjestu s kola i spusti ju u trijem kućni, tu ju dočekaju žene s kašikom meda, koji ona liznuti mora, za tim sjedne svekrva (ako je živa) na visoki sto, posadi nevjestu sebi na krilo, ovoj opet na krilo posade najmlagje muško dijete koje mlada peškirom daruje i poljubi, zatim vode mladu tri puta oko vatre u kuhinji, koja požaračem vatru miješa, te čestita kući: koliko iskri iz vatre izagje, toliko da bude svake vrsti marve, i tad istom unigje u sobu. Kad svatovi počnu večerati, tad mlada ništa nejede (kao i momak što o ručku u nevjeste kod kuće sjedi za trpezom i puši) nego dvori kuma i starog svata, stojeć strag nad njima i ruke raširivši. Kad se večera dovrši, ide mladoženja s mladom u ložnicu (ovde zovu *pojatak*). Ali ovo lijeganje nebiva bez svjedoka, t. j. stari svat i čajo i djeveruša idu sa svijećom u pojatak, te onde mora mladoženja najprvo momka svući, zatim on skine nakit s glave nevjeste, te joj kosu na glavi rasplete i ostalu odjeću š nje poskida, najposlije kleknu oba-

dvoje, bogu se pomole i legnu u ložnicu, čajo jih oskropi svetom vodom, i pokrije ih pokrivačem, i svi se odande udalje. Sutra dan u svanuće čajo tri puške izbaci na vratima gje su mladenci da jih probudi, jer prije nesmiju ustati, tada uni[s]av djeveruša u pojatak zavije glavu nevjeste, a čajo ju opet oblači. Tako obučena nevjesta mora dočekati svatove na doručak, i svakog redom u obraz poljubiti te ju zato svaki daruje jednim novčićem. U pol dana idu svatovi i mladenci k starom svatu na ručak, kamo malo prije otigje nevjesta s djeverušom, dočeka jih i ljubi, tako isto na večeru idu kumu. Poslije večere dojdu u dom mladoženji, gdje se dijèle kućanima i svima svatovima darovi, koje je nevjesta donijela, kome košulju t. j. ljudima i ženami u kući, isto tako kumu i starom svatu, svatovima pak po jedan otarak, ili po komad tkanja, svaki ju zato primjerno daruje ili novcem ili suknjom ili lijepom maramom.

ZEM. Kakvi su glavni obredi pri ženidbi to je dopisnik obširno i potanko opisao u „Arhivu za povj. jugoslav. knj. II. od god. 1852“ pod naslovom: *Običaji kod ženidbe* (334—360). Mala je i neznatna razlika u tom izmegju Slavonije i Srijema, a tako isto mala je razlika izmegju sljedbenika istočne i zapadne crkve. Po gradovima ipak uvukli su se strani običaji koji kao moljac u suknene haljine rastočavaju malo po malo običaje narodne.

DOBR. U oči svadbe sazove nevjesta svoje bivše drûge *na noćište* t. j. da čuvaju vrata nevjestina da ju neukradu. Sutra dan, kad su svatovi iz svekrove kuće došli, zatvore drûge nevjestu u sobu, *ručnoga djevera* dužnost odkupiti ju, jer te drûge stoje na vratima i nedadu nevjestu, dok djever 1—2 for. neplati, za tim ugje djever unutra i nevjesta pripaše mu peškir. Za tim dogje brat nevjestin, uzme ju za ruku, izvede je i predade je kumu. Pri tom pjevaju druge: „*Izvedi mili brate milu sestricu*“ — „*Ja bi je izvo, ali me je žao!*“ itd. Poslije toga sjednu svati doručkovati a za tim se spremaju za vjenčanje, kad su već gotovi, dogje otac i mati nevjeste tu pjevaju svi: „*Oproštaj ište* (ime nevjeste) *od svoje majke, od svoje majke, od roditelja!*“ Tu se izljube i zatim odu u crkvu. Na putu k crkvi pjevaju, podvikuju, gajdaš svira *svatovac*. U crkvi na mjesto gdje mladoženja stoji rašire jedan ćilim i na glave metnu im preveze (koje kum, stari svat i djever kupe) te im ostaju na glavi sve dokle se vjenčaju. Poslije vjenčanja idu opet natrag k gjevojčinoj kući tako isto kao što su i došli. Tu ručaju veselo do pred veče, zatim počnu se spremati da k mladoženjinu domu idu. Pred što će poći tu opet nevjesta od roditelja oproštaj ište, i tako pla-

ćući se rastanu; ali otprate gjevojku i svatove nekoliko kola gjevojčina roda dobar dio puta, za tim se opet oproste te rod natrag ide, a svatovi s nevjestom produžuju svoj put. Usput pjeva se, podvikuje se, utrkuju se a kad oblizu kog sela dogju susrete ih nekoliko kola momkova roda te ih pozdravljaju, u selo kad dogju nema više trke i vragolije kao putem, nego kroza selo lagano idu. Kad su stigli u momkovu avliju, tu donesu mladi jednoga junca ili krme ili drugu kakvu životinju da ju *rovaši*, a poslije toga dadu joj jedno dijete od 1—2 godine te ga opaše sa pantljikom ili ne sašivenom košuljom, izljubi ga i da ga opet natrag. Poslije skine svekar ili ko drugi snašu sa kola; koja je svekrva bogata, ta prostire od kola do sobe platno, kad je na platno stala dadu joj pod svako pazuho po hljebac i u ruku po staklo vina, sada po tome platnu ušeta snaša u kuću a svatovi pjevaju:

Prostiri platno, Petrova majko!
Prostiri platno, nek' šeće zlato!

Svatovi sad svi unutra unigju, gdi je već stol prigotovljen: kum, stari svat i djever sjednu najprije, izmed kuma i staroga svata sjedne nevjesta, momak pak nema pris'upa kod stola, kao što ni gjevojka u svojoi kući. Kad se prevečeralo, onda će se još malo igrat, piti i pjevati. Zatim se svi razilaze.

т. р. Kad je nastala svadba, momak naznačuje il iz rogjaka ili iz svojih pobratima dva djevera, za znak toga svojstva meću im na glavu svakomu po vjenac i dadu po bukliju vina nakîčenu cvijećem i jedan šareni kolač (кравай). Djeveri tada idu da zovu kuma i svatove i po kojeg prijatelja i kad su se svi sakupili u kući mladoženje, tada upregnu najbolje volove u dvoja kola: u jednim kolima voze se sve gjevojke, a u drugim momci; te tako odlaze kući gjevojčinoj. Prijatelji i rogjaci gjevojčini skupe se u njezinoj kući i kad je nevjesta opremljena za svadbu, tad se njezine drugarice ujedno s nevjestom zatvore u jednu staju. Kad je tomu vrijeme došlo, djeveri idu da izvedu iz odaje nevjestu, ali je gjevojke nedadu, nego iznutra pjevaju:

Стой деверъ, не бій врата,
Еще мома нефтасала, и т. д.

ipak kad im djeveri obećaju po koji novac za otkup, otvaraju se vrata, oni ugju i ulove gjevojku, jedan je uzme za desnu ruku a drugi za lijevu te je izvedu napolje pred kuma i kumu da ih poljubi u ruku, tad joj kuma pokrije lice sa crvenom maramom, ona se tad svima pokloni do dvanaest puta. Poslije toga gjeveri je po-

sade na kola, na koja uzajdu i njezine drugarice, koje je okruže i upravo na nogama drže i poduprijevši je pod pazuha pjevaju joj različne pjesme, a na druga kola natovare prćiju gjevojčinu.

Kad dogju u crkvu, tu ih već čeka mladoženja sa svojom pratnjom, te biva vjenčanje — ipak vjenčanje biva kadgod i u mladoženjinoj kući. Kod kuće mladoženjine u dvorištu narede se mnoge trpeze, pa baš da je i snijeg do koljena, gdje će se svatovi i drugi svadbari gostiti. Tu se spravi svirka gusalâ i gajdaša čast i veselje pirnicima. Kad se približe mladoženjinoj kući nevjesta treba da upravno na kolima stoji kao što se je iz svoga doma uputila i da se neprestano klanja. Kad je stigla na kućna vrata, tu je dignu s kola djeveri i zajedno sa mladoženjom približi se k vratima gje joj domaćica (домакинкѫ-тѫ) ili svekrva donese komad kvasnoga hljeba, pregrst soli i bukliju vina, zatim je paše sa crvenim muškim pojasom, te uzme za dva kraja od pojasa, i potežu ju u kuću, ali se nevjesta otimlje uljesti prije nego joj domaćin ili svekrva neobeća kakav dar kao: kravu, ovcu ili tele, i kad joj obećaju jedno živinče (добитакъ) tad se ona pokloni sedam puta i poljubi u ruku i ulazi tako pojasom vogjena do opredjeljene sobe. Kad gosti poblaguju i ponapiju se, mladoženja hoće da umakne u sobu gdje je nevjesta da š njome objeduje i sam, ali prizvani mladići već poregjani pred vratima sobe s obje strane čekaju ga, te kad hoće da ugje oni ga biju po legjima kao u znak, da mu zavide na njegovoj sreći. Po njekoji, premda iz šale, tako silno udare zeta, da taj padne na zemlju, kazuju da je pri tome bivalo i ubijstva. U ponedjelnik ako nevjesta se pokaže da je sačuvala do udadbe svoje djevstvo, mladoženja sa gjeverima i svircima ide k nevjestinoj kući i nose sobom jedan nakićen sud rakije te nude piti ukućane a daruju nevjestine roditelje i plate im što je dužan osto od арапжка. Roditelji nevjestini od svoje strane skupe sve svoje rogjake, te spreme dobrog ovna sa povećim rogovima, koje pozlate i na vrh njih zabodu po jednu pozlaćenu jabuku te se tako upute svi ujedno k mladoženjinoj kući. Jedan momak od rogjaka uzme ovna na pleći te ga nosi pred svima. Kad tamo dogju, pošto dignu s lica nevjestina maramu, svrše neke obrede, i tad se goste do noći: te je tim svadba svršena. (Obredi pri odkriću lica nevjestina opisao je dopisnik u podužem članku o običajima trakijskih Bugara, te ih poda g. V. Čolakovu da ih pečata zajedno sa svojom zbirkom narodnih pjesama). Ako se pak pokaže, te je nevjesta bila obezčašćena prije, tada ili je vrate k roditeljima; ili, ako hoće da je zadrže,

jedna iz najstarijih žena u obitelji popne se na kakvo brdo, te iz svega glasa proglašuje nevjestinu sramotu. Pri takom slučaju nedijele se darovi niti se plaća ostatak агарлжка[1] njenim roditeljima, niti biva poslije toga kakve gozbe. Ipak se to dogagja vrlo rijetko. Neće biti s gorega štogod i o tome kazati što biva poslije svadbe. Kako je već napomenuto, pri svadbi bivaju dva djevera ali je glavni djever jedan, a drugi koga zovu дривен деверъ nije nego samo pomoćnik prvoga. Prvi djever dakle dužan je u petak večer ili u subotu po svadbi pozvati zeta i nevjestu na ručak (на повръвки) te da ih gosti; oni uzmu sobom jela i pića i po koji dar za djevera. Pred što će početi blagovanje, treba da djever donese na trpezu mjedenu tepsiju punu suhoga groždja i pečena kukuruza (лебліѣбів), jednu kugjelju sa povjesmom, jedno vreteno i to sve stoji poregjano na trpezi. Kad se nevjesta ustane i pokloni triput pred djeverom a on uzme kugjelju, i predaje je nevjesti koja mora da isprede toliko da se može tri put omotati oko vretena, za tim se pokloni još tri puta, a on joj preda tepsiju na dar, što ona kad primi, ostavi je na stranu i poljubi ga u ruku. Tad je red, da ona daje djeveru darove, koji se obično sastoje u košulji ili jagluku s raznim nakitima. Poslije sjedaju te večeraju, vesele se cijelu noć pa i zet s nevjestom prenoći u djevera. Ali tim se još nesvršuju obredne dužnosti pravoga djevera. Prve godine treba da on na Ivanj-dan (7. januara) povede nevjestu na slegjenu rijeku i da probije led, gdje nevjesta treba da se okupa sva, kad pak izagje da mu se tri puta pokloni i da mu daruje агарлжкъ, a kad ga poljubi u ruku, on valja da je daruje dukatom ili talijerom, prema mogućnosti, i zatim odlazi s njime doma da se preobuče. Ako u selu nema rijeke, djever je vodi nad kakav bunar i zahvativši vjedro vode polijeva je po glavi sa svima obredima. Tim se svršuje radnja djeverova. Od toga dana ona zove djevera *bratom* a on nju *snahom*. Kao što vigjesmo u djevera, i kum isto tako pozivlje nevjestu na gozbu. Obredi bivaju veoma različni od gore opisanih, samo što u kuma u mjesto kugjelje stoje na tepsiji dva tanjira, jedan s maslom a drugi s medom, i kad se nevjesta pokloni, kum je blagosivlja od prilike: „U domu ti sve bilo medeno i masleno, da ti riječi teku kao med i maslo i t. d.“, a ona ljubeznim riječima zahvaljuje. I poslije dok su god živi svaki Ivanj-dan i Uskrs kuma ide u kuma na čast. Obredna radnja staroga svata svršuje se sa

[1] Možda od turskoga *agirlik* = dar, koji daje paša kad se ženi sultanicom.

svadbom, i trajne sveze megju njime i nevjestom neostaje nikakve poslje svadbe.

LJES. Može se reći da se svadbene svečanosti počinju tim, što se u oči svadbe sakupe sve stare mladoženjine t. j.: sve udate žene i udovice iz njegove rodbine, te s materom ili babom mladoženjinom na čelu, idu in corpore k nevjesti: „да гледять момины даровы, какво ю прѣла и тъкала мома-та работница“. Kad dogju u kuću nevjestinu već je tamo sve prigotovljeno i iznešeno u dvorišta kao na izložbu, te svaka свая svoje razgleda komad po komad a poslije toga baci na ruho po koji srebren ili zlatan novac. Tad se goste a po tom i kolo igraju, a pre što će se uputiti natrag gjevojka, daruje svijeh a pošalje jednoj od svatica i mladoženji dar, obično zlatom navezen rubac. To bi u četvrtak. U petak su засѣвкы. To biva tako, da se od momkove kuće pozovu svekolike gjevojke svoje rodbine iz susjedstva na gostbu. One se zovu зълвы i засѣвницы. Pošto su tu podobro objedovale, napile se i u kolu poigrale, idu sa sviračima svekolike k nevjesti, da je pozdrave od mladoženjine strane. Tu se opet jede, pije i kolo igra a za tim idu pozivati na svadbu rogjake i prijatelje momkove kuće. Formular poziva od prilike je ovaj: „много здравю отъ момковѫ майкѫ и баща и отъ момка, да заповѣдате сутра (u subotu) на вѣнецъ а въ недѣлѭ на свадбѫ, на вѣнчаню. Kad je to sve obavljeno tad se vraćaju u mladoženje u kuću, gdje se sije brašno kroz sedam sita, u jednome od kojih ima momkov prsten i nekoliko oraha. Pri sijanju valja da sito drže dvoje muške djece, od kojih jedno treba da je prvorodče a drugo pokupče (първенецъ и истърсакъ). Megjutim gjevojke pjevaju засѣвни пѣсни. Od tako prosijanoga brašna peku hljeb мѣденикъ (jer je medom namazan), koji razlome na krst više glave mladoženjine, pa i njega sama pomažu medom po licu. Tad se мѣденикъ razdrobi, stavi se u rešeto, te se dijeli djeci, mladićima, djevojkam i ženama, koji svi igraju kolo pred kućom. Pošto se smrkne, gjevojke i svi drugi odlaze, ali zato počmu dolaziti zetovi i drugovi na хлѣбный вечеръ k mladoženji i ovaj ih gosti, i gostba s igranjem i veseljem traje po cijelu noć. O ovoj se gostbi kaže, da mu drugovi dogjoše: да го испишемъ отъ рѫбоша ергенскій. Mladoženja kad oni jedu ne sjedi s njima, nego treba da ih dvori. Poslije večere kupe novce za sviračе i to se zove парса, a zatim i za nevjestu, što zovu кърстъ. Kako su na toj gostbi sami mladi ljudi (gjevojaka nesmije biti, nego one samo sa-

krivene poviruju, te glede kako se mladići vesele), tako se često dogodi, da se poriječaju, a i pobiju, tako da dosta puta bude i krvavih glavâ. Predšto će se razići, mladoženja pozivlje svoje drugove da dogju i u nedjelju te da bi ga na konjima ispratili na vjenčanje.

Kako što je u petak mladoženja gostio svoje drugove tako isto u subotu gosti i nevjesta svoje drugarice.

U subotu se opet saberu svatice k mladoženji на вѣнацъ, od kuda one nose k nevjesti od strane mladoženjine svu finiju odjeću i obuću i urese što će nositi na vjenčanju. Te stvari nose sedmero muške djece na glavama, a svatice samo što prate djecu. Nevjesta opet od sebe šalje mladoženji nekoliko finijih komada odjeće i obuće za vjenčanje.

Taj isti dan djever ili калисникъ (on biva obično brat ili najbliži rogjak mladoženje) ide takogje k nevjesti da ju pozdravi. On premetne oko sebe gusle (ченгелъ), uzme sobom čuturu s vinom i u ruku batinu, a na rame objesi rubac (потъ, кърпа) i pošto je dao piti nevjesti iz čuture ona mu objesi o rame i drugi ченгель i rubac te on ide tada, da po drugi put zove rogjake i prijatelje mladoženjine na svadbu.

U nedjelu biva crkovni obred i već u jutro se sakupe svi zvanici i бързоконцы (mladi drugovi mladoženje koje u petak vigjesmo na hljebnom večeru), kojih posljednih biva prema bogatstvu od 20 dd 50 glava. Oni se svi, osim бързоконяца, koji jašu na konjima, posade no sedam kola, te idu ka kumu da ga uzmu, a od tole se ujedno s kumom odpravljaju k nevjestinoj kući. Tamo oni nalaze zvanike nevjestine i kolo gdje igra pred kućom. Mladoženja ljubi u svijeh koga god nagje u gjevojčinu domu i dariva njezina oca i mater s kakvim zlatnim novcem, osobito mater (за млѣкото що го ю сукала булкота му) ali daruje i braću i sestre nevjestine. Predšto će da odlaze kuma, пребули nevjestu (t. j. metne joj na lice crljeno було- voil, schleier), biva roditeljski blagoslov, i opraštanje gjevojke s rodnom kućom, s kućanima i s mladim družicam, koje joj pjevaju žalostne pjesme (на живѫ раздѫлѫ), a ona plače, ustavlja se pred svakim pragom kućnim, i moli se Bogu. Tad pošto su natovarili prćiju na dvoja kola, posade i nevjestu na kola, a uzanju kumu te idu k crkvi na vjenčanje, a ostali svi za njima i mladoženjini i nevjestini zvanici i brzokonjci. Putom idući put crkve biva veliko veselje: tu se pjeva i svira, tu se udara u lengjere. Jedan od svatova nosi pjetla narešena s ogrljajem pečena

kukuruza i zbija šalu. Nevjestu, koja stoji upravno na kolima, okružena kumom i dviema zaovami, posiplju često prosom. Kad dogju pred crkvu, djever uzme na rame nevjestu te je tako skine s kolâ. Poslije vjenčanja idu k mladoženjinom domu svi s nevjestom pjevajući duhovne pjesme, ali i sa gajdaškom svirkom. U dvorištu nevjestina se kola zaustave, te ona neće da sagje, dok joj domaćin ili domaćica neobeća komad zemlje, ili kakvu kućicu, ili bakreno posugje, ili novaca i t. d. Pošto je obećan dar, tad slazi i ljubi ruke darivaocu. Mladoženjina mati susreta je sa hljebom, vinom, solju i srebrom te tim blagosivlje oboje mlado; da bi imali obilno svake hrane i novaca. Za tim se vari окропъ (vino s crnim biberom i s medom) te najprije njime časte svekolike svatove, a poslije sjedaju na ručak, a dok oni ručaju, gori vjenčana svijeća. Poslije ručka kupe крьстъ t. j. novce za nevjestu, a ona daruje kakvim komadom odjeće ili obuće kuma i kumu.

U večer se zvanici razilaze, a pošto svi otidu, zet i nevjesta idu spavati. Kad legnu vrata se od sobe zatvore, ali za to pred vratima čeka i djever i starije žene da čuju glasove o poštenju gjevojčinu. Najdalje za sat treba da se ustaje i da zet kaže: nagje li nevjestu netaknutu. Slagati neće, jer se boji da kućne babe nepregledaju postelju i odjeću nevjestinu. Ako nevjesta nije nagjena kako bi trebalo, tad proglase njezinu sramotu, sve se ožalosti i zaćuta u kući, pa i sami gajdaši neće da sviraju, jer kažu, da će im gajde puknuti. Otac nevjestin, ako neće da mu kćer pošalju natrag, valja da plati njezinu sramotu, ter ne samo da se ocu neplaća аларъликъ nego on još treba da dade zetu komad zemlje ili novaca, koliko se pogode. Ali kad je nevjesta nagjena kako treba (излѣзла мома), tad biva veliko veselje, gajdaši sviraju, puške pucaju, te nude rakijom kuma i oca nevjestina, samu nevjestu treba da mladoženja daruje nekolikim dukatima.

Sutra dan u ponedjelnik nema nikakve slave (zato se i zove чистъ понедѣлникъ); nego se sprema kuća za pir koji će biti u utornik.

U utornik u jutro rano ide opet djever, da pozivlje rogjake i prijatelje: „да заповѣдате на ракиѫ съ приносъ!“ Svaki zvanik donese sobom po nekoliko jela i pića, i pošto gost uljeze u kuću, nevjesta polijeva svakome ruke, da se umije i daruje ga rubcem, a ovaj njoj daje na uzdarje кьрстъ t. j. od 5 do 50 i 100 groša a ona ih u ruke ljubi. Poslije se goste i vesele; pred večer opet odlaze, a ostaju samo najbliži rogjaci.

U večer mladenci idu opet spavati, ali im se opet oko ponoći treba ustati: tad nevjesta daruje opet bližu svojtu svakoga kojim komadom odjeće ili obuće. Od ponoći toga utornika, sve do drugoga utornika, zeta odluče od nevjeste, te preko tih osam danâ spavaju po pose. Sad darovana svojta ide pjevajući, skakajući i veseleći se da nose rakije roditeljima nevjestinim, te se tamo goste i vesele sve do zore. Megjutim gajdaši pripjevaju materi nevjestinoj: „Мамаси майка момина, доброси чадо хранила!“ Nevjestini roditelji pošalju kćeri, koja im je obraz tako osvjetlala, na dar kakav komad bakren posugja, ili novaca, po svojti mladoženjinoj, koja se isto tako veselo vraća doma kako što je i otišla.

Treba još napomenuti jedan obred koji biva u utornik u mladoženje doma. Dogje kuma sa 10—20 žena k nevjesti да було-то се хвърля (t. j. da joj skine bulo). To se ovako čiai. Uzmu nevjestu te je vode u vrt u komu je jabučno drvo. Pod drvom postave vijedro puno vode, a u vodu bace po koji novac, tad se uhvate u kolo te se tri puta okolo drveta okrenu, ali joj još prije toga skinu s lica було, koje ona nosi od negjelje t. j. od vjenčanja do utornika. Tad troje muške djece uzmu bulo te ga nataknu na prutić i objese ga o jabučije drvo. Za tim nevjesta prevrne nogom vijedro s vodom, voda se razlije i djeca kupe novce.

U srijedu извождатъ булкѫ тѫ на водѫ t. j. vode nevjestu na bunar koji treba tri puta da okolo obagje i u svaki ugao bunara treba da baci po šaku prosa. Za tim izvadi djever vedro vode, bace unj nekoliko novčića, a nevjesta ga nogom prevrne kao i u utornik, tad joj dadu sud vode da ga doma nosi. I kad idu i kad se vraćaju s bunara, gajdaši prate cijelu svitu, a nevjesta koga god sreta, klanja mu se i ljubi ga u ruku, i daje mu grumak šećera a oni njoj po koji novčić. Za tim se poigra kolo i svi se razilaze.

U subotu roditelji nevjestini pozivlju nju i zeta u goste na трошкѫ. Predšto će sjesti za trpezu, zet neće s nevjestom da govori a usloni uza zid, te tako sve stoji dok ga nevjestini roditelji ne daruju. Do koji dan biva u mladoženje doma gozba, na koju se pozivlju rogjaci nevjestini i zove se ići на повратки. Tim se zaglavljuju svadbene svečanosti.

94. Kojim obredom drži narod, da je ženidba svršena?

LIK. Kad parok vjenča, drži narod da je ženidba svršena.

ZAGR. Prvim putenim obćenjem, pošto je pir minuo.

STUB. Narod drži ženitbu sve do žrtvenika za razdriješivu, nu pošto jedno drugomu obeća vjeru pred sveštenikom, onda je nerazdriješiva; vele: on priseže za nju a ona za njega.

RAK. Kazano je, *upelivanjem*.

BED. Crkvenim obredom.

GRA. BRO. Kad je nedjeljni ručak prošao, drži se, da je svadba, a odmah poslije vjenčanja ženidba svršena.

KO. BUK. Narod drži da je ženidba svršena vjenčanjem.

CET. Narod drži, da je ženidba svršena obredom vjenčanja, i za taj znak neobrću se ni oko kakva drveta, ni oko koje druge stvari.

MAK. Kad se u crkvi vjenčaju, tada i drže da je obred ženidbeni svršen.

BOS. Vjenčanjem.

LAST. Obredom vjenčanja.

KON. Drži se da je svršeno pošto su *sveli* zeta i nevjestu u ložnicu. Zakonom, razumije se, da je matrimonium ratum odmah poslije vjenčanja.

H. O. B. Narod u opće drži da je ženidba svršena pošto se vjenčanje svrši i pošto se već svi svatovi razigju iz kuće mladoženjine, a već se od prilike zna kad će savršaj braka da bude, t. j. 6 do 20 danâ najviše. Mnogi su ipak uvjeravali dopisnika da po brdima u Hercegovini i u Morači u Crnojgori progje kadgod i po pó godine dokle mladoženja ulući priliku da prvi put obleže s svojom ženom do savršaja, a tomu su glavni uzroci što su kuće pozemljuše t. j. bez tavana i bez odaja, pa u svakome ima svake čeljadi gdje spavaju. Tako se dakle mladoženja u stidu straši, i boji od svakoga kao da bi s tugjom ženom legao.

H. K. Pošto oboje pred sveštenikom pristane na ženidbu, jer ima pogovorka: da još na *polovini* vjenčanja može on ili ona reći da neće ali poslije nema veće uzmicanja.

LJUB. Vjenčanjem.

RO. AZ. Narod drži, da je ženidba svršena, kad su se mladenci vjenčali i kad se dva tri dana dobro provesele.

STROŠ. Kod naroda drži se vjenčanje za svršetak ženidbe.

ZEM. Narod drži, da je ženidba svršena crkvenim obredom; ali drži i do toga, da li su vjenčani noćili u jednoj postelji i poznali jedno drugo, onda tek vele, ženidba je podpuno svršena.

DOBR. Kad vjenčanje progje.

T. P. Zakonitim vjenčanjem.

LJES. Crkvenim obredom.

95. Obrću li se mladijenci oko kakva drveta, stola itd. za znak, da je ženidba već gotova?

LIK. Gjevojka se u roditeljskoj kući, prije nego što njihov bla-

goslov primi i prije nego što u crkvu na vjenčanje pogje, tri put oko vatre obvodi, gdje se u vrh iste svaki put pokloni; isti čin obavlja se s njom kad u kuću mladoženjinu stupi. Na prstenu ju kum triput oko sebe obrne, kad joj je prsten na ruku natakao.

BAK. Ne.

BED. Ne.

ŽUM. Kad mlada dogje u kuću mladoženjinu, ona obilazi tri puta stô. Obilazeći stô objesi na stijenu nu o klin prvi put rukavice, drugi put ručnik, a treći put podvijač, koji se meće na glavu pod kabao, kad se voda nosi.

GRA. BRO. Toga običaja ovgje nije.

KO. BUK. U pravoslavnih oko stolice u crkvi pri vjenčanju, i već oko ništa, a rimokatolici nemaju ni toga običaja.

MAK. Nema takova običaja.

CET. Može bit kod planinštakâ pravoslavnih.

KON. Osim pjevanja i igre nema nikakvijeh drugijeh obreda.

H. K. Opći obred pravoslavne crkve, da se zet i nevjesta obrću tri puta okolo stola. To je i u Crnoj gori.

STA. PA. Ne.

STROŠ. Toga običaja nema.

ZEM. Nepoznato.

DOBR. To nebiva.

T. P. Obred vjenčanja svršava se okolo jedne trpeze na kojoj je položeno jevangjelje, krst i jedan hljeb s čašom vina. Sveštenik, kad kadi tamjanom, mladoženja s nevjestom obilazi oko trpeze a pjevači pjevaju: „Исаия ликуй! дѣва бо зачне во чрѣвѣ i t. d.

96. Dava li narod mnogo važnosti djevičanstvu nevjestinu, i traži li kakav dokaz tomu?

NOV. Ne samo da narod nevjestino djevičanstvo, kako je gore kazano, uvažava nego i mladoženjino, s toga se u subotu prije vjenčanja mladići i gjevojke, koji se vjenčati kane, puste vizitirati, da pokažu narodu svoju čistoću, jer tek tim dobivaju pravo svečano svoje vjenčanje slaviti. Muškarce vizitira liječnik na Crikvenici a ženske babica u Bribiru.

LIK. Dava, ali dokaza na to nikakva netraži.

STUB. Na djevičanstvo se je prije veoma pazilo i bila je jedna od najsvetijih stvari, jer se smatrala gjevojka o kojoj bi se što čulo i vigjelo, da je izgubila svu svoju cijenu i vrijednost, i vele

rijetko se takva mogla i udati. Ele sad je i to propalo, pa i dokaze djevstvu sad i netraže.

RAK. Dakako, daje veliku važnost. Gjevojka *(dekla)* što se je vele *prehamila, zgubila sram,* ostat će *stara parta*; uda li se kada, to će dobiti kakovog starca, iz siromašne zloglasne kuće za koga nijedna druga neće da pogje; narod netraži nikakvog dokaza osim poštena glasa.

BED. Dava, ali netraži dokaza.

ŽUM. Daje i to osobitu važnost.

GRA. BRO. Daje dosta, ali netraži nikakva dokaza.

KO. BUK. Obično mnogo uvažavaju djevičanstvo nevjeste, ali je počelo izčezavati.

CET. Narod mnogo uvažava djevičanstvo nevjestino do vjenčanja, jer koja nečuva svoje čistoće do vjenčanja, tu narod prezire i potla kao ženu nepočituje kao one, koje su vazda poštene bile.

MAK. Gledaju, ali o tome sude ponajviše po ponašanju gjevojke.

BOS. Daje, nesumnji o njemu niti traži dokaza, to je tajna ženjenikâ briga.

LAST. Daje, i mnogo.

KON. Daju, osobito mladoženja; da li je djevom došla do ženidbene postelje ili nije, to nezna nego on i možebit mati njegova i drži se tajno. Ali i da se zna da i nije ne dosagjuju nevjesti, kako to biva u drugijem krajevima, premda se i ovgje do gjevojačke putene čistoće mnogo drži.

H. C. B. Ni jedan narod ne daje toliku važnost djevičanstvu koliko naš u ovim krajevima. Da bi se slučajno desilo, da mladoženja ne bi našao svoju ženu djevicom (što se veoma rijetko dogodi), neki bi premučao da mu se bruka ne čini po svijetu, i jer

Gdje gogj kokot, tu ima svega i svašta.
Ni na me postalo ni svršilo.
Ko nije falio, ko li neće?
Niko bez grijeha do samoga Boga.
Kad soko oblijeće, na prazno neće.

Ali ako ne bi htio premučati, on će najprije kazati materi, koja to vješto pokrije, ako hoće, a i uvjeri sina majstoriom, da vjeruje, da je djevica bila. Ako pak sina tako lako prevariti nemože, red je da se preko popa to ispovjedi, pa da se svijetu dokaže, da su neke zakonite preprijeke i da se moraju zapustiti, inače moglo bi i do krvi doći s tamilijom pa i s cijelom porodicom one gjevojke.

H. K. Netraže dokaza, ali ipak se drži mnogo do toga, da je netaknuta prije vijenčanja.

ŠAB. Narod mnogo cijeni gjevojačtvo nevestino. O tom se ovako uvjerava: mladoženju u nekim kućam odmah po vjenčanju pošlju u planinu na torove k ovcama, ili kud bilo, samo da se nemože za godinu danâ sastati sa nevestom.

LJUB. Daje veliku i to toliko, da čisto nemože ni da pomisli gjevojku drukčije, nego čistoga djevičanstva; pa za to i ne traži dokaza tome. Narod toliko mrzi na nedjevičanstvo, da misli, da za to gräd tuče ono selo, gje se ono čini. Gjevojka, koja kopile rodi nemože se lako udati, već ako za kakva postara momka ili udovca, koji se nebi mogao drugom oženiti. Kad bi narod sudio takoj gjevojci i momku, koji je u tome kriv, on bi ih oboje u vodu bacio, jer misli da je takva kazna za takav grjeh.

GURG. Ne daje.

STA. PA. Narod dava mnogo važnosti djevičanstvu nevjestinu, i znak mu je tomu, dobro ponašanje prije ženidbe.

ZEM. Dava i mnogo, ali netraži nikakav dokaz tomu, to traži samo mladoženja i zlo progje gjevojka, kad se uda bez djevičanštva, muž ju grize i progoni i ukorava neprestano; ima i primjerâ da ju mahom odćera, čim se je uvjerio, da nije pošla za njega kao djevica.

DOBR. Daju, i traže dokaza, n. pr. izpitivaju o tom susjede i t. d.

97. Koje su posljedice, ako nevjesta nije do ženidbe sačuvala svoju čistoću?

NOV. Kod gjevojke, koja djevičanstvo učuvala nije, nebivaju gorenavedene javne zabave i svečanosti.

LIK. Ako nevjesta do ženidbe nije sačuvala svoju čistoću, narod je netrpi i zbog tog ruži, muž je dobro pazi, da li za tugjim ljudmi gleda i ako najmanju sumnju primjeti, iztuče ju, dobije vražijih batinâ. Od prigovora često u rodbinu k materi pobjegne i nesmije se za nekoliko danâ mužu vratiti dokle ga ljutina neprogje, onda ju sestra dovede, gledaju muža ublažiti, ona plače. Ako je blag, sam po nju ode. Da bi ju muž odviše porad toga progonio, rekao bi narod: „što se sad sramoti i šta toliko bjesni, bijaše mu prije ženidbe oči bolje protrti i vigjeti koga uzimlje!“

STUB. U Slavoniji je to krivo, da nam narod na očigled izumire, jer takve teško da više valjadu za odgoj djece (one vele življeti), a biva često radi toga i svagje i nesloge, megju mužem i ženom.

RAK. Kazano je. Ali se veoma rijetko što takova nećudoredna dogagja. U cijeloj župi (parohiji) kroz 7 godina imade samo jedno nezakonsko dijete, porogjeno od domaće u župi cure. Takova se već neresi *partom* već rubcem glavu pokriva.[1]

BED. Nijesu poznate poslijedice odgovoriocu.

ŽUM. Najvažnija je poslijedica, ako joj se obazna, da je nikakav mladić više negleda, pa da se nemože udati.

GRA. BRO. Ako je bilo to već u javnost prešlo, drže ju za nepoštenu, a muž ju njezin radi toga čestoputa ukori, uslijed čega megju njimi i zločesto življenje nastane, što, jer ona tomu kao privikla nastoji i nadalje gadno življenje provagjati, i do rastanka dovede. Ipak nije rijetko, takve gjevojke da se i dobro udadu, ma da je i prije udadbe zao glas o njoj pronesen bio.

KO. BUK. Ako ju prvo ne vjenča, kao što se često prigodi, vrati joj što je donijela i odpravi ju roditeljima.

MAK. Kad se uzna, da je izgubila djevičanstvo, nju protjeraju iz kuće, i ona se krije od drugarica dok onaj, koji je obezčestio, neprizna da joj on i obeća, da će je uzeti. Ako pak momak neprizna na koga ona pokazuje, onda je ćeraju i ruže i od naroda je prezrena. Ipak ako se poslije uda, pregjašnje se zaboravi, a ako je kadgod ukore, to biva kad se ženske megju se posvade.

KON. Muž je prije kori, ali da bi je poslali roditeljima nazad nema pametara u Konavlima.

H. K. O tome se obično ne govori, ako poslijedice nijesu očevidne t. j. ako nevjesta n. pr. rodi poslije šestoga mjeseca iza svadbe a muž kaže da dijete nije njegovo te je izždene iz doma. Ali ako se i muž saznaje, da je on otac, ipak i njemu je stidno, da je to prije ženidbe učinio.

ŠAB. Ako nevjesta zapadne u breme prije godine dok joj se mladoženja još vratio kući nije, svekar i svekrva vraćaju je onog časa dóma. (Ova su dva pitanja t. j. 96 i 97 po čuvenju.)

STA. PA. Ako gjevojka nije do udadbe sačuvala svoju čistoću: onda se teško uda i narod je prezira.

STROŠ. Svaki voli uzet djevicu, ali narod opet netraži dokaza, i pripravan je uzeti raspuštenicu samo traži dosta ruha.

ZEM. Posljedice su često: nesložan i nesrećan život bračni.

---

[1] Ovgje se ne pita koje su posljedice za gjevojku prije udadbe nego samo poslije udadbe, ili još točnije, poslije svadbe.

DOBR. Hrgjav život megju mužem i ženom, i vjekovječni prijekor ženi od muža.

98. Koja su prava i dužnosti muža prema ženi, a koja žene prema mužu?

LIK. Muž je glava svoje žene, uslijed čega mu starješinstvo pripada i uslijed kojega on ima pravo poslušnost od žene zahtijevati: ona proću njemu ima pravo iskati, da ju brani i po mogućnosti izdržava, premda je i ona dužna za izdržanje života kao svojega tako i svoje djece jednaku brigu voditi. Uslijed prava starješinstva ima muž mjesto prebivanja ili življenja odrediti, kamo mu je žena sljedovat dužna, u koliko je to dopušteno. Dužni su jedno s drugim skupa u ljubavi i vjernosti živiti, jedno drugo u svakom položaju života podpomagati i u svakom dobru unapregjivati, jedno drugo u nevolji neostaviti, nego se njega svojski zauzeti. Imaju jednako pravo i dužnost svoju djecu odhranjivati. Dužnost im je i bračna držanstva jedno drugome neuskraćivati, u koliko im se ovo na zdravlje odnosi i u koliko megje pristojnosti neprelazi.

STUB. Muž treba i po narodnom nazoru svoju ženu da smatra kao sebi najbližu, koju ima štititi protiv svakoj uvrjedi (jerbo kažu za nju je prisegao!) Samo se vidi da otac njegov, dok su u slozi više puta njoj zapovjedi što mužu nije po volji, a ona ga po narodnom običaju mora slušati drugčije je uvrjeda ocu. Muž ju mora odijevati, na koliko neuspije sama odjeću i obuću prigotoviti, i u svem obškrbljivati što joj zadruga ne dade. Ona ima njega u redu držati, t. j. njegovu rubeninu šiti (za nju *škrbiti)*, čistiti popravljati i sve u redu držati, što je u njihovoj sobi.

RAK. Prava muža prama ženi su: sakrivi li ona što, to ju može muž po svojoj volji kazniti. Al ovo pravo od neko doba malaksa. Osvjestile se žene, pa znadu muža radi toga javiti. A muževi će na to: „E dok je naš. *remen* (pas) ravnao žene, valjale su nešto; a odkad im sude oficiri i gospoda, nije š njimi ništ obaviti" i t. d. Pravo muža jest, da se žena njegovim odredbam pokori i da ih vrši. Muž imade pravo zahtjevati od žene, da njega i djecu obskrbljuje rubljem, da ga čisti, da mu kuha, vari, peče, a dužnost mu je za sva ova skrbeti. Odavle se vide prava žene prama mužu; a dužnost joj jest: u svemu, što je pravo, muža slušati, š njime obitavati, bolestna dvoriti, pribavljena čuvati, imetak štediti i t. d.

BED. Muž imade svoju ženu izdržazati, braniti i poučavati; žena pak treba da mu je poslušna.

ŽUM. Muž imade sve pravo prama ženi, nu dužnost mu je da se brine i nabavlja sve što treba i ženi; a ona treba da ga podupire u svemu, da obavlja i nadzire unutrnje kućne poslove i da muža čista i okrpljena drži.

GRA. BRO. Muž je dužan ženu hraniti i u svemu ju pomagati, a ona njemu rublje davati, poslušna, vjerna i podložna mu biti.

KO. BUK. Žena nikakva prava nema, a muž, dok pisani zakon zabranili nisu, imao je pravo i na život ženin.[1]

CET. Muž megju našim narodom ima svu vlast nada svojom suprugom; on je može okarati, opravdati, ako je potreba, zapovjediti joj u svemu, ali dužan ju je i počitovati i savjete njezine slušati jer i narod kaže, da je žena najbolji prijatelj. A i ona je dužna njega više slušati nego ikoga drugoga i sve po volji mu raditi, da ga nebi naljutila. Još se megju našim narodom nahodi, da se čovjek stidi svoje žene, a žena svoga muža, a osobito prve godine njihova vjenčanja.

MAK. Prava muža nad ženom jesu: on joj zapovjeda šta će raditi, ona treba da ga sluša, da ga pere, krpi i haljine da mu čini, on ima pravo da je ukorava za njene pogriješke, ima pravo da je i tukne gdje je zaslužila toga, kad je srdit mora da pred njim ćuti, mora da ga dočika kad odkud dolazi doma, da ga pazi u svemu onom što ženski posao poduhvaća; on je pak dužan, da je poštuje i ljubi, da je zastupa u nepravednim napadajima sa strane, da joj nabavlja sve što je od potrebe da bi ona mogla održati poredak kućni, da kupuje što je od potrebe njoj i djeci i da čuva njeno poštenje, da se š njom savjetuje o domaćim potrebama, da joj dozvoli vršiti ženske pristojnosti· društvene koje su u običaju, kao: ići na babine k svojim rogjacima, na pirovanje, na kumstvo i t. d.

BOS. Dužnosti: muža milovati, odijevati, braniti i t. d. kao svoju, a tako njezine: slušati ga, prati, prteninom provigjati, krpiti i t. d. kao svoga.

LAST. Muž ima svu vlast nada svojom ženom: on je može koriti, opravdati ako je potreba, zapovigjeti joj u svemu, ali ipak s druge strane i on poštuje i sluša njezine svjete kad su dobri.

KON. Osim obične vjernosti megjusobne, u zadrugam ona nema prema mužu nikakva prava, a niti treba da je muž hrani, jer ona udadbom postaje članom zadruge, pa je zadruga valja i da hrani.

[1] A rod ju njezin nije branio ili svetio? Čini se nemoguće, da nije?

Razumije se i samo sobom, da ona krpi prtenu odjeću i šije i pere, ali to može i druga ženska činiti. Isto se tako razumije da će muž ženi prije donijeti kakav dar nego drugoj.

H. C. B. Žena je svomu mužu pokorna, tako, da na sami jedan pogled krivim okom sva strepi, ćuti kad muž viče pa makar ona i imala pravo, ne smije se braniti kad je bije ni pobjeći, pazi da mu je sve spravno i ispravno u kući, povinjuje se njegovimi zapovjedima i osim što djecu ragja, doji i podiže, sve druge ženske radnje izvršuje, i težačke se radnje ne štedi, ako je inokosna familija i ako bi joj vremena preteklo. Osobito joj treba na muževljevo odijelo paziti a pri tom najviše na *gatnjak* i to evo radšta. Ovgješnji ljudi ne nose gaćice ispod suknenih gaća kao gradski što nose, nego samo jedne t. j. od raše bijele ili plavetno obojene kroz *učkuruk* od kojih je promaknut vuneni pleteni *gatnjik* s kojim s prijeda veže gaće Da bi se čovjeku slučajno prekinuo gatnjik i sponule gaće, ostao bi gô, a to bi onda bilo za ženu, i kod muža i kod naroda, malo manje nego da je preljubu učinila. Svaka dakle najviše pazi da i prije vremena novi gatnjik promijeni. Bez muževnjega zvanja i dopuštenja nigdje bez posla nesmije poći; a u crkvu ili na pazar, ili na prelo kad ide treba da je vazda š njome neko od kućne čeljadi, ako niko ono povede sobom nejako dijete.

Što dijete vigje to i povigje.
Samovoljnoj ženi lijek je: kuku meni!

Dužnosti pak muža spram žene valjda da nije nužno nabrajiti jer su čovječke dužnosti svuda jednake, t. j.: da se brine kako će nabavljati sve što je najnužnije kući, i da svakome odgovara on sam za ženu i za djecu svoju. On u svojoj prostoti i tajnosti ljubi i počituje svoju ženu kao najizobraženiji, ali je čovječki a ne kao zaljubljenik miluje, premda se to nikad kod njega neće primjetiti, i pazi je spram svoje djece, samo što hoće da je on glava i zna da je Bog prvo stvorio čovjeka pa ženu.

Čovjek je glava a žena trava.

Muž kad govori o ženi izbijega, kad god može, nazvati je upravo *žena,* a kad treba da kaže predpostavi poznato: „*da oprostiš!*“ ili na prosto: „ona moja da oprostiš“, ali da mu se ko takne žene ili njezina dobra imena, moglo biti i krvi. Isto tako i žena izbijegava nazvati muža tim a i krštenim imenom, kad o njemu ili s njime govori. Odgovorioc dodaje da njegova mati, koja je 42 godine s mužem u ljubavi življela, nikada ga nije u svome vijeku po imenice

zovnula, nego: *čuješ! gje si?* kad bi djeci prietila kazala bi: *kazat ću vam ocu! što vam oca* itd. a poslije njegove smrti kad bi što o njemu pričala rekla bi *„pokojni on!“* Isto tako i muževi teško će se naći da će ženu zovnuti po imenu.

H. K. Žena najprije mora biti podložna mužu svome, poslušna i biti mu vjerna, ali može tražiti da je i on njoj vijeran — a premda se drži da je dužnost muža ženu braniti, odijevati i obuvati, a ona za to raditi, ipak se može kazati da ona radi više nego on pa po tomu da dobiva više nego potrati.

STA PA. Zajedničke dužnosti oženjenih jesu: da jedan drugog ljubi i da se slušaju.

STROŠ. Muž od žene zahtjeva svaku poslugu i pokornost, a dužan ju je *hranit i od zla branit*; žena od muža zahtjeva: da joj u tešku poslu pomogne, u bolesti posluži, a ona ima muža oprati, rubine nabaviti, njegove stvari čiste i u redu držati itd.

ZEM. Muž je dužan svoju ženu braniti, ljubiti, zaklanjati od svake neprilike i braniti od svake napasti, a pravo ima zapovijedati joj kao njezin poglavar i starješina; ona ima pravo oslanjati se u svakom pravom obziru na njegovu pomoć, a mora mu iz dužnosti biti pokorna u svemu, što je pravedno; obodvoje su dužni biti jedno drugom vijerni, složno i u ljubavi valja jim živiti i biti jedna duša u dva tijela.

DOBR. Dužnosti muža prama žene jesu: ženu pri svakom slučaju u zaštitu uzeti, u svačemu njojzi u pomoći biti, kupovati joj što je potrebno, a dužnosti žene jesu: mužu svaku čest odavati, odijelo prigotavljati itd.

LJES. Osim prirodnoga odnošaja megju mužem i ženom i u tom obziru obastranoga duga vijernosti, — glede svijeh ostalijeh prava i dužnostih njihovijeh oni su veoma nalični na one koji proističu iz odnošaja megju neudatom sestrom i starijim bratom, ili pače megju kćerom i ocem. Dakle ona u opće govoreći, valja da je poslušna mužu kako narod kaže:

Жена долгокоса, плиткоумна!

99. U čemu se izjavljuje podložnost žene prema mužu?

LIK. U tome, da muža na ljubezan način susreta, da dragovoljno njegovu riječ posluša, da gleda pristojno dokazati razloge zbog kojijeh ona o nečem drukčije mni nego muž, da pred njim neviče, negrdi, nelupa, da kadkad premuči i mužu popusti, ako ju isti zbog šta pokara ili ukori, da iz kuće bez njegovog pitanja i dopuštenja

ništa ne proda, ništa nezaloži, da ona svog muža pazi, da mu male usluge koje lako učiniti može, kao: vode mu dohvatiti itd. rado i dragovoljno učini itd.

STUB. U tom: što ona ništa važna bez njegova znanja učiniti nemože, nikamo se udaljiti, a ni u crkvu ne ići, ako on nezna za to, a bože nedaj u krčmu. Pak onda u tome, što ona njega više štuje, jer obično, ako su si jednakih ljeta govori ona njemu *Vi* a ako je on desetak godina ili više stariji onda ga ona uvjek sa *Vi* zove, a on nju uvjek sa *ti*. Kad zajedno kamo polaze, nikad žena pred mužem ne ide, a vrlo rijetko njemu uzpored već uvjek o tragu kao što i na vjenčanje.

RAK. Muž obično zapovijeda, savjetuje, odregjuje, a žena treba da sluša, muž kupuje sebi, ženi, djeci, žena nikada. Putuje li se kuda, muž ide sprijeda, a žena za njim dva tri koračaja i uspored nikada itd. Muž dijeli ženi kod stola meso, vino itd. žena nikada, muževi kod stola (obroka) sjede, žene stoje itd.

BED. U štovanju i poslušnosti. Ona govoreći s njime govori mu: *Vi.*

ŽUM. Što treba da bude vijerna i poslušna mužu u svemu.

GRA. BRO. Da ono, što joj muž naloži, točno svrši, da proti njemu niti na samu ní pred drugim zlo negovori, jer se veli: ako žena čovjeka nepoštuje, što najviše govorom biva — nepoštuje ga niko, da mu, ako ju krivu ili pravu kara, onaj čas neodgovara, osobito ako nisu na samu, nego istom poslije, ako se pravom osijeća, svoju nevinost dokaže.

BIZ. Podložnost žene prema mužu izjavljuje se time, da pri stolu, najprvo muški uzimaju, da čovjek obično na desno a žena na ljevo sjedi, kad se kamo voze. To se simbolično vidi iz toga što mora mladomu, pred čaušom i debelim kumom, kad ih prvo već svedu u ložnicu, čizme svlačiti; u njekim mjestima je običaj, da mladoženja metne u jednu mali bič, a u drugu novaca, te onda mora mlada ga izuvati, ako slučajno najprvo svuče onu s bičem, to ju mladi lako š njim udari, ako pako prvo onu s novcem, to on njoj taj novac dariva.

KO BUK. Podložnost žene prama mužu izjavljuje se izvršivanjem svake njegove naredbe.

MAK. U tome što ona mora da ga sluša i da se pokorava njegovim naredbama, da bez njegova dopuštenja nepočimlje nikakvu važniju radnju, da mu je uslužna u svemu. Kad su gosti da služi na trpezi, da poslije njega vazda sjeda za trpezu, da pred njim vazda ustaje, da ide za njim kad kudgod idu itd.

BOS. U posluhu, da mimo njegove volje nečini ništa.

KON. Ona se drži da ima slušati muža, ali joj se on ne prti u njezine domaće poslove; a da bi se i počeo miješati, vazda je starija riječ domaćinova, tako da kad što domaćin naruči čijoj ženi, a muž joj zabrani, te se stvar tiče cijele zadruge, ona valja da posluša zapovjed domaćina prije muževlje.

H. K. Ne samo u posluhu s njezine strane nego imade i znakova učtivosti n. pr.: kad on dogje ona mora ustati, uzeti mu struku, dati mu čibuk, kad idu putem ona ne ide uporedu nego za njim itd.

STROŠ. Najviše u posluhu.

ZEM. U tom što ona bez dozvoljenja muževa nesmije ništa učiniti i u svemu mora se obzirati na želju i volju muževu, i mora ga posluživati kao svoga gospodara.

DOBR. U tome što se svagda muževlja riječ ispunjavati mora, ali dosta ima i protivnih primjera. U takovom slučaju veli narod: *obukla žena gaće*! ili *metla ga je pod papuću.*

LJES. To se vidi iz toga što ona pokazuje pred njim neke znakove učtivosti i poštovanja, kao: ona počinje jesti i piti poslije njega, poslije njega lijega u postelju a ranije ustaje, kad idu putem ona ustane i pozdravi ga (дубрњ дутелъ мѫжью!) umiva mu noge, polijeva vodu po rukama kad se umiva itd.

100. Na koje domaće poslove ima više upliva muž a na koje žena?

LIK. Muž mora zemlju obdjelavati, orati, žito sijati, branati, zemlju krčiti, ogragjivati, žito i sijeno kositi, djeti, voziti, za stan i hranu čeljadi i marve briniti se, u drva ići, drva cijepati, starati se ženi i djeci za opanke itd. Žena mora jelo gotoviti, red i čistoću u kući držati, oko povrća u vrtu nastojati, krumpire, grah itd. okopavati, zasipavati, žeti, blago (ovce, krave, koze) muzti, maslo stapati, za odjeću mužu i djeci starati se, presti, tkati, šiti, plesti, krpiti, prati; malu djecu zabavljati itd.

STUB. U stvarima, koje dolaze u odlučivanje i savjetovanje cijele zadruge, ima više muž (žena rijedko), i u važnijim i težim poslima, dočim domaći (kućni posli, u užem smislu) samo na žene spadaju, tu je ona gospodarica kao: pri mlijeku, maslu.

RAK. Na poslove, oko blaga: konja, volova, krmaka, oko sgrada, ograda, plotova, drva za ogriev itd. imade više upliva muž; oko krava, živadi, priregjivanja rubenine, i čišćenja, oko hrane, oko djece, žena isključivo.

BED. U opće govoreći mužu pripada gospodarstvo a ženi kućanstvo, za ostalo gl. odg. na 51. pitanje.

ŽUM. Na poslove izvan kuće, osobito na teže, imade više upliva muž, dočim žena imade veći upliv na čisto kućne, to jest na one koje se u samoj kući obavljaju.

GRA. BRO. Muž na oranje, rezanje vinograda, sijanje, voženje, tresenje šljiva, branje vinograda, siječenje i voženje drva, pečenje rakije, hranjenje i timarenje konja, mlivenje brašna; a žena na: kuhanje, unašanje potrebitih drva i vode u kuhinju, hranjenje krmaka (hranjenika), kopanje, žanjenje, vršenje, branje šljiva i kukuruza, trganje graha, zubljenje, hranjenje ostale marve, zimi i čišćenje pod istom, spremanje krompira, riječju sve poslove vrtlarske.

KO. BUK. Muž, ako ih i ne čini, ima upliv na svaki domaći posao, a žena ga samo izvršuje.

MAK. Ćovjek se stara samo oko baštine, gnječi i otaka vino, da uskopa i reže vinograd, da bere i kupi masline, da ih mlije i turnja, da prodaje ulje i ostavlja koliko je nužno za kuću, da se stara za težake, da kupuje jelo, da gleda zgradu kućevnu i da ju opravlja; žena pak: da kuha težacima, drži ključe i štedi smok, drži čistu kuću i stara se za haljine kućana da su čiste i okrpljene; mora da na vrijeme kaže što je nužno za kuću, da pazi oko gjevojaka i uči jih svemu što je nužno da budu dobre i poštene.

BOS. Muž na dvoru, a žena u kući, jer: *kuća nestoji na zemlji no na ženi.*

LAST. Muž ima više upliva na one poslove koji su trudniji i važniji.

KON. Na one poslove, koje radi muški, ima više upliva muški i obratno.

H. C. B. Na koje poslove domaće ima muž upliva a na koje žena kazano je više. U zadružnoj kući je sve drukčije nego u inokosnoj, jer u prvoj svaki svoj posao zna, a u potonjoj muž obično radi sve teže poslove izvan kuće, a u kući najviše da bi drva donio, ali svariti jelo ili pomesti kuću, donijeti vode, umijesiti hljeba, bilo bi za muža stidna radnja.

H. K. Muž više na poslove spoljašnje, i na radnje koje iziskuju više snage: kopanje, oranje itd. a žena više na domaće, kao: haljine prigotavljati i u redu držati, gotoviti jelo itd.

STA. PA. Muž ima više na vanjske a žena na nutarnje poslove upliva.

STROŠ. Muž se brine za brašno, sô i drva, hrani marvu, ore, sije itd. žena kuha, čisti kuću, pere rubeninu, hrani djecu i živad itd.

ZEM. Na kuhanje, pranje, timarenje, odgojivanje živadi, miješenje pečenje hljeba, na predenje, tkanje i druge ženske poslove ima žena više upliva, a muž na poljske, na odgojivanje marve, namicanje potrebitog orugja i na druge muške poslove.

DOBR. Muž više rasporegjuje prodajom hrane, marve i poljskom radnjom, a žena domaćom živinom, platnom, kudjeljom, lanom i od toga sa sjemenom.

LJES. Žena upravlja unutarnjim kućnim poslovima a pomaga obavljati i lakše poljske radnje ako uspije, ali uprava teže radnje u polju i odnošaji s ljudima tugjim to pripada mužu.

101. Ima li poslova, koji samo jednoj ili drugoj strani pripadaju?

LIK. Ima; žene rade više sitne poslove koje osobitu telesnu snagu i napor ne iziskuju, a ljudi više trude naporne radnje. Žena nemože kositi, snijeg gaziti, drva iz šume izvlačiti, plužiti itd.; na drugoj strani nije muževa teška ruka za preslicu, iglicu, taru i srp. Osim navedenijeh poslova ima ih i takovijeh, koji bi za muža, kad ženu ima, bili nepristojni, kao n. p. da on pere pranje, sude itd. — ovo je dakle posao samo ženskijeh.

STUB. Sa volovima i konjima neima žena nikad rado ni posla, tako muž u peći, kuhinji i kod mlijeka ne.

RAK. Osim već navedenih poslova, muževi su svi koji se širočkom ili baltom obavljaju; pa na kakovoj visini, n. pr. na krovu, na voćki itd.

ŽUM. Ima ih više. [1]

GRA. BRO. Rezanje vinograda, pečenje rakije i pribavljanje drva zimi, obavljaju samo ljudi.

KO. BUK. Muž svaku poljsku radnju izvršuje, a žena samu žetvu bez muža, a sa mužem kupljenje sjena; samo u nekim selima žena uz muža kopa vinograde i kukuruze i to samo po Bukovici, po ostrovima i gdje gdje po primorju.

MAK. Poslovi su odijeljeni, čovjek u polju a žena u kući, i jedno drugom se nemješa, nego gdje treba kazuje što se je uradilo.

BOS. Ima: muž nezna presti, tkati itd. a žena kositi itd.

LAST. Poslovi kućni pripadaju ženi n. p. raspremiti kuću, odpra-

[1] Razumije se, ali koji su?

viti čeljad kućnu na posao, pa ih opet pričekati kad dogju s posla i dohranit im objed ili večeru itd. Muževi su posli od polja itd.

KON. Ima.

H. K. Žena isključivo prigotavlja jela, mete kuću, čisti, krpi, pere, mijesi hljeb itd. a muž kosi, ore itd. a samo kad je nevolja, te nema muških glava, žene kopaju i pomagaju muževima.

STROŠ. Svi težački poslovi spadaju na muževe, a na žene spada: presti, tkati, šiti, vezti itd.

ZEM. Obdjelavanje polja, gragjevina, kositba, konjarstvo, rukodjelstvo, mlin, oranje, vožnja: to su izključivo muški poslovi; a ženski su: kopanje vrtla, predenje, tkanje, kuhanje, pranje, obdjelavanje lana, odgojivanje živadi itd.

DOBR. Ima, i to: mužu pripadaju dužnosti u obštini, marvu hraniti; a ženi: tkati, presti, kokoši nasagjivati itd.

LJUB. Ima; žena ne gradi nikakvu gragjevinu nego samo muž, muž ne peče hljeb i ne prigotovljava jelo nego sama žena, ona samo i pere, šije, čisti i bijeli kuću, trpezu pripravlja, kafu i sladko daje, odgaja djecu. Muž u opće kod kuće ništa ne radi, nego samo u polju ili se kakvim drugim poslom, kao trgovinom itd. bavi. On samo pomaže ženi peći rakiju i natakati vino.

102. Ima li domazet istu vlast vrhu žene kako i drugi muž, ili mu je žena nešto manje podložna?

LIK. Dokle se domazet u kuću, u koju je ušao neupiše, drži se da treba da je pozniji i strpljiviji; kad se je pak ustabilio, treba da mu je u opće žena podložna kao i drugome mužu; nu rekli bi: „On treba da nezaboravi da je to njezino očinstvo“.

STUB. Ta se razlika neopaža.

RAK. Neima razlike.

BED. Imade, ali ga narod ne poštuje kako drugoga muža, jer ga porugljivo zovu *p . . . dolovec* ako je k gjevojci, a *babosuk* ako je k udovici došao.

ŽUM. Domazet ima istu vlast nad ženom kao i drugi muž.

GRA. BRO. Kakvu vlast drugi muž vrhu žene ima, istu takvu i on.

KO. BUK. Domazet, koga ovgje nazivaju *uljez*, obično ima vlast vrhu žene kao i drugi muž, ako nije kakova kukavica, a žena odveć oštra.

MAK. Ima jednaku vlast nad ženom kao svaki drugi muž.

BOS. Sve jedno što se tiče njih.

LAST. Domazet ima istu vlast vrhu žene kao i drugi muž i žena mu je isto podložna, ali ima slučaja, da bi žena hotjela imati vrhovnost i biti nad njim, ako je on od siromaške kuće a ona bogata.

KON. Gotovo nikakve razlike nema, nego se on drži kao da je ona k njemu došla, osobito pošto radi.

H. O. B. Domazet ima isto pravo u kući i vlast spram žene kao i zakonito rogjeni sinovi iste kuće, žena mu je isto podložna kao sve ostale drugijema. Ali on se po nešto više uzdržava da ženu kara za svaku malu bezposlicu, osim samo kad mu što na debelo skrivi il da mu nije pokorna. Prem rijetko će ko domazeta ukoriti što je kod žene došao i pridomazetio se; ali i na njegovu obranu ima u narodu izreke kao:

Ako ste me pridomazetili, nijeste kupili.
Ako sam ovgje dobio, doma sam izgubio.
Nijesam rob, nego mi se zna i otac i dom.
Tražila krava junca, pa ga je i našla.

H. K. Isto kao i drugi muž — samo što on obično nije tako silan kao drugi muževi prema ženi, jer se sijeća da ga žena može ukoriti da on žive na njezinu a ne ona na njegovu.

ŠAB. Ovde se domazet zove: *pripuz, uljez.*

LJUB. Malo manje.

STA. PA. Domazet ima istu vlast vrhu žene, kao i drugi muž.

STROŠ. Ima istu vlast, kao i drugi muž.

ZEM. I domazet ima istu vlast vrhu žene kako i drugi muž; žena mu nije ništa manje podložna.

DOBR. Svejedno.

T. P. Domazetova je vlast nad ženom vazda slaba.

LJES. Domazetu je svakako žena nešto manje pokorna.

Живѣю къту зеть на привоть.

103. Pridružuje li domazet svoje prezime, ili primi kućno ime svoje žene odmah, pošto je na ulaz otišao, i po čijemu se imenu djeca iz te ženidbe nazivlju?

LIK. Domazet pridržava svoje prezime dotle, dokle se u kuću neupiše, a kad se upiše, primi *ime kućno,* gdje se je upisao. Dokle se u kuću nije upisao bio, nazivali su djecu iz te ženidbe po njegovome imenu; po upisanju njegovome prime djeca skupa s njim *kućno ime.*

STUB. On obično uzme prezime kuće u koju je došao, nu ako neuzme onda se specializira njegovo prezime sa prezimenom kuće

njegove žene, n. pr. *Rešetar* na *Ilinićevom*, gdje se Rešetar priženio u Ilinića kuću.

RAK. Prima kućno ime svoje žene, te se po ovom imenu nazivlju i djeca. Ovgje se u opće nemijenja kućno ime nikada; ma baš došla ih petorica k samcu u kuću, pa umro i taj, ona će petorica pridržati staro kućno ime, ili jih barma puk neće inače nazivati; kao što u opće novotarija netrpi.

BED. Prima prezime kuće u koju je stupio, djeca tim više nose prezime materine kuće.

ŽUM. Domazet čim na *ulaz* otigje, primi odmah prezime svoje žene.

GRA. BRO. Čim se je tko prezetio, odmah i primi prezime one kuće, u koju je došao; a to prezime dobivaju i djeca iz te ženitbe.

KO. BUK. Domazet pridrži svoje prezime i djeca se tako krste.

MAK. On zadržava svoje prezime i djeca se tako i krste.

MAK. On zadržava svoje prezime a i njegova djeca se zovu po njegovu imenu.

BOS. Njegdje primi, njegdje održi, a najviše dobije ime *pripuz*.

KON. Domazet uzme ime familije ženine a njegovo se posve zaboravi, isto tako i njegova djeca nose ime materine kuće.

H. O. B. Kad mladić hoće da se pridomazeti to bude uslovno pred svijem seljanima. Izmegj ostalih ustmenih ugovora bude i to: da li će svoje prvobitno prezime promijeniti i zvati se onim kuće u kojoj je došao.

U rijetko promijeni, za to što je vjenčao kćer onoga prezimena, ali kad se posini momak onda treba da prezime promjeni, jer obično oci koji nemaju muške djece, posine makar i tugje iz sela.

H. K. Obično on pridržava svoje prezime pa se i djeca zovu po njegovu prezimenu.

LJUB. Ako je iz daleka, te mu nije poznato prezime okolini, onda se poziva prezimenom oca ženina. Inače se zove: *pripuz* i *uljez*.

STA. PA. Domazet prima kućno ime svoje žene i djece iz te ženitbe nazivlju se po kućnom prezimenu.

STROŠ. Domazet pridrži svoje prezime, te se i djeca po njegovom prezimenu zovu.

ZEM. Domazet ponajviše pridržuje svoje prezime ako ugje u kuću, priženi se k samoj gjevojci ili udovici; ali ako ugje u zadrugu, u kojoj ima više zadrugara, primi njihovo prezime t. j. kućno ime svoje žene, čim je na ulaz otisao.

DOBR. Neprima nego ostaje po svom prezimenu, i djeca se po tome krste.

T. P. Domazet niti prima prezime obitelji u koju je došao, niti joj nameće svoje, nego se samo zove članom te porodice.

LJES. Domazet obično primi kućno prezime ženino jer se njegovo saboravi.

104. Imanje muža i žene drži li narod da je zajedničko, ili pripada samomu mužu, ili svak svoje pridrži?

NOV. Sasvim zajedničko, no s novcima raspolaže sam muž, žena pak u toliko, koliko joj muž dopusti, da namiri kućne potreboće.

LIK. Kad muž i žena lijepo živu, drži narod da im je imanje skupno; kad su pak u svagji i omrazi, svako drži svoje.

STUB. Imanje muža i žene drži narod da je za uživanje obojici zajedničko, ali se staplja u jednu cjelinu istom za njihovu djecu, akoprem se dogadja da žena o svojem ili što je preskrbljela s mužem razpolaže oporučno, ovgje kažu: „izruča megju djecu po svojoj volji“, ter se narod drži kod toga one volje, što ju izrazi na smrtnoj uri.

RAK. Narod drži, da je zajedničko; premda ovgje ongje vidi iznimaka, al ih neodobrava.

BED. Zajedničko je.

ŽUM. Imanje muža i žene zajedničko je, jednomu i drugomu.

GRA. BRO. Većom stranom je ženino, jer čovjek neima ništa, izim one haljine, hlača, kape i obuće, što mu je iz kuće kupito [1]; ostalo ili je žena sobom donijela kod njega sama ili š njim stekla.

KO. BUK. U smislu imanja privikli su se onomu kako pisani zakoni naregjuju, ali dok je muž živ sa svime upravlja i vlada svojevoljno s malom iznimkom.

MAK. Narod smatra imanje jedne i druge strane kao zajedničko i kao takovo i ostaje.

BOS. Zajedničko, a ima i osebine, nepokretnine.

LAST. Narod drži da je imanje muževo i ženino zajedničko za života, a na smrti pak da svaki može narediti kako mu se vidi.

KON. Drži se da više pripada mužu jer on sa svijem vlada, ali i što žena donese, osobito ruho, to je nje, i bez velike nevolje neće joj muž nikada u to ni taknuti.

H. O. B. Svaki domazet, budući da se mora odreći svakoga nasljedstva očina i materina, on dobi imanje oca one gjevojke i postane od svega vlastiti gospodar kao i svi ostali muževi, pa makar da mu žena i umre i drugom se tugjom oženio. Da bi mu prva

[1] Ali on svakako ima i pravo na svoj idealni dio od imanja zadružnoga.

žena umrla za života roditelja ženinijeh, to se razumije, da bi morao oca pokojnice za dozvoljenje pitati ili mater njezinu, kad bi se hteo opet oženiti.

H. K. Drži se da je zajedničko i govori se: što je muževo to je i ženino i obratno.

STA. PA. Narod drži da je imanje muža i žene zajedničko.

STROŠ. Imanje muža i žene je zajedničko za cijelog života.

ZEM. Zajedničko.

DOBR. Narod drži da je zajedničko.

T. P. Imanje muža i žene biva obšte dok su god živi.

LJES. U opće se drži da je zajedničko, osobito megju siromasima. U bogatijim kućam muž ima obično svoju osobinu a žena svoju.

105. Čija je stečevina što se u ženidbi dobije?

NOV. I ta je opet skupna, s novcima što jih dobiju razpolaže više žena.

LIK. Što muž i žena skupa steku treba da se njih obadviju broji. Što je pak ona na udaji donijela, to je njezino, a ono što je kod njega zatekla njegovo.

STUB. Što muž sa ženom dobije to je osobina (*osebunjak*) njih dvojice, samo krave imadu dojiti u opću mlijekarnicu (*mlječnicu*).

RAK. Onoga koji ju dobije, al se obično zajednički troši.

BED. Obijuh.

ŽUM. Opet zajednička.

GRA. BRO. Ženina [1]

KO. BUK. Drži se da je muževa.

MAK. I to je zajedničko, samo što muž sa dozvolom žene raspolaže kao i drugim imanjem, ali se ona tomu može uzprotiviti: posljednje ipak vrlo rijetko biva.

BOS. Ženina.

LAST. Pripada mužu.

KON. Muževo više, jer on sa svijem vlada.

H. C. B. Svakome se svoja stečevina zna, t. j. muževnje ono što je nasljedio od oca, i što je on primao sa svojim trudom, a ženina samo prćija što od roditelja donese, ili *miraz* ako u rodu nema braće.

H. K. Obojih.

STA. PA. Opet obojice zajedničko.

STROŠ. Premda nevjesta o ženitbi nješto novca dobije, ipak ona te novce uloži u zajedničke potrebe.

ZEM. Takogje zajedničko.

[1] Zbilja! Ili se to radi kakovih svrha pokazuje pred vlastima kao da je ženino?

DOBR. Obojih.

LJES. Opet je zajedničko, ali pred svijetom imovnikom se smatra muž, premda on protiv njezine volje nemože svojevoljno raspolagati općom stečevinom.

106. Komu pripada ruho i prćija ženina?

NOV. Ruho i prćija pripada samoj ženi. Vrijedno je pažnje to, da *dota* materinska ženskoj djeci pripada, — mužkarci na nju nemaju prava. Ako pak mati imade kćeri više, a jednoga ili dva sina, pak se kćeri poudale i svoje ruho odnijele (*dotu* u užem smislu dobiše od materinstva, tako, da kad se poudaju, u otčinskoj kući materinstva više nema, jer se je kolikogod ga je bilo megju kćeri porazdjelilo): tad ostane ruho što ga mati na dalje spravi sinovljim ženama. Tako n. p. bila je neka žena, koja poudade pet kćeri i svaku iz kuće opremila punom velikom škrinjom bogatog ruha, a imala je i dva sina (koji jošte živu), koji se takogjor oženili, pa kad im je mati umrla ostanu mladim nevjestam tri pune skrinje ruha, što megju se one porazdijeliše.

LIK. Ruho i prćija ženina pripada, za života njezinog, njoj; po smrti njezinoj djeci, ako djece nije, njezinoj materi ruho, a prćija polovica mužu a druga polovica materi joj ili sestrama. [1]

STUL. Ruho ženino prelazi na njezinu žensku djecu; ako djece nema, na njezine bliže rogjake [2] i komu ona izruči; ostala prćija djeci u obće ako ih ima.

RAK. Ženi.

BED. Objema.

ŽUM. Ruho pripada ženi, a prćija i mužu i ženi.

GRA. BRO. Njoj.

KO. BUK. Ruho i prćija ženina pripada ženi; a poslije nje ruho kćerima, a ostalo i njima i sinovima, kada djece nije tada muž obično povrati njezinu rodu. [3]

MAK. Ruho i prćija pripada ženi, i ona tim raspolaže po svojoj volji.

BOS. Kad umre mužu i djeci.

LAST. Ruho i prćija ženina, po njezinoj smrti, pripada djeci. Ruho pripada samo ženskima, a prćija, koja se obično sastoji iz komada

---

[1] To jest: sestre primaju kad matere nema žive, ili i pri živoj materi sestre primaju dio i kakav?

[2] Muške ili ženske?

[3] Povrati li svekoliko ruho što god se nagje poslije nje, ili samo ono što je donijela iz roda?

zemlje, pripada kako muškijem tako i ženskijem. Ako za sobom neostavi djece, tada muž baštini svekoliko.

KON. Ženi dok je živa.

H. C. B. Ako žena mlada umre, a ne ostavi nijedno živo dijete nakon sebe, onda familija muževnja povrati njezinu rodu svu robu što se u sanduku nalazi, ujedno sa sandukom. Ako i jedno dijete živo ima, sve ostane onako čitavo u sanduku doklen dijete do svog uzrasta dogje, i dozna da je imalo mater. Od ovoga ruha ne bi niko što uzeo za živu glavu, nego dohrane djetetu (ili djeci), i to je osobita njegova sopstvenost.

H. K. Dok su zajedno i to je zajedničko, a za slučaj da se razdvoje, tad žena ruho uzimlje i sa sobom nosi.

STA. PA. Ruho i prćija spada ženi.

STROŠ. Pripada obadvojima, osima vlastite odjeće.

ZEM. Obadvojima.

DOBR. Poslije ženine smrti djeci.[1]

T. P. Darove koje nevjesta primi na svadbi, njezini su, kao što njoj pripadaju i haljine i nakit koje je iz doma donijela. Dok je živ muž, to sve je pod njegovim nadzorom i upravom, ili pak pod upravom kućnog starješine, i sve se drži da je njihovo opšte, dok ne umre jedno od njih. Ako umre žena, od njenog imanja četvrti dio ide mužu a tri djela djeci; ako pak djece nema, polovina pripada mužu, a druga polovina njenim roditeljima ili rogjacima.

LJES. Po smrti ženinoj sve njezino ide djeci; ako djece nema tad prćija i ruho što je sobom donijela ide njezinim roditeljima, ako li roditelji nijesu živi tad mužu. Ipak u svakom slučaju ruho i nakit, koje je muž kupio, on može sebi uzeti.

107. Ima li stvari u ženidbenoj zajednici, kojim žena, i nepitajući muža, može raspoložiti?

NOV. U zajednici nema ništa čime bi žena svojevoljno raspolagala.

LIK. Dobra žena ništa od muža nekrije i bez njegova pitanja ničim razpolaže. Za sitne stvari muž i ne pita. Žena može prodavati: jaja, piliće, kokoši itd. i s konopljanijem sjemenom upravljati bez da za to muža pita.

U bolesti njegovoj, i kad je na dulje vremena od kuće odsutan, može i sa stvarima od veće vrijednosti raspolagati, nu dužna je ipak po slije mužu kazati, što je s čijem uradila. Sa stvarima, koje ženi i mužu nijesu skupne, nego samo njezine, može ona po volji raspolagati, ali do neke megje: žena može prodati svoju košulju, ha-

[1] A za života ženina? što je u ovome pitanju ipak najglavnije.

ljinu, pregaču, tkanicu; ali da proda pa prošundra tako da gola ostane, svijet bi je korio i ružio, a teško bi joj i muž takovu sramotu preprostio.

STUB. Sa novcem darovanijem na svadbi i što inače na poklon dobije, može po svojoj volji raspolagati; isto tako i sa svojim ruhom.

RAK. Ima: kojim jajetom, piletom, kokošju, mlijekom, maslom, sirom, predivom, i kojim novčićem, otčevim i materinim darom; samo da se kod kuće ne oskudjeva.

BED. Jaja, sir, maslo i slična može prodati ili raspolagati njima kako ju volja, bez da muža pita.

GRA. BRO. Samo s muževim odijelom nemože sama, a svim drugijem može raspolagati i sama bez muža, ako on nije što sobom donio što je stekao bez nje. [1]

ŽUM. Ako i jest takovih stvari u zajednici ženidbenoj [2], ali nije obično, da žena bez muževa znanja s njima raspolaže.

KO. BUK. Nema takih stvari kojima bi žena bez dozvole muževe mogla raspolagati.

MAK. Bez pitanja muža žena nemože ničim raspolagati, osim sa svojom prćijom i ruhom, što može da proda, i u zamjenu toga da što drugo kupi, ali i to obično biva sa pitanjem muža.

BOS. Kadgod i osobinom, ali pita obično muža.

LAST. Nemože razpoložiti ni onijem stvarima, koje njoj samoj pripadaju, bez dozvole muževe.

KON. Nema, ali ipak uzimlje manje proizvode, kao: jaje, kokoši, laneno sjeme te proda i bez pitanja i upotrijebi na svoje nužde.

H. C. B. Žena po smrti svojega muža može samo onda razpoložiti od svega kućnjega, jer ona postaje domaćica doklen joj sin prispije da vlada s kućom. Rijetko će žena što od nepokretnih muževnih dobara prodati, već da bi je ljuta muka, ili najkrajnja glad, a na mlogo djece lude, na to nagnalo, a to za to, da joj selo nebi reklo da nezna ili da neće raditi i čuvati ili da je ne bi kadgod djeca prekorila pitanjem: „gdje nam je očinstvo?"

Bolja je dobra štednja neg rgjava radnja.
Krpež i trpež kuću održa.
Jede se da živi, a ne živi da se jede.
Nije peć koliko zja, no koliko se u nju stavi.

---

[1] Sudeći po smislu odgovora, kao da je izvjestilac mislio da se ovgje pita samo o domazetovoj ženi, dočim se pitanje odnosi na ženu udatu u opće.

[2] Ali koje su to stvari?

M. K. Može, samo: kokošima, jajima, lanenim sjemenom i takim malenkostima; muž se na to nigda i neosvrće niti računa pita.

LJUB. Nema.

GURG. Nema; jer sve biva izmegju njih u suglasju.

STA. PA. Nema.

STROŠ. Nema.

ZEM. Ima; a to su ženine rukotvorine, kao: pregja, tkanje, njezino ruho, njezin nakit, njezino orugje što ga treba pri svojim poslovima ženskim i bijeli smok u kući, kao i voće i ošap i druge malenkosti, koje ona svojim trudom proizvede ili nabavi.

DOBR. Po svoj prilici nema.

LJES. Bez pitanja muža žena nesmije ništa otugjiti, samo svojim novcima može da raspolaže, i to da bi namirila svoje i kućnje pomanje potrebe.

108. U kakvu je odnošaju muž domazet prema ženinim dobrima?

LIK. Sa ženinim dobrima može muž domazet samo sa njezinijem izvoljenjem i po porazumku s njome raspolagati.

STUB. On nemože raspolagati brez nje, nu što on sam tu priskrbi, kao da on na to ima više upliva.

RAK. Ko što i svaki drugi muž.

BED. Kao pravi vlastnik. [1]

GRA. BRO. U onom istom u kom su i ostali muževi u onoj kući prama svojima ženama.

ŽUM. Domazet razpolaže sa ženinim dobrima kao i drugi muž u sporazumljenju s njom.

KO. BUK. Isto to što je kazano pod 104.

MAK. Kao i sproću svoga imanja, osim ako je raspikuća; ali mu se tad može na put stati da ne upropašćuje ženino imanje.

BOS. U kojemu i drugi muževi, osim ako bi se žena ujogunila.

LAST. Domazet vlada i upravlja ženinim dobrima i uživa ih ujedno s obitelju, kako da je on učasnik, ali je na smrti žena gospogja odrediti kako hoće, osobito ako djece nema. [2]

KON. Nepokretna dobra nesmije prodati, jer je to stožer; u ostalom kao i drugi muž.

H. C. B. Domazet je sprama ženinim dobrima kao i svi ostali muževi (gledaj odgovor 104) t. j. doklen je živ otac njegove žene

[1] Zbilja?

[2] *Osobito* ako djeca nema, ili *samo* ako djece nema?

on radi sve ono, što i zadrugari kućnji u zadružnoj familiji, a pošto mu tast umre, on je i domaćin i gospodar od svega imuća, koji ga na dijelu dopane.[1]

H. K. I to se drži da je imuće familije (njegovo, njezino i djećino), on radi i nastoji odobriti i umnožiti kako svoje, ali on prodati nesmije bez njezine dozvole.

LJUB. Kao da je i njegovo.

STA. PA. Domazet gleda ženino kao i svoje.

STROŠ. Baš da su dobra ženina opredijeljena, muž jih smatra kao zajednička.

ZEM. Muž domazet u istom je odnošaju prema ženinim dobrima. kao i prama svojim, ako se tako ugovori sklapajuć ženidbu; inače žena je gospodarica svojih dobara.

DOBR. Kao i spram sopstvenim.

LJES. On jih smatra kao svoje i uživa jih ujedno sa ženom i djecom, ali nemože da otugjuje.

109. Misli li narod da je za život obiju supruga ženidba ne razdriješiva; i ako je to moguće, za koje se uzroke može razdriješiti?

LIK. Narod drži da se muž i žena i za života obadviju supruga razdvojiti mogu, a to kad „vragu okrenu“ i neće nikad da slušaju zbog nesloge; za tim kad je koje od njih pijanica, skitničina, hajdučina, nevaljalčina, te radi toga neće s drugom stranom skupa da živi, — i ako je žena prije vjenčanja ili poslije u njegovoj otsutnosti s kim drugim zatrudnila.

STUB. Narodu je ženidba po zakonu crkvenom nerazdriješiva. Ele *raspitati se* mogu, t. j. razlučiti od stola i kreveta, ako nemogu življeti ter se neslažu, svagjaju, on ili ona nevjerna svojoj prisezi.

RAK. Jest misli. Imade u župi slučaj, gdje je muž, razbojnik, na dvadeset godišnje težke tamnice obsugjen, pa ni nepada nikom na um da mu 19 godišnju ženu tko nagovara na razdriješitbu.

BED. Kod katolika nerazdriješiva.

GRA. BRO. Premda po kanoničkim pravilima ima slučajeva u kojim se sveza ženitbena može razdriješiti, jer nije bila valjano ni svezana, to ipak narod, neznajući ta pravila, drži, da je za života obiju supruga ženidba ne razdriješiva.

ŽUM. Narod je uvjeren, da se ženidba nemože do smrti razriješiti,

[1] Na kakvu dijelu? Obično bo biva da se na domazetstvo ide gotovo samo u onu kuću koja ostade na gjevojci ili na starim roditeljima sa kćerju.

pa za to i nemisli na uzroke, uslijed kojih bi se razriješiti mogla.

KO. BUK. Narod drži da je ženidba sasvim nerazdriješiva, samo muž može odpraviti ženu roditeljem ako mu je nevjerna ili sasvim nevaljala ili bolestna dugotrajno.

MAK. Narod misli da se ženidba nikako nemože uništiti, i mal da ne, nikad se neslučava, da se raspušte. Dogodi se samo da kadgod zbog kakve strogosti muževlje žena ubjegne, i krije se samo dotle, dok neuznadu njezini rogjaci, te ih opet pomire.

BOS. Misli do lopate nerazdriješiva, osim *impotentiae*, a neki se i pri toj trpe do smrti ne odavajući nikomu.

SAR. Pravoslavni i rimokatolici drže da je nerazdriješiva, ipak ako muž sa ženom nemože da se zgodi, te da živu u jedinstvu i u bračnoj svezi, dogagjalo se premda rijetko da su se rastavljali, ali niti se on ženio niti se žena udavala za drugoga. Kod Turaka, to jest kod srbo-muhamedanaca, muž može odpustiti ženu kad hoće i drugu uzeti, samo joj mora *niča* platiti i dijete ako ima pri prsima hraniti, to jest štogod davati za hranu, a ako dijete nije pri prsima tad ostaje obično kod oca a mati se vrati svojoj materi te nastoji da se opet uda.

LAST. Drži da je nerazdriješiva do smrti.

KON. Razvod se za pametara nije nikada dogodio u Konavlima.

H. C. B. Narod u opšte i nesanja a kamo li da promišlja, da je za života obiju supruga ženidba razdriješiva. Kako bi se mogla razdriješiti i zašto, kazano je pod 75 a drugčije nikako.

Vjenčanje nedriješi n'o samo smrt.

Od vjenčanja do groba, ja tvoj a ti moja!

Nema druga do vjenčana druga, ni naslade do nevjeste mlade!

Ko u mladosti meso (t. j. jede), neka u starosti kosti (t. j. glogje).

H. K. Drži da se nemože razdriješiti osim sljedećih uzroka: 1) ako mu se žena iznevjeri, 2) ako mu krade iz kuće i prodaje bez njegove dozvole; 3) ako joj vonja iz grla. Biva iz drugijeh uzroka ali ih dopisnik nezna poimenice. To pravo ima muž — ali žena ne premda za nevjernost i on ima pravo tražiti odvojenje ali teško da se na to i koji riješi.

LJUB. Nemože ni da pomisli da se može razdriješiti.

STA. PA. Kod Slovaka misli narod, da je ženidba još za života obiju supruga razdriješiva (oni bo su luterani) i traže uzrok tomu u različitima stvarima kao: u nemoralnosti jedne ili druge strane, u nemogućtvu plogjenja itd. Isto tako i kod Srbalja ovgješnjih, samo je kod njih teže razdriješenje, radi toga se i rijedko dogagja.

ŠAB. Narod kaže da je brak nerazdriješiv, pa ni za samu preljubu, u kome slučaju ženu bacaju u vreću ili je rastrzaju konjima. [1]

STROŠ. Narod zna da je ženidba ne razdriješiva, no ipak radi vazdašnje mržnje i progonstva rastavljaju se supruzi od stóla i postelje sudejski, za vrijeme ili za cijelog života, ako se ne pomire.

ZEM. Narod u svom nabožnom čuvstvu misli da je za života obiju supruga ženidba ne razdriješiva; ali zna narod, i to iz iskustva, da je moguće i razdriješiti ženidbu, i to iz važnih uzroka, i to kad muž ili žena nisu u stanju ispuniti svoju dužnost supružnu. U ovoj okolici poznata su dva primjera gdje su ženidbe razdriješene i žene su se opet udale za druge; oba slučaja u pravoslavnijeh.

DOBR. Drže da se razriješiti može, i to zbog nevaljalstva, nepoštenja itd.

T. P. Vazda se žene s namjerom da bi ženidba trajala za života, no mnogo puta se raspuštaju ženidbe iz tih uzroka: ako je nevjesta prije vjenčanja obezčašćena [2] ili je pak radila preljubu, ili ako radi da bi djecu izbacala, ili ako strada od padavice ili poludi; tada muž može da je ostavi i da se oženi s drugom; iz samijeh tijeh uzroka i žena ostavlja muža i uzimlje sobom ono što je donijela. Ako razpust biva iz drugih uzroka muž treba da je hrani i oblači dok je živa, ili pak da joj dade jednom za svagda neku svotu novaca. Ako ima djece, ona ostaju kod oca.

LJES. Narod kaže da se ni smrtju ženidba ne razdriješuje, nego da i u raju muž i žena ujedno žive. Ipak muž se oslobagja bračne sveze za ženinu preljubu, a žena za muževu zlobu t. j. kad je bije bez krivice i tomu slična [3], ali se drži da obojica treba na to da pristanu.[4]

110. Po razdriješenju ženidbe što biva s prćijom, što li s nejakom djecom?

LIK. Po razvjenčanju o prćiji bi odlučili: što je ko kod ženidbe u nju unio neka mu bude, [5] a što su skupa stekli, na polovicu. Za djecu rekli bi: nije pravo da muž svu dobije. Ako su sva djeca muška, njemu odraslije a njoj mala t. j.: ako bi ih otac pustiti htio (kad otac svu ovu djecu uzme, nebi mati od skupa stečene

[1] Biva li to još sada ili samo kažu da je bivalo?

[2] Samo u slučaju da je zatrudila s drugim ili kad je samo djevstvo izgubila?

[3] Uzroci su navedeni samo primjerno a ne taksativno.

[4] A kad neće da pristane strana koja je kriva, što tad?

[5] To jamačno znači: neka nosi sobom?

prćije ništa dobila). Kad je djece obojega pola, odvela bi ona žensku a on mušku djecu; on bi njoj od prćije ili drugog toliko pridodati trebao, koliko bi ovoj djeci s vremenom na trošak za udaju nužno bilo. Kada su sve ženska odraslija djeca, ostavilo bi im se na volju da odaberu, koje će s materom, koje li sa ocem poći. Ako nijedno ocu ne bi odvolilo, njima i materi sva prćija.

STUB. Kada se *raspitaju* drži narod, da ona može svoje što je k mužu donijela uzeti, ali jer obično tu sud ili poglavarstvo neutiče,[1] to dalje o kakvoj kompenzaciji ili mirovini za života nema ni govora.

RAK. Nejma primjera.

GRA. BRO. Budući da svojevoljno ženidbeno razdriješenje ne biva, niti može biti, gdje potomstva ima, to ostaje jedno i drugo doživotna zajednica, ili se u slučaju rastanka sudbeno izreče kome će djeca pripadati.

KO. BUK. Ako se muž odijeli od žene, što malo kada biva, žena odnese sa sobom svoje, a djeca obično ostaju kod otca, osim odveć nejake, koju mati sobom ponese.

MAK. Nejma primjera.

BOS. Ako se gdje dogodi, tomu sud sudi; nejaka djeca ostaju materi.

KON. Nejma primjera.

H. C. B. Sva djeca obojega spola ostanu vazda pri otcu, a u svakom slučaju žena nosi svoje ruho sa skrinjom.

H. K. Ona uzimlje ruho i prćiju sa sobom u svakom slučaju, — ali ako je on kriv tad joj nešto dade, n. p. 100 talijera, jedan put za svagda. Djeca svakolika, pa bila i nejaka, ostaju mužu, žena ne može tražiti da joj se dade ijedno, ako nije pri prsima, ali ga poslije opet valja da vrati očinoj zadruzi, za to što se u njoj rodilo.

STA. PA. Uzima prćiju žena a djeca ostaju obično u zadrugi t. j. u očinoj kući. Ipak se vrlo rijetko dogagja, da se muž i žena razdvojiše, ako djece imadu.

STROŠ. Zajednička prćija razdijeli se; odrasla djeca, osobito muška, pripadaju otcu, a ženska, kao i sva nejaka djeca, materi.

ZEM. Po razdriješenju ženidbe prćija pripada ženi, a što bi bilo s nejakom djecom teško je kazati, jerbo nije poznat takav slučaj, do jedan; u kome se žena razlučila s mužem, kad je ovaj kao zločinac došao na robiju, i poslije se već nisu ni sastali, nego živili svako za sebe. Žena je djecu odgojila. Nu tu nije bilo javnog sudbenoga razdriješenja ženidbe.

[1] Zbilja se sud u to nemiješa?

DOBR. Muž daje ženi godišnji užitak, kada su samo od stola i postelje razlučeni; kada su pak sa svijem razvedeni, da se smiju opet ženiti i udavati, to onda žena dobije svoje haljine; djeca ostaju kod otca i to mužka a ženska odlaze s materom, i u tome slučaju prćiju dijele po pola. [1]

LJES. Ako je ona uzrok razvodu, to ne nosi ništa sobom; ako li je muž kriv, tad ne samo da joj daje sve što je donijela nego treba da joj dade užitak dok je god živa. Muška djeca ostaju kod otca, ženska idu s materom, ali i za njih treba da se otac skrbi.

111. Ako djece nije, komu ostaje prćija po smrti ženinoj?

NOV. Ako žena umre a muž ostane bez djece, tad spada prćija ženina onomu, komu ju ostavi; ako pak umre brez oporuke onda ide njezinoj materi, ako je živa ili sestrama: ako pak nije njih, tad ženama njezine braće.

LIK. Ako je žena kratko vrijeme s mužem živila, i ako djece nije, ostaje polovica prćije njemu, a polovica njezinoj materi. Ruho i gjerdan ide materi. Ako li su dugo vremena skupa živili, ostaje sve mužu, samo treba od ruha što da dà babi [2] i svastima.

STUB. Komu ona ostavi ili izruči; ako nekaže, ili joj se za volju nezna, onda ide njezinim rogjacima.

RAK. Nema primjera.

BED. Ostaje mužu; ako li ni njega nije, ostaje najbližoj rodbini.

GRA. BRO. Mužu, a na mjestima ostavi žena nešto i svojoj rodbini.

KO. BUK. Po smrti ženinoj, koja je, kao što je nazivlju *bezdjetka*, prćija ostane njezinom rodu.

CET. Kad žena umre, sva prćija ostane mužu, sve ako i nema djece, jer od iste nije niko drugi gospodar osim njega.

MAK. Vraća se njezinoj porodici; muž uzimlje samo ono što je darovao ženi.

BOS. Mužu.

LAST. Ostaje mužu.

KON. I ako je djece i ako nije, mužu ostaje sve, ali on opet razdijeli po svojoj volji djeci, prema potrebi svakoga od njih.

H. K. Ostaje mužu.

RO. AZ. Ako *čovjek* (mjesto muž) umre, a neostavi djece, onda

[1] Koju prćiju dijele po pola? Jer osim ženine i muž u zadrugama može imati prćiju.

[2] Kakvoj babi? Neznači li to ovgje punici?

mlada nosi svoju *spremu*, pa i ako ostavi djece i preuda se, opet od svoje *spreme* nije dužna ostaviti, nego ju vraća, a djecu ostavlja na posmrtnoj očevini.

STA. PA. Ako djece nije, onda ostaje prćija po smrti ženinoj [1] zadrugi ili njezinu mužu.

STROŠ. Po smrti ženinoj dogje njezina rodbina i gotovo sve vrijedno odnese.

ZEM. Ako djece nije, ostaje prčija ponajviše mužu po smrti ženinoj.

DOBR. Ostaje mužu ili rogjacima njezinim i to od nje zavisi.

LJES. Prćija njezina ide roditeljima.

112. Zapovijeda li otac više muškom a mati ženskom djecom; otac odraslom a mati nejačicom?

NOV. Dok donarastu djeca, bavi se s njimi navadno mati, a onda skrb pregje na otca, pak tada njegova riječ sve valja, — pa se i strele rušile.

LIK. Djeca se više boje otca nego matere, radi ćega ona milije vidi, da im on zapovjeda. Mati se više bavi sa ženskom djecom i nejači, radi čega im više i zapovjeda nego otac, koji odraslu djecu, naročito sinove više treba, dakle ovima više i nalaže nego mati, prem da sva djeca i muška i ženska, to odrastla to nejač, i jedno i drugo od roditelja moraju poslušati. Kad djeca mater neće da slušaju, onda otac posreduje kao sudija.

STUB. Otčina riječ i zapovjed uvijek je važnija i kod mužkih i ženskih, ali u slogi kad žive onda muška prijanjaju više uz otca ženska uz mater.

RAK. Mati muškom i ženskom nejačicom, otac odraslom muškom.

BED. Nejma razlike. [2]

GRA BRO. Pošto mati više opći i više se ženskom i nejakom djecom brine, to jim više i zapovjeda; a otac muškoj i odrasloj.

ŽUM. Roditelji jednako zapovijedaju sa svojom djecom.

KO. BUK. Otac zapovijeda obično svom djecom, a osobito odraslom, mati samo nejakom.

CET. Mati više zapovijeda ženskom nego muškom djecom, a isto i otac muškom nego ženskom, premda obadvoje imaju jednaka prava nad svom.

MAK. Otac više nadgleda mušku a mati žensku djecu, ino i to

[1] Odnosi li se riječ *ženinoj* k riječi *smrti* ili k *zadruzi*?

[2] Biti ćo ipak kakva razlika?

biva zadružno; malom djecom bavi se i nadgleda samo mati, a odraslom više otac ide za tragom, da nebi kakvo zlo činili ili u rgjavo se društvo mješali.

BOS. Svejednako samo kćerca majci draga bude.

LAST. Upravo tako kao što je u pitanju.

KON. Mati ima vlast i nad muškom i nad ženskom dok su nejaka, ali i za odraslo žensko mati je sve, jer se otac malo u njih prti, ali se za to otac više brine odraslom muškom djecom.

H. C. B. Oci se malo ili nimalo ne bave okolo male djece, no je to majčina (a najviše babina) briga i njegovanje. Kada ženske prispiju da bi se više mogle udati, majke ih paze i čuvaju, a muški pošto obuku gaće ili pošto se dohvate oružja, onda su strogo pod očinom zapovjesti od koje strepe, a od matere ni najmanje, jer majke biju ženske, a muške oci. Da su muški u kući svakome miliji nego ženski o tome nema govora, ali je često puta žao otcu kad majka bije kćer, a majci kad otac bije sina, i kada ova skoči da otme sina ni njoj ne bude našte ruku. Majka braneći zaviče: „ne ubi mi to dijete nijesi se ti no ja oko njega mučila!“ A on njoj: „oću, drago mi je, nijesi mi ga u prćiju donijela.“ Gje je jedinak sin ili pogjevojčar (koji se poslije toliko gjevojaka rodi) on je od sve kućnje čeljadi vrlo razbludjen pa hoće svašta da radi i svak valja da mu ugagja, a osobito kuku je sestrama od pogjevojčara ili jedinka.

H. K. U glavnim odnošajima otac zapovijeda i muškom i ženskom djecom, ali se razumije da mati de facto ima višu vlast nad ženskom djecom i nad nejakom.

LJUB. Tako je!

GURG. Podjednako.

STA. PA. Otac zapovijeda sa ženskom kao i s muškom djecom.

STRÖŠ. U opće svoj djeci obadva roditelja zapovijedaju i brigu nose, megjutim otac slabije se pača u žensku djecu.

ZEM. Tako je!

DOBR. Tako je!

T. P. U svakoj obitelji domaćin ili domaćica ili roditelji bez razlike zapovjedaju i muškom i ženskom djecom.

LJES. Da, tako je!

113. Misli li narod da otac može sa sinom što mu volja?

NOV. Ne misli.

LIK. Ne misli. Kada sin neće oca nikako da sluša, kad k nesreći

okrene i kada se vidi, da su sve očeve opomene i prilične kaštige zaludu, rekao bi narod: „Neka ga pusti u vragove, kad je vražiji.“ Kad je sin dobar, a otac prepogan i dijete svoje progna, rekao bi narod: „Gle psa, šta od djeteta svog čini!“

STUB. Dok ne doraste sin vidi se taj pojav; ele kad je već samosvoj, može se i sam proturati i hraniti, pa kada je već čovjekom kaže se: „sad se više otca ne boji!“

RAK. Jest; sa neoženjenim. Nu čim se je sin oženio, po mnijenju naroda, stupio je u muževnu dobu i tu prestaje otčeva vlast nad njim.

BED. Može, dok se sin vladati dade.

GRA. BRO. Misli i čini, dok sin ne priraste za ženidbu, pa zatim za vojnika. Kada se je pak sin oženio, već si više neda od otca gospodarati, ili kad je upisan u vojnike nemože više gospodarom biti, ili pokle kao takov naredbe predstojeće si vojne oblasti ovršivati mora. Protivnih slučajeva rijedko biva.

KO. BUK. Narod drži da je otac podpuni gospodar.

CET. Narod drži da bi otac mogao sve što hoće sa sinom, ali i to zna da, kao otac, valja da postupa svojom djecom jednako, već da ga je koje odveć uvrijedilo, ili mu imanje prosulo na štetu njegovu i ostale djece, što se više puta dogagja; pa mu opet otac oprašta.

MAK. Misli.

BOS. Misli, dok ga ne oženi, a poslije može mu se oteti.

SAR. Misli.

KON. Ne. On ga može kazniti (i to dok još nije odrastao) ali tako da mu nenaudi zdravlju.

H. C. B. Narod dava pravo otcu da od sina čini što goć oće, pa da mu sin nije ni kriv ni dužan, za to i vele:

Otac je bog na zemlji sinu.
Da nîje sin onaki, nebi bio otac ovaki.
Za djecu je prut a za ženu tojaga!
Mladiku ćeš ispraviti, a drvo nikad.

Stotinu sinova da bi se požalilo komu ti drago od zla očina ili majčina, i baš da im je i krivo, niko im neće dati pravo, no svak krivo.

H. K. Misli, ali neodobrava osobito ako je sin već odrastao čovjekom, tad se pače zabavlja. Ipak u opće misle da otac može sina i izbiti pa i života lišiti.

LJUB. Misli; za to i drži da je sin dužan platiti očeve dugove, ma ništa od imanja nenaslijedio.

GURG. Ne.

STA. PA. Misli.

ZEM. Ne misli.

DOBR. Ne misli.

T. P. Otac ima pravo, dok je živ, da se odreče sina i da proćera iz kuće gola bez da mu išta dade.

LJES. Ne! sin je i član obitelji a ne samo sin, zato otac kao što radi sa sinom treba da se obzire na pravo čovjeka i na korist i volju ostalih kućana.

114. Ostaju li djeca vazda pod očinom vlasti, ili samo dok dogju do nekijeh godina?

NOV. Djeca ostaju pod očinom vlasti, dokle god su u njegovoj kući: ženske dok se udaju, a muškarci, i oženili se, moraju otcu poslušni biti, ako će s njim stanovati — ako neće, a ono jim prosto od njega odijeliti se, te u prijateljstvu nadalje življeti. S toga je navadno, da se sinovi kako se ožene s otcem rastanu, te sami svoje gospodarstvo ustroje; ali dijela od očinstva za roditeljskog života (bila i mati sve jedno) nedobiju; a najmlagji sin ostane sa svojom ženom i djecom u otčinskoj kući.

LIK. Dokle su djeca nejaka, ostaju sasvim pod očevom vlasti, a kad odrastu, nema otac više vlasti nad njima, i pak ako će djeca š njim skupa da živu treba da ga slušaju.

STUB. U zadrugam nad svimi doraslimi ima gospodar *(domaćin)* raspoloživu vrhovnu moć, a samo nad nejakom djecom otac njihov.

RAK. Ženska djeca uvijek; muška do 18-te godine: tu se dječaci obično žene; neožene li se, a to se oni ipak emancipiraju — otmu očevoj vlasti.

BED. Doklen se sami očinske vlasti riješe.

GRA. BRO. Muška ostaju dok se neožene a ženska dok se neudadu. —

KO. BUK. Obično djeca su pod očinom vlasti dok žive u očinoj kući, ali što više rastu u godinama to više slabi očeva vlast, osobito su pak neki sinovi nepokorni, a samo još u odveć malom broju kućâ udržava se stari patrijahalni zivot.

CET. Djeca imaju zazora od oca sve dok je živ, ali ne ostaju pod njegovom vlasti, nego se nagje da djeca, kad im otac podobro ostari, izaberu za svoga starješinu najstarijega brata, ili koga dru-

goga izmegju njih u mjesto njega. Ona uprav ostaju pod njegovom vlasti dok se ne požene i ne poudaju; a poslije da sasvim ne ostaju iz toga se može zaključiti, što se mogu i razdijeliti za njegova života bez da im on to može zabraniti.

MAK. Djeca ostaju pod vlašću očinom dok je god živ otac, samo se njegova vlast ublažava kad se sin oženi, ali i tad može vazda da ga i opomene i prekori.

BOS. Ostaju do sreće t. j. ženidbe i udadbe, a najviše do smrti.

LAST. Neostaju za svegj pod njegovom vlasti, sasvijem da imaju svegj zazora od oca, sve dok je živ. Djeca ostaju pod očinom vlasti, dok se nepožene i nepoudaju.

KON. Ne. Kada se sin pokaže da se zna vladati a osobito kada je izbran domaćinom, valja da ga i sam otac sluša, u tome što se tiče domaće ekonomije. Pod vlasti je očinom sin dok je nejak a kći dok se neuda.

H. C. B. Svi su sinovi pod očinom vlasti doklen im je god otac živ, pa oni bili makar i siedi. Da bi se koji sin odijelio pri očinom životu (koje vrlo rijetko biva) i obaška živio izvan zadruge, onda nije pod očinom vlasti, ali se prvašnje poštovanje i milost spram oca i zadruge neumaljava.

Braća podijeljena, komšije nazvate.
Gjevojka je tugja večera.
Ćerca udata tugjim imenom nazvata.
Muška glava kućnji odžak glasi,
Gjevojačko ime odžak gasi. —

H. K. Drže se pod vlasti obično dok se ožene, ali i poslije ostaje vlast očina, samo što nije tako stroga.

LJUB. Smatraju se odrasli sinovi kao zadrugari s ocem i tako i žive dok se nepodijele.

GURG. Ostaju vazda, pa ma i punoljetni bili, osim ako se nezavade i izigju iz zadruge.

STA. PA. Djeca ostaju pod otčinom vlasti, dok punoljetna nepostanu.

STROŠ. Djeca su pod očinom vlasti dok se neožene ili neudadu.

ZEM. Neostaju, nego samo dok se sinovi ižene i kćeri nerazudaju, najduže do 20-te godine.

DOBR. Dok se neožene ili neudadu.

T. P. Roditelji jedne gjevojke, kad se uda, gube svaku vlast nad njom, osim ako bi je slučajno muž zlostavljao.

LJES. Dok god živu s otcem, ostaju pod njegovom vlasti, ali je ta vlast samo moralnoga svojstva.

115. Kad drže ljudi da je dijete prešlo u broj mladića ili gjevojaka, i biva li to označeno čime n. pr. promjenom odjeće, striženjem kosa ili kakvim drugim obredom?

NOV. Da je dijete stupilo u broj mladića ili gjevojaka neoznačuju ničim: muškarac je mladićem (*fanat*) postao, kad je ponarastao, a ženska djevojkom, kad joj je 14 godina.

LIK. Dječak prelazi u broj mladića ili momčića, kad ga stane nausnica ponositi oko 14-e—15-te godine. Tad počne nositi čemer, kitu na kapi, ljepšu odjeću, prepletene opanke. Kada muško dijete stupa u broj dječaka, stane nositi gaćice i pasić; što biva obično u 6-oj—7-oj godini. Gjevojče ide u broj gjevojaka, kada mu počnu prsa rasti. Tad počne nositi bijele laće, prepletene opanke, ljepšu odjeću, kitu i novaca na kapi; upleće u kose upletnjake.

STUB. Dječak (*dečec, dečarec*) i gjevojčica nose obično do osme godine jednu rubaču, koja mu cijelo tjelo pokriva, samo se gjevojčica pripaše pojasom od ruba suknena — to su još djeca; ter se obično za ništa ne rabe, več da drugu manju djecu paze i ziblju ju. Sa osmom godinom dobije dječak rubaču i gaće ter se šalje na pašu megju pastire i rabi za kakav olakši posao što može činiti, a gjevojčica može više puta do 10 ili 12 godina u jednoj hodati, onda i ona dobije oplećak, što joj pokriva od vrata do pojasa, ima rukave za ruke, više puta krasno načinjena njedra za prsa, naprvo iglom skopča na prsima, a odzgor u uzao (*mošen*) veže crven ili u opće šaren, kod većih svilen, privezač. Na taj oplećak dogje *rubača* (košulja) sve od bijela platna, koja preko oplećka pokriva legja, a za dva *ranca* (u koje se ruka s rukavom turi) visi o ramenima (*ranci*, valjada pokraćeno *ramenci* jer na ramenima drže košulju), naprijed je izreza, tako da se vidi lijep na oplečku nabran poprsnik. Tada se košulja pod prsima zapinje zapinjačom, pod nju dogje pojas (*pas*), za svaki dan prosti od *rúba* od sukna (čohe) a u svetac još preko toga svilen pantljik; na njega ili tik pod njega se priveže *pripreg* (Vortuch). Taj *pripreg* ili je jednostavan za svaki dan ili od bijela platna, ili ima odozdo na rubu za dva tri prsta prišivenu ili utkanu crvenu partu. U Slavoniji nose obično tamno šarene priprege od vune prave, pak pretku više puta svilom, zlatom ili srebrom: to je gjevojke i žene odjeća; k tomu dogju čizme gdje je običaj kao u Zagorju, ili opanci ter cipele

kad gjevojčica to odijelo dobije, velc joj *gjevojka* u Slavoniji, *puca dekla* itd. u Zagorju.

RAK. Kad je dječak narastao za ženidbu a gjevojka za udadbu, a za oboje odlučne su dječaku godine, a u gjevojke izvanski tjelesni izgled. To se indi neoznačuje ničim.

BED. Kad to zrelost tijela i uma pokazuje; — stanovitih granica nema.

GRA. BRO. U broj mladića drže da dijete u 16-oj godini svoje dobi prišlo, te se to i označuje pristalijom i ljepšom nošnjom odijela u svetčane dane; a u broj gjevojaka prišlo je dijete u 15-oj godini svoje dobe, te se ovo takogjer označuje nošnjom ljepšega odijela, zatim pletenjem kose u *kiku*, jer dotle ili nose *košaru* ili *kiku* samo užju.

KO. BUK. Kad dijete pregje u mladiće, obuče *benevrake* (pantalone) a do tada nosi košuljicu i *klašnje bijele* (bječve od koljena do puca od noge bez stopa); a gjevojka kad podraste i nauči radnje, sebi odijelo pravi ljepše, a osobito kada do udaje dogje, po mogućnosti nosi se nagizdano.

OET. Ljudi kažu: da dijete prelazi u broj mladića i gjevojaka poslije petnajeste godine; od tih doba muško dijete počne nositi ljudsko odijelo kao: *jarak, zapašnjaču,* široke gaće, *saruk* (peškir), *podveze* (podkolinjače) *višake* itd. Ženska može i prije ovih doba nositi odjeću cursku, jer gjevojci nezamjeraju toliko koliko mladiću. —

MAK. Drže da mladićem postaje u 20-oj godini, a gjevojkom u 18-oj, obreda ni promjena haljina nema nikakvih, samo što muško smije da nosi čibuk, i za pripašajem nož, i da ide u društva i u krčmu.

BOS. Kada ga probije nausnica, runja, zakovrči, zaboči se, počme i gizdati, ponosito hodati, a gjevojka *kočiti.*

LAST. Petnajeste šesnajste godine, u gjevojaka ima koja promjena u odijelu.

KON. Dok nije sazrelo, i muško i žensko broji se dijete; kad je došlo do zrelosti (12—13 god.) tada muško počne se oblačiti kao i drugi mladići u gaće (prije toga ide u košulji), a gjevojke oblače *korei* (do tada nose jačermu). Nema pri tom nikakve osobite svečanosti, nego samo što novome mladiću ili gjevojci posmješno čestita odrasliji zadrugar.

H. C. B. U sva tri predijela smatraju da je muški priješao u broj mladića kada ima svoje podpuno oružje i prispio za boj, a gjevojke

pošto im počnu rasti prsi. Preinačenja u haljinama nejma nikakva ni prvi ni posljednje. Samo ženska već počne plesti pletenice od kose, a mloge i prije *biljega*, ako je najstarija u kući gjevojka.

H. K. Gjevojka kad dogje do 13-te ili 14-te gopine, počne puštati kosu rasti, a do tada je šiša; — mladić 12-te 13-te godine počne nositi oružje, od tada se počne brojiti megju mladiće i gjevojke.

GURG. Čim djecak navrši 14-tu godinu, već se staraju da mu nagju gjevojku; a i on se počne miješati s gjevojkama, igrati u kolu itd. A žensko ako ima starijega bilo brata ili sestru, ne ponaša se gjevojački dok se brat ne oženi ili sestra ne uda.

STA. PA. U 17-oj godini, ali se to nikakvim obredima neoznačava.

STROŠ. Kada dječak pregje 15-tu godinu; tako isto cura, tad postaju mladić i gjevojka; i od tada češće dolaze u crkvu i u društvo, nose ljepše i finije odijelo; obreda neima nikakva.

ZEM. Petnajestom godinom, i tad se počmu ljepše odijevati i kititi polazeć posjela, ples i sigre.

DOBR. Kad petnajestu godinu pregju, a to se pozna po boljoj odjeći, koju i muški i ženske počnu nositi.

T. P. Muška djeca kad pregju 15 godinu a ženska 16—17-tu i počnu hoditi po sijelima s drugijem momcima i gjevojkama i tad im roditelji ili domaćin treba da čine bolje haljine i da ih puštaju da mogu slobodno hoditi u kolo i društvo.

LJES. Kad su podrasli i sazreli do toga da bi se mogli ženiti ili udavati. To se najbolje označuje promjenom odjeće.

116. Kada se je sin oženio, ako je još maloljetan, ostaje li pod očinom vlasti; i ako ostaje, ostaju li i njegova djeca i žena?

LIK. Sina kada se je oženio, ako je maloljetan, otac nenagoni da ostaje pod njegovom vlasti, još manje bi to zahtijevao od žene mu i djece. Ako znadu kamo bolje, otac nebrani nek odu, kud ih je volja, i nek čine kako misle, da je za njih bolje.

STUB. Čini se da sin sa ženidbom postaje u narodu svoje dobe (*sui juris*) i svoje volje, jer se obično onda smije od otca odijeliti i nepitajuć koliko mu godina. S toga ljudi koji imaju djece jedan drugoga opominje: „ne ženi ga, jer će ti se odijeliti;“ ili: „ako ga oženim, stati će omah na svoju nogu:“ jer dok je neženjen nedijeli se ni u zrelim godinam.

BAK. Ne ostaje.

BED. Ne ostaje.

ŽUM. Doklen se sin neoženi, dotle je uvijek pod očinom vlasti.

GRA. BRO. Kada se sin oženi, tad više neostaje niti on, niti žena a ni djeca pod očinom vlasti.

KO. BUK. Ženidba ne mijenja odnošaja izmegju otca i sina, nego u toliko što se posljednji ubraja megju ljude i kao s takim otac i postupa.

CET. Ostaje: pa i žena i djeca sinovlja.

MAK. To se vrlo rijetko slučava, ako se sluči tad ostaje nekako više pod očinom vlasti, te je otac tomu sposoban.

BOS. Ostaju svi, ali maloljetan se može dogoditi do 14-te godine — više ne.

LAST. Ako se sin oženi maloljetan, ostaje još pod očinom vlasti, takogjer njegova djeca i žena.

KON. Oženjen čovjek formalno nepripoznaje ine vlasti nad sobom osim domaćinove, oca samo časti i on i njegova djeca, kao što treba otca poštovati.

H. O. B. Od koliko se gogj godina oženio momak, on se ničim drugim nerazlikuje od ostalih oženjenih zadrugara, osim samo što sve starije od sebe (muške) počituje. A i žene udate u jednoj istoj familiji obziru se na starješinstvo, ali ne po godinama života nego kako je koja poslije dovedena ta je i najmlagja u poštovanju i posluhu kutnjem. Starija mlagjoj može reći:

Mene su prije ovgje svatovi doveli.
Ja sam prije ovgje krv prolila.
Ja sam više u ovu kuću vode nanijela i hljeba umijesila.
Red te je slušati zato što si mlagja.

H. K. I oženjenoga sina djeca i žena drže se kao pod vlasti oca njegova, ali samo posredno preko sina otac ima upliva na sinovu ženu i djecu.

GURG. Ostaje zajedno sa ženom i djecom.

STA. PA. Ostaje još pod očinom vlasti; isto tako njegova žena i djeca.

STROŠ. Ostaje pod vladom oca: isto tako ostaje žena mu i djeca.

ZEM. Ostaje u toliko pod očinom vlasti, u koliko počituje svoga oca kao roditelja, ali inače ne niti on niti njegova djeca i žena.

DOBR. Neostaje ni on ni žena mu ni djeca.

LJES. Ostaje i on i žena mu i djeca.

117. Vrhu udate kćeri imaju li više roditelji njezini kakovu vlast?

LIK. Nemaju nikakve vlasti; oni joj mogu samo dobar savjet dati i u dobru poučiti ju.

STUB. Vlasti možda veće neće biti; ali razumije se, da ona ostaje vazda u tijesnoj moralnoj svezi sa roditeljima i kućom u kojoj se rodila; jer ona više puta za roditelje svoje ostane protiv mužu, brani jih; kada polazi u rogjenu kuću, kaže da ide kući, bila je doma", „kod kuće;" drugi ju razlikujuć od drugih žena u kući, zovu prezimenom njezine rogjene obitelji (n. pr. Kovačica, što je od kovača rodom; a može biti i kovačeva žena); ona kada govori o zadruzi, gdje je rogjena kaže: „moji *domari*", „idem k *domarom*", „bila sam pri *domarih*."

RAK. Imadu posredujuću, savjetovati, koriti mogu; i to se na toliko može nazvati vlastju, što ju same udate kćeri takovom priznavaju.

ŽUM. Čim se uda kćer, već roditelji nejmaju nikakve vlasti nad njom. —

GRA. BRO. U vlasti jim stoji: ako imaju iz česa, pomagat ju a drugo ništa, dočim sva vlast vrhu nje po udaji mužu pripada.

KO. BUK. Sva očinska vlast prelazi na muža po udaji ćeri.

CET. Roditelji vrhu udate kćeri nemaju više nikakove vlasti.

MAK. Kad se uda gjevojka, tada njeni roditelji gube svaku vlast nad njome.

BOS. Nejma, osim svjetovanja,

LAST. Nemaju.

KON. Nemaju.

Kći udata susjeda nazvata.

H. C. B. Pošto se kćer uda, njezini roditelji nemaju nad njom više nikakve vlasti, ali ako je od zengjele kuće ili oglašena roda, nose joj muževlja čeljad neko kao proštenje. Samo neće muž no ako mu skrivi, on je ne samo pokara nego i tukne. Dosta puta žena od muževnje dosađe u rod pobježe i postane koji dan, no domaćin muževnje joj kuće pošlje sina ili ženu da je prifati. Ko po nju dogje, bude svakojakijeh, no vazda umjerenijih riječi, pa je roditelji pušte, a više puta i na silu izagnaju, jer nije nikakva poštenja odivi, no dosta zazora pred narodom koja često od muža bježi.

Bjegunica nekutnjica.
Koja često u rod bježi na nju kuća reži.

Zla odiva rodu se plače, a dobra trpi.

Kada se povrati mužu, neće da š njime za neko vrijemo ni da progovori ni da se druži, ali megju tim ona sve kućne posle opravlja točno kao i prije.

H. K. Osim odnošaja moralnoga nemaju nikakve.

ŠAB. Nemaju.

GURG. Nemaju.

STA. PA. Nemaju.

STROŠ. Nemaju toliku vlast kano prije, jer pada u vlast muža.

ZEM. Nemaju. O tome kaže već pučka poslovica:

Kćer udata, susjeda nazvata.

DOBR. Nemaju.

T. P. Nemaju nikakve, ali je mogu vazda zaštititi, ako se muž ili njegova svojta ne ponaša čovječki prema njoj.

LJES. Nemaju, ali je mogu zastupati pred općinskijem sudom.

118. Mogu li djeca imati svoju osobinu odijeljenu od očine, i u čemu obično sastoji?

NOV. Nemaju; što sin dobije radnjom svojom, dade sve kući, — jedino da si možda načini kakav komad odjeće, a kćeri ako što dobiju radeći izvan kuće to je njihovo, — te si zato *postole*, rubce, tkanice, mahramice i ostalo kupuju, da otcu uvijek nedosagjuju.

LIK. Mogu. Ta dječija osobina može se sastojati: u marvi, žitu, novcu i u drugim stvarima. Dijete može s kućnom marvom još čiju čuvati, zato dobije kako je gdje pogodba, po koje jare, ljagnje, ovcu, komad odjeće ili novaca; taj dobitak spada samo čobanu, a ne i roditeljima njegovim; isto tako i zasluga, koju dijete dobije kad kome što onda radi, kad nema kućnjega posla, n. pr. komu krompire kupi, žito čuva. Nalazak, koji nije ničiji ili kojemu se bar pravi posjedatelj naći nemože, ide onome, ko ga jo našao, dakle djetetu, ako ga je ovo našlo. I djetetu može ko što i pokloniti, dar taj je njegova osobina.

STUB. Više puta hrani koje dijete sa dozvolom roditelja tele, prase itd. pak to je upravo njegovo, ili mu ko što daruje to je njegovo.

RAK. Mogu; dobila su n. p. djeca maćehu, to će si ostavštinu majčinu *materinstvo* zvanu, sastojeću najvećma u ruhu, u novcu, pričuvanu od svadbe, u maslu, siru, povjesmu, platnu. Nisu li jošte djeca malena, nepametna, a otac nepravedan, to sve djeca prisvoje i kao osebinu pridrže.

BED. Mogu imati, to sastoji bud u pokretnosti ili nepokretnosti, kao: vinograd ili sjenokoša; krmče ili goveče itd.

ŽUM. Nemogu imati, osim sin koji se oženi.

GRA. BRO. Neoženjena djeca nemaju osebne osobine; oženjena pak ako s roditeljima dobro žive, njih slušaju i njima se pokoravaju, uživaju s njima njihovu osobinu, dok ovi žive pa ju po smrti njihovoj i baštine; u protivnom slučaju, niti uživaju njihove niti imaju svoje osobine odijeljene od njihove.

KO. BUK. Djeca mogu imati svoju osobinu ili prćiju i to se obično sastoji u marvi ili u kojoj drugoj malenkosti.

CET. Djeca mogu imati svoju osobinu razdijeljenu od očeve kada se sin oženi, pa mu žena prćije donese, ili kad on što radi dobiti bez da nanese ikakve štete kući.

MAK. Djeca nemadu nikakve osobine, osim ako imadu koji novac kojeg su zaradili kad svrše svoju domaću radnju, ili ako su paljikovanjem što dobili; obično i to daju ocu, ali on im je zato dužan kupiti koji komad nove odjeće ili obuće. Nepokretnoga imanja nemaju.

BOS. Mogu pogdješto, ali u malenkostima: loviva, kojekakva gragja i t. d.

LAST. Mogu kada se n. pr. jedan sin oženi pa mu žena donese prćijê, ili kada on što dobije bez kućne štete.

KON. Držani su dati sve što dobiju kući ali im se dopušti imati i svoga i to sastoji u odjeći, obući, oružju, novcima, konju, i to se broji njegovo a ne očino. Gjevojke pak mogu imati takogjer haljina, novaca itd.

H. K. Mogu ali samo novaca (ako trguju ili ako radnjom dobiju izvan kuće) ili komad stoke ili drugu pokretnu stvar; nepokretnijeh pak nemogu imati.

STA. PA. Ne mogu.

STROŠ. Dok su kod oca neimaju nikakve osobine.

ZEM. Mogu i sastoji obično u zemljištu i drugoj nepokretnosti i u gotovu novcu.

DOBR. Ne možedu.

T. P. Dok je god živ otac nemogu.

LJES. Mogu imati po koje živinče; kakav dar od djeda ili bake, ali dok je nejak sin otac upravlja.

119. Drži li narod da su djeca dužna hraniti i sahraniti svoje roditelje u starosti?

NOV. To bi bila u očima naroda najveća grehota, kada ne bi djeca — osobito muška — uzdržavali i podpomagali u starosti svo-

jih roditelja; s toga se otac i sin, ako su i duže vremena jedan na drugog mrzili, moraju pomiriti, kad otca već starost oslabi.

LIK. Drži, a po smrti jih sahraniti.

STUB. To je prva i velika dužnost u narodu, i velika je sablazan, kad ko ostavi svoje roditelje u starosti bez pomoći, koji zanijeka ili odmetne roditelje.

RAK. Drži. I opaža li se gdje kakova u toj stvari iznimka, to ju narod s najvećim negodovanjem prima; djecu će na bolje nagovarati, koriti, prijetiti jim — a starce k poglavarstvu šiljati.

BED. Drži da su dužna.

ŽUM. Drži narod i uvjeren je o iom da djeca moraju svoje roditelje sve do smrti dohraniti.

GRA. BRO. Drži.

BEZ. Djeca su po nazoru naroda dužna stare si roditelje podpomagati, dapače gdje gdje moraju im neki dio svoje stečevine davati.

KO. BUK. Sveta je dužnost dječina po narodnom mnijenju hraniti i sahraniti roditelje, i ako sin zanemari ili zlostavi roditelje pri starosti, to mu pripisuju u veliki grijeh, i ako mu se zlo kakvo prigodi, to mu upisiva u kazan božiju radi roditelja.

CET. Narod drži za svetu dužnost da bi morala djeca hraniti roditelje i hraniti jih u njihovoj dubokoj starosti bez da jih uvrijede nesretnom djelidbom, poslije koje djeca daju roditelju od njegova dobra kao kakav danjak, kojega roditeljima je više puta stid zapitati od djece.

MAK. Sinovi moraju hraniti svoje roditelje, u protivnom slučaju, oni se smatraju kao prokleti i obično se kore sa rječim: *gubalo te* mlijeko majčino ili očina hrana; i sa preziranjem ih narod gleda.

Bog na nebu a otac na zemlji.

BOS. Doisto.

LAST. To drži narod za svečanu dužnost i govori da taj zli i bezmilosni sin, koji neće da hrani svoje roditelje u starosti, ima bit kaznjen od Boga još za života.

KON. Drži, i to strogo.

H. C. B. Da su dužni sinovi hraniti pod starost svoje roditelje to je osvedočeno od iskon vremena. Sinovi svoje roditelje paze više u dubokoj starosti t. j. kad sasvim iznemogu, nego pri jaku životu, bojeći se da ne bi što ni uzdahnuli, a kamoli da bi prokleli kada bi im što krivo bilo. Osim ovoga sin pazi kao na ženu tako i na djecu, da ne bi čim naljutili otca ili da ga nebi uvrijedili, nego da mu je svaki u kući na posluh. Ovo se i za mater razumije. Pri

samoj smrti, otao ili majka sazove sve kućane, sa svima se *alali* (oprosti), i svijeh blagoslovi, što se najbolje može i zna a svak oca (ili mater) u ruku poljubi. Obîčno sin oca ili otac sina, brat brata i jednom riječju najmiliji ga samodrug i u grob položi: velika je žalost u kući za mrcem na glasu, kukanje i lelekanje, plač djece i tužbarija od vještih žena koje najumjetnije u tuženju i stihovima označe nekrologiju mrca; osobito kad mlad momak umre ili pogine, tu nema čeljadeta da ne bi proplakalo slušajući vještu *tužbaricu* kako kiti i *nariče* mrtvoga.

H. K. Drži u svakom slučaju, pa ako baš otac i nije veledobar čovjek vazda kažu:

Bog na nebu a otac nu zemlji!

ŠAB. Grehota je svoje roditelje u njihovoj starosti ili nemoći nehraniti.

LJUB. Drži.

BO. AZ. Po narodnome mišljenju djeca su dužna svoje roditelje u starosti izdržavati i hraniti, a koja djeca to ne čine — što se i dogagja — veliko preziranje kod njega zaslužuje.

GURG. Drži.

STA. PA. Drži.

STROŠ. To narod i drži i tako biva, izvan opake djece.

ZEM. Drži za veliku grehotu, kada ne bi djeca ispunjavala tu svoju dužnost.

DOBR. Drži.

T. P. Sinovi su dužni da gledaju i da hrane svoje roditelje dok su živi; i tako biva, ako se sinovi neodrekoše poštenja.

LJES. Da kako da drži:

Глѣдай старо, да те глѣда кога остарѣшь!

120. Sluči li se u vas često posinovljenje (adoptio) i što mu daje obicno povoda.

LIK. U Lici se rijetko slučiti može posinovljenje; jedno, ima nemalo u svakoj kući djece mnoštvo, da ih željni nijesu, (nije se bojati da će koja kuća opustiti); drugo, kada bi ko samohran ostao i u starosti bio, obično je, da bi se, ako svojte nema, kojoj zadruzi u selu pridružio, koja bi ga do smrti uzdržavala i po smrti sahranila, na koju bi zato svoju zemlju i kuću prepisao, ili bi pak koju inokosnu siromašnu dobru familiju, od koje bi sigurno očekivao, da će ga dobro nadgledati, — ako dobro stoji, k sebi uzeo i š njome živio, za to joj pak po smrti svoje imanje ostavio. Posi-

novljenju bi mogao biti uzrok kada je žena bezdjetka ili kada svoja djeca pomru, a svojte nikakve nema ili kada u njoj nema nikoga valjana, ko bi mu se osobito dopao, tako da bi tugjem djetetu volio što nakloniti nego kome od svojte. Tugje se dijete često puta uzme *pod svoje*, ali samo, da se othrani, te se poslije, ako je sasvim po volji, u kuću priženi ili uda, a može biti kadgod i posini.

STUB. Rijetka je to stvar; nu priženiti se, ili priseliti, naseliti u čiju kuću to biva češće. Sve zavisi od onoga koji prima i koji dojde.

RAK. Često ne biva, al se opet sluči ovgje ongje. Povoda tomu daje, na jednoj strani: *velik grunt, a mala družina*; na drugoj *mali grunt, a velika družina*, tako ovgje narod kaže. Pa eto ti u velikoj družini sirotčeta, to će onaj nagovarati, zvati k sebi: „hodi ovamo, nećeš pri meni željeti ni kruha ni smoka; imaš si gde priskrbiti, i na čem pridelati.“ — Pa će ovako uzeto gjevojče do udaje u kući ostati, a tad će ju ova obskrbiti i nadariti te opremiti po običaju; dječak pak stupa u sva prava, prima na se sve dužnosti i prezime ove kuće. Tako samo ima ovgje posinovljenje. A da bude dijete muško ili žensko za živih si roditelja predano drugim, te da ongje gjevojku odhranjuju i udavaju, a dječak da ostavi rodnu si kuću, (ma bila koliko mu draga uboga) i roditelje svoje, pa da s tugjom kućom i tugje ime preuzme, tomu ovgje primjera ni pametara nema; toga roditelji lje ne bi preživjeli; to bi bila sramota nečuvena. Ta u župi nema gjevojke, snaše, žene, ni udovice, koja bi htjela samo u službu, bilo u župi bilo ivzan župe, na godinu dana, ili bar na koji mjesec.

BED. Biva, a povod je nedostak vlastite djece.

ŽUM. Posinovljenje sluči se ovgje malo kada i to samo onda kada čovjek neima svojih odvjetaka, niti nikakova roda, a imade svoga dobra.

GRA BRO. To se vrlo rijetko dogagja, a osobito u ovo doba gdje otac ni s rogjenim sinovima življeti nemože; a ako se u 50 godina koji put i sluči, to biva jedino za to, što onaj, koji koga posini, svega dosta ima a djece nikakve, pa da poslije njegove smrti bog zna komu ne pripadne njegov imetak, posini koga, komu dakako i sve po smrti ostavi.

BIZ. Posinovljenje nebiva često, a kad biva, to biva s razloga što stari nemaju potomaka, koji bi ih hranili, te da im kuća ne-

propadne i u tugje ruke nedogje, to posinjuju obično onda mlade momke.

KO. BUK. Posinovljenje malo se kada sluči, i ako se sluči to biva kada su bezdjetni i prišli u sarost a imaju dobar imetak.

CET. Rijetko se dogagja posinovljenje, a uzrok mu je neimanje djece, a zaljubljenje u tugje dijete, koje za ljubav posini i smatra za svoje.

MAK. Sluči se ali veoma rijetko, i to biva kada čovjek nema od srca poroda, i tada uzimlje obično najbliže u rodu dijete i drži kao svoje; poslije smrti ostavljaju sve njemu, kao sinu.

BOS. Sluči se ne vrlo često, povod je što bude zamilovano dijete ili svojta mu od onih koji nemaju vlastite djece.

LAST. Posinovljenje se sluči, ali u rijetko a povod mu je obično neimanje djece; u tome slučaju oni koji posinjuje koga, ište jednoga mladića, koji mu ide po volji, koji je dobre ćudi, dobra i ugledna ponašanja, koji neide po igrama, koji se trudi i t. d.

KON. Dogagja se samo tada kada je kuća ostala na starcima. Tada uzmu valjana momka i ožene ga u kući.

H. C. B. Mnogi oci kada nemaju muške glave od svog srca, a već se ne uzda da će imati, po njegovoj i njegove žene starosti, djece, posini mladića od 15 do 16 godina, kojega god on zaželi i bez da i koga pita osim — može biti — svoje žene. Glavniji je uzrok što on adoptava ovoga mladića, ako u djelu vidi da ga sobstvena braća i bratanci preziru i nepočituju ga, kao što bi trebalo pa on za inat neće da im svoj imetak ostavi po svojoj smrti. U ovom slučaju obično mladić promijeni svoje prezime a prihvati ono odaptivnoga oca čime naslijedi njegovoga poočima koljeno.

Najubitačnije je za oca, koji umire a neostavi nakon sebe muško dijete, jer govore da je to gnjev božiji ili prokletstvo kad se čovjeku kuća istraži.

— *Ko nedošo sjutra na Kosovo,*
Neimao od srca poroda!
— *U ženu mu srce skamenio,*
Željela mu kuća muških glavah (Gor. Vien.) —
— *I da Bog da, vojvodo Milija!*
Trag po tragu na se zatro,
Ak' pod ovom življeli maramom! (ibid.) —
Dom ti se da Bog da iskopao!
Ugasila ti se krsna svijeća!
Ne ženio, n'o udavao da Bog da!

KON. Kad čovjek nema djece ili mu pomriješe, uzme kadkad te posini tugje dijete. To biva kad se razdijele, jer dok je u zadruzi te u drugijeh članovâ ima djece, neposinovljuju nikada. Ipak posinak ne biva obično po sve tugje dijete, nego iz bližega roda, a ako toga nema tada od svoga bratstva.

LJUB. U rudničkom okrugu ima dosta slučajeva. Povod je što usvajači nemaju djece, ili što su im djeca ženska, a oni stari, pa se nemogu da obdrže. No tu obično postave domazeta i onda, kao i u azbukovačkom kraju drže, da druge kćeri nemaju prava na imanje no samo na udomljenje. A počem je to položnom zakonu protivno, to se dogagja, da druge sestre poklone svoj dio nasljedstva zetu — uljezu — i sestri, da ih obezbijede, ili samo po nešto malo uzmu.

GURG. Dogagja se često, a povod mu je usamljen život onoga koji usinjuje t. j. kad nema djece i nije u zadruzi.

RO. AZ. Dogagja se i to nije rijetko, često, a najviše su uzroci neplodnost t. j. neragjanje djece; onaj, koji nema djece a ima dosta imanja, pa da bi ostavio nasljednika poslije smrti, uzme nekoga siromaška dijete ili nekoga drugoga čovjeka za sina i učini ga svojim nasljednikom.

STA. PA. Dogagja se često i povod je tomu, ako sve muške glave u kući pomredu ili nikakve muške porodice nema.

STROŠ. Ovgje nebiva, osim ako se tko siročadi prima.

ZEM. Rijetko se sluči posinovljenje, češće pokćerenje, i povod daje obično, kada ko ima kakva imanja, a nejma poroda od srdca.

DOBR. Sluči se, i tomu daje povoda što taj koji posinjuje djece nema.

T. P. Posinak se uzimlje: ili što familija nema djece svoje ili pak iz milosrgja što je dijete sirota.

LJEŠ. Slučava se kad ko nema djece. Posinak se zove Храненикъ.

121. Ko treba još da privoli na posinjenje osim rodnoga oca?

LIK. Osim rogjenoga oca i matere treba na posinovljenje: žena poočima, njegova ostala kućna čeljad da se upitaju i da ovi kao i vlast na to privole. Ako dijete nema oca i matere, onda se pita privola u njegova skrbnika ili u onog koji se zanj tada starao.

BED. Niko više.

GRA. BRO. Ako onaj, koji se posinjuje, roditelja ima, moraju ovi privoliti na to, kao i oni ukućani kamo se prima.

KO. BUK. Osim rodnog oca druge privole netrebuje.

CET. Osim očeve volje zavisi i od volje posinka hoće li ili ne. Samo se muški posinjuju.

MAK. Mati djeteta ako je živa.

BOS. Osim roditelja i onih koji posinove nitko.

LAST. Osim očine volje zavisi i od volje posinka hoće li ili ne.

KON. Domaće kuće, u kojoj je bio zadrugar taj koga posinovljuju, a i drugi zadrugari kućni, isto kao da ga imaju oženiti ili gjevojku udati.

H. C. B. Ponajviše otac i mati; zadrugari djeteta malo se pitaju.

LJUB. Obično se usvojavaju djeca pudrasla i bez roditelja; i narod misli, da je zato dosta samo volja onoga, koji usvojava.

GURG. Imaju i ostali ukućani.

STA. PA. Osim rodnog oca i zadruga na posinovljenje mora privoliti.

ZEM. Osim rodnoga oca i mati rogjena, i ako ovi nežive, skrbnici djeteta.

DOBR. Otac, mati, zadruga i vlast.

T. P. Ako roditelja nema tad onaj koji ih zastupa.

LJES. Rogjaci djeteta i općina.

122. Posinjuje li samo muški, ili mogu i ženske; i uzimlju li se za svoju djecu više muškarci ili gjevojke?

LIK. I žena može posiniti, ako je sama gospodarica i druge čeljadi u kući nema. Dopisnik misli da se više gjevojke posinjuju nego muškarci iz uzroka što se na zemlju neupisuju, i samo do udaje u kući ostaju.

STUB. Uzimlju obično tugju djecu za pomoć, pa kad odrastu i sasvim se udomaće, sluči se, ako neima rogjenih nasljednika, da ostanu i baštinicima. To valja više za muške nego ženske.

BED. I muski i ženske; uzimlju se pako više muškarci.

GRA. BRO. Niti to čini muž bez žene ni obratno, nego u sporazumljenju obadvojega to biva, i više se ženska nego li muška djeca za svoju uzimaju.

KO. BUK. Obično muški posinjuju i uzimlju u tom slučaju muškarce, ženske imućne to čine radi inokoštine.[1]

[1] Po svoj prilici taj je isti glavni uzrok da i muški posinjuju?

MAK. Ženska domaćica, koja nema poroda, a nemade ni muža ni djevera ni nikoga bližeg, tada ona posinka uzimlje, da im radi i upravlja imanjem. Posinovljuje se ponajviše muško dijete, žensko vrlo rijetko.

BOS. Muškarci; vrlo rijetko ženskići.

LAST. Samo se muški posinovljuju.

KON. Ako nema muškijeh u kući može i ženska posiniti; ali posinovljuju više muške nego ženske, premda ima slučaja gdje se posinovljuju i gjevojke.

H. C. B. Tugju gjevojku teško da će kogod adoptirati, iliti pokćeriti.

H. K. Mogu i ženske posiniti, ali posinjuju više mušku djecu nego li žensku, premda se i posljednje dogagja.

LJUB. Usvojavaju i muškinja i ženskinja; a usvojavaju se više muškarci.

RO. AZ. Većinom uzima se muškinje za posinka a ženskinje rjegje; a i kad se uzme žensko, neuzima se da bude i nasljedno, kao muško, no takve pokćerke dobivaju udomljenje poočima.

GURG. Uzimlju se više muškarci no gjevojke.

STA. PA. Muškarci se najviše posinjuju, a gjevojke skoro nikako

ZEM. Posinjuju i muški i ženske i za svoju djecu uzimaju ali više gjevojke nego muškarci.

DOBR. Uzimaju se od oboja a ponajviše muški.

T. P. Za svoju djecu mogu biti uzimani i ženski i muški bez лazlike.

LJES. Više se uzimaju muška djeca nego li ženska, ali je i jedno i drugo u običaju.

123. Ima li kakav simbolični obred pri posinovljenju?

LIK. Nema nikakvoga.

BED. Neima.

GRA. BRO. Neima nikakva.

KO. BUK. Obično nema nikakvoga simboličnoga obreda, nego samo što otac [2] novomu posinovljenomu zakonito pismo učini kod bilježnika, a u prvo doba to se je samo ustmeno ugovaralo pred svjedocima i zadavala vjera.

CET. Pri posinovljenju ima više simboličkih obreda, ali je ovaj najobičniji, t. j. uzme onaj čovjek ili ona žena koja hoće koga da posini svoj pas, te jednim krajem opaše sinka a drugim sebe, pa

[2] Valjda otac usvajač = poočim?

pred svjedocima ili sudom reče: „ovo je moje dijete, i ja mu poslije moje smrti ostavljam sve moje."

MAK. Obreda nikakvoga neima, nego prosto uzmu dijete ili odraslog mladića i drže ga kao svoje rogjeno.

BOS. Neima.

KON. Nije poznato, ali po svoj prilici bit će kakva gostba.

H. C. B. Dopisniku nije poznato, ali propitivajući kazaše mu u Hercegovini samo ovo: otac kada hoće da posini mladića pripravi golem (obilati) ručak i piće, pa sve domaćice od onoga sela i popa zazove na taj ručak te im pri prvoj čaši rakije javi, kako hoće da posini onoga mladića, dokazajući da to od nevolje čini, jer mu Bog nije dao od srca muške glave i da ga nema nitko srčani pod stastarost i u bolesti prehraniti, ni u grob staviti i zaglavi razgovor: „tako je Bog htio" i poliju ga suze.

H. K. Nema, ali ima nagovaranje poočima posinku n. pr.: „ti ćeš me sinko slušati kao svoga rogjenoga oca a ja ću tebe držati kao svoga sina, ti ćeš me hraniti i sahraniti a tebi poslije mene ostaje sve što ja imam i t. d. Pri tome bivaju rogjaci ili susjedi obojih strana.

STA. PA. Nema.

ZEM. Pri posinovljenju celuje otac ili mati posinka ili pokćerku u lice i ovi one u ruku, pak odtad zovu poočima otcem a pomajku majkom a ovi njih svojim sinom ili kćerkom.

DOBR. Nepoznato.

T. P. Posinci kad se prime u obitelj odmah domaćina i domaćicu zovu *tate* i *mamo* kao svoje roditelje.

LJES. Dopisnik misli da nema ako ne to, što posinjenik svuče stare haljine te ih ostavi kod rogjenih roditelja i adoptirani mu otac kupi nove. Od tada adoptovane roditelje počne nazivati *ocem* i *materom*, a rogjene *djedom* i *babom*.

124. Koja prava steče i dužnosti na se uzimlje posinjenik i poočim?

LIK. Ista prava i iste dužnosti kao i rogjeni otac i rogjena djeca.

BED. Prava i dužnosti pravog oca i sina.

GRA. BRO. Posinjenik ima ista ona prava napram poočima, koja i rogjena djeca, a dužnost opet istu onu, koju rogjena djeca prama ocu svomu imadu; poočim takogjer ista ona prava i dužnosti prama posinku, koja i prama rogjenoj djeci.

KO. BUK. Koja otac i sin jedan prama drugome. Ovgje treba primjetiti da u ovome kraju nazivaju poočima pobratimova oca, a posinkom pobratimova sina.

OET. Posinak smatra poočima kao oca, a poočim njega kao sina.

MAK. Ista prava i dužnosti, koja bivaju megju rogjenim ocem i djetetom; samo ako je žensko *pod svoje* uzeto, tad je samo udadu i opreme kako treba, a ostalo se ostavlja bližim rogjacima, crkvi i inače za dušu; veoma je rijetko da će k njoj uzeti domazeta.

BOS. Poočim očinska, a posinak sinovska.

LAST. Kako da bi bili rogjeni otac i sin.

KON. Sva prava i dužnosti koja megju sobom imaju pravi sin i pravi otac.

H. C. B. Ona ista prava steče i dužnosti na se uzimlje posinjenik s pram oca i obratno, kao da je izmegju njih prirodna roditeljska sveza.

H. K. Kako je kazano posinjenik valja da sluša poočima, da radi i nastoji kao na svome poslu, a poočim da ga drži kao svoga sina — riečju, i prava i dužnosti ima kao i pravi sin.

LJUB. Kao zakoniti roditelji i djeca.

BO. AZ. Poočim ona ista prava ima, kao i nad svojim rogjenim sinom što bi imao; a posinak kao što bi i prama svom rogjenom ocu imao.

GURG. Kao i svaki sin.

STA. PA. Posinjenik steče i uzima ista prava i dužnosti, kao i drugi zadrugar.

STROŠ. Koja i rogjena djeca.

ZEM. Prava steče posinjenik i poočim i dužnosti na se uzimlje, koje imaju i rogjeni roditelji prama djeci i djeca prama roditeljem.

DOBR. Posinak dobije prava i dužnosti pravoga sina i na obrat.

LJES. Koja i rogjeni otac i rogjeni sin.

125. Promjenjuje li posinjenik svoje dosadanje ime?

LIK. Čim se posinjenik u kuću upiše, odmah primi i ime[1] kućno.

BED. Promjenjuje po poočimu.

ŽUM. Promijeni odmah čim pregje k poočimu.

GRA. BRO. Promjenjuje, i prima prezime poočima.

KO. BUK. Posinjeni ne promijeni svoga imena, no samo bezime[2] i uzme ono svoga novoga oca.

---

[1] Ovgje je svakako u značenju *prezimena*. U pitanju se i mislilo o prezimenu govoriti, ali je pogrješno zapisano ili štampano.

[2] Znači li to prezime?

CET. Nepromjenjuje svoje do tadanje ime niti prezime, nego pridrži ono što je i prije imao.

MAK. Promjenjuje a osobito ako je kao dijete uzet.

BOS. Promjenjuje.

LAST. Nepromjenjuje.

KON. Uzimlje obično prezime kuće poočima, a njegovo se prijašnje prezime zaboravi, jer se malo upotrebljuje.

H. O. B. Mladić posinak primi prezime svoga poočima.

H. K. Ako treba promjenjuje i uzimlje prezime poočima, ali obično to ne treba jer se uzimlje na posinjenje iz istoga bratstva ili srodne bližnike koji isto prezime imaju.

LJUB. Nepromjenjuje.

RO. AZ. Krstno svoje ime nepromjenjuje, nego se zove onako kako mu je pri krštenju dato, no *prozvište* mijenja i pozivlje se poočinim prozvištem.

GURG. Promjenjuje.

STA. PA. Promjenjuje prezime ali krstno ime ne.

STROŠ. Imao bi se poočimovim imenom zvati.

ZEM. Promjenjuje.

DOBR. Nepromjenjuje, a ako promijeni to mora dozvolu od vlasti imati.

LJES. Samo prezime promijeni.

126. Promjenjuje li se tim odnošaji megju posinjenikom i njegovim pravijem roditeljima, i u kojoj mjeri?

LIK. Posinjenjem promijenili bi se odnošaji megju posinjenikom i njegovim pravim roditeljima. Roditeljska vlast prešla bi s pravijeh roditelja na poočima. Narod bi kazao: „Ko dijete hrani, odijeva i zanj se stara, toga treba da ono i sluša.“ K pravim roditeljima stajalo bi to dijete u odnošaju kao i udata kćer prema svojijem roditeljima, oni bi ga mogli svjetovati i poučiti.

BED. Pravi roditelji riješeni su skrbi i odgovornosti.

ŽUM. Ko ima svoje roditelje teško da će se i dat drugomu za posinka.

GRA. BRO. Promjenjuje u toliko, da pravi njegovi roditelji s njim nikakove brige više nemaju, inače priznaju i nadalje oni njega za sina ili kćer a ovi njih za prave roditelje.

KO. BUK. Promijene u tome, da ga narod već nedrži za sina rogjenoga oca, no sin je dužan poštovati ga kao i prvo, i obično ne prestaje nazivati ga ocem.

CET. Nepromjenjuje se, jer on uvijek ima pravo uzeti svoj dio od očeva dobra, i s njim razpolagati kako hoće.

MAK. On svoje roditelje poštuje sve jedno, samo što zanj nasljedstvo imanja propada.

BOS. Promjenjuje jer posinjeni nema više dužnosti prema rogjenomu ocu.

LAST. Nepromjenjuje, jer posinjenik ima uvijek prava uzeti svoj dio od očeva dobra.

KON. On nema više nikakva prava na biće rodne kuće ili zadruge, isto kao ni gjevojka koja se u tugju zadrugu uda. Pače ni osobinu svoga pravoga oca ne naslijeduje, ako ima braće koja su u zadruzi ostala, a teško da bi naslijedovao i kad ih ne bi bilo.

H. O. B. Prirodni otac posinjenika nema više nikakvog upliva spram zakonitoga sina, jer ga je već odstupio, ali posinjenik odaje vazda jednaku čast i milovanje pravomu ocu, ništa manje nego li poočimu. Ova dva oca stupe u neko kao srodstvo ne baš kao prava rodna braća nego više kao pobratimi.

H. K. Sinovsko poštovanje prama pravim roditeljima ostaje, ali on kao član zadruge u kojoj je roditelj ostao gubi sva prava. Pače i na dio nasljedstva očine osobine, ako je ovaj umro *bez riječi* ili *bez naredbe* (ab intestato), on nema prava.

RO. AZ. Odnošaji u toliko se promijene što posinak po zapovestima poočima mora se upravljati a ne rodnoga oca; no što se tiče ljubavi roditeljske, poočim nikada neće mu zabraniti da se on nesastaje sa svojim roditeljima.

STROŠ. Ovgje bi se posinjenje samo sirotčadima moglo dogoditi.[1]

ZEM. Promjenjuju se u toliko u koliko oni više neškrbe za njega on s njimi neživi. Ima i takvih primjera gdje stric svoga sinovca u istoj zadruzi posini, onda se ni ime nepromjenjuje, nego samo što posinjenik ili pokćerka stupi u prava i dužnosti prave djece onih koji su ih uzeli *pod svoje.*

DOBR. Sve prestaje samo poštovanje ostaje.

LJES. Promjenjuje se dakako. On nastaje nasljednikom svoga poočima kao rogjeno dijete, pokćerkam se daje obično prćija pri udadbi, a što se tiče nasljednoga prava na dobra svojih pravih roditelja, to od njega zavisi hoće li se ih odreći ili ne.

[1] To je isto već kazano pod 120im pitanjem, a ovgje je trebalo odgovoriti na ovo pitanje.

127. Koja je obično razlika megju godinama adoptivnog oca i adoptivnog djeteta?

LIK. Teško da bi ko prije 50—60 godine svoje starosti tugje dijete pod svoje uzeo. Čovjek koji nema žene ne bi dijete ispod 7 godina sebi uzeo, izim ako je bogat.

BED. Nije naznačeno nego kako se kad sluči.

CRA. BRO. Kako se kad sluči.

KO. BUK. Obično koja biva megju rogjenima roditeljima i djecom.

CET. Razlika u godinama megju adoptivnog oca i adoptivnog djeteta može biti raznovrstna, ali uvjek otac traži dijete mlagje od sebe, koje ga može slušati, u bolesti nadgledati i poslije smrti dobro upravljati njegovim imanjem, i tako jedan star ili sredovječan čovjek posinjuje onoga, koji ima oko 20 godina.

MAK. Obično posinka uzimlje stariji čovjek, kad vidi da mu se nije nadati, da će od srca djece imati.

BOS. Ljudi sredovječni poočimi su, a posinci mladići.

KON. Obično ista koja je megju pravim ocem i djetetom, ali nije opredijeljena.

H. C. B. Kazano je pod 120 pit. da stariji ljudi posinjuju mladiće od 15 do 18 godina, a to za to da ga do brzo oženi; i pak ga nikad oženiti prije neće nego do dvije ili tri godine, jer ga kroz ovo vrijeme pazi i kuša kako se vlada u kući i radnjom izvan kuće, a najviše način vladanja, i radi li on to iz nekog lukavstva da ga poočim pohvali ili iskreno po unutrnjem nagonu.

H. K. Kako ljudi u starijim godinama obično posinovljuju, to slijedi, da je razlika u godinama megju poočimom i posinkom veća nego megju rogjenim ocem i sinom.

GURG. U 20 i 30 godina i više.

STA. PA. Poočim ima od prilike 50—60 godina a sinjenik od 5 do 15.

STROŠ. Kako kad.

ŽEM. Obično velika, jerbo nitko neuzima tugje dijete pod svoje, dok god ima nade, da bi još mog'o dobiti svoju rogjenu djecu.

DOBR. Obično kao megju rogjenim ocem i sinom.

T. P. Posiniti može samo oženjen čovjek i uzimlje ga od 40 dana rogjena do 5—6 god. dokle je još nejako dijete.

LJES. Gleda se najviše da poočim može dočekati oženiti svoga posinka, već ostarjeli ljudi uzimlju za svoje zrelije mladiće.

128. Dogodi li se kadgod, da neko posini čovjeka s djecom (adrogatio) i koji odnošaji time nastaju za sve te osobe?

LIK. Kad je ko samohran i nemoćan dogodi se da zdušna čovjeka s djecom na svoju zemlju upiše. Ovaj, kad je u kuću uzet, steče tim sva prava kan' da se je u njoj i rodio, samo što za života onoga, koji ga je u nju primio, starješinom biti nemože i što nebi pravo imao diobu od njega tražiti, izim da sasvim iz kuće istupi.

BED. Nedogodi.

GRA. BRO. Dogodi nu vrlo rijetko.

KO. BUK. Ako kadkad ko posini čovjeka sa djecom, megju svima tim osobama bivaju kao da su i rogjeni.

CET. Nedogagja se, da će tko otca sa djecom posiniti.

MAK. Nedogagja se.

BOS. Nedogagja se.

LAST. Ne.

KÖN. Ne dogodi, ili barem nije poznato.

H. C. B. Nije se slušalo do sada, da je ko posinio čovjeka s djecom, ali se lasno može dogoditi da onomu koji bezdjetna starca ili staricu ozbiljno radnjom podpomaga, ostave mu ovi sav svoj imetak što bi po smrti preteklo osim onoga što bi za dušu ostavio.

H. K. Teško da se to kadgod dogodi.

GURG. Toga nebiva. No dogagja se, da dogje jedan od zetova, da čuva i gleda svoga starca i naseli se kod njega s djecom.

STA. PA. Rijetko se dogagja, ali kad bi se dogodilo, takovi bi zadrugari imali ista prava kao i drugi.

STROŠ. Vrlo rijetko, i kad bi to bilo, svi dobivaju prava i dužnosti ukućana.

ZEM. Nedogodi.

DOBR. Nezna se za to.

T. P. Nikad toga ne biva.

LJES. Dogodi se. Odnošaji su kao oca k sinu i k unučadi, samo je vlast poočima slabija, ali je zato više megjusobnoga uvaženja.

129. Kakvi pravni odnošaji iz toga postaju kad kogod kakvo siromašno dijete uzme i odhrani, i dogagja li se to često kojom prigodom?

LIK. Dogodi se da iza siromašnijeh roditelja dijete ostane. Ovo uzme i odhrani tetak, ujak ili ko drugi od svojte ili pak ko dobro

stojeći iz sela, gdje u kući premnogo djece nije. Dijete valja da svog hranitelja sluša i više počituje nego svog oca i da mu je do smrti zahvalno. Hranitelj pako netreba da djetetu tome brani, ako bi znalo i hćelo kamo otići gdje bi mu se bolje dopalo.

STUB. Kad kogod kakvo siromaško dijete uzme, odgovoran je za njega mjesto vlastitih roditelja, ter se smatra ili kao drugi otac djeteta; al' kad djete tek k pameti dogje može se odijeliti od svoga hranitelja.

BED. Taj preuzme skrb i odgovornost. U ostalom to se dogagja vrlo rijetko.

GRA. BRO. Ovo se češće dogodi, a to biva osobito kod ženske djece i onda kad im roditelji izumru, te se za nju nitko više u onoj kući roditeljski brinuti neće, tad ga uzme tkogod, većom stranom rogjaci ma i dalečni *pod svoje*, i brine se njim do ženidbe ili udaje.

KO. BUK. Ako ko sirotu odhrani, megju njima nema nikakvih pravnih odnošaja, osim koliko savjest i blagodarnost mogu posavjetovati sirotu.

CET. Kad ko kakvo siromaško dijete uzme i odhrani, onda valja da ga ovaj, ako je žensko uda, ako li muško, hrani dok si nebude moglo samo sebi hranu zasluživati.

MAK. Ako ko uzme siroče i odhrani ga: tada, ako je muško, ožene ga i dadu mu koji komadić zemlje, ako je pak žensko, oni ga opreme i udadu malo ne kao svoje dijete.

BOS. Ako bude valjano i poslušno do vremena ženidbe, oženi ga, i tada može se dijeliti [1], tako i ženskadija, i dogodi se da odhrani ko sirotu na svoju sramotu, pak sudom naplati mu najmove.

KON. Dogagja se no rijetko i to ne samo da se odhrani nego da se i oženi u kući gdje je odraslo; ono se drži de facto posinjenikom ako je muško i dobiva tim sva prava i dužnosti posinjenika. Ako je žensko dadu joj ruho pri udadbi.

H. C. B. Siraka nejaka ili sirotu, koji slučajno ostanu bez oca i majke i ništa svojega nejmaju, vazda se nagje u selu kakva kuća imućna da ga k sebi primi, makar da mu i nije ništa u svojti. Oni to drže za veliki *sevap* (u Crnojgori i u Hercegovini) t. j. zadužbinu:

Sevap je siraka uzdržati.

---

[1] Koje značenje ima ovgje riječ dijeliti? Teško da znači iskati dio od odhraniteljevih dobara.

Ko nezna za karitad nezna ni za Boga.
— Zadužbina kralja Dečanskoga. —

Kad sirak dogje do oružja, u njegovoj je volji ostanuti u onoj kući za neku godišnju platu, ili se odvojiti jednom za vazda netražeći nikakva *ajluka* (plate) što se u onoj kući trudio, za to što je bio hranjen dotlen doklen nije bio prispio za radnju.

Ženske obično vazda ostanu pri onoj istoj kući dokle joj se god ne desi sreća da se uda. Familija ona dužna joj je pri udaji dati prćiju po svom mogućstvu isto kao da je u onoj familiji i rogjena.

H. K. Rijetko se dogagja radi siromaštva, a povod je, kad se dogodi najviše smrt roditelja i siromaštvo djece. Tako djeca kad odrastu dok su u kući, rade kao god i drugi, ali za to ako je žensko udaju ga kad do udadbe dogje, svejedno kao i svoje dijete te joj i ruho daju i troškove za svadbu, ako je muško te otide u svijet, kad se vrati opet će se prije sjetiti kuće odhranitelja nego pravoga roditelja. Zahvalnost osniva nekakav odnošaj koji je veoma sličan onomu djece prema roditeljima.

LJUB. Takva se djeca obično uzimaju da što privrijede kad odrastu i zovu se *hranjenik* i *hranjenica*. Žensko udadu, a muško ožene i dadu mu ponešto od svake stoke. Dok se žensko ne uda a muško ne oženi drže, da ne moze hranitelja ostaviti. Ako se ovaka djeca pokažu nevaljala i neposlušna, ili hoće da odustanu, onda ima poslovica:

Hrani sirotu na svoju sramotu.

STROŠ. Sirotâ ima, ali se malo najde, tko bi ih se na toliko primio.

ZEM. Obično svojakaju tako dijete, i kao da su ga i posinili ili pokćerili, a dijete smatra svoje odhranitelje za svoje roditelje; to se dogagja dosta često prigodom, kad kakvo dijete izgubi svoje roditelje i rogjake.

DOBR. Dogagja se al' ne često.

T. P. Siročad ili siromaška djeca uzimlju se na odhranu, ali su isključena iz nasljedstva, samo im se daje kad su odrasla na dar nešto od imanja.

LJES. Odnošaji nalični onim koji se ragjaju iz usinovljenja. Primjeno u kuću siroče radi kao i drugi član obitelji, ali se tu odgaja, hrani, odijeva i obuva na kućne troškove, a ako je žensko, pri udadbi ima pravo i na ruho. Uzimanje sirota biva u rijetko i u bogatije kuće. To se smatra velikom zadužbinom.

130. Koja prava i dužnosti imaju nezakonita djeca prema svojim roditeljima?

NOV. Take djece ovgje nema. Ako koji naš mladić, prije nego se oženi, gjovojku osramoti tad ju *pozakoni* prije nego porodi.

LIK. Nezakonita djeca imaju prema materi ista prava i dužnosti kao i zakonita; prema ocu, ako ih hrani, i za njih se stara, iste dužnosti, a ako ih i na kuću svoju upiše, i prava ista, kao da su zakonita djeca. Kad gjevojka rodi, i otac djeteta za nju ni za djete ništa neće ni da čuje, otac njezin ako je živ, u kuću kao svoje primi: ono ima prama djedu ista prava i dužnosti kao da ga je on rodio, a prama svome ocu nema ni prava ni dužnosti, buduć su prema djedu ili kućnom starješini prešla.[1] Kad gjevojka nema roditeljâ, najviše pobjegne s djetetom u Bosnu ili Slavoniju ili dolnju Krajinu, gdje se obično uda i za uvijek s djetetom ostane; i ovo dijete nema nikakovijeh dužnosti prema svome ocu a i prava nikakova od njega tražiti nemože.

STUB. Stanje nezakonite djece nije u našem narodnom običaju nipošto razvito, a najmanje na dobro njihovo, nego je u provincijalnoj Hrvatskoj i u Zagorju stvar to nova i još vazda izvanredna, narodu nemila i tugja. U našoj granici je toga i od prije bilo, po gradovima takogje, al u veliko do onomad nigdje, ter se je kao trpljeno zlo smatralo, s toga neimadu još u Hrvatskoj ni javna utočišta za taku djecu, premda bi to bar po većim gradovima skoro od potrebe bilo. Na koliko se vidi, narod je sklon i voljan obaliti onu dužnost na krivca muškoga, jer zamijera onomu, koji nemari za takovo svoje dijete, ili ako može pozakoniti, uzevši mater, pak toga neučini. Ali biva da krive i žensku, jer vele: ko bi komu što u džep metnuo kad nebi on htio. Od tuda mora da polazi, što narod trpi takvo dijete uz majku u kućinoj zadrugi, jer je obično upisano na ime majčino, ter u kuću odkle je ona rogjena. Dakako da se takvo dijete uvijek prijeko gledi i smatra *(fot, fančuk, kopilje* su ružna imena te djece), a tim se hoće kazati da neimaju ni kuće ni kućišta ni prava zakonite djece. Biva ljudi živućih u konkubinatu, ne od prosta naroda već od zanatlija, tu ipak narod smatra da su djeca tim roditeljem ono isto dužna što zakonita svojim i obratno. Al svakako sve to za nesreću smatra, ter iz svega nagagja, da nije to pravo stanje, držeć i taku djecu više za izgubljenu i nesretnu nego sretnu.

[1] Uzrok nije jasno izražen.

RAK. Koja i zakonita[1].

BED. Kao i zakonita djeca.

GRA. BRO. Koja i zakonita.

KO. BUK. Nezakonita djeca, ako s roditeljima živu, imadu prama njima iste dužnosti koje i zakonita, ali ako su ih roditelji od sebe udaljili odmah po rogjenju, ili se i nepoznaju, ili ako se i poznaju, nemaju nikakva odnošaja megju sobom.

CET. Nezakonita djeca nikakva prava nemajů prama svojim roditeljima. A kako da ih imaju kad nepoznaju oca nego samo mater, koja ga odmah od sebe daje na stranu?

MAK. Ako je dijete poslije rogjenja priznato od oca kao svoje, tada se u kući smatra sve jedno kao druga djeca, bez najmanje razlike.

BOS. Hvala Bogu nejma ih.

LAST. Nikakva.[2]

KON. Nikakva.

H. C. B. U Crnojgori i Hercegovini take djece gotovo i nema, a u Boki ima, ali tek se rodi nosi se tajno i kradimice noćno u Kotor u zavod gdje se daje ostala mulad. U prva dva predijela, kad mu se otac zna a neće da vjenča gjevojku ili udovicu, familija ove rodilje pošlje mu kopile i ostavi pred kućom pa zazove koga poimenice, a osobito presumtivnoga oca, pa brže bolje pobježe. U ovom slučaju nesmije se, jer se već čuje, dijetę udaviti, budući bi bio strogo kažnjen. Koliko ih se kopiladi udavi odmah tek se rodi i zakopa da niko nezna, to jedini Bog znade. Kopile ova riječ tako je u narodu neobična čuti i pri samome spomenu imena nema prostoga čeljadeta da se neće namrgoditi, ili kakav znak životom učiniti, jer je to najgadnija, najsramotnija, najgrješnija stvar na svijetu. Drži narod da u kojemu se selu zakopa kopile, kad tad iztražit će se i opustošiti, pa za to vazda izvan sela po šumama i pećinama zakopavaju udavljenu mulad. Najteža je čovjeku psovka kad mu ko reče: „kopiljane!“

Kopiljane Zvijezdić Ivane!
Bojičiću, od kurve kopile!
Ja nije sam Kopiljanoviću,
N'o glašeni plemić od plemića.

---

[1] Prema oba roditelja ili prema jednomu od njih? Kad su primljeni te živu u roditeljskoj kući ili i kad neživu?

[2] Ni prema ocu ni prema materi?

H. K. Vrlo se rijetko dogjagja da se ragjaju nezakonita djeca. Ali ako se dogodi, to sve selo skoči na nezakonitoga oca da se ženi prevarenom djevojkom ili najmanje da uzme dijete, u tome se slučaju ragjaju megju takim ocem i djetetom odnošaji slični onima megju ocem i djetetom. Ako pak ko drugi, ko djece nema, uzme to dijete te ga odhrani, tad megju njim i megju djetetom nastaje obično odnošaj sličan tomu koji biva megju poočimom i posinjenikom.

STA. PA. Treba da mater slušaju buduć da kod nje ostaju, a otac ih uzeti dužan nije.

STROŠ. Nezakonitu djecu roditelji othrane, i tad u službu pošalju, osobito ako svoje prave djece imaju.

ZEM. Djeca neimaju prava nikakva, ako ih roditelji nepriznadu za svoju djecu. Nu za nezakonitu djecu moraju skrbiti roditelji kao i za zakonitu, kad ju priznadu za svoju, i tad nastaju i prava kao i zakonite djece.

T. P. Nezakonite djece gotovo nema, jer kako je blud zabranjen, padša gjevojka ili zadavi dijete dok je još u utrobi ili ako se rodi, tajno ga ubiju, te ga ili bace u rijeku ili ga zakopaju u zemlju. Ali ako se nagje dijete, prinude mu nezakonitoga oca da se ženi materom djeteta, ako je pak oženjen treba da joj plati naknadu što je obezčastio i da dijete odhrani dok poraste.

LJES. Koja i zakonita.[1]

131. Čije ime nose obično nezakonita djeca?

LIK. Nezakonita djeca gjevojke, koju djed ili kućni starešina na se u kuću primi, nose kućno ime. Sva ostala nezakonita djeca pako nose ime oca. Narod ih svagda nazivlje očevijem imenom pa makar ovaj za njih ništa ni čuti ne htio.[2]

STUB. Obično majčino ime, ili kad bi čovjek pitao: čije je to dijete? kako se zove? „To je *fot, fačuk, kopilje,*“ (kao da i nije ničije) bio bi odgovor.

RAK. Kod ukućana i poglavarstva koji znadu kako se stvar imade, nazivlje dotičnika imenom otčevim. Čini se da taj postupak ukućana prama nezakonitu djetetu smiera onamo, da se od pojedinog člana, pa kroza to i od cijele kuće, sramota odvrati.

BED. Ime matere.

---

[1] U svakom slučaju i obziru?

[2] A kad se za oca nezna?

ŽUM. Nezakonita djeca imaju ime očino, ako mati dade zapisati ime otca, zataji li ona ime očino, onda dijete nosi njezino ime.

GRA. BRO. Materino, ako se ne pozakone.

BIZ. Materino obično.

KO. BUK. Nezakonita djeca, ako su u roditeljskoj kući, nose očevo bezime, ako li su odbačena nose materino; osobito kad roditelji skupa ne živu, na materino ime krste.

CET. Niti nose ime matere niti otca, nego kakvo drugo ime stvore.

MAK. Ime očevo, ako mu se zna za oca.

BOS. Kazano je da take djece nema, ako se ipak najde *kopile* je.

LAST. Očino ime; ali ako mati uzdrži dijete kod sebe i odhrani ga, dijete nosi prezime materino, koga pa mati da odmah od sebe na stranu, tada neuzimlje ni jedno ni drugo prezime. [1]

KON. Nikada očino ime, ako nije pripoznato ocem zakonitim putem. Tako se djeca obično nose u porodionicu u Dubrovnik, gdje im i prezime daju, a od tuda ih daju na odgojenje opet u okolna sela, te plaćaju odgojiteljice 1—2—3 fior. na mjesec do desete godine. Poslije toga ostaju u kući obično kao i ostala djeca kućna, rabotaju za kuću, idu na pašu itd. Kad odrastu, ako su muški, sprave ih na more ili na kakav zanat, a ako u kući neće da ostanu i otprave ih na kućne troškove. Ako su ženske ostaju obično doma dok se ne udadu i dadu im ruho, ako je dobra bila, malo manje nego kćeri, ili je pošlju u službu u grad. Ipak i kad izagju iz kuće, ostaje još neka sveza slična krvnoj megju kućom i njima pače mnogo ih ima, koji ako sreću učine u svijetu, pomagaju kuću, u kojoj su se odgojili kako da su se tamo i rodili. Ima slučajeva da se ta nezakonita djeca i ožene u kući u kojoj su odgojeni i tad imaju sva prava drugijeh članova zadruge ili domazeta, ipak *dobre* kuće, kuće bogate i na glasu nikada nedopušte „*mulanu*“ da se oženi u kući, nego se to dogagja samo u inokosnijem familijam koje otančaju. Ime generično nezakonite djece jest: *spurjan, tugje dijete, kraljevo dijete* (jer odgojiteljica prima zanj platu iz državne kase); a pogrdno je ime *mulan, kopile.* U kući ih zovu po imenu; ali se oni sami izvan kuće vazda zovu prezimenom familije u kojoj su odgojeni, a ono što im je dano oficijalno u porodionici obično se zaboravi.

H. C. B. Djeca nezakonita, koja se ponesu prirodnomu oca, kao

[1] A da koje?

što je kazano, ona dobiju prezime očino, a ona što idu u opću muladsku kuću pop koji jih krsti nadjede ime i prezime kakvo gogj hoće, t. j. izmišljeno i zapiše u registar rogjeni (samo u Boki).

H. K. Prezime one familije gje su se odhranili.

STA PA. Ime svoje matere.

STROŠ. Obično materino.

ZEM. Obično ime materino.

T. P. Ako takovi oci prime k sebi nezakonito dijete, to ono nosi njegovo prezime. Generično ime take djece biva копиле, изродищѧ.

LJES. Prezime matere, a ako je otac poznat tada njegovo.

c. Dioba zadruge i nasljedstvo.

132. Je li narod u vašoj okolici više sklon da živi u zadruzi, ili da se dijeli; misli li da je djelidba nekakva nesreća?

LIK. Muški su u Lici više nagnuti da u skupu živu, a ženske više da se dijele, svaka hoće da gospodari, neće jedna od druge da bude poslijednja. Narod kaže: Dioba je veliki rasutak i jest prava nesreća i prosjaštvo.

STUB. Narod je u ovome kraju sad već više sklon na diobu (*osebunjak*), jer se dijele čim god se može i kad se može. U narodu je to osvjedočenje, da je dioba nesreća; jer svak zna da dok je u zadruzi živio da je bogatiji bio, pa da i one zadruge, koje do danas ostaše, veoma bolje živu nego inokoštine, gdje je ne samo malo zemlje nego još manje ruka za radnju. Ali ipak kao da ga nješto na to vuče, sam proti svome osvjedočenju radi, ter osiromašenje i nevolju što kuću snalaze, tomu pripisuje.

BED. Poradi nesloge, što se sada posvuda uvrežila, misli narod, i sklon je k tomu da je djelidba po pojedinca blagonosnija. Nu mnogi u kojih kući vlada mir i sloga, drže ipak djelidbu za propast materijalnoga blagostanja.

ŽUM. Ovgje je narod više sklon da se dijeli te misli, da će biti sretniji bude li razdijeljen, to se već odtuda vidi, što su već ovgje skoro sve zadruge rastrgane. Pače ima slučajeva, gdje je brat od brata razdijeljen, a otac od sina.

GRA. BRO. U ovoj okolici t. j. brodskoj pukovniji, narod je više sklon življeti u zadruzi, nu ipak nemisli, da je djelidba kakva nesreća.

BIZ. Do najnovijeg vremena bile su zadruge mnogobrojnije, nu

od nekoliko godina nastala je težnja djelidbi, a to ponajviše s nesloge, buduć se neće tako lako mlagji domaćinu pokoriti. Osobito biva djelidba kad se dva brata ožene, koja onda zadrugu parcelliraju te svaki posebnu, nu dakako veoma slabu i malu zadrugu osnuje.

KO. BUK. Narod premda drži da je djelidba nesreća, više je istoj naklon nego li u zadrugi živjeti.

CET. Narod u ovoj okolici više je sklonjen da se dijeli, nego da žive u zadrugi sasvim što misli i drži, da je djelidba nesreća.

MAK. Skloni su više da se dijele nego da žive u zadrugi, i vrlo malo ima braće koja poslje smrti očeve ostaje u zadruzi, i ako to narod smatra kao raskućenje, a zadrugu kao kućenje, jer kažu:

Više ruka više i ploda donose.
Složna bvaća dvore sagradiše.

BOS. Više u zadruzi; drže da je nasrećna djelidba.

LAST. Na Lastovu su ljudi posve skloni da se dijele, a ne da žive u zajednici premda misle i drže da je djelidba velika nesreća i natražak kuće.

KON. Prije je skloniji bio da žive u zadruzi, ali od nekoga vremena têži k djelidbi premda drži da je to veoma štetno kući i kao neka nesreća. Tome služi dokazom i to, da obično drže za najbolje i najbogatije one kuće, koje se za pametara nijesu podijelile, take su kuće u Bačevu dolu i obližnjim selima: *Magudi* (koji, kažu, ima 300 godina da su utemeljeni te se još podijelili nijesu), *Škipe, Mihatovići, Tvrtkovići, Paljetci, Bratoši* itd. Ali i poslije djelidbe kuće, kad se nove kuće raširé i umnoži broj članova, tad vladaju opet ona ista pravila koja su vladala u staroj zadrugi.

H. C. B. Neće biti s gorega najprije kazati kako se zove cijeli imetak jedne zadružne ili inokosne familije. U Hrcegovini sva pokretna i nepokretna dobra zovu se jednim imenom *irad* i kázati će o zengjiloj familiji „kršan *irad* ima!“ U Crnojgori kažu: „imućna kuća“. U Risnu i svud kroz Boku (osim Paštrojevića) *temelj*, i kazali bi za bogatu kuću „čudan *temelj* ima“. U Pastrovićima u Budvanskom srezu: „*stožer*, n. p. „jak mu je stožer“, „dobro živi“. Svaka familija koliko je viša zadružnija toliko je i oglašenija, jer je imućna, za to što mložinja teku i sve na jedno siplju. A kad dogje vrijeme da se dijele, zbog odveć umnožene familije, ili nesloge izmegj ženskinja sve selo žali, ko onoj familiji dobra želi.

A što učiniše da od Boga nagju!
Jednom kuća bi pa ne bi:
Od kuće ne čeljad kao pogača na komade.

A s druge strane kaže se:

Gje je braće tu je i dijela.
Bolje se i dijeliti nego mrziti.
Kuku kad se nema što dijeliti.

H. K. U novije doba počelo se uvlačiti u Hrcegovinu, progranićnu Crnojgori, neka sklonost k djelidbi, ali svakako ljudi drže da je nesreća za svaku kuću koja do toga dogje. O njima i sam narod kaže: „Eno nesretnikovića!", a o zadrugi koja se nedijeli nego skladno i mirno žive kažu: „Evo gdje Bog pomaga!" Ali ipak, osobito a sredini Hercegovine n. pr. u Nevensinjskom kraju, zadruga se drži tvrdo. U Nevesinju ima zadruga Savića, u kojoj žive do 40 i više duša. A u Bosni u Lijevnu, na granici Hercegovačkoj i Dalmatinskoj, ima zadruga Kujundžića u kojoj je 16 gjevojaka za udadbu, a razgranala se tako da bi se mogli ženiti i udavati u samoj zadrugi. To je tako bogata kuća da se može mjeriti u ekonomnom odnošaju gotovo se cielim Lijevnom.

LJUB. Voli da živi u zadruzi, i smatra da je dioba sramna i nesrećna. No opet se dijeli i kao da nemože da odkloni diobe.

BO. AZ. Više je sklon da se dijeli, a opet drži da to nije dobro.

GURG. S godine na godinu sve je manje zadruga u ovome kraju, ma da se zadruga još čvrsto drži. No želja za diobu sve je veća.

STA. PA. Kod Srbalja više su skloni da živu u zadruzi, a kod Njemaca i Slovaka ima najviše djelidbe. Srblji drže, da je djelidba nesreća i propast kuće.

STROŠ. Buduć je lakše življeti u većoj zadrugi, nego li u samoći ili maloj, toga radi gdje je samo sloga i slušanje, narod neljubi diobu, ali je za nesreću nedrži.

ZEM. Narod u ovoj okolici po selima više je bio sklon da žive u zadruzi, ali u novije vrijeme (nekako od 1848 god. ovamo) više je skoro sklon, da se dijeli, i nemisli da je djelidba nekakva nesreća, dapače drži to za sreću osobito u nesložnoj zadrugi gdje je velika muka živiti.

DOBR. Više je sklon diobi, i nemisli da je to nesreća.

T. P. Više voli udruženi život nego inokosni, jer koliko više obitelji živu zadružno, toliko su bogatije i toliko ih više narod uvažava. Ima nekijeh familija, koje se nijesu podijelile već od 150 ili 200 godina.

LJES. Narod je više naklonjen djelidbi:

Сѣкый да си знаѭ своето.
Сѣкый ѭ господаръ на кѫщѫтѫ' си
Орташкото мѣсо кугята го не ѭдѫтъ.

Ipak u opće drži da je dioba nekakva nesreća.

133. Koji su obični uzroci za koje se zadruga dijeli.

LIK. 1. Nesloga ženâ u kući, jer hoće svaka da gospodari; ili ako im se djeca što zavade, ili se jedna dijeteta druge dotakne, odmah se pravdaju i sakolju, jedna drugu stane grditi i koriti i nesloga, iz koje se rasutak i dioba zadruge brzo izrodi, več je gotova. 2. Prćija u kući. Prćijaši paze više na svoju prćiju, nego na kuću, i vuku, gdje uhvate, i od kućnog dobra u nju, čim se kuća zapušća i zaostaje, što starješina nemože da trpi, nego mora dotične da ukori, ne bi li se popravili, ili da se od njih odijele. 3. Ako starješina i žena mu krijući od drugijeh kućana jedu i troše, ili kad on hoće odviše da hranom nateže i štedi, a kućani da se dobro jede, dokle teče, izagje iz toga dioba. 4. Kad vojnik ima mnogo djece, a drugima kućanima se težko vidi zanj i njegovu djecu raditi i izdržavati ih. 5. Kad je koji u kući lijenčina i neće da radi, ili kad koji u nesreću, — za kragjom pogje, a drugi zadrugari neće sramotu da trpe i hoće se od njega da odijele. 6. Kad ih je u kući već premnogo, da se moraju podijeliti.

STUB. Uzroci glavni su nesloga i svagja, što se ragja s najmanjega nezadovoljstva u narodu, koji misli, da se tomu drugačije doskočiti nemože nego da se osami. Ali mati je svemu tomu svijest, što mu se novijim pokretima probudi, da on može svoj gospodar biti (slobodan), pak' voli s toga i trpjeti očevidnu štetu. I žene svojimi svagjami veoma često bivaju uzrokom diobe, jer se svakoj hoće biti gospodaricom.

BED. Uzroci su panajviše: samovolja zadružnih gospodara, nemarnost i ljenost zadrugara i težnja za samostalnošću.

ŽUM. Megjusobna raspra i nesloga.

GRA. BRO. Nepravednost kućnog gospodara, ili pohlepa drugih zadrugara za gospodarstvom, dapače i nemirni duh ženski najviše djelitbu prouzrokuje.

BIZ. Najobičniji uzrok djelidbe je megjuzadružna nesloga i neposlušnost, koju opet žene dotičnih muževa podbadaju.

KO. BUK. Nesloga i neporazumljenju megju kućanima jedin je skoro uzrok djelidbe.

CET. Uzroci, s kojih se zadruga dijeli, uprav je siromaštvo, iz koga se ragjaju svagje izmegju braće i njihovih žena. Narod kaže, da su uzrok djelidbi žene, koje, čim ih se više u jednoj zadruzi sastane, traže, kako će braću zavaditi, da se dijele i da može svaka sebi zapovijedati, a ne da im zapovijeda domaćin i njegova žena; a uzrok je rgjava godina, nepravedan domaćin; ali najviši je uzrok siromaštvo, koga je pun naš narod kao šipak zrnja.

MAK. Obično se zadruga dijeli, što žene megjusobno nemogu da trpe starješinstvo drugih žena, ili ako koja što donese u prćiju, pak sbog toga i htjela bi da ima nekakovo prvenstvo, a nemože ga imat sbog toga, što su druge starije. Dijele se i s toga, što se megju braćom slučava svagja, ili što je koji megju njima raspikuća, ili pak ako koji ima mnogo djece, na koju se troši po školama ili drugdje, a u drugih nema.

BOS. Najviše nesklad žena, a kadkada i braće, koja se ragja od krivde u kući, u odijelu, ili čemu drugomu, ili neke osobine baštinstva ili drugog teciva.

LAST. Prvi je uzrok (kako je već kazano), da svaki hoće da steče jedino za svoju djecu, tako jedan brat neće da trudi i radi za svoga drugoga brata i njegovu djecu, al hoće samo za sebe i za svoju i tako slijedi, da se obično sva braća razžene i podijele jedan od drugoga. Drugi je uzrok svagja neviesta.

KON. Nemir i nesaglasje megju članovima biva iz različnih uzroka: n. p. često se nagje kakov zadrugar, koji je moralno silan u kući, te tim dogje i do domaćinstva, ali svoju vlast upotrebljuje više na svoje svrhe, nego na korist opće familije. Kad ga smetnu s vlasti i tada neprestaje mutiti druge zadrugare, iz šta se ragjaju nemiri, koji se obično svrše i diobom. Veoma često podpiruju i žene nemir. Jedan starac u kući Magudovoj nastavlja jednom jednoga mladića ovako: „Ej Pavo mali! kad budeš velik, hoćeš se ti ženiti?“ Mali, razumije se, stidi se i neodgovara. Starac: „Ako se oženiš, ti ćeš dakako življeti s ostalijem u kući i bit će dobro sve, dok se, nedaj bog, nerazdijelite. Ali da do toga nedogje, neslušaj ženu (a tu je uprav bilo i žena udatijeh i gjevojaka koje su slušale); ona će te obično, kad si sam s njom, podbadati na druge: Mare mi je učinila to, Ane to itd. Tada joj ti obrni pleći i kaži: neću te slušati. Ali tako valja da i drugi svi oženjeni ljudi u kući čine. Na taj način neće nigda do djelidbe doći!“

H. K. Najviše radi žena, koje se nemogu megju se pogoditi, pa nagovaraju neprestano svoje muževe k djelidbi. Ipak ima i drugi-

jeh uzroka: kad jedan od zadrugara neće da radi, da sluša, tad ga odijele; ili domaćin, koga radi njegova upliva nije tako lako smetnuti, nije pravedan, gleda više svoju korist nego li zadružnu i to su uzroci djelidbi. Ipak dva su glavna načina dijeljenja: kad svi zadrugari, koji su u kući, uzevši svoj dio, otide svaki na svoju stranu (ili po dva po tri opet ujedno) — ili kad zadruga, ostavši kao je i prije bila, izključi samo jednoga od svojih članova. U prvom se slučaju kaže: „razdijelili su se" ili „podijelili su se", a u drugom: „odijelili su ga."

ŠAB. Obični su uzroci diobe: osobine, koje poneki zadrugar ima, a poneki nema.

LJUB. Prvo: žene nemogu da se slože i svaka svoga muža podgovara na diobu. Obično se najprije žene podijele u svom radu ženskom. Muškarci počnu više svaki za sebe neke osebine teći. Najprije žene, a poslije i muškarci počnu jedan drugog prekoravati, da jedan više izdire nego drugi. Često se onaj zadrugar, koji ima više muške djece odraslc, najprije odvoji. Povod je diobi i to što onaj, koji nema djece, nerado trpi drugoga, koji ima mnogu, koja ne mogu raditi.

BO. AZ. Obični su uzroci djelidbe nepravedno postupanje i osobina i sebičnost.

GURG. Obično je uzrok diobi: nesloga žena u kući i poslije zavist izmegju zadrugara. Desi se n. pr. da je jedan umjetan i van zadruge radi još neki posao, n. pr. vodi trgovinu, pa neće podjednako da dijeli dobit s drugim zadrugarima; onda oni omrznu nanj i dijele se od njega, izgovarajući se, kao da on samo badavaiše, a oni rade itd.

STA. PA. Obični uzroci djelidbe su nesloga megju zadrugarima, koju najviše žene zameću.

STROŠ. Većom stranom nesloga u zadrugi, rijetka je dioba radi prevelike zadruge.

ZEM. Obični uzroci, za koje se zadruga dijeli, jesu: nesloga, omraza i nepravedno postupanje domaćina a često i lijenost i zloglavost pojedinih zadrugara.

DOBR. Uzroci su ponajviše žene, koje domaćicama postati hoće. Tako žena danas sutra svome mužu dosagjuje i nagovara ga, da se dijeli, nerazmišljajući, što se time gubi.

T. P. Dijele se: ili ako je domaćin umro, pa ukućani ne mogu da se slože, koga će za domaćina izabrati, ili kad se požene muš-

karci i njihove žene ne mogu da se slože megjusobno, nego svagdašnjim svagjama slabe domaću radnju, te tako do diobe dogje.

LJES. Mali prostor u kući, mala zemlja, koja od oca ostade, ograničenje slobode vlastju domaćina i domaćice, velik broj djece u jednijeh, a mali u drugijeh. Osim toga glavni su uzrok žene, koje neprestano nagovaraju svoje muževe, da se odijele od stare kuće. Odijele se kadgod samo kućom, a imetak ostane još zajednički' osobito dok je otac živ težko da će sinovi kućni imetak razdijeliti.

134. Kad je jednom do diobe došlo, dogodi li se kadgod, da se za tim opet predomisle, pomire, pa i opet u zadruzi ostanu?

LIK. Dogodi se, da se sasvim i podijeli i počem su pokušali kao podjeljenici živjeti, da se opet predomisle, pomješaju i opet u skupu živu. Kad treći put do diobe dogje, više se nemiješaju.

STUB. Dogodi se i to, da n. pr. jednoj obitelji umre mati ili otac, onda se k drugima priloži, pak ako su samo dvije, nastane opet jedinstvo, ali obično biva, da to dugo ne traje.

BED. Kadšto, no veoma rijetko.

ŽUM. Kad već dogje do diobe, onda više nema spomena o pomirenju, osim da je kakova zapreka od dotične vlasti.

GRA. BRO. U Krajini je bila takova naredba, da, kad je komu bilo dozvoljeno dijeliti se, on je mogao iz zadruge izaći, kuću i ostale zgrade praviti, ali se ipak godinu dana raspisati nije mogao, nego istom pokle je vrijeme minulo, preložili bi se propisani spisi o raspisivanju pukovnije na potvrgjenje, pa zato se više puta dogodilo, da se je onaj, koji je iz zadruge izišao, predomislio i opet u zadrugu natrag stupiti zelio, ako ga je ova samo primiti hotjela. No tu se je često na opor naišlo, pa se takvi, ako su dulje vremena razdijeljeno živjeli, rijetko više u zadrugu primali, samo ako je izišavši, poslije kratkoga vremena u zadrugu natrag stupiti htio, dogagjalo se, da bi ga primili.

KO. BUK. Kadkada dogje do pokajanja, te se pomire i ostanu u zadruzi, a kadkada, podijelivši se, opet se sastanu.

CET. I kad do diobe dogje, gdjegod se nagje, da se predomisle, pa da se u zadruzi zadrže još za koje vrijeme. Ali bi bolje bilo, kad do toga dogje, da se odmah podijele, nego da jedno na drugo mrzi i reži; jer nerade poslije ni kao za sebe, ni kao sa svoje, nego sve preko volje.

MAK. Dogagja se, ali rijetko i to tada, kad vide, da dugovi, kojima je opterećena kuća, mogu se bolje isplatiti zadružno; ili pak ko od prijatelja ili rogjaka ih pomiri, dokazujući im, ele diobom će se upropastiti.

BOS. Dogodi se i nakon razdijeljenja da se opet smiješaju.

KON. Dogodi se dosta puta, da se opet pomire i to posredništvom susjeda i prijatelja zadruge, kojima se neće da se njima prijazna, bogata kuća raspane na male, siromašne, inokosne kuće; te tako i opet ostanu u zadruzi osobito, kad im pogje za rukom odstraniti uzroke prijašnjega nemira i nesaglasja.

H. C. B. Kad su više braće u jednoj kući, pa hoće da se dijele, češće puta biva da gdjegod ostanu po dva brata ujedno a ostali svi na po oseb, a opet da samo kuće podijele, pokućtvo, oružje, živo, a sve drugo kao: zgrade, vrti podkutnjicu oranicu, livade, sjenokoše, vinograde i branjevine ostave ujedno, te ih zajedno kao i prije obragjuju. U poslednjem slučaju vidi se, da se braća nebi jošt podijelili, jer u pravoj bratskoj ljubavi živu, ali im se njihove žene nemogu u naravi pogoditi, pa su mirniji, kad na pose jedu i živu po svojoj volji.

Gdje je mnogo žena, mirà u kući nema.
Zli jezici braću zavade.

H. K. Dogodi se, ali opet poslije te svagje i pomire ne traje mnogo zajednica, te opet do djelidbe dogje.

ŠAB. Po dovršenoj diobi dogodi se često da se zadrugari opet sastanu, ali rijetko da odugovječe. *Razlomljena proja ne može se sastaviti,* kaže nar. poslovica.

LJUB. Ima slučajeva dosta.

BO. AZ. Ima slučajeva, gdje se podijele, pa se opet sastanu, a to je ponajviše u takim slučajima, gdje se omanja zadruga dijeli, n. pr. gdje su samo dva brata bila sa manje djece. Ima prilike, gdje se razdijele, pa ako po nesreći u jednoj strani ili u obadvije umre koji starješina, ili drugi koji zadrugar, i poslije 2, 3 i 4 godine opet se sastave u jednu zadrugu.

GURG. Dogagja se vrlo često.

STA. PA. Rijetko.

STBOŠ. Rijetko.

ZEM. Kad se jednom do diobe došlo, jako se rijetko dogodi, da se opet predomisle i pomire, pa i opet ostanu u zadruzi, već ako nedobiju dozvolu od vlasti, te skoro učini bog kakvu promjenu, n. p. umre onaj zadrugar, koji je bio povod diobi.

DOBR. Dogodi se, ali rijetko.

LJES. Dogodi se i to. Ali biva ne rijetko, da se samo kućom podijele, a zemlje ostanu i poslije toga u zajednici. Tako izvjestioc privodi primjer svoga oca, koji je pristao da se odijéli od svoga brata, što se kuće tiče, ali nikako nije htio da dijeli baštine, pa premda je 25 godina prošlo od kako im je otác umro, ipak još su baštine nerazdijeljene ostale.

135. Ima li svaki zadrugar pravo tražiti, da ga odijele?

LIK. Ako se kome kućaninu u kući što krivo svidi, ima pravo tražiti, da se odijeli; bež uzroka pako ne. Nu ipak bi rekli: „Kad s nami neće da živi, nek ide, ne treba da ga ustavljamo, nebi htio raditi, zametao bi uvijek u kući svagju i nemir; dakle puštimo ga da bude mira.“

STUB. Ima, no obično se samo cijele obitelji odjeljuju, pojedinci se priklope k onima, gdje im se čini, da će im biti bolje.

BED. Imade pravo, ali djelidba se ne može preduzeti bez privoljenja većine članova zadruge.

ŽUM. Može se svaki odijeliti potajno, no kućnoga broja ne može dobiti, osim ako je na jednoj i drugoj strani dovoljno muških glava.

GRA. BRO. U vojenoj Krajini imao je samo onaj pravo, koji je prešao godine za služiti u vojsci i onaj, koji za vojnike nije sposoban bio, ako radi te diobe nije morala vojnička služba što trpiti; ako li je n. p. u slučaju diobe jedan sam u kući i to vojnik ostao, tad se dioba nije dozvoljavala i to dotle, dok on nedosluži, i u drugim ovim sličnim slučajima nije se dioba dozvoljavala. U najnovije vrieme pako dopušteno je svakomu bez iznimke dieliti se.

KO. BUK. Ima, i ako mu je to namjera te neće izrikom da kaže, tad naloži za sebe vatru podalje od općega ognjišta u istoj ili drugoj kući; to je znak da se hoće odijeliti.

OET. Svaki brat ima pravo, da ga odijele i da mu dadu njegov dio, ako se u zadruzi nenalazi zadovoljan i nepravdu mu čine, što se više puta i dogagja.

MAK. Ima pravo, da traži svoj dio, no ako je domaćin — otac

BOS. Ima.

KON. Ako je jedan, nema toga prava, ali kad barem trećina odraslijeh glava to traži, tad valja da ih odijele, jer bi inače vazda u kući bio nemir. Ako se jednomu ne hoće ostati u kući, a on ide na more ili u kakvu službu, kuća mu daje svu opravu, ali on tada ima pravo opet se natrag doma vratiti, kad ga je volja. Dogagja se ipak da gdjekoji i bez dijela izagje iz zadruge, te sgradi

kuću i žive napose i da mu zadruga ništa neda, ali je to svakako iznimka. N. pr. iz Magudove kuće nazad 40 godina izagje Mato Mihajlov sin, te sagradi kuću napose, a Magudova mu zadruga ne dade ništa, — ali zato dok je bio u zadrugi, dopustiše mu da trguje i trgovinom steče novca, pa tim novcem kupi kuću i baštinu, — to se možda dogodilo i radi toga, što je kuća znala, da on ima novaca, a i radi toga, što su: otac Matov, Mihajlo i brat Mihajlov ostali u zadruzi. Ovgje je dakle fikcija bila, kao da je on otišao na dobit izvan kuće, a pri tom, kako znamo, vlada pravilo: *ko doma radi, taj i raduje.* Primjera takijeh da jedan otigje iz kuće i da ništa ne odnese, ima dosta, osobito u boljim i bogatijim kućama konavskim. Tako izagjoše pojedinci iz kuća: Mostahinica, Klaića, Škipe, Glavića itd. te se naseliše ili u gradu Dubrovniku ili u okolnom Primorju. To biva tako. Svaka bogatija kuća smatra kao čast, imati u svojoj kući pomorskoga kapetana, ili trgovca, pa mu na svaki način pomaga sama kuća, da dostigne svoje cijeli. Osim časti to biva i korisno za samu kuću, jer osloboditi u bogatoj kući (gdje je obično mnogo radnika) jednoga od težačke radnje, nije teško, — a s druge strane imati čovjeka, koji može svojim kapitalom kući pomoći u nevolji, vazda je korisno. Ali kako primorski i trgovački poslovi prinugjaju takoga čovjeka po svijetu ići, i s gradom u tijesnoj svezi biti, to se on s vremenom preseli tamo ili u okolicu, te sa zadrugom ostane samo neka moralna sveza. Za take preseljence i njihove potomke iz bogatijeh kuća bilo bi stidno iskati dio od otčeve ili djedovske zadruge, to se pače i sada pod okriljem avstrijskih zakona veoma rijetko dogagja, — ali se dogodi, da osiromašivši sin pače i unuk takoga preseljenca opet se povrati i bude primljen u gnijezdo, iz koga izagje njegov otac ili djed. Ipak, ako raditi nemože, život mu, kažu, nije veoma prijatan.

H. O. B. Svaki zadrugar ima pravo, da se odijeli, kadgod hoće, ali mu to ne stoji u interesu ni u obrazu, jer postaje inokosan i svaki kaže, da je bezobrazno učinio, što se od svoje braće odcijepio. Ako roditelji hoće, dadu mu prilični dio svega, ali s velikom žalosti, a mnogi reku takvom sinu: „kad nećeš živjeti kako bog zapovijeda, a dokle sam ja živ, ne dam ti ništa do kamena.“ [1]

H. K. Ima svagda to pravo svaki muški odrasli član zadruge. Teže, ako je u manjoj familiji, gdje je još otac živ, on može kazati, da ne da ništa, ali se ocu obično kaže: „Mi nismo u Pri-

[1] Teško da u predjelima podalje od mora može otac uskratiti dijela sinu. Cf. slijedeći odgovor ovoga istoga pitanja.

morju (t. j. u Dalmaciji), da je otac sve, a djeca ništa" pa bog me ga prisile, da dade sinu, koga odjeljuje, neki dijelak.

LJUB Ima.

STA. PA. Svaki zadrugar ima pravo tražiti, da ga odijele, ako je punoljetan postao i ako to krajiški sustav dopušta.

STROŠ. Ima svaki jednako pravo.

ZEM. Ima svaki muški punoljetni zadrugar pravo tražiti, da ga odijele, ali vlasti, osobito u Krajini, to zaprečuju iz obzira na vojničku službu.

DOBR. Ima, onaj koji je soldačinu otslužio.

T. P. Bez uzroka nema dok je otac živ, ali ovaj mu može, ako hoće, dati dio, čemu se ostala braća nemogu protiviti — ali po očinoj smrti, te upravlja mati ili stric ili stariji brat, tada može kad god ga je volja svoj dio uzeti i odijeliti se.

LJES. Ako je domaćin otac ili mati, ili djed, tada sinovi, bez njihove dozvole ne mogu tražiti dio, ali se može odijeliti kućom t. j. iskati, da mu naznače posebnu kuću u dvoru, ili izvan dvora, gdje će on posebice življeti, — ali on i tada radi zajedno s ostalom braćom. Kad su samo braća u kući, tada svaki od njih može tražiti, da ga odijele.

166. Ima li zadruga pravo, davši jednome članu dio, koji ga ide, isključiti ga iz zadruge.

LIK. Bez uzroka niti ima toga prava, niti bi to učinila.

STUB. Kao da ima, ali dopisnik nezna od ista.

BED. Ima.

GRA. BRO. Ima, ako je on, hotjevši se podijeliti i sam za se zivjeti, težio i dobio dozvolu od vlasti propisanim putem. inače ne.

KO. BUK. Ima.

BED. Zadruga ima pravo onog člana, s kojim nije zadovoljna, isključiti iz zadruge za dobro cijele obitelji i davši mu njegov pravi dio; ali se više puta dogagja, da, odjeljujuć jednoga, svi se u isto vrijeme po na se razdijele i razigju. Zadruga nema nikakva prava istjerati i kojega člana, bez da mu neda njegov dio, pa da bi ovaj kakvo mu drago zlo učinio.

MAK. Ima pravo, da ga odijeli, ali mu valja da dade njegov dio, no i to ne biva bez uzroka.

BOS. Ima, ako je nevaljal, rogobatan, rasipan, pijanac.

KON. Ima.

H. C. B. Ako sva zadruga iz dogovora želi isključiti jednog za-

drugara zbog neposluha, lijenosti, ili izlišna troška, dadu mu oni pravi dio, koji bi ga mogao pripasti, da su mu se svi zadrugari podijelili. Poslije, da bi zaostavša zadruga utrostručila imetak do nekoliko godina, odijeljeni zadrugar nema nikakovo pravo, više ništa tražiti.

LJUB. Ima.

H. K. Ima.

STA. PA. Nema.

STROŠ. Koji god član zadruge dio svoj izvadi, više ne ostaje u zadruzi.

ŽEM. To biva samo debelom parnicom i rijetko se dogagja.

DOBR. Ima, ali treba uzrok tomu.

T. P. Ima.

LJES. Mogu ga isključiti, ali u potrebi zadruga mu pomaže novcima, radnjom itd. tako da moralna sveza i poslije toga ostaje.

137. A ima li pravo, radi kakva zločina, i ne davši mu nikakva dijela, istjerati ga iz zadruge?

LIK. Zadruga ima pravo, svoga člana radi zločina iz zadruge istjerati, ali ima mu dio dati, koji ga ide. Za prvi put, ako je zadrugar vrijedan poslenik, ne bi ga istjerali, ali bi, ako su od njegâ jači, istukli ga, ne bi dugo vremena pred oči doći smio, i gledali bi, zbog sramote, zločin, ako je moguće, potrpati.

STUB. Nije opaženo.

BED. Ne ima.

GRA. BRO. Ne ima.

KO. BUK. Ne ima prava isključiti ga, ako mu ne da njegovo, što ga ide.

MAK. Otac ima pravo, istjerati sina, ako je što skrivio, ne davši mu nikakova dijela, pače se dogagja, da taj ne može tražiti svoj dio ni poslije smrti očine.

BOS. Ne ima, osim kad bi kakovo zlo uradio, kao ubio čovjeka, pak kuća bi štetovala s njega više, nego li bi mu dijela dopalo.

KON. Ima pravo, ali mu valja da dadu ruho i nešto u novcu i on ide po svijetu da traži svoju sreću.

H. C. B. Mnogo se hoće, da jedan zadrugar zločinstva učini dotle da bi nagnao cielu zadrugu da ga iz kuće prognaju, ne davši mu ništa od dijela, jer neko više a neko manje trpi, te prvi potonje odvraća: „nemojmo ljudi, jazuk je (grehota je), mlad je, ili nema pameti, onakoga je bog dao, ako je i zlo, naše je i t. d.;“

ali kad svi jednoglasice reku: „gonimo kugu iz kuće,“ ili „gubu iz torine,“ odagnaju ga bez da mu išta dadu i tako ga nagnaju da ide glavom po svijetu, ili štono vele: „trbuhom za kruhom.“

GURG. Nema.

LJUB. Izvestitelj ne zna slučaja.

ŠAB. Ima.

H. K. Ne može ga odijeliti nikako, ne davši mu dijela.

STA. PA. Takogje nema toga prava.

STROŠ. Zasvjedočivši zločin, može zadruga sudom zločinca iz svoga kruga istjerati, ali mu njegov dio kratiti ne može.

ZEM. Nema. U takvom slučaju sudi vlast državna i kazni zločinca a ne zadruga.

DOBR. To nema, već ako ga isključe, moraju mu dio dati.

T. P. Ako je što debela skrivio i baš ništa ne davši mu, imaju pravo izagnati ga. Samo ako je oženjen, uzimlje ženinu prćiju.

LJES. Nema, samo ako je otac živ, on ga može istjerati na vrijeme dok je živ, ali ga lišiti nasljedstva ne može. Megjutim braća i mati mu pomažu ga tajno od otca.

138. Kad se podijele, ostaje li obično svak za sebe, ili njih po više zajedno?

LIK. Ima dioba više, gdje ih je po više otišlo.

DUG. Mnogi se podijele samo kućama a zemlje ostanu i poslije u zajednici te plodove ili izvadak od plodova dijele megju se svake godine, a mnogi se i sasvijem podijele, te svak na svoju stranu.

STUB. Obično svaka obitelj za sebe, no nije ni drugo isključeno. Najčešće biva da čovjek oženjen sa svojom djecom otide na jednu stranu, š njime idu i mlagja neoženjena braća i sestre a više puta i oženjena braća sa stricevima iste loze, te se oni kašnje opet megju sobom dijele ili sastave novu pomanju zadrugu. U ostalom u najnovije vrijeme najčešće biva, da sin, za kratko vrijeme pošto se oženi, odijeli se od oca: narod u takim slučajevima viče da je tomu *vraža baba* kriva?

BED. Zavisi od megjusobnoga dogovora, ima primjera jedne i druge ruke.

GRA. BRO. Ide ih više zajedno, tako otac sa sinovima, stric s unucima, brat s bratom; a rijetko se dogodi, da svaki za sebe ide.

KO. BUK. Neki odu na pose, a neki zajedno osobito ako je mnogo braće.

OET. Kad se podijele, obično ostaje svak za sebe, a ne čini opet

kakve male zadruge; jer svaki voli o sebi živjeti, kad se je već podijelio, pa makar i gore.

MAK. Kad se podijele, obično ostaje svaki za sebe.

BOS. Najobičajnije je, da jedan odskoči, a kadkad i svi odu na ponase.

KON. Svak za sebe, ali se oni sami po simpatijam ili po općnosti interesa ili po blizosti krvi opet sjedine na grupe: po dvojica, po trojica, svaka grupa opet novu zadrugu sastavi.

H. C. B. Mogu biti kad se podijele i svaki za sebe ili ih povišo zajedno, kako je kazano pod 134.

GURG. Kako kad. Moze i samo jedan istupiti a drugi svi opet u zadruzi ostati.

RO. AZ. Kad se dijele, većinom manjina zadruge izhodi, a većina ih ostaje u zadruzi; najviše izlazi iz zadruge onaj, koji je godinama najstariji, a mlagji ostaju.

LJUB. Ostaje svagda poviše zajedno.

H. K. Kako kad, ali obično ako je velika zadruga, razdijele se na grupe tako, da u svakoj kući i opet ima po dva po tri zadrugara.

STA. PA. Ide više glava iz kuće i čini novu zadrugu.

STROŠ. Pobližnji srodnici kao otac i sinovi i rogjena braća obično ostaju zajedno, ostali opet koji za sebe, koji skupa.

ZEM. Kadšto svak za sebe, ali običnije ostaje njih po više zajedno, n. p. otac i djeca ili rogjena braća.

DOBR. Biva oboje.

LJES. Svaki oženjeni za sebe, a neoženjeni muškarci ostaju kod oženjenih.

139. Po kome se načelu dijele: biva li samo toliko jednakih dijela, koliko je koljena (in stipites), ili je toliko dijela, koliko odraslijeh muškijeh glava (in capita)?

LIK. Prije nekoliko godina dijelili su po zakonu obstojavšem zemlju po braći, a sad ju najviše dijele, po sada obstojećem zakonu, po muškim glavama, premda kažu, da nije pravo, da svako balavče toliki dio zemlje dobije, kolik i odrasli čovjek. Dijeljenje zemlje po odraslijem muškijem glavama, držali bi za pravednije. Žito i hrana dijeli se po čeljadi (svakome čeljadetu jednako, muškom, ženskom, malom i velikom), marva velika po braći [1] a sitna

[1] Dakle *po braći* znači ovgje: po koljenima?

po muškoj čeljadi, gdje je momaka za ženidhu i gjevojaka za udaju, na njih se daje koje goveče za svadbu a na malu žensku djecu po nekoliko ovaca, koza ili koje tele više.

STUB. Sad se dijele po zakonu t. j. po lozi i koljenu, ali je načelo narodno po glavama, jer gdje se plodovi dijele, tu se samo po sposobnim za radnju diejeli, a na nejaku se djecu samo izvanredno pomoć za odhranu daje. Cf. odg. na 9. pit.

BED. Dijele se na koljena (*rozgve, svrži*) nepokretnine, prirod po osobama.

ŽUM. Ovgje se gleda u opće na muške glave kod diobe, pa ako je zemljište veće, dijeli se na više, ako li je manje, na manje djelova ali tako, da, koji je bez muških odvjetaka, ne može dobiti sam na svoju osobu dijela s kućnim brojem, osim ako pristane uz drugoga, ali potajno ostane svakako odijeljen i od onoga, s kojim je pod kućnim brojem.

GRA. BRO. Dijeli se sve na toliko jednakijeh djelova, koliko živih muškijeh ima, bili oni mali ili odrasli, mladi ili stari.

KO. BUK. Uvjek se dijeli na koljena. što se tiče imetka općenoga, iz zemlje i marve, što se tiče zemaljskoga ploda n. p. groždja, vina itd. od toga dadu dio primjerno onima, koji su pomagali raditi; tako i kukuruze podijele na one, koji su kopali, a ženama dijela ne daju nego hranu za godinu t. j. obično, ako ga ima, po pet tovara žita, a malome djetetu naspu materinu košulju.

CET. Zadruga se dijeli po braći i toliko ima ravnih dijela, koliko je braće, a ne po glavama muškijeh odraslijeh, jer najstariji brat mogao bi imati muške djece starije od braće ili bar od koga brata. Dakle ne dijeli se zadruga po glavama, nego po koljenima.

MAK. Obično dijete na toliko dijela, koliko je braće, a dio umrvšeg brata dijele njegova muška djeca megju se.

BOS. Imanjstvo po koljenima, a hrana po čeljadima.

KON. Dijele se po koljenima, ne obziruć se na ženske, ali dakako počinju s tijeh članova, o kojima se sjećaju, da je razgranjenje koljena s njih počelo. To rodoslovno pametovanje veoma je različno u pojedinim familijam: u nekih se sačuvalo predanje čak do sedmoga i osmoga koljena, a neki se jedva i četvrtoga sjećaju. To je pametovanje obično tvrgje u bogatijem kućam nego li u siromaškim. Evo k primjeru muške rodoslovne tablice Magudove kuće, kako se ona ne na pismu nego u pameti kućana sačuvala.

Matko.

Mato II.

Mato III.

Mato IV. — Mihajlo.

Pavo. Marko. (izadje iz kuće). Nikola. (bez muška poroda). Vlahuša. (neoženjen). — Mihajlo II. Pavao. Mato.

Mato vel. Mato vel. Joso. Mato mali. Pavo. — Mihajlo III. Ilija. Mato. (neoženjen). Gjuro (preseli se u Captat.)

Pavo (živ). Mato-Melja (živ). Marko (bezdjetan). — Mato Mrnar (živ). Gjuro. Ilija. Mato. (mor. kap.) Mato (neoženjen).

Mato (živ). Pavo (živ). Mato (živ). Pavo (živ). — Mato. Mihajlo. Pavo (živ). Peruška (bez mušk. poroda).

Magudova kuća još razdijeljena nije, ali, kad bi do diobe došlo, po narodnome mnijenju, trebalo bi dati Pavu Gjurovu kao jedinomu ogranku Mihajla sina Mata III. polovinu svega nepokretnoga imanja, a drugu polovinu dijele podjednako sinovi Mata velikoga: Pavo i Mato—Melja. Ali ako se ne razdijele do smrti neoženjenoga Pava Gjurova, tada sve ostaje Pavu i Matu—Melji i njihovoj djeci. Mato (mornar), Mihajla III. sin, premda živ, nebi nikakova dijela primio, jer je davno iz kuće izišao i novu ekonomiju osnovao, kao što nebi primili ništa ni nasljednici Marka sina Mata IV. i Gjura Matova, koji davno bez dijela iz kuće izagjoše, kad bi još koji od njih živ bio. Tako dijele i pokućtvo i zemljedjelsko orugje (osim toga što pripada k osebini pojedinca) ali ljetinu i hranu dijele po glavama.

H. C. B. Vazda dioba biva po koljenima a ne po glavama n. p. koliko otac ima sinova, pa bili svi oženjeni ili neoženjeni, ide na toliko jednakih dijela što se svega imetka tiče, osim ljetine i jela i pića još nepotrošena.

RO. AZ. Imanje se dijeli po koljenima, a ne po muškim glavama, n. p. njih su tri rogjena brata; najstariji neka ima nekoliko djece pa baš i sinova oženjenih koji i sami imaju djece: kad se stane dijeliti, opet će se podijeliti na troje, pa ma da najmlagji brat bio još i dijete, dobiva ravan dio, a djeca njegova brata, makar bila starija od njega, nedobivaju ništa.

LJES. Po koljenima starinu; a prinovak po glavama muškim, koliko je koji više privrijedio; a hranu po grlima, koliko ih ima da jedu, no i tu se gleda, ko je više mogao privrijediti.

ŠAB. Hrana se dijeli po dušama, pa i samoj ženi trudnoj na dio nerogjenog djeteta dade se hrane, koliko god ona može u krilima ponijeti. Odijelo svak svoje nosi kao i alat.

H. K. Dijele po koljenu ali tako da ne traže davno rodoslovje, nego se zadovolje ocima živih zadrugara. Pri tom ženske neudate primaju svoj dio kako i muški, [1] te ona nosi taj dio k onomu, s kim će da žive do udadbe. Pri udadbi ona se i opet zadovolji s ruhom, što joj ga dade nova zadruga, ali kadgod uzme i dijelak nepokretnina od onoga svoga dijela. Primjetiti je, da dioba po koljenima odnosi se samo na nepokretnine, pokućtvo i orugje, a žito i drugu ljetinu dijele po glavama odraslijeh muških i ženskih. Uz to onomu, koji je bio domaćinom, osim prostoga dijela, dadu još štogod, kao: komadić zemlje, dobra konja, pušku itd. Taj višak prežnjemu domaćinu zovu *starješinstvo.* Stoka se dijeli na koljena

[1] Baš kao i muški?

kao i nepokretno imanje, ali ako je meso iz te stoke osušeno, ili posoljeno, to se dijeli na glave kao što i ljetina.

STA. PA. Dijele se po muškim glavama.

STROŠ. Dioba biva u opće, koliko koja familija glava ima.

ZEM. Dijele po ovom načelu: toliko jednakih dijela, koliko je muških glava: svaki muškarac, i najmanji, dobiva svoj dio.

DOBR. Po muškim glavama, pa ma bili odrasli ili nejaki.

LJES. Dijele se po koljenima.

140. Ako je ovo posljednje, dade li se štogod više onomu, koji ima mnogo djece?

LIK. U svakom slučaju dade se onome više, koji ima mnogo djece: dobije, ako su muška djeca, i zemlje [1] i marve, a ako su ženska, samo marve više.

STUB. Nešto se i na djecu obzir uzima, te se i na njih ponešto baci, ali to samo biva pri djeležu plodova, a ne pri razdijelu zemlje.

BED. Od nepokretnina ne, nego u prirodu dobiva i svako dijete, osim onih, koji su još pri prsima.

ŽUM. Na kojoj je strani više muške djece, ona dobiva više.[2]

GRA. BRO. Na žensku se djecu nikakav obzir ne uzima.

KO. BUK. Hranu dijele na osobe neradne: ako su radne dadu im cijeli dio, ako li neradne a odrasle, kao gjevojke i djeca, po pet tovara, kada je hrane, obilno, a kada nije, nadijele primjerno.

CET. Ne dadu ništa više od pokretnih i nepokretnih stvari, već može biti da mu za onu godinu od hrane što nadometnu.

MAK. Pri djelidbi nema nikakove razlike, niti se gleda, koliko ko ima djece, nego dijete podjednako. Oni, koji ima više djece, naziva se sretnim, jer ima ili će imati više ruku za radnju.

KON. Drži se, da mu ne ide, jer se dijele po koljenima, ali mu ipak, ako se mirno dijeli, dadu nešto više, nego onomu, koji djece nema.

H. C. B. Što se tiče više ili manje čeljadi jednoga ili drugoga zadrugara: to žito svako, piće, sir, maslo, skorup, vunu, predivo, sukno i postav (jošte u peči neskrojen) i drugo, dijele na svu čeljad bez razlike, a na više mjesta samo na onu čeljad, koja su učastvovala u radnji onoga, što dijele. Obično se dade iz ukupnoga imetka najstarijemu bratu kakav priličan dar, koji se u opće zove *starješinstvo*, kao n. p. lijep dževerdar, dobar konj, lijep vinograd

[1] Pa i zemlje više?

[2] Od svega ili samo od nekijeh stvari?

i ovim prilična kao zato, što se on više od drugih mučio. Sina najmlagjega obično dopane kuća i ognjište, u kojoj su se sva braća porodila i kod njega zaostane mati, ako je živa.

RO. AZ. Ne daje se ništa.

T. P. U svakom slučaju onome, koji ima više djece, dadu od ljetine više, nego onima koji ih nemaju, ili ih imaju više, ali žemlje, ili drugoga nepokretnoga imanja, ne daje im se ništa više.

STA. PA. Onaj zadrugar ima više dobiti, koji ima više muške djece.

STROŠ. U diobi na glave djeca imaju s odraslimi jednak dio.

ZEM. Onomu ide više, koji ima više sinova, bili djeca ili odrasli.

DOBR. Kako je kazano, sve na muške glave, ko ih ima više, više i dobiva.

LJES. Kad se braća dijele, svakad se daje više onome, koji ima mnogu djecu, a svoje osobine nema, ili mu žena ne donese prćiju. Takoga i poslije podpomažu sva braća, ako su se u ljubavi podijelila.

141. Primaju li ženske kakov dio pri djelidbi, i s kim ostaju one, koje nemaju živa ni oca ni brata?

LIK. Ženske dobivaju svakgje dio žita i hrane, odrasle gjevojke po koje goveče, a gjevojčice po koju ovcu, kozu ili tele za udaju. Ženska, koja nema živa ni oca ni brata, ostaje s onim, s kim odvoli. Neko ju mora primiti, dokle se radi nje nebi pogodili, ne bi mogli djelidbu ni započeti.

STUB. Primaju prema svojim sposobnostima i radnji[1] a ostaju: ili kod svojih bližnjih po krvi, ili gdje je bolje.

BED. Ne primaju, a ostaju kod najbližnjega srodnika zadrugara.

ŽUM. Žene ne dobivaju nikakova posebna dijela, osim udovica, ako joj dade onaj gospodar, komu pristupi na dio, dragovoljno štogod zemlje. A koje nemaju otca, niti brata, one ostanu s onim, s kojim su najbliže u rodu ili kojima su najviše odane.

GRA. BRO. Ženske nemaju nikakov dio, a one, koje nemaju ni otca ni brata živa, ostaju s onim, s kojim su do diobe u slozi živjeli.

KO. BUK. Obično odu sa najbližim srodnikom.

CET. Ženske ne primaju nikakov dio pri djelidbi zadruge, već da je udova, pak ima djece ili da je sirota; one, koje nemaju ni oca ni brata, ostaju s onim stricem, koji im dobra hoće. Udovica ponajviše sama.

[1] Što primaju i u kome razmjeru?

MAK. Ne primaju, nego megjusobno zadrugari naznače koliko će ko dati u novcu ili u pokretnim stvarima, da im se prćija sastavi, ako je pak ostala gjevojka bez oca i bez braće, onda je uzimlje jedan k sebi i s njim živi do udadbe. Kad ne naznače gjevojci prćije, dogodi se kad kad, da ona uzme dio svoga oca ili brata, ako su umrli.

BOS. Primaju i ostaju najviše sa starijim.

SAR. I ako je pri udaji primila prćiju, opet po smrti očinoj uzme dio samo što se odbije ono što je veće primila, jer bogatašice prime pri udadbi obično priličnu prćiju, a ako je kakva sirota primila pri udadbi neznatnu prćiju to joj i neodbijaju pri diobi. Seljakinje malo šta imaju i primiti i više ih ima koje neprime po smrti očinoj baš ništa.

KON. Ne primaju, ali ona ima pravo izabrati ka kojoj će grupi da se pridruži, ili ako izabrati neće, ona ostaje s onim, komu pripada stara kuća, t. j. u kući gdje se rodila.

H. C. B. Gjevojke, t. j. sestre braće, koja se dijele, ne primaju nikakova dijela, ali vazda ostanu pri onomu bratu, s kim zažele življeti. Ali braća iz ukupnoga imetka zabilježe priličan komad zemlje oranice za propitanje oca, matere i sestara, ili inače porežu se izmegju sebe i svaki po onoliko im dava na godinu, koliko im je nužno da preživu. Kad gjevojke prispiju za udaju (t. j. redom i po starini), sva braća, premda i podijeljena, podjednako u troškove priteku, a tako isto i za pogreb oca ili matere, kad se prestave.

H. K. Koje su udate u drugu zadrugu, ne primaju ništa, isto tako i udate žene zadrugara nemaju ništa, nemaju takogjer ništa ni gjevojke, koje braće imaju, a imaju dio samo one gjevojke, u koje braće nema.

LJUB. Dobiju po koje marvinče, i ostanu kod onoga zadrugara, koji ih najviše zove i kod koga najvole. Majka obično ostaje kod najmlagjega sina.

STA. PA. Žene nedobivaju nikakova dijela, a ona djeca, koja nemaju ni oca ni matere, idu s onim zadrugarima, koji su im po krvi najbliži.

STROŠ. Ne samo žene nego i djeca dobivaju u diobi svoj dio, a ostaju obično sa stričevima i stričancima.

ZEM. Ženske ne primaju nikakov dio nepokretnine, i one ostaju koje nemaju živa ni oca ni brata, sa stricem ili s drugim kojim

zadrugarom, koji ih dragovoljno primi i taj dobije njihov dio pokretni.

DOBR. Ne primaju. One idu k jednoj od novih obitelji, koje proizigju iz razdijeljene zadruge.

T. P. Ne primaju, pa bile udate ili ne udate. Biva kad god da po smrti roditelja ženska traži dio očevine kroz turski sud i tada joj turski sud prisugjuje pó muškoga dijela. Ali se taj postupak t. j. domagati se dijela preko turskih sudova, kudi veoma u narodu i drži kao stidnim.

LJES. Primaju pó dijela od pokretnih, a od nepokretnih samo od vinograda i od voćnjaka. Ostaju kod najbliže svojte.

142. Kada se braća dijele još za života roditelja, kod koga ovi ostaju i kakav se dio njima daje?

LIK. Roditelji ostaju kod onoga sina, kome odvole; ako je neoženjen, obično kod najmlagjeg, drugač kod onoga, u koga je žena najbolja, kome obično i odvole. Dade im se i nešto zemlje, koja poslije smrti najmlagjemu sinu, kod koga je starac bio, po pregjašnjem ugovoru, ostane ili se pako podijeli.

STUB. Roditelji se tada drže onoga, koji ih više pazi i štuje, al' se uvjek očekuje, da će ih drugi podpomagati, ili se onome već pri diobi nešto više dade, kod koga roditelji ostanu. Osobita je neka ljubav prema najmlagjemu djetetu, te se često dogagja, da sa mlagjim i ostaju.

BED. Nema primjera.

ŽUM. Ostaju kod onoga sina, koga najviše ljube.

GRA. BRO. U ovom slučaju ostaju pri onom sinu, koji im je privržen, te dobiju i oni svoj dio kao ostali muškarci.

KO. BUK. Kada se braća dijele za živa oca, njega pripada polovina imetka i on ostane obično u kući sa kojim od sinova.

CET. Roditelji ostaju s onim sinom, koga najviše ljube, a svi sinovi ih hrane t. j. toliko im žita i drugih stvari davaju, koliko se pogode izmegju sebe. Roditelji obično ništa ne rade poslije, već da će svojevoljno štogod privrijediti onome sinu, s kojim stoje. Djelidba sinova nigda se ne dogagja za života oca i majke, nego kada jedno samo ostane, jer onda bi mogli roditelji uzeti polovinu svega, što i gdjekoji ocevi čine, a neka djeca živu, kad hoće, s onom polom, kako jim drago.

MAK. Kad se braća dijele za života roditelja, tada može roditelj da uzme polovinu cijelog imanja i živjeti s jednim, koji mu je miliji, što obično biva najmlagji; kad umre, ta polovina opet se di-

jeli megju braću; ako pako uzme samo četvrtinu od cijelog imanja, tad može da pri smrti s njom razpolaže. Ali najobičnije biva, da roditelj, pri životu kojega razdijele se sinovi, od imanja ne uzimlju ništa, nego se pogodi, koliko će mu davati brašna, ulja, vina, novaca, odjeće i ostaloga na godinu i ostane pri kakvom sinu, kojeg on voli, a imanje se razdijeli megju braćom svekoliko.

BOS. Obično prima ih stariji sin, vadi se i njemu dio.

KON. Otac ostaje s kim on hoće i tomu, komu se on pridruži, daje se i očin dio, koji je obično isti kao i svakoga od sinova, osobito od nasljegjenoga imetka.

H. K. Roditelji, osobito otac, ostaje kod onoga sina kod koga hoće, to biva najobičnije kod najmlagjega. Otac može birati i koji će dio uzeti, te se mnogi nagju, koji najvoli ostati u staroj kući s najmlagjim sinom. Otac dobiva dio kao i svaki sin, a vrhu toga još i *starješinstvo.*

LJUB. Otac uzima sebi ravan dio, ili veći ili manji, pa živi kod jednoga od sinova.

BO. AZ. Kad se braća dijele za živa oca, roditelji najviše ostaju kod mlagjih sinova a stariji izlaze iz zadruge. Otac i mati ili sam otac ili sama mati zadržavaju sebi iz cijeloga imanja ukopinu, koja se sastoji iz 1—2 goveda; 1—2—3 svinja, nekoliko ovaca i tako ponešto od stoke. Otac zadržava nešto i od nepokretnosti, kao: nekoliko pluga zemlje, bašte i t. d. koje po smrti pripadne onome sinu, kod koga je do smrti živio i koji ga je sahranio.

GURG. Roditelji ostaju kod jednog od sinova, kome se za to daje neka naknada u nepokretnosti.

STA. PA. I tada se opet po muškim glavama dijeli, tako da i otac kao domaćin isto takav dio prima, kao sin.

STROŠ. Odijeljeni sinovi izlaze iz kuća i dio iznesu po mogućnosti primjeran, na glave jednako odmjeren, što im roditelji dadu.

ZEM. Roditelji ostaju kod onoga sina s kojim misle složnije živjeti i roditeljem daje se njihov dio podpun, kako se već ustanovi pri diobi.

DOBR. Roditelji se obično onome sinu pridruže, kojega ih žena više poštovala za vrijeme zajednice. Dio se daje samo na glavu oca.

T. P. Kad otac ili djed vidi da mu djeca, radi nesloge ili kakva drugoga uzroka, već zajedno u miru življeti nemogu tad im kaže da im se dijeliti treba. Ali prije diobe sagradi se svakome od njih kuća općim trudom pa se tek tada dijele, te svaki od njih primi jednak dio. Jedan od njih sa svojim dijelom ostaje u staroj kući

ujedno s domaćicom, ocem ili djedom, i toga drže u opće da je najsretniji, jer svak znade da su novci ostali u staroga domaćina, a običaj je da poslije njegove smrti svekoliko ostane onomu koji je do smrti s njim zajedno živio i pazio ga.

LJES. Veoma se rijetko to dogodi, da je otac živ, — a i kad se dogodi, on sebi i ženi naznači dio kao i svakome sinu, ali kuća se ne dijeli, nego on u njoj žive. Kod otca ostaje gotovo vazda najmlagji sin i sve neudate kćeri.

143. Pridržava li pri djelidbi svak uz dio i podpuni svoj peculium?

LIK. Kod diobe dijeli se samo što je skupno, o prćiji ili kakvoj drugoj osobini nema tu ni spomena, dakle se razumije, da svak svoju osobinu sasvim podpuno drži.

STUB. Pridržava, to nema upliva na diobu.

BED. Pridržava.

GRA. BRO. Na oto, izim vlastnika, niko prava nema, dakle pri djelidbi svak uz svoj dio i podpuni svoj peculium pridržava.

KO. BUK. Svak uzdrži svoju osobinu: ona se ne ubraja megju predmete djelidbe.

CET. Zadržava svak za se podpunu svoju osebinu, s kojom uvećava svoj dio.

MAK. Peculium svoj pridržava svaki za se.

BOS. Pridržava.

KON. Pridržava.

H. K. Pridržava svoju osebinu, ko je ima: ona nema nikakova upliva na veličinu dijela, koji ga dopada.

LJUB. Pridržava.

STA. PA. Svak uz svoj dio pridržava i svoj peculium.

ZEM. Pridržava.

DOBR. Pridržava.

LJES. Ako osebina nije od oca, a steče je sam zadrugar, tad je i uzdrži niti ona ide u masu, koja se ima dijeliti.

144. Kako dijele ljetinu, koja je još na polju, a kako onu koja je već sakupljena?

NOV. Podijeli se kad se pobere.

LIK. Ljetinu još na polju ležeću dijele na jarke, ležeće livade na komade, mijenjajuć tako, da komad, kog je jedan podijelac obje godine kosio, do godine drugi podijelnik kosi i obratno. Sijeno i slama ide na naviljke, sarazmjerno marvi. Redomice jedan dijeli, a drugi

odabira. Gjubar dijeli se po „zemlji", na kola ili *tranje*. Pčele na *trnjke* (košnice).

STUB. Što je na polju, dijele na sloge i *kupe*, a što je omlaćeno i vino na mjerove i vedra.

BED. Na osobe kao što je rečeno u odgovoru 139 i 140.

GRA. BRO. Jednu i drugu na muške glave, samo onu koja još u polju, ako je na njivi pravo odsjekom razdijeliti ne mogu, ostane do sazora, pa kad je sabrana, podijelo.

KO. BUK. Ako se izdijele prvo nego li ljetinu priberu, oni ju skupa poberu, pak podijele kao što stoji u odgovoru 139. 140.

CET. Ljetinu sakupljenu dijele po glavama, jer kažu, da su svi jednako radili, o njoj; a ne sakupljenu, kakva koga dopane zemlja, takva i ljetina.

MAK. Ne dijele obično ljetinu ne sabranu, nego je svi zajedno sakupe i prodadu, pa novac podijele.

BOS. Sve jednako, kako je rečeno pod 139, kad se ovrše i sabere.

KON. Ljetina, koja pri djelidbi nije još sakupljena, ostaje obično svakomu ona, koja je na njegovom dijelu, ali ako je velika razlika u plodu, često se pogode, da tu godinu požnju, poberu ujedno, pa se dijele u razmjeru pojedinih djelova. Tako isto dijele i sabranu ljetinu.

H. C. B. Razumije se samo po sebi, da gotovi novac, ako ga ima dijele na bratske glave, ali je novaca vazda malo i jedva više puta toliko, čim će pregraditi kuću *perdom* ili pleterom, ili avliju ili obor megjom ili klančicu zidom. Dopisnik dodaje, da je on sam preko stotinu puta bio jedan od dobrijeh ljudi, te braću dijelio, ali da se ne spominje, da je megju braćom novce dijelio. Za ljetinu, koja je već u polju sakupljena, kazano je pod 140.[1]

H. K. Kako je kazano, ljetinu dijele po glavama, a ako nije sakupljena, kad je vrijeme žetve, obrede je zajedno, te je podijele kao i onu, što je doma.

LJUB. Za ljetinu ne zna dopisnik, a sabrani plod po grlima.

GURG. Kod nas se obično dijele u jesen, pošto s poljem gotovi budu, pošto ga priberu.

STA. PA. Ljetinu na polju t. j. zemlju dijele tako, da svakomu dopane komad dobre i komad slabe sjetve, a sakupljenu sjetvu dijele po mjeri, koja je ovgje obična: peštanski mjerov od 60 oka.

---

[1] A koja nije sakupljena, kako?

STROŠ. Kod ljetine, koja je još u polju, dioba mora biti po zemljištu ili po sjemenu, ako nije svuda sjeme jednako, glede one ljetine, koja je skupljena, dioba biva po zrnu jednakom mjerom.

ZEM. Ljetinu, koja je još u polju, ostavljaju dok dogje do ruke, sazrije, pa ju onda skupa i podijele kao i već sakupljenu na onoliko dijela, koliko je duša u zadruzi. Kadšto dijeli se samo na poslenike, a na malu, nejaku djecu dade se ponješto i to zavisi od ugovora megjusobnoga.

LJES. Sakupljenu ljetinu dijele odmah, a onu, što je na polju, pošto je saberu.

145. Čine li djelidbu sami zadrugari megju se, ili pozovu za to tugje ljude?

LIK. Sami; i samo zbog onog, rad šta se složiti ne mogu, pozovu tugje ljude.

DUG. Kadgod sami, bez da se javno o tome i znade, osobito kad im zemlje još u zajednici ostanu [1] ali dosta puta i sudom.

STUB. Obično sami megju se, nu jednoga već megju sobom imadu koga više štuju, ter on u slučaju, da se ne mogu nagoditi, odluči, ako ne, onda se pozove službenik obćinski.

BED. Sami zadrugari.

ŽUM. Ako se zadrugari na kućni broj dijele, onda ih dijeli satnijska komisija sa znanjem pukovnije. Dijele li se pako potajno, onda pozovu obćinskoga načelnika, pa ih samo privatno razdijeli.

GRA. BRO. Kad se dijele, pozovu jednog pisara, općinskog načelnika i još jednoga ili dva odbornika, pak u njihovu prisutstvu diobu obave.

KO. BUK. Ako se ne mogu sporazumjeti, meću dobre ljude obično po dva, svaka stranka časti svoga i plaća, a oni nepobitno sude; ako li se pako poslije dva ili tri dana ne mogu složiti, oni naimenuju trećega, i što treći izreče, tako ostane i tako treba da bude.

CET. Zadrugari ne čine djelidbu megju sobom bez da zovu *dobre ljude*, već da su braća tako dobri, da neće da im se drugi miješa u njihove stvari. Ovi dobri ljudi podijele na toliko jednakih dijela, koliko je braće, pametno na ždreb, što će koga dopasti. Dobri ljudi bivaju stariji, što ih selo uvažava više nego li druge i drže ih za poštene; s novcima se ne plaća, nego ih samo dobro hrane zadrugari, koje dijele.

---

[1] Cf. odg. na 128 pitanje.

MAK. Ako mogu da se pogode, obično se sami dijele, ali, ako se dokaže kakova poteškoća, tad zovu posrednike, svaka strana po jednoga, te ih ovi pogode.

BOS. Megju se, ako li se ne mogu pogoditi, zovu svojtu ili susjede.

KON. Mogu i megju se, ako su dogovorni, ali to rijetko biva nego pozovu susjede, ili druge „dobre ljude", da ih podijele. Obično djelidba progje mirno, ali kad kada bivaju i svagje.

H. O. B. Gdje su braća pogodna, složna, i kad pravo hoće, lasno se megju se podijele n. p. koliko ih je braće, oni sav imetak nepokretni podijele, u kući sjedeći, ucjenjujući od prilike jedno sprama drugoga, pa pošto sve podijele i nastave manjemu dijelu nešto s druge strane, onda meću *bruškete*, pa na sreću, koga što dopane; n. p. četiri su brata, uzmu četiri slamke od najviše do najmanje, pa meću na djelove i svaki svoje nosi. Obično jedno muško dijete ove slamke vadi, te tako najdulja slamka, gdje se stavi, ono je dio najstarijega, a najkraća najmlagjega i t. d. Kad su samo dva brata, stariji dijeli, a mlagji bira. Ako se ni tako ni ovako ne mogu pogoditi, pozovu dobre ljude — bracke pogagjalce — t. j. svaki za sebe po jednoga prava, a pri tome pametna i bez mita poštena čovjeka, te ih oni podijele i što god oni učine, to je tvrdo i vječno.

H. K. Najviše se dijele sami megju se, a kad se ne mogu pogoditi, tad zovu dobre ljude, te ih oni dijele. Ali zvati tugje ljude zazorno je svakako, te toga neće učiniti, ako se ikako mogu pogoditi.

LJUB. Čine i sami, a pozivlju ljude sa strane, a često idu i k sudu.

BO. AZ. Najprije djelidbu čine sami izmegju sebe zadrugari, pa kada se mogu baš sami podijeliti, onda zovu najbliže susjede, koje znaju, da neće krivo i po hataru nijednomu učiniti.

GURG. Čine na oba načina.

STA. PA. Nekoji zadrugari prave djelidbu sami za sebe, a nekoji zovu tugje ljude k tomu.

STROŠ. Obično sami izmegju sebe diobu čine, te istom ako se nebi mogli pravo nagoditi, zovu druge ljude u to ime.

ZEM. Često sami, ali često pozovu za to i tugje ljude, kad se ne mogu sami poravnati.

DOBR. Gdje se sami megju sobom pogode tu ne zovu nikoga, a gdje se ne pogode, tu idu k vlasti.

LJES. Kad su u ljubavi, podijele se sami, pa kad je posao svršen zovu svjedoke, svećenika i učitelja, koji zapisuju što je koji uzeo.

Kad ne mogu da se pogode, onda općina šalje dobre ljude, (3—5) da ih podijele po bratski. Ali se dogagja, da neki idu i k mitropolitu, a neki i k turskomu kadiji da ih dieli. Na one, koji ka kadiji idu, narod gleda krivim okom.

146. Ko bivaju obično ti *dobri ljudi*, ko ih plaća i kako?

LIK. Dobri ljudi, koji se pozovu, da zadrugu podijele, jesu ljudi iz sela, koji su u njem opće poznati, mudri, pošteni i pravedni, nazivlje ih narod: „poštenim ljudima". Zadrugari odu po njih, zamole ih, da časkom do njih dogju, da se dijele. Ovi ljudi za to nikakove plaće ne išću, nego zadrugari im sami iz priznanja učine za njihovu ljubav kakvu uslugu, dadu im kosca, žetelicu, očuvaju za njih ili koga njihovoga, patrolu ili poslušaju ih u čem drugom. Počaste se dobrim ručkom, na kome svi podijelnici učastvuju.

STUB. Obično seoski sudac (starješina, knez), s kojim pandurom ili biljažnik. Ako je naznačen poglavarstvom onda ima nagradu, koju zadruga plati.

GRA. BRO. Zadruga plati pisara, samo se tom plaćom još nijedan nije pohvalio, a načelnici i odbornici su na to i bezplatno obvezani.

KO. BUK. Dobre ljude bira svaka stranka iz mudrijeh i poznatijeh ljudi iz svoga ili drugoga sela.

MAK. Obično ljudi posrednici bivaju procjenitelji seoske općine, ili pak pošteni ljudi u selu. Negda se ti posrednici biraju i iz drugoga sela, da nebi pregnuli za jednu ili drugu stranu, njih plaćaju zadrugari svi iz općega imuća.

BOS. Rogjaci, prijatelji, svojta. Ne plaća niko.

KON. Susjedi ili drugi kućni prijatelji, t. j. obično oni, koji su se iz te kuće ženili. Ne plaćaju ih, nego ih goste.

H. K. Najviše susjedi ili najznatniji ljudi u selu, kojim se ne plaća za to nigda ništa, nego ih samo časte.

LJUB. To su obično kmetovi ili poznati pošteni i pravični ljudi. Nije im se plaćalo ništa, osim što pojedu i popiju iz zadružnog imanja.

BO. AZ. Ti dobri ljudi bivaju obližnji najpravedniji seljani, koji dijeleće se imanje dobro poznaju, oni to čine bez ikakove plaće, no kad se protegne djelidba više dana, ako oni uztraže, dade im zadruga toliko poslenika, koliko su oni dana pri djelidbi proveli.

GURG. Ti su ljudi: ili komšije ili kmet, s nekoliko općinara; i njima se ništa ne plaća, ako su iz istoga sela; a ako iz drugog sela dogju, plaća im se dijurna.

STA. PA. Za take ljude biraju obično pučke starješine, koje kmetovima zovu kod Srbalja, a kod Slovaka senatorima ili drugi izvrstniji ljudi.

STROŠ. Obično susjedi, kadšto mjestno poglavarstvo i to biva bezplatno.

ZEM. Ti dobri ljudi bivaju obično seoski poglavari, a kadšto i susjedi, kumovi, sprežnici i niko ih ne plaća, nego ih časte jelom i pilom.

DOBR. Poglavice obštine. Plate nemaju nikakove, nego ih zadruga časti.

LJES. Dobri ljudi bivaju susjedi, starci, starješine, kmetovi, sveštenici, učitelj. Iz mase zadružne plaćaju samo svešteniku i učitelju po 20 do 50 groša, drugim se ništa ne plaća.

147. Kad su sve na jednake dijele razdijelili, meću li na sreću, što će kome zapasti i kako to biva?

LIK. Redomice odabiru, što će komu zapasti, i ne meću ništa na sreću.

STUB. Obično se svakome od boljega i gorega razmjerno dade.

BED. Ne meću.

GRA. BRO. To ne biva, nego se odmah kaže: to tebi, a ovo meni

KO. BUK. Ako je brat stariji za starešinu, ili ko drugi, komu jednak drugima pripada dio, dadu mu štogod *za izvrštinu*, a dijelove, kada su jednaki, ili dadu komu što voli, ili biraju po godinama redom, kako je ko stariji, ili meću na sreću.

CET. Meću na sreću, pa što koga dopane, valja da je zadovoljan.

MAK. Kad dijele imanje po komadima, ili jedan isti komad na toliko dijelova, koliko je braće, tad postavljaju ždrijeb i komu što dopane, to i uzimlje. Ždrijeb biva obično tri komada pruta, odsječena nejednako, i strana, držeća ih u ruci, označava koje drvo: veće, srednje ili manje, ide kome komadu zemlje i oni ih onda vuku, pa što koji izvuče, to je njegovo.

BOS. Podjednako razdijele, pak mlagji bira zemlju, marvu a žito i smok mjerovom — srečke nema.

KON. Na sreću se ne meće.

H. K. Kad dobre ljude ne zovu, tad razdijeli jedan od njih na jednake dijelove, pa tad kaže drugim: „a vi sad birajte." Onaj, koji dijeli, ne bira nigda. Ako pako neće niko da bira ili se ne mogu u tome pogoditi, tada se meće na sreću, to se u Crnoj gori zove *brušket* u srednjoj Hercegovini *kura*.

LJUB. Za to i ne znaju.

BO. AZ. Onaj, koji dijeli, metnut će dvije stvari jednake, t. j. uporediti će ih, pa će reći jednome od dijelećih se: „de, sada biraj ti", pa će birati taj drugi, i tako jedan dijeli a drugi bira, te ne meću na sreću.

GURG. Ne meću na sreću, no ustupe običnim načinom.

STA. PA. Ne meću na sreću.

STROŠ. Ako je dioba pravedno ispala, tad je svaki zadovoljan sa svojim dijelom, te srećke ne bacaju.

ZEM. Ne meću na sreću, nego svaki uzimlje svoj dio po starini.

DOBR. Ne meću na sreću, nego svaki dobije dobre i zle njive i marve, pa se već iznagje, što je pravo.

LJES. Obično su svačiji dio naznači po dogovoru, ali ako je n. p. kakov komad zemlje tako dobar, da bi nekolicina njih željela, imati ga, tad meću na sreću (тѣглѣтъ ждребіе). Ždrijebi bivaju od slame i svaki učastnik vuče svoju.

148. Oni, koji kuće nemaju, pomagaju li im je dosadanji zadrugari graditi?

LIK. Pojedinci kuću kod djelidbe, ako je od brvana, razvale i podijele, izlazeći odnese svoj komad i sam ga bez pomoći drugoga dijela nastavi ili dogradi. Kadkad ostanu svi u istoj kući, pregrade ju; ili jedan drugoga isplati; u opće, kako se pogode; ili onoliko gragje mu dostavi, koliko je njemu spadajući komad imao.

STUB. Svaki sam za sebe gradi.

BED. Ne pomagaju.

ŽUM. Ne pomažu, nego svi moraju sami kuće graditi.

GRA. BRO. Ne pomagaju, a to je sigurno nepravda. Po mnijenju dopisnikovu bilo bi pravo, da se i izlazećoj stranci bar kuća općim sredstvima napravi, pa pošto je to učinjeno, da se onda istom dioba ostalih pokretnina i nepokretnina obavi, a ne da onaj dio, koji si kuću i ostale gospodarstvene zgrade praviti ima, skoro svu u dio mu padšu marvu prodati mora, dok to sve ponačini. Ta naš je čovjek bez marve sirota. U varadinskoj pukovniji, kako pripovijedahu izvjestiocu, ovako biva: ona kuća, iz koje se odjeljuju, procijeni se, te je ostajuća stranka izlazećoj dužna naplatiti, koliko joj od te procjenbe pripada.

KO. BUK. Koji kuće nemaju, obično dobiju iz zadruge da načine sebi kuću, ili im dadu primjerno što više; u svakom načinu to zavisi od općega dogovora.

CET. Onim, koje na dio nedopane kuća, pomažu i ne pomažu drugi graditi, jer može biti da ih radi nje u čemgod drugom nadoknade, samo da nisu obvezani pomagati pri sagragjivanju iste.

MAK. Kad nema kuća onoliko, koliko je dijelova, tada ili razdijele kuće, koje imaju, prepletima, ili pak sagrade novu svi zajedno i onda se dijele. Sam sebi graditi kuću niko ne poduzima, pa ma koliko mu na to nagradu dali.

BOS. Obično pomognu.

KON. Pomagaju trudom, ali ne novcem, ako to nije ugovoreno usljed kakove naknade, dane drugim zadrugarima pri djelidbi.

H. C. B. Oni, koji pri djelidbi nebi imao kuće, braća ili dobri ljudi naznače mjesto, gdje će se graditi i sprama kuće, koja je drugu braću dopala, zabilježe, koliko će mu u novcu dati. Dokle se kuća sagradi, koji mu drago brat primit će ga u svoju kuću bez ikakve kirije, pa još dragovoljno će svaki brat dodati mu svoju ruku t. j. pri pomoći, nanijeti kamenja, pržine, drvlja, a svaki od susjedstva, kad iz planine šljeme donosi, donijeti će mu po jedan komad.

Kad se kuća gradi, selo se hrani.
Šljeme kuću drži.
Teško kući kod tanka šljemena i sjemena.

H. K. Zavisi od ugovora, jer ako onomu, koji kuću gradi, dadu drugu kakvu naknadu, tad ju on sam gradi.

LJUB. Ugovore pri djelidbi, da mu pomognu načiniti, ili mu dadu drugu zgradu ili isplate u novcu.

GURG. Pomognu.

STA PA. Pomagaju.

STROŠ. Ako su se tako pogodili ili u ljubavi rastali, inače ne pomažu.

ZEM. Oni koji kuće nemaju, nedijele se dotle, dok im zadruga kuće ne sagradi.

DOBR. Za kuću dobiju iz stare zadruge isplatu, ili ju svi skupa naprave, pa se onda dijele.

LJES. Pomagaju. Kad samo jednome ostane stara kuća, (obično mlagjemu bratu) a drugi treba da je grade, to tada svaki za sebe gradi i razmjerno svaki prima naknadu od onoga, komu je stara kuća ostala.

149. Komu pripada peculium po smrti zadrugara?

LIK. Onome, komu ga on ostavi, a kad umre, bez da je o njem što razpoložio, onome, koji je njemu najbliži po krvi ili po kući.

STUB. Komu sam opredijeli. Obično njegovoj djeci, ili bližnjim po krvi; ako su mu svi jednaki, onda cijeloj kući.

BED. Ako je umro bez oporuke, onda najbližnjemu rogjaku.

GRA. BRO. Ženi, a po smrti ženinoj djeci, a ako nemaju djece, najbližnjemu po krvi.

KO. BUK. Pri smrti zadrugara njegova prćija pripada ženi mu i djeci, ako je neoženjen braći, ako braće nema cijeloj zadruzi.

CET. Onome zadrugaru, što je u rodu najbliži, ili oneme, kome ga pokojnik ostavi, ili pak cijeloj zadruzi.

MAK. Po smrti očevoj, ako ima gotovih novaca, ili na dugu, te u oporuci što osobita nije naredio, dijele i to na jednake dijelove.[1]

BOS. Onomu, ko njegov ostane, ako nema poroda, braći, sestrama; ako li do suda dogje, sud radi po svojim pravilima.

KON. Njegovoj djeci ili ženi, ali udate kćeri, ako je mati doma i druga djeca, ne primaju ništa, kad oporuke nema.

H. C. B. Peculium pripada po smrti domaćina ili svim muškim zadrugarima ili sinu. Ali se mučno ikada nagje da preteče novaca preko pogrebnog troška; svaki domaćin ili domaćica pred samu starost sabira malo po malo novaca za *ukop*.

Neka mi se za ukopa nagje.
— Krije negdje zamotuljak para,
Rekao bi, da ih mnogo nema. (Gorski vijenac).
Nije mu se našlo (para) ni za ukop!

Žena pako obično čuva do same starosti sve one haljine, u kojima se vjenčala i pri smrti ostavi na teški amanet, da pošto umre, na nju stave, dokle je u grob stave. Samo je ukopaju u vjenčanoj košulji, i u malo slabijim haljinama, koje joj obuku odmah pošto je okuplju, a one ljepše stave vrh prvih, kao da je na nju obučeno, a predšto će je u grob spustiti dignu s nje, ponesu doma i dadu onome, kome jih je ona stavila ili za milost ili za dušu.

H. K. Ako oporuke nije, tad dijele jednako djeca umrvšeg zadrugara, t. j. ta, koja su u zadruzi; udate kćeri nemaju ništa, ali ipak im braća što dadu. Ako mati umre bez oporuke, njezina osebina ide takogje djeci njezinoj. Ko nema svoje djece, njegovi rogjaci ne uzimlju osobinu umrvšeg, nego ide zadruzi. Ali ako je žena ostala, tad žena i uzimlje, a zadruga od toga ništa nema. I ako djece ima; pa baš da su izvan zadruge, dade se njima očina osebina.

---

[1] To se razumije o inokosnoj familiji ali je ovgje pitanje o zadrugaru zadružne kuće.

STA. PA. Peculium poslije smrti zadrugara spada njegovoj ženi, dok se ne uda, i djeci; ako nije oženjen bio onda zadrugi.

STROŠ. Ako bi se koja zadruga razumrla, da niko ne ostane, niti prave rodbine nema, tada kuća s cijelim imetkom pripada carevini.

ZEM. Njegovom najbližnjemu rodu u kući, ili izvan kuće.

DOBR. Komu ostavi, ako djece nema.

LJES. Ide njegovu ženu i djecu; ako li ih nema, tada najbližnjemu rogjaku.

150. Svojom osobinom može li zadrugar raspoložiti po volji, a osobito može li, ako ima djecu i ženu?

LIK. Sa svojom osobinom može zadrugar i onda po volji raspoložiti, ako ima ženu i djecu, nu treba da na njih ne zaboravi.

STUB. Kad se razdijele sasvim, može, ali dok su skupa, ne, jer je dotle svim jednako pravo uživanja, a pojedinac na ništa sam prava nema (kako ti, tako ja.)

BED. Može, na koliko to zakoni ne prijeće.

ŽUM. Ako zadrugar ima ženu i djecu, onda ostavlja svu svoju osobinu u oporuci njima, u protivnom slučaju izruči u oporuci braći, sestrama ili rogjacima.

GRA. BRO. Može, kako mu je volja, imao on ženu i djecu, ili ne.

KO. BUK. Rijetko oporuke čine, nego oni, koji nemaju bližnjih rogjaka, raspolažu po volji sa svojom osobinom.

MAK. Zadrugar, koji umre, može da svoj imetak rasporedi po volji, ali ako ima djece i ženu, obično sve njima ostavlja, te tomu nema zapreke; ili se sluči da što ostavi od svoje osebine crkvi ili školi ili komu drugomu, očevinu pako mora da djeci ostavi.

KON. U svakom slučaju on može raspolagati svojom stečevinom, kako ga je god volja, pa imao ženu i djecu, ili ne. Ženi bo i djeci vazda ostaje pravo, živjeti u zadruzi.

H. C. B. Kadgod domaćin umira, ili domaćica udovica, mogu koliko god hoće raspolagati od svoga imetka, t. j. za dušu, crkvi, manastiru, popu, kalugjeru (za podušje salandar ili godišnji leturgjiju). Nema toga nasljednika, da neće točno i vjerno izvršiti, što je pri samrti ovaj ili onaj naredio, pa makar poslije i prosio. Narod drži, da kad nebi izvršio oporuku mrtvoga, ona bi ga duša na onom svijetu ukorila, a na ovom, doklegod je živ, iz groba klela. Osim ovoga selo bi ga za najgorega bezakonika smatralo.

Ko očinu dušu ne namiri, svoju gubi.

H. K. Sasvim neograničeno može njome raspolagati, ali će teško preći ženu i djecu.

STA. PA. Može.

STROŠ. Ako je otac odijeljen od drugih sa ženom i djecom živio, poslije smrti njegove sve ostaje ženi i djeci njegovoj a nikomu drugom.

ZEM. Može, ali ako ima ženu i djecu, mora i njima dati dio.

DOBR. Ako ženu i djecu ima, to ostane cjelokupno dobro njima.

LJES. Ne može, ako na to ne privoli žena, djeca i braća.

151. Može li sin, koji je domazetom postao, i tako iz rodne zadruge izašao, i udata kći, iskati dio očine osobine, ako je doma još druge djece?

LIK. Dokle je doma još druge djece ne može niti sin, koji je domazetom postao, niti udata kći, od očeve osebine ni pare iskati. Narod bi rekao: „Sin, gdje se je priženio, tamo je svoje i našao, a udatoj kćeri, što se moglo, to se već i dalo.

STUB. Ne može, osobito onda ne, ako je ostalo muške djece.

BED. Može, u koliko ne prieče zakoni.

GRA. BRO. Sin, koji je postao domazetom, i iz rodne zadruge izašao, ako pri odlasku nije što od očine osobine dobio, nema prava ni poslije iskati dio od očine osobine: a tako i udata kći, ako je pri udaji već dio dobila i sa sobom odnijela. Ako li pako to učinila nije, tad ima pravo iskati dio očine osobine.

KO. BUK. Sin, koji je postao domazetom, može iskati kao i udata kći dio, a to samo marve i nepokretnina, ali malo kada ga ženska i pita.

CET. Sin, koji je domazetom postao, može slobodno pitati dio, od očeve osobine sve da i ima druge djece kod kuće u oca; no ovo se rijetko dogagja, pa se mnogo i ne primjećuje. Isto tako može iskati dio od očeve osobine i kći, koja je udata [1], što i umete kuće i ostalu braću i što više puta uzrokuje, da se zadruga ili braća dijele, a to da sestre nose dio od brata.

MAK. Ne može kći, a sin uzme odmah, kad ode, u miraz; ako ne uzme odmah, uzimlje poslije smrti očeve svoj dio, ako ga nije otac osobitom oporukom ustranio od nasljedstva. Tome je opet sud na ruci, koji može da uništi oporuku, i ako to narod smatra krivim okom.[2]

BOS. Može.

---

[1] To je, dakako, tako po austrijskim zakonima, ali je ovgje pitanje da li bi to bilo po narodnom ubjegjenju, kad nebi tih zakona, bilo?

[2] Nije jasno, što narod gleda krivijem okom: što sin domazet primi dio od očinstva, ili što ga otac ustrani oporukom ili najposlje što sud uništi oporuku?

LAST. Domazet ima pravo iskati dio očine osobine. A kći, kad se uda i ide od oca, i primi prćiju svoju, više nema nikakova prava zahtijevati dio očeve osebine.

KON. Ne može.

H. K. Ne može tražiti, ako je doma druge braće i sestara.

STA. PA. Može, pa makar je ostalo u domu još druge djece.

STROŠ. Sin može primjerni dio tražiti kad izagje, ali kći udata ne može ništa više tražiti, jer je na udadbi prteninu dobila i obično više ništa ne dobiva, osobito ako još djece ima.

ZEM. Mogu oboje jednako sa drugom djecom doma.

DOBR. Sin može, ako nije dobio dijela, a kći, ako se udala, ne može više ništa tražiti.

T. P. Bilo u kući djece ili ne, sinovi, koji su izvan kuće (na službi, u trgovini), nasljegjuju podjednako s onima, koji su doma.

LJES. Ne može.

152. A da nema doma više djece, nasljegjuju li tu osobinu djeca, koja su već istupila iz zadruge, ili ostaje zadruzi, u kojoj je pokojni zadrugar živio i umro?

LIK. Ako više djece doma nije, nasljegjuju tu osobinu njegova djeca, koja su iz kuće istupila, a ako djece nema, ostaje sve zadruzi, u kojoj je pokojni zadrugar živio i umro.

STUB. Ako sam za života neizruči kome, onda pripada po smrti djeci i koje nema u zadruzi. Ali dok su zadruge bile u tvrdu životu, ostale su nepokretnine obično u zadruzi.

BED. Ako nije peculium, ostaje zadruzi, ako jest, onda po odgovoru 149.

GRA. BRO. Tada dakako nasljegjuju očinu osobinu ona djeca, koja su već iz zadruge istupila.

KO. BUK. Ako doma nema djece, pripada imetak umrloga kao pod 151.

CET. Kad nema doma više djece, nego su udate kćeri ili sinovi, koji su u *lažtvo* otišli, tada pokojnikovu osobinu nasljegjuju ta djeca, a ne ostaje u zadruzi.

MAK. Nasljegjuju njegova djeca, a ako njih nema, tada istom ostaje zadruzi.

BOS. Ostaje zadruzi, ali kada do suda dogje, mogu je iskati i djeca.

KON. Trebalo bi, da to djeca dobiju, ali teško da zadruga sve ili znatan dio ne prisvoji.

H. K. On ne može tražiti sve, nego obično zadruga će mu dati odijelo očino ili materino; ali ako je u osobini bilo životinje tad mu od toga dadu od prilike treći ili četvrti dio; a drugo ostavljaju sebi, jer kažu: „na zadružnoj se zemlji i okotilo i odgojilo."

STA. PA. Onda nasljedjuju tu osobinu djeca, koja su već istupila iz zadruge. Ako pako nikakve djece nebi bilo, onda ostaje ta osebina zadruzi.

STROŠ. Koji su iz kuće izašli, iz nje ništa više ne dobiju, i poslije smrti koga mu drago zadrugara ostaje sve njegovo u kući.

ZEM. Onda nasljegjuju djeca, koja su već istupila iz zadruge.

DOBR. Nasljegjuju ta djeca, a ne ostaje zadruzi.

LJES. Ako izlazeći iz zadruge pridržaše sebi to pravo, tad nasljedstvo ide njima, ako ne, tad ostaje zadruzi.

153. Kakav je red nasljedstva u inokoštini?

NOV. Dioba na dijelove. Onaj koji dijeli treba da pusti izbirati druge i tek onaj dio koji ostane biva njegov. Ima u novskom zemljištu jedan izvrstan komad zemlje, na kome, kažu, da su sva braća htjela imati dio, a bilo ih nešto 7 ili 8. Uslijed toga taj je komad bio podijeljen na male komadiće te se i danas to mjesto zove *Deli.* Ima još jedan komad zemlje koji se zove *Med stričevo* pa lako da je i taj nazov još od kakve stare djelidbe ostao.

LIK. U inokoštini spada sve djetetu, kad njega nije, komu se ostavi, a kad se umre bez djece, bez da se o tom što odredi, kuća i ostalo sve, osim zemlje, spada općini. Zemlja se tad smatra kao pusta, te bi se podijelila.

BED. Po odgovoru 149.

GRA. BRO. Nasljegjuje onaj, kome ju on ostavi.

KO. BUK. U inokoštini nasljedstvo je ili oporukom ili pripada komu duhovnomu srodniku n. p. kumu, pobratimu itd.

CET. Red nasljedstva u inokoštini je običan, da sva djeca naslijede dobro očino s jednakim pravom; no se dogodi, da je otac iz mrzosti prema kakomu sinu ostavio svoju polovinu drugomu, da i ovu drugu polovinu megju se dijele.

MAK. Svaki sin u oca nasljegjuje podjednako oćevinu.

BOS. Nasljegjuje bližnji.

LAST. Red nasljedstva u inokoštini u opće je, da sva djeca naslijede dobro očino podjednako; ali često biva, da otac ostavi što više najstarijemu sinu. Ako koji sin nije poštovao otca malo baštini.

KON. Isto kao i u zadruzi. Sve što je bilo poslije smrti otca, ostaje cijeloj kući ujedno dok se ne razdijele.

H. C. B. Bila familija inokosna ili zadružna, svejedno; kazato je na svom mjestu, kako i na koga spada nasljedstvo.

H. K. I u inokoštini ne treba baš da se dijeli poslije očine smrti, nego braća oženjena mogu ostati u zadruzi. Ako će je dijeliti, to biva onim istim redom, kao i pri djelidbi svake zadruge.

STA. PA. U inokoštini nasljegjuje najbližnji po krvi.

STROŠ. To je nepoznato.

ZEM. Red nasljedstva u inokoštini drži se oporuke i najbližnjega srodstva. Žena nasljegjuje muža, muž ženu, djeca roditelje, roditelji opet djecu.

DOBR. Kao u zadruzi, a posljednji raspolaže po volji.

T. P. Osobito po gradovima nasljedstvo ide pó turskim zakonima.

LJES. Svaki sin prima dio, a kći pó dijela. Do pred nekoliko godina u to žensko po dijela nisu ulazile njive, livade i kuća, nego samo vinogradi, bašte, dudnjaci i voćnjaci, a k tomu dakako i pokretno imanje.

154. Što biva obično, kad je familija spala na samu kćer?

NOV. Tada sve toj kćeri pripada i narod taku gjevojku zove *blagašica*.

LIK. Kuća, kad spane na samu kćer, kći bi, ako je odrasla, uzela k sebi u kuću momka, ako li je za udaju nejačka, postavio bi joj se, dokle do toga doraste, skrbnik. Ako nikoga od svojte nigdje nije, uzeo bi ju ko iz sela k sebi u kuću u koju bi ona odvoljela i držao bi joj kuću i zemlju dokle do udaje ne doraste, ili dokle je kod njega.

STUB. Kad familija spala na samu kćer, dok su još zadruge cvjetale, to je kći nasljedovala sve pokretnine, a nepokretnine te familije ostadoše u zadruzi (osobito zemljišta, zdanja su se odkupljivala ili prenašala) nu kako se podijele, to cijeli dio na nju spadne, ter može razpolagati s njom.

BED. Kći se tada doma *omuži*.

ŽUM. Ako obitelj spadne na samu kćer, onda se ona obično uda tako, da si mladoženju k sebi u kuću uzme; ako li je pako malodobna, onda joj politička oblast dade štitnika ili tutora.

GRA. BRO. Takva kći primi k sebi čovjeka u kuću, kadkada s ocem.

KO. BUK. Tada kći nasljegjuje.

CET. Kad jedna obitelj spane na samu kćer, onda je roditelji njeni gledaju udati za mladića poštena, ili komšiju, koji će jih u njihovoj starosti nadgledati i isto njihovo dobro nasljedovati bez ikakove štete materialne; ili zovu kakva vriedna mladića u laštvo (u kuću), koga odsele smatraju sa svojom kćeri kao svoga sina, koji će ih u starosti pitati i čuvati.

MAK. Ako je familija spala na gjevojku, tada ona sebi dovodi *domazeta*, s kojim uživa svu očevinu.

BOS. Ostaje kći.

LAST. Kad je jedna familija spala na samu kćer, tada njeni roditelji gledaju je udati za poštena njome pristojna mladića, koji progje stanovati u njenu kuću.

KON. Ostaje sve njoj, ali ona obično uzme k sebi domazeta, te opet iz nje može postati zadruga, kao što je i prije bila, a i do toga prava su i odnošaji idealno jednaki, kao i u zadrugama.

H. C. B. Ako familija spane na samu kćer, ona tada ima mnogo mušterija (prosioca), jer ona sav imetak sobom u miraz nosi. Ali ako ima još i nejako muško dijete u kući, tad njoj neide nego samo obična prćija kad se uda. U onim predjelima gdje pisani zakoni daju veće ženskijem nego je običaj ili ih, kao avstrijski zakonik, ujednačuje muškarcima, narod na to ustaje i kaže da je to ne pravo, jer da pošto se ženska uda nosi sa sobom u tugju kuću to što su muški tekli, oružijem branili, ubojstva svetili, krv prolijevali, za glave i rane plaćali.

Gjevojka je tugja večera.
Šćer udata susjeda nazvata.
Ženska iz kuće odnosi a ne donosi.
Muške glave ginu a muške se ne tiču.

H. K. Njoj ostaje sve, te ona može po volji raspolagati. Ali obično ona se uda, t. j. najćešće dovede k sebi muža domazeta, ili ako se odmah neće ili nemože uzeti, tad se pridruži ka komu iz bližnjih rogjaka i sa sobom odnese svoje nasljedstvo. Kad do udadbe dogje, ona može opet uzeti to, što je donijela k tomu, s kim se pridružila, ali se to veoma rijetko dogodi, osobito ako je iza oca djetetom ostala i bila odgojena u toga rogjaka, nego se zadovolji ruhom, kao da je kći ili sestra toga svoga rogjaka, a ostavi njemu nepokretno nasljedstvo svoga oca.

LJUB. Traže joj obično čovjeka u kuću.

STA. PA. Kad je familija spala na samu kćer, onda se adoptira momak u kuću, i ta kuća gubi staro ime.

STROŠ. Tad kći gleda koga u kuću priženiti, ako se iz kuće neudade.

ZEM. Tada ona obično priženi muža u kuću, ili ako je stara, primi koga u kuću (einkommuniren).

DOBR. Pripada sve imanje njojzi. Ona obično dovede onda sebi muža u kuću.

LJES. Kad nema sinova, nego samo kćeri, ali ima u kući striceva, tad se kćeri smatraju kao muškarci i primaju jednak dio sa stricevima.

155. Komu pripadaju dobra zadruge, koja se istraži te više nikoga živa nema?

LIK. Kad sva kuća izumre, zemlja bi si smatrala kao i nemjerena i imala bi se podijeliti na one ljude sela, kojima bi se po pravici našlo, da bi ju njima najprije dati bilo. Kuću i ostale stvari, rekli bi, treba *muntati*, i novce u pučku blagajnu dati.

STUB. Izvjestioc je vidio slučaj, gdje se je jedno tako zemljište prisvojila negdašnja gospoština (vlastelin), što obično biva u takim slučajevima. *Gospošćina* na tome pustu mjestu naselila je opet novu familiju ili iz kmetske kuće, gdje je preveć članova bilo, ili koga iz svoje služinčadi, kravara, volara, špana.

BED. Ako je bila zadruga odvisna od gospoštine, raspolaže tada ova, ako li je bila neodvisna, raspolaže vlast.

ŽUM. Izumre li sva zadruga, onda joj dobra pripadnu najbližnjemu rodu.

GRA. BRO. Eraru, ako posljednji član što u oporuci o tom uredio nije.

KO. BUK. Od dobara, koja opuste i niko ne traži, svak ugrabi, ko što može.

OET. Dobra zadruge, koja se iskoreni, ostaju najbližnjoj rodbini po muškoj krvi, ili ako nema, po ženskoj.

MAK. Ako se zadruga istraži, nasljegjuju bližnji rodstvenici, ako ni njih nema, tada crkovnjaci prisvajaju dobra crkvena, ali u takim slučajima obično posljedni zadrugar ostavlja oporukom na crkvu i školu.

BOS. Neko u crkvu, neko rodbini, ako sud ne dozna.

KON. To se odavna nije dogodilo, a kad bi se slučilo, tada bi

nasljedila općina, ali kako u općini nema ništa svijem općega, nego je crkva, tada bi pripalo crkvi.

H. O. B. Samo se po sebi razumije, da kad bi se sgodilo, da se istraži koja mu drago familija, vazda se nagje bližika (neko od svojte), pa bilo muško ili žensko, po debeloj ili tankoj krvi.

H. K. Posljedni zadrugar raspolaže oporukom, alî ako bez riječi umre, tada ide najbližim rogjacima po muškoj lozi, ako tijeh nema tada po ženskoj — ali, ako nema ni jednijeh, ni drugijeh, tada uzme crkva. Sada bi u Crnojgori u takovom slučaju pripalo državnoj riznici.

STA. PA. Državi.

STROŠ. Carevini.

ZEM. Pripàdaju onome zavodu, komu se to oporukom ostavi, n. p. u Srijemskim Karlovcima ima kuća i vinograda, koji su tim načinom pripali gimnazijalnom fondu.

DOBR. Kome posljedni pripiše, obično srodnicima.

T. P. Kad ko umre bez jezika, a nema rodbine, tad njegova imovina ide u carsku haznu pod nazovom behtiol — mal,

LJES. Rodbina, koja je izvan kuće. Ako i te nema, onda crkvi ili općini. Od nazad malo godina kadije počeše smatrati taka dobra kao pusta, te ih prodaju na aukciji na korist turske državne blagajnice.

156. Čine li ljudi često oporuke?

NOV. Čine se rijetko.

LIK. Graničari ne prave oporuke (testamente). Ako je što malo prćije, zna se, da spada ženi i djeci, a da gdje što duga ima, ili da je njemu ko što dužan, za koje nikomu prije može biti nije kazao, kazao bi prije smrti kućanima i ženi, koji bi isti podmirili ili tražili. Ako je inokosan ili samohran, takogje bi prije smrti sve uredio. Gragjani samo ondje prave oporuke, gdje misle, da bi im se nasljednici poslije njihove smrti zbog diobe što prepirati mogli, što se posve rijetko dogagja, buduć da bi porazdijeliti gledali za rana, prije smrti, što imaju i zbog čega bi se nasljednici po smrti njihovoj prepirati mogli. Za onoga, koji je umro, a imanje svoje nije uredio, nego mu se zanj nasljednici prepiru i otimlju, kaže narod: „Bolje bi bilo, da im ništa ni ostavio nije, nego da sada zanj u grobu kosti dižu.“

ZAGR. Čine, što je jedan ili drugi sin nevrijedan, pak se otac

predomisli da ne bi imutak po zlu prošao i da ne bi dobri sinovi kraj raspikuće stradali, ili da ih na nužni dio ciglo ograniči.

STUB. Pismene oporuke malo, no usmene bivaju češto. osobito na gibive stvari, a oporučuju ovako: to izručam tomu, to tomu itd.

BED. Ako to stanje imutka i okolnosti dopuštaju.

ŽUM. Čine, ali rijetko pismene, nego više usmene.

GRA. BRO. Oni, koji imaju svoju osobinu, čine.

KÖ. BUK. Vidi odgovor 150.

CET. Ljudi čine oporuke pri koncu svoga života u kakvoj velikoj bolesti.

MAK. Običaj je, da svaki starješina kuće čini testamenat, u kome ne samo što raspregjeljuje, no ukazuje i na dugove, i kako i kada ih nasljednici imaju da isplate.

BOS. Malo.

LAST. Svaki, koji se nahodi pri kraju života u kakoj velikoj bolesti čini oporuku.

KON. Veoma rijetko. Testamenat je gotovo izlišan.

H. C. B. Rijetko ljudi ili žene u Crnojgori i Hercegovini čine oporuke pismene, nego ustmene, a u Boki više čine pismene i ne kaže se drugčije pismena oporuka nego testamenat. Budu obično dva svjedoka i treći, koji piše testamenat, a pri usmenome biva i po šest tugje i domaće čeljadi.

H. K. Čine.

STA. PA. Rijetko.

STROŠ. Kod prostih ljudi to rijetko biva, osobito oporuka pismena.

ZEM. Čine često oporuke, kadgod ima imanja.

DOBR. Čini samo poslednji zadrugar i onaj, koji prćije imade.

T. P. U opširnim obiteljima ne biva nigda oporuke, jer svi članovi imaju jednako pravo na obiteljski imetak: to čine samo bogati i osamljeni ljudi.

LJES. Čine, ali ne često; to je narodu novost, ne gleda dobrim okom na oporuke i kudi gotovo vazda oporučitelje.

157. Bivaju li oporuke pismeno ili usmeno; koliko ima svjedoka i ko su obično?

NOV. Pismeno, jer misle da ustmene ne vrijede. Svijedoka biva dva osim pisara i oni treba da su razboriti i pošteni ljudi.

LIK. Graničari čine svoje oporuke samo ustmeno i to ako ostavština nije velika, ako li je ostavština dosta velika i zamršena, po-

zovu se iz sela dva poštena čovjeka, pa se pred njima i kućanima posljednja volja kaže.

STUB. Obično usmeno, a svjedoci su ukućani, rogjaci, prijatelji, ili se više puta izrazi na smrtnoj uri duhovniku, što želi, da bude poslije smrti s imetkom.

BED. Obično usmeno pred dva svjedoka, koji su obično općinski službenici.

ŽUM. I pismene i usmene oporuke bivaju pred trima svjedocima koji su obično susjedi.

GRA. BRO. U slučajevima, u kojima se praviti mogu, bivaju pismeno u prisutstvu dvaju ili triju svjedoka i to obično načelnika.

KO. BUK. Oporuke prvo su bivale usmene, a danas pismene; obično pozovu se za svjedoke dva poštena seljanina i pisar.

CET. Oporuke bivaju obično pismene; piše ih paroh i ne treba im svjedoka; jer narod drži, da pop neće učiniti krivo, kad zna iz svetijeh knjiga, šta je pravo, šta li krivo; naprotiv ako ko drugi piše testamenat, ne valja bez svjedoka. Ako li se niko ne trefi, ko zna pisati, onda zovu iz sela (ali ne iz iste kuće) tri ili četiri starca, da njima naredi, što kome ostavlja, i oni odmah poslije njegove smrti treba da zapišu i učine križ, da je tako pokojnik naredio, kako su oni izpovjedili.

MAK. Obično oporuke bivaju pismeno, u slučaju nenadane smrti ili udara, u koliko može govoriti umirući, kazuje usmeno, i ta usmena oporuka poslije se sudom napiše pod zakletvom svjedoka. Pismene oporuke obično pišu sveštenici, a druga dva svjedoka ponajviše su pismena, ako je moguće; i to se pod zakletvom drži kao tajna u slučaju da bi koji oporučitelj ostao u životu.

BOS. Usmeno, a kadkad i pismeno.

LAST. Oporuke bivaju obično pismene, dva svjedoka i koji piše i to budu ljudi od sela.

KON. Češće usmeno nego pismeno, pred tri svjedoka i pred parokom.

H. K. Po selima veoma češće usmeno, nego li pismeno. Pri tome biva pop i znatniji ljudi iz sela, najmanje ih je dva, ali ih biva i četiri i pet. Ipak, ako i nikoga pri tom nije bilo, nego sam pop, vjeruje se i njemu jednomu.

STA. PA. Ako se to i dogodi, uvjek biva pismeno i bivaju obično po dva svjedoka koji pisati umiju.

STROS. Ako se kad oporukom šta uregjuje, to je većinom opo-

ruka usmena, za svjedočbu zovu se dva ili tri svjedoka, kadšto mjestni poglavice ili odbornici.

ZEM. Oporuke bivaju najviše pismeno, ali kadšto i usmeno pred tri svjedoka, od kojih je uvjek po jedan činovnik mjestne oblasti.

DOBR. Obično pismeno, svjedoka ima dva, i to su obično susjedi ili srodnici.

T. P. Pismeno. Svjedoka bivaju četiri, obično sveštenik i skolski starješina. Poslije potvrgjuje oporuku duhovna vlast.

LJES. Bivaju pismeno ili usmeno pred dva, tri svjedoka iz znatnih ljudi. Kad su svjedoci: sveštenik, starješina i učitelj, tad se osobita vjera daje oporuci.

158. Bivaju li prisutni pri tome i nasljednici ili ne, i biva li još štogod osobita?

NOV. Pri pisanju oporuke ne biva prisutan niko osim dva svjedoka i pisar i sadržaja oporuke nesmije niko znati prije smrti oporučioca.

LIK. Nasljednici, koji su kod kuće, bivaju pri tome prisutni. Tu osobita ništa ne biva, nego što oporučitelj ili ostavilac prisutnima od prilike rekne: „Buduć niko ne može znati, kad mu zadnji čas života kucnuti može, a lijepo nije, da ga pripravna ne zateče, to sam rad, da za slučaj, ako bi se višnjemu dopalo, ovaj put mene s ovoga svijeta pozvati, ono malo, što sam stekao, uredim, da kasnje mene porad njega ne bi kakva ne porazumljenja bilo. Za taj slučaj ostavljam sinu, bratu, ženi to i to . . . i molim N. da nastoji ovu moju volju, u koliko mu god moguće bude, izvršiti i preporučujem mu ujedno za taj slučaj moje sirote. . .“ Prisutni oporučitelja sjećaju, ako je što zaboravio i upitaju ga, da li je on kome, ili ko njemu što dužan i ima li još kakvu želju.

STUB. Nasljednici ne moraju pri tom biti, a osobito je još to, da više puta za gibive stvari nasljednik tvrdi, da je to i to njemu pokojnik izručio, pak se vjeruje i kad usvoji, obično se ne dira.

BED. Zavisi od slučaja, a osobita ništa ne biva.

ŽUM. Ne moraju biti prisutni.

GRA. BRO. Buduć se takve oporuke samo u smrtnoj postelji prave, bivaju prisutni i nasljednici, ako je moguće; ako li pako to iznenada biva, da daleki nasljednici prispjeti ne mogu, biva i bez njih.

KO. BUK. Niti mogu priti tu nasljednici, niti šta osobita biva.

MAK. Ne smiju biti nasljednici pri pisanju oporuke, a tu ne biva ništa osobita.

BOS. Bivaju, osobita ništa.

LAST. Bili ili ne bili, to je svejedno, osobita nema ništa.

KON. Obično bivaju, ali ne vazda.

H. K. Bivaju svi pri tome i pred njima on i sve rasporegjuje. Osobitih običaja nema nikakijeh, nego se samo umirući oprašća se sa svim rogjacima i poznancima.

STA. PA. Nasljednici nisu pri tom, nego od poglavarstva moraju biti zastupnici.

STROŠ. Naravno, da su nasljednici prisutni jer se njih tiče.

ZEM. Nasljednici ne bivaju pri tome, nego se uklone za vrijeme, dok se oporuka piše.

DOBR. I nasljednici su obično prisutni, ako li nisu, to srodnici ponajviše prekriju.

LJES. Bez nazočnosti nasljednika ne valja ništa ni usmena ni pismena oporuka pred nikakvim sudom, i ako oni ne pristanu na to, što otac naregjuje. Kad je gotovo sve, tada goste svjedoke. Osobito kad se oporuka čini pri dobru životu oca, onda narod kaže o tome poslu: „Баща имъ гы раздѣлилъ на живота си“ to jest: прѣдъ смьртѫ-си. Pri tome biva često svagje, vike, pravdanja, a kad kada i do ruku dogje, osobito ako otac daje mnogo više kakvu svomu ljubimcu sinu, nego ostalijem, tad se digne graja, da je svako dijete njegovo, da je svako jednako radilo na opću korist kuće; а грѣхота ю отъ Бога, и срамъ отъ человѣцы-тѣ, да глѣда за юдного по-вече, и да люби юдного по-много отъ другы-тѣ си дѣца. Ta dijelidba traje nekoliko dana, te kad se nagode i pristanu svikolici, tad podpisuju svi sinovi oporuku, bez toga ne vrijedi. Ne pristaju li nasljednici, tad se otac i ne uhva činiti oporuke, nego im kaže od prilike: „послѣ смьртѫ ми сѫ дѣлете, нъ прѣдъ Турцы да неходите по конацы да не ми мѣстите кокали-тѣ въ гроба.

159. Ostavljaju li što za dušu i za druge pobožne svrhe i koje su najobičnije?

NOV. Ako nijesu još za života ostavili, ostavljaju isključivo za tako zvane *vjekovite mise*, za drugo ništa.

LIK. U najviše slučajeva ništa ne ostavljaju za dušu, ako ostane braće, ili djece, vele: „Oni će se nas sjetiti i za dušu nam namijeniti što; ili užeći nam svijeću.“ Na pobožne svrhe ostavljaju osobito na crkvu i školanje djece.

ZAGR. Ostavljaju, da im se za dušu mise čitaju, crkvam, monastirom, za siromake, za tim: da se koji mladić od svojte odgoji i da na nauke ide.

STUB. Izvjestioc je vidio gdje je umirući ostavio svoje slike kapeli; i biva da novce, koji leže, na mise ili dobre svrhe opredijeli, ili obveže onoga, komu što izručuje, da dade po jedan ili više misa na godinu ili jedan put za dušu pokojnikovu, ili se načini u crkvi *altarija*, t. j. kapital, koga se interesima služe na godinu mise, ili se iz imetka ima to namiriti jedan put, ili onaj uzima na se koji masu bastini.

BED. Veoma rijetko, ako to, na *maše*.

ŽUM. Koji su mogućniji, ostavljaju obično novaca na službe za svoju dušu.

GRA. BRO. Ako je osobina, koju je pokojnik ostavio u gotovu novcu, tada ostavi koju forintu, da mu se za dušu očita ili izpjeva koja misa, ili kupi koja funta svijeća u crkvu; nu ipak se to vrlo rijetko dogodi, nego većom stranom baštinici se i sami toga sjete pa mu plate za dušu koju misu bila ostavina u gotovu novcu, ili u čemgod drugom,

KO. BUK. Obično ko nema nasljednika iz bližega roda, ostavlja za dušu, a tako i bogataši. Za druge svrhe, za narodnu korist nije običaja ostavljati.

CET. Za dušu i crkvu ostavljaju istom onda, kad nikoga nemaju od djece, da ih naslijedi i to ni onda ne sve; a na druge korisne cijeli rijetko ko išta ostavlja.

MAK. Ostavljaju po koje stablo maslina ili više, po koji vinograd ili ledinu ili pašnjak; i to najviše crkvi i školi ili za misu, koja se vrši nekoliko puta u godini, za umrle duše te familije ili samog oporučioca. U Podgori n. p. župnik sa dohodima tako zvanoga *imanja umrlih* ima da služi mise po cijelu godinu, a kad je rodna, mora da i drugim sveštenicima daje, jer nemože sve sam izvršavati.

BOS. Ostavljaju za mise, opijela, u crkvu.

LAST. Svegj ostavljaju što za dušu, obično narede baštiniku, da im čini izgovoriti toliko i toliko misa.

KON. Ostavljaju osobito po nagovaranju sveštenika: nekoliko misa i neku svotu novaca za siromake.

H. C. B. Vazda nešto ostavljaju za svoju dušu, u crkvu ili u manastir, ili popu za podušje, a ko može, ostavi da se u selu napravi voda, ili most, preo kakve vode, ili kangjelo, kadionica, ikona u

crkvi. Najobičnije je, da zabilježe nasljednicima, koliko će u novcu dati.

H. K. Ostavljaju za dušu, t. j. da mu pop za 40 dana (zove se *četrdesetnica*) služi svaki dan liturgjiju i dade se za to svešteniku okolo 45 do 50 forinata. Ili naredi, da se kangjelo kupi, ili ikona, ili sviječnjak itd. Siromasima naročito ne ostavljaju ništa, ali i bez toga kuća dijeli siromasima 7 dana poslije smrti: daje im hljeba, mesa, vina, haljina pokojnikovih. To se zove *sedmica.* I godinu poslije smrti biva podušje, te je taj dan gozba: tu bivaju prijatelji, ali i siromasima opet dijele hljeba, mesa, vina itd.

STA. PA. Slovaci neostavljaju za takove stvari nikada ništa, i Srblji rijetko, nego ako su bogati.

STROŠ. Malo se ko za dušu spomene, da u to ime štogod crkvi pripadne, te vrlo rijetko plati se koja misa.

ZEM. Ostavljaju za učionice i zadušnice, oko Zemuna najobičnije.

DOBR. Ostavljaju najobičnije za spomen u crkvu, a haljine daju siromasima za dušu.

T. P. Ostavljaju skoro vazda bogataši bez familije dio svoga imetka crkvi, monastiru ili učionici.

LJES. Ostavljaju u žitu, vinu i novcima, a kad god i komadić zemlje.

160. Što nasljegjuje žena za mužem i muž za ženom?

NOV. Jedno za drugim nasljegjuje vaskolik imetak.

LIK. Polovicu prćije i odjeće ili i svu odjeću.

STUB. Žena za mužem uživa ili sve njegovo ili dio, kako on opredijeli; ako ima djece, po smrti njezinoj sve ostaje djeci; ako nema djece, rogjakom po krvi, ako djece nema, kao da može i žena raspolagati. Muž za ženom, ako je na svojem, dobiva sve, pokretnine pako mogu dobiti njezini po krvi rogjaci, ako nema djece. Ako je na njezinom, a ima djece muž, onda samo sà djecom uživa, ako li nema djece, pripadaju nepokretnine na one, koji su njoj najbliži, to se po svoj prilici može dogoditi još za njega živa, jer kao da žena nije imala pravo raspolagati poslije smrti i i otugjiti svojinu.

BED. Cijeli imetak.

ŽUM. Žena nasljegjuje sav imetak, ako je bez djece. Ima li djece onda izručuje muž imetak tako, da ga razdijeli ženi i djeci. Tako isto biva i u obratnom slučaju.

GRA. BRO. Ženi pripada sve ono, što je muževa vlastitost bila;

mužu pako krevet i što na njega ide i košulje, koji peškir i marama, a ostalo je sve dječije, ako ih ima; ako li nema djece tada sva ostala ostavština ženina ide sestri ili drugima ženskoga roda, a ako nikoga ženina roda živa nema, tad sve pripada mužu.

KO. BUK. Niti muž za ženom, ni žena za mužem što nasljeduje, nego sama djeca ili braća.

CET. Žena poslije muža naslijedi sav njegov dio, ako ima djece; ako li je nema, a pri tom i udat se misli, onda četvrtinu, a ostalo braći, a ako se nemisli udati, pa sve da i nema djece, uživa sav dio do smrti, a poslije opet ide djeverima ili sinovcima. Muž, da žena ima ili nema djece, naslijedi sve njezino.

MAK. Nasljegjuju uzajamno jedno drugoga, ali uživaju samo za života a poslije ostaje djeci.

BOS. Ako nema djece, odijelo i opravu.

LAST. Žena nasljegjuje za mužem sve za života, no ako se prije uda, tada ne nosi sa sobom nego samo četvrtinu, ali izvjestioc to nezna od ista. Muž dobiva sve ženino, ali ako se drugi put oženi, tada prćija pokojne žene spade djeci od prve ženidbe.

KON. Ako ima svoju osobinu, ostaje ženi, ali ako ima djece, tada uživa do smrti, a glavno je dužna ostaviti djeci. Što od žene ostane, kako obično ona ne donosi ništa više osim ruha, to ruho ide mužu , ako djece nema; ako su djeca, tada djeci. Ipak ruho (osim zlata, gdje ga ima) on obično razdijeli drugim ženskinjama u kući ili siromasima, ako svoje djece nema.

H. C. B. Nasljegjuje jednako muž od žene, i žena od muža, ako imaju djece. Kad nebi imali djece, a umro bi muž, te žena nebi htjela živjeti više u muževnoj kući, nego bi se povratila u rod, nagodi se s braćom mrtvoga muža, te joj dadu (od prilike) polovicu imuća, ili treći dio, od kojega ona postane vlastita gospogja, ali je rijetko to da se starija žena u rod povrati, a za mladu kazano je da ne nosi sa sobom ništa, osim svoje prćije.

H. K. Kad je djece, djeca nasljegjuju, ali ako žena umre bez djece, tada njena osobina ide mužu, a tek kad muža nema, nasljegjuje njezin rod. Ako muž umre bez djece i bez riječi, teško da će žena njegovu osobinu nasljedovati, nego ona ide obično na korist zadruge. To se drži, da je pravo radi toga, što žena malo ne svaka ima svoju osobinu, ako ništa a to ruho, a kažu: „muž je steko svoju osobinu ne sa ženom, a s pomoćju zadruge, u kojoj se rodio i odhranio.“

STA. PA. Žena za mužem ne nasljeduje ništa, a tako ni muž za ženom, ako ima još drugih zadrugara.

STROŠ. Sve, što je bilo njihovo zajedničko za života, to pripada jednomu ili drugomu poslije smrti.

ZEM. Žena za mužem nasljeduje sav pokretni imutak mužev, i često i nepokretni, dok se ne uda, a muž naslijedi tako isto sa djecom sam imutak ženin.

DOBR. Naslijedi ono, što jedan ili drugi u oporuci ostavi.

T. P. To biva po turskim načelima. Od žene, ne imevše djece, muž nasljegjuje četvrti dio njezina imanja, a tri dijela idu njezinim roditeljima ili rogjacima — ako ima djece tad mužu osmi, a ostalih sedam djelova djeci. Po tim pravilima nasljugjuje i žena muža.

LJES. Žena, ako ima djece, primi od muževa imanja osmi dio, a kad nema djece, četvrti dio. Muž od ženina ne prima ništa, ako djece nema, a ako ima, tad ide sve materinstvo djeci, a otac samo upravlja njim dok je živ.

161. U predjelima, gdje zadruge radi neplodnosti ili drugijeh uzroka biti ne može, ko ostaje u očinoj kući i zemlji, da li najstariji ili najmlagji sin?

NOV. Najčešće biva da najmlagji ostane s ocem, ali se ipak sluči da i stariji ili koji od srednjih sinova s ocem ostane a da se mlagji odijeli.

LIK. Ako je malo zemlje, da se na njoj življeti ne može, otide s nje onaj brat, koji odvoli, (ne nagoni jedan drugoga) ili kome u najam ili pako u Slavoniju, ili donju granicu i potraži sebi bolju postojbinu, gdje ako mu se bolje svidi, sa svim i ostane, pa ako dobro našao i po brata se vrati da i ovaj tamo ide.

STUB. To se jako dobro vidi kod štajerskih Slovenaca: ongje se oženi obično najstariji sin, a drugi se razigju po svijetu, po službama, ter si hranu i pristanište traže.

BED. Ne biva.

GRA. BRO. Ovgje takvih slučajeva nema.

CET. Kad se zadruga dijeli, mlagji brat ostaje na ogojištu, a ostalo sve dijele, kako koga sreća dopane.

MAK. Ovgje toga nema, nego braća, dok su živa, skladna živu svi u kući očevoj, s tom razlikom, što starijemu daju otmjenije mjesto u kući, kad se dijele, razlike nema, nego kadgod se stari-

jemu, što se tiče kuće, ustupak učini, ili mu pak sam otac to u oporuci ostavi.

BOS. Kako kada, ali obično najstariji.

MAK. Najstariji ostane doma, a drugi idu po svijetu; ipak silom ne može nijedan biti istisnut iz kuće, pa ako će biti samo dobre zemlje doma, nego ih na to nevolja tjera.

H. K. Toga nema nigdje, jer svaki sin drži, da je i zlatica zemlje kućna imovina, da on ima pravo kao i svaki drugi brat ostati tu, gdje se rodio, a ako i otide u svijet, on se opet u očinu kuću može povratiti, kadgod ga je volja.

ŠAB. U diobi izmegju braće kuća ostaje najmlagjemu i on u njoj ostaje, a drugi sebi prave kuću.

STROŠ. To je ovgje nepoznato.

ZEM. Ostaje u kući najstariji sin.

DOBR. Ko hoće, ali obično ostaje najstariji.

LJES. Ostaje obično najmlagji sin u očinoj kući.

162. Kakva se naknada daje sinu, koji izagje iz kuće?

NOV. Kad se je jednom oženio, iz očinske mu kuće prosto, ali za života roditelja, dijela nikada ne dobiva (bila i sama mati u životu, kad neće da dijeli). Imetak se dakle dijeli po roditeljskoj smrti po jednakim dijelovima ili po oporuci, ako je ostavljena.

LIK. Sin, da može živjeti, nebi iz kuće ni izlazio. Malo bi kad naknadu i iskao, veseo bi bio, da ga odpuštaju, iskao bi da mu što na trošak dadu, što bi mu i skucati gledali. Kad bi kod svoje kuće živjeti mogao, ali da odvoli, od nje otići, dali bi mu nešto na trošak, i ako bi se s njime pogodili, da sa svim od njih na uvjek odlazi, odmjerili bi mu prema imanju 30 do 100 for. i više.

STUB. U vrijeme cvjetanja zadruga nikakova, a sada se odjeluju pravom njihova očinstva ili materinstva, te im obično zadruga, ili onaj, koji njihov dio uzme, izplati.

BED. Ne biva.

ŽUM. Koji sin izagje iz kuće, pa se priženi na drugo zemljište, onda dobiva naknadu ili u novcu ili u blagu ili u vinogradu.

GRA. BRO. Osim onoga, što mu po pravu u dio padne, ne dobiva ništa više.

MAK. Toga nema.

BOS. Ako se protjera, ništa, ako ode s privoljenjem, dio od hrane, marve i ostaloga.

LAST. Sin, kad izagje iz kuće, primi od oca svoj dio, što ga može

doći, ako neprimi cijeli dio, onda ga se obično otac u oporuci spomene i nadomjeri mu.

KON. Sprave ga, te mu dadu ruho i prtljag, kako i koliko mogu. Ali se on opet može vratiti u kuću, u kojoj se rodio, kadgod hoće, niko ga nemože istjerati.

H. K. Dade mu se dio, ili ako će da im uprav proda svoj dio, tad se on drži da nema nikakova prava povratiti se: inače, ako su mu i novaca dali da ide po svijetu, on se ipak može u kuću očinu povratiti.

STA. PA. Ne dobiva nikakove naknade.

STROŠ. Ako ima familija kakov imetak, dobije jednak dio sa ostalom braćom.

ZEM. Ako su dva sina u kući, izlazećemu se daje polovica, ako tri trećina itd.

DOBR. Što zadruga za pravo nagje.

LJES. Daju mu par volova, kola i težačko orugje, zatim pokućtvo i štogod u novcu, da tim osnuje novu ekonomiju.

163. Ko se stara sirotama i njihovim imanjem u zadruzi ko li u inokoštini?

NOV. Sirotama i njihovim imanjem upravlja prvi rogjak bez osobite nagrade; uživa doduše zemlje, dok siročad ne porastu.

LIK. Sa sirotama i njihovim imanjem stara se u zadruzi kućni starješina; u kući se hrane jednako kao i druga čeljad; žena ili gjevojka, koja njihov jarak zemlje za konoplju i njihov dio vune primi, mora ih odijevati i prati; opanke i kapu kupuje im starješina kao i ostaloj kućnoj čeljadi. U inokoštini metne im se tutor ili škrbnik, ponajviše koji susjed, ili ko od svojte, ovaj drži njihovu zemlju i obragjuje ju, plaća od nje porez i paroka i hrani i odijeva sirote, dokle nepodrastu da sami svoju zemlju držati mogu. Kad bi bilo veliko imanje — mnogo zemlje, odredili bi, koliko bi dosta bilo za uzdržavanje sirota i plaćanje poreza i predali bi dotični komad zemlje sirota onome, ko bi ih se pod priličnim uvjetima primiti htio, ostalo pak dali bi pod zakup. Pučke starješine imaju paziti, da sirote ne pate.

STUB. U zadruzi mora domaćin nadzirati njihova prava, u inokoštini oni sami odaberu kogagad za pokrovitelja, obično u kući, kome se priljube.

BED. Najbliži rogjak.

ŽUM. Najbliži rogjak, ili se izabere tutor.

GRA. BRO. Ako su djeca nejaka, brine se njima živući rod materin; ako li su — osobito ženske od 13 i više godina — odrasla, brinu se i sama sobom pod upravom koje starije žene u kući; muškima pako brine se materin rod ili ko bližnji po krvi u zadruzi, ako ga ima, dok se neoženi; ako li ga nema, tad se brine domaćin do ženidbe, no samo kukavno i tako, da se već na prvi pogled može opaziti, da je sirota.

KO. BUK. U zadrugama stara se sirotama otac ili brat pokojnikov, a u inokostini kakav prijatelj.

CET. Sirotama se stara u zadruzi starješina i pazi, da ih nebi ko uvriedio, premda je sirota uvjek sirota; u inokoštini sirotama stavlja se tutor, ali se vazda traži, da bude rogjak, koji će ih vladati, kako treba. Malo će se naći tako poštenih tutora, da rade za sirotu, kako za se i svoje.

MAK. U zadrugama sirotama stara se zadruga, a u inokoštini, gdje nikoga nemaju, odregjuju se tutori.

BOS. Prvi rogjaci.

KON. U zadruzi ima se sirotama starati domaćin i domaćica a u inokoštini ko u njoj ostane. Ako osim dječice niko ne ostane, tada svojta ili susjedi uzmu djecu, te ih odgajaju i odhrane.

H. K. U zadruzi domaćin i cijela zadruga; u inokoštini, gdje otac umre i ostaje mati, to ona upravlja, bez ikakova skrbnika, dok joj djeca podrastu; ako pako sirota ostane i bez oca i matere, tada nejake sirote idu ka kakvomu bližnjemu rogjaku i tamo kod njega ostaju, dok podrastu; taj rogjak i upravlja njihovim imanjem, a kad podrastu, vraćaju se opet u svoju kuću, osobito ako su muški.

LJUB. O sirotama u zadruzi stara se starješina i zadruga. A kad *jedinoga* (inokosnog) čovjeka djeca ostanu bez oca i majke: onda se djeca ili razigju po najmu, ili i njih i imanje uzme ko od rodbine, n. pr. brat ili stric umrlog oca. Da li ovaj, koji prima, daje kakva računa, nije poznato dopisniku. Obično ovako primljena djeca sa imanjem postanu zadrugari. Dopisnik zna u svome plemenu jednoga, koji je djecu sa imanjem primio, pa se poslije s njima kao zadrugarima dijelio davši im od stoke i sgrada ponešto, od čega ništa nije bilo, kad ih je primio. Razumije se, da su oni svoju očevinu, što su u zemljama imali, opet sebi uzeli.

STA PA. Sirotama i njihovim imanjem mora se zadruga starati, a u inokoštini općina, ili se sirotâ zauzme koji općinar.

STROŠ. Svi se zadrugari njima brinu, osobito srodstvom najbliži, kano: rogjeni brat oženjen, snaha, stric i strina itd.

ZEM. U zadrugi domaćin, a u inokoštini skrbnik odregjen vlašću.

DOBR. Stariji zadrugari ili od vlasti naimenovani starješine.

T. P. Naznačuje se tutor iz samih rogjaka siročeta, a ako ih nema tada iz mjestnih starješina, on onda se brine i osobom siročeta i da upravlja njegovim imanjem jednakim nastojanjem, kojim upravlja i svoje.

LJES. U zadruzi stara se zadrugarski domaćin, u manjim ili istraženim kućam općina izabere kakva dobra čovjeka najviše iz samih rogjaka siročeta, da bi se njim i njegovim imetkom starao. Taki staratelj zove se васиїа ili ктиторъ.

164. Koja se nagrada daje onomu, koji upravlja imanjem siročeta i za njegovu se osobu brine?

LIK. Nagrada je ujedno sa uzdržavanjem u gore navedenim slučajevima uzeta. Najviše se nikakva nagrada ne daje onome, koji upravlja imanjem siročeta i za njegovu se osobu brine, ako je ono siromašno, buduć se drži, da je zadužbina i dužnost svakog pravog čovjeka na sirote prigledati. Ako sirote imaju veliko imanje, onda bi se nagrada dala onome, ko se za njih brine, prema dangubi i trudu, nego različno, kako ih gdje cijene.

STUB. U narodu je sveta dužnost, koju će svakomu bog platiti, koji se za sirote zauzimlje, njima pravo dijeli i brani ih od nasilja; a od onih, kojima se to čini, zahtijeva se štovanje i zahvalnost.

BED. Po zakenu, a po narodnom mnijenju saužitak plodova, koj proističu iz imanja.

GRA. BRO. Nikakova, nego bude više puta isto sirotče, kad je već odraslo, nezahvalno.

KO. BUK. Nikakove nagrade ne dobivaju oni, koji se sirotama staraju, budući da narod drži, da je to dužnost i zadužbina.

CRT. Nagrada se nikakva ne daje tutorima za nadgledanje imanja i osobine sirota; jer je, kao tutor, u dužnosti, premda bi bilo bolje, da je opredijeljeno štogod za njihov trud, da se nenaplaćuju sami, kako im je volja, i da neki ne metu [1] siročad.

MAK. Nikakova nagrada, no se veli, da taj dobiva duši mjesto i priznanje samoga naroda.

BOS. Ništa.

LAST. Uživa on sve imanje, a dužan je samo hraniti siročad, dok dogju na godišta, i tada mora sve predati u njihove ruke.

KON. Nikakova, ako je to kogod od svojte ili od susjeda; ali ako

[1] Što to znači?

je dijete pri prsima, tad daju kakovoj siromašnoj ženi štogod mjesečno. Ako je dijete odraslo, ono, idući na pašu, zasluži hranu i odjeću, koja mu se daje. Obično taj, ko uzme siroče, te ga odgaja, skrbi se i njegovim bićem (ako nikoga ne ostade u kući), te daje račun godišnji o svojoj upravi. Od toga se plaća to, što se troši na siroče.

H. K. Ne daje mu se ništa, ali kao za naknadu što on sirote hrani, odijeva, obuva, on uzimlje plodove s njihovijeh zemalja, koje on i njegova zadruga zajedno sa svojim obragjuje. Ako je ostalo od roditelja volova, konja i u opće marve, to se kadgod daje drugome seljaku na izor, i plod toga (osim kakve male stvari, što tutor od toga za svoju muku kadgod uzme) predaje se samoj djeci, kad podrastu, t. j. kad im tutor sve imanje preda, da njime sami upravljaju.

STA. PA. Uživa sirotino imanje, dok traje skrbničtvo.

STROŠ. Ne daje se ništa, niti onaj štogod u to ime traži.

ZEM. Ne daje se nikakova osobita nagrada; jer to je ili rogjak, ili kum, ili prijatelj.

DOBR. Nikakova, jer oni smatraju to za dužnost.

T. P. Nagrade nema nikakove.

LJES. Nikakva nagrada ne biva, jer se to radi za dušu: за душж-тж си прегл‍ѣдва сиромать тж, сирачита. U novije vrijeme stadoše se i kadije tobože brinuti sirotama, ali samo za to, da bi time stvorili sebi novi prihod.

165. Pod čijim nadgledanjem to biva i komu predaje skrbnik (tutor) račune svoje uprave?

NOV. Račune predaje skrbnik sudu, kad siročad punoljetna postanu.

LIK. To biva nadgledanjem pučkih starješina i vlasti političnе. Od tutora, u ponajviše slučajeva, račun nikakov i neištu; kad se traži, daje ga isti satniji i sudu.

STUB. Tu je većinom odgovornost poštenja i pravice.

BED. Vlasti.

ŽUM. To biva pod nadgledanjem satnije, kojoj ima skrbnik račun dati, kad mu skrbništvo prestaje.

GRA. BRO. Niti ko nadgleda, niti ima zato skrbnika, niti se račun o tome vodi, nego ako u kojoj kući sam jedan ili više nejake muške djece ostane, dade im se pukovnijom prijeko satnije, koja je o tomu pukovniju točno izviestiti imala, skrbnik koji pod nadgleda-

njem satnije stoji; ali ovaj ipak ne daje nikome nikakova računa uprave svoje, — ili se ovakova djeca pripoje kojoj zadruzi, te u njoj ostanu, dok ne odrastu; takova zadruga, koja jih do odraslih uzdržaje, ima za platu uživanje njihova grunta i ostalog imanja, dok su sirote u toj zadruzi.

KO. BUK. Ako je mali imetak, nikome tutor ne predaje računa, ako li je važan, predaje ga vlasti, koja to nadzire.

CET. Oni ne daju računa nikome, već da počmu javno razasipati i prodavati, pa da jim drugi pošteni ljudi zabrane pozivajući jih na red pred sudom, premda i onda se mogu opravdati, govoreći da su to i to prodali za uzdrživanje sirota.

MAK. Ako je tutor srodnik, priznat kao pošten čovjek, on ne dava nikakova računa; jer u samom narodu tvrdo je mnijenje, da je manje griešno iz crkve ukrasti, nego siroti; ako je pako tutor odregjen općinom, tada se on savjetuje samo sa župnikom i njemu račune daje.

BOS. Sirotama, ili njihovim rogjacima.

LAST. Račune davaju sudu, kad su pozvani.

KON. Seoski sveštenik nadgleda skrbnika. Račune daju sada *kaznacu* (capovilla), a on sudu.

H. C. B. U Hercegovini i Crnoj gori nema tutora pod pismom kao kroz Boku, nego se sirak i njegov imetak povjeri kojemu poštenu, valjanu i duševnu čovjeku od iste familije, ili porodice, koji nepredava nikakova računa sudbenoj vlasti, no kad siroče naraste, dohrani mu tutor i pred ljudma sve preda jedno po jedno, što ga pripada od pokretnih dobara. Rijetko je, da će ovaj skrbnik (u narodu se svud jednako kaže *prokaradur*) štogod hotimice zatajiti siročetu, niti pak ovi posljednji tražiti užitak od prvoga t. j. što je uživao njegova dobra, zato što ga je prokaradur hranio, obuvao, pazio i od svakoga zla čuvao.

H. K. Ne nadgleda obično niko. Ali kad bi se našlo, da je tutor krivo učinio sirotama, to najprije traže od njega račun same sirote; ako su ženske, tad se umiješa selo t. j. dobri ljudi seoski i prinude tutora, predati račun. Ali kako bliži rogjaci bivaju tutori i kako je to velika grehota i sramota prevariti sirote, to se veoma rijetko i dogagja.

STA. PA. To biva pod nadgledom poglavarstva i skrbnik predaje račune poglavarstvu.

STROŠ. U vojničkoj krajini nad tim nadgleda pukovnija i satnija.

ZEM. To biva pod nadgledanjem mjestnoga suda i tome predaje skrbnik račune svoje uprave.

DOBR. Pod nadzorom vlasti i njoj predaje račune.

T. P. Pod nadzorom seoskih starješina, ali račune obično ne daju nego kad se svrši tutorstvo, a daju ih samomu odraslomu siročetu pred seoskim starješinama.

LJUB. Nadgledaju tutora rogjaci sirotčeta ili općina. Njima daje i račune, gdje treba, a gdje ne treba, daju ih samomu odraslomu siročetu, ujedno sa predajom uprave nad imanjem.

166. Kad siroče nema nikakova imetka, ko se tada njima stara?

NOV. Ako sirote nemaju zemlje, onda se svakako stara prvi rogjak. Da bi se tome suprotivio, onda bi ga narod kao kakva tirana mrzio.

LIK. Sirotom, koja nema nikakova imetka, stara se ko od njegove svojte.

STUB. Zadruga, znanci, prijatelji, rogjaci i općina.

BKD. Najbliži rogjak, ako ga nema, općina.

ŽUM. Kad siroče nema nikakova imetka, onda se njim stara najbliži rod.

OBA. BRO. Muški domaći, a žensku primi kogod pod kćer. Ako li su inostrani, padnu onoj općini, u kojoj su sa roditeljima živjeli, na vrat.

KO. BUK. Ako siroče nema nikakova imetka, obično kakav srodnik ili bogat čovjek.

MAK. Obično tada ga srodnici uzimlju k sebi, ili ako njih nema tada ko u susjedstvu, dok podrastu. Kad je podrasao, tada služi u kući, ako je valjan. Nikada se ne slučava, da kakovo siroče ostane bez igdje ništa, svako treba da ima bar kuću i ma koliko baštine.

BOS. Rodbina.

LAST. Parok ili općina.

KON. I opet rogjaci muške i ženske loze ili kakva susjedna kuća. Nikada se nedogodi, da se treba tu miješati vlasti, da nagje ko će othraniti dijete, jer se to već samo po sebi nagje.

H. O. B. Vazda se nagje neko od svojte, ko će siroče k sebi prihvatiti.

H. K. Opet bliži rodjaci, ali ako i njih nema, lako se nagje i susjed i koji drugi seljanin, jer dijete njemu do par godina dobije više nego hranu, čuvajući stoku, a tim mu je bolje koristan, kad

podraste, te raditi može kao i zadrugar. Za to ne treba nikoga, vele, moliti, jer svaki rado sirotu uzimlje i odhranjuje.

STA. PA. Onda se stara za njega općina, ili ga primi kakav milosrdan čovjek k sebi.

STROŠ. Satnija nagje mu skrbnika.

ZEM. Onda se stara njim rodbina ili općina i uvjek se nagje u tom slučaju dobrih ljudi, koji se zauzmu za sirotu.

DOBR. Tada ga kakav srodnik k sebi uzme, ili ako srodnika nema, to se već takovih ljudi dobrih nagje, koji ga uzmu i odhrane. Kad podraste, ostane kod njih, dok ne bude punoljetan, za tim se brine sam za svoj užitak.

T. P. I taki nagju lako mjesto. Ako su malahni, uzimlju ih pod svoju djecu, i tada se zovu храненицы; ako su već odraslići, tad ih uzimlju u službu.

LJES. Rogjaci, susjedi, dobri ljudi, crkva, općina.

167. Nastoji li općina take sirote opskrbiti i kako to biva?

NOV. Do sada sirote ne imadijahu nikakva utočišta ili zaštite u općini.

LIK. Ako niko od bližnjeg roda ili svojte neće sirote da primi, onda nastoji općina proskrbiti ju. Negjeljom kod crkve povedu parok i pučke starješine s narodom o toj siroti govor, naročito ko bi ju u selu najlakše primiti mogao, i od koga bi se to nadati moglo. Obećajući ujedno, da bi ga općina oprostila od prtine, patrole, popravljanja puta i što koje drugih općinskih tereta. Njihovu nagovoru pogje za rukom, da sirotu gdjegod kod kog dobra čovjeka ili žene otisnu ili da ju pako nekolike dobro stojeće kuće redomice izdržavaju, dokle za kakov posao ili čuvanje marve ne doraste. Kad kada gospoda skupe za takovo dijete novaca, i dadu ga kome na hranu.

STUB. Ako se niko za nje ne zauzme, onda ih duhovno i svjetsko poglavarstvo spremi pod krov i zaštitu čiju.

BED. Općina baš slabo mari, a u ostalom namiruje sve pozitivne troškove.

ŽUM. Ovgje toga nema, jer s malom iznimkom svaki sebe jedva proskrbljuje. [1]

GRA. BRO. Ako su i tugjinci, mora se brinuti s njimi, a to biva

[1] Kao da je ovo ovgje rečeno u oprjeci s tim što je kazano pod 166.

ovako: šalju se svaki dan k drugoj kući, a svaka kuća ima ih onaj dan, u koji dogju, hraniti; odijelo dadu: u jednoj kući košulju, u drugoj haljinu, u trećoj obuću, u četvrtoj kapu itd. Što ko hoće i može učiniti, učini. Domaće sirote ne padaju općini na teret.

KO. BUK. Današnjim novim slobodnim općinama naručeno je nadzirati sirote, i po mogućnosti starati se o njima.

MAK. Obično za siročad općina ili crkvenjaci, t. j. starješine sela u crkovnoj kući posavjetuju se i odregjuju, šta će s njimi da rade.

BOS. Malo i nikako, ali malo se take siročadi i nagje.

KON. Ako treba, nastoji, ali rijetko biva, da je potreba općini u to se miješati.

H. C. B. U sva tri predjela, po selima nema kao kroz gradove i varoši tako nazvanih općina (sindicato, podesteria, municipio), pa po tome se i ne skrbe o siročadima, nego, kao što je kazano, skrbi se neko od svojte (blizike).

H. K. Ako nema rodnijeh ili (što teško biva) niko neće da uzme sirote, tada općina nagovara i nastoji na sve načine, da ih kogod od seljana uzme.

STA. PA. Općina i tutor nastoje, da se to siroče dade u kakvu službu.

STROŠ. Općina sirote ne pomaže, izvan kad bi išli prositi.

ZEM. Općina nastoji take sirote opskrbiti makar kojim načinom i to biva ponajviše, što se postara naći koga, ko dijete sirotu uzme pod svoje, ako dijete nema nikakova imanja, naš je narod u tom milostiv i milokrvan.

DOBR. Općina se ne brine za take sirote.

LJES. Nastoji crkva, kad se niko od rogjaka i drugih seljana ne nagje. Ako je sirota pri prsima, nagju crkvenjaci ženu, koja će ga odgajati do desete godine i crkva plaća takvoj ženi po 50 do 100 groša na mjesec, daje drva, dobri ljudi daju haljine, obuću, brašna i novaca. Kad podraste, ako je muško, uzmu ga u crkvu, da se uči u školi; ako je žensko, to žive u babe crkovne (клисарка), koja je; pazi kao crkovno dijete, uči ga raditi itd. Kad se već djevojkom učini, nagju joj momka, crkva daje prćiju, te je udadu.

168. U kojoj godini počnu uživati sirote potpuno svoja prava?

NOV. S punoljećem, što biva obično okolo 20 godine.

LIK. Onda, kad su dorasle, kad se vidi, da same mogu upravljati svojim imetkom ili žitkom: oko 16., 18. godine.

STUB. Kad siroče naraste, da može zaslužiti si uzdržavanje, onda slobodno kob svoju zamijeni: iz gorega na bolje.

BED. U punoljeću.

ŽUM. Muško u 24 a žensko u 18 godini.

GRA. BRO. Muški kad se ožene, a ženske, kad se udadu.

KO. BUK. Narod drži, da sirote mogu svojim imetkom vladati, kako odrastu i upoznaju radnju i svoju korist.

CET. Siročad nemaju sva svoja potpuna prava prvo 24 godine. I da bi siroče do ovog doba diglo u dug, bog zna, kakvu svotu novaca, može da ne vrati, jer ono mora sve raditi sa znanjem tutora, koga ovgje zovu prokaraturom.

MAK. U 20 godini, kad stanu više odrasli i valjani težaci i pokažu, da sobom mogu upravljati.

BOS. Kad odrastu; može se reći, oko 20 godine.

LAST. U 24 godini.

KON. Kad odrastu i kad se vidi, da oni sami mogu sobom i imetkom upravljati.

H. C. B. Siročad počnu uživati svoja prava od 18 od 20 godine, a to se može i ranije dogoditi, ako mladić ili mladica svojim vladanjem i pameću osvjedoči, da je kadar sam upravljati.

H. K. Opredijeljene godine nema, nego se gleda, kad je muški podrasao, da može sam raditi i sam upravljati sa svojim. A ženske drže se u kući, dok se udadu, a poslije jim ujedno s ruhom i prćijom odadu svekoliko.

STA. PA. Kad punoljetni postanu.

STROŠ. Kad momak prispije za ženidbu, a gjevojka za udaju, tad nastupaju na uživanje svojih prava.

ZEM. U 24 godini muški, a ženske, kad se udadu.

DOBR. U 20 godini, jer ga onda u soldate uzmu, pa kad ima dužnosti, mora i prava imati.

LJES. Kad se ožene, ili udadu.

169. Kako narod razdjeljuje u opće svojtu?

NOV. Svojta se dijeli po debeloj i tankoj krvi i po kumstvu: debela je krv po muškoj, a tanka po ženskoj lozi. Inih kategorija, u koje se svojta dijeli, nema.

LIK. Dopisnik misli, da narod svojtu razdjeljuje u opće po krvi i prijateljstvu, kojemu posljednje se još kumstvo dodaje.

BED. Na koljena.

ŽUM. Ovgje narod razdjeljuje svojtu u opće po krvi, po ženidbi i kumstvu.

GRA. BRO. Kako mu je ko bliži po krvi.

KO. BUK. Razdjeljuje svojtu po muškoj krvi (lozi) i ženskoj.

MAK. Po krvi muškoj, ženskoj i kumstvu.

BOS. Kako je u rodu.

KON. Prava se svojta drži to, što se u kući rodi po muškoj lozi, pa ako se poslije i odijeli; a po ženskoj lozi svojtu zovu *prijatelji* ili *prijateljska svojta*.

H. C. B. Narod razdjeljuje svojtu na slijedeći način: *a*) *po očinoj krvi* (debeloj): *rodbina*. Stric je očin brat, a strina njegova žena; — tetka očina sestra; — rogjak: stričev sin, a rodica: kći stričeva. *b*) *po materinoj* (tankoj) *ujčevina*. Brat majčin: ujak, žena ujčeva: ujna; — sestra majčina (kao i očina): tetka. *c*) *po tazbini*. Otac moje žene: tast, a majka: punica u Boci i Hercegovini; a u Crnoj gori, u Paštrovićima i Grblju: tašta. Brat moje žene: šura, a sestra: svast. Muž moje svasti: pašenog ili pašenac. *d) po prijateljštini*, t. j. svi ljudi, koji po prezimenu moje žene dolaze mojoj kućnoj čeljadi prijatelji, a svi od mojega bratstva ili plemena, postaju prijatelji porodici moje žene. Treba primijetiti, da u sva tri predjela ne znači riječ „*prijatelju!*" što kroz svu Dalmaciju, gdje svuda znači: „*amico;* nego sva porodica moje žene meni su *prijatelji* muški, a *prijateljice* ženske, a familija moje žene tako isto zove svu moju svojtu iliti svakoga od moga bratstva: *prijateljem*.

Zlo junaku u bratstvu nejaku,
Od Drobnjaka, od plemena jaka.

Bratstvo, pleme i porodica u sva tri predjela jednakj značaj imaju, t. j. svi Vrčevići, koliko ih je gogj i gdjegogj se nalaze, svi su od mojega bratstva, plemena ili porodice. *e*) *po kumstvu*. U kojoj kući ja kumujem u sva tri predijela sva čeljad meni i mojemu postaju kumovi, a moja onoj kući. Ima tri vrsti kumstva: jedno se zove mokro, a dva suha. *Mokro kumstvo* znači kršteno, *jedno suho* vjenčano, a *drugo* šišano. Ovo najpotonje nastalo je izmegju hristjana i turaka, buduć da Turčin na prva dva ne može kumovati. *f) po bratimstvu*. Kad se dva pobratime, oni zovu jedan drugome oca: poočime!, a mater: polumajko; brata: pobratime, a sestru: posestrimo, a za svoju izvan one familije nema naziva nikakijeh. *g) po mlijeku*. Da jednome djetetu, koje još sisa, umre mati, pak da za-

mole drugu majku, da ga podoji (i to će svaka bez ikakve plate siroče od svega srdca podojiti), pa ako bi bilo jedno muško, a drugo žensko od ovo dvoje djece, te iz jednih prsiju sisaju, nikako se nemogu vjenčati. Ako su obje ženske, one se paze i ljube do smrti kao dvie rodne sestre a ako oboje muško, kao dva brata. Pače narod u Hercegovini stalno drži, da se po crkvenom kanonu ovo dvoje najprvo vjenčati ne mogu.

H. K. 1) svojta po krvi. [1] 2) kumstvo.

RO. AZ. Narod u opće dijeli svojtu: na *rogju, kumove* i *prijatelje* rogjom zovu svu porodicu po krvi i muškoj i ženskoj; kumove, gdje koji kome kumuje, a prijatelje, gdje se s kime vjenčanjem i udajem oprijatelji.

STROŠ. Pobliži srodnici dolaze u svojtu.

ZEM. U opće po krvi.

T. P. U četiri razreda.

LJES. Tako je: po muškoj i po ženskoj lozi.

170. Svojtu po krvi razdjeljuje li na svojtu po muškoj lozi (agnati) i po ženskoj (cognati), ili ne?

LIK. Narod govori i o muškoj i ženskoj (materinoj) lozi.

BED. Po muškoj lozi.

ŽUM. Razdjeljuje i po muškoj i po ženskoj lozi.

GRA. BRO. Razdjeljuje po muškoj i ženskoj lozi.

CET. Narod razdjeljuje svojtu i po muškoj i po ženskoj lozi i vrlo dobro zna za sve stepene srodstva, koje broji po koljenima sve do devetog, premda je i ovo kod naroda ozeblo.

MAK. Razdjeljuje.

BOS. Tako je.

H. K. Razdjeljuje svojtu po muškoj i ženskoj krvi.

STA. PA. Po muškoj i ženskoj.

STROŠ. Po obadvima lozama, ali je ipak muška loza bliža i važnija.

ZEM. Razdjeljuje po muškoj i ženskoj lozi.

T. P. Rodstvo je po krvi jednako sa muške i ženske strane.

171. Ima li narod još kakvih kategorija, u koje svojtu razdjeljuje i imena za to razdjeljenje, n. p. svojtu *po krvi, po mlijeku, po debeloj i tankoj krvi, po prijateljstvu, po tazbini?*

LIK. Gdje se govori o *rodu po krvi,* misli se pod tim valjda sva

[1] A po tazbini ili prijateljstvu?

ona svojta, koja je od jednoga korena postala, kojega članovi isto ime nose, izim ako ga je koje uslijed udaje ili kako drugač promijenilo. Djeca od iste matere ali različnijeh otaca biti će valjda *svojta po mlijeku*: jedna ih je majka porodila i mlijekom svojim odhranila, a plemena su drugoga; svojta ili *rod po debeloj krvi* biti će po svoj prilici rod od očeve, a *po tankoj krvi* od materine strane; n. p. tetka očeve strane (sestra njegova) jest mi po debeloj krvi rod, a tetka materine strane (sestra njezina) rod po tankoj krvi. *Svojta po prijateljstvu* jest mi ona familija, od koje se moj stric ili brat, stric oženio, ili ona familija, u koju se moja kćer, sinovka, tetka udala. *Svojta po tazbini* jest mi tast moj i sve njegovo koljeno, dočim su mome ocu i ostalim mojim srodnicima — svojta po prijateljstvu ili *prijatelji*.

BED. Nema.

ŽUM. Nema.

GBA. BRO. Nema više razdjeljenja osim po lozi t. j. po krvi.

KO. BUK. Razdjeljuje osim krvi još po tazbini ili prijateljstvu, t. j. iz kuće, od koje se kakov zadrugar oženi, sve osobe nazivaju se općim imenom *prijatelj* i po kumstvu; ali u svojtu čisle samo onu osobu, koja je dijete na krstu držala i sa takovom osobom za živu glavu radi kakova mu drago uzroka nesmje se doći do riječi ili omražnje.

MAK. Svojtu razdjeljuje po krvi, po mlijeku, po debeloj i tankoj krvi, po tazbini, zove i po prijateljstvu.

BOS. Po debeloj i po tankoj drvi; po mlijeku ima kod Turaka, a po svoj prilici i kod pravoslavnih.

KON. U svijesti naroda nema, osim svojte po muškoj i po ženskoj krvi.

H. K. Svojtu po debeloj krvi zovu i svojtu po *debeloj krvi*, a žensku po tankoj krvi; odaljeniju pako svojtu po ženskoj krvi zovu i *prijatelji*: „mi smo u prijateljstvu s njima ili s njime."

ŠAB. Svojta dijeli se po krvi (t. j. očin rod), po mlijeku (materin rod), kumstvo kršteno i kumstvo po nuždi. [1]

ŠTROŠ. Svojte po krvi i mlijeku najvažnije su, premda prijateljstvo i tazbina broji se u kategoriju svojte, ali su manje važnosti.

ZEM. Osim po krvi i tazbini nema.

T. P. Ima i dijeli ih ovako: отъ кръвь, отъ сватовщинѧ, отъ природю і отъ кръщеню. Za rodstvo po mlijeku ne zna.

LJES. Evo tijeh kategorija: роднина по женѧ, ili родъ по

[1] Trebalo bi označiti što je kumstvo po nuždi.

женскѧ кръвь, ili лозѧ, корень, сой, оштеръ; — роднина по майкѧ ili бабѫ; — роднина по мѫжъ; — роднина по баща ili дюда. Po mlijeku se pak zove: братъ по млѣко; ima i duhovno rodstvo: кумство.

172. Znade li narod za kakve stepene srodstva i kako ih broji?

NOV. Stepene srodstva zna narod, te ih broji po koljenima: prvo, drugo itd.

LIK. Narod znade za stepene srodstva i broji ih po koljenima, obično do devetoga. U nizhodećoj liniji: 1. koljeno: korijen; — 2: djeca; — 3: unučad; — 4: praunučad; — 5: prapraunučad; — 6: djeca; prapraunučadi: — 7: unučad prapraunučadi; — 8: praunučad prapraunučadi. — U uzlažećoj liniji: 1 koljeno: otac i mati; — 2: djed i baba; — 3: pradjed i prababa; 4: prapradjed i praprababa; — 5: otac prapradjeda; — 6: djed i baba prapradjeda i praprababe; — 7: pradjed prapradjeda; — 8: prapradjed prapradjeda; — 9: sin prapradjeda prapradjeda (ili valjda šokundjed i šokundbaba itd.)

BED. Ne zna.

ŽUM. Imade, te ih broji ovako: 1) brat i sestra; 2) njihova djeca; 3) unuci i 4) praunuci. Zatim djed, pradjed, prapradjed.

GRA. BRO. Znade i kaže, da je u prvom, drugom, trećem itd. koljenu u rodstvu.

MAK. Zna za četiri stepena. Prvo koljeno: braća; drugo: rodjaci od braće, djece treće: rogjaci od djece braćine djece; četvrto; opet rogjaci tim putem; to je po debeloj krvi. Po tankoj krvi: sestre materine djeca itd. Po kumstvu svojbina biva samo megju kumom i kumčetom i medju posljednim i djecom prvoga. Prijateljstveno rodstvo: braća i sestre snahine (bratove žene) i njihova djeca. Po tazbini: ženina braća i sestre i tako napred. Svojače se i rogjacima nazivlju, kad su na strani *jednoprezimenice*, i ako megju sobom nisu ništa, a kod kuće nazivlju mlagji starije jednoprezimenike, djedom, stricem itd.

BOS. Znade po koljenima.

KON. Po stepenima ne broji, nego po koljenima.

H. C. B. Malo ko zna točno što su stepeni srodstva, osim gdjegodj starac, a ni svaki pop ni kalugjer upravo ne zna, ko što treba razgraniti, ako je iole zamršeno, nego popovi i kalugjeri, kad je što sumnjivo, pišu na vladiku, pa tako on presudi.

H. K. Znade za *koljena*. Broji ih, na koliko izvjestioc to pozna, počamši od *braće* prvo koljeno; od *braće djeca*: drugo koljeno; *njihova djeca*: treće koljeno, itd. Broje obično do 8ga koljena, jer se u tome koljenu mogu uzimati pri ženidbi.

LJUB. Stepene srodstva zovu koljena. N. p. dva brata, to su prvo koljeno; njihova djeca su drugo koljeno; obje djece djeca, treće itd.

STROŠ. Narod zna za stepene srodstva, ali ih pravo ne razumije.

ZEM. Znade i ovako ih broji: sinovi i kćeri, sinovci i sinovice, unuci i unuke, praunuci i praunuke, stričevići i stričevićke, ujčićni i ujčićne, tečići i točićne, svastići i svastične, i njihova djeca i unuci.

DOBR. Znade i broji ih: prvo, drugo, treće itd. koljeno.

LJES. Znade i ovako ih broji: Prvi stepen: rogjena braća (пьрви родени братя), koji mogu biti od jednoga oca i matere, ili od dva oca i matere ili od dvije matere i jednoga otca, od dva oca i dvije matere. Djeca od tri oca ili matere zovu se: доведеничи-та i заварничи-та. Četvrti stepen prvi bratučadi (братовчета пьрви, стриковчета). Šesti stepen drugi bratučedi (втори братовчета, стриковчета малки). Osmi stepen treći bratučedi (трети братовчета или стриковчета); tim se svršava rodstvo po krvi. Stepene broje zrnima kukuruza ili boba ovako: moj djed; 1) moj otac, stric, (braća); 4) ja, moja braća i sestre; 6) moj sin, bratučedi; 8) moj unuk; 10) moj praunuk.

173. Koja su imena za pojedine članove svojte (stric, bratić, pastorak) i koje ime latinsko, ili talijansko, ili njemačko svakome odgovara?

NOV. Imena za pojedine članove svojte jesu: djed, avus paternus et maternus; — baba, avia; — stric, patruus: — strina, njegova žena; — ujac, avunculus; — ujna, njegova žena; — teta, amita et matertera; — tetac, tetin muž; — strinić, stričev sin; — strinišna, stričeva kći; — ujić, ujčev sin; — ujnišna, njegova kći; — tetić, tečev sin; — tetišna, tečeva kći; — prababa, proavia; — pradjed, proavus; — praprababa, abavia; — prapradjed, abavus; — unuk, nepos: — pravnuk, pronepos; — vnučica, neptis; — pravnučica, proneptis; — maćuha, noverca; — za latinski vitricus je otac; — pastorčić, privignus; — pastorkinja, privigna; — sinovac, filius fratris et sororis; — sinovkinja, filia fratris et sororis: — frater et soror eodem patre vel eadem matre nati, to je brat i sestra, ali je veće rodbinstvo „eodem patre" nego eadem matre natus ili nata; — tast je moje žene otac; — punica je moje žene mati; — sve-

krv je mojoj ženi moj otac; — zet sam ja otcu moje žene; — zalva je mojoj ženi moja sestra; — kum je i sponsor i conjugii legitimi testis; — kuma je samo kod krsta. Zatim pozna narod i dalje rodbinstvo, tako su n. pr. meni svi rogjaci očevi i materini: strici, tetci itd.

LIX. Najglavnija imena svojte jesu sljedeća i pridodano ime njemačko odgovara im, u koliko je to moguće njime označiti: Otac, der Vater; — mati, die Mutter; — roditelji, die Eltern; — djed, der Großvater; — baba, die Großmutter; — pradjed, der Urgroßvater; — prababa, Urgroßmutter; — sin, der Sohn; — kći, die Tochter; — unuk, der Enkel; — unuka, die Enkelin; — praunuk, der Urenkel; — praunuka, die Urenkelin; — unuče, eines der Enkel; — unučad, die Enkel (collectiv); — stric, der Oheim, Onkel, und zwar der Bruder des Vaters; — strina, die Tante, und zwar die Ehefrau des Oheims; — sinovac, der Neffe, und zwar des Bruders Sohn; — sinovka, die Nichte und zwar die Tochter des Bruders; — stričevići, Geschwisterkinder; — tetka, die Base, Muhme, Tante, d. i. der Vaters oder der Mutter Schwester; — bratić, Bruderskind (männlich) in Bezug auf die Tante väterlicherseits; — sestrić, Schwesterkind (männlich) mit Beziehung auf die Tante väterlicherseits; — sestrična, Schwesterkind (weiblich) in Beziehung zur Tante mütterlicherseits; — tetka očeve strane kaže, da sam joj bratić, a tetka materine strane, da sam joj sestrić. Moja sestra je onoj bratučeda, a ovoj sestrična; — očuh, der Stiefvater; — maćuha, die Stiefmutter; — pastorak, der Stiefsohn; — pastorka, die Stieftochter; — pastorče, das Stiefkind; — pastorčad, die Stiefkinder (collectiv); — privodčad, Kinder der Gattin mit dem früheren Ehegatten, welche sie ins Haus bringt; — privodko, porugljivo doveden, dasselbe; — polubrat, ili brat po materi, Halbbruder; — polusestra, Halbschwester; — polubraća, Halbgeschwister; — hranitelj, der Pflegevater; — hraniteljka, die Pflegemutter; — hranitelji, die Pflegeeltern; — nahranko, der Pflegesohn; — nahranče, der Pflegling; — poočim, der Adoptivvater; — poočima ili pomajka, die Adoptivmutter; — posinčad, Adoptivkinder (collectiv); — posinak, der Adoptivsohn; — posinka, die Adoptivtochter; — da ko reče poćerka mjesto posinka, smijali bi se tome izrazu, rekli bi, kakva poćerka? ta niko je ne ćera; — svekar, der Schwiegervater (der Vater des Gatten); — svekrva die Schwiegermutter (die Mutter des Gatten); — snaha, snaja, snava, nevjesta, 1) die Schwägerin, und zwar die Frau des Bruders, 2) die Schwiegertochter; — jetrva, die Schwägerin, und zwar die Gattin

des Bruders meines Mannes; — zaova, die Schwägerin, und zwar die Schwester des Ehegatten; — djever, brajen, brajo, braco, slado, der Schwager und zwar des Mannes Bruder; — najstarijega djevera zove snaša brajenom, drugoga brajom, trećega bracom itd.; — tast, der Schwiegervater; — punica, die Schwiegermutter, der Gattin Muter; — zet, der Schwiegersohn; — svast, svaja, die Schwägerin: der Gattin Schwester; — svák, der Schwager: der Schwester Mann zu ihrer Schwester; — šurjak ili šura der Schwager, der Gattin Bruder; — šurjakinja, die Schwägerin, und zwar die Gattin des Bruders meiner Frau; — pašanac, pašo, der Schwager: der Gatte der Schwester meiner Frau zu mir, und ich zu ihm; — ujak, der Oheim, Onkel: der Mutter Bruder; — ujna, die Tante: die Frau des Bruders der Mutter; — nećak, netjak, der Neffe: der Schwester Sohn zu ihrem Bruder; — nećakinja, netjakinja, die Nichte (Tochter der Schwester in Bezug auf den Oheim; — tetak der Mann der Mutterschwester zu ihrem Neffen; — rodjak, rogjak, weitläufiger Vetter; — rodjakinja, rogjakinja, eine weitläufige Verwandte.

STUB. Narod to precizno razlikuje, s toga ima puno označujućih imena za odnošaje roda i u opće svojte: stric, strina, tetak, tetka, teca, ujak, ujna, svák (muz sestrin), šurjak (brat ženin); nevjesta, svekar, svekrva; zaova (sestra muževa); zet, sinovac (bratić); sestrić; polubrat (po ocu ili majci); tast, punica, stričić, unuk, unučica, djed, baba (babica); stari stric (stric očev); kumče (zetec, zetica). Što već nema nazova, tomu se u opće u Zagorju veli: rodbina.

BED. Nalaze se opće poznata imena.

ŽUM. Imena za pojedine članove svojte jesu: stric, Oheim, des Vaters Bruder; — sinovac, bratić, des Bruders Sohn; — pastorak, Stiefsohn; — očuh, Stiefvater; — maćuha, Stiefmutter; — ujak, Onkel, Mutterbruder; — strina, Frau des Vatersbruders; — tetak, der Mann der Tante; — tetka ili teta, Tante die Schwester des Vaters; oder der Mutter; — sestrić, Schwestersohn: — sestričnja, Schwestertochter; — sinovka, des Bruders Tochter; — svák, Schwager, Schwestermann; — svást, Schwägerin, Weibesschwester; — šurjak, der Bruder der Frau; — šurjakinja, das Weib des Bruders der Gemahlin; — pašanac, Mann der Schwester des Weibes; — djever, des Mannes Bruder i Brautführer; — snaha, Bruderswеib i junges Weib ili Braut = mlada; — zet, Tochtersmann; — svekar, Schwiegervater, der Vater des Mannes; — svekrva, Schwiegermutter, die Mutter des Mannes; tast, Vater der Frau; — punica, Mutter der Frau; — zaova, des Mannes Schwester; — jetrva, die Frau des Mannesbruder.

GRA BRO. Otac, Vater; — mati, Mutter; — sin, Sohn; — kći, Tochter; — brat, Bruder; — sestra, Schwester; — djed, Großvater; — baba, Großmutter; — pradjed, Urgroßvater; — prababa, Urgroßmutter; — stric (čiča), Oheim; — strina, die Frau des Bruders des Vaters, die Tante; — bratić, Neffe, Bruderſohn; — sestrić, Neffe, Schwesterſohn; — bratična, Nichte, Bruderstochter; — sestrična, Nichte, Schwestertochter; — ujak, Onkel; — ujna, Oenkelin; — tetak, der Mann der Tante; — tetka, Tante; — stričević, Vettersſohn; — stričevka, Vetterstochter; — starac, tast, Schwiegervater; — punica, Schwiegermutter; — zet, Schwiegersohn; — šogor, Schwager; — pastorak, Stiefſohn; — pastorkinja, Stieftochter; — svak, Schwestermann zur Weibesschwester; — tetić, Sohn der Tante; — svekar, Schwiegervater, der Vater des Mannes; — svekrva, Schwiegermutter, die Mutter des Mannes; — pašo, fašo, Schwager, Mann der Schwester des Weibes; — dječak, Knabe; — djevojče, kleines Mädchen; — mladić, Jüngling; — gjevojka, Mädchen; — muž, čovjek, Mann; — žena, Weib; — starac, Greis; — baba, Mütterchen; — unuk, der Enkel; — unuka, Enkelin; — djever, Schwager, der Bruder des Mannes; — snaša, Schwager Brudersfrau; — maćuha (maća), Stiefmutter; — očuv Stiefvater; — jetrva, Schwägerin, die Frau des Mannes Bruders.

KO. BUK. Stric rogjeni, frattelo del padre; — stric nerogjeni, cugino del padre; — strina, moglie del fiatello paterno; — tetka, sorella del padre; — ujak, fratello della madre; — ujna, di lui moglie; — tetak, marito della sorella paterna; — stričević, figlio del fratello e dei cugini del padre; — tetići, figli della sorella paterna; — ujčevići, figli del fratello materno. No ove sve, koji su narogjeni od strica, tetke, ujaka, nazivaju braćom, a njihov porod zovu prostim imenom svojte. Broj po mlijeku naziva onoga, ko je sisao s njime isto mlijeko, ali tu srodstvo staje, niti smatra ostale osobe u svojtu. Pastorak, ženin sin od prvoga muža, očuvom njega pastorak nazivlje. Kumče, dijete, koje je na krstu držao. Osobito pako svakoga čovjeka, koji je od njega stariji naziva u govoru stricom počitanja radi, a tako i žensku strinom; ako li su odveć stari i sijedi, djedom ili bakom. Baba je očeva mati, otac ženin otac; — punica mati ženina; — brat po krstu oni, koga je njegov otac na krstu držao.

MAK. Stric, brat očev; — strina, njegova žena; — bratić i bratanac, sin i kći stričeva; — pastorak, sin prvo žene ili prvoga muža; — ujac i ujna, brat materin i njegova žena; — tetak i tetka, sestra očeva i njen muž; — tast i tašta, ženin otac i mati; — šve-

kar i svekrva, otac i mati muževlja: — punica, mati svkrvina ili svekrva.

BOS. Stric, patruus; — bratić, fratruelis; — sestrić ili nećak, nepos; — pastorak, privignus.

KON. Otac, ćaća, (u gradu ćâće) padre; — sin, figlio; — mati, madre; — kći, figlia; — djed, avo; — (u gradu zovu ćaće stari, u vlastele gospar); — unuk, nipote; — kušumgjed, bisavo; — praunuk, pronipote; — baba (u gradu zovu majka stara, u vlastele gospa) avia; — očuh, padrigno; — pastorak, figliastro; — maćuha, matrigno; — pastorka, figliastra; — dundo, zio; — tetka sestra očina i materina; — rogjak, cugino; — rodica, cugina; — prvi, drugi, treći itd. rogjak; — prva, druga, treća rodica itd.

H. C. B. Trudno, da ikakav narod na svijetu ima toliko imena svojte, koliko naš. Evo nekoliko primjera sprem talijanskomu jeziku: stric, zio paterno; — ujak, zio materno; — strina (očina sestra) zia; — tetka, (materina sestra) zia; — bratanić (bratov sin), sestrić, (sestrin sin) nipote; — zet, šura (brat moje žene), pašenog (muž moje svasti), svast (moje žene sestra), sve te četiri riječi izrekao bi talijanac jednim imenom: cognato, cognata; — očuh, patregno; — maćeha, matrigna; — pastorak, figliastro; — pastorka, figliastra; — tâst, suocero; — punica ili tašta, suocera; — djeveričić, djeverična, figlio e figlia del fratello del mio marito; — zaova, jetrva, sorella, moglie del fratello del mio marito; — snaha, moglie del mio fratello; — nevjesta, moglie del mio figlio.

H. K. Ta ista, koja su kazana za Hercegovinu, Boku i Crnu goru.

LJUB. Moga oca ili majke mi otac, djed mi je; djedov otac, pradjed; pradjedov otac, šukundjed. A na niže zovu se unuci, praunuci; isto bi se kazalo šukun-unuče, to zovu *dijele pleće.* Sa ženske strane baba, majčina majka; — prababa, a nema šukunbabe. — Mog oca brat stric mi je; njegova žena strina; a mome sinu on je djed, a ona baba; a tako i na niže, kao gore. Ja i moga strica djeca, rogjaci smo, a i naša djeca zovu se postepeno rogjaci, dok se već srodstvo neizgubi. Mog oca ili moje majke sestra tetka mi je; a i očeva tetka i majčina opet mi je tetka; njihovi muževi meni su tetkovi, a njihova djeca rogjaci i tako dalje kao gore. Majčina braća meni su ujaci, njihove žene ujne; njihova djeca opet su mi rogjaci i dalje na niže kao i gore. Samo odgovaraoc nezna kazati, kako bi se zvali dalje u kosoj liniji, n. p. kako bi moja djeca zvala djecu moga ujaka ili tetke? (ujacima?) — Ja i moj brat djeveri smo ženi jedan drugoga, a žene su nam megj sobom

jetrve; naše sestre i rogjake njima su zaove, kao i rogjaci djeveri što su. No kad se koja nova dovede, pa ima više djevera i zaova, onda samo jednoga zove djeverom, pa drugim sama nadjene imena. Ta su imena za djevere: *brato, Miloje, Miloica, Zlatoje*, itd. Sve najumilatija imena obično najmlagjega zove *gješo*; a za zaove: *ljêvša, šêća. zlâta, kadivica, seja* itd.

STA. PA. Nazovi pojedinih članova svojte jesu: brat, sestra, stric, strina, ujak, ujna, tetak, tetka, bratučed, nećak, nećaka, djed, pradjed, itd.

STROŠ. Osim navedenih u pitanju druga imena slabo su i poznata: stric patruus; bratić, fratruelis.

ZEM. Ova su imena za pojedine članove svojte: djed, baba, otac, mati, sin, kći, stric, strina, brat, sestra, bratić, sestrična, ujak, ujna, ujčić, ujčićna, svast, svak, svastić, svastićna, unuk, unuka, praunuk, praunuka, pastorak, pastorka, očuv, maćuha.

T. P. U svojtu od krvi (отъ кровь) spadaju: дѣдо, баба, братия, сестры, пръви братовчеда, втори братовчеда, do jednoga stepena; отъ сватовщина: чича, стрина, калѣка лѣла, уйчо, уйчиная do šestoga stepena; отъ природис: шуря, шюрняйка, балдаза, баджанакь do četvrtoga stepena i отъ кумство: кумъ-тъ, i кумецъ-тъ i njihova djeca, koja se zovu i paze kao braća.

LJES. Дѣдо, баба, прадѣдо, прабаба, баща, чичо, майка, стринка, братъ, сестра, синъ, дъщеря, чичо, леля, малъкъ чичо, малка леля, пасторокъ, мащиха, доведенпче, заварниче, вуичо (brat matere), вуйна (žena ujčeva), леля (sestra oca ili matere), свако, свако (muž ženin), шуря (brat ženin), шуриейка (žena šurina), балдаза (sestra ženina), баджанакъ (muž балдази).

174. Je li pobratimstvo i posestrimstvo u običaju, i ima li ga od više vrsta?

NOV. Pobratimstva i posestrimstva narod ne pozna.

LIK. I pobratimstvo i posestrimstvo nalazi se u običaju. Ljudi, koji se dobro paze, zavjere se, da jedan drugoga u nikakoj nevolji, nesreći ili opasnosti, ostaviti neće, da bi radije prije svoj život ostavili, nego jedan drugoga iznevjerili. Ti se zavjeti osobito učine, kad koji koga na vojsci ranjena ne napušti, kad ga od neprijatelja ili kakve druge velike opasnosti, pogibelji, ili nesreće oslobodi i život mu spasi, ili kad mu drugač kakvo osobito dobro učini, u velikoj nuždi mu ispomogne, a i iz osobite lične naklonosti i simpatije. Pobraćenici se više megju sobom paze no ikakova

svojta. Posestrimstvo sklope najviše djevojke, koje skupa djevuju i druguju, koje se jako vole i jedna pred drugom nikakove tajne ne drži. Ove se zavjere, uvjek do smrti ljubiti se kao najbolje sestre, jedna drugoj svagdje i u svakoj prilici na ruku ići, pomagati joj i zagovarati ju. Pobratimstva nema od više vrsta, a tako ni posestrimstva, ošim što se i neznat čovjek pobratimom zovne: „Ej! pobratime! hoćeš daleko, da idemo skupa!" Ženska, kad koja svoju prijateljicu, koja joj nikakva svojta nije, a i posestrinstva si zavjerile nijesu, predstavlja, rekne: „Ova je moja posestrima itd."

BED. Jest, nu na vrsti se ne razlikuje.

ŽUM. Jest, ali rijetko.

GRA. BRO. Niti je jedno, ni drugo ovgje u običaju.

KO. BUK. Jest i takove osobe miluju se i smatraju jedan drugoga prvim za rogjenom braćom i sestrom.

CET. Ima još pobratimstva i posestrimstva od više vrsta; ali je i ovo na kraju svoga života zbog siromaštva porodnjega.

MAK. Nije.

BOS. Ima kod pravoslavnih, a nešto i kod Turaka s krštenijem, po snu po kakvu dobročinstvu i za milovanje; — nema više vrsti,

KON. Ima i pobratimstvo i posestrimstvo, ali je prvo obično sada samo s Bošnjacima, Hercegovcima i Crnogorcima. Pobratim može biti ne samo pravoslavni s katolikom, nego i turčin.

H. C. B. Mnogo se više muški bratime, nego ženske sestrime. Ovo prije često se zbiva i dan današnji, a za posljednje od davna već se ne čuje.

O Turčine za nevolju kume,
A ti Vlaše silom pobratime!

Ovaj prigovor po svoj se prilici rodio od tuda, buduć da se i raja s turčinom i obratno bratime, a i kume t. j. šišanim kumstvom

H. K. Bratime se muški megju se i tad se zovu pobratimi, ali ni muški sa ženskom, ni ženske megju se ne bivaju posestrime, nego sestra ili kći moga pobratima meni je posestrima, ali ne da bi bilo neposrednoga posestrimstva.

GURG. Jeste, i ima ga ovgje dvije vrsti: a) kad ko kome bude djever uz gjevojku i b) kad pozivlje Boga i sv. Jovana kome u nuždi, kao što ovgje kažu: *odklapa ga.*

STA. PA. Pobratimstvo i posestrimstvo kod srbalja je osobito u običaju, a kod slovaka rijetko.

STROŠ. Toga nema.

ZEM. Pobratimstvo i posestrimstvo još je pogdješto u običaju i nema ga, nego od jedne vrsti.

T. P. Pobratimstvo i posestrimstvo biva iz ljubavi, a ne proizvodi nikakovo srodstvo.

LJES. Jest. Obred ne biva u crkvi, a samo se zakunu pred ikonom, da će biti pobratimi i posestrime. Za tim biva gozba. Biva taj odnošaj i megju muškima i ženskima, a povoda mu daje to, kad jedna strana učini drugoj kakvo osobito dobro ili je izbave iz nevolje i opasnosti. Tad muško zove žensko posestrimom, a ova njega pobratimom. Zahvalna strana o uskrsu vazda daje drugoj kakov dar: obično kolač i jaja. Bivaju i kolektivna pobratimstva t. j. bratime se oženjeni ljudi megju se, da bi se uzajmno pomogli i štitili ujedno sa svojim ženama i djecom.

175. Koliko vrsta kumstva pozna narod.

NOV. Pozna do četiri vrste: iz krsta, berme, i ženidbe, četvrta vrsta biva samo megju mladićima i djevojkama: na Ivanje u ljetu pokumljuju se mladići i gjevojke ili gjevojke megju sobom time, da si bačenke i prstenje zamjenjuju.

LIK. Pozna samo krštenog i vjenčanog kuma.

STUB. Kumstva pozna narod najprije po krstu: krstni kumovi, kum i kumica; tada po potvrgjenju: kumovi na firmi; onda križni kumovi: gdje jedan drugome uzajamno kumuju. U Slavoniji su i oni kumovi, koji pri vjenčanju svjedoče: vjenčani kumovi; ti se u Zagorju zovu dever, djever.

ŽUM. Pozna dvije: krstno i vjenčano, a kod rimo-katolika i kumovstvo potvrde.

GRA. BRO. Tri vrsti: kršteno, krizmeno i vjenčano kumstvo.

KO BUK. Dvije: vjenčano i kršteno, ali vjenčanom ne daje veliku važnost.

CET. Narod zna za dva glavna kumstva, a to je kršteno i vjenčano; kršteno je kumstvo kod naroda velika svetinja i najviša svojta, a vjenčano je manje.

MAK. Tri vrste: kum kršteni, krizmeni i vjenčani.

BOS. Kršteni i striženi kod pravoslavnih. Kod katolika još krizmeni, a tako i ženidbeni.

LAST. Tri vrsti kumstva, t. j. kršteno, krizmano i vjenčano.

KON. Ima kršteno, krizmano i vjenčano; striženo nema. Ali u susjednim pravoslavnim zemljama turskim ima i to posljednje. Konavljani, koji žele ući u svojbinu s kakvom odličnom pravoslavnom

obitelju, biva striženi kum t. j. kumuje pri svečanom striženju kosa djeteta. Tim stupa u rodstvo i s djetetom i s njegovom familijom.

H. C. B. Kazano je pod 169.

H. K. Kumstvo je troje vrsti: kršteno, šišano i vjenčano.

ŠAB. Ima tri vrste: *kršteno* kad ko kome krštava i vjenčava; *zaklopito*, kad ko kome uzajamno krštava i vjenčava; *kumstvo po nuždi*, kad ko koga u nuždi okumi.

LJUB. Ovdje se samo za jedno zna.

STA. PA. Slovaci i Srbi poznaju dvovrstno kumstvo: krstno i vjenčano. Slovaci zovu kuma *kmotr*.

STROŠ. Tri: krstno, krizmano i vjenčano.

LJES. Po krštenjú i po vjenčanju.

176. Koji odnošaji nastaju iz pobratimstva i kumstva?

NOV. Odnošaja iz toga nikakvih neproističe, nego taj, da se kumovima nazivlju.

LIK. Koji odnošaji iz pobratimstva postaju, kazano je već gore, ovgje preostaje samo o kumstvu naspomenuti. Narod drži, kumčad treba da svome kumu a i njegovoj porodici u svemu njegovu koljenu ukazuju osobito poštovanje, da u svakoj prilici zaštite, obrane i podpomognu, koje je isto i kum usljed primljenoga kumstva svojoj kumčadi i njihovoj familiji činiti dužan.

STUB. Odnošaji prijateljstva, odanosti i štovanja, s toga u Zagorju, kako se pokume, odmah se *viču* t. j. jedan drugome „vi" kažu, ako su se prije *tikali* t. j. *ti* govorili.

ŽUM. Zadaća je glavna kumova, da se brinu za kumovčad, kad im roditelji umru.

GRA. BRO. Kum se smatra kao pravi rogjak.

KO. BUK. Megju kumovima i megju pobratimima obično je ljubav i saglasje, i smatraju kao najsramotniju stvar omražnju megju tim osobama.

MAK. Postaje odnošaj prijateljski, da jedno drugome ide na krsno ime, na kakvo krštenje ili veselje domaće.

BOS. Odnošaji vjere, pažnje, ljubavi, pomoći itd.

LAST. Izmegju kumova nastaje pobliže prijateljstvo i duhovno srodstvo.

KON. Pobratim pobratimu valja da tako brani čast, imuće i osobu kao i svoju, pače više svoga brata. Bilo bi stidno do najvišega stepena, kad bi se pobratimu što zla dogodilo u prisutstvu pobratima svoga, a da ovaj zanj ne pogine. Kumovski su odnošaji kao i dru-

govgje, samo što su tvrgji nego bivaju po gradovima, a osobito su tvrdi megju Konavljanima s jedne strane i s pravoslavnim Ercegovcima, Bošnjacima, Crnogorcima i Bokeljima.

H. C. B. Odnošaji izmegju kumova i pobratima ništa se od rogjene braće ne odlikuju, što se tiče milosti i poštovanja. Obrazan junak osvetio bi kuma ili pobratima, da ga ko rani, ili na smrt ubije, svejedno kao da mu je otac, brat, ili sin.

H. K. Pobratimstvo je neko tvrgje prijateljstvo, po kome jedan drugome treba da pomaže u svakoj nevolji, da ga brani, zaštićuje itd. Osim toga drži se, da bi sramota i grehota bila, vjenčati se pobratimovom sestrom ili kćerom, ali dalje te zapreke nema. Kum što kršteno ragja duhovno srodstvo megju svojtom obojih strana sve do 7 koljena. Naprotiv kumstvo šišano i vjenčano obvezuje samo njih dvoje. Za to se i kaže o vjenčanom kumstvu: *Jedan brat može kumovati a drugi pirovati.* —

LJUB. Smatraju se kao rodbina. Osobito je kumstvo u važnosti. Drže da kum može ukleti i za to se čuvaju, da kuma ne uvrijede.

STA. PA. Kod Srbalja su ti odnošaji kumstva, da se megju sobom ženiti i udavati nesmiju.

ZEM. Duhovno srodstvo.

DOBR. Iz pobratimstva bratimstvo, iz kumstva počitanje kuma sa strane kumčeta.

T. P. Samo što svi rogjaci kumčeta zovu kuma „kume“, ali osim toga izmegju njih dvojice ne nastaje nikakovo srodstvo.

LJES. Živu megju se kao rogjena braća, pomažu si, te uče jedan drugoga svakome težačkome radu.

177. Koji su odnošaji megju susjedima: imaju li oni megju se kakva prava i dužnosti?

NOV. Susjedi gledaju, da živu megju se u slozi i prijateljstvu, te da jedan drugomu, gdje mogu pomognu; inih dužnosti i odnošaja ne poznaju.

LIK. Susjedi su dužni jedan drugom pripaziti na kuću, njivu, marvu, stvari i ostalo dobro; dužni su jedan drugome u nuždi, koliko je moguće, pomoći; pozajmiti jedan drugomu orugje, sud, radno živinče, poslenika, hrane, novaca, sjekiru, kola, konje, kopača, brašna, soli, drva; pomoći jedan drugome tražiti, kad mu što nestane. U ostalom dužnost im je, jedan drugoga u bolesti ne zaboraviti, jedan drugoga pohoditi, porazgovoriti, u žalosti potjesiti,

prilikom i povodom kod vlasti i drugdje za svoga susjeda dobru riječ uložiti i u obranu ga uzeti.

STUB. Susjed je susjedu svakom zgodom bliži, nego koji daljni čovjek. Susjedu treba pomoći, posuditi, na ruku ići itd.

GRA. BRO. Dužnost je: jedan drugog čuvati, nadgledati i u svakoj potrebi jedan drugomu u pomoć priteći.

KO. BUK. Osobito susjedi moraju živjeti u ljubavi i jedan drugomu na kuću i imetak u prigodi paziti, da im ko kvara ne nanese.

CET. Susjedi imaju megju sobom svoje odnošaje, a ti su po prilici ovi: da jedan drugome zaimlju, posugjuju; da jedan drugome pomaže u potrebi kakvu radnju; da se smatraju kao rogjaci; da jedan drugoga, ako je potreba i brani, itd.

MAK. Megju susjedima smatra se kao dužnost: da u kakvoj potrebi vazda priskoče u pomoć, da jedan drugome čuvaju kuće od lopova, kad ih doma nije, da pozajme jedan drugome u potrebi soli, ulja, hljeba itd,

BOS. Pažnje, pomoći, vjernosti, obrane.

LAST. Odnošaji megju susjedima ovi su: da jedan drugome uzajimlje i pomaže u potrebi i svršava kakov posao itd.

KON. Megju susjedima ima savez veoma tvrd, koji ragja megjusobne odnošaje. Susjedi su dužni megju se pomagati si u svakoj potrebi, štititi jedan drugoga, i velika bi sramota bila, kad ne bi toga bilo. Ima pače megju susjedima pravo prekupa nepokretnina.

H. C. B. Odnošaj megju susjedima (ovamo bi kazali komšijama) vrlo je znatan odnošaj. Susjedi jedno s drugim vazda paze, da u najboljem miru, slozi i ljubavi živu. Oni jedno drugome i u dobru i u zlu na pomoć priskaču, pomaže jedan drugome u polju raditi, zaimlje jedan drugome konja, vola, oružje, haljina, novaca, brašna pa i hljeba ili soli, kad nestane u kući, ili da je slučajno potreba.

Bolji je dobar komšija, no zao brat.
Ko se komšiji mrazi, on obraz gazi.
U brata na najam, a u komšije na zajam.

H. K.. Ima, ali je to više samo moralna sveza. Ipak susjed susjedu drži se da je dužan pomoći u svakoj nevolji i potrebi n. p. ako je jedan inokosan, a u drugoga ima više radnika, ovaj pomaže onome i onaj uzvrati bez ikakve nagrade. Što se tiče susjeda, to poslije rogjaka oni imaju megjusobno pravo *prijekupa* nepokretnina. —

LJUB. Susjedi su dužni jedan drugomu priteći u pomoć u slučaju nužde; poslužiti jedan drugomu, kad kome dogje gost ili odličan

čovjek, koga valja dočekati, i kad ko udaje gjevojku, pa mu dogju svatovi; a naročito svi susjedi drže za dužnost doći i mrtvaca sahraniti. U svakom slučaju svaki odmah dogje, ostavljajući i najvažniji svoj posao.

STROŠ. Dobri susjedi živu megju se kao i braća, i u dobru i u zlu mora najprvo susjed za svašto znati.

ZEM. Megju susjedima nastaju odnošaji najbliži; oni su u svakdanjem doticaju i u zajmu i prijateljskoj svezi. U našeg je naroda riječ:

Najbliži komšija preči je od udaljena brata.

Moraju živjeti u složi i ljubavi, pomagati jedan drugomu u svakoj nuždi i paziti se, što bolje mogu.

DOBR. Da jedan na drugog pazi, osim toga imaju zagradu megju sobom dijeliti. [1]

T. P. Oni živu u prijateljstvu kao braća i dužni su pomagati jedan drugomu u svakoj potrebi.

LJES. Odnošaji su iskreni: svaki susjed pazi i osobe i imetak susjeda kao i svoj; jedan drugome pomaže u čem god može, kad jedan kuću ili što drugo gradi ili ima kakve hitne radnje u polju, to drugi pomažu. Osim toga jedan se s drugim svjetuje, kad to treba, jedan drugome nastoji, da umiri kućne raspre, pomaga pri svadbi, pri pogrebu itd. Osim toga imaju susjedi megjusobno pravo prijekupa nepokretnih dobara.

178. Cvjeta li u vas još gostoprimstvo i ima li kakvijeh pravila i običaja za primanje gosta?

NOV. Gostoprimstvo se je u opće izgubilo odkako bolest grоždja vlada a zemlja slabo ragja; ima tomu od prilike 20 godina, te se je ovaj običaj, koji je Vinodol tako krasio, izgubio.

LIK. Gostoprimstvo vlada, ali osobitijeh pravila i običaja za primanje gosta nema, izim što se gost dragovoljno dočeka, primi, pogosti i što ga niko, kad prag domaćinov stupi, nesmije vrijegjati i napadati. Osim rodbine, svojte i drugijeh prijatelja, dočeka se ljubazno i svaki tugji putujući pošten čovjek, primi se i na konak i pozove se na ručak kao i svaki vrijedan seljanin, koji u kuću dogje.

ZAGR. Gostoljubivost domaća je još posvuda u Hrvatskoj, osim mjesta, gdje je nerodica. U Zagorju čuvari su joj ne samo sve-

[1] Kakvu zagradu? A *dijeliti je* znači li *uživati* je ujedno ili što?

ćenstvo i inteligencija, nego i seljaci, jer je zemlja prilično plodna. Običaj je, da bude gostu tude kao kod kuće, a kod stola držan je ispiti, pošto ga nastolnik (stola ravnatelj, magister bibendi) družbi kod stola predstavi *dobrodošlicu* tako zvani *bilikum* (Willkommen), na kom možeš čitnuti gostom u pozdrav:

Dobro došli gosti mili
U zdravlje je izkapili! (kupu, čašu).

i drugih pozdrava ovomu sličnih. Gost se upiše u knjigu gostovinsku poslje ručka, ter je dobro došao, kadgogj došao.

STUB. Cvjeta kao u svemu narodu. Gost se mora k stolu pozvati; ako treba, mora mu se dati da prenoći, u večer noge prati, izpratiti i put pokazati, izpričati mu se, da ne zamjeri. To je tako tvrd običaj, da si na božić, ako ne dogje gost sam, treba koga pezvati. To se zove: *položaj*. Što pred gostom ostane, to mu se u torbu meće.

ŽUM. Cvjeta jošte, ali običaja za primanje gosta nema nikakovih.

GRA. BRO. Cvijeta još i sada, ali nema nikakovih pravila za oto; a običaj je taj, da ga svesrdno prime, uljudno podvore i pogoste.

KO. BUK. Kada tugjinac ili putnik u kuću dogje, ako i nepoznat, stave odmah stolicu pred njega i dadu mu hljeba i šta se prigodi gotova: ako li kakva po izgledu odlična osoba dogje, ne dadu joj otići, dok ju ne pogoste. Ko tako nebi postupio, osim neimanja, taj bi za porugu ostao i sramotan bio kao nepošten.

CET. Gostoprimstvo još cvjeta megju našim narodom u onim familijama, koje nijesu osiromašile. Ali to je muka, da se teško može naći koja kuća koju nije siromaštvo obladalo.

MAK. Gostoprimstvo se još čvrsto drži i smatra se za srećnu i poznatu ona familija, u kojoj bivaju često gosti i koja ih dobro prima. Kad pak koji nepoznati stranac dogje, u koga je u komšiluku prostraniji dom i koji može bolje da stranca usluži, tomu ga i dovedu i on ga dragovoljno prima i daje konak i jesti „što bog i kuća da i što se namjeri,“ kako se kaže. Pri pretresivanju, kakva je koja familija, na ženskim sijelima biva i to, da kad hoće da pohvale, ili da brane kakvu familiju, navode, kako u njoj nigda pri obrocima nebiva bez tugjega i to se već drži za veliko poštenje. Za goste nigda se ne pita, koje su vjere, pa baš i kad znadu, da su inovjeri, isto ih primaju sa zadovoljstvom.

BOS. Dobro je još, osobito po odaljenim mjestima od varoša.

Drugo nema, nego za izpokojiti, nahraniti, i ako ima, napojiti, pak kad pogje, reći: „s bogom pošao, opet nam došao!"

KON. Upravo se može kazati, da cvjeta i drži se za najvišu čast za kuću, u koju mnogo gostova osobito otmenijeh gostova dolazi. Tim se osobito slave i odlikuju pobolje i pobogatije kuće. Pravo prenoćiti u svakoj kući i odpočinuti i slučajem zla vremena ostati sve dok ne progje, ima svaki putnik, i niko se neće naći da ga primio ne bi, i ne samo primio nego i ugostio što se bolje može. Osobitih znakova i simbola nema, ako ne što, pošto dogje u kuću, valja da odmah popije čašu rakije, tim se načinja poznaje.

H. C. B. Još u našem narodu cvjeta gostoprimstvo do najvišega stepena, čim se upravo naš narod svuda može dičiti i ponositi. Gost se ovako zove i svaki oni, — osim svojte — kojega je put nanio, ili zlo vrijeme zateklo i svratio bi u koju mu drago kuću. Pouzdano se može kazati, da megju stotinom domaćina i domaćica nebi se jedan ili dva najviše našao, da se ozlovolji i gostu svojemu i tugjemu namjerniku, kad mu u kuću dogje. Onda im je žalost, ako nema u kući, čim će ga ugostiti, kako bi htjeli, nego, ako nema, kako bi željeli, uprav se stide od onoga, te je došao. Narod u sva tri predjela drži za veliku čast, kad mu gost u kuću dogje, a za zdravlje i dušu spasovno, kad mu siromah u kući prenoći. Da je i dobra večera ili ručak, vazda se domaćin i domaćica izpričaje gostu govoreći: „oprostite mi, nije kako se hoće, nego kako se može", ili: „uzmi, jedi, nije što mniš, nego što vidiš, t. j. nema više. Gost obično odgovori: „Obilato da bog pomože!" ili: „kome ovgje ne bilo nigdje mu ga ne bilo." Za to se u narodu kaže:

U bogata na glas, a u siromaha na čast.
Gospodske su kuće pune drače. (Dositej).
Srdce se gleda a ne dar.

H. K. Gostoprimstvo je razvito do tog stepena, da je teško naći druge zemlje, gdje bi tako cvjetalo. Svak, bez iznimke ko dogje u čiju kuću, ne samo da svakako treba da bude primljen, nego to biva s velikom radošću, pače drži se kao ukor, gdje gosti ne dolaze: „Nikad ti u godini dana ne bude jednom musafer u kući." To je velika sramota, kome se to kaže, a kad hoće, da pohvale kakvu kuću, kažu: „Ne diraj u tu kuću, ona je vazda musaferska kuća bila." Teško je da bi moglo biti veće sramote nego kad bi kogod ponašanjem svojim odbio gosta i najnepoznatijega, pa se taj gost potužio, sve bi selo na takoga domaćina prstom pokazi-

valo. Ima kućâ, u kojima se rakije, vino, ili štogod boljega smoka upravo zato ne trati domaćima, da bi bilo s čim goste počastiti. Kąd gost dogje, pa bio poznat ili nepoznat pače nepoznat se više uvažava — domaćica ili kakva druga ženska dogje, pa mu izuje obuću u znak poštenja i dobrodošlice: isto tako, ako je okisao, daje mu se suha i odjeća i obuća, a njegova se suši. Tad što je god ljepše jela i pića u kući, sve se iznosi na trpezu, ugošćuje se i vazda se još ispričavaju, kazu: „brate, ovo je, što je bog dao i kuća, evo ti; žao nam je da nema što boljega." Obično gost ostaje, te prenoći: rijetko da će ostati drugi dan. Kad ga isprate, kažu: „S bogom! oprosti, kako ti je bilo, da je bilo, nemoj pronijeti rgjav glas!"

LJUB. Gostoprimstva ima kao i svuda po čisto srpskim krajevima. Osobiti običaji i pravila za primanje gosta nijesu poznati.

STA. PA. Gostoprimstvo se nalazi kod Slovaka i Srbalja veoma u cvjetu. Gostu ima se najveća čast dati, a u nekojim predjelima kao u Posavini moraju gjevojke gostu u večer noge prati.

STROŠ. I ovdje tvrdo živi gostoprimstvo. Gostu operu noge na večer, dadu dobar noćni pokoj i u jutro doručak.

ZEM. Cvjeta; i ko nebi gosta primio i dobro podvorio, bila bi velika sramota. Kad dogje gost u kuću, daje mu se, što je boljeg u kući, jesti, piti, konak, obrok za marvu itd. Kad dogje gost, domaćin ga primi, žene ga moraju dvoriti i ugostiti, čim se samo može. —

DOBR. Cvjeta, ali pravila kakva nisu poznata.

T. P. Ovgjašnjim Bugarima gostoprimstvo je kao prirodno i najsiromašniji Bugarin treba da primi sa veseljem onoga, koji mu dogje doma i da ga časti onim, što ima, bez da ga pita, kakve je vjere ili narodnosti. Bogatiji pak smatraju sebe srećnima, kad im u kuću dogje stranac, te za njega gotove pobolja jela i pića, a nevjeste i gjevojke dragovoljno mu služe. Nikada pako ne primaju nagrade od gostiju, jer oni to drže za sramotu.

LJES. Osobito u seljaka ono se drži veoma krepko. Gosta primaju gotovo kao čovjeka bogom poslana i on može u kući ostati nekoliko dana. Poslovica kaže:

— Гость бива три дни!

ali ima i druga:

— И днесь ѥ вуйчо тукъ и сутрѧ.

Kad je došao u kuću gost, on predade domaćinu ili domaćici sve svoje novce, nimalo se ne stara za konja, to je posao kućni.

Djeca i ženske osobito se raduju, kad im gost dogje, a ako je inostranac, tim više. Domaćin, ako gost ostane duže vremena, vodi ga i upoznava sa svojim znancima i prijateljima. Kad gost odlazi, daju mu na put rakije, vina, hljeba i mesa, a k tome i zob za konja. On za sve to ne daje ni pare, osim ako dade koji novčić nevjestama, slugama i djeci.

2. *Stvari (jus rerum)*

179. Za koje je pravne slučaje u narodu od neke praktične vrijednosti razdjeljivanje stvari u pokretne i nepokretne?

LIK. Odgovaraoc nezna za nijedan pravni slučaj u njegovom predjelu, da bi to razdjeljivanje bilo od ikakove praktične vrijednosti.

STUB. Pokretne stvari ne drže se tako čvrsto familije i zadruge kao nepokretne; jer ovih nije smjeti nikada od njih otugjivati, dok ima muškoga, koji ime nosi familije ili zadruge. Toga radi žene po narodnom pravu nemaju nikakova dijela od nepokretnina kod udaje; one, buduć im se ime mienja, samo uživaju, gdje su, a muški je pravi stožer familije. Zadruga od svojih nepokretnina nikad ništa ne prodaje, nego u silnoj nevolji samo založi; te je i grehota u narodu, nepokretnine raztepati, a ko to radi, kažu, da mu je po smrti teška zemlja.

GRA. BRO. I narod zna dijeliti stvari u pokretne i nepokrotne, kao što ih i pravnici dijele, no nema slučaja, u komu bi on jednu stvar kamo pripada, radi praktične vrijednosti dijelio.

KO. BUK. Narod mnogo više pridaje važnosti stvarima nepokretnim nego li pokretnim; posljednje lakše u nuždi smiče.

CET. Razdjeljenje stvari u pokretne i nepokretne narodu je od praktične važnosti po tom, što smatra nepokretne stvari, kao kakvu tvrdu osobinu (sic!), koja se ne može ni u velikoj nuždi smaknuti, a nazivlje ih i majkom hraniteljkom. Pokretne stvari, a navlastito živuće blago služe mu, da ne proda nepokretne majke radi danaka, dugova i raznih poreza. Ove pokretne stvari, ako bi i smakao, može opet lako nabaviti, ali zemlju, gaj, kuću mučno.

MAK. Mnijenje je u narodu, da je bogatiji onaj, koji ima više nepokretnog imanja od onih, koji svoje bogatstvo imaju u pokretnima, jer kažu „bastinu je teže steći i kupiti.“

KON. Ima kako u opće u pravnim odnošajima. Ali ni jedna, ni druga kategorija stvari nije prešla u narodnu svijest, jer n. p. pro-

davne stvari u zadruzi mogu biti i pokretne i nepokretne stvari. a neprodavne takogje i jedne i druge. Nepokretnina ima samo tu osobitost, da se ona u Konavlima veoma teško može otugjiti, da nepokretno dobro veoma teško može biti svojina isključiva jednoga ili drugoga zadrugara (peculium). S druge strane za pokretne stvari ima neku praktičnu vrijednost dijeljenje u stvari, koje pripadaju k „fundus instructus“ te se ne mogu bez velike nevolje prodati i druge, koje imaju karakter ploda, ljetine, te su obično prodavne. Opet posebni harakter ima odjeća s uresima, raskošno oružje, osobito ako je ma komu od zadrugara darovano kakvim otmjenim licem, ili dobiveno u boju, to se drži kao neprodavno i ostaje kući, kao juridičkom licu od koljena do koljena. Isto tako ruho gjevojčino i ženino sa svojim srebrnim i zlatnim uresima ima harakter nedotakljivosti i niti će se založiti ni prodati do najskrajne potrebe.

H. C. B. Gledaj pod 132.

H. K. Gotovo za nikakove po narodnom mišljenju.

STROŠ. Ako bi se koji zadrugar, ili više njih, lakoumno zadužili, ili kakvu učinjenu štetu podmirivati imali, da se sve to iz pokretnih dobara popuni, nepokretna pako dobra ostaju nedotaknuta, da se tako temelj žitka kućevnog ne prosipa.

ZEM. Kad je dioba, kad se pravi oporuka, onda je to razdijelenje od praktične vrijednosti.

DOBR. Za to, što se pokretne stvari duga radi lako prodati mogu, a nepokretne ne smiju.

LJES. Nepokretnine se teško prodaju, jer se mogu oprijeti i same žene, a neg moli muški zadrugari, koji posljedni imaju pravo prijekupa, kad je već sila, da se proda. Poslije njih, ili kad njih nema, dolazi pravo prijekupa susjeda. Naprotiv, pokretne se stvari lako prodaju i navedenoga prava na njih niko nema.

180. Kada se kupi ili proda neka glavna stvar, ide li s njom ona, što se drži, da je uzgredna, n. pr. idu li s kućom peći, s konjem uzde i t. d.?

NOV. To je teško označiti, jer se različno dogagja, i obično opredijeljuje ugovor što će biti uzgredne stvari glavnoj koja se kupuje.

LIK. Kad se proda ili kupi kuća, ide s njom i peć, police, vigjelica (badža, dimnjak), prozori, ljestve i perda. Žrvan, načve, prijekladi, verige i ostalo pokućstvo pako tamo ne spada, izim da se na pose zanj pogodi. Sa štalom idu jasle; sa stanom ili naslo-

nom koliba; s torom ili ljesama za tor kolje, gužve i kolibica gdje je ima. S plugom spada otik; sa zemljom drvljad i kamenje, što je na njoj. S marvom se vez ne daje, kažu, škodljivo je, neko iz šale, neko iz praznovjerja, da se s njime nebi kakova čarobija činila, po tom ne ide s konjem niti ular, ni uzda, isto tako ni karige ni bukagije, nego, ako je podkovan, samo podkov. Za uzdu i ular na pose se pogagja. Na isti način ne daje se s volom ni s nijednom životinjom nikakav vez.

STUB. Sve ono razumijeva se uzgrednom stvarju, bez čega glavna ne može biti; s tog n. pr. ko dotjerà volove na sajam na lancu, kad ih proda, ne mora doduše dati lanca, već uže: s konjem mora dati oglavnik, uzdu ne, nego ako je i ona u kupu pogogjena. —

ŽUM. Kad se kupi, ili proda koja kuća, onda ide s njom i peć; ali nije običajno da idu s konjima uzde, s volovima lanci, na koje se vežu, ali kòmad kakva užeta mora svakako biti.

GRA. BRO. Ako ko kuću proda kao glavnu stvar, drži za uzgrednu peć, ako vola ili kravu — štrangu; a ako konja proda, ne drži za uzgrednu stvar i uzdu, niti sa pićem burad, dakle ove stvari i ne idu sa svojim glavnimi.

KO. BUK. Kada narod izmegju sebe kakovo živo kupuje, drži, da bi nesretna kupovina bila, kad ne bi pri živome ostalo ono na čem je svezano i dovedeno, n. p. na konju ular, na volu konop itd.

MAK. Kad se kupuje, treba označiti sve uzgredne stvari; u slučaju da se ne označi, i ne pripada; osim kad se kupuje mlin, tada pripada mlinu ne samo kuća, u kojoj je mlin, nego o mlin i koš i sočivice i glite, i kameni kanal (kuda voda prolazi iz zapora, strmenito sagragjena; kako bi boljom silom udarala voda u kašike kola) i zapor i obor i vrtao uz mlin i prostor onaj, gdje se životinja veže, kad se rastovari žito i svekoliko ono bez čega mlin ne bi mogao postojati. Prodajući živinče, obično se razumije samar i ular, koji pripada živinčetu.

BOS. Ide sve, što spada na glavnu stvar.

LAST. Ništa, ako se nije ugovorilo.

KON. Kad se kupi kuća, tim se kupi i avlija i sve uzgredne sgrade, ali uzda ne ide s konjem.

ŠAB. Uz prodatu stvar, n. p. kuću idu peći, police i sve, što je uz duvar prikovano; uz konja ular, uz vola ili kravu porožje, uz ovcu ili drugu koju živinu ono, čim je svezano. Uza njivu ide plot, sve drveće po njoj; pola rijeke ili potoka; ako pored nje

teče; pola puta, ako pored nje ide; put k njoj vodeći, ako se prijeko tugjih zemalja mora prelaziti; sva rijeka ili potok, ako kroz nju teku; podrum, bunar.

H. C. B. Što god se drži, da glavnoj stvari pripada, a dignut se ne može, to i ide s kupljenom stvari kao n. p. sva drveta i voćke i loze, što su na jednoj zemlji; pri kući: peć, gustijerna (počuo u Boki), a konj može se i gó kao pod pusatom, t. j. sve što mu služi, kad se jaše, prodati ili kupiti, kako se dvojica pogode.

H. K. Ako se prodaje konj, tada mu daju s njim ular i sa svakim živinčetom, koje treba odvesti, daje se uzica; ali se i to daje tako, a prodavac nije dužan dati, ako ugovoreno nije.

GURG. Uz glavnu stvar ide i sporedna; n. p. kad ko proda konja, razumije se, da će uz to ići i ular i zobnica, a uz kuću ide i peć i druge sporedne stvari.

STA PA. Kad se proda kuća, prida se i peć: ali s konjem uzda ne, jer takove stvari drži narod za pokretne. [1]

STROŠ. Tako obično i biva.

ZEM. Kad se n. pr. proda kuća, s njom idu peći, prozori, kapci vrata, ključi i sve, što je s kućom spojeno i na nju prikovano, kao i s konjem ular, s govečetom uze itd.

DOBR. Kad se proda marvinče ide s njim i ono, što je na njem, n. p. sa govečetom uze, sa konjem ular i t. d.

LJES. S kućom idu i dvor i peći i хлѣвъ i плѣвникъ i ambar i košovi i zimnik i sve sgrade, koje su neobhodne za zemljedjelske poslove. Sa kućom idu i police i прозори i пържине, gdje se vješaju haljine. Sa konjem ide samo юларъ, sa volovima ide uze od lika (въже личено). Vinograd se prodaje sve sa plodom i trnjem; njiva se prodaje sa voćkama i ogradom. Sjeme se prodaje sa ćesom, mahramom; krava s teletom, ako je mlado; kobila sa ždrebetom, dok je mlado; vrt sa cvijećem i drvećem. Sve što se drži kao neobhodno i makar za vrijeme neodjeljivo od glavne stvari sve to ide s njome.

181. Na koje se načine stječe svojina pokretnih i nepokretnih stvari?

LIK. 1) Nasljedstvom od svojijeh roditelja ili drugijeh srodnika; 2) svojim trudom i vlastitom stečevinom; 3) kupovinom ili darovinom (poklonom); 4) našašćem čega, što ničije nije, ili čemu se za pravog vlasnika nezna.

[1] To nemože nikako biti pravi uzrok.

STUB. Kupom, darom, nasljedstvom, oporukom i plijenom, jer za ovo posljednje ima običaj, da n. p. uzme mu sjekiru u svojoj šumi, a ne daje ju natrag, ili ga uhvati gdje na kvaru u svom, pak mu što uzme, ili nagje pure, guske i drugu perad na svom kvaru, ter uhvati i odnese.

GRA. BRO. Svojina se pokretnijeh stvari stječe ili bastinom od roditelja muževih ili ženinih, ili si pako koji član, imajući nešto novaca, takvu stvar kupi; nepokretnijeh stvari pojedini zadrugari kao svojinu nemaju. Cijela zadruga pako stječe si u svojinu nepokretne stvari još i kupovanjem.

KO. BUK. Svojina stvari stječe se obično kupovinom.

MAK. Kupovinom.

BOS. Radnjom, kupovanjem i baštinom.

KON. Kako svuda: kupovinom, nasljedstvom, darivanjem itd.

H. C. B. I u ovim krajevima kao svuda kupuju i prodavaju nepokretna dobra, a pokretna, ko zna bolje steći, raditi, paziti i štediti. —

Jedna potreba prodava, a druga kupuje.

Mnogo biva u pojedinim familijama promjena u nepokretnim dobrima. N. p. Petar ima oranice zemlje ili vinograd, ili sjenokos, ili livadu, da je bliže Pavlovoj kući, a Pavle ima jedan komad zemlje blizu Petrovih zemalja, pak se promijene i ako je Petrov nešto bolji od Pavlova ali gorji, jedan drugome pridoda novcem. U Crnoj gori i Boki zove se *zamjena* a u Hercegovini *trampa* od turskoga glagola *trampiti*. Sve ovo biva bez ikakva pisma.

H. K. Najobičnije kupovninom, darom (najviše pokretne stvari), kadgod nasljedstvom; rogjenjem u kakvoj zadruzi postaje se članom, imajućim dio zadružnoga imetka ili užitka. Osim toga može prisvojiti stvar ničiju, koju nagje. N. p. u Hercegovini i Crnojgori idu ljudi u goru, te nagju u kakovu šuplju drvu pčele, koje se tu namjeste kao u ulištu, pa ako ih ne može odmah da izsiječe i doma ponese, dosta je, da ih *zakosti*, t. j. ureže kost u drvo, gdje se one nalaze. Poslije toga one se broje njegove, i ako jih poslije toga kogod nagje, ne može ih izsjeći ni sebi prisvojiti.

LJUB. Kupovinom, nasljedstvom i promjenom (trampom).

GURG. Kupovinom, poklonom, okupaciom, zavještanjem, promjenom.

STA. PA. Najviše kupovinom.

STROŠ. Gdje već koja svojina opstoji, nasljedstvom prime djeca

od roditelja; inače ko štogod steći želi, mora raditi ili za gotov novac kupiti.

ZEM. Nasljedstvom, kupovanjem, radnjom, poklonom, srećom na lutriji.

LJES. Nasljedstvom, kupovanjem, darom okupaciom, priplodom, presudom, lovom, kad ko što nagje, kad ko što izradi ili preradi iz tugjega materijala, kad je što vjetrom ili rijekom na čiju zemlju donešeno (Богъ ми го je далъ).

182. Dogodi li se kadgod prisvojenje (occupatio) polja, lugova, dubrava i t. d. i kako to obično biva, i što bivaju pravne posljedice tomu?

NOV. To se nedogagja.

LIK. Dogodi se, da ko komad zemlje, gaja, šume, dubrave prisvoji, osobito kad je zemlja pomjerena, polje, koje nije na nikoga upisano, i kad mu je blizu svoje zemlje. Od te zemlje, kad je za oranje, odkine jedne godine jedan, druge drugi jarak ili komadić i sve postepeno dalje napreduje, dokle se ne zadovolji. Za takvu zemlju niko ne tuži, vlasti bez povoda za nju ne pitaju, te ju dotični prisvojač sve dotle mirno uživa dokle ne bude radi nje kakove tužbe ili reklamacije u kome je slučaju, ako vidi, da je vrijedna i dobra, na se upiše i od nje porez plaća. I na drugi način dogagjaju se prisvajanja zemlje: u planini ili dubravi ogradi ko kakovu drägu, ili dolinu, koja nije ničija i obragjuje i drži ju, svejedno kao da bi se na njemu zvala, bez da ga narod u tome što smeta. U planini blizu svoga stana ili svoje košarice pazi i prisvoji se koji komad šume i smatra se kao svoja vlastita šuma, buduć u njoj nema ni onako pravijeh megja. Narod veli:

Što ko u planini čuva i brani, to je njegovo.

Lazo Omčikus, poštarski činovnik na pošti Alanu na Velebitu čuvao je i gojio jedan ovelik komad šume blizu svoje kuće kroz 20 godina, bez da ga je ko u tome što smetao. Poslije dogje ne šume nego zbog nečeg drugoga s vlastima u nesporazumljenje, ove otmu rečeni komad šume i ne dadoše ni da se nanj upiše, premda se to u sličnim slučajevima drugome dopušta. Narod je na to kazao: „Nije pravo, trebali su mu bar polovicu komada dati. Kako bi bilo, da ne bude Lazo tu šumu nadgledao i branio, nebi u njoj bilo ni jednog vrijedna drveta, bila bi golet i pustoš kao i naokolo; krivo, mu čine, je li to pravica. Iz šume, koju je on podigao i čuvao, on da sada nesmije ni drvca usjeći?“ Prisvojenje mjerene zemlje

dogagja se rjegje i na malo, naročito onda, kad vlasnika dulje vremena kod kuće nije, ili kada je nejačak, lud, slab ili nemaran, tad mu komšije koji komad zemlje preoru, prekose, megju izmaknu, ili izmame zemlje pa ga poslije zabašure i zemlju malo po malo prisvoje i kod zgodne prilike na se i prepišu. Za otetu (prisvojenu) zemlju narod kaže: „Valja iznijeti stare plane, da se vidi, što je čija zemlja, ili treba stare ljude priseći, da se oteta zemlja natrag vrati." Za nju treba platiti svu zemljarinu i bir, koliko ga na ono vrijeme spada, odkako je zemlja u njega bila, ili pako valja uzeti onoliko zemlje od onoga, koji je tugju zemlju nepravično uživao a dati je onome, koji je na šteti bio, na koliko vremena je zemlja u tugjim rukama bila."

STUB. Kad ko što prisvoji, ter smatra za svoje n. p. komad šume, polja ili livade, onda narod kaže, da se imaju izvesti *mejaši* t. j. stariji ljudi u selu i u okolici, koji znadu iz starine, čije je dokle bilo, ili se traže drva sa znamenjem (križem zasječenim) ili kamen, koji je megje odjeljivao. Ili mole gospoštinu, t. j. zemaljskoga vlastelina, koji je imao od toga tlaku, činž ili gornicu, da po pismima svojim razluči. Odgovorioc je vidio, kako se je repozicija silom izvagjala, ljudi bi čekali na sjenokoši, u šumi takova prisvojitelja, te bi mu pravo po legjima dali, a on što je dobio, da nosi. Tako se još danas u doljnjem Zagorju vlastela sa seljaci otimlju. Vlastelin koće da nadzira goru, da niko ne siječe; no seljaci, kako opaze, da lugar ide, oni ga istuku i istjeraju, pak opet ništa.

ŽUM. Toga ne biva.

GRA. BRO. Da si gdjekoji po komadić polja, koje ničije nije, luga ili dubrave prisvoji, dogodi se i to samo onda, ako taj komadić uz njegovu zemlju već stoji, te on, kad istu na novo graditi počne, izmakne malo dalje plot tako, da si na nekoliko godina cijeli namišljeni komad prisvoji; ili ako ima veliku družinu, a malo grunta, onda uzme od općinskoga *hutvajda*, pašnjaka, jedan komad, za koji polag okolnosti plati ili ne; a posljedice tomu u prvom slučaju jesu, da on ima više grunta, nego li plaća, dok mjeračina ne bude ili ga ko ne prijavi, te se okupirani komad izmjeri i on tada porciju i za njega plaća, a u drugom slučaju plaća ju odmah.

KO. BUK. Prigodi se kadkad, da ko prisvoji zemlju, lug, i t. d. što je općinsko i narod drži, da ga može i uzdržati, kada nikomu kvara nenanosi takovom prisvojidbom.

MAK. Prisvojenje biva kad ko kakvu ledinu prisvoji, misleć da nad njom nema gospodara, kada se iznagje ili javi komu pripada,

tada mu plati trud ili ostaje njemu po postojećoj uredbi državnoga poreza. Ako ko do svoga imanja prisvoji i koji komad zemlje, te zagradi klačnim zidom granicu, onda ostaje njemu, ako pako suhozidinom, tada zastara do tri godine, poslije vlasnik te zemlje nema prava natrag tražiti zakinuto imanje.

BOS. Dogagjalo se mnogo, da je jači kvačio.

LAST. Biva, ali najviše lugova, a osobito onih lugova, gdje mnozi imaju, a ne znaju još za pravu granicu, ali to rasprave u opće dva stara seoska čovjeka, koji se starih granica sjećaju.

KON. Buduć da i najmanji komad zemlje u Konavlima ima svoga gospodara okupacije biti ne može.

H. C. B. Gdje god je prostranih predijela bez naroda, tu se obično i seljani sele, ili zadruge, kad se razdijele, svaki vazda gleda, da se obaška nastani, kako će više *meteha* okolo svoje kuće imati. Kad ogradi kuću, od koje poslije s vremenom i umnoženjem familije postane čitavo selo, sve što je okolo nje, na sva četiri vjetra, jedan puškomet pripada njoj. S vremenom, kad se zadrugari podijele, grade kuće malo podalje od one najprve t. j. da svaki ima okolo svoje kuće, kao što je kazano *akar* ili *stožer*. Ove posljednje ne zanimaju onoliko meteha, koliko najprva, nego kako se koja za kojom gradi, pripada joj puškomet meteha linearno nad i pod kućom. Meteh je nazov onoga mjesta, koje nije nikad obdjelavano (ali obično zove se i *trla* u Hercegovini). Kad gogj se ovako nova kuća sagradi, a svoga akara nema, najprije ogradi uz kuću pojatu za slamu i sijeno i guvno, a ko ne može da guvno ogradi, načini na jednoj ravnici mjesto, gdje će vrći žito. Poslije treba mu vrt, zgrada, bašća, te počne uz kuću *trapiti* (u Boki; a u Crnoj gori i Hercegovini *krčiti*) zemlju i okolo vrta, zgrade, bašče suhomegju podizati i dračem zagragjivati; pa poslije malo po malo stane trapiti zemlju za podkutnjicu, gdje bude zemlje oranice, pa po sredini i naokolo sadi svakojake voćke i loze, ako samo atmosfera voćku poljubi, a gdje ne dopušta voćku (kao n. p. maslinu, smokvu i lozu koje ne mogu da trpe zimu), onda sadi kupus, zelje glavato u Crnoj gori, i krtolu. Za podkutnjicom se prisvajavaju (svaki u svojoj periferiji) livade, sjenokosi, ograde i branjevine, a ako je mjesta i za oranice. Ovo se odnosi na taj slučaj, kad su kuće u strani, brdu ili gori, odsoju ili prisoju, gdje se vazda sela naseljivaju, a najviše paze na to, gdje ima živih izvora vode, a osobito gdje ima dolina za oranicu, a najglavnije je, gdje ima paše za ajvan. U Boki kotorskoj imaju tri sela (megju Risnom i Perastom), te ne-

maju nikakova meteha, pa ima jedna kletva u pjesmici; koja se od davna pjeva:

— Strp i Lipce i selo Gjuriće,
Ko je ta tri sela naselio,
Ni selio, nit se veselio. —
Novoselje kutnje veselje!
Selo bez meteha kao mlin bez vode.

H. K. To se dogodi, kad kakav bratstvenik, a kadgod i nebratstvenik, dogje na pustu zemlju, osobito u planinu, gdje niko ne žive, te tu raskrči sebi baštinu, sagradi kuću; tim ako nema dokaza, da je to bila zemlja kakove pojedine zadruge ili kakva čovjeka, to on tim sebi i zemlju raskrčenu prisvoji, te njegova ostane.

STA. PA. Ne dogagja se.

STROŠ. Toga sada u krajini vojničkoj nema; ko zemlie dobiti želi, to biva s dopuštenjem vlasti, koja to na njega prepiše.

ZEM. Dogodi se kadšto i to obično biva po onoj našoj poslovici:

Pusto mlijeko i psi loču.

Kad se nagje uz čiju zemlju, uz njivu, livadu i t. d. kakva zemlja pusta, parlog, ritina, šikarje, svake godine izmiče čovjek, uz koga je to svoje zemljište, dalje i šire, obdjelavajuć i utvorajuć u svoj posjed i često bude napokon tužbe i parbe; ali često i ne pita niko za to, pak, gdje nema parca, nema ni sudca.

LJES. To biva, gdje ima pustih polja, lugova, dubrava, livada bez gospodara. Ko ih obragjuje nekoliko godina i plaća za njih vladi porez, ali treba da znadu susjedi da ih nekoliko dana obragjuje. Obično se čuje kazivati, da ko ore tugju njivu deset godina izasobice, taj ju može sebi prisvojiti. Za to gospodari zemalja, da izbjegnu tu opasnost, promjenjuju radnike najmauje po dva puta u deset godina.

183. Kakav pojam imaju ljudi o zakopanu blagu?

NOV. Možda nije nigdje ta misao o zakopanom blagu tako narodom provrtjela kao u ovoj okolici. Ljudi će, da znaju za sto mijesta, gdje blago zakopano leži, pak tvrde, da su ga toliki i toliki *cvasti* vigjeli. Njihovu fantaziju uzpiruju jošte više liburnijske podrtine, gdje su već nekoji zaludu i u tutanj motike i *hrasnice* svoje derali. Pa akoprem ništa ne nagjoše, oni ipak tvrde, da tu svakako zakopanih novaca imade. Znadu i pripovijedaju da je ovaj ili onaj — nu taj obično već nije živ — iskopao po cijelu žaru *žutaka*, koja je visjela na kakvoj željeznoj ili srebrnoj palici, te se tim obogatio. Znamenito je, kako oni za te novce saznaju,

te kako se kod toga postupa. Po noći, oko ponoći, kad ko vidi, da novci cvatu (vidi plamen kakve taložine iz žitkih stvari ili bludećih svjećica) ne mari ništa drugo činiti, nego ići k mjestu gdje gori, te to, što kod sebe imade: rubac, kapu ili što drugo, ondje baciti, te otići. U jutro oko zore, kad se probudio, doći će ga nekakov duh zvati, da ustane i na posao ide po novce. Ali on se ne smije odazvati niti izlaziti, inače zlo po njega. Izašav neće pred kućom nikoga naći, nego će, vrativ se oboljeti, te jedva ozdraviti, a novaca neće naći. Ako se nije odazvao, ići mu je po danu na ono mjesto, gdje su novci cvali, a onu stvar, što je tamo bacio, naći će punu novaca. Ili ako ko na takove zakopane novce naigje (koji su navadno u žari sahranjeni), to mora najprvo po popa, da žaru blagoslovi (inače će naći uglijevlje i pepeo), te za žaru svezati kakovo živinče, da ju s mjesta makne; jer ako to čovjek sam učini, morati će na brzo umrijeti, tad žaru otvoriti i biti će puna novaca. Akoprem narod takove predsude goji, to ipak nijedan ništa takova učiniti ne smije, a ipak pripovijeda, da se mnogi na takov način obogatiše. Uz to pripovijedaju osobito rado, da Grci za takove novce najbolje znadu, te da ih oni često izkapaju, što će ovaj primjer najbolje pokazati. U Novom kod groblja ima kapelica na čast majke božje; u toj kapelici, kažu, da su nedavno Grci novce iskopali. Došao njihov brod ispod Novog, a na kraj se u kajiću dovezlo nekoliko brodara, koji do kapelice dogjoše, jer je ono groblje uz more. Slučajno se igralo kod kapelice nekoliko dječaraca, kojima Grci dadoše novaca, da im iz grada kruha donesu, obećav im, da će im, kad se s kruhom vrate, platiti; na što djeca odoše i brže se vratiše; ali vrativši se, nagjoše ploču na dno kapelice izvagjenu i sve probrljano, a mornare već kod svoga broda. Ovi Grci su dakle po narodnom mišljenju ongje novce izvadili i otišli, a buduć pred djecom kopati nisu smjeli, dadoše im na izliku novaca za kruh, da se odalje. Još jedan primjer, koji nije iz Novoga, već iz Bribira (Vinodolskog), da se pokaže, za kakvo zakopano blago i tamo ljudi hoće da znadu. Sam odgovorioc otide jednom u Bribir, te se neko ljetno popodne pred velikim gradskim vratima desio. Kad na jednom dogje i tamošnji jedan kanonik, koga narod za velika štedljivca drži. Njima se pridruži i nekoliko Bribiraca. Razgovarahu se ob ovom i onom, te dogje red i na novce, a jedan seljak zapita kanonika, da mu novaca posudi. Ovaj mu odgovori, da nema, a da bi sam trebao. Na što mu jedan šaljivac reče: „Da ki će imit, ako ne oni prečastni!“ — „Pa kad jin tako pinez triba,

neka gredu va begovo razdorje, pak te nać!“ — Na što svi prisutni u smijeh udariše. Odgovorioc poslije za to begovo razdorje popita, te dozna slijedeće: Pripovijeda narod, da je tamo u Begovo Razdorje (tako se zove nekakova dolinica u bribirskoj gori) u vrijeme grobničke bitke pao bio neki beg na noćište, te kad je vojska Batukanova bila poražena, a on morao bježati, zakopao svoje blago, no zato niko doznati ne može. Ti novci da uvijek gore, s toga da je u toj dolinici u neka vremena uvijek kao magla, a to nije ništa drugo, nego dim zakopanih novaca.

LIK. Narod drži, da ima zakopana blaga, da su ga zakopali Turci, Grci ili ko drugi, da ga čuva vrag, ili kakova zmija ili zakleta gjevojka. Vele, da bi se ko usudio poljubiti se s tom zmijom, bez da se i malo ustraši, zmija bi mu te novce predala. A novcima, koje zakleta gjevojka čuva, priča se, da onaj, koji te novce imati hoće, prije gjevojku iskupiti i udati mora, nego što se blaga dostane. Da to postigne, morao bi nekakvu travu naći, pred vrata pećine, u kojoj novci leže, i kod kojih gjevojka čami i na iskupljenje čeka, doći i s travom na *katanac* vrata triput udariti, govoreći, da je došao iskupiti tu se nalazeću gjevojku. Na što bi se katanac odmah odapeo, vrata bi se otvorila, gjevojka bi izašla, hvaleć boga i klikčeć od radosti, što je iskupljena, pala bi momku oko vrata i kazala mu, gdje novci leže, koje bi odmah, kad ju uzme, krenuti mogao i zlato bi bilo njegovo. Blago, koje vrag čuva, kažu, da se teško diže; jedva se sa strašnim i velikim molitvama, jevangjeljem i tamjanom može vrag s njega protjerati. U takovu pećinu kad se ugje, stane nešto po njoj strašno tutnjiti, sijevati i grmiti, vrag preskače brzo kao munja s jednoga kotla na drugi i tuče pržnicom po novcima, koji su u mjedenim kotlima i škrinjama (kovčezima) gvoždjem okovanim. Na sred pećine stoji velik, dugačak stol, na njem sijaset blaga dragocjenog od svake vrsti i preko njega sablja od zlata. Sablju i zlato možeš u ruku uzeti i razgledati, ali ništa ponijeti ne smiješ. Ako išto poneseš, udare i drugi vragovi iz pećine na pržnice i takova jeka zaori, da ti od nje uha zagluhnu; vrag te stane pržnicom po glavi tući i neće te dotle da pusti, dokle ono, što si ponio, opet natrag ne metneš. Za više blaga što su ga Turci zakopali, kaže narod, da se nalaze planovi mjesta, gdje bogatstvo leži, ostavljeni i sačuvani, da takovih planova i sada ima, u njima da je mjesto podpuno nacrtano i opisano, kao i to, koliko se na njem blaga nalazi, kakve je vrste, koliko ga ima i u čem je, i da ga je s tim planom lako naći i iskopati; al kad se kopanjem

već blizu novaca dogje, da se na tome mjestu naoblači i zlo vri jeme udari, da se od nepogode vremena kopanje ostaviti mora. Po prestanju kopanja pak opet da se nebo razvedri i sunce sine. Dalje kažu: „ko se velikog blaga najprvi dotakne, od tog oboli i više se od te bolesti nigda ne digne.“ Malo što blaga, koji lončić ili ćupić dukata, cekina, rušpija ili srebra niko ne čuva, ovo je u kulama i starim gradinama ostavljeno i može se slobodno bez svake pogibelji tražiti i dignuti.

STUB. Ono što zemlja krije, čini se, da narod ne smatra da sačinjava čije privatno vlastničtvo, ako nije usadio ili ukopao, pak da ko što takova i u tugjoj zemlji izkopa, obično se ne pita. Nu opet neda niko rovati i kopati po svojoj zemlji. O' zakopanu blagu narod priča mnogo. Kako vide vatru ili svjetlost, ne znajući im uzroka, vele, da tu mora biti novac zakopano, pa ko bi ga po noći iskopao, ne bi ga tražili na odgovornost, jer je nešto opasna poduzeo, gdje bi se mogao života ili pokoja lišiti, buduć te stvari nisu bez vraga. To su vraži novci i onaj, koji bi kopao, morao bi se znati vraga odkrstiti.

GRA. BRO. Narod misli, da su morali zakopati blago imućni ljudi turskoga ratâ, bježeć pred Turcima, te da su tako, bez da su ikomu od toga što kazali, poginuli i umrli, te vele, da na onim mjestima, gdje su novci ukopani, u mladim danima se noćju zelen plamen viditi može, pa da treba samo šuteć onamo ići, te što zabosti ili patrice baciti, — ovo najbolje, — na ono mjesto, jer ako to ne učini, nezna, gdje je bilo, te prvom prilikom ići tamo te kopati. Pri tom poslu ne smije se ni riječi s nikim govoriti, jer vele: „da dolaze svakojaki dusi, koji čovjeka napastuju, pa da bi zlo bilo, ako bi progovorio.“

BIZ. Glede zakopana blaga misli narod razno, megju ostalim i to, da blago postaje od bljeska, kada grom zagrmi i bljesk zasja, te u onoj pucnjavi da iz groma kugla udari u zemlju (njom bo si tumače grmljenje), a ta kugla da je od suhoga zlata; ili pako misli da je blago zakopano od Turaka, te da na takvom mjestu pri punom mjesecu u po noći plavkasto blijedi plamen sjaji u znak, da blaga tamo ima; on dosugjuje nagjeno blago našaocu bez obzira, kada, gdje i kako je nagjeno.

KO. BUK. Narod drži, da ima zakopana novca po starim zidinama i po brdima i glavicama, ali poslije dugog zemana da ga nečistivi prisvaja i čuva, te da ga je trudno naći, ako li se nagje da ga nečistivi brani i neda odnijeti i mnogokrat da ga od grabeži sačuva,

da ga pretvori vremenom u ugalj, ili tako se uspješi odnijeti, da oni, koji ga sa mjesta digne, mora na brzo umrijeti.

CBT. Ljudi misle, da ima zakopana blaga na mnogo mjesta, ali da se to blago neda lako iskopati, jer da ga satana čuva i posjeduje i kad se počme kopati da sve nešto vrlja u nutra, jer onaj, koji ga je zakopao, predao ga je nekom zlomu duhu, da ga čuva. Kažu, da onaj, koji ide da ga kopa, nije dugovječan.

MAK. Osobito se misli da gdje je zakopano blago, na tom blagu stoji i čuva ga zmaj. Obično misle, da se blago nahodi u kotlima i kopati se nesmije osim onoga, komu se prisniva, da na tom i tom mjestu nahodi se blago.

BOS. Veliko vjerovanje ima, da ga je puno u zemlji zakopano još u vrijeme padnutja bosanskoga kraljestva, a po tom u vrijeme ratova i kugâ. Pa se je nalazilo ponešto i rimskih novaca i magjarskih matijaševih marijaša, — bosanskih malo. Pojam imaju, da je blago namijenjeno na njeku riječ ili travu, bez koje riječi ili trave ili molitve ne može se kamen dignuti, otvoriti, pa baš da otvori neda se pokrenuti. Ob ovom ima mnogih bajaka i gatanja.

LAST. Tvrdo vjeruju, da ima blaga zakopana, ali da nije lasno to blago odkopati, jer da je vrag na njem. O tome ovako pričaju: U staro doba mišljahu ljudi, opet se vratiti na svijet i za to bi zakopali svoje blago i pozvali svoga slugu, upitavši ga, bi li on čuvao to blago, pa pošto bi odgovorio, da bi, tada bi mu naložili, da ga nikomu nedade odnijeti, ko ne donese taj i taj biljeg. Zatim bi ga gospodar ubio i tada bi uljezao vrag unj, koji i do sada čuva to blago. Pastiri najviše, a i drugi, vele da često vide na blagu hudobu, pretvorenu u mačku, u crna ptića i t. d. Kad se hoće izkopati blago, a ne donese se biljeg, pričaju, da vrag toga nikako nedopušta, nego da počme klopotati, plašiti, tako da treba posve ostaviti taj posao. Kaže se još ter, da onaj, koji kopa blago, nije dugovječan.

KON. Blago drže da je to, što nije neposredni proizvod zemlje, nego što se vidi, da je zakopano bilo, ali pri tom valja da ima znak na blagu, da je od davnina, te da mu nema živa gospodara ni njegovijeh nasljednika. Ako je n. p. ko nedavno, bježeći pred neprijateljem, bacio novce, srebro, zlato ili kako se nahodi seljaka bogatijeh, koji imaju običaj zakopavati svoje novce, te ko god nagje take predmete, što su nedavno zakopani, ne drži se, da je to blago u pravome smislu te riječi da se ni prisvojiti nemože.

H. C. B. Kao gogj što svuda prosti narod drži, da ima zakopana

blaga, tako je tome i u sva ova tri predjela. O blagu narod gata razgagje, misli, sudi, pa često i sanja i snove na svoj način tumači. Ako se kome snije, da je blago tu i tu zakopano, on, kad se probudi neće s nikim živim da progovori, nego kao nijem zove koga on zaželi, da ide s njime, uzevši kljuku i motiku na rame, pa mu čini znak, da za njim ide. Pozvani se odmah dosjeti. Kad dogju na ono mjesto, on se okrene put istoka, te se tri puta prekrsti, pa počne kopati on prvi, pa poslje drug mu ili družina, ako je više njih pozvao, te kopaju širom i dubinom, dokle god vide, da baš nema ništa. Nikada se dogodilo nije, u koliko se zna, da se po snu našlo blago, nego slučajno u zemlji ili starim kućištinama. Narod u opće vjeruje, da u starim knjigama stoji zapisano, gdje je blago zakopano i opće je mnijenje, da ove starokovne knjige imaju Grci.

H. K. Blago (thesaurus u rimskom smislu) zakopano, koje se može bez grijeha prisvojiti, drže, da je to koje od starina zakopano i znade se, da mu gospodara na svijetu nema.

ŠAB. O zakopanom blagu ovo se misli: njega je stekao kakav čovjek ali nepravedno, pa mu se nije dalo trošiti, t. j. kadgod je od njega što potrošio, odmah mu je ko u kući umro. To mu se dosadi, te najposlije zakopa ga i namjeni mu čuvara *tilisuma*, kakvo strašilo. Ono se iskopati ne može dok bog neda, te kogod usni, gdje je i kako će ga iskopati. Kad ga stane ko kopati, tilisum ga brani, pretvarajući se u svakojaka strašila i avetinje. Ako kopač sva strašila izdrži i blago odkopa, i ako ponešto obeća dati sirotinji, manastirima i crkvama, on će blago i odnijeti. Ako nikom ništa neobeća, blago će mu se prometnuti u ugljevlje.

GURG. Prije nego što će ko iskopati kakvo blago, javi mu se na snu nešto, što ga tjera, da kopa blago na tom i na tom mjestu; ali mu se u isto doba kaže, da učini spomen kakov, n. p. da priloži crkvi štogod i t. d. Tako se u jednom selu ovoga okružja priča za jednoga čovjeka, da mu je djed još u tursko vrijeme iskopao grdno blago, ali poslije nije htio ništa priložiti crkvi niti pokloniti sirotinji, te mu, vele, zato sva familija izumrla i samo mu ostao taj unuk. Ovaj, bojeći se kletve, podigne česmu u svom selu i učini još neke priloge i sad se tako počeo pokazivati da ima novaca. I puno ima još ovakih priča.

STA. PA. Taj, da ako ga nagju, njima spada.

ZEM. Misle ljudi, da ga ne može svaki naći i iskopati, nego samo

onaj, kome je sugjeno i da blago gori plavim plamenom po noći u oči tri kralja ili u oči bogojavljenja i blagovijesti.

STROŠ. Pošto nema zakopana blaga, nema o njemu ni pojma.[1]

LJES. Uvjereni su, da se blago ne da svakomu iskopati osobito dok ne sazna lozingu, koju tek što izreče, blago i samo izlazi na površje zemlje. A kad se kopa blago, kažu, da se ne smije ni riječi progovoriti, kad se počne micati, to treba kakvu odjeću nanj baciti, pak će odmah izaći. Osim toga pripovijedaju, da gdje je blago, tu se vidi u veliki četvrtak plam n, pa zato u taj dan najviše i traže blago. K tomu da zakopano blago čuva talasum, koji često uzme oblik žene, pastijera i t. d.

184. Može li svak i na tugjoj zemlji tražiti blago?

NOV. To nije poznato odgovoriocu; ali liburnijske okolice spadaju k općini i tamo je dopušteno kopati, koliko komu drago.

LIK. Ne vide rado, da im ko što po zemlji traži i ne trpe, da im ko po njoj ruje, izim da su kakve vrtače ili gudure.

STUB. Što po noći ili u nevrijeme biva, u svetce i t. d. kad samo vračarice i vještice ruju, šatre i hodaju, ono je svakomu slobodno no nerado bi ga gledao svaki, da mu ko po danu na njivi, sjenokoši, ili vinogradu što traži. Morao bi biti pripravan na sve.

GRA. BRO. Može.

KO. BUK. Obično noćju i kriomice kopaju i traže blago.

MAK. Buduć da se zakopano blago traži obnoć i tajno, da niko nezna, tako može se i na tugjoj zemlji iskati. Mnijenje je, da onome, na čijoj zemlji nalaze blago, dadu treći dio, a pošto se to rijetko nahodi, tako i ne znaju za način dijeljenja.

BOS. Može kriomice noćju, javno ne smije nigda.

KON. Ne može, bez dozvole gospodara zemlje, po nijedan način niko na tugjoj zemlji tražiti blago. Obično ako sebi ko u glavu zabije, da je negdje blago, on se pogagja s gospodarom zemlje, da će mu dati polovinu, treći dio i t. d. da mu dopusti kopati. Tada pri kopanju bivaju oba. Dogodi se takogje, da kogod ide ob noć kriomice, te kopa na tugjoj zemlji blago, ali, ako ga uhvate, on i sam zna, da će proći malo bolje nego lupež. U Konavlima i u svem dubrovačkom zemljištu kao vještake u znanju, gdje se blago nalazi, drže Grke i veoma se često čuje, da je Grk došao iz Carigrada i donio sa sobom *libro*, u kome je našao znakove, da na tome i tome mjestu ima zakopano blago.

---

[1] Baš nikakva? Teško je uvjeriti se.

H. C. B. U slučaju, ako se kome snije, gdje je blago zakopano, ide da kopa rano prije sunca makar i na tugjoj zemlji. Da bi ko slučajno našao blago u svojoj zemlji ili kući, to i biva njegovo, no da bi našao na tugjoj zemlji, trebalo bi, da dade vlastniku bar treći dio. Da bi koga familija od jednom obogaćela, te bi joj se vidjelo, da pr'o običnoga gradi kuće, kupuje zemlje, trguje u veliko, troši mnogo u kući, i na se meće srebro i zlato, nema toga, koji bi mogao narod uvjeriti, nego svak jednoglasice govori: našao je negdje blago.

H. K. Ne može bez pitanja gospodara te zemlje, samo u pustolovini i ugari, gdje se zemlja drži svačija, tu može svak i bez pitanja tražiti i kopati.

ŠAB. Ne može nego noćju kradom.

GURG. Obično se noćju kopa blago, a gospodar zemlje za to i ne zna.

STA. PA. Nesmije.

STROŠ. Niko nezna, da li bi ga gdje bilo, za to i ne traže.

ZEM. Ne može bez dozvoljenja onoga, čija je zemlja.

DOBR. Može sa dozvoljenjem gazde i vlasti.

LJES. Javno ne može bez privolje gospodara zemlje, ali se to i onako obično radi obnoć posve kriomice.

185. Ko je blago našao, biva li sasvim njegovo, ili ga dijeli s kim?

LIK. Ko blago nagje, sa svim je njegovo i ne dijeli ga s nikim. Narod bi rekao: „Lud je, ako kome zanj i kazuje, da mu ga ko prije otme, ili ga zanj zli ljudi napadaju; kad mu je bog dao, neka muči i mirno uživa i ne ponosi se.“

STUB. Gospodar zemlje traži od onoga dio, koji je u njegovoj zemlji blago iskopao.

ŽUM. Ko nagje kakvo blago, zadrži ga za sebe sama, te ga zatajuje.

GRA. BRO. Ovdje ne pamti niko, da je ko našao blaga u zemlji; nu ako bi ko i našao a ne zatajio, dobije trećinu, dočim dvije trećine idu u državnu riznicu.

KO. BUK. Ko što nagje, tomu i bude, ali ako ide skupa više osoba, te što god nagju, dijele megju se podjednako.

CET. Kad ko blago nagje, biva sasvim njegovo, no rijetko se nagje, da će ga ko sam bez kakvoga žida kopati.

MAK. Mniju, da se blago dijeli megju one, koji su ga iskopali,

samo što se treći dio daje onome, na čijoj je zemlji našasto; onome, kome se snivalo, daju se dva dijela.

BOS. Ako sakrije, njegovo je, ili ga dijeli s družinom, a kada bi se čulo do suda u prvašnja vremena oteli bi mu sve i mučili ga, dok nebi izkazao i predao.

LAST. Ko nagje blago, bude njegovo, i ne dijeli s nikim, nego samo kad je u društvu.

KON. Ako je blago našao na svojoj zemlji, to ono pripada sasvim njemu. Ako zadrugar ili domaćin to nagje na zemlji zadružnoj, valja da kući dade sve, premda za sebe bez zazora može ostaviti dobar dio, ali ako ništa neda, pa mu se obazna, drže ga kao domaćega lupeža. Ako pako nagje kogod blago u tugjoj zemlji, narod drži, da polovica ide onoga, čija je zemlja, a polovica toga, ko je blago našao. U svim tim slučajevima pisani zakoni inače odregjuju.

H. K. Ako ga je u svojoj zemlji našao, njegovo je sasvim, ako na tugjoj, drži se, da je pravo, dijeliti s gospodarem zemlje. Gdje je god kakva gomila, nasip, nadpis okolo groblja, o tim mjestima vazda narod kazuje, da ima biti zakopano blago, te ga tamo mnogi i traže. Ali se priča, da se blago neda tako lako naći, pa i kad ga nagju, neda se lako uzeti. Mnogo se o tome kazuje ; n. pr. kažu, da se jednome čovjeku snilo, da je na tome i tome mjestu zakopano blago, ali da se ne može iskopati i uzeti, ako se na tom mjestu nezakolje 40 brata. On se domisli, uze 40 jaja sve jedne kokoši, metne pod kočku, te se izleže 40 pilića. On tada te piliće odnese na ono mjesto, te zakolje i tako blago nagje i uze. I kad se snije komu, da je negdje blago, on to nesmije nikome kazati, jer ako kaže, blago se pretvori u ugljevlje. Govori se jošte, da, ko nagje blago, pa ga srećno uzme, niti može dugo živjeti ni srećan biti. Osim toga misle, da, gdje je godj blago, aždaja ga čuva i tu sve premišljaju i ižmišljaju načine, kako će da aždaju uklone. Načini su ti raznovrstni. Tako nedavno dogje nekakav Bošnjak, da traži rogatu glavu čovječu i davao je za nju mnogo novaca, misleći, da je našao mjesto, gdje je blago, pa je trebalo da donese na to mjesto rogatu glavu, ako će da mu aždaja dopusti blago uzeti. Kazuju, da te poteškoće bivaju radi toga, što taj, koji blago zakopa, zakune zemlju bogom po tri puta, da ne da blaga iskopati, dok ne isteče toliko stotina godina i bez kakve velike žrtve sa strane toga, koji blago traži.

GURG. Dijeli sa onim, s kime je u društvu kopao. Inače se nalazak krije, da niko i ne zna.

STA. PA. Ako se dokaže, da ga je zaista našao, onda mora $^2/_3$ carevini dati.

STROŠ. Nema primjera.

ZEM. Ko je blago našao i ošuti te neproćuje se, bude sasvim njegovo; ali ako se proćuje, preda se blago vlasti, pak ova nagradi poslije našaoca.

LJES. Ako ga nagje sam, i uzima ga sam; ako li sa drugarima, onda ga razdjeljuju podjednako megju se. Ali daju u crkvu i onomu, na čiju je sreću namijenjeno blago.

186. Ko nagje izgubljenu stvar, komu je predaje?

NOV. Kad ko nagje kakvu izgubljenu stvar od veće cijene, preda ju mjestnome župniku, a ovaj to u crkvi objavi; ako je pako stvar manje vrijednosti: brojanice, rubac, uže, oprta, plašćanica i t. d. objesi ju na mjesto u općini za to naregjeno (pred crkvom je u koprivić zabijen čavao), a onaj ju, komu pripada, uzme.

LIK. Našasta stvar predaje se onomu, čija je, a kad se to nezna, popu ili vlasti kompaniškoj.

STUB. Ako je mala stvar drži se, da „ko što nagje, njegovo je," ako li je veća: životinja, orugje, zadrži ju kod sebe, dok se ne javi, čija je, a objavljuje se u crkvi i općini.

ŽUM. Ko nagje tugju stvar, pa ju ne zataji, daje ju općina popu, da oglasi u crkvi.

GRA. BRO. Ako koja poštena duša nagje, preda ju, ako misli, da je iz bliznje okolice, mjestnomu župniku: ako li misli, da je iz daljne okolice, svjetovnomu poglavarstvu, a osobito, ako je marvinče kakovo uvjek ovomu. No obično nagjenu stvar našaoc zadrži za sebe, nejavljajuć nikomu.

KO. BUK. Ko nagje izgubljenu stvar, nikomu je ne daje, nego samo kaže, da je našao, te, ako se nagje gospodar, tada ju vrati.

CET. Kad ko nagje izgubljenu stvar, pa ako je pošten čovjek, preda ju paroku u selu, da iduće nedjelje napovjedi za istu, i da dogje k njemu, ako želi imati je; ako li je nepošten, on je sakrije i za se uzdrži.

MAK. Obično se nagjene stvari donose praznikom k crkvi, i čauš po narodu viče, ko je izgubio, da se prijavi; ako je pako ko što izgubio, a nije se našlo, kazuje župniku, koji praznikom poslije

evangjelja s oltara objavi narodu, da se to i to izgubilo, ko je našo da donese k njemu.

BOS. Duševni ljudi objave po susjedstvu, ili donesu svešteniku, pak ako se nagje gospodar, povrate; ako se ne nagje, obično dadu neki dio, da se molitve izgovore za njega, ako je kršteni, i jedan dio siromasima. A ko nema grizodušja, potroši kao svoje, ali nije mu lijepo ni blagoslovljeno.

LAST. Kad ko nagje koju stvar, predaje ju gospodaru, čija je, ako upozna, da je njegova; ako ne, tada je preda paroku od sela, pa on reče s oltara, da se ta i ta stvar nahodi u njega i ko ju je izgubio, da je dogje uzeti. Ako je stvar male vrijednosti, ne davaju paroku, nego ju stave na krstionicu u crkvi kod vrata, da uzme oni, koji ju je izgubio. Kad pako izgubljenu stvar nagje nepoštenjak, razumje se, sakrije ju i uzdrži za sebe.

KON. Ako se zna za gospodara izgubljene stvari, predaje mu se, a ovaj mu dade *nalježbu* t. j. naknadu za to, što je našao i donio; ako se ne zna, tad je našaoc dužan dati paroku. Parok tada u prvi praznik poslije evangjelja na velikoj misi kaže: „našla se ta i ta stvar: prsten, brojanica, tobolac itd. ko je izgubio, neka dogje k meni i donese obilježe, pa će mu se vratiti“. Onaj, koji veli, da je izgubljena stvar njegova, mora reći, kakva je ta stvar, n. p. tobolac je svilen, pleten, zelen, na dnu ima kiticu, u njemu je toliko talijera, toliko cvancika itd. Buduć da teško ko drugi osim samoga vlašnika može znati tako točno znakove izgubljene stvari, to, ako se obiležje podudara s tim znacima, odmah mu se vraća. Ovaj tada predade štogod naljежbe paroku da preda našaocu. Isto tako kad ko što izgubi, parok oglašuje, da je izgubljena ta i ta stvar, te ako je ko našao, neka je donese i primi nalježbu. U gradu (Dubrovniku) za vremena republike, a i sada, ima čovjek, obično slijepac, koga vode po ulicam, te on *liči* n. p. „našla se ta i ta stvar, ko je izgubio, neka donese obilježje i nalježbu, pa će mu je vratiti. Isto tako mutatis mutandis i kad je ko izgubio kakvu stvar, dade je *ličiti*. Sada plaća onaj, koga se tiče, za ličenje, a za vrijeme republike *ličar* je plaćan bio iz javne blagajnice. Kad Francuzi a poslije Avstrijci dogjoše u Dubrovnik, oni se čugjahu tomu običaju; t. j. ne čugjahu se ličenju, da je neko nesto izgubio, ali tomu, da se isto tako često ličilo, da je neko nešto našao.

H. O. B. Mučno bi se našao ko, već da je svecu priličan, da povrati stvar nagjenu na putu, a nezna se poslije čija je; ali ako zna, čija je, i ako mu je mio oni, te je izgubio, mnogi vrati, a

može biti za to, da nebi on stvar poznao kod onoga, te našao. Teško je vjerovati da bi iko ikome novce nagjene povratio, pa da i zna čiji su.

H. K. Ako pošten čovjek nagje izgubljenu stvar, to on kazuje po selu, da je našao taku i taku stvar, ali je ne pokazuje i ne opisuje, nego traži, da mu se *biljega* stvàri kaže, te je da, ako nagje izgubioca. Ako ga ne nagje, tada je dade svešteniku toga sela, da je oglasi s oltara.

ŠAB. Kad se tugja stvar nagje, n. p. gunj, alatljika, puška itd. ona se objesi ukraj puta na tom istom mjestu o grani tako da ju izgubioc lako može naći. Običaj je ovaj prije bio, ali je već izumro.

LJUB. Služi se njome kao svojom i predaje je onome, ko ju traži, i to kad se uvjeri, da je baš njegova.

STA PA. Izgubljenu stvar preda onome, koji ju je izgubio, ako ga ssznade, ili se dade poglavarstvu, koje nalazak te stvari objavi. N. p. ako je konja izgubio, tako ga preda poglavarstvu i ono oglasi i dade tu stvar jednome poštenome čovjeku, da je drži, dok vrijeme ne dogje, da se onome, koji je istu izgubio, dade, ili ako se niko ne prijavi, da se kao bitanga proda i novci za bolnicu potroše.

STROŠ. Ko što nagje, rijetko kome javlja i predaje.

ZEM. Mjestnoj vlasti, ako je pošten čovjek, ako li je nepošten, a on stvar nagjenu prisvoji i ne javlja nikomu ništa, pak poslije toga bude često i tužbe i pre.

DOBR. Vlasti.

LJEŠ. Predaje ju u crkvu, ili javi svešteniku, da je našao takvu i takvu stvar; ovaj u crkvi u svetac navijesti pred narodom, da je nagjena ta i ta stvar, čija je, neka se javi i uzme pred svjedocima, ali da prije kaže biljege, po kojima se uznati može, da je stvar doista njegova.

187. Ako ih je više u isto doba našlo jednu stvar, dijele li je, ili dijele li nalježbu i po kome pravilu i mjerilu?

LIK. Ako više odraslijeh ljudi nagju jednu stvar u isto doba, za nju se obično lako pogode: dijele, što nagju, na jednake dijelove. Kad pako svi, koji su jednu stvar našli u isto doba, nisu odrasli, onda gledaju obično mudriji i stariji, da mlagje čimgod zamame i oči im zamažu, tvrdeć, da su oni dotičnu stvar prije vigjeli, da

ista njima više treba, da je njihova i bila i da su ju samo potražiti išli, ili da znadu, čija je, i da će je tome predati. Djeca dobiju mali dio, od prilike trećinu ili četvrtinu, ili u najviše slučajeva ništa, žene pako nešto manje od polovice.

STUB. Ko je prije opazio i digao, onoga je stvar. Toga se već djeca u igrama drže i po tom načelu traže pravo u svojih roditelja.

ŽUM. Ako ih više nagje stvar, onda ju obično tako razdijele, da svakomu jednak dio pripadne.

GRA. BRO. Ako ih je više u hrpi, kad je jedna stvar nagjena, to ona pripada onome, koji ju je prvi spazio, a to on na znanje dade time, što, ugledavši istu, reče: „Eno to i to!"

KO. BUK. Ako ih je više, da u isto doba vide kakovu stvar, obično ona biva onoga, ko ju prvi u ruke uzme, ako je mala i male važnosti, ako li je velike, podijele ju na jednake dijelove.

CET. Kada njih više jednu istu stvar nagju, onda ju ravno izmegju sebe dijele.

MAK. Ako ih je više našlo jednu stvar, a ne nagje se njen gospodar, onaj, koji je sa zemlje digao, ima pravo na nju, nešto daje drugovima, a jedan dio crkvi. U malim stvarima obično pripada svakolika onome, koji je prvi digne sa zemlje.

BOS. Dijele podjednako.

LAST. Dijele ju ravno megju se.

KON. Ako su dvojica ujedno ugledali stvar, dijele po pola, ili stvar, ako joj se gospodar poslije ličenja nije našao, ili nalježbu; ako su troje u troje itd. Ali za znak, da su nešto ujedno ugledali, treba da svi, koji ugledaju, ujedno uskliknu, da su ugledali i da će po pola dijeliti. Megju djecom je tako: ako ih ide nekoliko zajedno, te jedan ugleda stvar najprvi, bojeći se, da će je i oni drugi ugledati, zaviče: „ne impic po pola!" i mogu je odmah za njim svi drugi ugledati i vikati *„impic po pola!"* — stvar ili nalježba ostaje samomu njemu. Ali ako zaviču dvoje ili troje u jedan mah *„impic pó pola!"* tada dijele na ravne djelove,

H. C. B. Naravno, svak ko što izgubi, on i traži i shodni dar *(naljež)* obećaje javno.

Kad ko što izgubi, najprije svoja njedra prebere.
Nagjeno je draže izgubljena (Gor. Vjen.)
Ako tražih, ne potvorih.

Kad ih više družine idu na pazar ili s pazara, te što nagju- obično dijele stvar, ako se može podijeliti, ali ako je kao n. p. ru-

bac, ćesa duvanska, torba, par opanaka i tako što, onoga je, što nagje, ali se prije obazna, da se stvar našla. Da bi ko našao novaca, ili stvar od neke vrijednosti, ili da seljani otmu hajducima tugji plijen i povrate onome, čije je, obično se dava svaka peta, t. 20%, a dosta puta oni, te nagju, uzmu s blagoslovom (ovgje bi se reklo sa halalom), kao u ime dara sa zahvalnošću.

H. K. Ako su dvojica išli zajedno, pa i sam jedan našao stvar, ipak je dijele po pola, ili nalježbu isto tako po pola, te joj se nagje gospodar.

ŠAB. Ako njih više nagju stvar, onoga je, koji je nju najprije i ugledao i oglasio.

STA PA. Dijele na jednake djelove.

SROŠ. Ako se stvar dijeliti dade, obično ju dijele, ili ju prodadu, te dobite novce megju se podijele.

ZEM. Dijele nalježbu ili nagjenu stvar podjednako.

LJES. Dijele na jednake dijelove. Ako se stvar ne može razdijeliti, onda se ocjenjuje ili se prodaje, te se tada novci dijele.

188. Ko nagje na svojoj zemlji tugju ovcu, goluba, roj pčela itd. što tim radi?

NOV. Ako ko na svojoj njivi ili sjenokoši nagje tugju ovcu, kravu, vola itd. tad ju dovede kući i zatvori u svoju štalu, te je ne pusti, dok mu se šteta ne nadoknadi. Ako li pako komu čija perad u vrtovima mnogo kvara čini, tad se javi gospodaru, da ju zatvara, inače da će ju strijeljati što i učini, kad ko neće da posluša. To isto biva i psima, kada se komu po vinogradima smucaju. Nagje li pako na svojoj zemlji roj pčela, tad se javi gospodaru, kad se za njega odista zna, da ga kupi; ako pak ne može doznati, komu roj spada, tada ga sam skupi i prisvoji.

LIK. Ko nagje na svojoj zemlji tugju ovcu, goveče, paripče, ltd. odrene ga, sarene sa svojom marvom, raspita zanj i preda onome, čije je živinče, ili pako odbije ga sa svoje zemlje daleko, osobito, ako mu kvar čini, i zanj ne mari, makar ga vuk izjio. Goluba sa svoje zemlje poplaši, a ako je divlji, nanj puca i kako ga dobije, nosi ga kući i sudi mu. Pčele, ako se dadu i ako košnicu ima, sahrane ih unj ili kako drugač pokupi ih i nosi kući. Kad se zna, čije su, preda ih tome, što je obično lako znati, buduć da se kod rojenja pčela dobro pazi, kamo okrenu. Kad nagjene pčele nisu ničije, onda spadaju onome, ko ih je našao.

ŠTUB. Ako je to stoka iii manja životinja, ne dira i ne prisva

java, ako mu štete ne pravi; na livadama je obično do Gjurgjeva dana slobodno svim svuda pasti, isto tako po šumam, gdje se kolje za vinograde siječe. Ali ako je na kvaru nagje, onda ih zaplijeni, a letuće kao goluba i ubije. Pčele može uzeti, čije su, jer je to narodu prenježna i nekoliko sveta životinja, te misli, da, ako bi se je silom dočepao ili nepravedno usvojio, *pčelac* će mu izumrijeti. Misli takogjer, da se goja pčela nekakva tajna drži, pak da nije dobro, povregjivati pravo na njima, jer bi se to osvetilo kugom, bolešću ili drugom nesrećom.

GRA. BRO. Ako ko na svojoj zemlji roj pčela nagje, za koje se nezna, čije su, prisvoji ih; ovcu pako, goluba, kozu, krme, nagjeno na svojem zemljištu, povrati vlastniku, dapače se vlastnik zemlje i ne brine ništa za takovu marhu, nego ju ostavi u miru, samo ako mu štete ne čini, pa nek ju domaćin traži: ako li je na istom zemljištu kakov usjev, da bi taka životinja štetu činiti mogla, tada ga vlastnik zemljišta ili samo istjera ili pako otjera doma u arešt, te zahtijeva od vlasnika životinje, ako je šteta znatnija, potricu, ako li je neznatnija, samo *reštarinu*.

KO. BUK. Isto postupaju, našavši stvar na svojoj ili na tugjoj zemlji; pčele nikada ne povraćaju, ako im se i nagje gospodar, govoreći, kada su se udaljile, da su namislile ostaviti prag gospodara, te ili drugoga tražiti, ili slobodne postati: da pčele nisu ničija svojina kao marva, nego skitajuće se stvorenje na korist svakoga, ko ih može prisvojiti.

MAK. Obično se to svršava po zakonima avstrijskim, t. j. žene je iz baštine, ili uhvati, pa odvede doma i drži je, dok mu onaj, čija je, ne plati štetu, koju je u baštini počinila; zato ima svako selo nekoliko procjenitelja, koji procjenjuju štetu, koju treba da bez otezanja plati gospodar životinje. Ako pak nagje roj pčela, obično ih uzima onaj, na čijoj su zemlji.

BOS. Povraća stoku, a pčele osvaja, osim ako bi se parnica do suda dotjerala, tada podijele nekako, ili drže, pak od priroda dijele.

LAST. Ako živo štetu čini, ima pravo tražiti od gospodara, da mu plati štetu.

KON. Ovcu istjera, isto tako i goluba, a roj pčela, koji pase, treba pustiti, da mirno pase i da se vrati u ulište, odkuda je i izašao, jer se pčele u narodu drže kao nešto sveto, pače o njima se ne govori *„crkle su,“* ili *„krepale su,“* nego *„umrle su.“* Isto se to drži i *„svilenoj bubi,“* i kaže se *„umrla je buba.“* Konavljani to

objasnjuju time, što pčele daju vosak, a bube svilu; oboje glavni predmeti, koji se u crkvi pri službi upotrebljuju.

H. C. B. Veoma će rijetko ko sa svoje zemlje povesti kući takovu životinju, jer bi se to zvalo kao ukradeno. Ako bi pak tugji ajvan učinio štete, u zemlji čijoj, uhvatio bi ajvan, da zna, čiji je, i koliko dva poštena čovjeka ucijene štetu, mora platiti gospodar živoga.

H. K. Ni ovcu, ni goluba ne prisvajaju, a roj pčela, ako im se ne zna gospodar, može *ušikati* u svoje ulište taj, na čiju zemlju dogju. Ali ako im se gospodar nagje, valja da mu ih vrati.

STA. PA. Ako nagje ko na svojoj njivi ovcu, mora to isto raditi kao i s konjem; ako nagje roj pčela, onda za se zadržava, jer drži, da se pčele ne poznadu.

STROŠ. Ako ovcu ili druge marve nagje, neće sebi uzeti, ali goluba, roj pčela itd. żadrži sebi, jer misli, da ničije nije bilo i da pravo ima.

ZEM. Javi vlasti, goluba zadrži, roj pčela takogjer, ako se ne nagje, da je roj susjedov.

DOBR. Kad što nagje, javi vlasti.

LJES. Tugju ovcu predaje tomu, čija je; a goluba uzimlje, ko ga je našao; isto tako i roj pčela, ako nema gospodara.

189. Kad ko na tugju zemlju bez zle namjere nešto sagradi, posije ili usadi, ili iz tugje robe učini kakvu novu stvar, koma pripada zgrada, usjev, sad ili preči njena stvar ?

NOV. To se nije nigda dogodilo, na koliko je izvjestiocu poznato, a nemože se lako ni dogoditi jer čovjek može s kojim mu drago Novljaninom poći po cijelome *konfinu*, i onaj će mu znati pokazati svaku njivu čija je koja. Osim toga paze i na zemlje i na njihove plodove tako zvani *stražci*, da nebi štogod poginulo.

LIK. U Lici ljudi nemaju mnogo zemlje, ono malo, što ko ima, dobro svaki pazi. Nemalo u svakom selu zna svaki seljanin, čiji je koji komad zemlje, dakle se teško dogoditi može da ko bez zle namjere na tugjoj zemlji bez znanja njezina gospodara što sagradi, posije ili usadi. Da se dogodi u vrijeme, kad vlastnika kod kuće nije, ili drugač kako bez njegova znanja, narod bi ovako sudio: Onaj, koji je zgradu na tugjoj zemlji sagradio, mora ju na svoju zemlju prenijeti, ili onaj komad tugje zemlje, na kome zgrada leži,

odkupiti. Žito, koje je na tugjoj zemlji posijao, mora se u napolicu dijeliti, osim sjemena i slame: sjeme spada onome, ko ga posijao, a slama onome, čija je zemlja. Sad na tugjoj zemlji posagjeni može onaj, koji ga je sadio, povaditi i sebi presaditi, ili pako onome prepustiti, čija je zemlja, koji mu toliko sada posaditi, pak toliko platiti ima, koliko reku pošteni ljudi, da je pravo. Prečinjena, preragjena ili prekrojena roba spada onome, čija je prije prečinjena bila i ima se dakle natrag vratiti ili s toliko novaca, koliko je vrijedna bila, odkupiti. Prečinitelju trebalo bi što nadoknaditi, kad je stvar preragjenjem znatno vrednija postala, drugač pako ne. Kada stvar preragjenjem manju vrijednost dobije, mora preradilac štetu pravome vlastniku namiriti.

STUB. Ako je bez dozvole to učinjeno, pa ma iz dobre namjere, može onaj prisvojiti, čija je zemlja, gdje je što posijano ili usagjeno ili ono, što se iz njegova napravila, zgradu bi po svoj prilici upalio.

GRA. BRO. Takova se šta u ovoj okolici još nikada dogodilo nije.

KO. BUK. Vladaju se po pisanim zakonima.

CET. Kad ko na tugjoj zemlji bez zle namjere nešto sagradi posije ili usadi, obično biva da se pogagjaju jedan s drugim, pa ili mu gospodar plati trud, ili se pogode za tu godinu, korist na pola

MAK. Kad ko na tugjoj zemlji u neznanju posije ili sagradi što, naplati mu se trud, a on to ne uživa.

BOS. Onomu, na čijoj je zemlji načinjeno ili čiju je stvar prečinio. —

S tugjeg hata ić po blata.

LAŠT. U tomu slučaju ima pogodba megju gospodarem i onim, koji je radio i tada mu gospodar plati *vjeruramena* (od taljanskoga miglioramento) ili bude pogodba, da se daje od proizvoda gospodaru zemlje: polovina, treći, četvrti dio itd.

KON. Opredjeljena nema ništa, jer se to rijetko dogagja, ali ako se dogodi, tad se gode, ko će komu nadoplatiti; ako se pogoditi ne mogu, „stave na ljudi,“ t. j. izaberu dobre ljude, koji će raspru riješiti.

H. O. B. Po narodnjem mišljenju prvi bi morao sve izgubiti, a ostati za *saibiju* (čija je zemlja ili stvar), no ljudi opet to razvide i nekako nasule (načine) parničare.

H. K. Ako se što sagradi bona fide na tugjoj zemlji, gospodar zemlje ne može to prisvojiti, nego ko je sagradio, može opet svoju gragju natrag uzeti. Ako što usije na tugjoj zemlji, bez zle na-

mjere, dijeli se plod obično na pola megju usjevačem i gospodarom zemlje.

STA. PA. Onda mora onomu, čija je njiva, sve prepustit, samo dobije sjeme, što je posijao; ako je što na njivi sagradio, mora to porušiti.

STROŠ. Ako gospodar zemlju odpustiti hoće, da mu ovaj isplati, to su zgrade i usjevi onoga, ko ih pravi, inače zgradu rušiti mora, a usjev pripada sijaču, kad gospodaru za njivu plati, ili ovaj sjeme plati sijaču, te mu usjev ostaje.

ZEM. Pripada onomu, ko je posao vršio, ali se mora s onim nagoditi, koji je po tom zakinut u svom pravu.

DOBR. Nema primjera.

LJES. Zgrade usjev i sad pripadaju vlastniku zemlje, ali ovaj treba da plati što je potrošeno na tu radnju, pa je tada sve njegovo; ili, ako neće, može zahtjevati, da se digne ili uništi sve, što je na njegovoj zemlji učinjeno bez njegove volje. Za prečinjenu stvar se onomu, čija je bila stara stvar, dade njena vrijednost. U ostalom za ovake stvari obično se pozovu dobri ljudi da procijene i riješe pre.

190. Kad kakva stvar, pa bila nečija ili ničija, k tugjoj stvari priraste (accessio), n. p. riječina naplije malo po malo jednome komadu zemlje na obali još jedan komadić (alluvio), ili ga jednome komadu otrgne (avulsio) a drugome priloži, biva li to sad svojina gospodara onoga komada, kome je prirastao?

NOV. To se nedogagja, niti može.

LIK. Kad kakva stvar, koja je čija, tugjoj stvari priraste, rekli bi, da spada po pravici onome, čija je i prije bila; ona stvar pako koja ničija nije, a tugjoj stvari priraste, spada onome, kamo je prirasla. Komadić zemlje, koga voda malo po malo jednome komadu naplavi, spada komadu, kome je prirastao. Komad zemlje pako, koga voda jednome komadu otrgne, a drugome priloži, spada gospodaru onoga komada, od koga je otrgnut.

GRA. BRO. Toga ovgje ne biva.

KO. BUK. U ovakim slučajevima kažu, da mora snositi što komu sreća oduzme, ili uživati što komu daruje.

CET. Kad kakva stvar, što nije bila ničija, priraste k tugjoj, kao

kakva rječina kad naplije i spoji se s ovom tugjom zemljom, ona ovoga postaje kao svojina; ali ne kod *irija.*

MAK. U ovoj okolici nema rijeka, ali potočina ima, te kad što prinese tugjemu imanju, kako to biva obično ništava stvar, tako i ostavljaju onome, k čijoj je zemlji priraslo. Ali ako se komu megja, gomila razvali na tugje imanje, on ima pravo, da gradi istu gomilu kamenjem prvim, koje je na tugjoj zemlji, i da digne svu zemlju, koja je sa njegove omegjine pala na tugju.

BOS. Komu je zemlja pristala, toga je i bivala, ali sada to sud riješava.

LAST. Kad riječina malo po malo naplije zemlju i ova se spoji s tugjom, onda postaje svojina vlastnika posljednje, ali u drugom slučaju ne biva tako.

KON. Svaki prirast pripada gospodaru glavne stvari (accessio), dakle ždrijebac pripada gospodaru kobile, junac gospodaru krave i t. d. Ako naplije (napliv) rijeka malo po malo zemlje na tugju zemlju i tako raširi objam moje zemlje, to je moje bez naknade, ako ja tijem nisam ništa preduzeo s namjerom, da tvojoj zemlji štetu učinim (ali ako učinim tako, da zemlja, koja se za tebe svakako gubi, napliva na moju, tada nijesam krív.) Kad bi se dogodio slučaj, da rijeka odkine s jedne obale nekoliko kvadratnih šežanja zemlje, pa ih prinese uz moju na drugoj obali bez moje radnje, odgovorioc misli, da bi trebalo, da onaj, kome je zemlja odtrgnuta, dogje odmah ili baram prije moga sijanja, da uzme svoj komad, inače bi ostao onomu, čijoj je zemlji pribačen bio taj komad, osobito, kad je već prirastao k novoj zemlji.

H. C. B. Što god bi rijeka, potok, poplavica u izljevu, teku i nanosu s čije zemlje tugje zanijela, pa pristavila nečijoj drugoj, to je svojina onoga gospodara, kome je pristao, za to, što ovi, kome je pristalo, nije to želio ni tražio, nego mu slučajno došlo, a mogao bi potle i izgubiti i ono, što je tugjega priraslo, pa i od svoje zemlje:

Teško onome, kome vojska, oganj i voda zanese.
Što voda nosi i donosi, od Boga je.

H. K. Prirastak svaki prirašćuje gospodaru glavne stvari. Što se tiče napliva zemlje pri rijeci, to naplivna zemlja ostaje onome, komu je naplivena, a u slučaju otrgnuća velikoga komada ostaje ipak onomu, od čije je zemlje otrgnut i ovaj može uzeti kao svoju stvar.

STA. PA. Ako stvar ničija nije, pripada onomu čijoj stvari priraste; ako je čija, a niko se ne protivi, i tada tako biva. [1]

ZEM. Što rijeka jednome komadu otrgne a drugome priloži, to biva svojina gospodara onoga komada, kome je pristao.

DOBR. Nema primjera.

LJES. Kad stvar, koja je prirasla tugjoj zemlji, nije ničija, razumije se, da pripada gospodaru te zemlje. Ali ako i priraštena stvar ima gospodara, to, ako je snoplje, sijeno, drvo, mlinski kamen i tomu slična, on može zahtijevati, da mu se povrati. I kad poveći komad zemlje rijeka otrgne i prinese k tugjoj zemlji, on se još i tada drži, da je svojina staroga gospodara i može je natrag uzeti, ali, ako je otrgnuti komad već pristao k novomu mjestu, te radi tijeka vode neobhodno potrebno biva, da taj komad ostane tu, gdje je pristao, to gospodar mjesta ima pravo odkupiti ga od staroga gospodara. O takvoj potrebi i o cijeni za prodaju sudi općina. Što se pako tiče zemlje, koja malo po malo napliva k tugjoj, te tim umnaža posljednju, to ona pripada bezuslovno novomu gospodaru.

191. Kad u velikoj rijeci izraste nov otok (insula in flumine nata) i kad presahne riječina (alveus derelictus) komu pripada taj novi prostor?

NOV. To se nedogagja.

LIK. Kad u velikoj rijeci izraste nov ostrov (ada), bez da je voda naokolo obale prevalila i čiju zemlju potopila, rekli bi, taj prostor spada općini, kao i onaj prostor, kad riječina presahne ili presuši. Kada pako riječina obale prevali, čiju zemlju prodre i prekrije, da se tim povodom na drugoj strani nova ada načini, sudili bi, taj ostrov treba da bude onoga, kome je voda zemlje preotela, kao naknada za otetu zemlju.

GRA. BRO. Toga ovdje nema.

MAK. Nema toga ovdje.

BOS. Bližnjemu posjedniku.

H. C. B. U sva tri predjela nema tako široke rijeke, da bi svojim tekom sastavila nov otok. U Hercegovini imaju dvije glavne rijeke, jedna Neretva, a druga Trebišnjica. Prva pokraj Mostara teče, a druga pokraj Trebinja, te izvire izpod brda blizu Bileće, a topi se u ponoru, koji se zove Utovo u Popovu, te izvire ispod

[1] A kad se ko protivi?

zemlje u Rijeci (Ombla) s onu stranu Gruža (Gravosa) u sjeverozapadu. U Crnojgori pak ima širinom kao da je malo more, te se zove *blato,* koja teče neprimjetno i zaliv joj u Bojani pokraj Skadra, a topi se u more. U Boki nema takovih rijeka, da preko sve godine teku, nego kad su zimi velike kiše, nastanu rijeke ili potoci. Potoci i ove rijeke teško da bi zemlju u svoja njedra tako zaustavile, te bi otuda rastao otok, nego sa strana može zanijeti s jedne zemlje, a k drugoj nanijeti. Što su u Blatu crnogorskom dva otoka *Lesendra* i *Vranjina,* ona nisu od nanosa zemlje nastala, jer je Vranjina na jednom kraju izvišena od prilike 200 hvata od površja voda, a Lesendra je kamenita, po kojima je ozidana današnja turska tvrgjava.

H. K. Ako je po sredini rijeke t. j. jednako daleko od jedne i druge obale, tada dijele novi otok po pola; ako po sredini nije, nego vas na jednoj polovini rijeke, tada pripada onomu, čija je zemlja bliže. Ali i u prvom slučaju dijele po razmjeru prostora zemlje na obali svakoga od njih. Isto se tako dijeli i mjesto, kad rijeka presuši, ili kad udari drugim pravcem, a stari ostavi.

ŠAB. Kad u rijeci nastane novo ostrvo, onoga je, čijoj je strani bližje. —

STA. PA. Da bi u velikoj rijeci izrasto nov otok, ili da bi voda odsahnula, onda pripada taj komad zemlje carevini.

STROŠ. U krajini takovi otoci pripadaju carstvu, i zato ih vlasti na korist javne blagajnice javno prodaju.

ZEM. I u prvom i drugom slučaju taj novi prostor pripada općini, u kome je ataru.

DOBR. Obćini, u koje se ataru nalazi.

LJES. Okolo Ljeskovca nema velikih rijeka, gdje ih ima, ovakav otok pripada onomu, čija je zemlja bliže.

192. Kad prodavac kupcu predaje kakvu pokretnu ili nepokretnu stvar, biva li tu kakvih simbola ili obreda?

NOV. Nema nikakovih, ili barem nije poznato odgovoriocu.

LIK. Pri prodaji kakve mu drago stvari, prodavac kupcu dotle neda ruke, dokle nedogje do svoje cijene. Kad je do nje došao, uhvate se za ruke i čvrsto o dlane mahnu, da se čak daleko čuje, želeći jedan drugome sreće: „Bože ti daj u blagu (ili stvari, koja je prodana) sreću!“ „I tebi u novcima!“ Osim udaranja o dlane teško da će biti pri predavanju kakove pokretne stvari ili nepokretne stvari drugijeh simbola i obreda, izim što se kod prodaje

stvari od veće vrijednosti, kao n. p. kod prodaje kuća, zemalja, volova itd. *likovo* pije. Za ovo se u najviše slučajeva svota odredi, koja se nanj potrošiti ima, ujedno se označi, gdje i kad se ono piti ima. Likovo je po vrijednosti kupljene ili prodane stvari različno; od vola ili konja 1 do 2 vrča vina, od nekoliko rala zemlje večera i 3 i 4 vrča vina. Kod više zemlje pije se likovo na dva, tri puta, svagda u krčmi. Kupljeno goveče, a lako da i paripče, udari se, kad se kući dovede, klupkom tri put po glavi ili podnese mu se lonac, da unj puhne koji se posvrne, i do sutradan u jutro kod ognjišta drži, da živinče ne pobjegne, ili mu se u tu svrhu dade soli s lopara. Da li tako ili kako drugač sa kupljenom sitnom marvom, n. p. vunjači, kozjači itd. čine, odgovorioc ne zna od ista, no misli, da ne čine. Što u oči božića i na božić u jutro kroz svijeće i grebene blago u štalu sagone i izgone, to spada na drugi list. [1]

STUB. Kod prodaje stoke: volova, konja, krava, prodavaoc mora dati uže u ruke kupcu, kao da mu svoje pravo predaje i sretni groš, t. j. novac, koji će kupac poslije dati siromaku, slijepcu ili u crkvu, da se mole Bogu za sreću mu; osim toga mora izrijekom željeti kupcu sreću, od prilike ovako: „Bog ti dao puno dobiti, ništa izgubiti; puno prihraniti; sveti taj i taj čuvao ti od kuge i bolesti druge; srećno vodi i dobro trži; nepotuži se nigda na moju ruku; ti si kupio iz dobre, sretne ruke više si prihranio, nego si meni dao; *nepošpotao* nigda mene, trgovca.“ Najposlije prodavaoc nekoliko puta pljune na ono, što je prodao, veleć: „Bog ti prekrižio i blagoslovio blago i tebe.“ To pljuvanje znači po svoj prilici to, da očima ili riječima nebi zavidljivci škodili prodanomu živinčetu.

ZUM. Kad prodavalac kupcu predaje kakovu stvar, onda piju skupa *likov*, kojom prilikom napija prodavalac kupcu sreću u stvari ili blagu, koje je od njega kupio; a kupac napija njemu sreću u novcu.

GRA. BRO. Pri tom ne biva nikakovih simbolnih obreda, samo plati prodavaoc nešto piti i to se zove *aldumaš*.

KO. BUK. Nikakovih.

OET. Nema nikakovih obreda.

MAK. Nema, nego samo onaj, koji prodaje, časti, i na čašćenju

[1] Ovgje je odgovorioc očevidno riječ *predaje* u pitanju pročitao *prodaje*. pa je po tome i odgovor sastavio.

pri zdravici govori: srećno ti bilo, da ti hiljadama godina trajalo, ne kajao se itd.

BOS. Nema.

KON. Pri prodaji nepokretnina ne biva nikakovih simbola. Što se pokretnina tiče, to kad se prodaju ovce iz stoke, kupljene ovce označe se crvenilom, ako ostaju još na neko vrijeme u prodavca — ali to više biva radi toga, da se obilježe kupljene ovce, da se ne bi smiješale s drugima, nego li radi kakova simbola prijelaza svojine.

H. C. B. Pri prodavanju i kupovanju nema nikakovih posebnih simboličkih obreda, kako u pokretnim tako i u nepokretnim dobrima, osim samo to, što oni, koji kupuje, izbroji novce pred nekoliko ljudi, te mu pare halali, a oni, te prodava halali mu stvar prodanu. Oni; te poteže pare, plati piće, te svi prisutstvujući piju i pri čaši napiju, da bude sretna prodaja i kupovina. U Boki se kaže:

Ko ima više novaca, plaća piće.
Ongje nije od posla glavara,
Koji nema za svoju družinu
U mehani da sve piće plati.

H. K. Nema ništa. I kad se zemlja prodaje, prodavaoc, dakako još prije pogodbe, vodi kupca na zemlju, da mu je pokaže, ali poslije, kad su se pogodili, i zemlja kupljena, ne idu više, niti mu je on simbolično predaje.

ŠAB. Kad je vol prodat, ili konj ili drugo koje živinče, koje se vodi za uže, onda će prodavaoc poslije svega ular ili porožje, u čemu svoje živinče predaje kupcu, puštiti na zemlju, a kupac će se sagnuti, uzeti kraj ulara ili porožja sa zemlje i živinče odvesti. Kad se zemlja predaje, onda prodavaoc uzme grudvu zemlje, gdje bili da bili, pa je preda kupcu rekavši: „da je alal“.

GURG. Kad se prodaja svrši, obično se pije o trošku kupčevu.

STA. PA. Ne biva nikakovih simboličkih obreda, osim da se udari ruka o ruku, želeći da bi kûp sretan bio.

STROŠ. Ako je stvar veće važnosti, kano kuća, zemljište, to mora kod javne vlasti prijaviti, koja kupcu stvar prepiše kano svojinu; kod prodaje stvari manje važnosti, zovu se susjedi za svjedočbu.

ZEM. Nema drugih simbola ili obreda, nego samo reče: „Bog dao srećno bilo!“ „U zdravlju poderao!“ (ako je odjeća).

DOBR. Prijavi se vlasti.

LJEŠ. Malu pokretnu stvar predaje prodavaoc kupcu u ruke; ako li jė poveća, dodirne ju kupac rukom. Ako se živo prodaje: konj, vô itd. često prodavac ubere malo trave, te njom protre živinu od glave do repa, pa tada daje kupcu tu travu. Ipak je najobičnije, da se uhvate oba za desnice, a ko se tu desi, mole ga da udari po tako zahvaćenim rukama čim ih razdijeli. Pri toj predaji kaze još prodavac kupcu: „да испи челишъ два ката отъ тѫзь стокъ." A kupac prodavcu, dajući novce: „Да видимъ хаиръ и берекетъ (dobro i obilnost) отъ пары-тѣ. Стари халалъ стокѫ-тѫ!" na to prodavac: „Халалъ да ie!" Kad prodaju nepokretnine kao zemlju, to idu na zemlju oba, te prodavac ubere malo trave i predaje kupcu; ako prodaje kuću, tada mu predaje ključeve. Svaki kupovinski posao prilične važnosti svršuje se gozbom.

193. Kad neko, baš i ne kupivši ili drugim pravnim načinom od ikoga pribavivši neku (pokretnu ili nepokretnu) stvar, neprekidno za nekoliko godina posjeduje (usucapio), drži li narod, da sad ta stvar sasvim tomu posjedniku pripada kako svojina?

LIK. Kad tu stvar za nekoliko godina drži, nebi rekli, da je njegova, već onoga, čija je i prije bila. Stvar bi morao natrag vratiti ili onoliko platiti, koliko je onda vrijedila, kad ju je držati ili uživati počeo. Kad se stvar odavno drži, da se početka toga držanja ni najstariji ljudi u selu sjetiti ne mogu, rekao bi narod: „Budući se pravo ne zna, kad je i na koji način stvar uživati počeo, nek ju i unapred uživa." Kad od stvari ko drugi porez plaća i na se je donijeti ne može i sam bi kazao: „Nek ide bez traga on i zemlja, nek ju samo meni s vrata odpiše, da carevini za nju ne plaćam!"

STUB. Ne, jer on drži, da si može tu stvar svaki čas natrag uzeti, čija je.

GRA. BRO. Drži.

KO. BUK. Da ko tugju stvar posjeduje od pamtivijeka, narod drži, da ona pripadati mora svome gospodaru.

CET. Kad ko tugju stvar za više godina posjeduje, narod ne drži, da ta stvar sasvim pripada tomu posjedniku kao svojina, nego da ima i onaj, čija je prije bila, neko pravo na nju.

BOS. Ne drži.

LAST. Ne drži, da pripada tomu sadanjemu posjedniku kao prava

svojina, nego govori, da je lupeština i da je dužan vratiti, makar on posjedovao onu stvar vjekove i vjekove.

H. K. Ako niko ne dokaže, da je to njegovo, to onaj, koji posjeduje stvar, osobito nepokretnu, drži ju kao svoju, ali ako se dokaže, da je tugja, to je onaj, čija je, može oduzeti. Ako li je na zemlji sagradio kakvu zgradu, ili iskrčio baštinu itd. tada mu sve to valja da plati onaj, koji posjediocu oduzimlje zemlju. Ipak ovaj posljednji može i razvaliti zgradu i vas materijao saboru uzeti. Značenih godina, poslije kojih prelazi posjediocu tugja stvar nezna narod, ali ipak u opće, ako je od davnina zemlja u posjedioćevim rukama, to se on može i na domovinu pozvati.

ŠAB. Narod veli: svojina se i poslije 100 godina povratiti može. Zastarjelosti nema u njega.

LJUB. Ne drži; misli, da pravo ne može zastarjeti.

STROŠ. Ako stvar nije na kupca prepisana niti isplaćena, može ju prvi gospodar pravnim putem natrag dobiti; ali, kad niko ne traži, ostaje drugomu.

ZEM. Ni u takvom slučaju nedrži narod, da sad ta stvar sasvim tomu posjedniku pripada kako svojina, nego pravi vlastnik stvari može ju uvjek natrag iskati ili naknadu za nju tražiti.

DOBR. Primjer nepoznat.

LJES. Ne drži i nikako nepriznaje prava davnosti:

Чуждото никога не умира.
Чуждото никога сѫ не губи.
Чуждото и на Великдень ся взѣма.
Чуждото свою не става.

Evo još i primjera za to. Megju selima Ljeskovcem i Orjehovicom ima nekoliko komada zemlje, koje već 70 ili 100 godina obragjuju Ljeskovčani kao svoje. Ne davno Orjehovčani dokazaše, da su ti komadi bili negda njihovi, te im ih ovi i pustiše.

194. Kad svojina dobivene stvari pripada familiji, a kada pojedincu?

LIK. Pojedinac, što nagje, njegovo je, što mu ko daruje isto tako. Od zasluge spada polovica njemu, a polovica familiji.

STUB. Što ko dobije, njegovo je i po tom je stečena stvar uvijek onoga, koji ju steče, ako nije obvezan, od svojega dobitka dati nešto zadruzi.

GRA. BRO. Svojina dobivene stvari pripada familiji onda, kada čovjek i žena imaju neobskrbljenu djecu, ali čim koje obskrbljeno

bude, odmah gubi i pravo na svojinu očinu, pa dobilo ono od koga kakov dio ili ne, a pojedincu onda, da je koji član zadruge sam.

KO. BUK. Najviše zavisi od volje prisvojavatelja. [1]

CET. Svojina dobivene stvari pripada familiji onda, kad toga, što je tu stvar dobio, cijela familija šalje, da dobije, a da će oni bez njega kućne poslove opravljati; a pojedincu prispada, kad ovaj dobije tu stvar bez ikakva uštrba familije i zadruge.

LAST. Svojina dobivene stvari pripada familiji onda, kada je oni, što je dobio stvar, bio poslan od cijele familije, koja je za njega kućne poslove radila, pojedincu pripada, kad steče bez ikakva uštrba familije.

KON. Što se rodi na zadružnoj zemlji: priplod zadružne stoke, plod zadružne radnje pripada svoj obitelji, dočim plod radnje pojedinaca, pošto dade dio toga obitelji, plod stvari osobine zadrugara, stvari kupljene za njegove novce, pripadaju samomu zadrugaru.

H. K. Sve, što je priplod dobara zadruge i sve, što ona kupi, to pripada cijeloj zadruzi. Pače i zadrugar, što kupi na svoje novce (n. p. otigje u svijet i steče novaca, pa se vrati doma i nakupi zemlje) to se i opet broji, osobito nepokretne stvari, kao da pripada svoj zadruzi i pri dijeljenju svima su dijelovi jednaki, premda se onome, koji je stekao, dade nešto malo više od ostalijeh, ali i to stoji u njihovoj volji. Ipak, ako se on pri dijeljenju odreče od drugoga imetka zadruge, tada može ostaviti za sebe to, što je kupio; no, ako dio traži od starine, tad drže, da je pravo, da i on svoju stečevinu da u masu. Samo ženska, kako je već kazano, može kupiti kravu ili kakvo drugo živinče, i to ostaje njezino.

STA. PA. Svojina dobivene stvari pripada onda familiji, kad su svi zadrugari pripomogli dobiti ju, u drugom slučaju spada pojedincu.

STROŠ. Što je općim troškom nabavljeno, svojina je sve zadruge, inače pripada pojedincu, ko ju je pribavio i za nju se brine.

ZEM. Svojina dobivene stvari pripada familiji, kad ju ko radom steče, dočim familija mjesto njega obavlja domaće poslove; a kad to nije, onda pripada pojedincu, isto tako, ako što nasljeduje od koga srodnika, ili dobije na poklon.

DOBR. Ako je familija stekla, pripada njoj, ako pojedinac, njemu.

LJES. Kad se stvar izradi ili steče trudom svih članova familije ili općim kućnim sredstvima, onda ona pripada cijeloj familiji. A kad se kakva stvar čini ili izragjuje jednim članom ili na njegovo ime, to ona njemu pripada; n. p. kupi se za Ivana konj, haljine,

[1] Trebalo je točnije opredijeliti.

bačva itd. sije se žito, nalijeva se vino itd, sve ovo pripada Ivanu; jer se je u njegovo ime radilo. On je najviše radio, najviše nastojao, trošio svoje novce, pa je za to i njegovo.

195. Koja su pravila zajedničke svojine?

LIK. Sa zajedničkom svojinom sporazumno se upravlja i raspolaže i ima se pravo na jednako ili po okolnostima na sarazmjerno uživanje.

STUB. Pojedinac ne smje bez znanja i volje svih razpolagati njome, a što pojedinac priskrbi to je zajednička svojina.

GRA. BRO. Svi se moraju za svekoliko jednakom revnošću brinuti, dočim svi imaju jednaka prava na zajedničku svojinu.

KO. BUK. Prava su jednaka.

CET. Svaki član stara se za napredovanje sve svojine i ne rasiplje je na štetu drugih a na svoju korist, nego, ako misli, da će svojina da napreduje, on valja da se sa svim silama za nju preuzme raditi na korist svih zadrugara.

MAK. Uživanje plodova ili pravo služiti se samom stvarju i radnja oko nje treba da je surazmjerna dijelovima, koji ima pojedinac u svojini predmeta. U makarskom primorju ima običaj, da nekoliko srodstva grade megjusobno mlin jedan ili dva i po veličini *glavnice* služe se mlinom na duže ili kraće vrijeme. U Marinovića n. p. ima mlinica, u kojoj su udionici do 16 familija. Neke iz njih imaju pravo mljeti u mlinu 3 i 4 dana u negjelji, a drugi samo jedan dan, jer u tomu razmjerju uložiše i mlin. Ipak svaki može mljeti bar jedan dan, jer je to jedinica kojom se mjere prava, koristiti se mlinom. Ako koji nema toliko mliva, da bi napunio cijelo vrijeme, koje ima pravo mljeti, to on sjedi u mlinu, prima i meće tugje žito i prima ujam samo na svoju korist. Ako je žita došlo mnogo, te onaj, koji je na redu ne može sve samljeti u svoj dan, slijedeći, bez njegove dozvole, nemože uzeti da meće; jer svaki ima svoje mušterije, a ostaje do drugoga reda. Na popravak mlina daju svi, koliko na koga spada. Ako se sluči, da u koji dan nema vode sbog kakva mu drago uzroka, naknada se nikakva ne daje, niti se daje, kad zatreba popravka mlina. Dogagja se, da na jednom stablu murve (duda) imaju dijela po nekolike familije i podijele ga po granama, kad ne dostaje grana, koliko dijelova ima, tad se naznačuje jedna grana meni ovo ljetos, a tebi do godine,

itd. Mline s tjeskovima za masline grade na istim načelima i uvjetima, kao i brašni mlin, posve tugjimi familijama.

LAST. Svaki se suvlastuik stara za napredovanje cijele svojine, i ne rasiplje je na štetu drugih, a na svoju korist.

KON. Na zajedničku svojinu imaju svi jednaka prava i jednake dužnosti. Ako jedan hoće da proda svoj dio, ostali imaju pravo prijekupa.

H. K. I prava i dužnosti, koje su spojene s zajedničkom stvarju, pripadaju svijem po jednakoj mjeri, ako su djelovi jednaki, inače surazmjerno. Ali kad koji zajedničkih vlastnika hoće da proda svoj dio, ostali imaju pravo prijekupa pred tugjim čovjekom.

STROŠ. Svi kućani imaju jednako pravo [1].

ZEM. O tom narod ovako misli: sve što je zajednica zaradila stekla ili naslijedila, to je zajednička svojina cijele zadruge, a što pojedinac bez troška ili truda i uštrba zadruge stječe, njegovo je.

DOBR. Koristi i tereti svima podjednako.

196. Drveta, kojim je hrek uprav na granici dviju zemalja, jesu li zajednička svojina obojih susjeda, kako li?

NOV. Da zajednička: plod kupi svaki od njih s onog, što na čiju stranu visi, a kad se drvo posiječe, dijele se drva na pola.

LIK. Drveća, koja na granici dviju zemalja rastu, jesu skupna svojina obojih susjeda, kojima zemlja spada: Od dvije voćke na megji voće je redom jedne godine meni, druge tebi, ili se otrese, pa podijeli. Od dva hrasta na megji jedan tvoj, drugi moj.

STUB. Jesu, te ih ne smije ni jedan posjeći, iskopati ili pokvariti bez dozvole drugoga. Zato, ako je drvo, koje plod daje, svaki od njih bere voće druge godine, ili dijele plod svake godine.

ŽUM. Svojina je obiju, te se zove takvo drvlje *skupno*.

GRA. BRO. Takva su drveta svojina onoga, ko ih je zasadio, a to jedno koljeno ostavlja drugomu tako, da se, dok je isto drvo živo, zaboraviti ne može, komu spada.

KO. BUK. Obično su svojina obojih.

CET. Većinom su obojih strana, jer kažu, da pojednako škodi i toj i toj zemlji, pa da se i plod jednako dijeli.

MAK. Ako je drvo samo izraslo, biva zajedničko, ako je kim posagjeno, pa poslije se podijeli, a drvo ostalo na megji, pripada onome, komu ga odrede ili ostaje zajedničko. U prvom slučaju gle-

[1] Nemože biti jednako jer se megju kućane broje i ženske i ljudi različnih koljena.

daju, je li baš na sredini, ili je nagnuto na čiju stranu više, i prema tome podijele plod i samo drvo.

BOS. Jednoga.

LAST. Svojina su obojih susjeda.

KON. To se rijetko dogodi, ako li bude, to je svojina obojih susjeda.

H. C. B. Da bi se slučajno desilo kakvo drvo na megji, kad se zemlja dijeli, ostaje im zajedno, ali ako bi bilo čovječu ped na jednu ili drugu stranu, ostaje sa svim onomu, na čiju je stranu.

H. K. Jesu i dijele plod po pola, tako da jednome od njih, kad bi i smetalo, ne smije ga posjeći, bez da na to drugi pristane.

STA. PA. Biva zajednička svojina obojih susjeda.

STROŠ. Obično zajednička, ipak gdjekoji više uzme nego drugi.

ZEM. Zajednička su svojina obijuh susjeda, a kad voćka opruži granu na susjedovu granu, susjed bere voće sa onih grana, makar i nebilo drvo upravo na granici ili na megji. Al to biva s dogovorom susjeda.

DOBR. Biva onoga, ko je posadio.

LJES. Pripada obojim susjedima, no svaki ima pravo, da ga bez volje drugoga odreže, ako mu čini sjenku i kvari njegovu zemlju ili kuću ili kakovu zgradu.

Ako je drvo tako blizu njegove granice da klečeći na svojoj zemlji može doseći sjekirom do njega tad ga može i sasvim posjeći i ne treba za to da plati susjedu čije je bilo drvo nikakvu naknadu.

197. Kakvu razliku čini narod megju posjedovanjem (possessio) i svojinom (dominium)?

LIK. Odgovorioc misli, da narod pod posjedovanjem razumije gospodstvo nad kojom stvarju, bila ova pravo ili krivo, silom, krijući. ili kako drukčije stečena, dočim u svojinu kao da ubraja samo onaj imetak, što ga ko posve pravilnim načinom ima, koga je svojim trudom stekao ili pravovaljano naslijedio tako, da ga potpunim pravom može zvati „svojim“ i s njime neograničeno raspolagati.

STUB. Narod razlikuje stvari, koje on samo uživa, to će biti possessio, i one kojimi po volji raspolaže, i to će biti dominium. Stvari, koje samo uživa, ne štedi i ne pazi puno, ako nije odgovoran.

GRA. BRO. Razliku čini tu: da svojinom može raspolagati po volji, a posjedovanom stvarju ne može sam bez privolje vlastnika.

KO. BUK. Na svojinu ima čovjek neka tvrgja prava.

MAK. Svojinom može raspolagati, kako mu je drago, a posjedovanom stvarju nemože, nego se mora pridržavati strogo ugovora ili obveza, koje takovom imanju pripadaju. Svojina se računa kao imanje postojano, a posjedovanje privremeno, i obično narod misli, da se na takvo imanje ne valja oslanjati, a manje ga pazi.

BOS. Po svoj prilici nikakova.

KON. Stvar, koja komu neograničeno pripada, i on je ima u sadanje vrijeme u svojoj ruci, to se zove *vlastito* (svoje *vlastito*, njegovo *vlastito*), a ono, što je u mene u rukama, a nije moje, to zna narod veoma lijepo razlikovati, ali se odgovaraoc ne sjeća, kako to zovu.

H. C. B. Ovamo narod nikakove razlike ne čini megju posjedovanjem i svojinom, osim što bi se ponosio: „ovo mi je *babovina* (u Boci *očinstvo*), a ovo je moja *tečevina*. [1]

H. K. U svakdanjem životu ne govori se o tim razlikama, ali kad bi veoma dobro znao razlikovati pravu svojinu od posjedovanja.

STROŠ. Narod u tome ne čini razlike, nego misli: sve, što posjeduje, od onoga je gospodar i raspolaže s onim po polji kao sa svojinom.

ZEM. Čini tu razliku, što se sa svojinom može uvjek raspolagati po volji i oporučno ostaviti, komu se god hoće, a posjedovanje samo se može uživati, dok je ko u kući, u zadrugi, kojoj pripada stvar.

LJES. Svoju njivu zove: moja ili naša njiva, a tugju, koju on na temelju kakva pravna odnošaja uživa, nazivlje po imenu onoga, čija je. O svojoj se više stara, da ju što ljepše i bolje izradi, a o tugjoj manje.

198. Kakve su obične granice izmegju različnijeh gospodara, i kako se zovu različne vrste granica (n. p. megja, kamen itd.)?

NOV. Megju zemljama različnih gospodara granice su: plot, jarak i kamen a zovu sve: *meja*. Kamen, koji za megju služi, zove se *mejik*; s toga *umejak* (livada) ono, što je megju *mejicima*.

LIK. Obično granice megju zemljama različnijeh gospodara jesu: megja, *živica* ili živi plot, graba, jarak, kamen ili kakva prirodna granica, kao: potok, rijeka, vrlet. Megja se ostavi obično jednu nogu široka i ne preorava se i ne prekopa. Živica se zasadi i jest obično trnova. Graba je okolo zemlje ili samo do *progona* (puta) iskopana jama, 3—5 nogu duboka i oko 5 noga široka, i izbače-

[1] Posjed je drugo.

nom, izvagjenom zemljom toliko izvišena, da preko nje marva prelaziti ili preskakati ne može.

STUB. Kod oranica obično: cjelina, put, drvo ili kamen. U šumama drvo, koje ima po uzrastu svom osobit znak, ili mu se po dogovoru kakov zasiječe; na livadam takogje drvo, jer bi se na kamen kosa u travi pokvarila, a većinom grm rakitov. Zovu se: *meja, mejaši*, megja, granica.

ŽUM. Megju zemljama oranicama obično je megjom zemlja u spodobi brazde, koje ne smje nijedan preorati; a na livadam je megjom kamenje u zemlju zakopano. I jedno i drugo zove se: *mejaši megjaši.*

GRA. BRO. Kod oranica obično rastavljaju zemlje različnih gospodara „megje", gdje se oru istotečno; a gdje se jedna drugoj u porebar ore, tako da megja obstati ne može, dijeli kamen takve zemlje. U livadam je megja grmljem označena. Vinogradi, voćnjaci, šljivici su obično svak za sebe ogragjeni, a gdje nisu osebno plotom zagragjeni, ongje ih, kao i oranice, megja rastavlja. Ti se znaci i zovu: megja, kamen, plot, trn, grm, itd.

KO. BUK. Obična granica megju zemljama je po jedna brazda, koje niko ne smje preorati.

CET. Granice su izmegju zemalja različnih gospodara od kamenja ili od ledine, i zovu se: *mrgini*, a izmegju gajeva: *biljezke.*

MAK. Obično su kamenjem ozidane i tad se zovu *megja*, ili brazdom i povećim kamenjem na njoj razregjenim i to se zove *mejaš*; a seoske granice, koje dijele selo od sela na povećim liticama usijeku krst i to zovu *granica.*

BOS. Humka, potok, put, raskršće, vrelo, glavica, drvo: dub, kruška itd., a najviše, osobito u raznicama, kamen: *megjnik.*

LAST. One se zovu: u gori: *granica*; u polju: *zasjeća.*

KON. U polju *mrganj*, a po brdima obično *megja*. To se i zove obično *granica.*

H. C. B. Za dobra u strani: *megje*, u polju: *brazde* ili pogolemi kameni u zemlji ukopani, dalečinom jedan od drugoga okolo 40 sežanja; (sežanj se zove raztezaj čovječi; i danas se nalazi pri velikoj ćeliji u monastiru svete gospogje pod Lastvom u Grblju zabilježen u zidu pravi junački šežanj, te služi kao pravilni svemu grblju), branjevine pleterom od pruća ili plotom od drača, a tako i livade. Ova ista pravila ili znaci očigledno služe i kad se braća dijele, te opet oni izmegj sebe onake znake udaraju, da se tobož zna čije je što. Ovaki se znaci u sva tri predijela zovu *mrgin*, a

megju dva sela: *granica* u Crnoj gori; *kunfin* u Boki, a *udut* u Hercegovini. Kad ljudi oru, više će puta ostaviti po jednu brazdu neuzoranu uz tugji mrgin, nego li taknuti u tugju zemlju.

Mrgin je sveti biljeg.
Ako su brzi volovi, zemlja je podijeljena.

H. K. U polju se ostavi pojas ledine, da bi označavao granicu megju dvije zemlje i to se zove *mrginj,* ili se brazda podublje izore megju zemljama i ona se zove *razdio.* Kadkad, ali rijetko, biva i plot. U Crnoj gori, gdje je zemlje malo, neće ni da ledine ostavljaju, ni da izoru brazdu, nego pobiju male kamičke u pravoj liniji u daljini jedan od drugoga po jedan sežanj, i to, da se ne trati zemlja, koje je i tako malo. Te kamičke zovu Crnogorci *kiljan.* U brdima označava se granica kamenjima samo povišim nego što su u Crnoj gori *kiljani.* Često se označava drvetom kakvim ili glavicom.

ŠAB. Granice zemljama zovu se: *mrgjin, sklad, razor, apta.*

LJUB. To su: ili uzvišena zemlja, koja je postala viša dugovremenim oranjem, ili se udari veliko kamenje, koje se naziva *megjnik*, *megjnici*, a tako se zovu i drva, koja su na megji.

GURG. Granice su kamen, drvo ili šanac iskopan itd. i zovu se *megja.*

STA. PA. Obična granica zove se megja i naznačuje se brazdama,

STROŠ. Ako ima kakvo grmlje, to je megja, ili se posadi koja voćka, ili prokopa šanac.

ZEM. Granice su obično: stupci, humke, šanci, megje obrasle grmljem i drvećem, a po oranicama megje obrasle ledinom i zovu se megje, ograde, razgrade.

LJES. Znakom za granicu biva: brazda, kamenje, trnje, plot, kolje, zid, živika itd. granice zovu межда, синоръ. Pod znak granice kao pod kamenje, pod kolje meću obično pepela ili pijeska, da i kad bi se granični znak premjestio, da bi ostao trag staromu mjestu.

199. Drži li narod, da je sramota ili grehota ili zločin premjestiti granice zlom namjerom?

NOV. Zlom namjerom mejike premještati, isto je koliko i krasti. To se zgagja osobito u gori, gdje mejaše Zagorjani i Ledeničani.

LIK. Narod kaže, da je nepošteno i grehota, zlom namjerom megju preorati, livadu prekositi, kamen na granici izmaknuti, živicu počupati i dalje unutra na štetu susjedu presaditi ili premaknuti.

STUB. To je velika i sramota i grehota u narodu.

ŽUM. Narod drži, da je to veliki grijeh i sramota.

GRA. BRO. To drži narod i za grehotu i za zločin, pa tu kad kada do šaka dogje.

KO. BUK. Drži to za veliki grijeh.

CET. Narod drži za veliku grehotu i sramotu, prekopati *mrginj* i u njekakvoj pjesmi spominju, da onaj, koji mrginj prekopava igje u *pako*.

MAK. Drži, i za takoj premještaj gubi u narodu glas, a dobiva ime lupeža; jer se smatra za veliko nepoštenje.

BOS. Grehota velika; teška je zemlja, nosit je na oni svijet. Kad ko svijedoči na zemlju, valja da uprti bus na pleća, pak prenese preko njive; teško njemu, ako je krivodušno prenese!

KON. Ne samo grijeh, nego i sramotni zločin.

H. C. B. Narod drži, da je smrtni grijeh, pomaknuti hotimice mrginj u plodovitoj zemlji. Odgovorioc je u mnogo crkava, a osobito po Boki (po selima) vidio izobražene u ikonama, ili pri zidu crkovnome u priprati, osim drugih grijehova i onoga grešnika, koji pritiska tugju zemlju, evo kako: Grešnik se vidi u ogromnom plamenu, gjavo, krilati i rogati objesio mu ralo o vrat, pa nad ralom sjedi, t. j. *gjavo nalet ga bilo!* Narod, da bi slučajno spomenuo u kući, ili u društvu, gjavola vazda bi nastavio: *nalet ga bilo!* u Crnoj gori i Hercegovini, a u Boki: *da ga anatema*! pa pljune na lijevu stranu ramena, jer kažu, da on svakome stoji s lijeve, a angjeo s desne strane.

H. K. To se drži jedna od najviših grehota i sramota za onoga, koji *priore* tugju zemlje ili primakne granicu.

ŠAB. Onaj, koji bi sklad ili granicu zemalja, preorao, nema kuda od sramote na ovom svijetu.

LJUB. Drži da je grehota. Što više, mnogi ne smije da udara megjno kamenje, bojeći se, da mu ukućanima što ne bude.

GURG. Drži.

STA. PA. Narod drži, da je to i grehota i zločin.

STROŠ. Svakako zlo se naziva, ali se ipak kadšto dogadja.

ZEM. Drži da je sramota i grehota, pače zločin; ali ne misli tako, kad se premjesti granica na kakvoj pustoši, koja nije ničija, ili koja je državna paša.

DOBR. Drže.

LJES. Grehota je kaže narod i bog kazni onoga, koji premjesti

granice: može oslijepiti, izgubiti dijete, ili inače postradati sam ili mu stoka ili imetak.

200. Grane drveta, koje se više tugje zemlje prevjese, je li ih dužan susjed trpljeti, pod kojima uvjetima i ko s njih voće bere?

NOV. Takve grane mora susjed trpljeti, ali pod tom pogodbom, da mu se onaj kvar, koji mu privješene grane nanose, nadomjesti. Zato mu gospodar drveta, kad voće pobere, pošalje nešto kući ili na njivi ostavi.

LIK. Susjed nije dužan toga trpljeti, ako su se grane pognule i štetu mu čine. Ti su slučaji rijetki, a za malo se negleda, osim toga ljeti svak rado malo u hladu odpočine i nekoliko takovih grana iznad svoje zemlje rado trpi, osobito kada su voćke, pa se s voćem njihovim na svog susjeda ne zaboravi, i narod bi rekao: „kad mu ne smetaju, treba da ih trpi.“ Od voća s grana, koje su se na tugju zemlju nadvisile, spada, što kamo pane.

STUB. Što narav sama učini, obično se trpi, ili se bar ne smije bez znanja drugoga preinačiti.

ŽUM. Trpi se obično i bere ga onaj, komu pripada.

GRA. BRO. Dužan ih je susjed trpiti bezuvjetno, a plod sa istih bere vlastnik drveta.

BEZ. Glede toga drži narod: „čiji je stup ili deblo, onog je i plod ili leglo“, pa makar kako grane daleko preko plota na tugju njivu visjele, onaj nema prava, nesamo njegovo voće uzeti, nego i sjenu s njegova drveća ne trpiti.

KO. BUK. Ako ih susjed hoće da trpi, gospodar drveta voće bere; ako li neće, i ako neće gospodar da posiječe drvo, može ga posjeći sam susjed.

CET. Susjed ih nije dužan trpjeti, već da mu je u zajam ili kakva prijatelja.

MAK. Kako je zemlja već na male komadiće razdijeljena i kako su granice blizu, tako ne samo da se grane, koje vise nad tugjom zemljom, trpe, nego, ako je strmenito, kao što je svugj, plod sa njih kupi i bere onaj, čije su, pa i ako je na tugjem imanju. Kad bura nasilno obroni plodove, biva da daleko u tugje imanje zalaze kupiti svoj plod. Obično u takvim slučajevima bure dolaze jedni i drugi, te sakupe plodove na zemlji, gdje padaju, pa poslije dijele po rodu i broju masline; jer ne mogu uznati, čiji je plod, ako je i zemlja, na koju padaju, zasagjena maslinom.

BOS. Trpi bez uvjeta; čije je deblo onoga su i grane i s njih voće.

LAST. Susjed ih je dužan trpjeti, ali se nikada ne dogagja, da bi jedan drugoga prinugjao, odsijecati takve grane, kad mu od toga ne proizlazi štete.

KON. Drži se, da susjed susjeda valja da trpi, ako više njegove zemlje visi stabar susjedov; ali, što no kažu: „na zle" može on te grane i odsjeći ili usilovati susjeda da ih odsiječe. Ipak to se rijetko dogodi. Ali dok grane trpi, valja da trpi da susjed dolazi na njegovu zemlju i bere plod; jer plod tugjega stabra, padajući na moju zemlju ja ne mogu radovati, nego onaj čiji je.

H. C. B. Grane kojega mu drago drveta dužan je svaki jedan drugomu trpjeti. Ako je smokva, ili maslina, ili koje mu drago drugo voće, svaki domaćin zaprijeti domaćoj čeljadi, a osobito djeci, da se nebi dirnuli tugjega.

Tugja muka, vražja muka!
Tugja muka truje svu tvoju muku.
Nema prave večere do one s pravdom stečene.

Da bi bila kakva grana nad putem, koja bi smetala proći konju natovarenu, ili čeljadetu pješe — al ne na konju — pa je onaj, čija je, nebi htio od pašjaluka posjeći, skupi se sve selo, te mu je do korjena posiječe i pod stablom odsječenu granu ostave.

H. K. Obično se trpe, ali one grane tugjega drveta, koje trpim, ja i berem. To se čini kao za naknadu tomu, što na mojoj zemlji, radi nedostatka sunca, ništa nemože da raste radi tih grana.

STA. PA. Grane drveta i voće na njima spada onome, na čiju se stranu prevjese. [1]

STROŠ. Ako susjedi složno živu, trpe se grane, ako ne čine štetu, inače nije dužan susjed na svoj kvar tugju voćku u svojoj strani trpiti.

ZEM. Nije ih dužan susjed trpljeti, osim ako se nagodi sa susjedom, te on s njih bere voće.

DOBR. Grane, kad se u susjedovu zemlju previju, susjed nije dužan trpiti, a ako dozvoli, tada bere i voće s njih.

LJES. Ako tugje drvo svojom sjenom zastupa sunce na njivi, vinograda ili vrtu susjedovu, ili kad mu žilama pije zemlju i smeta kakvoj zgradi, to taj susjed, uzevši sjekiru, može posjeći sve grane, pače i deblo koje mu smeta, samo ako, stojeći na svojoj zemlji,

---

[1] Ako mu voće i pripada, ali teško da se broju njegove i grane, nego one treba da su svojina vlastnika samoga drveta.

može ih dohvatiti. Ako pako neće da ih posiječe, tad treba da pušta gospodara drveta na svoju zemlju, da bere sa svoga stabra voće, a sam može brati za sebe koliko izjesti može, nego doma ne smije nositi.

201. Ima li seljak pravo prijeći preko zemlje susjedove (servitus itineris), ako ne može drugačije doći do svoje zemlje, i koja su pravila o tome?

NOV. U takovom slučaju načini mu gospodar, preko čije zemlje valja prelaziti uski putić za prolaz, i samo se tuda smje prolaziti.

LIK. U takvom slučaju ima pravo, preko nje ići, ali mora paziti, da štete ne čini, da jarkom ili megjom prelazi. Životinjom i vozom preko nje ne smje ići, dokle se s nje ljetina ne digne, niti onda kad je zemlja meka, močvarna ili raskvašena.

STUB. Put mora biti otvoren do svega. S toga više puta mora seljak otvoriti put preko dvora svoga, te ga ne smje zatvoriti. Ali i prohodeći treba da se čuva, da štete ne čini.

ŽUM. Ima pravo, ali mora nadomjestiti učinjeni kvar, ako je zemlja susjedova posijana; ako je pako cijela, ili neorana, onda ne treba da plati ništa, već ide prosto na svoje njive i livade.

GRA. BRO. Tad on ima potpuno pravo prelaziti preko susjedove, a vlasinik drži si za dužnost, pustiti ga, da ide.

KO. BUK. Svakomu je dopušteno prijeći preko svačije zemlje, kad nebi usjevu ili drugomu čemu velik kvar činio.

CET. Tad ima pravo, da prijegje preko susjedove, a i ovaj bi mu mogao ostaviti puteljak, kojim može doći do nje.

MAK. Ima pravo, ako zemlja nije izradjena, i sa životinjom, ako li jeste, onda se obično putevi prave, ako njih nema, može prisiliti susjeda, da mu ih načini. Obično u takim slučajevima ima sud seoski, koji ispituje, je li se tuda prolazilo vazda, ili kakvim drugim putem i kad iznagju, kud se prolazilo, tada i odrede, da se putanja otvori.

BOS. Ima; ostavlja se put pješački, a ako je potrebito, i kolski.

LAST. Ima pravo zahtijevati, da mu susjed dopusti učiniti putić preko njegove zemlje, ako ne, on to može sam učiniti.

KON. Ne može biti zemlje bez puta; ako mi je zemlja obkoljena tugjim komadom zemljom, to ja mogu iskati, da me puste, učiniti stazu s one strane, koja mi je najbliža, ali izvan te staze ne smijem.

H. O. B. Ima pravo svaki seljak preko tugje zemlje na svoju prijeći da radi, da ore, ako nema puta, ali neće nikad niko po sredini zemlje, nego onom brazdom, koja bilježi mrgin pomegju dva dionika, pa makar da i nije uzorano ili posijano. Rekli bi mu: „Ne gazi, nisi ti to kopao,“ ili „lakše, nije ti to od baba ostalo.“

H. K. Ako nema puta, ja mogu i preko tugje zemlje do svoje baštine, pače mogu i tada, ako je drugi put nekoliko dalji i ne udobniji. Ne samo da se može proći pješice, nego i na konju. Kola nema u brdovitoj strani Hercegovine, a možda bi se moglo i kolima. Ipak put naznačuje gospodar zemlje, kroza kojega zemlju prolazim.

ŠAB. Ako drukčije ne mogu u moju njivu doći osim preko tugjih njiva, put moraju mi dati. (Zakon kaže, da se kupi.)

LJUB. Ima, samo ne preko usjeva, kao što ni imalac zemlje nema običaja puta uzorati ili zagraditi.

GURG. Ima.

STA. PA. Smije samo onda, ako se pogode, ali ovdje imaju seljaci tako zvane poljske puteve.

STROŠ. To obično biva, ali vazda samo jednom stazom.

ZEM. Ima to pravo. No obično postoje prolazni putevi kroz zajedničke njive, livade i vinograde i susjedi megjaši slažu se lijepo u tom bez kvara i inata.

DOBR. Prava nema, ali kad već susjed vidi, da seljak drukčije do njive doći ne može, dopusti mu za neku naknadu.

LJES. Pješice prelaziti ima pravo vazda; ali, ako će konjem i kolima, nuždno je dopuštenje gospodara zemlje. Valja da prolazi po kakvu okrajku, gdje će manje štete činiti, jer za svaku štetu treba da plati. Ipak to je ograničeno na te slučaje, kad štetu učini prolazeći konjima i kolima; pješice ići po tugjoj zemlji, to je uzajamno pravo svakoga susjeda, a ako tim što pokvari, nikada ne plaća.

202. Ima li megju seljacima odnošaja, po kome jedan ima pravo pasti svoju životinju na zemlji drugoga (servitus pascuae), ili napajati svoju životinju na tugjoj vodi ili potoku (servitus pecoris ad aquam adpulsus)?

NOV. Odgovorioc zna samo za jedno mjesto u Novom, gdje čobani pasu jedan na drugom svoje blago, a to zato, jer su pašnici uski. Drugo nema ništa do općinskih pašinaca. Kad tako pasu, vele: *„pasemo širom“*. Prvo, dok je narod bogatiji bio, mogli su

čobani već pod jesen, kad bi se sve pokosilo, širom pasti. Sada već ne, vode nema.

LIK. Ima megju seljacima takih odnošaja dosta. Za pašu obično pogode godišnje za jedan komad zemlje od jedne rali i poviše — nekoliko forinti ili koji dan oranja. Kad kada se izmijeni komad paše za komad oranice ili košanice, kako je koja zemlja komu bliža ili pristupačnija. Životinju na svojoj vodi, bunaru, lokvi napajati, dopusti se bez plaće, samo treba dotičnu vodu ili bunar ili lokvu isčistiti i ograditi pomoći. Potok je svega sela, kuda teče, skupni, općinski i svakome je slobodno svoju marvu na njem pojiti samo se s njome nikome nikakva šteta činiti ne smije.

STUB. U stanovito vrijeme, kad nije štete, svako slobodno svuda pase, osobito gdje megju sobom pasu, a voda je svim prosta, što ju je Bog za sve dao, samo bunare dužni su oni skupa popravljati koji ih zajedno uživaju.

ŽUM. Nema nikakovih.

GRA. BRO. Svoju marvu pasti na tugjoj zemlji ne smije niko, izim ako je livada ili njiva u komuni, tada svak pravo ima svoju marvu tamo tjerati, kad je već plod s njiva i livada spremljen i pasti dopušteno. Napajati životinju na tugjem zdencu, samo ako u njem dovoljno vode ima, da nebi poslije i vlastnik zemlje kuburiti morao, može svaki.

KO. BUK. Svak po svačijoj zemlji pase svoju životinju, samo ne može tu, koju gospodar ogradi i brani, osobito za svoju životinju, a voda nikomu nije nikako zabranjena.

MAK. Pašnici su općinski, gdje ima pravo svaki da pase, ako je pako privatno dobro čije, mogu pasti s potpunim pravom, ako nije megjom ogragjeno, inače se ne smije. Na vodi pojiti stoku mogu ongje, gdje su od starina pojili, u tome vazda gledaju stari običaj: „kako je prije bilo, nek bude i sada!“

BOS. To sve ima za uzajamnost.

LAST. Nema nikakova prava pasti svoju životinju na zemlji drugoga; od gospodara zavisi dopustiti ili ne.

KON. Pasu svoju životinju obično po općinskoj gori, gdje je svakomu slobodno pasti; ali svak može pasti i u gori privatnijeh ljudi, ako nije ogragjena. Napajaju se na općim rijekama, ali ako je kakav potok ili lokva na tugjoj zemlji, ja mogu napajati svoju stoku bez pitanja gospodareva, ako tim neću sionicu ili rasad ili kupus podepati ili koju drugu štetu učiniti, nego ako mogu doći kakvim putem ili stranputicom do potoka.

H. C. B. Svako selo ima svoj imetak nepodijeljen, opredijeljen za pašište stoke, životinje sitne i krupne i tu svak pase svoje živo. Ograde i branjevine su pojedinih familija, u kojima tugji ljudi ne smiju pasti ovce, ni konje, ni volove; nego to svaki čuva, da žinu užene svoga konja ili vola, da bi im piće t. j. sijena ili slame prenestalo. Još se može tome dodati, da su i planine za sjecivo drva, i japije za gragjevine cijelog sela, a branjevine pojedinih familija, koje sijeku, kad bi im zimi premanjkalo drva, a od snijega ne može da u planinu otide i da usiječe drva. Iz branjevina obično se badnjaci božićnji sijeku, ako u njima ima dubova.

H. K. Susjed susjedu teško će zabraniti, da poslije žetve izažene svoju životinju na njegovu zemlju, osobito kad prvi nema svoje životinje, ili je ima, ali malo. Drugim seljanima zabranjuje se obično, a i susjedu, ako je s njim u nesaglasju, može zabraniti. Što se vode tiče, ako izvire voda živa na tugjoj zemlji, te je velika, tada mogu goniti tamo na napoj svaki svoju životinju, ako li je mali izvor, tad samo susjedi; ako li je pako voda od kiše, to gospodar zemlje, ako hoće, može svakomu zabraniti. Ali ako je sve selo sagradilo taj *ubao* (jama za vodu ne pokrivena. Selo Ubli u Crnoj Gori imaju od toga svoj nazov, što tamo ima mnogo tijeh vodenijeh jama) ili gustjernu ili čatrnju (jama pokrivena kamenim svodom), tada razumije se, da imaju puno pravo tamo na vodu goniti, svu svoju stoku. Pri napajanju na općim ublima ili izvorima nema reda, nego ko prije dogje, taj prije i poji: pozniji čeka, dok prvi gotov bude. Kad je suša, dogovara se, da ne gone stoku, nego da tu vodu upotrebljuju za piće i kućne potrebe.

ŠAB. Voda se ni u kom slučaju, pa ni s bunara iz avlije, nikome ne krati, osim ako se čini šteta dolazenjem. Bunar, s koga nebi slobodno bilo svakad vodu nositi, „presahnuo bi (narod veli), s nepravde, jer je voda božija."

GURG. Ima i to vrlo često.

STROŠ. Glede paše samo pogodba pravo daje, a vodu niko ne brani.

ZEM. Degodi se i to, ali s dogovorom i pogodbom, u čemu su naši ljudi jako dobri, te rijetko bude kara i svagjanja.

DOBR. Nema, jer je ovgje marva od sve općine u jednom ili u dva čopora i imaju zajedničku pašu i vodu.

LJES. Svak ima pravo, da pase i poji po neposijanoj i neuzoranoj zemlji svoga sela, ali pasti na zemlji susjednoga sela, to zavisi od uzajamnih megjuselskih dogovora. Kad je zemlja ili trava

ogragjena, onda se smatra kao livada i niko ne može da tamo ugoni svoju stoku.

203. Dogodi li se kadgod, da jedan drugome dopusti nasloniti zgradu na svoju, i koja se pravila pri tome drže?

NOV. Na općinske zidine zgradu nasloniti nije dopušteno, nego uz odštetu. Isto tako ne dopušta ni drugi na svoju zgradu tugju naslanjati. Jednako je, kad jedan drugomu svoje pravo proda, n. p. sada živu u Novom dva seljana, njihovi djedovi sagradiše kuće tako, da je jedna na drugu naslonjena, a jedna viša od druge. Jedna ima prozore na jednu a druga na drugu stranu, nu više kuće gospodar kupio si pravo, da može nad nižom prozore probiti, s toga se niža ne smije dizati. Sad bi ovaj, što mu je kuća niže, rad, svoju podignuti, ali mu toga gospodar više kuće neće da dopusti; jer je to pravo kupio i nad njegovom zbilja prozor probio. Uz pogodbu ipak nasloni kuću jedan na drugoga, ali streha mora imati svoj tok. Koliko su prvo na to malo pazili, to sada tim više paze jedan na drugoga kod zidanja kuća.

LIK. U Lici su kuće razdaleko jedna od druge, a usljed toga i ostale seljačke zgrade i ne sjeća se odgovorioc nijednoga slučaja, u kome je nužde bilo svoju zgradu na tugju naslonuti. To bi teško dopustili, jedno sporad vatre, a drugo zbog slugu i što oko kuće i druge zgrade rado dosta prostora ljube; prije bi poklonili za dotičnu zgradu svoje zemlje koji komadić, samo da se dalje odmakne i da nikakve svadnje ni smetnje nema, nego što bi dopustili, da im drugi svoju zgradu na njihovu nasloni.

STUB. Dogodi se i to, nu po dogovoru, ali je svakomu u svojim megjama slobodno sve činiti, pa ma i on mene smetao.

ŽUM. Ne dogodi se nikada, jer svaki svoju zgradu napose gradi.

GRA. BRO. To se ne dogagja.

KO. BUK. Dopusti, obično bez nagrade.

CET. Rijetko se dogagja, da će ko dopustiti, da se nasloni zgrada na njegovu kuću, bez da naslonjač ne plati kakvu svotu gospodaru, na čiju će da naslanja.

MAK. Dogagja se, ali pod ugovorom, da se tomu, koji dozvoljava, nadoplati. Ako nasloni bez dozvole i klačinom zid ogradi, a dok ga svrši nikomu ne smeta, tad onaj drugi nema prava, da mu nagradu pita. Ali ako ga opomene na to, kad je počeo graditi, ili dok nije svršio, tad treba da mu plati ili onaj da mu za neku platu ustupi.

BOS. Na selim ne treba, a u gradovima smetaju. Koji komu dopusti, obveže ga, da ne može osvojiti prava za uvijek, nego na koliko mu dopušća gospodar na čiju naslanja.

LAST. Sluči se više puta, da jedan drugomu dopusti nasloniti zgradu na svoju, ali pod pogodbom, da mu plati.

KON. Dogodi se i to biva po ugovoru, ali u svakom slučaju onaj, koji naslanja, mora se starati, da nebi umivala voda u zid, na koji je naslonio. Ima i drugi običaj, da onomu, koji je sagradio kuću, te nije otvorio prozor na onoj strani, gdje je tugja zemlja, gospodar zemlje može poslije zabraniti, otvoriti na strani, koja gleda u njegovu zemlju ili vrt. Naprotiv, ako nije ugovorena „servitus ne luminibus vel prospectui officiatur", svak može graditi na svojoj zemlji, dokle ga je volja, pa ako će tim i zagraditi vid susjeda, samo valja da odmakne svoj zid lakat od njegova zida.

H. C. B. Da bi čovjek htio pretresti jednu staru megju od zgrade, vrta, bašće ili oranice, a tugja je zemlja izpod one megje, oni koji hoće, da se pretrese, ne može nikako to učiniti, ako je ne spusti. Tada kaže onome, čija je niže zemlje megja, da želi i pita dopuštenje, i ovi potonji ne može mu niti smije od sela da mu ne dopusti i to bezplatno, ali je tomu najviša mjera 4 muška pedlja (raztegne se palac i kažiput). Ova mjera, koju nova megja zauzme, svuda se po narodu zove *smàk*.

H. K. To se dogagja ne rijetko, ako gospodar kuće nema ili neželi imati na ovoj strani prozor. To se pravo obično ne kupuje, nego gospodar kuće bezplatno ustupa, ali je dužnost onoga, koji naslanja i tim uštedi gragjenje četvrtoga zida, da nebi tim kakvu štetu nanio gospodaru kuće. N. p. kad je naslonjena kuća gotova i krov učinjen, tad kišna voda splijeva se na onaj zid, koji dijeli dvije kuće, to pravi vlagu i kvar gospodarevoj kući. U takvom slučaju mora onaj, koji uživa služenje, na svoje troškove napraviti kanao, kud će voda teći, kako neće biti štete susjedu. Isto tako mogu biti sve ostale vrste služenja (servitus), koje se najviše po prijateljstvu ustupaju, a kupovinom veoma rijetko. Kamenje i pržinu vadi gotovo svak, ako nema na svojoj zemlji, na tugjoj zemlji, i teško da će mu gospodar zemlje, ako mu taj posao ne nanosi kakve štete, to zabraniti, ali svakako valja da ga zapita.

STA. PA. Dogagja se rijetko.

STROŠ. Rijetki su takvi slučajevi, i to ponajviše radi opasnosti požara i ako se dopusti, to nova zgrada nema prozora od strane susjeda.

ZEM. Dogodi se i to, ali s dogovorom i pogodbom.

DOBR. Dogodi se samo onda, kad mu se dozvoli.

LJES. To vrlo rijetko biva, ele kada biva, tu dakako treba dozvola susjedova. A radšta tako rijetko? Radi prostoga uzroka da se kuće ne grade jedna uz drugu kao na zapadu, nego podalje jedna od druge; jer svaka kuća treba obširan dvor za pomanje ekonomne-zgrade. A i te pomanje zgrade, kad se zigju, odaljuju ih i od sae moga zida dvora susjedova.

204, Ima li kakvih sličnih odnošaja, po kojim bi jedan imao pravo služiti se za neko vrijeme tugjim konjem, volom i t. d. i koja su za to pravila?

NOV. Osobito je u običaju, da se ko za jedan ili više dana tugjom mulom služiti može. Posudi kogod n. p. mulu za gonjenje drva, sijena, gnoja (gjubra), mela, krumpira i t. d. te dade opet svoju na onoliko vremena, koliko se je tugjom služio.

LIK. Ima i takovijeh odnošaja. Konj se dade na poslugu, u svatove, u vršaj, u mlin, pod kiriju, na hranu; vol na izor, u drva i t. d. Krava i ovca u napolicu na mlijeko ili hranu. Od krave dobije se na godinu 2 do 3 vrča (oke) masla i osim toga jednome prvo, drugome drugo tele. Za vola na izor plaća se godišnje 6 do 7 forinata. Konj se dade u vršaj nadoknadno za žetelicu ili kosca, ili za novce, u kiriju za novce ili drugač, kako se pogode. Životinja s u svojoj radnji ne smije precerati, preterešiti; za ništa drugo upotrebiti nego za ono, na što je data; treba ju čuvati od zvijeri i drugog neprijatelja ili kakva zla, bolesti itd. mora se na nju paziti, da nije gladna, žedna. Nagjena životinja: vol, konj, krava uzdržava se i služi se s njome dotle, dok njezin gospodar po nju ne dogje; isti mora za nju, što je držata, nešto platiti.

STUB. Ima različitih odnošaja u tome: megju jednimi postoji *supréžtvo*, t. j. sad ovaj onomu, sad onaj onomu pomogne raditi volovima, ili jedan kupi jednoga, drugi drugoga, pak ih slože i služe se, ili jedan s volovima, drugi s konjima *supreže* (suprega). Drugi opet služi se za koji dan tugjom marvom, da mu dade *pješačku* (težačku) nagradu, ter je svagda svaki za svojim blagom, rijetko ga bez sebe daje.

ŽUM. Nema nikakovih.

GRA. BRO. Takvih običaja nema.

KO. BUK. Sirotinja i nužda je naučila naš narod, da po dva po tri gospodara sastave plug volova t. j. po 6 ili 8; i ustanove, da se preko godine dana istima služe; to težaci ovgje zovu *suvez*. Obično

je u suvezu pravo, da svaki sebi priveze kroz svu godinu ono, što mu je od nužde, a svaki gospodar ore po jedan dan na svakoga svoga vola, kada se taj red dovrši, onda se na novo započimlje, i tako traje kroz svu godinu. Kad godina dovrši, ili opet zagovore suvez ili svaki traži bolje koristi; kako se komu svidi.

CET. Ima odnošaja, po kojima jedan ima pravo, da se služi tugjim konjem, a naročito volom, i to kad su dva u savezu radi oskudice volova, pa se služe na izmjenice, jedan dan ja, drugi ti, ili učine kakvu drugu pogodbu i prodadu drugome za neko vrijeme svoje blago.

MAK. Ima toga i često, te se čini raznim ugovorima, kao n. p. neko da konja na poslugu s tim, da bi mu taj pomogao raditi zemlju toliko dana. Ili pako daje se konj komu, da se služi s njim, a da mu on da svoga, kad njemu zatreba, ili pako daje se da mu ga izimi, a zimom da se njim služi i t. d.

BOS. Nema, nego ako mu ga dade na uslugu: konja pod radnicu, a vola pod izor, toliko žita na godinu. Kobile, ovce, koze, svinje na pola od priroda.

KON. Nema, ako nije kakva napolica.

H. C. B. Nema niko prava služiti se s tugjim konjem ili volom, ako mu vlastnik dobre volje ne dopusti, ili da i on njemu uzajmi, kad bi mu bila potreba, ili za platu ili sirotnoj familiji, koja je inokosna od ljudi, nego spala na djecu, pa nema ni konja, ni vola. Ovi najpotonji zajam malo će ko odreći, jer svak drži, da je to zadužbina.

H. K. Biva kuća, koje imaju životinje krupne, a nemaju pića, pa dadu drugomu, ko je ima, konja na *zimnicu* i onaj, koji životinju hrani, ima pravo, služiti se njome, dokle ju hrani. Daje se na zimnicu i vô, ali kako se malo zimom može služiti njime, to se pogode, da onaj za to, što ga je hranio, može se njime služiti buduće ljeto pri oranju. Na *izor* se daje vô ljudima, kojim treba, da se služe njime na godinu dana, a zato mora platiti, što se pogodio. Najobičnije daje se 100 do 150 oka žita.

GURG. Ima. N. p. kad ko pri oranju dade vola da izore zemlju, ili pri vršidbi konja; i to obično biva za kaku nagradu n. p. da mu dade toliko oka kukuruza, pri vršidbi n. p. dnevno 12 oka pšenice, ječma i t. d.

STA. PA. Nema.

ZEM. Ima, i to su *sprežnici,* ili kao u zajam ili za plaću i naknadu.

DOBR. Nema.

LJES. Susjed, kad ga mole za pomoć, ne može se odkazati, jer će ga grditi drugi susjedi, jedan pomogne drugomu ovom, a onaj njemu drugom radnjom. Kad ko uzme tugjega vola ili konja, pa ga ubije ili ga osakati, treba da ga plati; kad uzme stvar staru, te mu je izgubi, treba da ju plati kao novu: „за старо ново се дава."

205. Ima li u vas još koja vrsta privatnoga ili javnoga služenja (servitus)?

NOV. Nema.

LIK. Teško osim gore navedenih.

STUB. Put opći (drum, ceste) moraju svi praviti, tu općina zapovijeda, pak predpregu davati. Privatnog nema.

GRA. BRO. Nema.

BOS. Ne, osim što se državi služiti ima.

KON. Privatno nije poznato. Od javnoga svak može upotrebljavati dobra općinska, kako je gdje običaj, n. p. može sjeći drva u općinskoj gori, brat travu, pasti i napajat životinju, ali sve to samo za domaću potrebu, a ne za trgovinu. U Konavlima ima osvem općinskih dubrava i dubrava gospodskih, u kojim isto tako kao i u općinskim svak ima pravo brat suha drva za gorenje, ali nesmije posjeći duba, mogu ugoniti ovce, kupiti želud, brat travu i t. d.

H. C. B. Nema danas u nijednome od ova tri predjela privatnog ili javnoga služenja kod pojedinih familija, (kao što je bilo u Hercegovini, da raja čipčija u svoga age mukte radi,) osim za godišnju neku platu, kao što je na svome mjestu kazano.

H. K. Rečeno pod 203. Pod javno služenje može se podvesti pravo svih seljana pasti svoju stoku u općinskoj gori, brati drva i želud. Pri tome nema reda nikakova, osim *zabrane* t. j.: ostavi se komad paše za jeseni i tad prije jeseni u tu zabranu (označeni komad općinske gore ili zemlje) ne smije niko ugoniti stoku prije jeseni.

STROŠ. Ima još samo to, da susjedi ili rogjaci uzajamno poljevinu obragjuju.

ZEM. Nema, osim pod najam.

DOBR. Nema.

LJES. Služenje biva najčešće za novce ili za hranu, ili za nagradu in natura.[1]

[1] Nije o tome pitanje.

206. Kako se obično utemeljuje pravo služenja (servitus) i kojom zgodom?

LIK. Pravo služenja utemeljuje se, kad se treba, pogodbom u zajam, za novce, za prijateljstvo i t. d. Kad su se složili i rekli „hoću“, pruži jedan drugome ruku i pravo dotičnog služenja stečeno je.

STUB. Kad ko komu u to ime što dade ili mu što učini.

GRA. BRO. Nikako.

BOS. Pogodbom.

KON. Na temelju ugovora i na temelju fakta, što sam se rodio i živem u danoj općini.

H. K. Kako je kazano: ili dozvolom gospodara, koje je obično bezplatno; ili iz karaktera općega imetka, koje imaju općinske gore, pašnjaci.

STROŠ. Nije u običaju, pa se za to i ne poznaje.

ZEM. Pravo služenja utemeljuje se najmom i pogodbom na godinu, ili na mjesec. Na godinu u jesen, na mjesec u svako doba.[1]

DOBR. Usmenom pogodbom.

207. Koja prava i dužnosti ragjaju se iz zaloga pokretnih i nepokretnih stvari?

LIK. Zaloga se za vrijeme, na koje je uloženo, ne smije šundrati, pokvariti, poderati ili prodati. Mora se s njome, sve i kad joj vrijeme progje, po vrijednosti iste nekoliko vremena, 10 do 15 i više daua počekati i postrpiti se; treba dužnika na nju opomenuti, da gleda svoju dužnost izvršiti, da zaloga mu drugač propasti mora.

STUB. „Što je založeno, nije prodano,“ veli se, dakle se ne smije sa založenom stvarju baš po volji gospodariti, već po pravu, da se u svoje vrijeme onako dobije, kako je urečeno. Takve se stvari mogu oduzeti ili odkupiti, samo u urečeno vrijeme.

GRA. BRO. Da vlastnik ima neograničeno pravo raspolagati s istimi stvarmi; a dužnost mu je te stvari nadgledati, obragjivati i u dobru stanju uzdržavati.

KO. BUK. Kada ko založi komu vola, ili konja, živo ostaje kod njega, ali na istoga plaća novomu gospodaru za kiriju po tovar pšenice na godinu, dokle ga ne odkupi, ako li ga pak odkupiti nije moguće, novi gospodar može mu ga oduzeti.

CET. Iz zaloga pokretnih stvari ragjaju se dužnosti, da založnik[2]

---

[1] Nije ovgje pitanje o tome.

[2] *Založnik* je ovgje po svoj prilici *zalogodržac*, ali riječ, očevidno, nije narodna.

mora nabaviti založenu stvar, ako bi mu propala, ili u novcima onoliko naplatiti, koliko je ta stvar vrijedila.

LAST. Kad ko založi jednu stvar i ako je ne odkupi do opredijeljena roka, on nema više nijednoga prava zahtijevati natrag tu stvar; ako je primi nazad uz naplatu duga, to je dobrota onoga, koji mu je vratio.

KON. Zalog pokretnih stvari biva kako i svuda: predmet zaloga daje dužnik u ruke vjerovnika, koji ga čuva i vraća ga prvomu tek poslije podmirenja duga. Ali je to osobito, da se vjerovnik može i služiti predmetom zaloga, ako je predmet primjeren k tomu ili ako se time ne kvari. Nepokretne stvari ostaju kod dužnika, a samo se broje da su založene i iz plodova tijeh nepokretninâ vjerovnik uzimlje svoje interese. Biva kadgod takogjer i ugovor tako zvani *goder a goder,* kojim neko uzajmi komu svotu, a ovaj mu daje n. p. zemlju, da mu je ne samo kao zalog, nego da je drži, obragjuje i uzimlje plodove u mjesto interesa, kojih u takvom slučaju ne plaća dužnik! Rok podmirenju duga rijetko se naznačuje, a prosto: „kad ti platim dug, da mi vratiš zemlju.“

H. C. B. Najčešće se u sva tri predjela da u *podlegu, zalogu* odpuštaju nepokretna dobra, a to ili pismeno ili pred nekoliko ljudi poštenih, a za onoliko para, koliko od prilike može nepokretština ploda dati na godinu, pa uglave: „Da Petar drži i uživa zemlju (ili vinograd, kuću, livadu, i t. d.), dokle ga gogj Pavle stigne s dinarom, a da Petar ne traži dobiti od Pavla, ni Pavle od Petra što bi zemlja rodila“. Svud po prilici u Boci ovaka pogodba zove se *goder a goder,* koje je od talijanskoga prešlo. U Crnoj gori reklo bi se u *podleg* (hipotheca), jer *zaloga* (pignus) reklo bi se za pokretnu stvar. A u Hercegovini *pod kesim* od turskoga *ukesimiti.* Ovaj goder a goder, podleg i kesim može trajati za mnogo godina dana. Dodati još treba, da nepokretna dobra ne može rukodavalac ni u čemu preinačiti t. j. posaditi voćke, loze, niti, ako je jedne ili druge bilo, može posjeći, jer u prvom slučaju morao bi izgubiti, kad bi dužnik odkupio, t. j. ovaj mu za voćke nebi nikakove naknade dao, a u potonjemu platio bi sve, što je posjekao. Ako bi samo po sebi drvo usahlo ili zemlja iznemogla, to je na štetu rukodavca (creditor). Pri gore navedenoj pogodbi mnogi zabilježe vrijeme od 3—6 ili najviše 10 godina i u pismu ili pred ljudma na riječ uglave: „Ako Pavle nebi na zabilježeno vrijeme stignuo s parama i odkupio podloženu zemlju, zemlja će ostanuti Petru za uvijek kao prodana.“ Progje li ovi rok zabilježeni, nema poslije

pravo Pavle tražiti na se zemlju, već da bi mu Petar što od slobodne volje poklonio, ako bi zemlja vrijedila dosta više, nego je on bio vrh nje dao. U posljednjem slučaju ovako prisvojena zemlja pripada onoj familiji, koja je uzajmila pare, ili onome zadrugaru, te ga je na dio dopala, pa baš da su se zadrugari megju tim razdijelili.

Zalog znači, kad ko dade u zalogu što pokretna, što najčešće biva srebrno ili zlatno, rukodavcu, da mu je sigurnije, te onaj, koji ima potrebu od novaca, uzme sobom zaklad, pa ponese onomu, kome misli založiti stvar, moleći ga, da mu dade, koliko mu je od potrebe. Zajmodavac vidi zaklade i, ako zaklad valja onoliko para, koliko on traži i preda mu, ali valja, da i zakladi vazda vrijede, daj budi, treći dio više, nego mu dava novaca. Dužnik primi novce a zajmodavac zaklad ili zaklade, i tu ne biva ni svjedoka ni pisma megju njima, nego posljednji zamota u papir ili u krpu ili u kutiju, pa zapiše na jednom komadiću papira: „Ovo su zakladi N. N. za fior. ili groša . . . i dokle odkupi, pogodismo se 6, 8 ili najviše 10%.“ Ako zajmodavac ne zna pisati, zamoli koga drugoga, da mu ovako zapiše.

H. K. Biva zalog pokretnih i nepokretnih zemalja. Odnošaji su taki: Založi li ko pokretnu stvar, to je on preda u ruke vjerovniku, u koga ostaje, dok izteče rok naznačen za povraćaj zajma. Po kakvoći stvari vjerovnik se može i služiti njome, n. p. ako je založen vô ili konj (što rijetko biva) on se dakako njime i služi; ali ako su haljine, toke, srebrni ures, tim se nesmije služiti, ne radi drugoga uzroka, nego radi toga što bi bila sramota za dužnika da njegove stvari nosi tugj čovjek. Kad se založe nepokretne svari, kako nema ipotečnih knjiga, biva pred susjedima; ako je zemlja, radi je onaj, čija je, a vjerovniku daje treći ili četvrti dio prema pogodbi, ali mu za to ne daje interesa.

ZEM. Ta: da onaj, koji zalog dobije, čuva ga i rabi, a onaj mora zalog u pravo vrijeme iskupiti, ili ga, po iztekavšem roku gubi.

DOBR. Prava zaloge nema bez dozvoljenja vlasti, a ima pravo stvar donde zadržati, dok mu se dug ne plati. Dužnost je pako zalogodržca, da on stvar povrijediti nesmije. Ovdje je običaj, da svojevoljno zalogu od koga uzmu, te ju donde drže, dok je onaj, čija je, ne izkupi.

3. *Obligacije.*

208. Koje su formule i simboli obični pri zaključenju ugovora u opće?

STUB. Zaključenje ugovora evo od prilike kako biva: Sastane se njih više, osobito u kleti, kad je vina i ako se ima što važnijega obaviti (n. p. ugovor megju suprežnicima, kad tkalac pregju uzima i osnuje snutak, kad se krave uzimaju iz dvojega, trojega ili četveroga teleta, kad kolar ili kovač imaju svoju radnju obaviti), tad se priredi užina, ili večera, ter se kod čaše vina sve načini i obrazloži, a za tim jedna od stranaka načini epilog cijeloga ugovora od prilike ovako: „danas je dan taj i taj, ti ćeš meni do toga i do toga vremena, na ovaj i ovaj način učiniti, ispuniti, dogotoviti to i to, a ja, ako bude božja volja, neću zaostati ni svojim tebi, kako smo urekli, do toga i toga vremena, tim i tim načinom, ispuniti i zadovoljiti. U to ime Bog!“ Za tim piju, a poslije produže: „Vi ćete znati Petre, Pavle, Jakobe, susjede, kume, kako smo megju sobom naredili.“

GRA. BRO. Niko važnog ugovora sam niti samo usmeno ne zaključuje, nego to bude u prisutnosti dvaju svjedoka pismeno. Simbola nebiva nikakovih.

KO. BUK. Pri zaključenju ugovora jedan drugome daje ruku i zada vjeru, i to pred svjedocima, ili bez njih.

OET. Pri zaključenju kakvog ugovora forma simboličkih nema nikakovih, osim što se kunu i preklinju, da će ispuniti, kako je ugovoreno i da će održati zadanu riječ; a osobito je obično, da se pri ugovorima tvrdi i pismeno pred svjedocima, jer tvrda riječ omekša kadkada.

MAK. Nema ih.

BOS. Obećanje ispuniti svoju dužnost na vrijeme; simbola nema.

KON. Kad su se već do kraja nagodili hvataju se dva ugovorioca za ruke a svi svjedoci koji su pri tome *presijeku*, to jest udare oštrimice rukom po zahvaćenim rukama ugovornikâ. Tad već ni jedna ni druga strana nesmije uzmaknuti. Za tim *polijevaju* predmet ugovora, to jest piju rakije ili vina a plaća vazda onaj koji novce prima. Pri ugovorima kupovine i prodaje poslije *siječenja* mnogi kažu:

Šȉlo, bȉlo, bagatello,
Što se dalo ne vratilo!

H. C. B. Što bi dva valjana gragjanina za sat, razgovarajući se, svršili, to nebi naša dva narodnja čovjeka u cijeli dan. Dok se za kakov mu drago posao sastanu (od 2 do 10) i zabilježe dan sastanka, treba najmanje 8 dana naprijed da se dogovore, u koji će dan i na koje mjesto. Kad se sastanu, neki po prije a neki docnije, doklen se pozdrave i poljube, doklen svaki vidi, gdje će i do koga će sjesti (t. j. stariji do starijega, a mlagji do mlagjega), doklen najstariji započne govoriti o stvari, radi koje su se sastali, dva bi brzoreka čovjeka najvažniji posao svršili. Dok jedan govori, nikad drugi progovoriti neće, dok ne svrši oni, te je započeo, n'o svaki muči i puši, a i kad jedan svrši, neće drugi odmah započeti, dok dobro ne promisli, šta će odgovoriti i svaki, tako mučeći i čekajući mlagji starijega da počne, progje po koji minut, a više puta i červrt sata. Kad stvar ili posao zaključe, da mora biti onako, kao što su ugovorili, ili da ne može biti, već ovako ili onako, najstariji zaključi: „hoćemo li braćo, kao što rekosmo?“ svi jednoglasice odgovore: „govorimo svi, da bude tako!“ Ako je posao odveć važan, za bolju tvrgju, uhvate se ruku za ruku, i kako se ko s kim hvata, upita vazda jedan drugoga: „je li vjera?“ — „jest!“

H. K. Kad se ugovor zaključi, ugovornici se uhvate za ruke, a trećemu, koji se tu namjeri, kažu: „presijeci brate!“ t. j. on svojom rukom treba da oštrimice udari kao sabljom po skopčanim rukama i tim je ugovor zaključen. Poslije piju rakije ili vina ne samo ugovornici, nego svi, koji su pri tom bili, a onaj, koji je novce primio, plaća. Tijem kažu, da se stvar „prelijeva“, ili „polijeva“. Ima nekih, koji se poslije ugovora i poljube, kad je predmet ugovora važniji, tim se drži, da je još bolje utvrgjeno.

LJUB. Oni, koji se gode i ugovaraju, uzmu se za ruke, i kad se ugode, onda mahnu rukama i puste se, ili treći ko svojom rukom udari preko njihovih ruku i kao presiječe. Za to se kaže: „Taj i taj presjekao je ruke.“ Ovako se čini i pri opkladi, a ne polažu se novci.

STROŠ. Nikakve druge, osim što piju čašu vina, što se ovgje *aldumaš* zove.

ZEM. Pri zaključenju ugovora u opće obično je, udariti dlan o dlan i reći: „da Bog dade sreću“, pa se ugovor napiše i po sklopljenom ugovoru popije se po koja staklenica vina.

LJES. Ugovor se vazda čini ili u kavani, ili pred crkvom, ili na pazaru, ili na ulici. Čini se kod kuće, no pred dobrim ljudima i

pred svjedocima. Naznačuje se predmet ugovora i uvjeti. Ako je predmet ugovora lična radnja, onda mlagji cjelivaju ruke starijim, a stariji blagosivljaju: „да си живъ и здравъ да дискарашъ работѫтѫ!“ Ugovor biva ili usmeno ili pismeno (кондрата, услoвиꙗ, тимусукъ, записы). Kad stariji ljudi zaključuju ugovor, hvataju se za ruke.

209. Misli li narod, da je grijeh ili sramota ne održati zadatu riječ i ne ispuniti obećanje?

STUB. Jeste grijeh i sramota.

ŽUM. Zadatu riječ ne držati, smatra narod da je velik grijeh i sramota.

GRA. BRO. To za veliku sramotu narod drži, ali za grehotu nipošto, jer se sami vesele, ako mogu i pogje im za rukom prevariti.

KO. BUK. Narod misli, da je velik grijeh i sramota, nedržati zadatu riječ ili vjeru.

CET. Narod više drži za sramotna, no grešna čovjeka, koji ne održi zadanu riječ, premda veli, i da griješi, i kažu, da se čovjek po besjedi, a ptica po perju poznaje; a biti pošten u narodu mnogo važi.

MAK. Misli, i kad čovjeka, kojega opisuju, koji riječ svoju nije održao, vele: „ni na poštenoj riječi ne može mu se vjerovati.“ Obično govore:

Ljudi se vežu za riječi, a volovi za rogove.

LAST. Misli.

BOS. Misli, da je grešno i nepošteno.

KON. Drži.

H. C. B. Kad se zaključi koji posao, pa bi koji slučajno odstupio, i nebi ispunio svoje riječi, smatrali bi ga svi ostali kao sramotna i bezobrazna čovjeka:

Ljudi se za jezik vežu, a volovi za rogove.
Megju ljude vjera, božja je vjera.
Žene i djeca, što sbore, ne tvore.
Pošten čovjek, što reče, ne poreče.
Ko laže ljudma, laž mu na čast.

H. K. Drži, da je i grijeh i sramota.

ŠAB. Narod mnogo prži na održanje riječi. Ko protivno uradi, kažu: „pljunuo pa liznuo!“

LJUB. Misli, da je sramota. Za to kaže poslovica.

Sramota je pljuvati, pa polizati.

GURG. Misli.

STA. PA. Misli, da je grijeh i sramota.

STROŠ. Premda se općenito drži za grijeh i sramotu i premda se zadatu riječ ne držati zove: „lagati i varati“, ipak se često dogagja.

ZEM. Misli, da je velika sramota, otud i poslovice:

Riječ mi je kapara!
Volim s nogu, nego s riječi!

DOBR. Drži.

LJES. Misli, da je grijeh i sramota:

Грѣхъ отъ Гога и срамота је отъ хората.
Волъ ся върже за рогата, а чилякь за язикю.
Коюто си плюлъ, не трѣба да го лижишь.
Гѫди стопанъ отъ думѫтѫ си.
Каквото си дробилъ, таквоъ го яшь.
Кѫту си ся юалърбилъ, трѣба да го носишь.

Pri zaključenju ugovora daje se često nekoliko dana na razmišljanje:

Да си му мыслилъ на времято;
Не ти бѣх устата замазаныя! дѣ бѣши на времято да кажешъ?

210. Koje opredjeljenje ima kapara: ko je prima, a ko je dava, i kolika obično biva?

STUB. Kapara ima zajamčiti ugovor, jer onaj više ne može kazati, da nije ugovora sklopio, čim kaže, da je kaparu primio, takogje i to ima značenje kapara, da se stvar ne može drugomu prodati, jer se to smatra za nepošteno, te onda mora prodavalac dvostruku kaparu povratiti, dočim se inače, kad se drugomu ne proda, može pogodba kojim god drugim načinom razbiti, pa se kapara vrati. Kaparu prima prodavalac ili njegov opunovlašćenik, ter je uvijek važnija muška osoba nego ženska, a kaparu daje kupac ili njegov punomoćnik. Daje se kod rogate marve obično 2—10 for. kod manje: svinja telića i t. d. 1 do 4 for. Kod prodaje vina i većih predmeta daje se 10 i više for., prema cijeni kupljenoga predmeta.

ŽUM. Kaparu ili jamčevinu daje kupac, a prima ju prodavaoc. Kod većih je stvari veća, a kod manjih manja.

GRA. BRO. Ako ko što proda ili kupi, tada dade uvijek kupac prodavaocu kaparu prema vrijednosti stvari 1. 2. 5. 10 for. a to

je za sigurnost od preprodaje kupljene stvari, ako bi mu ko više za istu nudio; jer dogodi li se ovo, tada mora onaj, koji je kaparu primio, dvostruko ju povratjti kupcu stvari, što skoro svagda više iznaša, nego li pri priprodaji više mu nugjeno bude, te se rijetko takovo što i dogodi; ali se zgodi, da ko pogodi koga kudagod voziti, pa tada mora onaj, koji je voziti pogodio, kaparu dati, da nebi prevario, te od voženja odustao.

KO. BUK. Kapara je kao početak isplate; ko ne održi ugovor ili izgubi kaparu i tako posao prestane, ili ako prodavac neće da obećanje održi, dvostruku kaparu mora kupcu povratiti; obično kapara biva 10 ili 15 dio vrijednosti pogogjene stvari.

CET. Kapara ima obično to opredjeljenje, da propada, ako bi kupac, što je dao kaparu, porekao se i ne uzeo kaparanu stvar, ili da se dvostruka vrati, ako bi prodavac prodao drugome kaparanu stvar. Prima je onaj, što prodaje, a daje onaj, što kupuje.

MAK. Kapara ima opredjeljenje, da onaj, koji kupuje, nebi odstupio od ugovora, kad uvidi gubitak. Prima ju vazda prodavac, a dava je ko kupuje. Obično biva četvrtina cijene, ali može i manje.

LAST. Kaparu prima ko prodaje, a daje ko kupuje. Veličina je različna, ali nigda ne prelazi polovinu cijene kupljena predmeta.

BOS. Prima je, ko prodaje, a daje ko kupuje, obično malu stvar.

KON. Kapara je sredstvo utvrgjenja ugovora. Ona stranka, koja, ili za prodani predmet, ili za radnju, ima platu primiti, prima kaparu. Samo kad je oklad, daju oba *zalog*, koji se daje općemu poznancu na čuvanje. Ako taj, koji je primio kaparu *udari na se*, tada vraća dvostruku, ako onaj, koji je dao, gubi je.

H. C. B. Riječ *kapara*, premda je talijanska, poznata je ovgje, kao da je naša starinska. Kad se dvojica pogagjaju za prodati ili kupiti pokretnu ili nepokretnu stvar i pred ljudima se pogode, obično dava kaparu onaj, koji kupuje, a prima ju onaj, te prodava. Kapara može biti manja ili viša, a to spram novčane cijene pogogjene stvari, po prilici 3 do 6 na sto njene vrijednosti. Kadgodj se kapara daje, onaj, te je primi, plaća piće, t. j. rakiju ili vino, te svi prisutstvujući piju i napiju: „sretna trgovina, u dobar čas da bog da!“ itd.

H. K. Kapara se daje: 1. radi utvrgjenja ugovora i 2, kao početak isplate cijene za kupljenu stvar. Kad se što kupuje, ili se pogagja kakva radnja, onaj, koji ima platu primiti, kad se uvjeti dogovora ispune, taj i prima kaparu od drugoga ugovornika. Samo kad se oklade (u Crnojgori: kad se *zareku*; oklad — *zarok*), tada

oba daju trećemu kaparu na ostavu. Ko ne ispuni ugovor, taj gubi kaparu t. j. onaj, koji je dao kaparu, te se odreče ugovora, gubi je sasvim, a onaj, koji je primio: 1. vraća kaparu, koju je primio i 2. daje drugom ugovorniku još onoliko, koliko je u ime kapare primio.

ŠAB. Kapara je malo veće jamstvo od zadane riječi. Dáje ju kupac, a uzima prodavalac. Kad se *popišmane*, prodavalac kupcu duplira kaparu.

LJUB. Jamči za tvrgju ugovora a prima je prodavaoc u onoliko, u koliko se pogode.

GURG. Kapara je jemstvo za ispunjenje ugovora. Obično je daje kupac, ali ne mora uvijek tako biti. Veličina joj je prema vrijednosti same stvari ili prema cijeni.

STA. PA. Onaj čovjek, koji kaparu prima, ne smije stvar nikomu drugomu do ugovorenog vremena prodati, a onaj, koji kaparu daje, mora za rečeno vrijeme stvar, koju je kupio, isplatiti, ako li ne, tada kapara propada.

STROŠ. Kapara kao potvrgjuje riječ, prima ju, ko ugovor; kao n. p. gospodar zanatliji itd. Kapara je prema stvari, o kojoj se ugovara, veća ili manja.

ZEM. Kapara se daje, da se nebi ugovor prelomio i riječ prekršila, da se nebi popišmanio kupac ili prodavac. Kaparu prima prodavac, a pri najmu najamnik t. j. koji iznajmljuje i to biva trećina ugovorene cijene ili četvrtina.

DOBR. Kapara je za to, da ugovoreni kup ili prodaju utvrdi: onaj koji kupuje daje, a koji prodaje, prima.

LJES. Kapara je kao zalog, koji se daje radi sigurnosti izvršenja obveze, uzete na se ugovorom. Ko uzmiče, gubi kaparu.

211. Drži li narod, da je moguće razbiti ugovor radi prijevare, radi toga što jedna strana nije bila pri bistrom razumu ili maloljetna, radi prevelike ili preniske cijene itd.

STUB. Ako se poslije opazi kakva prijevara, koja se nije mogla vidjeti kod kupa, n. p. neduhi u konja, koji mogu ostati skriveni za neko vrijeme, ili kakva hronička bolest, a nije trgovac izpovjedio na naročito pitanje „je li pogreška kakva?“ onda ugovor i kup prestaje i kapara se vraća. Ili da je još malodoban, ili žena bez znanja muža, ili u vinu, ili po noći, ter se nije mogao vigjeti kupljeni predmet, ili napokon u kakvoj naglosti ili u nevolji i stisci itd. Ako je prevelika cijena, onda onaj mora riskirati kaparu,

koji je dao, ako je preniska, mora onaj, koji ju je primio udvostručiti, ako se mirnim načinom ne narede.

ŽUM. Ako je ugovor krivo sklopljen, onda drži narod, da se može razbiti.

GRA BRO. Nipošto, jer vele: ako nije pri bistrome umu bio, nije mu valjalo ugovarati se; ako li je maloljetnik, da bude drugih, pametnijih ljudi pitao, ako je sam u kući, ako li je više i starijih ljudi u kući, vele, da ne budu njega slali, nego sami išli. Ako li je prevelika cijena, tad vele: da bude gledao, što kupuje, pa ako mu se skupo vidilo, da je ostavio, a ja mu kapare nedam, ako li je preniska cijena, tad kažu: nî sam ga silovao. Tako u tim slučajima nije moguće ugovor razbiti.

KO. BUK. Narod drži, da se ugovor razbiti može bez ikakve sramote. Da li se razbiti može u svakom slučaju, naznačenom u ovom pitanju, toga ne zna od ista odgovorioc.

CET. Narod drži, da je mogućno i pravedno razbiti ugovor, kad jedna strana nije punoljetna, pa prevarena, a radi male ili velike cijene ne, jer kažu:

Što se dva pogode, nije grehota.

MAK. Narod misli, da kad je ugovoreno, više se ne smije uzmicati i veli: „prije nego što si došao do dogovora treba gledati, da se ne prevariš. Maloljetnoj djeci vraća se, kad su prevarena, odraslim ljudima nikada, ter u takvom slučaju kažu mu: „gdje su ti oči bile, kad si kupovao?“

LAST. Drži.

BOS. Drži: kad je pogodba s nedoraslim, ludim, mlagjim bez znanja starijih, pjanim, a i radi male cijene.

KON. Za previsoku ili prenisku cijenu ne mogu se razbiti ugovori, ali kad ko prevari ludo dijete, suludna čovjeka itd. ugovor se može posve uništiti i svaki vraća i prima, što je uzeo i dao.

H. C. B. Kogogj primi kaparu, razumije se samo po sebi, da je on vlastiti gospodar one stvari, koju prodava, a tako isto od novaca oni, te kupuje. Narod neće da zna, da li je jedan od ove dvojice pri pogodbi bio pijan, ili se u cijeni prevario, nego drži nepogovorno ono što se ugovori. Da bi jedan od ove dvojice poslije se pokajao, ili prijatelji ukorili prodavalca „čemu tako cijeno prodade?“ ili drugoga „zašto skupo i ćoravo tako pogodi?“ i uslijed kojega bi jedna strana odstupila, dužna je drugoj dati onoliko kapare, koliko se je dalo pri pogodbi, t. j. oni, te je htio kupiti, gubi već predanu kaparu, a oni, te je prodavao, povrati primljenu

kaparu i uz nju još onoliko. Koji odstupi od svoje riječi, premda je izgubio kaparu, opet u narodu ostane za „ništa čovjeka."

H. K. Drži; kad ko kakovo dijete prevari, pijana i suludna čovjeka ili radi kakve mane, koja se nije mogla opaziti pri kupovini u kupljenom predmetu. Za previsoku ili prenisku cijenu ne može ni jedno ni drugo razbiti ugovora.

STA. PA. Drži da je moguće razbiti ugovor u slučajima, naznačenim u pitanju. [1]

STROŠ. Pravica sama kaže da je ugovor nevaljan, ako se ma s koje strane u njemu nagje prijevara.

ZEM. Drži da je moguće u naznačenim u pitanju slučajima.

DOBR. Ne drži; jer veli: „ugovor si učinio, te ga moraš i držati."

LJES. Radi prijevare, neznanja, ludosti, starosti, maloljetnosti itd. može se razbiti ugovor; ali radi prevelike, preniske cijene nikad, narod govori: „Той търси ахмаци да излъжи и излъсти." A za cijenu kaže narod:

Секый глѣда да изпечели,
Щастин-то ми поработило.
Да си му мыслилъ на врѣмято.

212. Koliko biva svjedoka pri zaključenju ugovora i kakvi bivaju ti svjedoci?

STUB. Narod drži na poštenu riječ i bez svjedoka, ali za prijevaru ili kakvu mahnitost dosta je i jedan. Svjedoci su znanci, susjedi i u opće pošteni ljudi (tat ne svjedoči).

ŽUM. Pri zaključenju ugovora biva obično po dva ili tri svjedoka i to susjeda ili prijatelja. Nego se ovgje obično ugovor čini pred dotičnom političkom vlasti.

GRA. BRO. Obično dva i to ili općinski poglavari ili inače druga dva opće poznata poštena čovjeka.

KO. BUK. Ako nije od više važnosti, ne prizivaju se svjedoci.

CET. Pri zaključenju ugovora obično bivaju dva čovjeka, koji se gledaju da su pošteni ljudi, i da ih drži sve selo u časti.

MAK. Obično dva moraju biti punoljetni i priznati kao pošteni.

LAST. Bivaju obično dva muška svjedoka.

BOS. Po dva poštena, vjerovatna.

KON. Minimum je dva svjedoka, ali bivaju kadgod i tri. Ko se

[1] Pa i za previsoku ili prenisku cijenu?

tu namjeri, toga i zovu za svjedoka osim važnijih ugovora, gdje izbiru ljude na glasu.

H. C. B. Pri zaključenju kakva mu drago ugovora moraju najmanje dva poštena čovjeka biti, a ako se dese i više, to onda je još bolje i tvrgje. Za svjedoke (u Hercegovini i Crnojgori rekli bi „šaite") mogu biti svi muški, koji su prešli 18 godina. Ženske nikad svjedokom ne mogu biti, jer one ni na kakvu dogovoru megj ljudima ne mogu niti smjedu učastvovati. [1]

H. K. Nije opredjeljeno, ali najmanje valja da ih bude dva. Obično se uzimlju, koji se pri tome namjere, ali pri važnijim ugovorima biraju ljude poštene i na glasu:

Dva bez duše, a treći bez glave.

LJUB. Koliko ih se desi, ali više puta čini se i bez njih.

STROŠ. Najmanje tri svjedoka kod manje važnih ugovora a kod važnijih i četiri, i to najviše susjedi, a gdješto i mjestni starješina.

ZEM. Dva najmanje i to ne smiju biti srodnici onih, koji što ugovaraju.

DOBR. Obično dva, i to se gleda da su valjani ljudi.

LJES. Najmanje dva, a bivaju obično znatniji ljudi u selu.

213. Što je posljedica jamčenja za jamca i za dvije strane, koje ugovor zaključiše?

STUB. Koji jamči (dobar stoji za što), on preuzima odgovornost za ono, ter se mora brinuti, da se ugovor drži i ispuni, kako je učinjen po pogovorki:

Pošten čovjek ostaje pri riječi. [2]

A zahtijeva se da megju strankama posreduje i bude na onoj strani, gdje je pravo.

GRA. BRO. Posljedica je ta, da jamac više puta platiti mora za pogodbu, za koga je jamčio, dočim onaj, koji je prevario, ugled i poštenje u naroda gubi.

KO. BUK. Ako dotična osoba ne održi ugovor, jamac je odgovoran i mora izvršiti ono, što nije strana izvršila.

CET. Jamčenje jamcu donosi te posljedice, da ako dužnik nebi povratio stvar do ugovorena roka, on plati vjerovniku mjesto dužnika, no izmegju poštenih ljudi rijetko se to dogagja.

---

[1] Pa ni u sudu? Trudno je vjerovati. U ostalom uporedi odgovor na 274 pitanje.

[2] Je li narodna?

MAK. Posljedica je jamčenja ta, da ako onaj ne plati, za koga se jamčilo, mora jamac platiti.

LAST. Ispuniti ugovor.

BOS. Posljedica:

Jamac—platac,

a za stranu sigurnost.

KON. Po pravilu: *jamac, platac*, ako ne plati, ili ne ispuni strana, za koju je jamčeno, tad plaća i ispunja jamac; ipak on može opet tražiti od njega, da mu podmiri sve troškove.

H. C. B. U Hercegovini i Crnojgori zove se *jamac* ili *jemac*, a u Boki obično *pjež* od talijanskoga *pieggio*.

H. K. Ako dužnik ne plati na rok, to plaća njegov jamac, ali opet jamac, koji plati, ima pravo tražiti od onoga, za koga je platio: *jamac—platac*.

STROŠ. Jamac je obvezan, ako njegova strana fali, sam popuniti.

ZEM. Jamac mora platiti, što onaj ne plati, koji sklopi ugovor.

DOBR. Jamac mora platiti.

LJES. Jamac ispunja ili plaća to, što ne izvrši ugovorilac, za koga je jamčeno.

214. Kakvi su običaji i forme pri zaključenju pojedinih vrsta ugovora; kako: pri prodaji i kupovini (emtio, venditio), zajmu (mutuum), posudi (commodatum), ostavi (depositum) itd.

STUB. Kad se prodavac i kupac, obično poslije cincarenja, sjedine, udare se jedan drugomu o dlane, veleć: „Bog daj sreću!“ te pošten čovjek već ne odustaje od pogodbe bez razloga i više puta ga veže riječ bez kapare. Pri zajmu: Ja sam od tebe primio to i to u posudu, ako ti do toga i do toga vremena ne vratim. ti me tuži.

ŽUM. Nisu nikakvi.

GRA BRO. Pri zaključenju ugovora o prodaji i kupovini nepokretnina običaj je, da se po pogodbi prijavi satniji kod koje stražmeštar napravi vrhu iste stvari *kontrakt*, za koji mu se dakako daje najmanje 2 for. u gotovu novcu, ili običnije u naravi, pa kad je kontrakt pukovnijom potvrgjen, dobije jedan ekzemplar kupac, a jedan satnija sebi zadrži. Pri prodaji i kupovini pokretnina nikakva pismena ugovora nema, nego samo u prisutnosti koga svjedoka pogodbu obave; pri zajmu i posudi *novaca* takogje rijetko prave, i to u prostoj formi njemačujuć u pokvarenom narodnom jeziku; kod drugih stvari neprave nikakvih pismenih ugovora.

KO. BUK. Osim svjedoka ništa osobita.

CET. Pri zaključenju pojedinih vrsta ugovora nema nikakovih forma i običaja, nego prosto pismo za kupovinu i zajam.

MAK. Osobitih forma i običaja nema.

BOS. Običaj i forma obična pred svjedocima, kojih treba tu, kao svagdje.

KON. Samo kad se prodaje i kupuje, kad se najmljuje i u najam daje biva toga kao hvatanja za ruke ili pri važnijim davanje vjere, što služi kao najviša moralna utvrda ugovora. Drugi ugovori, kao ostave i posude bivaju megju susjędima, rogjacima ili bližnjim prijatelima i pri tom nema nikakovih formalnosti.

N. K. Simbolički obredi bivaju samo pri kupovini, najmu i zajmu. Posuda i ostava biva samo megju susjedima i bližim prijateljima, pa zato bez ikakove svečanosti.

ZEM. Pri zaključenju ugovora: ako je prodaja i kupovina, puno za gotovo, ili dužnik daje obveznicu od sebe; — pri zajmu, ako je veći, piše se ugovor; — pri posudi kadšto bude samo ustmeni ugovor pred svjedocima; — pri ostavi daje se pismeno izjasnjenje.

DOBR. Pri prodaji i kupovanju ugovor je obično usmen i utvrgjuje obično kapara.

LJES. Prodavac predaje stvar kupcu, govoreći: „да бѫди твоıа! — ты да си и стопанинъ; да ю на добьръ часъ; отъ сьрдце ти ѫ продавамъ. Kupac predaje novce prodavcu, govoreći: пребери си порытѣ за стокѫ-тѫ; да видишъ добро отъ тѣхъ; стори ми халалъ стокѫ-тѫ си! Za tim prodavac kaže svjedoku: да будешъ свидѣтель, какво че продадъхъ (то и то) на господина (бача, чича, дıада) Н. Н. за толкозъ гроша, и си зехъ паритѣ на пьлно. Svjedoci pitaju prodavca: предаде ли отъ добрѫ волѫ? a kupca: купувашь ли съ охота? Oni odgovore: продадъхъ, купувамь. Poslije svjedoci pitaju prodavca: „взѣли си парытѣ напълно? Prodavac: звхъ гы толкозъ гроша! A za tim pitaju kupca; Сторихѫ-ли ти теслимъ стокѫ-тѫ, прѣбрали ж напьлно! kupac: прабрахъ. Za male stvari ugovor prodaje biva usmen, a za velike, osobito nepokretne biva pismen. Kupovanje i prooaja biva prosta ili pod uvjetima, za gotove novce ili u düg, u dug na opredijeljeno ili na neopredijeljeno vrijeme кадъ се вратим ѣе ти платимъ — što zovu юначка вересіıа. — Zajam novaca biva obično bez svjedoka ali biva i pri svjedocima. — Posugjuju se najviše kakvi sudovi, orugje itd. koji se vraćaju na opredijelje-

ni rok ili kad ih posudioc potraži nazad. — Na ostavu daje razne pokretne stvari, za koju se ništa ne plaća, samo ako je živinče kakvo, tad se naknagjuje sto god za hranu, ili se predaje ujedno i hrana, i pak ako je živinče takove vrste da se upotrebljavati može kao n p. konj, tad ga hrani onaj u koga je ostavljen, ali se za to vrijeme i služi u svojoj radnji, no ne više nego bi se i gospodar njegov služio.

215. Koja prava i dužnosti izviru strankama iz pomenutijeh i sličnijeh ugovora?

STUB. Svaki ugovor veže obje strane, ter ga nije slobodno bez razloga jednostrano razkinuti; jer pošten čovjek ne popljuje svoje riječi. A razoriti se može samo pod naznačenim uvjetima, ili po obostranoj privolji, drugčije je sramotno izbjeći.

GRA. BRO. Prava i dužnosti iz pomenutih i sličnih ugovora izviru strankama ta: da je svaka svoje obećanje točno izpuniti dužna, što ipak baš točno ne biva, pa se radi prekršaja takvoga rijetko i tuže, sjećajući se svaki sebe, da i on rijetko riječ drži, a svejedno s vremenom, pa ma i kasno ispuni svoju dužnost.

KO BUK. O kojima se ugovore.

CET. Prava i dužnosti iz pomenutih ugovora iztiču te: da se svaka strana vladati ima po zaključenome ugovoru.

MAK. Kao što stoji u ugovoru.

BOS. Jednih ispunjenje, drugih traženje.

KON. Koja su ugovorena, ili prema prirodi i vrsti pojedinih ugogora. —

H. C. B. Na više je mjesta kazano, da štogod ljudi ugovore, onako i tvore i rijetki su oni, koji bi „ninćario“ — „zaahšao“ t. j. zanijekao to, što ga obvezuje.

H. K. Pri posudi ne smije prekoračiti služenjem granicu, naznačenu posudiocem. Za to se kaže: „ako sam ti posudio. nijesam ti darovao.“ Ako se kakva šteta dogodi posugjenoj strani, to odgovara onaj, komu je posugjena. Kome se dade na ostavu kakova stvar, onaj, u koga je ostavljena, nesmije se služiti njome.

STROŠ. Da obje stranke zadatu riječ ispune.

ZEM. Na što se ko obveže, ono mora ispuniti i onaj, prema kome on to mora ispuniti, ima pravo prisiliti ga sudbenim putem.

LJES. Da i jednoj i drugoj strani valja ispuniti svoje dužnosti i da mogu tražiti i ispunu svojih prava po ugovoru.

216. Kad se drži da je kupovni ugovor zaglavljen (perfectio contractus)?

STUB. Kupovni je ugovor zaglavljen podpuno kaparom, ili ako kapare nema, kad onaj, koga ugovor veže, izrično pristane, svjedoke pozove, ter ruku dade.

ŽUM. Kad ugovor svjedoci podpišu, ili kad se pred satnijom učini, onda se drži da je gotov. [1]

GRA. BRO. Što se pokretnine tiče, kad pukovnija potvrgjene kontrakte povrati.

KO. BUK. Kad se dade kapara ili vjera ili naposljedku isplati stvar. —

OET. Da je kupovni ugovor zaključen drži se poslije kad je pred svjedocima u bilježnika ili drugoga čovjeka učinjeno pismo, da je plaćeno za tu i za tu stvar kolika je pogodba.

MAK. Kad isplati svotu ugovorenu, a za kuću, kad preda ključeve. Može se slučiti, da neko kupuje i isplati a odmah ne primi u posjed imanje nego do ugovorenog vremena, ali se zato obično i ostavi neki dio kupovne cijene, koji se tada i plati.

BOS. Kad je stvar predata u ruke i primljena.

KON. Obično se drži da je kaparom uglavljen ugovor, jer se dogagja, da se pred tim jedna ili druga strana odreče — ali se svakako to nedrži, da je pošteno i ljudi koji drže do svoje riječi, kažu, da je ugovor uglavljen, čim je svršeno pogagjanje, a oba pristali k jednakim uvjetima.

H. C. B. Drži se onda, kad je kupovni ugovor sasvim dokončan, kad kupac pred svjedocima izbroji pogogjenu sumu novaca a prodavalac primi, pa to sljedovalo po pismu ili bez pisma, svejedno je tvrdo i nepokolebimo. Neće biti s gorega, ovgje dodati, kako se pismene tvrgje zovu u sva tri predijela:

a. *Pisma od prodaje.* U Boki obično kažu: strumenat od prodaje. U Crnojgori i Hercegovini: *temesuč.*

b. *Pisma podložnog dobra.* Ni u jednom iz ova tri predijela u narodu nema ovo pismo sobstvenog imena, nego obično zajmodavac reče: „učinimo megju se tvrgju, Bog zna, što nosi dan ili noć,“ (t. j. može ko od nas dvojice umrijeti).

c. *Pisma u zajam novaca.* U Boki veći dio naroda govori,: *škrit,* a mnogi: *ričevuda.* A u Hercegovini i Crnojgori: *dužni senet.*

d. *Kambiale* obično čine trgovci izmegju sebe i ova je riječ

[1] Tek tada?

poznata u sva tri predijela bez razlike, premda u Hercegovini i Crnojgori ne čini se kambiale, već da bi kakav trgovac imao posla ili duga s austrijskim trgovcem.

e. *Veresija.* Ovaj se privremeni zajam svuda jednako zove i razumije. Veresiju obično čine svi dućandžije, kad kome iz svoga dućana na dug davaju. Svaki dućandžija ima svoje *libro* (u Boki) od duga, što dava, ili inače *tefter* (u Crnojgori i Hercegovini i u Risnu). Kad koji kome što u dug proda, odmah zapiše u *libro* — *tefter*, što je dao, i ako kad što od dužnika primi u novcu ali u kakvoj mu drago drugoj robi. Rijetko se dogagja, da dužnik ne vjeruje dućandžiji ono, što je upisano u libru, tefteru, nego kad ide da čini *konat* ili *esap*, dužnik ga pita: koliko sam ti dužan, a ovaj mu kaže: evo ovoliko. Dužnik, buduć da i ne pamti sve, što je primio, ni što je dao, nego ostavi na obraz dućandžiji, ima pravo da reče:

Eto! Duša ti, pero ti! (što si zapisao).
ili: *o vjeri svijet živi.*
ili: *Bog ti, a duša ti!*
ili: *Cijenom cijeni, a mjerom* (pravom) *mjeri.*

Budući da dug, što je u tefteru, mučno se ili nikada do kraja naplatiti ne može, zbog siromaštine dužnika, ili je umr'o, pa ostala nejaka djeca, ili se dese dvije tri i za osobice godine nerodne, postale su u narodu shodne poslovice:

Veresija — gola šija.
Ko mnogo udužuje, kad tad tuguje.
Kad čovjek opotrebi, stare teftere prebtra.
Ko mnogo i svakom dava, često prosi.
Lakomac i laživac brzo se pogode.

To je više kao izraz posljedica za dužnika koji uzimlje u veresiju; ali ima ih o šteti, koja čeka onoga, ko u veresiju daje zlu dužniku od prilike:

Platiće ti, kad vrba krušku rodi.
Platiće ti, kad baba dijete rodi.
Platiće ti o svetom Živku (jer ga u kalendaru nema).
To ti je propalo, kao lanjski snijeg.
Zapiši na led, da se zna, koliko je.
To ti je sigurno kao u šupljoj torbici itd.

H. K. Kad se kapara dade i prodavalac je primi.

LJUB. Kad se ruke rastave i strane prije toga reku, da na to to pristaju.

GURG. Pošto su se ugovorači složili u cijeni i u drugim uslovima i pošto su se poljubili ili rukovali, odmah je pogodba svršena. Ovo se razumje kod stvari veće vrijednosti, a ne kod kupovnine sitnijeh stvari u čaršiji i na pijaci.

STA. PA. Drži da je kupovni ugovor zaglavljen, kad svaka strana svoj pismen dokumenat u ruke dobije.

STROŠ. Kad je stvar plaćena i kupcu dobavljena.

ZEM. Kupovni je ugovor zaglavljen, kad sud potvrdi ugovor.

DOBR. Pošto je vlašću potvrgjen.

LJES. Pošto su se uhvatili za ruke i dali kaparu, pa se častili. A još se bolje utvrgjuje, kad na kupljenu stvar kupac udari svoj pečat. —

217. Pri prodaji nepokretnih stvari (kuća, baština) imaju li svojta i susjedi pravo prijekupa pod kojim uvjetima i kojim redom?

STUB. I na to se gleda, jer svoj svojemu, susjed susjedu, prijatelj prijatelju, znanac znancu itd. mora na ruku biti, nesmije gledati za štogod malo: jer je bliži svoj i susjed, nego stranac.

GRA. BRO. Svakomu je slobodno, odvišak svojih nepokretnih stvari prodati komu hoće, što hoće, što tako i biva, a svojta i susjedi nemaju veće pravo na iste nego li drugi.

KO. BUK. Nemaju obično nikakva prava.

MAK. Nemaju.

BOS. Imaju pravo ponugjena, ako se ne ponude, mogu povraćati.

KON. Imaju, ali kuće istoga prezimena: te što zovu „njihov“. Kad u selu nekoliko kuća nosi jedno prezime n. pr. Balić, tad čovjek iz jedne kuće Balića, govoreći o kakvu čovjeku iz druge kuće Balića, susjedne njegovoj, neće nigda kazati n. p. Petar Balić ili Petar Iva Balića, ili Jangje Petra Balića, nego Petar Njihov, Petar Iva Njihova, Janja Petra Njihova. Megju „njihovim“ red je bliži rod po krvi. Rogjaci ženske svojte nemaju toga prava.

Sestra udata susjeda nazvata!
Prč kozi gjever!

H. O. B. U Grbaljskom i Paštrovskom statutu nije mogao niko prodati tugjemu, nego bi najprije ponudio brata, pa kad nebi on htio, ili neimao novaca, ponudio bi rodjake bližnje, ili daljne, pa kad ni ovi nebi mogli ili htjeli, prodao bi kome god hoće i bolje može. Ali sada toga nema od davna, no vrlo u rijetko, ali ne zato što je dužan, n'o iz milosti spram svojega roda.

H. K. Ima. Red je najprije pitati rogjake, i to počamši s najbližijeh pa k odaljenijim, po pravilu:

Bliža je košulja tijelu, nego gunjina.

Ako niko od roda neće, tada valja nuditi susjede, pa ako i oni ne uzhtjednu, tada prodaje komu hoće i može. Prijatelji (t. j. koji su se ženili iz te kuće) nemaju prava prijekupa.

LJUB. Misle, da imaju pravo svi srodnici i susjedi; najprije srodnik, koji je najbliži, a kad on neće, onda onaj, koji je do njega, a po tome susjed.

STA. PA. Nema.

ZEM. Imaju svojta i susjedi, ako plate onoliko, koliko i drugi.

LJES. Kad ko hoće da proda što od svojih nepokretnina, to treba najprije da ponudi svojim rogjacima i susjedima, nebi li oni kupili. Pravo prijekupa počimlje, razumije se, s najbližega rogjaka po krvi, itd. zatim dolaze susjedi. Tek kad su se oni svi odrekli, tada se može prodati tugjim.

218. Plaćajući kupac ugovorenu cijenu, pribacuje li koji novac prodavcu radi sreće?

STUB. Pribacuje i to se zove: „srećno“ ili „srećni groš.“

ŽUM. Pribacuje nekoliko groša kao darak ženi, ili djeci prodavčevoj, te osim toga biva, da se prodavcu daje tako nazvani „sretni groš“ ali i prodavac od pogogjene svote odpusti kupcu koji groš.

GRA. BRO. Upravo mu onoliko dade, koliko je pogodio, a više ništa, nego piju obično onda tako zani *aldumaš*, a to plati onaj, koji je novac primio.

CET. Dogodi se da kupac pribaci koji novčić preko pogodbe radi sreće, ali tu većinom nije običaj.

MAK. Ne pribacuje, ali obično ona strana, koja je najviše napirala, da so svrši ugovor, plaća pit ili ručak.

BOS. Ne pribacuje.

LAST. Ne.

KON. Onaj, koji prodaje, pribacuje nešto malo od robe, koje prodaje i gosti kupca, ako je doma, a ako su u gradu, tada plaća ručak.

H. C. B. Vrlo će rijetko dati ko u novcu više nego se pogodio, kad kupuje nepokretnu stvar, ali obično dade po jedan aršin svite ili kapu novu, ili jedne gaće rašene, opanke, ubrusac i ovim podobno, ali ne iz dužnosti nego, da bi prodavalac srdačnije alalio prodanu stvar, a on ovome novac, što je dao.

H. K. Ne pribacuje, nego će samo prodavac, kad je n. p. prodao stoku trgovcu, pridodati bravče ili dva bezplatno, ali i kupac za to daje koji novac čobanima, što su stoku čuvali.

LJUB. To se dogagja, ali rijetko.

GURG. Ne.

STA. PA. Kupac ne pribacuje ništa, nego samo plaća *likovo*, koje se ovgje *aldumaš* zove.

STROŠ. Rijetko.

ZEM. Kupac, plaćajući ugovorenu cijenu, plati obično *alvaluk*; časti jelom i pićem prodavca ili mu dade na sreću koju mraku, koji novčić.

LJES. Pribaci kupcu ili novac ili kakovu stvar sa željom: да порасте!

219. Pri kupovanju životinje ima li kakvijeh osobitijeh uvjeta, kao n. p. da prodavac jamči za kakove sakrivene mane prodate životinje, i kad te mane poslije na vigjelo dogju, što tad biva?

STUB. Dakako da se uvijek izrično kaže: ako nema kakve falinge, a kad na vigjelo dojdu, a zatajene su, prestaje kup i ugovor, i onaj je dužan povratiti novce; nu ako nije bio izrično o tom govor, onda je više puta teško i smetnja je svakako.

ŽUM. Ako je kupac poznat, onda mu uvijek prodavac zajamči mane, koje ako se pronagju, onda se blažče povrati, a kupac dobije novce nazad. Za to se obično životinja, imajuća manu, prodaje nepoznatu čovjeku.

GRA. BRO. Kad prodaje ko životinju, tad jamči riečmi sve i sva, ali ako je u živinčeta kakva mana, te se ova poslije ukaže, a ne pri prodaji, pa makar je prodavalac i prije dobro za nju znao, neće on poslije ništa više da o tom zna, nego veli: trebalo je da gledaš, što kupuješ, a može biti je ono i kod tebe manu dobilo.

KO. BUK. Ako prodavac jamči, da životinja nema kakve mane, koja se poslije pokaže, u tom slučaju kupac je povrati i dobije novce natrag, ako li pak životinja poslije prodaje dobije mann kod kupca, biva kao da je i zdrava.

CET. Ima pri kupovanju uvjeta od strane prodavca, ako bi životinja imala kakve sakrivene mane, a uvjeti su kako se pogode, t. j. ili vratiti svakom svoje ili kako drugačije naplatiti.

MAK. Ponekad se dogagja, da se ugovara, ako životinja ima manu kakvu, da je vrati, inače se ne vraća.

BOS. Jamči za one, za koje bude upitan i rekne, da nema, ako se poslije do roka pokažu, dužan je primiti natrag.

KON. Kad na vigjelo dogju mane, ako nije ugovoreno, štetuje kupac. Ali ipak odbije mu nešto od cijene u toliko, koliko životinja manje valja, ali to biva, ako je onaj znao za manu. Ali, ako je bolest nutarnja, tad prodavac nije mogao znati i ne odgovara za ništa.

H. C. B. Pri kupovanju životinje različni su uvjeti. Vazda oni, koji kupuje konja ili vola, pita, da nema kakve mane (čuruka) n. p. konj da nije obaglamio, osipnjio, koliko mu je godina, da nije plašiv ili sjenovit i da ne potrče na prve noge i najpotle, daje li se s mirom podkovati. Za vola: volu je lasno godine poznati po rogovima, no pita, ko kupuje, da ne bode čeljad, da se od česa ne plaši, kad ore, ore li u desnu ili u lijevu (jer nigdje u sva tri predijela ne ore se plugom no su dva vola), a najviše se gleda, oraćemu volu, jesu li mu široka kopita, a za to da mu manje upadaju noge u zemlju, kad ore. Za kobilu pitaju, je li ili ne suždrebna, a za kravu, je li steona. Oni, koji prodava, razumije se, da nešto kaže, a nešto i zataji, da bolje proda, ali kupac, ako se sumnja na prodavaoca, on mu zaostavi od prilike od svake 10 dva, govoreći mu: dok obidem, je li to tako do nekoliko dana daću ti i ostalo, ili *kusur* ili *rešto* (u Boki). Ako li poslije nagje koju od više pomenutih mana, povrati mu životinju i prodavalac je dužan primiti, a novce primljene povratiti.

H. K. Ako se nagje koja mana u životinje, to je šteta kupčeva, ako nije ugovorio o tome pri prodaji s prodavcem.

ŠAB. Prodavac jemči za svoga prodatog konja, vola itd. ako ga je prodao „pod zdravog“ i to za mjesec dana. Inače u prostoj prodaji ne jemči.

LJUB. Nepoznato je odgovoriocu, da li biva jemstva, ali zna od ista, da se prodaja kvari i bez uvjetâ, ako kupac dozna u kratkom vremenu za kakvu manu, jer se drži, da se to nesmije prećutati i da valja pri prodaji i mahne kazati. A i ugovori se, da kupac stvar vrati, ako se dotle i dotle kakva mahna odkrije.

STA. PA. Kad ko životinju kupi, uvjeti su ti: da prodavalac samo za vanjske mane jamči, a za nutrnje ne. [1]

STROŠ. Ako pri kupovanju kakva govora o tome bude, te ako se

[1] Trebalo bi najprije znati što znače unutarnje a što vanjske mahne. Ove posljednje mogle bi se vigjeti i pri kupovanju.

*

zbilja poslije kakva potajna mana pokaže, mora prodavalac stvar nazad primiti i primljene novce vratiti, inače svaki treba da pazi što kupuje.

ZEM. Nema nikakovih osobitijeh uvjeta, nego: evo otvori oči, što kupuješ.

DOBR. To se rijetko dogagja.

LJES. Prodavac svakako jamči za dobrotu i zdravlje životinje. Kad se otkrije mana, ali ne poslije negjelje dana, vraća se nazad životinja bez ikakve naknade, za to što se kupac njome služio.

220. Zbiva li se često zamjena njiva, konja i t. d. i ima li pri tome kakvijeh osobitijeh obreda, predrasuda i uvjeta? •

STUB. Zamjena se često dogagja, no više u stoki nego li u nepokretninama, i to s pridavom ili bez pridava; s pridavom, kad ima jedan drugom što nadoplatiti u novcu, a bez pridava ili tijekom, kad se zamijenja jedno za drugo prosto. Pri trgovini je običan likov, t. j. pri pogodbi se prigodi, da jedan ili drugi ili obojica plate vino, što oba piju sa svjedocima. Uvjeti kod zamjene su kao i kod trgovanja.

ŽUM. Zbiva se često zamjena s konjima ili s drugim stvarma; nego nije običaj, njive mijenjati. Pri tom nema nikakvih obreda.

GRA. BRO. Zamjena biva i to bez ikakvih drugih obreda izim onih, koji se i pri prodaji zbivaju; zamjena marve pako biva rijetko.

MAK. Biva, ali nema nikakvih obreda.

BOS. Zbiva, ali bez osobitosti obreda.

LAST. Često biva zamjena komada zemlje i to kad dva gospodara imaju jedan uz drugoga po komad zemlje u dva različna polja, pa da poveća svaki svoj komad, popusti jedan drugomu.

KON. Mijenjaju i zemlje i životinju. Suvišak vrijednosti, koji jedan drugomu nadoplaćuje, zove se *doplata*.

H. C. B. Kazano je pod 181, kako se nepokretna dobra mogu mijenjati (trampiti), ali za konje i volove promjena s drugog, sasvim različnog, uzroka biva. Konj se n. p. premjenjuje, što neko ljubi višega i ćeskina (žeštoka), ili drugčije dlake, nego onaj, što ga već ima, te traži, da ga s onim promijeni, te mu je miliji od svoga. Za volove čovjek ima n. p. jednoga vola vrlo velika i jaka, a drugoga mala i slaba, ali može biti jedan od ova dva i star, pa traži jednoga promijeniti, da mu je par sličan. To se zna, da u

trampi treba vazda da jedan drugome nešto a novcu pridoda, koliko se pogode. U ovoj promijeni, rijetko se išću svjedoci, jer je obojica ukabuliše i što no naši vele: „zdravo za gotovo."

H. K. Mijenjaju često zemlju za zemlju, konja za konja, a kad god konja za vinograd ili njivu. Ako jedna ili druga stvar više vrijedi, tad jedan drugomu doplaćuje. To se zove *prida*, a kaže se kadkad i *doplata*, ali veoma rijetko.

LJUB. Često se dogagjaju promjene stvari, samo regje promjene njiva i livada. Osobitih obreda nema, osim što se često ugovara, da se promjena poništi i svaki svoju stvar povrati, ako se vidi, da promjena za jednoga nije korisna, osobito ako se kakve mane pojave.

GURG. Zbiva, ali bez ikakvih osobitih obreda.

ŠTA. PA. Zamjena njiva za kakovu životinju rijetko biva, i ako to baš se sluči, to drže, da je taj, koji primi životinju, kao gotov novac dobio.

STROŠ. Životinju, osobito konje, često mijenjaju, obreda nema.

ZEM. Ne zbiva se često, a i kad se zbiva, nema nikakovih osobitih obreda, predrasuda i uvjeta.

DOBR. Biva, i pri takovim mijenama ugovaraju, ako životinja ne bude, kao što je rečeno, dobije je natrag, ali se na to označi vrijeme.

LJES. Zbiva se često. Ovo se zove мѣна. Jedna strana treba da nadoplati drugoj u novcu, a biva i bez priplate i tad se kaže: пълно за пълно, равно за равно.

221. Kakvi bivaju obično uvjeti plaćanja dugova, da li to biva u novcu ili u kakvim stvarima, da li na rokove ili u jedan put.

STUB. Plaćanje dugova biva u novcu ili u naravi n. p. žitom svinjama, maslom itd. i to na rokove ili u jedan put, po dogovoru.

ŽUM. Plaćanje dugova biva u novcu ili u drugim stvarima, na rokove ili na jedan put.

GRA. BRO. Dugovi, koji su u gotovu novcu učinjeni, obično se u gotovu novcu i vraćaju i to, kako ko može ili na jedan put ili ponešto odplaćujuć, kad novaca dužnik nema. Rok, do koga se izplata ustanovi, rijetko se drži, no zato ipak s vremenom vjerovnik dobije svoju glavnicu, premda tu kadšto i do tužbe dogje. Dugovi u naravi učinjeni, u naravi se vraćaju.

KO. BUK. Plaćanje i izplaćivanje dugova nema nikakove osobitosti.

CET. Obično uvjeti plaćanja ugovora [1] bivaju u novcu i običnije je u jedan put, nego li na rokove.

MAK. Kako se ugovore, obično pozajmljuju novce s ugovorom, da će zajmodavcu dati ulja, po tada ugovorenu cijenu, pa cijena bila trojstruka poslije ili obratno. A ponajviše se plaća u novcu, jer kad je velika razlika megju pogogjenom unaprijed cijenom prodavnom, tad narod nazivlje zajmodavce kamatnicima; dogagja se, da za dobitak podloži ko cijeli plod jednog komada svoje baštine, bezuvjetno ma kako rod bio. I to je kamata.

BOS. Kako se ugovori, i na ugovorene ili urečene rokove.

LAST. Dugovi se vraćaju većinom u novcu, nu ako se nemože vratiti u novcu, tada se vraća u drugijem stvarima n. p. u vinu, u ulju, itd. i to u više rokova, kad nije moguće u jedan put.

KON. Na sve navedene načine. Osobito je u običaju, da se dužnik obveže platiti, davši zajmodavcu toliko ulja, o Nikolju dne po novčić na kutao jevtinije, nego se prodaje. Ali biva i da se cijena naznači i prije na rizik zajmodavca i dužnika.

H. C. B. Dugovi se i u ovim krajevima plaćaju ili na rokove (u Crnojgori i Hercegovini kažu: *na vade*) kako se zajmodavac i dužnik pogode. Dužnik kad nebi imao gotova novca, a kad bi trebalo zajmodavcu, primit će u žitu, u vinu, u ulju, u ajvanu i ovomu podobnom, svegjer po cijeni od pazara, pošto bi se onaj dan mogao u čaršiji — pijaci — prodati.

H. K. Biva na sve načine.

LJUB. Upravo do skora ovgje nije bilo davanja novaca za zajam u strogom smislu. Nego kad kome zatreba novaca, a nema šta od imanja da proda, ili, ako ima, a prilike — kupca nema, onda ide k poznatome imućnijem čovjeku u svojem selu ili u obližnjem, te uzme novaca, ali interes u novcu ne ugovara, nego ugovara, da mu dade u godini dana kog poslenika. Do ne davna nije se ni znalo, šta je to interes. Uobičajeno je, da dužnik svoje proizvode, koje ima za prodaju, ne prodaje drugome, dok povjeritelj ne odobri, jer ih obično on kupuje za svoj zajam, pa poslije drugim trgovcima preprodaje. Dužnik se čuva, da povjeritelja čim ne naljuti, jer neće moći, kad mu ustreba, naći novaca kod njega, a povjeritelj opet gleda, da dužnika ne pritijesni te da ovaj drugoga gazdu traži i

[1] Biti će pogrješno mjesto „dugova."

ovome svoje proizvode nudi i prodaje. Ovako traje poviše godina nikad se neprilike i raspre pri računu ne dogagjaju, ali se ni dug veliki ne gomila: kad pregje 5 dukata, to se već smatra kao grdno zaduženje. Obično se gleda na priplode dužnika i spram ovih se davanje čini. Sav se ovaj račun vodi usmeno bez ikakva pisanja. Ako dužnik umre, a duga ne plati, onda udovica i djeca plate, a po kazivanju umrlog dužnika znadu, koliko je, a oslone se i na kazivanje povjeriteljevo. Ovgje je umro jedan kao trgovčić i ostao dužan jednome više, nego što je imanja imao. Njegova udovica i djeca isplatili su taj dug stokom i drugim imanjem, sve u priplodu i kao da su osugjeni presudom, smatrali su, da ne smiju prodati drugome nego povjeritelju. U ostalom kad povjeritelj navali iskanjem, onda dužnik prodaje milo za nedrago, t. j. u nevolji i imanje i dug plaća. Ali ovo biva, kad se zavali u poveći dug, a zanemari dohodcima ga platiti. Ovgje drže, da je sin dužan, platiti dug za oca, pa ostavio ovaj što imanja ili ne ostavio. Grijeh je, vele, taj dug ne platiti i sin drži, da će na njemu ostati kletva očina, ako ga ne plati.

STA. PA. Najviše u novcu, ali i u žitu; jedan ili dva roka po ugovoru.

STROŠ. Dugovi novčani plaćaju se na jedan put ili na više rokova, kako se stranke ugovore.

ZEM. Obično se plati dug novčani u novcu i to u jedan put ponajviše, rijetko na rokove.

DOBR. Ponajviše u novcu, ali biva kadgod, da se u stvarima plati. Novčani se dugovi ponajviše u jedan put plaćaju.

LJES. Biva svakako: i u novcu i u stvarima i ličnom radnjom; na rokove i u jedan put.

222. Koji je rok običan za plaćanje, je li Ilin dan, Nikolj dan itd.

STUB. Obično u to doba godine, kad se što dati ili prodati može, n. p. u jeseni o Martinju, o svim Svetim, o božiću, o novom ljetu, o tri kralja itd.

ŽUM. Kako se ureče.

GRA. BRO. Rokovi plaćanja jesu obično oni svetci, na koje se u okolici marvinski vašari (sajmovi) obdržavaju, a to su: Gjurgjev, Filipov, Antunov, Ilijin, Petrov, Anin, Gospin, Bartolov, Lukin Šimunov dan, ili u opće jesen, u nadi, da će bogata biti i da će moći, pomogavši se plodovima zemlje,namiriti svoj dug.

KO. BUK. Obični rok za plaćanje je mala i velika gospa, svi sveti, sv. Kata i božić.

CET. Rok je obično za plaćanje Mala Gospa, Miholjdan, i najdalje sveta Kata.

MAK. Najobičnije Nikolj dan, kad se već oberu masline i ulje proda.

BOS. Jurjev, Mitrov, Mart (Grgurevo) i Ilin dan, Gospojina.

LAST. Kako bude ugovoreno: do mjesec do dva dana, do pol godine i t. d.

KON. Ulje se proizvodi o svim svetim i o Nikolju dne, pa obično to i bivaju rokovi za plaćanje.

H. C. B. Obično se plaćaju dugovi (megju težacima i seljacima, a izuzimajući trgovce) o jeseni, kad se počne ljetina sabirati. Glavne su *vade:* o malome gospogjinu dne (8 sept.), Mitrovdan (26 oktobra) i Nikoljdan (6 decem.), a gdje gdje produlji se i do Božića.

Ko je u proljeće leden, ogrije ga jesen.
Jesen dugove plaća.

H. K. Različno, ali najviše Mitrovdan (26 okt.) jer tada obično stoku prodavaju, prispijeva vuna itd.

ŠAB. Običan rok gotovo svakomu plaćanju, kao i najimanju i odpuštanju slugu, davanju nepokretnih dobara pod zakup jest: Mitrovdan i Gjurgjevdan.

GURG. Mitrov i Gjurgjevdan.

STA. PA. Obično svi Sveti u jesen.

STROŠ. Gjurgjevo, Miholje ali i druga dobe godine.

ZEM. Jesen.

DOBR. Obično jesen — Mitrovdan.

LJES. Obično Mitrovdan (26 okt.), a plaćaju se *svilom* o Petrovu dne (29 juna) *grožđjem* i *vinom* u vrijeme berbe.

223. Kolika je kamata obična, je li ova u novcu ili u čemu drugomu?

STUB. Ako je u novcu, to je od 5—10% obično, premda ima i lihvara. Ali je najobičnije, da se pozajmi u ime kakva ploda n. p. za vino, žito, marvu, pak se onda zajmodavcu osim kamate i roba jevtinije dade. Tim se veliko lihvarstvou čini u puku, židovi obogate i drugi krčmari i manji trgovci, te narod gule.

ŽUM. Kamata je obično i u novcu i u drugim stvarima.

GRA. BRO. Kamata je obična u naravi i to u rakiji najviše, a i

u vinu, i biva prema svoti uzajmljenih novaca pol jedan, pol drugi, ili dva akova a više ne; biva i u marvi, ali rijetko.

KO. BUK. Kamate su različite, ali odveć teške.

CET. Kamata je najobičnija u novcu, i to cvancika (23 novčića) na talir (17%) a uzima se i toliko pšenice na toliko novaca, a i vola daju na *izor* za uređenu količinu pšenice.

MAK. Gledaj 221. Kad je u novcu, najobičnije plaćaju 12%, koje se uračuna odmah u sumu primljenu, pa poslije ako se neplati dug vazda treba da se kamate u naprijed plaćaju.

BOS. Kod seljaka novčane kamate nejma, ima žitom ili sijenom kad kad 10 do 20%.

LAST. Obična kamata jest pet, šest po sto, ako je više, narod drži za grijeh i govori, da Bog šalje prokletstvo na takoga kamatara, i da nijedna stvar stečena s kamatom nema duga života. U narodu kad kamatnik ili djeca mu osiromaše ima izreka:

S vragom došlo, s vragom pošlo!
Došo vrag po svoje!
Kako došlo, tako prošlo!

KON. Okolo 6 ili 12 po sto. Ako je u robi dano, te se roba ima vratiti tada n. p. za 100 oka pšenice vraća se 108 ili 110 oka.

H. C. B. U sva tri predijela kamata se zove *interes, dobit, fajda,* koja se na uzajmljenome novcu uzimlje od dužnika; nego kamata znači to, što kod Talijanaca *usura,* dakle i kamatnik = *usurajo.* Kamatnik je u sva tri predijela smatran za čovjeka, koji nema duše zato, što on kad može, ne bi se bojao boga ni 20 ili 30 na % uzeti. U Boki se kaže uzeo sam novac na interes; u Crnojgori na dobit, a u Hercegovini na fajdu a ne nikad kamata.

Kamatnik krv ljudsku pije.
Kamatniče, božiji odpadniče!
Kamatnik je bez duše.

Interes uzima se od 6% najmanje, 10% najviše, a i tad se kaže, da čovjek negriješi dušu.

H. K. U Crnoj gori najobičnije plate cvanciku na talijer, a u srednjoj Hercegovini nekoliko stotina na sto, osobito Mostarani kad pozajmljuju seljacima. A jer seljak opet svoj proizvod prođa zajmodavcu, to izagje i još viši interes, jer on vazda plaća robu jeftinije po nekoliko nego što je prodana cijena u pijaci.

GURG. Zakon je do 12%, ali preko toga biva i do 30%. Obično u novcu.

STA. PA. Kamata je obično 6%—10% u novcu ili dade dužnik jednu ovcu ili krmče u ime kamate.

STROŠ. Osim novca 5—6 for. na sto daje se livada, oranica [1] ili piće.

ZEM. Kamate je obično na novce 10 do 12 po stotini, ili u žitu nekoliko mjerica ili po koji komad marve ili po koji akov vina ili rakije daje se mjesto kamate.

DOBR. Kamata je obično u novcu i to od 6 do 12%.

LJES. Obično je 20%: za sirotinske novce je 15%, od ovih 3% su za skrbnika. Ali uzimaju i 25%. Svake godine promjenjuje se zapis i procenat, kad se ne plati i upisuje se u glavnicu. Bivaju procenti i in natura, plaćaju se i radnjom t. j. odredi se nekoliko dana ili se prodaje vino i svila 1 do 2 groša niže obične cijene onomu, koji je dao novce pod procente.

224. Pod kojijem uvjetima zaimavaju seljaci jedan drugomu žita za usjev i druge stvari, koje se opet u *sličnim* stvarima vraćaju (res fungibiles)?

STUB. Da jedan drugomu povrati ili ono isto, to jest, onakovo i onoliko, ili da mu što drugoga za to dade.

ŽUM. Da se posudiocu o žetvi dvostruko vrati.[2]

GRA. BRO. Žito, kukuruz, ječam, zob, žitak u obće daje se pod tim uvjetom, da ga dužnik u istoj mjeri i istoj vrsti buduće jeseni vrati.

KO BUK. Seljaci, kada što daju u zajam, drže, da im se onakova stvar mora povratiti, kakva je dana, bez obzira, je li pocijenila ili poskupila do toga vremena, a o kamati i ne misle.

BOS. Neki bez prihoda ikakva i kao za ljubav daju, neki išću toliko na sto, a neki i na pola dobitka,[3] — ali rijetko.

LAST. Kad jedan ima jednoga sjemena, a nema drugoga, koga bi htio usijati, tada promijeni u susjeda ili u prijatelja. N. pr. dade žita, a prima ozimca ili obratno. Obično istom se mjerom i prima i dava, ali gdjegod, kad je bolje sjeme u jednoga, zahtijeva štogod više od drugoga.

KON. Pozajmljuju bez ikakve dobiti, ali onaj kad vraća ipak prebaci nekoliko oka više.

---

[1] Pod kojim se uvjetom daju livade i oranice? Ako na uživanje, na koliko vremena?

[2] Može li biti dvostruko?

[3] Znači li to 50%?

H. C. B. Imutnije familije davaju u veresiju siromašnim familijama žita obično gladne godine (kad ljetina izda zbog suše), a tako isto koja familija od glavi pojede i svakoga žita sjemena, koja je bila ostavila za usjev. I prvo i potonje davaju uslovno, da mu onoliko i onakoga žita vrati, koliko mu je uzajmljeno a to se zna i priličnu fajdu od prilike od 6 do 10 na sto, kad koje novo žito na njivama požanje.

H. K. U Crnojgori ako jedan drugome uzajmi 100 oka šenice, onaj mu obično vraća 115 do 130 oka, kad sakupi buduću ljetinu. A susjedima i bližim daje se i bez ikakve dobiti.

LJUB. Ravno za ravno. Ili uzimač da po kog poslenika, ili i on davaocu neku uslugu i ljubav učini.

STA. PA. Pozajmljuju žito za usjev, pod uvjetom, da in duplo vrate.

STROŠ. Zaimavaju na polovinu ili trećinu hrane.

ZEM. Žita za usjev zaimaju seljaci jedan drugomu i druge stvari, koje se opet u sličnim stvarima vraćaju za jedno dvoje, za vreću žita dvije i t. d.

DOBR. Da mu opet onoliko vrati, to biva, ako su prijatelji. Od stranaca išću i duplo.

LJES. Kad se rodi novo žito, da mu vrati koliko je uzeo: пълно за пълно. Ipak se uvjek vraća nešto više, nego što se uzelo; jer sjeme biva najčišće žito.

225. Ima li šta osobita pri ugovoru, kojim jedan drugomu daje kuću pod kiriju, zemlju pod zakup itd. i koje su vrste toga posla najobičnije?

STUB. Kod te vrsti zakupa su najobičniji iz polovice, ili trećine i rijetko iz četvrtine, tako da onaj, koji zemlju obragjuje, dade gospodaru zemlje ploda zemaljskoga polovinu ili bar trećinu. Biva najam i u novcu, kao arenda.

ŽUM. Neima ništa osobita do jedine pogodbe.

GRA. BRO. Ovgje nemaju zadruge više kuća, nego gdjekoja sobicu u savezu s kućom zadrugarskom posjeduje, te ovu, ako imaju komu, pod kiriju dadu, tako da se mjesečno od iste plaćati pogode i to 2 do 3 for. Taj ugovor biva ustmeno, i obstoji dotlje, dok kvartirnik u njoj stanovati hoće. Zemlje pod zakup daju često ali one zadruge, koje za sebe suviše zemljišta imadu, te sve obragjivat nemogu, i to svaki put samo za jedan usjev za gotov novac ili za poslenike. Gotovim novcem plaća se jedna radnica od pri-

like pol jutra (rali) za žito 5 do 6 for. a za kukuruz 3 do 4 for; a poslenika se daje za ono 12—15 a za ovo 8—10.

MAK. Zemlje daju samo na polovinu i na četvrtinu: na polovinu onda, kad na zemlji ima maslina ili loza, i on je samo obragjuje, a na četvrtinu, kad je zemlja sama ledina i radilac istrapi, prekopa i posadi zemlju. Drugih vrsta najma nepokretnina nema.

BOS. Nema.

KON. Kuće niti se daju ni uzimlju pod kiriju u selima. Ali se zemlje daju n. p. na treću (t. j. treći dio daje radnik onomu, čija je zemlja), na police i t. d.

H. C. B. Kad kome daje kuću pod kiriju (u Crnoj gori, u Hercegovini *pod najam*) a u Boki pod *afit*, za onoliko cijene godišnje, koliko ugovore. Zemlji se ne kaže u nijednom od triju predijela pod kiriju, ni pod najam, niti pod afit, nego: u *kesim* t. j. pogode se dvojica, da mu toliko ima dati (oni, sto prima zemlju pod kesim) žita, koliko se pred ljudma pogode, pak njemu zemlja toliko i ne rodila, mora dati onomu, čija je zemlja, pogogjeni kesim.

H. K. Po selima se kuće gotovo nigda ne davaju pod kiriju, jer svak gradi kuću samu za sebe i za svoje domaće potrebe.

LJUB. Kuće se ne daju, a pri davanju zemlje nema ništa osobita, nego kako se i u koliko se pogode.

STA. PA. Kad se daje kuća pod kiriju, glavni su uvjeti: da gospodar kuće sve popravljanje iste izvršavati ima, a onaj, koji ju pod kiriju uzeo, ima mu uredno kiriju plaćati.

STROŠ. Kuće pod kiriju i zemlje pod zakup daju se ili za gotov novac ili za posao, da se odradi.

ZEM. Kad ko komu daje kuću pod kiriju, onaj, ko ju uzme, jamči, da će ju uzdržati u onom stanju, u kom ju primi; zemlju pod zakup uzimajući, obvezuje se, da ju neće obataliti, nego svojski i valjano držati, kako se neće vlastniku nanijeti šteta.

LJES. Ovgje se ne daje pod ćiriju svakolika kuća, nego samo dućan i to za godinu i na po godine t. j. od 23. aprila do 26 oktobra, ili od 26. oktobra do idućeg 26. oktobra. Zemlja se daje ovako: gospodar daje svoju zemlju i prima $^1/_3$ ili $^1/_4$ dio cijeloga dohodka, ali on tada ne pomaga obragjivati njivu; prima $^1/_2$ čista dohodka onda, kad i sam radi i kad se sjeme iz zajedničkoga daje. Pod zakup daju samo bašte za pogogjenu sumu novaca i nešto od proizvoda; to se daje obično na 1—3 godine.

226. Pri pogodbi osobne radnje nadničara, majstora itd. (locatio conductio operarum) koji su obični uvjeti i koje značenje ima kapara.

STUB. Obično je, da se n. p. seljak seljaku jednako radnjom oduži, ili da jedan drugomu u novcu plati. Zanatlije se zovu obično u kuće, gdje ga hrane, da jeftinije u novcu dogje. Kapara se daje ili radi sigurnosti vremena ili dobrote posla.

GRA. BRO. Pri pogodbi osobne radnje nadničara uvjet je taj, da cijeli dan — ako je na toliko pogogjen — marljivo raditi ima, te mu se na večer, ili, ako više dana radi, kojom drugom prigodom nadnica izplati; a pri pogodbi majstora uvjeti su ti: da on pogogjeni posao svršiti i točno obaviti ima, te mu se za to kapara daje, da nebi od svoje pogodbe odustao, a sve mu se ne izplaćuje dotle, dok posao vas ne obavi, da bi tako u slučaju prijevare ili smrti mogao vlastnik drugoga majstora za one novce, koje bi još imao platiti prvomu, najmiti.

KO. BUK. Obično, ako nije prijatelj, ili dobro poznat majstor ili nadničar, plaća mu se večerom svakoga dana, ili svake subote ili pri svršetku radnje.

MAK. Kapara u takvom slučaju ima to značenje, da on nebi otišao kome drugome raditi, a kada primi kaparu, onda je dužan radnju izvršiti, jer ju prima pred svjedocima i lagati nesmje.

BOS. Obična pogodba i značenje kapare.

KON. Nadničarima se ne daje kapara, nego samo kad se dade radnje *na pogodbu*, pa bili to prosti nadničari ili majstori.

H. O. B. Po selima, kad čovjek gradi kuću, pojatu, guvno, avliju, obor i t. d., rijetko ili nikad ne zove nadničarâ na platu osim samo majstora, nego kutnja čeljad to radi kao n. p. nanose kamen i pržinu, miješaju klak, donose vodu i prinose majstorima sve, što im treba za gragju. Ako u kući nema zadrugara, onda zamoli iz komšiluka dva tri čovjeka i niko mu se odreći neće i to za samu hranu bez plaće, jer je to kao jedan zajam t. j. da će nekad i ovi, što kuću gradi, njima pomoći. Majstori svuda imaju jednako ime, a oni, te mu prinose, što treba za gragju, zovu se: *argataši*.

— Nabavio tri stotin majstora
I toliko djece argataša. —

H. K. Ni majstorima ni nadničarima kad na nadnicu rade, obično se ne daje kapara, nego samo, kad se pogodi s njima radnja, što

no kažu, *gjuture* ili na *ušćen* t. j. svakolika radnja ujedno za pogogjenu sumu novaca.

GUBG. Kad ko pogodi radnika, da mu u polju radi, razumije se, da ga mora i hraniti.

STA. PA. Kad neko nadničara ili majstora unajmi, najmljeni nesmije prevariti, osobito kad je kaparu primio. Ako bi pako odstupio onaj, koji je kaparisao, tad gubi kaparu.

STROŠ. Nadničari i majstori pogagjaju se i kaparom utvrgjuju, da svaki svoj posao svrši, inače kaparu vrati ili još duplira.

ZEM. Pri pogodbi osobne radnje nadničara, majstora i t. d. obični su uvjeti, da će radnju na ugovoreno vrijeme i valjano svršiti, i kapara jamči za to, koja se mora dvostruko platiti, kad se ne održi riječ točno po ugovoru.

DOBR. Tu su ugovori obično usmeni i kapara jamči, da će sigurno doći.

LJES. Za kopanje nadničari dobivaju 3—8 grosa na dan, žeteoci od 10 do 15 groša. Muški dobivaju vazda više nego ženske. Nadničari rade od sunca do sunca po pravilu: „Кога работишь да тя не огрѣва и не засѣда слънце у селу!" Hranu daje gazda: u jutro rano čašu rakije ili vina i komad hljeba, 3 sata pred podne (обѣдъ) varena jela i k tomu vina; u podne (пладнъ) opet tako (пладнушка); u večer opet tako (вѣчерня). U gradu Plijevnu gazde, kojima trebaju nadničari, idu na pazar, pa ih pogagjaju. Ko ne radi dobro, tomu se plati pô nadnice, pa se tada odašilje. U ostalom i težačke se radnje daju кутарице ili гютюре t. j. na pogodbu. Kaparu daje onaj, koji radnju na sebe uzimlje.

227. Kako se plaćaju težačke radnje?

STUB. Ili jednakom radnjom megju seljacima ili novcem: običnoga težaka u ljetnji dan cvancigu najmanje, a 50 novčića najviše ali se težak sam hrani. Za kosca od 40 do 80 novčića. U jeseni je cijena nadničara ponešto niža.

ŽUM. Težačke radnje plaćaju se novcem i to obično po 20 ili 25 nov. na dan i hranu.

GRA. BRO. U gotovu novcu, hrani, marvi ili drugim naturalijama.

KO. BUK. Težaci ili rade jedan drugomu za plaću ili u zajam.

CET. Težačke se radnje plaćaju sasvim slabo, no najobičnije je, da svak radi sebi a otigje ko u koga drugoga raditi više za ljubav, nego za novce, ili kad koga potreba natjera, a potreba ne gleda, nego da se proživе.

MAK. Obično kopačina u cijeloj okolici plaća se po 2 groša t. j. 20 nov. i hrana 4 puta na dan i svaki put treba da ima smoka. Bez hrane plaća se 5 groša i rad počimlje od 6 sata jutra, pa traje do 6 sata večera. Za branje maslina plaća se muškarcima 20 nov. a ženskima i djeci 8 do 10 novčića, ali je lošija hrana.

BOS. Novcem i žitom.

LAST. Težak u polju na radnji prima od gospodara ručak, objed, večeru i 20 novčića na dan. Kad trapi t. j. kad vadi stare loze, ako je zemlja tvrda, tada osim hrane, koja pri takoj radnji biva bolja i obilnija, prima cvancigu mješte dvije šestice.

KON. Ili se vraća radnja za radnju, ili se u novcu plaća, ali u jednom i drugom slučaju hrana se daje in natura tim, za koga se radnja vrši.

H. C. B. Na dosta mjestija izvan sela, kao u Trebinjskoj čaršiji, kad dućane grade, mora plaćati nadničare — argataše. Srednja je cijena majstoru go 8 a argatašu po 4 groša turska na dan, ako im dava hranu, a bez hrane prvim 12 a posljednjim 9 groša. U Hercegovini i Crnoj gori obična je riječ: *nadnica* a u kotorskom okružju: *džornata*. Ni majstorima ni nadničarima ne dava se kapara, jer im se plaća od subote do subote, koliko izrade. Onda bi se dala kapara majstoru, kad bi sajibija s njime gragju pogodio na *ušćen* t. j. da mu toliko novaca dade, pa majstor da gradi i plaća argate a saibijski da je sva gragja, što u Hercegovini i Crnoj gori zovu *japija*, te će se okolo gragje proharčiti.

H. K. Plaćaju se novcem (u Katunima u srednjoj Hercegovini kadgod i žitom) t. j. cvanciku ili dvije na dan, a vazda gospodar osim plate i hranu daje težaku. Zemlja se veoma rijetko radi *gjuture*, nego to biva samo kad imaju raztrapiti novu baštinu i ogradu oko nje podići. Zgrade se rade više gjuture, nego u nadnicu. Na nadnicam počimlju radnju odmah pošto se svane, te neprestano rade do *ručka*, koji biva 3—4 sata pred podne. Na ručku počivaju $^{3}/_{4}$ sata ili sat, za tim se radi do 12, a tad biva *objed* (u srednjoj Hercegovini to zovu *užina)*; objed s počivanjem traje do 2 sata, zatim opet nastaje radnja, koja traje do zahoda sunca, tad je *večera*, čim se nadnica svrši. Ako kiša pomete radnju za sat ili dva, neće težacima ništa od plate odbiti, ako više, odbija im se — ali ih se isto hrani.

LJUB. U novcu i u proizvodima.

GURG. Od 2 do 4 groša na dan. Uz to dobivaju i hranu.

STA. PA. Težačke radnje plaćaju se najviše u novcu ili svaki deseti mjerov žita od radnje.

STROŠ. Ima težaka dnevnih; oni se tako plaćaju; ima ih, koji su pogogjeni da neki cijeli posao dovrše: kao žetvu kositbu, pravljenje kuće, ovi se plaćaju po dovršenom poslu itd.

ZEM. Težačke radnje plaćaju se u novcu, u žitu i marvi, kako se već ko pogodi.

DOBR. Obično u novcu.

228. Kakvi su običaji i uvjeti pri posugjenju ili najmljenju životinje za radnju ili oplogjenje?

STUB. Za oplogjenje se davaju junice od 1 godine tako da onaj nju hrani i uživa plod i mlijeko, dok ona dvoje troje ili četvero (rijetko više) telića oteli, a kad posljednje odoji, onda se povrati kao krava k svomu gospodaru. O tome se kaže: na *žitak* dati, iz žitka uzeti.

ŽUM. Sve zavisi od pogodbe.

GRA. BRO. Tu uvjeta nema nikakova, nego ako ko posudi susjedu ili drugomu prijatelju konja ili vola za kakvu radnju na jedan ili više dana, ima ga opet vlastniku povratiti; nu onda onaj, koji je na zajam dao, ima pravo od njega sličnoga što na zajam iskati: a za oplogjenje nenaima niko, jer marva sva skoro zajedno ljeti na pašu ide, te se sastaje i bez najma.

KO. BUK. Kada težak posudi svoju životinju drugomu težaku ili u zajam, opet njemu svoju daje u nuždi jednakim načinom; ako li mu je daje pod kiriju n. p. konja za vršidbu, onaj mora mu dati dotičnu plaću od zrna ovršena n. p. od svake *granice* (13. snopa) po tri oke zrna kakova vrši.

MAK. Kad se najmi životinja na radnju, obično treba da se s njom dade i čeljade. Najamnik daje sve, što je od potrebe čeljadetu jesti i piti, a isto hrani i životinju, ako koji osobeni ugovor ne učine.

BOS. Nikakovi.

KON. Za ždriebca, koji se daje čijoj kobili, plaća se obično „talijer i bisake", bisake razumije se pune žita, mesa i druge hrane.

H. K. O volovima je kazano, da se daju *na izor*, a o konjima *na zimnicu* (odg. na pit. 204) ali se mogu dati i na nadnicu, šta u ostalom vrlo rijetko biva. Ko ima dobra ždrijebca, on ga zajmi kome drugome, koji ima kobilu da je *opase*, a kad ko kravu želi *podvesti*, to on ište na to, ako doma nema, u susjedstvu ili izvan

sela bika. U Hercegovini se ne plaća ništa za bika ili ždrijebca a u Crnojgori se plaća.

LJUB. Kad se uzme vô za radnju, onda se kaže: *uzeo na izor*, t. j. da za jednu ili više godina poore sa volom što treba, pa da ga poslije vrati. Kad se uzme na priplod (oplogjenje) onda se kaže: *uzeo pod kesim;* ali ne zna odgovorioc, kako to biva, t. j. sa kolikom vajdom.

ZEM. Tko uzme ili posudi ili najmi životinju, jamči za nju, i ako joj što bude platí naknadu.

LJES. Kô uzme tugju životinju na svoju radnju ili plati ili, što je običnije, treba da u zamjenu opet daje svoju životinju, kad bude trebala tomu, koji je njemu zajmio i ovo se zove: на заредж.

229. Pomagaju li težaci jedan drugomu kakvu radnju i pod kojim uvjetom?

ŽUM. Ne pomagaju.

GRA. BRO. Pomažu orat, kopat, žet, sijeno kupit i pod tim uvjetima, da se u potrebi toliko poslenika onomu, koji je na zajam dao, povrati.

CET. Težaci pomažu jedan drugomu više radnja, kao u oranju, kopanju, žetvi, košenju, berbi, a to sve oni čine nekim pogodbam izmegju sebe.

MAK. Pomagaju jedan ili više ih u kopačiji, idu k jednomu da kopaju, pak onda sve po redom svakome: to s toga što u društvu bolje rade i postoji utrkivanje, ko će prvi da svrši svoj *red*.

BOS. Pomagaju u zajam.

LAST. Pomagaju, pri čem jedan drugome kaže: ti meni danas, a ja tebi sutra; pomozi ti meni učinit ovi posao, a ja ću tebi drugi.

KON. To pomaganje, koje je dakako uzajamno, ovgje još živi u punoj sili.

H. O. B. Kad je okapanje kukuruza ili vinograda, ili kosivo livada, pa ne može da odoli ni najzadružnija familija, onda zamoli nekoliko ljudi iz sela, da mu za jedan dan ili dva pomogu, a žene i gjevojke kad se žito bijelo (ozim) žanje i kao što je kazano s tim uslovjem, da i on njima gdjegod pomože.

H. K. Pomagaju na osnovi uzajamnosti: ja tebi danas, a ti meni sutra. To biva u običnim radnjama, kad komu treba još drugih težaka, zamoli susjeda ili prijatelja, da mu ih dade pod uvjetom: da i on njemu, kad mu trebalo bude, takogje sa svojim težacima pomože. Ako pak tomu drugomu nije potreba, za to mu se isto ne

daje nikakove naknade, jer se drži, da mu može biti potreba do godine. I u opće ne broje se tako točno nadnice, koje je jedan drugome zajmio, jer jedan može trebati 15 nadnica, a drugi mu ne vrati nego 6 i tim se drži, da je podmiren račun. To se pomaganje zove *pomoć*. U koga rade, onaj ih i hrani.

LJUB. Pomažu svaku radnju *uzajmice* a osobito u kopanju kukuruza, u žetvi, kupljenju šljiva, kad se tresu; a kad se gradi kuća ili druga poveća zgrada, onda ne pomažu na zajam u strogom smislu, nego onako bezplatno dovlače gragju. No ovo i ne može da bude na zajam, jer su gragjevine rjegje. Ovo se dakle radi kao na pomoć. Tako isto ne gleda se strogo na pozajmicu u komešanju kukuruza, češljanju vune i u predenju, što se noćju radi.

GURG. Pomažu. Ob ovom je kazano prije.

STA. PA. Pomagaju.

STROŠ. Pomagaju si uzajamce, da mu se drugi put u nuždi pomoć vrati.

ZEM. Pomagaju jedan drugomu pri radnji, iduć na *mobu*, ili za plaću, ili u zajam. Danas Petar Pavlu, sutra Pavle Petru.

DOBR. Pomažu, ali pod uvjetom, da mu ovaj tako isto vrati.

LJES. Pomagaju на заредљ. Kome se pomogne, taj treba da vrati toliko dana, koliko su drugi za njega radili.

230. Ima li u vas *moba*, *tlaka*, *pomoć* ili što tomu slično: kad i kako to biva?

STUB. Pošto je vlasteoska tlaka prestala, rade sad seljaci vlasteli za plaću ili za opredijeljeni dio ploda; tako mlate za 12ti, do 16ti dio svega žita, što omlate. Isto tako kose za 3ći do 5ti dio tako da svaki 3ća do 5ta centa ili kup ili voz bude tomu koji kosi, suši i spremi. Tako idu iz nekih siromašnijih strana na mobu, da si zasluže, što im kod kuće ne prirodi.

ŽUM. Nema.

GRA. BRO. Ima *moba* ili bolje *tlaka* i to kod šumara (činovnika) u svako doba godine. Oni na ime uzmu zemlje pod nipošto, ako svoje nemaju, te ju dadu poorat, posijat, požet i ovršiti ljudima onih sela, koja se iz revira, pod nadgled mu pripadajućeg, drvariti moraju; isto tako biva s kukuruzom, vinogradima. Kola uzima kad hoće; a i s drugim stvarima tako biva.

KO. BUK. Težak mobu kupi u mali kakov svetac, kada ne može inače da požanje svoju ljetinu, ali ovaj običaj već je skoro izčeznuo.

MAK. Ima moba, ali je sada manje u običaju, osobito idu u planinu sjeći drva ili kositi travu, ako se to mobom smije zvati, no ovgje neznadu za to ime.

BOS. Ima moba. Sad jedan sad drugi iz sela sazove na pljetvu, kositbu, kupitbu, žetvu, trganje, komarje, trlje, vlačidbu itd.

KON. Moba se ovgje sazivlje samo na žetvu i na natapanje suhijeh njiva. Na žetvu idu muški i ženske, na natapanje samo muški. Ta se radnja ovako obavlja. Iz dasaka se učine *kanali*, koji su po 15 do 20 noga-dugi, a svakoga nose dvojica. Prvi se kanao podstavi pod vrelo, da se puni vodom, drugi kanao se podstavi pod prvi; treći pod drugi itd. dok se voda nedovede na njivu, pa tuda obrću cijelom lineom po komandi onoga, koji je na donjemu kraju, te polijeva njivu.

H. C. B. Ima moba. Svi oni, koji dogju pomagati kakvu prešnju radnju, zovu se *umobnici*, a svi ukupno *moba*.

Polegla je bjelica šenica,
Po livadi bega Ivan bega.
Silnu Ivan pokupio mobu:
Sto momaka, dvjesta žetvarica.

Ko okuplja mobu, onaj umobnike hranom i pićem gosti, kao da je svadba i krsno ime, a to svaki dan tri obroka; prvi na 2 ure pred podne i to je *ručak.*

Ko rano ruča i rano se oženi, ne kaje se.
Već je ručao i ko je oca ukopao (u šali).

Drugi je obrok na 3 ure poslije podne, i to se zove *užine.*

Viče družina, kamo užina? (u šali).

Treći je obrok u večer, kad umobnici dogju kući sa radnje i to je *večera.* Po večeri biva veliko veselje, pjevanje, igranje izmed momaka i gjevojaka do ponoći, sasvim što su cijeli dan radili i ne zaspali.

H. K. O *pomoći* je kazano, ali osim toga biva i *môba.* To je takogje pomoć, koju susjedi susjedima, seljaci seljacima daju, ali se razlikuje od pomoći u tome 1) da na mobi mnogo više tugjih pomagača biva; 2) da se moba sazivlje, kad je veoma hitno i mnogo radnje na jedan put i za najvišu zadrugu. Moba se sazivlje na kositbu, na žetvu, na branje i komešanje kukuruza, na *plastidbu* (sabiranje pokošenog sijena u plastove). Na mobu idu najviše momci i gjevojke, bude ih obično od 20 do 30 glava, a u srednjoj Hercegovini, gdje su zadruge više, pa zemlje ima, biva ih na jedan put i do 60 a kadgod i 70 glava. Na mobi bivaju ugošćeni veoma

dobro malo ne kao i na krsno ime, ali zato i rade, osobito mladež mnogo više, nego na radnici i u sebe doma, jer se natječu, ko će se pokazati valjaniji. Pače oni, koji se odlikuju u kosidbi i žetvi, veličaju imenom *kosbaša*. Moba se drži megju momčadi i gjevojkami kao neke vrste *ogledi* ili izložba, te se svaki ne samo otimlje, ko će poći na mobu, nego se i odijevaju i kite, kao da idu na kakovu svetkovinu. Kad je radnja zahodom sunca svršena, tada idu svi k kući domaćinovoj, pjevajući i veseleći se, tamo ih goste obilnom večerom, tad se tu opet igra i pjeva kadgod i do ponoći. Otuda se razilaze na grupe i opet idu svojim kućama pjevajući. Na mobu idu, kad je potreba, ali se često za to naznače dani kakvih susvetica, Turci zovu i u svece na mobu, kad Srbi nerade u sebe, ali to već nije ona vesela, nakićena moba, kao u Srba, jer k Turcima *moraju* ići, a koji se odkaže, taj će to veoma skupo platiti.

ŠAB. Ovgje ima dovoljno moba, koje bivaju na manje praznike.

LJUB. Na *mobi* se bezplatno radi kakvom imućnijem čovjeku, koji je kadar, dosta svijeta t. j. veliku mobu nahraniti i dočekati. Ovo biva na manje praznike, koji nijesu crkvom za svetkovanje odregjeni. i u koje rijetko ko sam za sebe radi. Rijetke su mobe bez ovakih praznika. Najviše se ide na mobu u žetvu. Kad se zna, da će kod koga mnogo svijeta biti, onda se tu ide na žetvu kao na kakov sabor. Mnogo čini to, što je mlagjima milo, da se vesele, igraju i pjevaju; jer kad se žetva svrši, ili kad noć nastane, onda se žeteoci pohvataju u kolo, te se igra i pjeva preko pola noći. Na *pomoć* radi se kakvoj sirotnoj udovici u selu, ili kome čovjeku, koji zbog kakve bolesti nije u stanju da radi. Ovako kao na mobu pooru u selu onome, koji nema volova, a i ženama predu u večer na mobu, kad koja ima dosta muškinja da odijeva, a nema dosta ženskinja za posao.

GURG. Ima.

STA PA. Ima moba i tlaka, najviše kad je žetva i vršidba.

STROŠ. Kadgod se kakva šuma u većoj količini iz luga vuče, ili se kuća i druga zgrada diže, zove se moba, koja onaj posao svrši, a domaćin svoju mobu dobro hrani i poji.

ZEM. Ima *moba*, ima obćinska *tlaka*, i to biva pri poljskim prešnim poslovima, kao što je žetva, kosidba, kopanje, pokop, pir itd.

DOBR. Biva samo moba i to najviše u vrijeme žetve i kopanja kukuruza.

LJES. Ima тлѣка, помощь. Ovo biva, kad se pravi nova kuća, kad se sadi vinograd, kad se žanje njiva, kad se tuče i čegrta kukuruz, kad se prede vuna, jarina itd. U takvim slučajevima osobito se dobro jede i pije, igra se kolo, a i gajde габлле i гусле ne šute. Glavna gozba i veselje biva večerom. Tlaka i pomoć sazivlje se obično o manjim svecima pa baš i u prave praznike na radnje, koje se čine večerom ili noćju pod jesen il u zimno doba, kao: predenje i čegrtanje kukuruza itd. I mužkarci i ženske jednako rade, samo što muškarci ne predu.

231. Skupljaju li se tu momci i gjevojke na kakove sastanke, gdje svak za sebe radi (n. pr. *prelo* itd.) i što ima tu osobita?

ŽUM. Nema toga običaja.

GRA. BRO. Skora u svakom selu skupljaju se zimi na prelo. Tu dogju u jednu kuću — obično najsiromašniju — gjevojke i momci, te one predu, a ovi pripovijedaju (pred božić gonetaju) — dok misle, da je vrijeme kući ići, što obično oko 11—12 sahata noći biva; ali prije nego pogju, zametnu još kakvu šalu megju sobom: tako n. p. uzmu momci od one gjevojke, koja nije svu kudjelju isprela, malo kudjelje, te razastru poput kola i metnu na tri jednako udaljena mješta u savezu s istim kolom malo kudjelje, što no ima značiti jedan dio: momka — kog hoće — a ostala dva dijela, dvije gjevojke, koje ili on rado gleda ili one njega, ili on jednu, a druga njega, te zapaliv onaj dio, koji njega predstavlja, vele: „Do koje vatra prije dogje, onu on voli.“ Ili se igraju *prstenka* ili štogod sličnog. — Više puta se dogovore, te ponesu gjevojke po malo brašna, neka masti, druga mesa, treća kobasicu, četvrta kokoš ili što drugo, a momci po malo vina, te peku i maste *pogaču*, kuhaju ili peku meso, pak se po drvršenom poslu — koji tada ranije svršen bude — časte. Poslije sv. tri kralja najme si momci i gjevojke *gajdaša* ili *egedaša*, te im u istoj kući svira svake subote i negjelje i u oči drugih zapovjednih svetkovina, a i na iste svetkovine u večer pa do po noći, kad kad svira i duže, a oni igraju; a dok svirač malo odahne, pjevaju gjevojke u kolu: to traje do treći dan poklada. Sa domaćinom iste kuće, u kojoj prelo biva, pogodi se mladež, da će mu platiti za sobu, koju na razpoloženju imaju; i to biva ili u gotovu novcu ili u naravi. Ovo posljednje češće biva. Takogjer sakupljaju se i na *čijanje* perja, osobito jeseni,

kad se gjevojke udaju; no tu nema nikakve druge zabave, izim čijanja.

CET. Momci i gjevojke sakupljaju se na prelo, što ovgje zovu *sïlom*, te tu gjevojke rade a momci se igraju i pjevaju sve do zore, no najradije se ongje sakupljaju gdje ima u kući i guslač i gjevojka, te da se pjesme naslušaju a gjevojke nagledaju.

BOS. Skupljaju se osobito zimi na *sijelo* i *prelo*, igraju se: prstena, tare, vuka itd.

KON. To se zove *posjed* — ali gjevojke i momci tamo ne dolaze, nego samo stariji muški idu večerom jedan u drugoga na *posjed*.

H. C. B. Nema sastanka megju muškima i ženskima, da svaki za sebe radi, osim kad je moba. Ima samo za ženske zimi preko dan na samo u kakvoj zavjetrini, gdje se sastanu i svaka svoju radnju osobitu radi, n. p. plete, prede, šije, veze itd., a u večer pokraj vatre samo predu sve bez razlike, jer se inače druga radnja ne bi ni vidjela raditi od svjetlosti same vatre.

Prele su prelje s večera,
Koja je više oprela?

Na prelo dogju mnoge djevojke iz komšiluka u onu kuću, gdje uroče. Obično svaka donese po nešto malo jediva (kruha, sira ili malo mrsa), te po što stare žene zaspe, one jedu. Muški će na prelo rijetko doći, već oni od kuće, a za to, što nema igre, ni pjevanja kao uz mesojegje, svecem, o svadbama, krsnim imenima, babinama i za osob sve dane od velikoga do maloga božića.

H. K. Kao što moba biva ljetom, tako sijela bivaju isključivo zimi. Momci i gjevojke sakupe se večerom u prostraniju kuću i gdje je domaćin mlagji i mlada nevjesta, tu gjevojke i momci načnu različne igre, pjevanje; često i kolo igraju. Gjevojke iz početka što god i rade, svoje ženske radnje, ali to samo da se pokažu radilicama. Poslije i one radnju bace, te drugo ne biva, do igre i pjevanja.

ŠAB. U običaju je, da se gjevojke skupljaju na jedno mjesto, gdje provodeći šalu svaka sebi radi: to je prelo. Ono može biti i kao moba, kad n. pr. jedan čovjek ili obično žena zazove sve gjevojke, mlade, pa starije žene svojoj kući, te joj tu radé. Ovo obično biva kad se iz te kuće hoće kakva gjevojka da uda, pa joj pomažu „spremati“ darove.

Drugi rod mobe jest gulidba. Kukuruzi se oberu u ljusci, pa se sazove moba, te spram vatre ili mjeseca ljušte kukuruze.

LJUB. Skupljaju se samo gjevojke i žene, te svaka za sebe prede

i druge ženske poslove radi. Ovo čine zbog toga, da nebi podrijemale, nego da bi u društvu i veselju duže sidjeti i više uraditi mogle. Tu se obično, kao i na češljanju i komešanju zadaju razne zagonetke, pjevaju narodne pjesme i pričaju priče, zanimljive i smiješne.

GURG. Skupljaju se obično gjevojke na prela, ili kako ovgje kažu *sedeljke*, gdje svaka za se radi, ali mogu raditi i jedan isti posao, n. pr. komišanja kukuruza.

STA PA. Zimi se osobito skupljaju momci i gjevojke na prelo, gdje se prede i različite igre igraju.

STROŠ. Imaju kod nas sastanci, *prelo*, gdje k gjevojkam ne momci, nego oženjeni ljudi dolaze, od kuda ništa dobra ne izvire.

ZEM. Skupljaju se momci i gjevojke na uveseljenje, ali ne na prelo ili na drugi posao, nego na ples i zabavu. U Slavoniji sastaju se i na prelo i na guljidbu kukuruza, i tu kao moba rade, a gazda ih počasti jelom i pićem.

DOBR. Skupljaju se, i to se zove: *prelo, igralište, bubaljica.*

T. P. Bivaju сѣдянкы na koju idu gjevojke večerom pošto su svi domaći poslovi svršeni. Tu najprije rade (predu, pletu čarape i bječve itd.) svaka za sebe, a poslije kad momci dogju biva i igranja i pjevanja sve do ponoći.

LJES. Skupljaju se na сѣдянкы večerom, gdje svaka gjevojka za sebe radi; svaka donese drva za vatru, ako se skupe, te rade na putu kod vatre; donesu svijeću, ako se skupe u kakvu kuću, te rade spram svijeće. I momci bivaju tamo, bez njih ne biva gjevojačka sastanka, jer bez momaka nema veselja ni živa razgovora, igranja, šale. Ali pri tome biva vazda i po njekoliko starijih žena. Za te sastanke ima u narodu osobitih ženskih pjesama, u kojima se u šali pripijevaju vazda po imenu momci i gjevojke kao da se bajagi udaju. Evo jedne take pjesme:

Вила сѫ ю лоза виняна
Виняна рязякияна,
Около града Търнова;
Петьръ ми града градяше,
Милка му пъртю влечаше.
Милка Петру думаше:
„Голѣтѧ тѧзъ 'градѧ,
Ге ми сѧ много роднини.
Петьръ и Милка ти сѧ,
Лика и прилика,

Кѣту два стрька иглика;
Иглика да ги довика,
Тинтява да ги стькмюва,
Попь Тодорь да ги вѣнчява,
Да зета кърпи късаны,
Кьсаны и нарьсчяны:
Тѫзь ю кьрпа за попа,
А пѫкъ тѫзь за либюми.

Po što se ispjeva ova i druge ovake pjesme, koje vazda odgovaraju zanatu pojedinih momakah (terziji, učitelju, dućandžiji, itd.) Svaki put, kad se ispjeva taka pjesma, idu svi, te čestitaju dvojim mladijem kao da su zet i nevjesta, i oni da kako u šali treba da se zahvale. Za cijelo to večer mladić ima pravo sjediti uz gjevojku, s kojoj su ga u pjesmi združili, — ali samo za to veče.

232. Kakvi su ugovori i uvjeti pri tovarenju espapa na kola, na brode, itd. i kakvim jamstvom obezbjegjuje prevozilac trgovca?

GRA. BRO. Pri tovarenju i prevažanju kakva espapa ostaje onaj, koji to na sebe primi, da se što ne poremeti ili izgubi, ne samo odgovoran vlastniku, nego mora i svaku štetu platiti.

MAK. Ako gospodara robe nije pri prijevozu, to ako što pogine odgovara gospodar broda, ili onaj, koji je na sebe uzeo prijevoz, osim ako je što poginulo od sile, kojoj se nije protiviti, kao: da se zbog rgjavog vremena morao dio robe baciti u more, ali na kopnu da su kiridžiju hajduci pokrali.

BOS. Nema jamstva, ugovor: zdravo potpuno predati.

KON. To u Konavlima biva najviše u obliku *pomoći*, *zajma*, a kako se na mazgama sve goni, to gospodar mazge ne će obično ništa uzeti za kiriju, nego još da ako treba i svoga momka — a gospodar espapa (obično vina i ulja, koje gone na prodaju u bližnju varoš) hrani i mazge i pratidžije.

H. C. B. U sva tri predjela nigdje nema putova za kola, nego jedva da konji mogu proći, a samo u okružju kotorskom ima mora. U Hercegovini je obična kirija konjska po 3 groša na svaku uru puta (groš je današnji aust. 10 novčića). Takva je kirija od prilike i u Crnoj gori. Teško da je igdje cjënji ljudski život, nego što je u Hrcegovini i u Crnoj gori, jer na Cetinje iz Kotora nose ljudi i žene na uprt od prilike do 50 funtih robe za cvanciku, a u Trebiuje iz Dubrovnika za 40 starih krajcara.

H. K. Ne poznato.

STA. PA. Pri tovarenju espapa na kola ili na brode prevozilac jamči za espap.

SROŠ. Takovih zgoda i ugovora ne ima.

ZEM. Pri tovarenju espapa na kola i brodove ugovor je radenika s trgovcem kao i za drugi rad na nadnicu.

DOBR. Ne poznato odgovoriocu.

LJES. Kao osobitim zanatom, niko se ovgje ne zanima prevažanjem. Ali kad ko uzme na sebe, da kakvu robu prevede s jednoga mjesta na drugo to, razumije se, on treba da preda što je, kako je i koliko je primio.

233. Ima li u vas kakva sprega, gdje nekoliko seljačkih kuća odrede nekoliko volova, konja, kola itd., da se uzajmno njima služe, i kakvi tu odnošaji bivaju?

STUB. Ima. Dvije kuće se obvežu jedna drugoj prije nego i komu drugome pomoći poorati ili drugi posao učiniti. Ili dvojica drže skupne volove, konje, kojima se oba služe, a hrane se obično kod jednoga, koji za to, što pase i hrani, može s njima što god i zaslužiti.

GRA. BRO. Sprege bivaju ovgje samo u oranju. Ne imajući svaka kuća dosta tegleće marve, slože se dvije i dvije kuće tako, da plug volova — negdje 6, a negdje 8 komada — sastave, pa tako redom po razmjerju marve oru, to jest: ako jedan dade onoliko volova koliko i drugi, oru jedan dan ovomu, a drugi onomu; ako li jedan da dva, a drugi četiri, onda ovomu dva, a onomu se jedan dan ore, itd. Ta se *sprega* ili bolje sklopljenje ustmenog ugovora za spregu obavlja skoro uvijek u pokladnom vremenu, i to tako, da se — polag njihova sporazumljenja — kod jedne ili druge kuće večera spravi, na koju i kućani muški iz druge kuće pozvani budu, te se tu časte i žele u napitnicama, da sretno to djelo svrše, pa da i više godina jedan drugom vjerni ostanu, što se, žali bože rijetko dogagja, i to najviše iz uzroka, što težake uredno ne daje ma koja stranka. Pri otoj večeri mora i pogača biti.

MAK. Nema, nego kad zatreba komu šta, ide te traži u selu, i obično, ako je životinja slobodna od kućnog rada, ne će nigda odreći, nego uzajamno jedan drugome čine ljubav, buduć da preko godine malo kome što takoga ne treba.

BOS. Ne ima.

KON. Nema, jer je malo polja u Konavlima. Ali kad treba, jedan drugome zajmi, i to, hrani konje ili volove onaj kome rade.

H. C. B. Odgovorilac nije u tome ništa slušao.

H. K. Ima. To biva tako: dvije inokosne kuće, koje nemaju nego po jednoga vola, združe se, te oru zemlje i jedne i druge obitelji sa dva vola. Ljudi, koji stupe u taki odnošaj, zovu se u Crnoj gori *supružnici*, a u Hercegovini *suveznici*. Svak inače hrani svoga vola, samo kad oru, hrani ih oba onaj, u koga oru. U srednjoj Hercegovini, gdje su velika polja, te pri oranju treba do 8 volova uhvatiti u plug (jer se ore plugom, a ne rälom), tu svaka zadruga, koja ima manje od osam volova, odmah traži sebi *suveznika*. Obično ko ima više zemlje, ima više volova; pa za to, ako je u jednoga samo 2 vola, u drugoga 6, za to je u prvoga manje i zemlje, te onih 6 volova manje vremena rade. Ali ako se desi, da je zemlje isto u suveznika, koji ima 2 vola, kao i u onoga, koji ih ima 6, to ova dva vola pomažu onome drugome kad za naknadu i u kakvoj drugoj radnji n. pr. u voženju drva.

ŠAB. Sprega je obično kod otanjih ljudi, koji neimaju svoj plug volova, t. j. šest volova. Tada po dvije kuće spregnu, a i po tri. Dosta puta imućan čovjek, koji ima 6 volova, pusti bezvolca čovjcka uz plug, te mu uzore.

LJUB. Ima samo sprega volova uz oranje. To se čini po nevolji, što pojedini nema dosta volova za plug, nego spregnu po tri kuće ili više, pa sastave volove i druga orugja za plug, te jedan drugome oru o hrani onoga, kome se kad ore.

STA. PA. Nema.

STROŠ. Ima sprega marve za težački posao. Razmjer radnje u pojedinih sprežnika biva po broju volova, koje u sprezi ima. N. pr. ako jedan ima dva vola, a drugi četiri, to prvome rade dva dana, a drugome četiri, itd.

ZEM. Ima ovgje, a još više u Slavoniji nego u Srijemu sprega, gdje obično dvije seljačke kuće odrede svaka po tri do četiri vola, ili po dva do tri konja, da se uzajamno njima služe, i u takvoj sprezi radi se jednoj strani onoliko dana, koliko i drugoj.

DOBR. Ima, i to biva najviše pri oranju i pri vršenju.

LJES. Osim *zaprege* o kojoj je kazano pod 228, sprege druge nema.

234. Je li obično u vas, da jedan drugome predade nekoliko glava životinje da ih drugi hrani i umnaža. Kakvi odnošaji iz toga izviru i kako se korist dijeli?

STUB. Jedan drugom dade mlado žensko prase, a ovaj othrani i oplodi, pak se obveže, da će mu za to ili na jedan put dvoje, troje

prasadi dati, ili više godina po jedno. Ili jedan dade drugome prasca, da ga hrani i othrani do nekoga vremena, pak da onda njemu polovicu ili najmanje trećinu za to dade.

ŽUM. Jest, ali tom pogodbom: da kad se blago prodade, da onda svota, pod koju je blago uzeto u najam ili *likov* ili *regju,* kao što se ovgje zove, ide onomu, čije je blago, a dobitak na polovicu.

GRA. BRO. Zadruge toga u nas ne čine, nego pojedine osobe, ako imaju vlastitu svoju marvu — najviše koje govedče, ovcu ili kozu — te se s ostalim kućanima dobro ne sluša, dade svoju marvu drugome u hranu, te jednu godinu pripada dobit onome, koji hrani, a drugu godinu vlastniku.

KO. BUK. Na dva načina težak kod nas daje životinju drugome ili u *napolicu* ili na *glavnicu.* Kada ko dade kome dva dijela životinje, i ko prima podmetne treći, to zovu napolicu iz uzroka, što kada dogje do dijeljenja, sve po poli izmegju sebe podijele. Kada pak ko dade komu svoju životinju, a onaj ništa ne podmetne, onda kada do diobe dogje najprvo gospodar iz mase uzme onoliko, koliko je i dao, t. j. prvo izmetne svoju glavnicu za sebe, a ostale podijele na dva jednaka dijela izmegju sebe; o tome se kaže: *davati na glavnicu.*

CET. Obično je, da seljak jedan drugome dade po nekoliko glava životinje na umnoženje i othranu, ali glavnica uvijek ostaje gospodareva sopstvenost, a prihod se dijeli na pole, te s toga se i zove ovo: zajam *na pola.*

MAK. Jest; korist se dijeli po pola.

BOS. Ima; pogodba najobičnija: prirod na pole, a glavnica čija je i bila.

KON. Nema. Gotovo svak ima svoju stoku, pa i svoje čobane.

H. C. B. U Hercegovini obično daju age i begovi svojim čipčijama ovce i krave na pola. Koliko god preda krava, koza ili ovaca — ovdje se kaže: u *kesim* — vazda je glavnica onoga, ko je predao, a što god krava oteli, ili ovca ojagnji, a koza okozli, to je obojici na pola. Na same krave daje se agama po oku ili dvije oke masla svake one godine, kad se krava oteli, a kad se ne oteli, ne daje se ništa. Kad aga preda na ove kesimače, a slučajno bi koja krepala, mora čipčija da agi donese od nje kožu, da ga bolje uvjeri, da je više žive nema. A kad bi koju vuk izio — kao što se često dogagja — to valja da svjedoči agi ili sa svjedocima, ili sa zakletvom, kad mu aga ne bi vjerovao.

Nestade nam konja po livada,
I po polju krava kesimača;
Ostaše nam jagnjad bez ovaca,
A u gori ajvan bez čobana,
Odagnaše gladni Crnogorci.
No pomagaj, ako za din znadeš!

Tako se u narodnim pjesamma žale Turci pašama u *Herzovalima* (žalebnim prošenijama).

H. K. Ima, i to biva, u koliko je odgovoriocu poznato, na slijedeće načine:

1) *Napolica.* Bogatiji ljudi kupe n. pr. nekoliko ovaca (50—100), te ih dadu siromašnijem težaku, da ih pase i čuva, a od *pripaše* (što se okoti) da daje polovicu gospodaru ovaca. Drugu polovicu pripaše i svu vunu, i sve mlijeko, i sve što on iz mlijeka uradi (sir, maslo, itd.) ostaje *napoličaru.* U srednjoj Hercegovini napoličar daje i po koju oku masla gospodaru ovaca. Ali pri napolici napoličar ne jamči za broj primljenijeh ovaca, te ako pocrkaju i sve od kakve bolesti, on neodgovara, ali odgovara, ako ih vuci pokolju ili hajduci otmu, jer kažu: napoličar ako je oprezan može ih od obje vrste otimača sačuvati. — 2) *Kesim.* Kad ko dade ovce na ispašu pod uvjetom, da mu je *glavnica* na svaki slučaj osigurana, tad se to zove *kesim.* Čoban mora gospodaru ovce vratiti isto onoliko, koliko je primio na ispašu, pa baš sve pocrkale, ili ih vuk izio, ili hajduk ih zaplijenio. Ali za to on i ne dava gospodaru od ovaca onoliko, koliko napoličar, nego se pogode, da daje gospodaru po pô oke masla, ili po oku sira na godinu, ili pak u novcu koliko se pogode, od svake ovce od glȁvnice, a ostalo sve i pripaša, i vuna, i mlijeko, i sir, i maslo, i sve raduje čoban. Ako je sreća, to čoban može na taj način po dobro umnožiti svoje stado — ali ako ne, može i jako nagrajisati. — 3) No rijetko čovjek iz *župe* ili iz *župnog* mjesta (predio, gdje je pitomo, t. j. gdje snijega nema i gdje ragja vinograd), gdje se ne mogu ovce hraniti, jer gore nema, dade nekoliko ovaca *planinštaku,* da mu ih čuva i pase, i to pod uvjetom, da gospodaru daje svu pripašu i vunu i po koju oku masla ili sira, a sebi da ostavlja samo mrs ili smok (mlijeko s proizvodima, koji se od mlijeka gotove) — ali za to on ne jamči gospodaru pa baš da bi i sve ovce poskapale ili ih vuk poklao. — 4) Daju i kravu ili kobilu *na pola,* i pak u Katunima, ako je krava, daje čoban gospodaru 2 oke masla na godinu, a od teleta samo *četvrtu nogu,*

t. j. gospodaru ide samo četvrti dio, a sve ostalo čobanu. U srednjoj Hercegovini daje se oka masla, ali za to polovina priploda gospodaru. Od kobile priplod ide u svakom slučaju polovinu gospodaru, a polovinu čobanu. — U svim navedenim vrstama ugovora zavisi vazda od gospodara životinje, kad će skot natrag uzeti i prekinuti taj odnošaj.

ŠAB. Ovgje se daje na polà ne samo krava, kobila, ovca, koza, krmača, nego i kokoši, ćurke, guske i patke. Priplodak se dijeli na pola. Glàvno je uvijek onoga, čije je i prije bilo.

LJUB. Ta je stvar i ovgje poznata i slušao je odgovorilac o tome kazivati, ali premjera ne zna.

STA. PA. Nije.

STROŠ. Obično svak svoju životinju hrani i othranjuje kako može, te drugom ne daje.

ZEM. Ovgje je rijetko toga naći, a kad se dogodi, to onda oni dijele umnožanu marvu; ili kad prodaju što god od nje, dijele novce.

DOBR. Toga nema.

LJES. Na priplod se daju ovce, krave i kobile, a priplod se dijeli po pola. Onaj, koji životinju hrani treba da ju i čuva, jer odgovara za nju, osim ako što pocrka ili vuk izjede, ali i tada treba da dokaže, da se to bez njegove krivine dogodilo. U vrijeme gladne godine i gospodar životinje treba da je pomože prehraniti, inače to je dužnost toga, kome je predana životinja.

235. Koji su odnošaji i uvjeti obični megju ribarima, koji u društvu ribaju?

GRA. BRO. Ne ima toga.

KO. BUK. Ovdješnji ribari dijele obično lov na jednake dijelove, ali i lagji po jedan dio dadu, a mreži po jedan ili po dva, prema običaju pojedinih načina ribanja.

MAK. Megju ribarima postoji ovaj red. Polovina uhvaćene ribe ide gospodaru broda i mreže, dva dijela kormanušu, a po dio mornaru: to je pri običnom ribanju. Kad ribaju *srdjele,* tad polovina mreži, a drugu polovinu dijele na 32 dijela — 2 dijela *svjećaru,* 4 *barci* svjećonoši, po $1^1/_2$ dio 4 *šijačima, lentu* 3 dijela, upravljaču dva dijela, kormanošu dva dijela, a svakome prostom ribaru po dio od uhvaćene ribe. Za ciplarsko ribanje kao gore, samo što osim dijela uhvaćene ribe, mornari se hrane *kao na piru*

(tako se govori), jer moraju kad zatreba dobro i hitro i daleko voziti.

BOB. Nema osobitog zanata, nego kad se udruže, na pole što ulove.

LAST. Gospodaru mreže i barke ide polovica svekolike ribe, što se uhvati, a druga polovica družini svijem u jedno, pa oni dijele megju sobom jednako. Ako gospodar (patrun) ide *za druga*, t. j. ako radi kao prosti član družine, tada osim svoje polovice prima jošte dio kako i svaki drug. Obično na Lastovu *patruni* ne idu na ribanje, već povjere mreže družini, ali jedan *drug* drži svegj mjesto patrunovo, i taj drug zovo se *pustica*. I taj namjestnik patrunov na dijelu prima jednak dio kao svaki ostali drug, ali mu za to patrun dade od svoga dijela što god više, za to što mu čuva mreže i nastoji da se ništa ne pokvari, itd.

KON. U Konavlima nema ni mora, ni jezera — ali u Cavtatu i u drugom primorju ribaju, i obično onaj koji ima mrežu prima $^1/_3$, za barku se daje $^1/_3$ a družini, kojih biva 3 do 6, opet treći dio. U ostalom razmjer zavisi od vrste ribanja: lov *šabakom*, kojom hvataju gerice i drugu sitnu ribu, dijeli se inače nego lov srdjela itd.

H. O. B. U Hercegovini ribara ima, te ribaju po rijekama u mrežama vrlo malim, u vrše: po gdje gdje i na udicu, kako god ko hoće i gdje može.

U Boci kotorskoj i u Budvi, gdje je more, lovi ribu ko hoće, ali najviše ribaju Muljani, koji žive s onu stranu mora spram Kotora jedan dobar puškomet, jer nemaju drugoga zanata ni trgovine, osim ribanja. U Budvi i u Novome hvataju najviše sardela, te jih sole i prodavaju u *muljačama* (barilotti).

U Crnoj gori samo je u skadarskome blatu ribanje, i ribe se onamo nalazeće zovu: *uklijeva* ili *skoranca*, krap, škobalj, truta ili pasterva, jegulja, klenić. Dok je dopisnik u Crnoj gori živio, nije smjela nikakva druga nahija u blatu ribati, osim samo riječka. Od svake kuće, kad je vrijeme ribanja, ide po jedan čovjek, i što god se uhvati (t. j. skoranca — ukljeva), to oni dijele na sve muške glave one nahije, ko pušku nosi. Dopisnik ne zna, da li je i sad tako.

Ali nama dogje s druge strane (gledaj u predgovoru) prilično podroban opis ribanja uklijeva u skadarskom blatu ili jezeru, te ga za to rado ovgje ovršćujemo kao popravu i popunu toga, što je kazano: U ušću Crnojevića rijeke, koja pada u skadarsko blato (jezero), imaju pet mijesta, koja zovu *brodovi*, gdje se sakuplja zimi velika množina ribe *uklijeva* (u drugim jezerima i rijekama te ribe

nema), a u svakome *brodu* ima još uži krug, koji se zove *oko*, gdje po svoj prilici voda izvire, i uprav u to *oko* najviše riba i navaljuje. Ti se brodovi i oka zovu: *Vólač, kăruč, bazagur, rănj* i *ploča*. Posljednja dva broda mnogo su veća od ostalijeh.

Budući da je postelja Crnojevića rijeke i veći dio crnogorskih obala skadarskoga jezera ili blata, zemlja ceklinskoga plemena (u kome je 11 bratstava), tako to pleme kao takovo i ima isključivo pravo loviti uklijeve na označenim brodovima i okama; — na protiv na druga dva veoma malena oka, koja se zovu *grăb* i *šurica* i koji se nalaze ne u rijeci, nego u samome skadarskom jezeru, može loviti ko god hoće isto kao i na svijem ostalim mjestima jezera. U ostalom i od najprvo navedenih pet oka ceklinskome plemenu pripadaju sada samo tri posljednja — jer vólač i kăruč darovaše njihovi predci vladici Petru prvome poslije žabljačke bitke, kad Crnogorci istjeraše Turke, što se pripisivalo njegovim molitvama. Ta oba oka sada pripadaju knezu i on ih svake godine daje u najam za 1000 ili 2000 forinti.

Isključivo pravo Ceklinjana loviti ribu na označenim mjestima ipak je ograničeno samo na opredieljeno vrijeme godine, ali za to na vrijeme kad je najbolji lov — za sve ostalo doba godine slobodno je svakome za sebe ribati koliko ga je volja. Najbolji je lov, razumije se, kad se na ta mjesta masa uklijeva skuplja, a to biva tek po što se počne osjećati studen, obično s polovine septembra, od tada navaljuje riba sve to više do okolo polovine novembra: kad se počimlje umanjavati, ali je se nalazi prilična količina sve do proljeća. Za to zabrana ribati u tim mjestima počimlje od krstova dne (14. sept.), pa traje do 1. marta, jer poslije toga niti ima ribe mnogo, niti je ugojena kako zimi. S gore naznačenoga dana postave straže, koje čuvaju i dan i noć, da nebi ko dolazio ribiti i plašiti ribu. Sve dok se ne počne ribanje, a to biva o Martinju dne ili o božićnim pokladama (okolo polovine novembra), tad već straže ne treba, jer sami ribari straže. Ribanje biva skupno u jedno vrijeme, jednom mrežom, pod jednom upravom. Od ulovljene ribe prima jedan dio svaka muška glava ceklinskog plemena, tako da dijete, koje se rodi dok se još nije opći *grĭb* (mreža) bacio u vodu, ima pravo na dio. Ali niti je ribanje bilo vazda tako skupno, niti je pravo na ulovljenu ribu bilo opredijeljeno kako sada, nego je do toga razvitka po stepenima malo po malo došlo. Početkom našega vijeka, kako nije bilo ribi prodaje za granicu, kako što je sada, tako je ribao ko je god htio i ko je imao čun i mreže za to,

— ali je ipak, kako kazivalac tvrdi, trebalo da bude ceklinjskega plemena. Poslije kad se otvori prodaja uklijeva u južnu Italiju, tada se i ribji lov privede u neki red i pravo na primanje dijela ulovljene ribe opredijeli se na ini način. Najprije naznačiše vrijeme, u koje ne smije niko ribati na označenim mjestima, da se ne bi riba plašila i razgonila, za tim ustanoviše, da se svaki put naznačuje vrijeme kad se može ribati i to skupno, da je lakše kontrolisati količinu uhvaćene ribe. Što se tiče dijeljenja lova, ustanoviše, da svaki muški Ceklinjanin, koji je navršio 15. godinu, do dana kad se počne ribanje, ima jednak dio u lovu, pa bio on pri ribanju ili ne. I pak ne pregje mnogo vremena, te je posljednju ustanovu trebalo preinačiti. Kako u Crnoj gori nema u sveštenskih protokola rodivših se, tako je bilo svagda raspre i svagje pri naznačenju godina mladićima. Da bi to izbjegnuli, pred jedno 20 godina bi urečeno: da svaka muška glava ceklinskoga plemena, koja se rodila prije nego je *grib* u vodu bačen, ima jednak dio s najslavnijim ceklinskim junakom. Pravo na dio ima i onaj Ceklinjanin koji pogje po svijetu, ako se nije baš sa svijem odrekao domovine, i njegov dio daju kući u kojoj se rodio. Razumije se, da svikolici ne idu na to ribanje, pače ima i cijelih kuća i bratstava, koji nikoga svoga tamo i ne šilju nego prodaju svoje dijelove drugim, obično onim koji idu ribati, te tako ima ribara, koji pri dijeležu prime po 10—15 dijelova, dočim drugi, koji se ograničio dijelovima pripadajućim njegovoj kući, ne primi više od 2 ili 3 dijela.

Pred što će početi ribanje sabere se plemenska skupština na kojoj prebroje muške glave svake kuće, da bi znali koliko je u sve dijelova. Na toj se skupštini najviše i prodaju dijelovi onijeh, kojima se nije htjelo ili nije moglo doći glavom na ribnji lov, te se zabilježi, ko koliko ima primiti djelova u ime svojih kućana, a koliko u ime toga, što je od drugijeh kupio. Ko nije ni došao na lov, niti je kome prodao svoj dio, skupština proda taj dio komu se namjeri, a novce sam kupac daje onome, kome idu. Tako se ne javljeni na skupštini dio zove: *mrtvi dio.*

Radnja je toga lova, sušenje i prigotavljanje za prodaju, vrlo složna (komplicirana) a još je složniji razdio pojedinih radnja: na radnje opće svijem, na radnje pojedinih družina, na radnje pojedinaca inostranih trgovaca, itd. Razumije se, da trud i orugje, koje treba svaki tih pojedinaca za svoj posao, treba da ih sam pribavi. Osim truda glavna su orugja lova: velika mreža *(grib)*, lagje, čunovi, kuće sagragjane po obalama blata. Grib je svojina cijeloga

vremena: ona se plaća i opravlja iz mase, t. j. po što prvu ribu uhvate, prije nego je počnu dijeliti, predaju neku količinu tako živu ne sušenu trgovcima, kojih je vazda na blatu, pa time plate i grib i njegovu opravu. Za ostale potrebe sastavljaju se male družinice, koje u jedno rade, n. pr. jedan sagradi kuću, drugi lagju, itd. te ih se sastavi nekoliko u družinu, i tako rade zajednički: za jedno kupe drva za sušenje, kupe sô, plaćaju ženske, koje nižu ribu na nizalice, itd. Svaka taka družina ima svoga rukovodioca, koji upravlja svom društvenom radnjom i koga porugljivo zovu *zimskim glavarom*.

Gore je kazano o kupovanju i krpljenju općega grïba — ali tim još nije sve uragjeno: opću mrežu treba u vodu baciti, na kraj potezati, i tomu slična: ta radnja, da kako, treba da se vrši općim silama, i to tako i biva: najvještijega megju sobom izberu za upravljača skupne radnje. Da bi se pak lakše mogli naznačivati ljudi koji trebaju za opću radnju, pa i lakše dijeliti ulovljenu ribu, podijele svekolike kuće, koje su na kraj blata, u četiri *četvrti*, te se tako zna, koliko će koja četvrt ljudi dati na radnju. Isto tako kad ulove nekoliko *miljara* ribe, dijele na *bagaše*; najprije prvoj četvrti dva bagaša, pa drugoj dva, pa trećoj dva, pa četvrtoj dva; pa opet iz nova prvoj dva, drugoj dva, itd. dok nestane ulovljene ribe. *Četvrti* za tim dalje dijele svojim pojedinim družinama, da kako, po broju dijelova, koji se nalaze u svakoj družini. Da je lakše računati dijelove (kojih biva u sve okolo 2000), dijele ih na *loze*; svaki deset dijelova sastavljaju jednu *lozu*, pa po tim lozama *četvrti* dijele družinam ribe. Najposlije i pojedine družine (ali tek po što cijeli posao svrše, po tome samome mjerilu, t. j. po broju dijelova, koje svaki drug ima) dijele pojedincima ili osušenu ribu ili novce, ako su ribu ukupno prodali. Od toga se, da kako, odbijaju surazmjerno i troškovi za drva, za pomagačice, itd. Jelo obično prima svaki sa svoje kuće.

Još treba spomenuti o nekim osobitim učasnicima ulovljene ribe. Osim toga, što za troškove griba treba iz mase ribe prodati prije dijeljenja, odijele još iz skùpa sa svekolike crkve, koje su u plemenu, svakoj obično toliko koliko može dopasti na jednu mušku glavu. Osim toga često se dogodi, da je na blatu kakav stidan (otmjeni) gost. Običaj je opet, da ga iz skupa počaste, davši mu, razumije se, prema njegovu dostojanstvu ili glasu, po lagje ili cijelu lagju ribe, koju on, ne mogući sobom uzeti, obično proda bez i kakova zazora, a novce (50—60 talijera) u džep metne. Darivaoci ne će za to nikakvo uzdarje da uzmu. Takogje i siromasima iz

drugih plemena, koji na blato dogju, daju rado svakome po neko-liko ribe da sobom nosi.

Trgovci koji na blato dogju i tamo ostaju dokgod ribanje traje, kupuju i suhu i svježu ribu, posljednju da kako sami sa svojim pomagačima ili družinom suši. Oni se dosta puta megju se dogovore, te navlaš snize cijenu, da bi eksploatirali ribare — ali oni znadu tome zlu doškočiti tijem, što tada ne će da vade ribu iz vode, nego je radije ostave do buduće godine, nego da bi je dali za bescjenje.

Kako je već gore kazano, ribanje traje gotovo svukoliku zimu, ali ribu ne love jednako svaki dan. U dane, u koje je bivalo po manje radnje na blatu, slučavalo se pregje, da bi se iz ribara sastavila četa, te bi išli u Arbaniju u četovanje, i poslije kad bi se povratili, trebalo je da od plijena dio učine i družini, koja ostade da ribu lovi i da je uregjuje. Sada je to četovanje prestalo.

H. K. U srednjoj Hercegovini love ribu u rijekama i u jezerima, ali dopisnik ne zna odnošaje ribara megju sobom. Zna samo, da oni ne nose ribu na prodaju, nego je na istome mjestu prodaju *zakupnicima*. U katunskoj nahiji nema nikakva ribanja.

STA. PA. Dijele lov na jednake dijelove.

STROŠ. Budući je ribanje pod arendom, ribari, i ako su u društvu, nijesu nego samo pomoćnici i najmenici arendatora, koji ih plaća.

ZEM. Svi jednako troše na mreže i drugo ribarsko orugje, a što dobiju, prodavši ulovljenu ribu, to dijele pod jednako; izim kad majstor ribar ima momke, koje hrani i na mjesec plaća.

DOBR. Da troškove i hasnu dijele.

LJES. Ribara po zanatu nema, nego svak za sebe ribu lovi po rijekama, a kad ih se nekolicina udruži dijele lov na jednake dijelove.

236. Idu li u vas ljudi u društvu na kakvu dobit, i pod kojima uvjetima to obično biva?

STUB. Idu na mlatidbu ili kosidbu, pak se tada ili dijele na jednako, ili ih jedan svijeh kao zakapari, pak ih on poslije dobitim za radnju plodom ili novcem isplaćuje kako su se već nagodili.

ŽUM. Idu, ali tako, da si dobitak na jednake dijelove dijele.

GRA. BRO. Ne idu.

MAK. Biva kadgod u trgovačkom poslu zajednica megju pojedincima. Još je običnije da nekoliko familija drže u zajednici stoku,

te budući je zabranjeno pasti stoku u primorju, drže je obično u Zagorju s kijemgod u društvu.

BOS. U lov, dijele ga jednako, — u trgovinu volova, svinja, itd. dijele po uloženoj glavnici dobit.

KON. Rijetko.

H. C. B. U društvu nikad ne idu, nego svak za sebe.

H. K. Idu u trgovinu ili na kakav rad u društvu, ali tu ništa osobita nema, jer sve se dijeli pod jednako. Ovgje ima samo osobiti promet, na ime lov zvjeraka po gorama, za koje se sastavi družina. Taj se lov zove *hakanje* ili *hajka*; jer jedni idu u goru, te viču: *ha*! *ha*! i tijem plaše zvjerad, a drugi ih dočekuju na zgodnim mjestima, te ubijaju iz pušaka. Ali i to što se 'god ulovi, dijeli se na jednake dijelove. O četama hajdučkim niže.

LJUB. Ne idu na drugo, osim u nadničenje, t. j. u kopanje i kosidbu, i tu se gode ili nadnicom ili gjutare, pa po što stane nadnica jednog, po to i drugog.

STA. PA. Idu, i dobit treba podijeliti svakome pod jednako.

STROŠ. Ako se dobit tiče cijele opštine, tada ide sva opština u društvu, inače ide svaki na svoju korist.

ZEM. Idu, i što god u društvu radeći zaslože, to bratinski pod jednako dijele.

DOBR. Idu, uvjeti su: da zaslugu dijele i da jedan drugoga napustiti ne smije.

LJES. Idu najviše u baštovanstvo (на баштча), i to u obliže, pa i u podalje zemlje: u Vlašku, Moldaviju, Srbiju, Carigrad, Ugarsku, Austriju, Rusiju, itd. Osim toga u vrijeme žetve, idu te žanju njive po Rumeliji (на Романiю). Društvo baštovana sastavi se iz 15 do 60 a kad kad i do 100 druga pod čeostvom главатара. Članovi su najrazličnije vrste: ima ih, koji učestvuju 1) trudom i kapitalom; 2) trudom bez kapitala; 3) koji učešćuju u dobiti i šteti; 4) samo u dobiti, a za štetu neće da znaju, najposlije imaju 5) sluge i 6) nadničari.

Društvo se obično sastane 18. januara ili 1. fevralja ili 1. marta, a razigje se najobičnije o Nikolju dnu. Ko daje osim truda i kapitao, taj i veći dio prima, ali učestvuje i u šteti, dok prosti radenik ne treba da znade za štetu. Toga radi i što i sami radnici nijesu svi jednaci, biva da su i dijelovi veoma različni. Главáтаръ, koji upravlja cijelim poduzećem i u koga obično biva i najveći kapitao, ima i najveći dio; on ima obično 2 ili 3 dijela, ostali po 2, $1^1/_3$, $1^1/_2$, $1^1/_4$, 1, $^3/_4$, $^1/_2$, $^1/_4$, $^1/_8$. Ko hoće i kapitalom da udioniše

a nema, to on daje interes u opću kasu po razmjeru, najmanje 20%, ili mu uzajmi главатаръ, ili koji od družine.

Svak radi koliko i kako može: radi i sam главатаръ — u koliko uspije, jer on ima na sebi mnogo drugijeh dužnosti: on predstavlja svekoliko društvo, te obavlja sve poslove s pojedinim ljudima i s vlastima, on traži zemlju za bašču, hrani u sebe društvenu kasu, daje što kome treba, riječju brine se za sve, što se tiče društvenih interesa. Kad se jedan iz družine razboli liječe ga, ali troškovi idu iz njegova dijela, pače ako duže boluje, treba, ako će u društu da ostane, da dade mjesto sebe radnika.

Kad je radnja svršena biva račun i dioba. Prije svega se plaćaju dugovi, sluge i još ne plaćeni nadničari, za tim se ocijene orugje, sjeme, posuda i druge društvene stvari, koje главатаръ kupi obično za po cijene. Najposlije biva dioba svakome od družine po ugovorenim dijelovima.

Na žetvu žita i kosidbu sijena idu najviše iz Staroplaninskih sela на Романiя i u Dobrudžu. Sabere se kad god do 50—100 momaka i gjevojaka pod čeostvom svoga драгоманa upravljača. Tu ne treba nikakva kapitala, nego što se dobije, to ide u opću kasu, a poslije se dijeli megju radnicima kad se kući vrate. Dragoman ovgje, kao glavatar megju baštovanima, predstavlja pred tugjim cijelo društvo, on pogagja radnju, prima novce i čuva ih, on troši za družinske potrebe. Njemu su osobito povjerene sa strane roditelja gjevojke i odgovara za sve, što bi im se po njegovoj nepažnji moglo zla dogoditi.

237. Ima li u vas cehova, čim se bave, kako su ustrojeni i koja su prava i dužnosti članova?

ŽUM. Ne ima.

GRA. BRO. Ima po većim mjestima, gdje više zanatnika žive. Oni se sakupljaju više puta preko godine pod predsjedničtvom komesara, koga sami izbraše i pri bitnosti drugih odbornika, vijećaju o svojim teškoćama, kako bi im se moglo pomoći. — Pravo ima svaki član u skupštinu doći, kad je komesar ureče i objavi, a dužnost je svakoga člana učiniti, što skupština zaključi.

MAK. Nema.

BOS. U Sarajevu: ćurčinski, kožarski, mesarski, noževa, pušaka, mlina, katvinski (?), dungjerski, bakrdžinski, trgovački od više struka. Imaju svoja neka stara pravila, koja se i danas priznaju. Najglavnija je stvar bila, što bi morao svaki kad svrši učenje za-

nata *pir učiniti*, i nanj sazvati svoje *esnafe* (cehove), pak bi tada dobio dopuštenje râd za sebe otvoriti: sad to iščezava. Prava i dužnosti običajna — nekih osobitih običaja bivalo je.

KON. Nema po selima, ali ima ili je bilo u gradu Dubrovniku.

H. K. Cehova po selima nema, a za gradove odgovorioci ne znaju.

LJUB. Nema.

STA. PA. Ima i bave se različnim zanatima.

STROŠ. Cehovi su samo u gradovima, a u selima ih neima.

ZEM. Ima cehova i bave se megjusobnim podupiranjem pojedinih članove; ustrojeni su po *rufetu* ili vrsti zanata, i svaki član plaća neku svotu godišnju, pak ima pravo u slučaju nesreće tražiti pomoć od ceha.

DOBR. Imade i cijel im je, da se zanatlinsko učenje unapregjuje, da šegrti u školu nedjeljno odlaze, da šegrte oslobode za kalfu, pomoćnike, kalfe za majstore.

LJES. U Ljeskovcu nema, selo je po sve težačko, nego samo terzijski esnaf. Ovaj ima svoj novčani imetak, jer svaki majstor plaća po 10 groša, a pomoćnik po 5 groša svake godine. Cehova je do nazad malo godina bilo u Trnovu, a sada su tamo esnafi, koji imaju pravo davati svedočbe o majstorstvu, ob izučenju dotičnoga zanata, proizvoditi u majstore kalfe, itd., za što primaju ustanovljenu taksu. Roditelji, koji žele dati svoje dijete na zanat, dadu ga kakvu majstoru, kod koga treba najmanje 2—3 gedine da služi, i zove se чиракъ ili ученикъ; četvrte ili pete godine biva калфа, i služi za platu, koja se povišuje prema sposobnostima svake godine. Najposlije se proizvodi za majstora i otvori svoj posebni dućan.

Zanati, koji u Trnovu imaju svoj esnaf, jesu: krojači (terzije), prodavaoci jestiva (bakali), kotlari (kazandžije), samardžije, brijači (berberi), mastioci (bojadžije), pamugdžije, sapundžije, mutabdžije, duhandžije, kožuhari, zlatari (kujundžije), lončari, itd.

T. P. Gragjani se dijele na zvanja po radnji koju odabraše glavnom za vaskolik život: ili su zanatlije pojedinih zanata. Svaka vrsta trgovine i svaki zanat ima obično svoj zbor ili ceh, članovima koga bivaju svi majstori, ali su im podvlasni u poslovima zanata i kalfe i učenici dotičnoga zanata. Svaki ceh ima првомастора, старейшины i бирника, oni sačinjavaju kao nekakav trajni odbor i rješavaju tekuće poslove. Oni mogu do nekoga stepena i kazniti prestupnoga majstora ili kalfu, to jest: mogu ga osuditi, da dade nekoliko voska u crkvu, mogu mu zatvoriti dućan na neko vrijeme, a mogu ga podvrgnuti i batinama, ako je kalfa.

Svako dijete, koje hoće da se uči kakovu zanatu, treba da služi 3 godine bez ikakve plaće kao učenik, za tijem još 3 godine da ostane kod istoga majstora kao kalfa za opredijeljenu prvomajstorom platu a poslije рукоположеніемъ i osobitim obredima proglase ga za majstora, i tada treba da plati nekakvu taksu opštini. Ni jedan šegert ili kalfa ne smije da ode rabotati kod drugog, dok ga ne proizvedu za majstora i dok ne dobije o tome svjedočbu (testir). Prilikom proizvagjanja za majstora dobivaju svjedočbe i kalfe i šegrti i učenici, a to biva sljedećim načinom:

Kad izumru nekoliko majstora kroz 20—25 godina i umnože se mladi majstori, kalfe i šegrti bez svjedočbe: starješine i първомайсторъ sazove opšti zbor, a megju tijem stvore jedan zapisnik u opštinskoj *kući* za te, koji žele dobiti *testir*, gdje su opredijeljene i takse za to, t. j. za proizvod za majstora po 500 groša, za kalfe po 250 groša, za šegrte po 100 groša, a majstorsku djecu po 15 groša. Zanatlije iz drugoga mjesta, kad traže svjedočbu, plaćaju po više, nego li domaći. Svaki se kandidat zapiše u jednoga majstora, koji će ga *rukopoložiti* ili *pripasati*, kad se majstor primi toga, onaj ga poljubi u ruku. Po što se svrši zapisivanje, tad se prodaje na aukciji pravo nošenja barjaka, i kalja, koji kupi to pravo, nazivlje se glavni kalfa i biva nadzornikom ostalih. Poslije toga sabiraju megju sobom novce, te naznače četiri nastojnika i služitelja, koji će gozbu zgotoviti, i tom se prilikom vade na paradu: opšti kazan i sudovi i srebrne čaše za vino i rakiju (jer svaki ceh ima svoje posugje, neki imaju samih mjednih suda do 500—600 oka) i drugo pokućtvo. Na tu gozbu zovu naročno od svakog zanata първомастора, бирника i nekoliko starješina, te svi posjedaju za dugačke trpeze i goste se. Razumije se, da se tu vino pije do mile volje, biva i svirke i pjevanja narodnih pjesama: ali se kolo i drugi plesovi ne dopuštaju, jer to veselje ima neki osobiti i religiozno-svečani karakter. Sutra dan goste majstori, a treći dan kalfe, šegrti i tugji ljudi, koji se upisaše, da žele dobiti svjedočbe.

Pred što će sjesti za trpezu, biva obred рукоположенія ili opasivanja, koje biva ovako: Svaki kandidat pristupivši majstoru poljubi ga u ruku i daruje ga po običaju, a on ga tad opaše crvenom krpom ili pasom preko desnog ramena i sveže ga pod lijevu ruku, a megju tijem proiznosi i nekakvu molitvu, poslije čega novoopasani ode na mjesto k svojim drugovima. Po što je svaki majstor opasao ili rukopoložio svoje kandidate, tad se i oni porede po starješinstvu svojih majstora, opet dogju svaki k svome majstoru,

kleknu preda nj i ljube mu ruku. Kad je i to svršeno, tad svi sjednu za trpezu, te se goste. U dojduću pak negjelju svi majstori, kalfe i šegrti tako opasani sakupe se u cehovski stan, te sa svojom zastavom čekaju dok dogje duhovenstvo, obučeno u svečane crkvene rize, i tako sa svom svečanošću idu u crkvu. Najprvi idu crkvena клѣпала, za njima sveštenstvo, pak първомастори, za njima бирникъ: svaki od njih nosi u ruci zelenu batinu sa pozlaćenom jabukom na vrhu, za tijem dvoje i dvoje testirski majstori po stepenu starješenstva, za njima se nosi zastava, a poslije zastave učenici dvoje i dvoje, i tad ulaze u crkvu tim istim redom. U crkvi kad se svrši služba, sveštenik sa pjevačima otpjeva славословіе i molitvu za zdravlje i spasenje svijuh majstora i učenika. Opet gore naznačeni redom odu u cehovsku zbornu kuću, a od tuda svak svojoj kući.

Isto tako čine i Turci, samo što oni u mjesto da piju vino, piju зерде (oriz varen s vodom i s medom). Kad se opremaju u džamiju udaraju u тжпанъ i sviraju u trublju. Oni nose dvije zastave: jednu majstorsku, a drugu za kalfe i učenike. — Testir ili svjedočbu ne uzimaju Turci od hrišćana, ni hrišćani od Turaka.

Po što se svakolika svečanost izvršila, tad se opet saberu majstori i izračunaju, koliko je potrošeno a koliko je sabrano. To što ostane predadu kakvu poštenu majstoru, te se upotrebljuje na koristne narodne cijeli.

Osim navedene izvanredne skupštine imaju bugarski zanatlijski cehovi u Tatar-Pazardžiku po jedan svečani godišnji sastanak, koji traje tri dana: počimlje 15. januara i svršava na Atanasov dan 18. januara. U ta tri dana pretresaju kasu i opredjeljuju trošak za početu godinu. Svaki majstor dužan je dati 15 groša i 100 drama voska, ako ne donese isključuje se iz zanatlijskoga društva. Od voska, kojeg sakupe na Atanasijev dan, i od globa preko godine (koje se takodjer u vosku daju) prave svijeće za crkvenu upotrebu. Bugarske crkve u Pazardžiku, nemajući prihoda od svojine, od diskosa (srebrni tanjir, u koji se kupi milostinja), ni od prodavanja malih svijeća, može se kazati, da ih *cehovi* izdržavaju. Crkve moraju da izdržavaju i učilišta, ali po što one nemaju, kako je kazano, nikakva prihoda, tako postariji majstori sakupljaju pri tim zborovima iz megju sebe novac za svaku potrebu, kao n. pr. za kupovanje potrebitih knjiga siromašnim gjacima. Na te zborove dolaze i bjedniji kalugjeri, i sveštenici, i drugi siromasi, da mole za milostinju: tu im se dade po čaša rakije, kafa, po jedna svijeća i

po nekoliko groša iz sabranih na tu svrhu novaca. U subotu pred Atanasovim danom svaki majstor donosi na zbor коливо (varena pšenica, smješana s orasima i pečeno brašno s medom), sud vina, rakije: te se poregja na trpezu, i sveštenik dogje, te reže коливо i spominje sve mrtve majstore od pamtivijeka, kojih su imena zapisana u osobitoj knjizi (кодик), koja se čuva u zbornoj kući. Poslije toga razdaju коливо megju sobom, a rakiju siromasima. Na Atanasov dan, kad svaki zbor po pose osveti vodicu, opet se spominju imena svijeh umrvših majstora, i poslije svršenog obreda treba da za to plate sveštenika.

Kad umre kakov majstor, ili majstorova žena, dijete, kalfa ili šegrt: сирникъ odredi četiri mlagja majstora istoga zanata, da mu iskopaju i naprave grob, a sam daje iz opće kase pet velikih svijeća za umrloga, jednu za sveštenika, a četiri za nosila. Svi se izvijeste u koje će ga vrijeme ukopati, i tad se sakupe svi majstori bez razlike, stari i mladi, da idu da nose ili prate mrtvaca do groba. Ako se sluči pak, da kakav majstor nije bio na pratnji bez važnog uzroka, toga kazne strogo, i za to teško je naći da bi koji izostao.

Pojedini zanati imaju i taj običaj, da ako kakav strani trgovac dovede stoku ili drugu ne ragjenu robu kod njih da proda, ni jedan majstor ne smije da je kupi, osim onoga, koga zbor za to naznači i dade svoju inštrukciju što se cijene tiče. Po što se roba kupi, dijele se megju se na jednake dijelove, a kad se kupi na vjeresiju (на почекъ), tad se može plaćati i na rate, a ceh jamči prodavaču. Ako pak kakov trgovac dogje da kupuje kod njih obragjenu robu, tad jedan majstor ne smije da proda samo svoju robu, nego surazmjerno s njim prodaje i drugi majstor, samo ako ima gotove robe koju trgovac traži.

Po selima nema zanatlijskih cehova ili zborova, i ako po većim selima ima trgovačkih i zanatlijskih dućana. Seljaci se u okolici najviše bave težačkim poslom i skotovodstvom; ali u mnogim selima pletu lijepe čarape, bječve, grade papuče, tkaju sukno i druge narese seoske, koje prodaju na Maraš-panagjur (koji traje od prvog juna da 15. augusta), ali ih nose i u Srbiju, Bosnu, u Rumuniju; bijelo i crno sukno nose u Malu Aziju, a tanko sukno i čarape najviše za Carigrad i unutrenost Bugarske. Što se pak tiče imena i nazvanja sviju izragjenih stvari, i ako ima starobugarska imena, oni su u upotrebi samo megju seljacima, koji su ostali čisti Bugari, a varoško-bugarski jezik veoma je iskvaren tugjim riječima i izrekama.

238. Pri darivanju nepokretnina ima li kakvih osobitih simbola i obreda?

ŽUM. Ne ima.

GRA. MRO. Ne ima.

MAK. Ne ima.

BOS. Nema.

KON. Nema, ali teško se taka darivanja dogagjaju.

H. C. B. Pri darivanju nepokretnina treba da oni, te dariva, pokaže pred nekoliko ljudi, ili pismeno da označi, šta i kome dariva, jer inače ne bi bilo tvrdo za potomstvo, i pak može biti vremenito bilo za onoga, te mu se dariva.

H. K. To se veoma rijetko dogagja, ali kad se dogodi da ko, osobito crkvi, komadić zemlje daruje, ne treba drugo nego suglasje darivaoca.

STA. PA. Udari jedan drugog o ruku, želeći da bi mu sretno bilo.

STROŠ. Ako bi ko tako što dobio na dar, što je rijetkost, treba za to imati dokaza pismena ili usmena, te kod vlasti na sebe prepisati.

ZEM. Nema nikakvih.

DOBR. Ne poznato odgovoriocu.

LJES. Nema nikakvih.

239. Dogodi li se kad god, da se darovana stvar opet natrag uzme, i radi kojih se uzroka može to učiniti?

STUB. Narod po svoj prilici misli, da darovana stvar nije po sve iz vlasti darivaoca predana, pa baš da i nema ugovora, jer kad se predade, darivalac traži više puta natrag svoje: „kad nijesi takav, ja hoću moje natrag!“ To osobito biva, kad je ko nezhvalan ili ne drži uvjeta, pod kojim mu je stvar darovana bila.

ŽUM. Ne dogodi.

GRA. BRO. Ovgje ne pamti niko, da je takvoga što bilo.

CET. Rijetko se dogagja, da se darovana stvar može natrag tražiti, jer bi to velika sramota bila po darovatelja, i narod misli, da je tvrgja darovština od kupovine.

MAK. Darovana stvar nikad se natrag ne uzimlje, jer žive poslovica:

Darovato, tri put preprodato.

BOS. Ne može se natrag uzeti bez osramoćenja; ko ne pazi na poštenje biva: „Jučer sam ti rekao ili dao, danas ne dam!“

KON. Najveća bi sramota bila to, što se jednom darovalo, tražiti da se povrati, to se nikad i ne dogodi. Samo kad se razmetne vjera, te je uzrok gjevojka, tad ona vraća darove — ali što je izjedeno i popito u ime vjeridbe, o tome niko ni spomenuti ne će.

H. C. B. Oni koj dariva, ne bi nikad pod ništa zaiskao od daroprimca poklonjenu mu stvar, a dariva pred ljudima ili pismeno samo za to, da nasljednici ne bi kad god od daroprimca tražili.

Darovano je tvrgje no prodano.

Prodara se od potrebe, a dariva od dobre volje.

H. K. Što se jednom daruje, pa postao najljućim neprijateljem darovaocu onaj, kome je stvar darovana, nikad mu je natrag tražiti ne će, pače o tom ni spomenuti. To bi za darivaoca bila velika sramota. I megju djecom vlada to pravilo, te kad koje dijete otme opet što je darovalo komu, kažu mu podrugljivo druga djeca:

Uzimalo, davalo,
Pod kokoške spavalo,
Kokoške ga litale,
A pjevci ga pitali!

STA. PA Rijetko se dogagja, da se darovana stvar opet natrag uzme, i ako to biva, uzrok je svagja.

STROŠ. To bi se moglo dogoditi, kad bi darovnik nezahvalan postao, te se pokazao nedostojnim dara.

ZEM. Darovana stvar ne može se natrag uzeti, ako je pri darovanju načinjena pismena darovnica, nego samo putem parnice, kad se pri darovanju sklopi kakav uvjet, od koga zavisi valjanost cijeloga posla.

DOBR. Dogodi se, ali samo onda, kad tako ugovori, da ako mu se stvar ne dopada, — da mu je natrag donese.[1]

LJES. Ne dogodi se gotovo nigda, jer važnija darivanja bivaju pred svjedocima. Ako nije bilo svjedoka, tad se dar može uzeti i natrag, tada narod kaže: харизанъ умрѣлъ, t. j. da je umro darovalac. I pak drže, da je nepošteno natrag uzimati darovanu stvar: коюто си плюлъ не лижи го!

[1] Kao da odgovorilac ovgje o prodaji misli.

JAVNO PRAVO (JUS PUBLICUM).

A. Unutrašnje državno (jus publicum internum).

1. Država i općina.

240. Što misli narod o formi državnoj i o državnoj vlasti, i pokorava li se rado njezinim naredbama?

ZAGR. Narod doznaje za državnu formu ciglo preko prijateljskih mu domaćih oblasti ili pojedinaca: sudaca kotarskih, župnika seoskih, kooperatora (po gradovima, trgovištima čita narod novine, a seljak ih ne čita), i sudi je iz teških posljedica, što ih za sobom vuče. Ne sudi najbolje o državnoj formi i vlasti, pak se ni ne pokorava rado njezinim naredbama, ali se opet ne ustaje, ter je briga svećenstva i prijatelja narodnih, da je miran i da podnosi.

STUB. Država je prostomu narodu neka cjelina i sklop ljudi jednovrsnih po pravu, a mogu biti raznih običaja, nad kojima stoji jedna vrhovna glava: kralj, car, ban, vojvoda, itd. i kojemu pripada vlast viša, i nad istim životom pojedinaca, ali on mora svima jednako pravo dijeliti. U narodu se veoma često čuje: „Nema takvoga čovjeka (poštenjaka, bogatca, varalice, magarca) cijela *carevina*!“ „Nije mu niti *car* do glave!“ (= ne boji se nikoga, drzovit je, ponosit) — veli narod. Pokorava se kao nečemu, što mora biti, i čemu nije moguće izbjeći, ali ipak rasugjuje i zahtijeva, da bude pravedno, jer ako mu je štogod neshodno ili nepravedno, pa bilo i od vlasti, čuje se: „To je krivica! toga naš car nebi smio dopustiti!“ „ako mi i tu učine krivo, ići ću pred samoga cesara!“ „ne bojim se niti cesara!“ (kad ima pravo).

ŽUM. Narod se rado [1] pokorava državnoj vlasti.

GRA. BRO. Narod misli, da je državna vlast ne ograničena, i slobodno joj je naregjivati, što hoće; te se i pokorava rado svakoj naredbi.

---

[1] Zbilja rado?

KO. BUK. Kroz stoljetnje nevolje pretrpljene naš je narod sve stare običaje zaboravio, i danas se vlada po novim uredbama slobodnih općina, koje su ustanovljene ne davno zemaljskim saborom, i tek počimlje osjećati svoja prava.

MAK. Narod državnu vlast poštuje i uvažava, drži se one jevangjeljske izreke: što je božje bogu, a čarevo caru, osobito kad ga vlast brani i štiti od napasti i nepravde.

BOS. Drži da je dužan caru carsko, bogu bogovo i pokorava se.

H. C. B. U sva tri predjela narod misli, da je forma državna zapovijed dotičnoga cara (u Hercegovini), knjaza (u Crnoj gori) i cesara (u Boci) i bezprimjerno se pokorava državnim zakonima. Narod se pokorava i boji se od svakojega državnog zapovjednika, pa i najmanjega aktivnog izvršitelja, kao u, pr. u Hercegovini *zaptije*, u Crnoj gori *perjanika*, u Boci *žandara*.

Bog na nebu, a car na zemlji.
Što car hoće, to i Bog hoće.
Carstvo bez cara, kao duša bez tijela.
Što mi je od cara, kao da mi je o Boga. [1]

H. K. U Crnoj gori narod nepoznaje ine forme državne, osim te kojoj je na čelu vladalac, pa bio to vladika, ili knez ili ko mu drago, — ali ipak misli, da treba da uza nj bude i njekoliko odičnijeh ljudi — senatora — koji će narodu suditi i pomagati mu zemljom upravljati. I vlast kneževu smatraju pravilom i rado će ispuniti svaku njegovu i njegovijeh organa naredbu, ako su uvjereni, da je knez tu odliku sagradio ne na lažima ili kakvim spletkama, nego na istini. Inače i ako se pokoravaju to, razumije se, čine za to, što se boje sile i ne će knezu da se zamjere.

GURG. Misli, da država treba, da se brine za sve i sva, a njemu da je ostavljeno, da radi zemlju i da sluša naredbe vlasti. Tome je po svoj prilici uzrok nedavni pregjašnji — turski — i u nekoliko današnji sistem državne uprave i još vrlo niski stupanj narodne razvijenosti.

STA. PA. Narod se rado pokorava držannim naredbama.

STROŠ. Narod ne misli ružno o državnoj formi i pokorava se naredbam vlasti, znajući, da je vlast korisna i potrebita.

[1] Trebalo bi ipak znati: da li su te poslovice u običaju samo kod Turaka Ercegovaca ili i kod raje. Ako je i u posljednje, trebalo bi primjetiti u kojim se prilikama govore jer bi se po tome moglo zaključiti na koliko su iskrene.

ZEM. O formi državnoj misli narod, da nije najbolja, kad se mora plaćati štibra; o državnoj vlasti misli, ona je od boga, pak za to sveta, i pokorava se njezinim naredbama, ali teško je zajamčiti, da to čini rado, nego jerbo mora, po onoj riječi, što živi u narodu: „Nebo visoko, car daleko, a zemlja tvrda, pak nikud ni kamo, nego: plati, pa ćuti!"

LJES. Što Bugari misle o državi, o državnoj vlasti i njezinim naredbama vidi se iz slijedećih poslovica i izreka:

Кучитиша да ю ꙗдѫтъ таквозъ царетво.

Царство безъ главѫ и безъ разборнıѫ!

Туй царство ще ни смькне и кошѫтѫ отъ гърба.

Туй царство туку отворило уста да тѫ лапне!

Туку рекло само дай, че непытай защо.

Не тꙗ пита цар гдѣ зеташь

Ѥдно тꙗ дьрпа ꙗ ꙗдно, друго на друго.

Какво-то ни ꙗ задрьгнѫло, намь да-лице ю дои скарамы до краи!

Туку да сѫ отвори зиметā да ны погълне, а ту то нѣма избавѫнꙗ!.

Се нови нарѣдби и законы, нъ се за пары!

За добринѫ закон нѣма, а се за пары!

За насъ правицѫ и закон нѣма!

Сѣкѫ гадинѫ новѫ дупкѫ (t. j. nova naredba za novce grabiti).

Само глѣда какъвъ закон да издаде за пары и даванꙗ!

Мисли каквѫ нарѣдба да издаде за да извлѣче пары!

241. Podnosi li radije državne terete ili općinske?

ZAGB. Državni su mu tereti preveliki, a kad k njima još i opštinski dolaze (koje bi rado plaćao, da nijesu već prvi preogromni), nemilo ga se jedni i drugi kosnu. Plaća ih, što uvigja, da bi se u za ludu eksekucijama opirao, a kad kad se i gungula dogodi, te dogje do pesnica i krvi.

STUB. Državne terete podnosi većom pripravnosti i rezignacijom, te nastoji im tako čim prije zadovoljiti, dočim se glede općinskih opaža veća lijenost, oklijevanje i manje marljivosti (n. pr. državni se putevi bolje i brže prave nego općinski); ali možda i za to,

što se državnih vlasti prost čovjek više boji, nego li općinskih i što radije ima posla sa vlastima općinskim nego li s državnim.

ŽUM. Podnosi mirno sve terete državne i općinske.

GRA. BRO. Nijedne rado, ali državne radije, jer veli: mora biti.

MAK. Gotovo radije državne, nego općinske.

BOS. Općinskih nema, izuzevši sabiranje ili posluženje u gragji crkve ili škole, i tu radije vrši.

LAST. Radije snosi državne terete nego li općinske.

H. C. B. Narod svuda bez razlike radije nosi državne terete, ako je u izdavanju novaca, nego općinske, a radije općinske, ako je u radnji crkve, putova, voda, itd. nego državne, jer mora više puta raditi izvan svoga sela a za korist drugih selija.

H. K. Razumije se: radije to, što ih se bliže tiče, dakle vazda će radije kakvu vodu odbiti ili očistiti, ili kakav put sagraditi u svome bratstvu ili plemenu, nego da ga knez pošalje u odaljeni kraj da take ili slične rabote radi. Osobito ako je tugja i zla i nepravedna vlada, tad još neradije terete vladine trpi. Tako n. pr. u Hercegovini kad naredi turska vlast kakvu rabotu, to se drži kao najveći zulum, te bježe i sakrivaju se gdje koji može, — na protiv, ako općina kakvu radnju naredi, to se veoma rado izvršava. U Crnôj gori, bio baš i teret državni ako je očevidno, da je on neophodno potreban za mir i spasenje svijeh, — tomu se svi rado podvrgavaju. Upirat s Turcima ili kakva vojnička radnja, tu svak zna da otpravljajući vojničku službu ne brani samo granice državne ni gospodstvo kneza, nego i sami sebe i svoju kuću i svoje bratstvo, te se rado podlaže tome teretu. Toga radi Crnogorac ide u rat ne primajući od države ništa: i odjeću, i obuću, i hranu, i oružje, i prah — pače nema, ni ko će hranu da mu nosi, nego mu je nosi žena kao da je gdje na radnji u svojoj zemlji ili baštini. Tek u novije vrijeme počela je vlada davati oružje i prah. Na protiv u Hercegovini se pogovara, da će do skora morati i raja u vojsku carevu i ništa ih ne plaši i ne kaže im se tako teško kao što bi to bilo. Ne može se da kako kazati, da to biva radi kakva straha od vojničkoga posla, jer Hercegovina, kako je poznato, i neustrašivih hajduka daje, a bivalo je do skora i ustanaka ne malo, — nego jer narod znade, da tad vojničku službu ne će vršiti na svoju korist, nego u korist svoga najgorega dušmanina.

GURG. Radije podnosi državne.

STA. PA. Jednako podnosi općinske kao i državne terete.

STROŠ. Podnosi rado [1] i jedne i druge, jer zna da država i općina bez troškova i tereta opstati ne može.

ZEM. Narod prosti ne podnosi rado ni državne, ni općinske terete; ali da nije dodatka (Zuschläge), radije bi snosio terete općinske, koji se upotrebljuju na mjesnu domaću hasnu.

LJES. Općinske terete podnosi radije nego li državne.

242. Koji je odnošaj megju pojedinim familijama i općinom, a koji megju familijama i njezinijem vlastima?

STUB. Još uvijek stoji zadruga kao moralna osoba u općini (jer se broji koliko kuća, a ne koliko glava ima u općini), kao što je i onda bilo, kad su zadruge još cvale. Skupne članove zadruge zastupa domaćin u svem, a često pojedinca zadrugara. No sad već u nekim poslovima vlast nagiblje da pojedine familije, koje su u zadruzi dijeli, akoprem općina teret nameće cijeloj zadruzi (kući), a oni se tad o tome megju sobom nagode.

MAK. Familija ima pravo, da znade sve općinske poslove i da ih pretresa, i tamo ima svog domaćina koji je zastupa; općina ipak ima vlast, da se umiješa i u familijarne poslove u koliko se oni tiču općinskih interesa.

H. C. B. Općina nema nego *knežina*, koju sastavljaju po nekoliko selija. Knez poručuje seoskim starješinama, da se skupe na označeni dan i mjesto kad god zaištu državni ili narodni poslovi, kao n. pr. (u Hercegovini) da se kupi *arač*, *danak* (u Crnoj gori) i *dacija* (u Boci); ili da se ide na vojsku, ili da se proglasi kakva važna zapovijed više vlasti, da se gradi crkva, itd. Sami pak knezovi i njihove *kočobaše* (u Hercegovini), *pomoćnici* (u Crnoj gori) i *kapovile* (u Boci) s dotičnim vlastima imaju poosobne odnošaje.

H. K. U Crnoj gori sve one poslove, koje u drugim zemljama ima uža ili šira teritorijalna općina, ovgje se obično bave njima *bratstvo* i *pleme*. Seoska mjesna općina nije organisana, i ako dosta puta seljani jednoga sela, pa i ne pripadali svi jednome bratstvu, imaju općih interesa, n. pr. očistiti kakvu seosku vodu, načiniti put kroza selo itd. Samo u takim odnošajima pojedine familije dolaze u doticaj sa tom abstraktnom seoskom općinom, koja kad treba sastavi se iz domaćina svijeh kuća toga sela, te što oni u takim poslima riješe, obvezuju svekolike familije toga sela.

Malo više napomenusmo o crnogorskome *bratstvu* i *plemenu*. Ne

[1] Zbilja rado?

poznajući ta dva važna inštituta narodnoga života u Crnoj gori, ne bi li bilo moguće, odgovore koji će niže doći u mnogome razumjeti, za to ćemo ovdje, po osobitome ustnome kazivanju istoga odgovorioca, opisati ih na koliko uspjesmo raspitati ga o njima. U ostalome treba primjetiti, da, uslijed novijeh administrativnih preobražaja u Crnoj gori, nekoji dijelovi i toga što ćemo kazati valja samo za vrijeme do vladanja kneza Danila. Njime i njegovim nasljednikom mnogo je koje šta izmijenjeno bilo, i sada se oba instituta nalaze u prelaznome stanju k administrativnim jedinicama pretežno teritorijalnoga značaja.

Bratstvo. Skoro svaka familija pripada jednome ili drugome bratstvu, a bratstvo je skup više pomanjih ili povećih familija, koje proizlaze (po znanju ili po predanju) od jednoga pradjeda o kome se često kaže, da je živio pred 100, 200 a kad god i 300 godina. Broj glava u pojedinim bratstvima veoma je različit, jer dočim ima bratstava u kome je 30—50 duša ima ih opet i takih, gdje ih je i do 7—800 duša. U ostalom u Crnoj gori ne broji se veličina bratstva po broju *duša*, nego po broju *pušaka*: i razumije se, što više pušaka u jednome bratstvu, to se drži da je ono silnije. Bratstvo koje ima 200 pušaka, drži se već da je veliko. Svi koji pripadaju jednome bratstvu nose i jedno prezime: glavnija su bratstva u Crnoj gori: *Kovačevići*, *Krivokapići*, *Vukotići*, itd. O bratstvu Kovačevića pripovijedaju, da je glavni otac bio jedan od dva hercegovačka uskoka, koji naučivši kovački zanat dobjegoše u to mjesto, te se jedan tu i naseli (u Grahovu), a njegovi potomci, t. j. cijelo sadanje bratstvo nazivlje se *Kovačevići*. Ali to je samo opće ime bratstvu, a osim toga ima svaka *kuća* (ili njekoliko njih koji proizagjoše od jednoga djeda) i svoje kućno ime. Tako u bratstvu Kovačevića ima pojedinijeh ili nekoliko kuća koje se zovu: Jankovići, Milutinovići, Perovići itd. Najposlije svaki član kuće i bratstva ima još svoje osobeno ime kome se pridodaje ime očino, a kad je takih imena više, i ime djedovo, — ali sva ta patronimica pojedinaca nesvršuju se kako obično na *ić*, nego i na *ov* i *in*: n. pr. *Petar Jovov* ili *Nikola Pavla Ilijina*. Iz toga slijedi, da svaki pojedinac čovjek koji je član bratstva ima slijedeća imena: 1) ime lično, n. pr. Jovo; 2) ime očino: Jovo Perov; 3) ako Jova Perovijeh u kući ima nekoliko, tad i djedovo ime: Jovo Petra Markova; 4) uza sva ta imena ime kućno: dakle Jovo Petra Markova Jankovića; 5) Najposlije k svemu tomu dolazi ime bratstva, dakle: Jovo Petra Markovića Jankovića Kovačevića. U ostalom, sva imena

osim bratskoga, upotrebljuju se obično u bratstvu samomu, a pred inobratstvenicima pojedinac kaže obično samo opće ime bratstva, dakle u našem slučaju: *Kovačević*. Bratstvo zauzimlje po svojoj veličini jedno ili više sela ali ipak ima kuća od nekoliko bratstava i u jednome selu, ali svaka kuća veoma dobro zna kome bratstvu pripada, pa bilo u selu kuća koliko i bratstava. Ako su kuće nekoga bratstva i rasphršene po raznim uglovima sela, i pak su im zemlje najviše jedna uz drugu; tako i kad u rat idu staraju se, u koliko je to moguće, da sve puške jednoga bratstva u jedno budu.

Glavna je cijel bratstvu megjusobno se pomagati i braniti se složnim silama od tugjih napadaja. Najviše se javlja ta solidarnost bratstvenika pri ubojstvima.

Kad ubije čovjek bratstva *A* čovjeka bratstva *B*, tada su svi bratstvenici ubijenoge čovjeka dužni da ga osvete, i to, ako nije moguće ubiti samoga krvnika, to se može ubiti i koji mu drago bratstvenik toga bratstva, kome krvnik pripada. I pak se vazda staraju izvršiti osvetu, ako nije moguće baš na krvniku, to na njegovu najbližemu rogjaku, kao: bratu, ocu, sinu itd. a tek kad njih ne mogu, tad koga mu drago bratstvenika. Žene se nikada ne biju, to je sramota, a sramota je i nejako dijete ubiti za osvetu. I kad se mire radi ubijstva megju sobom, ne mire se pojedinci za sebe, nego bratstvo s bratstvom. Isto tako ako krvnik ili njegova kuća ne može platiti krvarinu (101 dukat?) *kući* ubijenoga, pomaže svekoliko bratstvo. U ostalom od kad je u posljednje vrijeme nastao strogi sud na Cetinju, koji ima sila izvršiti svoje presude, osveta je malo ne sa svijem prestala.

Bratstvenici se drže kao rogjaci megju sobom, pa se za to niko i ne ženi iz svoga bratstva. Tek u novije vrijeme počeše nekoja bratstva odstupati od staroga običaja.

Bratstvenici treba i što se imetka tiče da se megju sobom pri svakoj prilici potpomažu; tako kad kome izgori kuća, on ide najprije po bratstvu, te ga ono ima pomoći prije ikoga drugoga. Takogje i kad siromah čovjek hoće da se ženi, a nema odakle troškove podmiriti koji su time spojeni, bratstvo ga na svoje troškove ženi ili mu pomogne. Osim toga ima svaki bratstvenik i pravo prije kupa na nepokretno dobro prodavača, i pak poslije bližih rogjaka. Svi bratstvenici slave jedno krsno ime, što i opet pokazuje njihovu megjusobnu krvnu svezu. I pri stupanju u srodstvo pojedinaca iz različnih bratstava pokazuje se važnost te sveze megju bratstvenicima. Ako čovjek iz jednoga bratstva kumuje čovjeku iz

drugoga bratstva, to svi njegovi bratstvenici, u koliko to znadu, zovu *kumom* kuma svoga bratstvenika i obratno. Takogje i kad udadu gjevojku u drugo bratstvo, svi, ili barem oni koji su bliže kuće odakle se gjevojka udala, nazivlju sve bratstvenike bratstva u koje se udala gjevojka *prijateljima*. Kako ima bratstva manje ili više jakih, to bratstvenici jakoga bratstva protive se svijem moralnim sredstvima, da se ne da gjevojka u gore ili slabije bratstvo, isto tako nedopuštaju, da se momci svoga bratstva žene iz bratstva gorega. U opće se može kazati, da sve, što služi na diku ili sramotu pojedinca čovjeka ili pojedine kuće, to se smatra kao opća stvar cijeloga bratstva. U stalom i taj opći interes počinje u novije vrijeme slabiti.

Svako bratstvo ima svoga čeonika i biva iz boljih kuća bolji čovjek, koji ima upliva i ugleda i megju ljudima i kod vlasti. Zove se *glavar*, ali u novije vrijeme daje mu se naziv: *kapetana, serdara, vojvode* po veličini i važnosti bratstva. Glavar u mirno doba sudi, globi, kupi danak itd., a u ratno predvodi svoje bratstvo.

Pleme. Pleme ima više značaj teritorijalni, nego li srodstveni. Pleme je sastavljeno iz nekoliko bratstava. Teritorijalne granice pojedinih plemena strogo su označene, i osobito u Crnoj gori u užem smislu, gdje je malo pašnjaka, ne dopušta se da ljudi inoga plemena pasu stoku izvan svojih granica. Radi toga biva često, a bivalo je prije još češće krvi megju Crnogorcima. Isto tako i vodu za koju su izdubeni bunari (jer žive vode obično nema) na daju drugim koji nijesu plemenici. Oni su prije izbirali *glavare plemenske* ali iz samoga svoga plemena, obično iz najjačega bratstva toga plemena.

Opće troškove, opće radnje plemena rade svikolici plemenici (crkvu, put itd.), drugih se to ne tiče.

Plemenici se žene megju se i u opće nemaju rodstvenijeh sveza kao što vigjesmo u bratstvu. Ali i čast ili sramota pojedinijeh osoba drže kao da je opća svemu plemenu, za to se cijelo pleme ponosi kad ima suplemenika junaka — i na protiv prekoraju cijelo pleme radi kakve kukavice ili zla čovjeka.

Svako pleme ima svoga *vojvodu:* prije su se izbirali u samome plemenu, ali tako da je najjače bratstvo oktrojiralo iz svoga bratstva vojvodu plemena. Sad ih naznačuje vlada, ali često tako da samo potvrgjuje vojvodstvo dano mu plemenom. N. pr. Vukalović je bio do g. 1858. kapetan, ali ga pleme razvika g. 1859. vojvodom, te ga i Crnogorska vlada morade pripoznati.

Vlast je vojvode velika i u mirno i u ratno doba. U mirno doba raspravlja, pomiruje, sudi, globi, kupi preko kapetana danak itd. On je vrsta više instancije za riješenja glavara bratstva. U ratno doba ima jus gladii. Osim toga neki su vojvode i članovi senata na Cetinju.

Što se najposlije tiče općih nekih zemalja u plemenu i u bratstvu, to svako pleme ima svoj pašnjak, gdje pasti mogu sva bratstva toga plemena. To se zove *muša*, što znači opština. (Slušalac filosofije u Odesi gosp. Konjarov kaže, da Bugari, koji živu u Moldaviji zovu svoje nepokretno imanje, t. j. kuću i njive itd. *mušija*.) Ali opet i svako bratstvo ima svoj opći ogragjeni pašnjak, koji se zove *zabrana* ili *cjelina*; tu imaju pravo pasti sve familije ili zadruge toga bratstva, ali se ta ograda najviše čuva za potrebe ili za ugojenje stoke, t. j. ljeti raste trava, jer nepuštaju stoku do same jeseni, a jeseni, kad drugovgje trave nema ili hoće da ugoje stoku za prodaju, puštaju je u te *zabrane*, ali to biva samo dogovorom, t. j. naznačava se dan (obično o velikoj gospogji) s koga može svaka zadruga toga bratstva ugoniti stoku u zabranu. Zadruge drugoga bratstva ne smiju pasti u tugjim zabranama, a često biva i krvi s toga, što tugje bratstvo napušta stoku u tugju zabranu. Osim toga ima gotovo i svaka zadruga svoj osobiti pašnjak koji se zove *ograda*.

Kao što pašnjake tako ima svako bratstvo i svoju *dubravu* gdje sijeku drva. Granice joj se znadu kao i prvomu. Taku ali manju dubravu ima i svako bratstvo. Pravo služenja njome isto je kao i u pašnjacima. Da bi pojedine familije ili zadruge imale svoju posebnu *dubravu*, biva veoma rijetko.

BUD. Kao što u Crnoj gori, u Zeti i barskoj krajini, tako i ovgje još u seljaka bratstvo žive.

Bratstvo se počimlje od prve diobe krvne braće, pa potomci i ogranci pojedine braće sačinjavaju bratstvo. Nijesu opredijeljene nikakve vremene granice pojedinim bratstvima, nego su različni uzroci radi kojih nova bratstva postaju. Ne samo da svi bratstvenici znaju, da su proizašli iz jednoga stabla, nego znaju i za korjen iz koga proizigjoše i više srodnijeh bratstava koja sačinjavaju pleme. Tako da uzdrže izvorno prastaro prezime kao plemenski naziv, a prime novo kao pridjevak, koje je obično ime stožernika toga bratstva. N. pr. Ljubiško pleme dijeli se na 4 bratstva, od kojih svako nosi ime svoga autora. Bila 4 brata: Pop, Šćepac, Marko i Ilija, pa se tako i prozvala bratstva bratstvenim nadim-

kom: Popovići, Šćepčevići, Markovići i Ilići. Kad crkva dopušta, oni se i žene megju se.

Starješina bratstva je vazda najstariji muški član bratstva, i on predstavlja bratstvo s-polja, a i u nutra bratstva. U odnošajima s javnim značajem ima neka prava: starješina od bratstva sazivlje bratstvene skupštine, on im predsijeda, raspušta ih, riječju, ima izvršnu vlast, a gdje god i diskrecionalnu. Razumije se, da je počitan više nego i kakav drugi bratstvenik.

Bratstvenici su solidarni u krvnim stvarima, *svete* i *ginu* svi jednako, i to od kad pušku stane nositi.

Na bratstvene skupštine dolaze sami domaćini. Predmeti saborisanja odnose se na crkvu, groblje, pašnjake, vode, šume, a i sude se o poharama, o diobama itd. u tim skupštinama.

Bratstvenici imaju opće: crkvu, groblje, pašište, a osim toga i mline i stupe.

Bratstvenici imaju pravo prijekupa, pravo domazetstva. Prvo pravo spada najprije bližemu bratstveniku, pa ide dalje, a ako se niko ne nagje u bratstvu, tad prelazi u drugo bratstvo toga plemena.

U bratstvo se primaju samo iz tugjega bratstva domazeti, ali za to mora platiti *hiljadu* (t. j. 1000 aspri = 8 talijera). Kovači se ne nalaze u bratstvu, nego živu na pose i žene se samo megju se, jer im nikakva kuća nebi dala gjevojku za ženu.

ZEM. Megju pojedinim familijama odnošaj je susjedstva, srodstva, a megju općinom jednaka prava i dužnosti, pak u slijed toga simpatija i prijateljstvo. Svi se pokore vlasti, bilo milom, bilo silom.

LJES. Familije su kao članovi općine, i svaka familija ima glas u općini, kroza svoga domaćina.

243. U kome odnošaju stoji općina prema državnijem vlastima?

STUB. Općina smatra državne vlasti nad sobom, ter im se pokorava u svijem upravnim poslima, koje zakon naznačuje.

GRA. BRO. Da je dužna sve naredbe, koje od državne vlasti dolaze, točno izvršivati.

MAK. Šeosko-općinska vijeća, što se tiče prosto seoskih poslova, ne dopuštaju državi nikakva neposrednoga upliva, kao braniti pašnjake, granice seoske; birati seoske *pudare* i pandure, graditi kakav put čisto seoski itd.

BOS. Smirnu i pokornu.

H. K. Ako državna vlast ima što god narediti selu, to u Crnoj gori naredba dolazi preko plemenskoga vojvode, a ovaj naredi glavaru sela, koji je obično i glava bratstva. Isto tako i turske vlasti u Hercegovini daju preko seoskoga glavara naredbe tomu selu.

STA. PA. Općina se ima državnoj vlasti pokoravati, ako se u njezina prava ne miješa.

STROŠ. Svaka općina pokorava se naredbama državne vlasti.

ZEM. U odnošaju mlagjega prema starijemu, službenika prema gospodaru.

LJES. Kao financijalna jedinica. Općina odgovara za državne terete svojih članova pred državnim vlastima; općine nijesu nigda u veoma prijateljskom odnošaju s vladom.

244. U kome je odnošaju općina sa crkvom i crkovnjacima?

STUB. Crkva i općina su si usporedne vlasti pred pukom, ako prem jedna drugu pomažu (a često i u protivnom odnošaju stoje) gdje je pravo i dostojno: pak narod više puta u župnika zaštitu traži proti općinskoj vlasti. Školske stvari spadaju pod jednu i drugu, i tu se najprije vidi, da li se slažu te vlasti, jer tad složno rade, dočim se često protivno dogagja. No čini se, da i u narodu i u same općinske vlasti u većem dostojanstvu stoji crkva i njezina vlast, jer se poglavice općine često posavjetuju sa župnikom i njegov savjet osobito štuju u mnogim poslima.

GRA. BRO. Općina je dužna crkvu svoju u dobrom stanju uzdržavati, a crkvenjaka plaćati.

MAK. Obično starješine sela i sami oni ljudi koji upliva u selu imaju, oni su i nastojnici crkveni, i za to gdje je crkva seoska i bogata, tu oni rade po megjusobnom dogovoru, pa i samu crkvu smatraju kao općinsko dobro.

BOS. Poslušnu i pokornu, časnu i ljubaznu i povjerivu.

H. C. B. Nema sela u kojemu nema crkva (a žali bože u neka i po tri), ali tako male, da jedva 30 ljudi mogu zbijeni stati, a u isto vrijeme nevjerovatno siromašne, da mnoge nemaju ni službenika za leturgjiju, a kamo li odežde i drugo, što za sveštenika trebuje, nego pop ili kalugjer, koji ima u svojoj miriji po 10 ili više sela mora sobom sve nužno donositi i odnositi. U tim se crkvicama rijetko služi božja služba, već onda kad je red dopadne, a mučno će i sa svijem rijetko u ono selo gdje je služba ko god doći iz drugoga sela, da prestoji službu. Za što su ovako male i

siromašne crkve u svakome selu, a nigdje katedralne, parohijalne, matice? — Evo mnijenja dopisnikova o tome: Vazda je bilo inata, zavagje, pa i krvoprolića i rànama i mrtvim glavama izmegju pojedinih selija, ili zbog granice, ili gore, ili pašišta, ili sa žena i gjevojka, ili se pojedini čobani oko pašišta i voda ljeti zavadili, itd. itd., dakle svako se selo po sebi kao jedna familija smatrala u napadanju i obrani, pa i da je nekad bila sagragjena jedna crkva na trošak dva ili tri sela, dok su u slozi i miru bili i hodili su od sva tri sela u jednu crkvu, a zavade li se jednom, i sramota bi im se činila, da stoje bez crkve, onda bi samo selo ogradilo za sebe crkvicu. Tako se isto može zaključiti za ona sela, gdje imaju po 2 ili 3 crkvice. N. pr. zavadila su se dva jaka bratstva porodice, a iz zavade i do krvi došlo, pa se tako lasno nijesu mogli umiriti, onda bi jedno ili drugo bratstvo za sebe drugu crkvicu sagradilo. Ovo se dogagja i danas, ali vrlo rijetko. — Svako selo odabere po nekoliko ljudi — najmanje 2, a najviše 3, gdje su više crkve i po 5. Ti ljudi upravljaju s prihodom i rashodom crkvenim, i obično se u Hercegovini i Crnoj gori svake godine prvi promjenjuju, a novi iz dogovora svega sela postavljaju. U Hercegovini se zovu ovi ljudi *klisare*, u Crnoj gori *crkvenjaci*, a u Boci *prokuraduri*.

H. K. Što se god ekonomne uprave crkvene tiče, to ona stoji pod nadzorom opštinara. Pače i sam sveštenik, ako ne vrši svoje dužnosti ili je nemoralan, može ga selo preko opštinara i udaljiti. U Crnoj gori biva i deset sela pod jednom crkvom, pa razumije se, da svakolika ta sela preko opštinara imaju upliv na crkvenu upravu.

STROŠ. Općina svoju crkvu opravlja i u redu drži na svoj trošak; crkvenjake izbira i plaća; nevjerne crkvenjake boljima zamjenjuje, makar i prije vremena bilo.

ZEM. Općina sa crkvom pravoslavnom u najužem je odnošaju. Crkovnjaci ne mogu ništa bez općine. U rimokatolika drugo je. Tu duhovne vlasti imaju veći upliv, i samo iz hrišćanske ljubavi i miru i slozi za ljubav popuštaju općini.

P. T. Svako selo ima svoju crkvu i svoga sveštenika koji se ni najmanje nemiješa u seoske poslove.

Sveštenik pak sa crkovne strane zavisi ili od gradskoga episkopa ili od gradskoga настоятельства crkovnoga. Ova je posljednja vlast postala odmah pošto Bugari izagnaše grčke vladike te u vladičinu odsutstvu zaprema njegovo mjesto u upravi eparhije. Насто-

ЯТЕЛЬСТВО se sastoji iz jednoga sveštenoga lica i sedam ili osam svijetskih članova izbranih iz najpoštenijih bugarskih familija dotičnoga grada. Njima je još dodan jedan pisar. Ta je vlast posve nezavisna od patrijarha a isto tako i od vlade.

LJES. Crkva se nahodi pod upravom općine; isto tako i crkovnjaci od općine zavise.

254, Kako je ustrojena općina i kako je uregjena njezina uprava?

STUB. Od 1850. god. općina stoji pod upravom općinskoga bilježnika, a njemu o bok starješina (knez, veliki sudac općine) sa nekoliko pandura, koji izvršuju, što bilježnik i starješina nalože. Ako je općina velika (općina je kao srednja župa 2—4 hiljade duša), tad se dijeli na više kotara, dva, tri, četiri, te svaki ima svoga kneza (starješinu, velikoga sudca) i svoje pandure, koji svi jednoga bilježnika slušaju, jer je obično samo on pismen čovjek, te prima dopise od županije i sudca u županijskom kotaru, te priopćuje starješini (knezu), a on nalaže pandurima, da zapovijede i izvrše. Uz to ima u općini, obično svakom selu od nekoliko kuća, po jedan odbornik, koji poznaje dobro odnošaje svoga sela, te se pozivlje u vijeće općinsko na precjenu šteta, pohara, ili kakvih odsuda. Njegov je mandat valjan za svaki pojedini nalog ili poziv, dočim je drukče po sve privatan čovjek, i samo kad izvršuje kakav nalog, ima dijurnu. Svi ovi čine poglavarstvo i vijeće općinsko, ali su danas samo organ političkih i drugih županijskih vlasti, dok su prije 1850. god. više samostalnosti uživali. Onda su porez oni pobirali, starješina je mogao suditi manje raspre, a i batinama kazniti (do 12 batina) i u *kladu* metnuti, o čemu niže.

MAK. Nema nikakva osobitoga ustrojstva, nego kad zatreba kome što ili uvidi da je potreba savjetovati se, kaže popu ili kome drugom, i u svečani dan kod crkve pri sakupljanju naroda javi, što mu na srcu leži, i onda svi javno odregjuju, šta da rade. Općine su gradske zakonom ustrojene.

BOS. U gradovima mahale (dijelovi) imaju svoje *knezove*, a tako i u selima — od skora ustanovila su se po dva tri vijećnika, kad što zatreba da uz kneza vijećaju.

H. K. Kako je kazano za Crnu goru, općina izčezava u bratstvu i plemenu, i posala je tako malo seoskoj općini, da joj i ne treba osobitoga stroja. Nego ako treba kakav posao obaviti, koji je čisto seoski a ne bratstveni, to ga glava sela s desečarima i stotinarima

obavi. U srednjoj Hercegovini, osobito u varošima, opština je prilično organizirana, a njome upravlja *predsjedatelj* (po selima *knez*), i članovi uprave opštinske.

GURG. Na ovo se u Srbiji ne može odgovoriti ništa iz običajnog prava.

STA. PA. Po općinskom zakonu za vojničku krajinu.

STROŠ. Po zakonu od vlade izdanom.

ZEM. Općina je ustrojena po vojničkoj uredbi kao i po cijeloj krajini, i uprava je birokratička jako umjerena bez svakoga traga apsolutizma. O stvarima općinskim viječaju zastupnici općine. No i to biva često, da što općina u svome vijeću zaključi, vlasti vojene na to uzimaju i ne uzimaju obzir, i riješe stvar po svome uvjerenju.

LJES. Općina je u Bugarskoj ustrojena prosto, ali tako da je nezavisna od državne vlasti. Ona se osniva više na moralnima nego li na juridičkim načelima, pa joj je i značaj više moralno-religiozni, nego li strogo juridički. Općina je kao velika obitelj, zadruga ili kao mala državica, u kojoj su zakoni stari pradjedovski običaji. Svi su općinski poslovi i sve grane uprave (administracija, sud, financija, crkva, škola) u rukama jednijeh te istih osoba. Nazad 5—6 godina turska je vlada uzela preustroj općina seoskih, te je uvela ихтіаръ меджлисъ, ali ta nova voćka sa strane presagjena ne će nikako da se primi. Do pred nekoliko godina uprava općine imala je značaj gotovo po sve aristokratski, jer su upravljali njezinim poslovima tako zvani чорбаджій, bogataši — ali posljednjih 10—12 godina preote mah demokratska uprava s izbornim načelom. Pregje čorbadžijska općina nije bila odgovorna nego opet čorbadžijama, a sada je odgovorna svim mjestnim stanovnicima, te svake godine polaže račun o svojoj upravi. Narod kaže, da je općina seoska sluga, a članovi njezini сельскы ратаи.

246. Koje osobe upravljaju općinom, koliko ih je i kako se zovu i ko je najstariji megju njima?

GRA. BRO. One, koje narod iz svoje sredine većinom glasova izabere; zovu se starješine ili načelnici, te ih ima u svakoj općini po dva, a u velikim općinama i po četiri.

MAK. Obično glavar, arambaša, župnik, crkovnjaci i čauš staraju se najviše o općinskim stvarima.

BOS. Knez najstariji i oni viječnici. Turski *Ihtiar medžlis* može se reći i *staroste* ili starovci.

H. C. B. Kazano je pod 242. i dalje, što su u prostom narodu

općine, t. j. da nema općina nego knežina, dakle upravlja knez s cijelom knežinom, a glavar, *kaporila* ili kočobaša sa selom. Okružie kotorsko ima iznimak od druga dva predijela, a to od kako je u život stupila konstitucija: t. j. svaka općina za sebe ima svojega općinskog poglavara pod imenom *capo comunale*, što su se nekad zvali *Podeštat*, u gradovima i po varošima, a po drugim koju sela sastavljaju: *sindik*. Sad u Boci nema više glavara — *kaporila*, nego ove pripadaju općinskom poglavarstvu, kao: općinski savjetnici.

H. K. Ako je bratstvo sve u jednome selu, to se glava bratstva i sela zvao prije *knez*: sad knezova nema, pa biva glavom ili kakav *stotinaš* i *desečar* ili *barjaktar*, dakle jedan od vojničkih dostojanstvenika. Njemu su o bok gotovo svi pobolji i poimućniji domaćini, kojim broj nije opredijeljen. U srednjoj Hercegovini po gradovima bivaju *opštinari* i *predsjedatelj*, a po selima općinski *kmetovi* i *knez*. U tome skupu biva i svećenik, a ako je učitelj u selu, i on. Općinska crkva sačinjava kao središte cijele opštine.

STROŠ. Upravljači se birajn iz same općine, a zovu se *kmetovi*.

ZEM. Općinom u Zemunu upravlja gradski magistrat: načelnik grada sa upraviteljem i savjetnicima. Ima ih: 1. načelnik grada, c. kr. major ili četnik; 2. tri sudca, auditori, dva kapetana ili satnika i jedan nadporučnik; 3. pravitelj (Verwalter) i njegov adjunkt; 4. policajni komisar sa dva adjunkta i jednim savjetnikom, tri magistratna savjetnika, dva kanceliste i više pisara, stražmeštar i 10 gradskih pandura; liječnika dva: gradski fizikus i gradski ranarnik. Osim toga ima grad općinskog prvog zastupnika i drugog sa više općinskih vanjskih vijećnika (äussere Räthe).

T. P. Svako selo u ovoj okolici ima po jednoga чорбаджию (kao kmeta), jednoga масравчию koji pribavlja hranu, dobavlja konje i druge potrebe carskim vojnicima ili činovnicima kad prolaze kroza selo i jednoga бирицка koji se svake godine izbire i prima platu prema svojoj službi.

LJES. Bolji pametniji i bogatiji ljudi, broj im nije opredijeljen, nego ko god od takih ljudi hoće, može učestvovati u upravi općine; — obično ih biva 10 do 20, a zovu ih общинары, старцы началницы. Starješinu ne biraju, nego ko je pametniji, taj se sluša. Općina ima чорбаджие, koji izvršuju riješenje općine; svoje кехаи (pandure), koji nose naredbu ljudima, da se jave u općinu; ima берника, koji sabira danak itd.; ima blagajnika (сандѫк-южинни); ima po dva čovjeka u svakoj mahali, koji drži seoske pečate (мухтари). Общинари ne primaju nikakve plate, ali чор-

баджіе, кехаи і берники primaju. Чорбаджіе imaju u povećim općinama 1000—2000 gr., bernik 1500 gr. Kehaju daje svaka kuća po 10 oka žita. Drugima, koji kupe danak u novcu za vino, rakiju, ovce, svinje, svilu, itd., plaća se po $^1/_2$—2 gr. od kuće. Svekolike plaćene činovnike narod bira na jednu godinu, a biranje biva po načelu jedinoglasja.

247. Kako se izbiraju općinske starješine i ko ima aktivno i pasivno pravo izbora?

STUB. Bilježnici su 1850. god. poslani od političke uprave u pojedine općine kao pismeni ljudi i prvi u općini. Sad ga bira općina kroz svoje odbornike pred kotarskim županijskim sudcem, a županija potvrgjuje. Starješinu (kneza) biraju odbornici takogjer pod nadzorom bilježnika ili sudca županijskoga, koji ga potvrgjuje; isto tako pandure, koje same starješine često imenuju. Aktivno pravo izbora ima svaka kućna zadruga preko svoga domaćina, ali sada, po što se zadruge u više kuća razdijeliše, to imaju jednoga odbornika više njih, koji ih svuda zastupa. Pasivno pravo izbora ima svaki općinar, po što je tridesetu godinu navršio (jer do toga vremena ne drži narod, da je čovjek *muž),* osim toga mora biti neporočna značaja, pošten i ugledan, obično i imućan čovjek, te razborir i pametan.

ŽUM. Općinske starješine biraju se kod oficirske štacije ili u kompaniji, kamo se moraju sakupiti svi *gospodari.*

GRA. BRO. Pri svršetku svake treće godine — koncem veljače — sazovu se svi oni odrasli muški, koji imaju pravo glasovanja, od 20—60 godina, te se redom svaki pita: koga hoćeš ti? koga ti? itd. dok se tijem načinom izbor ne obavi.

MAK. Aklamacijom narodnom biraju se obično svi časnici sela, koja vazda biva sa savjetom sveštenika.

BOS. Općim glasovima, aktivno svi, pasivno dobri i valjani.

H. C. B. U sva tri predjela narod je imao pravo, pa i danas ima, birati općinske starješine. Sad u Hercegovini, kad hoće da promijene *kočobašu* od sela ili *kneza* od knežine, skupe se svi domaćini od dotičnoga sela ili knežine — obično pred crkvom. Kočobaša ili knez javi knežini: „E braćo, ja sam dosta gospodovao po vašoj želji, pa dosta i muke i dangube za bratske poslove podnio, nego, evo mene, a eto vas, da izaberemo iz dogovora drugoga, mene ga je dosta bilo, inokosan sam kao što i sami vidite“. Češće puta sve selo ili knežina zamoli i privoli dotadanjega, da još za jednu go-

dinu ili za više ostane, i on im više puta pogodi, te ostane. U ovom slučaju narod kaže: „Potvrdimo prvoga. Ako se odreče prvi, onda na glas, a ne na tajnu dogovaraju se, koga će. U Crnoj gori od kako je postanuo knez (pok.) Danilo, odmah je zabranio, da nema više biti u Crnoj gori i u Brdima *kneza*, govoreći: „Kad je bog dao i dva cara (ruski i austrijski), da ste dobili kneza za gospodara, od danas prestaju svi knezovi, te su do danas kneževali, i ko bi po danas ikad i koga zovnuo: kneže! osim mene, nema mu druge kaštige, nego puška u čelo.“ (Ovo je bilo na mali gospogjin dan 1852. god. na Cetinju, kad se sav narod bio skupio, da ga za kneza proglase, i dopisnik je sam baš u oči gospogjina dne došao i primio se zvanja sekretara kneževog.) I u Boci, kako je već kazano, od kako je uvedena organizacija općina, nema knezova.

H. K. Dok državna vlast nije u Crnoj gori imenovala dostojanstvenike vojničke, a tijem bratstvene i seoske — nije bilo nikakvog formalnog izbiranja, nego razumniji, najbogatiji, ili inače najoštroumniji u selu prisvajao je malo po malo, kao da se to samo po sebi razumije, glavarstvo i u bratstvu i u selu. Savjetnicima njegovim u svojim poslima bili su i opet otmjeniji domaćini u selu, ali nikako izbrani. U srednjoj Hercegovini se biraju, osobito u gradovima, ali se ne naznačuje vrijeme, na koje je izbran, nego biva dok se sam ne odreče ili što osobita ne skrivi. Po selima se rijetko bira glavar, nego biva *knez* domačin kuće, iz koje je od davnina knez bivao. Ali se ipak dogodi, da ako se ta kuća izrodila, a megju tijem se pojavila kuća još znatnija, tad izbiraju iz posljednje kneza. Kako je kazano, crkovni su *kmetovi* sa sveštenikom i članovi uprave opštinske, i njih biraju ne kao članove opštine, nego kao kmetove crkvene.

STA. PA. Sakupi se općina sva i glasaju svi kućni gospodari, pa ko najviše glasova dobije, taj bude starješina ili tako zvani *kmet*.

STROŠ. Svi opštinari jednakim pravom na većinu glasova biraju starješine svoje, koje državna vlast potvrdi i zakune.

ZEM. Općinske starješine magistratske namješta državna vlast, a općinske zastupnike kod magistrata (die äusseren Magistrats-Räthe) bira općina. Aktivno pravo izbora ima svaki posjednik nepokretnine u općini, koji plaća štibru.

LJES. Izbori bivaju u martu mjesecu pred crkvom i svaka kuća ima pravo izbora. Po novome turskome ustroju općina ova ima 12 članova, ali ovo nije narodna općina, nego uvedena radi državnih svrha, a osobito radi fiskalnih. Обшинари narodne općine, kako

je kazano, ne izbiraju se, nego svak in abstracto ima to pravo, ali treba da ima i uma i pameti i vještine, ako će da njegovo mnijenje i riječ prodru.

248. Pri izboru gledaju li izbirači više na imetak, ili na osobnu znanost i sposobnost, ili na godine?

STUB. Najviše na sposobnost i poštenje i ugled, pak onda i na godine, a najposlije i na imetak.

GRA. BRO. Tu se najviše gleda na zadrugu, jer je cijela ona kuća iz koje je starješina od svake općinske a i državne rabote prosta; dakle, da je samo općina manje ozlegjena, izbiru ga najviše iz manjih zadruga, pa bio on prikladan za starješinu ili ne.

MAK. Obično to bivaju vazda imućniji ljudi, ali se gleda i na poštenje i na godine, kako je ko zadobio dobro ime u selu.

BOS. Na sposobnost i pouzdanje.

LAST. Gledaju i na jedno i na drugo ali ipak, najviše na osobnu znanost i sposobnost.

H. C. B. U sva tri predjela bez razlike kad se meće starješina gleda se da je od zadružne familije, da prilično živi sa svojim imanjem, da je razborit; a štogoć je stariji to je bolje, a najviše se pazi čovjek duševan i obrazan t. j. da nije mitnik ili što narod obično kaže: *izješa.*

Tajno mito krv pije!
U nestašu ljudi i izješa sudi.

H. K. Kad do izbora dogje, gleda se dakako i na znanje i na poštenje; ali ipak najviše na imetak. Dakako gleda se, da to sve bude sjedinjeno u jednoj osobi.

GURG. Najviše se gleda na osobnu znanost i sposobnost.

STA. PA. Negledaju birači na imetak, nego na znanje, sposobnost i poštenje.

STROŠ. Najviše na znanost i sposobnost, makar i mlagji bio.

ZEM. Više na osobnu znanost i sposobnost, na vrlinu značaja i poštenje, nego li na imetak ili na godine.

LJES. Gledaju na imetak, na osobnu znanost i na sposobnost, gledaju ko umije bolje govoriti na korist naroda, ko je na strani siromaha, koje pravedan (кой тою правъ и богобоязливъ) i ko ima povelik rod i podobru partiju. Izbiraju vazda oženjena čovjeka, pa da mu je samo 25—30 godina; neoženjene nigda a trudno i udovce.

249. Što je krug djelovanja općinske vlasti?

STUB. Sve do preustroja 1850te i slijedećih godina občina je sve manje pravde i obiteljske parnice sama riešavala pa i bez sudca kotarskoga (županijskoga) do 24 for. a do 50 sa kotarskim sudcem. Ona je pobirala porez državni i općinski, skrbila se za putove i škole. Sad po prilici biva to isto, ali s nekim ograničenjem i preinakom.

GRA. BRO. Ništa, izim izvršivati ono, što satnija posredno ili neposredno naredi.

MAK. Ona treba da seosko-općinske poslove i koristi brani kod državne vlasti, da pazi imetak općinski, da se stara o opće potrebnim stvarima. U općini mogu kazniti samo za kragju ali ne dulje od tri dana.

BOS. Vlasti odgovorna biti za seljane glede naredaba, danaka itd.

H. K. U gornjoj Hercegovini a i u Crnoj gori do vladike Petra II. opština kad je god zauzimala mjesto bratstva, riješavala je sve što se u opće uprave tiče ne izuzimljući ni kaznene stvari. Sad je u Crnoj gori drukčije. U Hercegovini srednjoj, općine imaju pod sobom crkovne i školske stvari, brinu se sirotinjom i sude gragjanske parnice, ako se stranke podvrgnu njihovu sudu. Krivične stvari nikako.

STA. PA. Opredjeljen je zakon za vojničku krajinu.

STROŠ. Da se u općini mir, red i pravica uzdrži; te da se od državne vlasti učinjene naredbe točno izvrše.

ZEM. Djelokrug općinske vlasti t. j. općinskih zastupnika, sastoji se u savjetovanju pri magistratskim sjednicam, gdje općinski zastupnici nastoje promaći općinsko dobro; a magistrat upravlja svim poslovima općine.

LJES. Občina primiruje i raspravlja parnice megju suseljacima, primiruje svagje, kazni krivce, zatim brine se za crkvu, za školu, za sirote i za sve interese općine, zastupa ih pred vladom, pred drugim občinama i tome podobna.

250. Što je obično občinski imetak?

ZAGR. Občinski imetak sastoji se iz novaca (občinske blagajne) majura, zemljišta, šumâ, kuća u gradovima.

STUB. Občina ima svoju pjeneznicu, koja ima po dva tri ključa, te je jedan kod bilježnika, jedan kod starješine (kneza) a jedan obično kod župnika. U kasi je občinski novčani imetak, zatim pa-

piri, te i važniji ugovori i akta. Ako nema občinske kuće, kasa se hrani u župnika ili biljeżnika.

GRA. BRO. Gotovi novci, koji su u jednom sanduku u blagajni (kasi) satničkoj sa dva ključa, od kojih jedan čuva kumpanija a drugi starješina: zatim imaju gdjekoje občine po koju livadu, s koje sijeno prodavši, novce u občinsku blagajnu predadu. Od svih blagajna, bile občinske, crkvene ili školske vodi stražmeštar račune, te si i za to na svršetku godine — polag gotovine svake blagajne — lijepu zaslugu naračuna.

MAK. Općinski imetak je obično: planina, dubrave, pašnjaci; na njima koje stablo divljih krušaka, za tim obala morska, putovi, kuća općinska i t. d.

BOS. Nema.

H. C. B. Občinski je imetak svuda: gora ili planina, pašište, rijeke, izvori vodeni, čatrnje, crkve, manastiri, zdanje školsko (ako ga ima), pržina pokraj rijeka, gnjila (zemlja crvena) pa i sva brda, strane, glavice neuzragjene, vagjenje kamenja za gragjevine i za klačine. Kroz Boku kotorsku mnoge općine imaju općinskih kuća, vinograda, zemalja oranica, maslinada, a osobito Peraška občina, a Risanska ima gaj od šume lavorike (zove se: Lovoričje) gdje svake godine bere zrna i lišće, te u Trst šalje, da ih proda.

H. K. Selu, ako ovo ne sačinjava cijelo bratstvo u Crnojgori, pripada crkva i njezin imetak, občinska voda, i putovi seoski. Novaca nema. Gore i pašnjaci, kako je već kazano, pripadaju bratstvu. U srednjoj Hercegovini što je god crkveno i školsko, a biva tu i kuća i zemalja i novaca, to se drži, da je občinsko. Pašnjaci i gore nemože se kazati, da su občinske, jer u njima može svaki pasti pa bio on iz te ili iz druge občine.

STA. PA. Občinski pašnjaci.

STROŠ. Crkva, straža i dudara; u gdjekojoj občini ima po njekoliko jutara zemlje za obragjivanje, od kojih plod občina prodaje na korist blagajnice občinske.

ZEM. Občinski imetak za sada je samo občinski dodatak (Zuschlag) k štibri, občinska paša i nješto občinskog zemljišta.

LJES. Polja za bašče pokraj rijeka, pastbište, šume, mjesto gdje sijeku kamenje, gdje prave cigle i opeke, ipak sve što je občinsko zove se crkovnim, jer turska vlada pripoznaje samo crkvu kao moralnu osobu a ne občinu, te novci, koje občina ima, čuvaju se u crkvi kao da su crkveni.

251. Ima li obćina svojih pašnjaka, šuma i t. d. i kako se upotrebljuju?

STUB. Ima šuma i pašnjaka više puti velikih i prostranih kao u Slavoniji, gdje je slabo napučena zemlja. Po tim pašnjacima pase svaki, koliko god hoće. U šumam se je sijeklo takogjer koliko je i gdje je ko htio (n. p. u gori, koja je još sveudilj većom stranom obća). Ali se ti pašnjaci i obćinske šume sad već počeše dijeliti megju vlastelom i seljanom.

GRA. BRO. Nema.

MAK. Kako je kazano upotrebljuju se na opšte potrebe, t. j. komu treba može da se koristi; nikad nedaju pod arendu ali nepuštaju ni iz drugijeh selâ da niko dolazi ni da se služi njima, jer su megju selima strogo opredijeljene granice. Za čuvanje da ne bi koji inoselac došao u dubrave, pašnjake i livade drugoga sela da kosi travu, da siječe drva, da pase životinju, ima osobita straža koju čine seljani na izmjenice. Kad uhvate koga tugjega da kosi, siječe, pase a oni mu ugrabe kosu, sjekiru ili životinju; te je meću na otkupe.

BOS. Imaju, njima se služe, što im je za potrebu.

LAST. Ima dosta, ili je dade pod arendu po toliko na godište, ili proda i stavi dinar na *čenas*.

H. K. U Crnoj gori svako selo ima svoj pašnjak i šumu a neka sela imaju živu ili mrtvu vodu *(ubao)*. Sve to upotrebljuju samo seljani toga sela kako je komu potreba, ali ako ima *zabrana* (t. j. ogragjen ili naznačen komad šume ili paše za jeseni) radi gojidbe stoke, tad u zabrani nesmije nitko pasti, dok nedogje naznačeni rok. U srednjoj Hercegovini, gdje nije nestašica u šumama i pašnjacima nema ni granica u tome obziru megju selima, nego svaki pase, siječe, travu bere, napaja životinju kad ga je volja i koliko mu treba.

GURG. Ima i daju se pod arendu.

ZEM. Ima zemunska obćina nešto svojih pašnjaka i od ovih daje se jedna strana u najam, te se time izdržaje osoblje realne učionice.

LJES. Novci se općinski daju u zajam na procente po 15—20 pr. sa jamcima, a kad jamstva nema, daje se i do 20—50%. Novcima općinskim i procentima grade škole, plaćaju učitelje, pomažu i udaju sirote gjevojke, ali najviše ide na crkvu. Za to se i bira svake godine crkveni *jepitrop*, koji čuva crkvene novce, kupuje svijeće, ulje, tamjan i sve što treba za crkvene potrebe i ures.

352. Kako se izvršuju naredbe općinske vlasti, a osobito kaznene, i ko ih izvršuje?

STUB. Biljeźnik dobiva naloge pismeno od županije i kotarskoga suda, on nalaže starješinama i pandurima, a ovi lično nalažu, zapovijedaju puku po kućama. Dok su batine bile u običaju, panduri su batinali i u kladu metali, a sad samo zatvaraju u tamnicu.

OKL. BRO. Općina u svoje ime ne naregjuje ništa, nego ako hoće, da što bez znanja satnije poluči, izda naredbu, kao da je to po satniji zapovijegjeno, u protivnom bo slučaju ne bi naredba uslišana bila, jer se dosta opiru ljudi i samim kumpanijskim naredbama. Općina ne ima pravo nikoga kazniti.

MAK. Izvršuju se obično čaušem i svak se pokorava njezinim naredbama kao i državnim.

BOS. Neima ih.

H. C. B. Općinske vlasti mogu mnoge stvari izmegju parničara svršiti u rasprama gragjanskim i kaznenim pomanjim kad bi obje stranke na to pristale. Ako je stvar kaznena po veća, u Hercegovini idu u Trebinje na *ućumat*, gdje kajmakam, kadija i još šestorica od hrišćana i Turaka sude, i svi u jedno sastavljaju *medžliz*. U Crnoj gori idu na Cetinje, da im presudi *senat*, koji je sastavljen od podpredsjednika i 12 senatora s jednim pisarom, koji se zove *sakletar*. A u Boci na dotičnu *preturu* ili *tribunao*. U ovom potonjem predjelu uvuklo se mnogo juridičkih imena talijanskih, kao n. p.: *mandat*, *peticion*, *konvencion*, *sentenca*, *udijenca*, *proroga*, *duplika*, *replika*, kao i: *prokura*, *kompromeš*, *testamenat*, *crede*, *creditao*, *taša*, *kazatik*, *kampatik* itd.

H. K. Naznačene osobe za to nema, nego kome se naredi. — U srednjoj Hercegovini u novije vrijeme zamoli općina tursku vlast i ona se izvršenjem brine.

STROŠ. Što je za korist cijele općine, za uzdržati red i pravo svačije, to se u opštini svršuje; kaznene stvari svršuje pukovnija i satnija.

ZEM. Naredbe općinske vlasti (magjistrata) u Zemunu izvršuju se policajnim osobljem, a kaznene sudbenim putem, i to izvršuju auditori po nalogu gradonačelničtva, general-komande i vojničkoga ministarstva.

LJKS. Čobadžija je jedan naznačen za izvrsenje svijeh naredaba. Za krivce i dužnike ima i tamnica (хапу съ тумрукъ); ženske zatvaraju u popovsku kuću ili u plijevnicu. Do pred 10—15 go-

dina šibali su krivce, bio je Turčin *subaša*, koji je to ispunjavao i pazio one koji su zatvoreni. Sad toga subaše nema.

253. Kako se sazivlju općinske skupštine i ko to pravo ima?

STUB. Općinske skupštine sazivlje bilježnik sa starješinom po pandurima, više puta na zapovjed kotarskoga suda ili županije. Tu se saberu sve starješine općine i odbornici, ter zovnu još koga uglednoga čovjeka u općini, n. pr. župnika.

GRA. BRO. To ovgje niti smije biti niti biva. [1]

MAK. U nedjelju kod crkve; ali nedjelju prije pop s oltara objavi, da je to i to nužno, te da se treba skupiti u budući svetac. Ako je pak prijeka potreba, tada se zvoni u zvona, i narod se sakuplja.

BOS. Kad što god vlada naredi, knez sazove razboritije ljude, pa vijećaju.

H. C. B. Opštinske skupštine kad se sazivlju, u sva tri predjela imaju pravo doći dotične starješine sela, ili kad je glavna skupština svijuh sela, onda sazivlje općinski starješina, t. j. u Hercegovini *knezovi*, u Crnojgori *vojvode*, a u Boci *podestati* ili *kapetani* svake općine.

H. K. Glava sela sazivlje seosku skupštinu, kad treba razabrati i odlučiti kakav opći posao. On ili sam sazivlje, ako nije selo veliko, ili poručuje, da se na to i to mjesto, u to i to vrijeme saberu. U gradovima to biva pismeno.

STROŠ. Ovdje osobitih opštinskih skupština nema, te ako bi izvanrednih bilo, skupio bi ih kmet, čija je nedjelja, jer redom služe.

ZEM. Općinske skupštine sazivaju se, kad je riješiti kakav važan predmet, i magjistrat ih saziva.

LJES. Општинари se sabiraju svako jutro, a u svečane dane sabere se i vaskolik narod pred crkvom, te ako ima ko kakvu tužbu, kaže je општинарима, te je ovi raspravljaju. Isto tako ako ima kakav posao, koji se tiče cijele općine, vijećaju o njemu po što se služba u crkvi svrši. Ako pak treba što hitno riješiti, tad čorbadžija ide po selu, te sazivlje zbor i u radnji dan.

254. Kakav je ustroj tijeh skupština i ko im je predsjednik?

STUB. Bilježnik ili sudac predlaže (kao predsjednik), starješine odbornici govore, savjetuju, zastupaju, protive se, te zaključuju opštim mnijenjem ili većinom glasova.

[1] Ko zabranjuje?

GRA. BRO. Nikakav i nitko.

MAK. Predsjednika nema, nego onaj koji bolje govori ili rasugjuje, taj se i sluša, baš najboljeg poretka i nema, ali obično rado slušaju starješine seoske.

BOS. Predsjednikom biva knez.

H. C. B. Kad hoće starješina sela, nahije, knežine, općine ili podestarije, pošlje svoga čovjeka u obližnja sela, a u dalja piše i pošlje pisma, i zabilježi dan i mjesto kad će i gdje će sastanak biti. Obično se zabilježi dan nedjeljni, ili kad je zapovjedni svetac, da ne bi narod dan gubio, a mjesto je obično ono, u kojemu stanuje starješina opštinski ili seoski. Predsjednik je vazda starješina; on predlaže stvari i razloži, kako bi bolje i ljepše bilo, a zaključi se vazda ono, što narod jednoglasice reče: „tako već nikako!"

Dogovorna ne pogovorna.
Više vide četiri oka, no dva.
Više zna papa i vilan, nego papa sam.
Glas naroda, glas sina božjega.
Jače selo od medjeda.
Što mi je s braćom, to mi je s bogom.

H. K. Osobitoga kakvog ustrojstva nema a predsjednik je vazda seoski glavar.

STROŠ. Svi opštinari moraju se na objavu stražara (ordinancija) opštinskoj straži sakupiti, te onda kmet (knez) opštini proglasi, što je za potrebito našao, i s njima vijeća, dok ne pristanu.

ZEM. U takve skupštine sazivaju se domaćini odlični i predsjednik im je grada načelnik (Bürgermeister).

LJES. Ustroj je demokratski, jer od naroda zavisi, hoće li primiti i odbiti predloge, ali je de facto inače, jer ko ima više upliva, svezâ, uma, taj prodire svojim mnijenjem. Izbranoga predsjednika nema, nego upravlja zborom ko bolje umije ili više upliva ima.

255. Kada bivaju ti zborovi i gdje?

STUB. Vazda kad se ima koji općinski službenik izabrati.[1] Zborovi bivaju ili kod župnika, kod bilježnika ili koga starješine, ako nema općinske kuće.

GRA. BRO. Nigda i nigdje.

MAK. Kod crkve ili kod crkvene kuće.

BOS. Kad zatreba i gdje ugovore — u kući, krčmi ili na ledini.

H. K. Po selima, jer se vazda skupljaju pod otvorenim nebom,

[1] A za druge poslove ne?

najviše kod crkve ili na kakvu brežuljku (jer su i crkve na takim brežuljcima po dalje od sela). U kućama biva veoma rijetko, t. j. kad je kiša ili mećava, te ne mogu odgoditi posao, tad se sakupe i u kakvu krčmu. Po gradovima hercegovačkim skupštine bivaju u kakvoj opštinskoj kući, a po najviše u školi.

STROŠ. To je ovdje rijetko, osim što se naredbe više vlasti svake nedjelje proglašuju, i to kod seoske straže.

ZEM. Ti zborovi bivaju, kad je god učiniti što god, što se tiče općine i njezinog imetka, i bivaju u varoškoj kući. Općine pozivaju na dogovor općinski crkveni tutori, i ovim predsjedava obično poslanik ili komisar magjistratski, i bivaju u crkvenoj kući ili u školskom zdanju.

LJES. Gledaj odgovor na pitanje 253.

256. Ima li koja razlika megju skupštinama obzirom na mjesto, vrijeme, zločin ili osobnost ljudi, koji imaju biti sugjeni, ili stvari o kojima se ima vijećati?

STUB. O školskim stvarima obično kod župnika vijećaju. Procjene, štete i osude obično na licu mjesta, t. j. gdje je i učinjeno. Druge rasprave bivaju kod bilježnika ili koga starješine.

GRA. BRO. Ne ima ništa.

MAK. Nema nikakve.

BOS. Nema.

H. C. B. Ni u jednom od tri predjela nema narodna skupština, kao n. p. u Srbiji na preobraženje. Imade poosobnih sastanaka kod crkve, kad je praznik one crkve, koje se u Hercegovini i u Crnoj gori zove: *dernek*, a u Boci: *fijera*. Najveća su dva derneka o trojičinu-dne pod Ostrogom, gdje je tijelo sv. Vasilija, i na Cetinju o maloj Gospogji, gdje je sv. Petar I. U Kotoru 3. februara sv. Trifun (*mrnarica* zove se), u Risnu na Petrov-dan 29. junija, u Perastu na školj sv. gospogje (od Škrpjela) 15. augusta, a u Novome o uspeniju 27. augusta.

H. K. Nema velike.

STROŠ. Ne ima.

ZEM. Nema. U općinskim skupštinama ne vijeća se o zločinstvima to rješava sud sam, nego se vijeća o drugim stvarima, koje spadaju u područje općine, kao što je općinska gragjevina svake vrste, kaldrma, odredba općinskog dodatka ka štibri (Zuschlag der Gemeinde) i t. d.

T. P. Seoske skupštine bivaju: ili da se razreže porez i danak

ili da se posavjetuju o čemu, što se općega interesa tiče ili da presude kakvu raspru itd. Osobite su vrste sastanci radi svetkovanja kakva crkovnoga ili narodnoga praznika. Megju narodnim svetkovinam i sastancima vrijedno je napomenuti sastanak radi čašćenja uspomene kakva bugarskoga junaka, sastanak koji biva ili na mjestu kakve bitke s Grcima, ili u kakvoj dubravi na mjestu gdje predanje kazuje da je grob dotičnoga junaka. Na tome mjestu zakolju po jednoga junca, nekoliko ovnova te ih peku, goste se i vesele se u njegovu čast. Mjesto i okolicu takoga mjesta poštuje narod kao najvišu svetinju te se nesmije tu ni prutca ubrati, ili otsjeći, a još manje stupiti nogom na ono mjesto gdje se blagovalo.

LJES. Za crkvene i školske poslove sabiraju se u crkvenu sobu, takogje kad je sudska raspravu o našljedstvu i megju supruzima; za sve ostale stvari kupe se u kuću, gdje je sud (конакъ)

257. Jesu li skupštine vazda javne ili ne?

STUB. Štogod se svijeh ujedno tiče to je javno, drugo nemora biti javno, ali može biti.

GRA. BRO. Nikakve.

MAK. Javne.

BOS. Vazda javne.

H. C. B. Vazda javne.

H. K. Vazda javne, samo što po gradovima hercegovačkim, kad treba vijećati o čemu, što nemože biti Turčinu po volji, tada biva u potaji.

STA. PA. Skupštine su uvjek javne.

STROŠ. Tajnih skupština nebiva.

ZEM. Skupštine nisu javne, nego pozvani imaju pristup u njih.

LJES. Vazda su javne osim, ako se raspravlja kakva parnica, koja bi mogla povrjediti čednost mlagjih ljudi.

258. Dijele li se skupštinari ili vijećnici na one, koji imaju pravo glasa i na druge, koji ga nemaju?

STUB. Pravo glasa u vijećanju imaju svi, koji se tamo pozovu, ali može i drugi ko doći i prisutan biti.

GRA. BRO. Nikako.

MAK. Nedijele, svak ima glasa ko plaća danak.

BOS. Svi jednaci razboritiji, pametniji.

H. C. B. Nedijele, nego svak svoju reče, pa se najposlije zaključi kako se za najbolje nagje.

H. K. Ko god ima pravo doći na skupštinu ima i potpuno pravo glasa kako jedan, tako i drugi.

STA. PA. Skupštinari se dijele na one, koji imaju pravo glasa i na one, koji ga nemaju.

STROŠ. Svi opštinari imaju jednak glas.

ZEM. U opštini zemunskoj imaju glas domaćini, i to odlični i neporočni ljudi.

LJES. Svi imaju jednako pravo glasa, ali jedan od svake kuće, koji treba da je oženjen.

259. Kakav je u opće modus procedendi na zborovima i skupštinama, broje li se glasovi, i kojim redom to biva?

STUB. Starješine i odbornici ter i panduri dadu najprije svoje mnjenje, pa onda i ko drugi ugledan, pak po općem mnijenju ili većine, često i po ugledu prestavljačâ odluči i zaključi predsjednik.

GRA. BRO. Nikakvi i nikakvim,

MAK. Glasovanje ponajviše biva aklamaciom i odregjuje se, kako glavari sela pritegnu; ali oni prije toga vazda se kod župnika najprije posavjetuju.

BOS. Ustmeno zborenje, razloženje pak u jednu stopu stâti.

H. O. B. To se vidi stranom iz slijedećih poslovica:

Prvo je razgovor, pak je dogovor.
Ako si od mene bolji, bez mene si gori.
Ako rekoh ne posjekoh.
Gje svi Turci tu i Uso mali.
Na skupštini je svak za sebe.
Tvoja zublja mojoj kući ne svijetli.
Ako svak neprogovori, jednoga se nebroji.

H. K. Glasovi se ne broje, nego kuda otmjeniji i oni, koji više upliva imaju okrenu, tuda idu i ostali, pa makar i ne bili toga mnijenja. Ako pak neće nekoji da pristanu, pa baš da će biti samo jedan ili dva, oni ih nagovaraju: „hajde boga ti pristani i ti, da se razdor ne pravi; pa vidiš da je tako bolje; zaludu se protiviš, kad svi ostali tako hoće.“ I tako i ti inomišljenici najposlije pristanu. Tek u novije vrijeme po gradovima hercegovačkim, počeše, kad nemogu da se saglase, da odlučuju većinom glasova.

STA. PA. Uvjek se glasovi broje, i to biva po kućnim brojevima.

STROŠ. Kad je potrebito, biva po većini glasova.

ZEM. Odlučuje većina glasova i svi skupštinari imaju jednako pravo.

LJES. Kako kaže većina, tako i biva; ali ako ih nekolicina nepristaje ipak se neodobrava riješenje dok se nepogode i ne nagovore na dobar i lijep način inomišljenici. Kad dogje do svagje ili do šaka onda razumije se, pritegne mnijenje veće i silnije strane.

260. Ko može na skupštine dolaziti? Mogu li ženske u opće, ili mogu li barem one, koje upravljaju inokosnom familijom?

STUB. U opće zastupnik svake kuće i to biva obično domaćin.

GRA. BRO. Niko.

MAK. U nikakvom slučaju ženske se neprimaju, niti pak one po običaju dolaze na skupštinu.

BOS. Svi domaćini u tom selu ili mahali.

H. C. B. Obično od svake kuće dogje domaćin na skupštinu, a može ko kogj hoće, samo da nosi oružje; jer gjeca kao i žene neprimaju se na skupštinama.

H. K. Svi domaćini; bez obzira na to jesu li od bogatije ili od siromašnije kuće, pa za to nema izbora. Na protiv u srednjoj Hercegovini po gradovima, ljudi koji se bave opštinskim poslovima biraju se, ali na neopredijeljeno vrijeme, dok ga je volja služiti, jer je to više teret nego li pravo, pa svaki, pošto je proslužio dvije godine ili tri, daje ostavku. Žene bi mogle dolaziti, ali ne dolaze; jer im se čini nepristojno, da i one ob općinskim stvarima rasugjuju. Za to, ako udovica inokosna ima već odrasla sina, pa ako se baš i zna, da ona upravlja kućom, ona ipak njega na skupštinu šalje. —

STA. PA. Dolaze svi kuće gospodari a mogu i žene, koje upravljaju s inokosnom familijom.

STROŠ. Dokle god u kućama ima muških glava, makar i mladi momci bili, ženske se nikad ne zovu na skupštinu, osim gdje nema muškoga.

ZEM. Na skupštine može dolaziti samo onaj, koji se pozove.

LJES. Kad si raspredjeljùju porez, danak, ili općinske radnje, tad i žene dolaze, koje nemaju muža kod kuće.

261. Mogu li i tugji ljudi biti primljeni kao članovi općine i kako to biva?

STUB. U općinu spada svaki, ko u njoj živi, u nju se naseli, da i nije rogjen u njoj; ili ima posjeda.

GRA. BRO. Mogu, ako se u istoj općini gdje prepišu na grunt ili prizete.

MAK. Nemogu, ako nisu posjednici u tom selu, ako su posjednici ili se naselili od dužeg vremena, tad se oni primaju i računaju se kao i ostali.

BOS. Nemogu.

H. C. B. Ljudi iz tugjega sela, općine, komune, knežine nemogu prisustvovati u skupštini onoga sela ili predijela, gdje je zbor, a slučajno da bi koji došao, nebi ga odagnali, no i on nebi smio svoj glas dati.

Nezvanu gostu mjesto za vratima.
Nemeći prst megju tugja vrata.

H. K. Ko se god naseli u selu, kupivši kuću i baštinu, ili postareši domaćinom, to on odmah bez ikakve formalnosti postane članom općine. Ipak osobito, ako se počne protiviti i svagjati, odmah ga stanu opominjati, da on nije urogjeni član toga mjesta, nego *dôšlo* došljak, a kad ga ruže reku mu i *dógone-jedan!* I on svakako dok neprogju dva tri koljena, ne drži se kao da bi bio potpuno ravnopravni član te općine.

STROŠ. Koji nije pravi općinar, nema ni glasa u općini.

ZEM. Tugji ljudi nemogu biti prisiljeni kao članovi općine, ako nestanuju u općini.

LJES. Nemogu.

262. A mogu li se rogjeni općinari lišiti prava, koje im pripada kao općinarima, rad šta i kako se to dogagja?

STUB. Za taki slučaj ne zna odgovorilac, ali misli, da se nikako ne može prava lišiti, ko na svojemu sjedi, t. j. ima posjeda negibiva ili je u arendi — do čim se sluga ili sluškinja, te ljudi nadošlice, koji varaju ili se zlo ponašaju ili kradu itd., mogu prognati iz općine.

GRA. BRO. Ne mogu.

MAK. Lišavaju se onda prava u skupštini govoriti i biti, kad se protiva njih i njihova interesa što vijeća.

BOS. Ne mogu.

H. C. B. Rogjeni općinari mogu se lišiti prava (osim djece i žena) oni, koji nijesu pri zdravoj pameti, oni koji o prošnji žive, i Cigani, kojim imenom u Crnoj gori i Hercegovini zovu sve kovače. Što se kovača tiče, to u Crnoj gori do doba pok. kneza Danila nije se mogao Ciganin (kovač) ukopati u šjen crkvenu, prem da su i

oni hrišćani kao i ostali Crnogorci. Kad je jednom pitao knez Danilo: „za što to?“ odgovoriše mu, da je Ciganin (kovač) svaki proklet od Hrista za to, što je skovao čavle, kojima je na krstu bio prikovan. Knez Danilo je to sujevjerje ukinuo još 1852 god. kad je odgovorilac u njega još bio na službi.

H. K. Mogu, ako kakvim svojim zlim svojstvom, lupeštinom, grabežem, svadljivošću dosade općini, općina ih može izagnati izmegju sebe, ali to biva tek po što se upotrijebiše sva sredstva, da ga od toga odvrate. Tako n. p. u Bogojevu selu bio je jedan tako otvrdnuti lupež, da ništa u selu nije bilo sigurno od njega; po što ga nekoliko puta općina kaznila bez uspjeha najposlije joj se dosadi, te mu razvališe kuću, dadoše mu, što je u njoj bilo i otpraviše ga iz sela. Ipak, kako mu zemlje još tamo ostadoše ne prodane, on se, po što se je nekoliko pozaboravilo, opet vratio i seljani ga primiše, ali pod prijetnjom, da prvo što skrivi, da će mu se dogoditi što i prije.

STROŠ. Opštinari ne gube svoje pravo u opštini, makar i zločesti bili.

ZEM. Mogu radi kakva zločina, kad budu osugjeni, da su lišeni gragjanskog prava u općini.

LJES. Ne mogu u opće; ali ako su rgjavi ljudi, te kradu ili drugu štetu čine, ondak se mogu istjerati iz općine.

263. Ima li u vas korporacija, kao što su bratovštine, braća itd.? što im je glavna svrha, kako su ustrojene, koja su prava i dužnosti njihovijeh članova, kakvi su im sastanci itd?

STUB. Sad ih više ne ima, no još se kao neka korporacija *meštri* broje, ali je u starija vremena megju njima bio uži savez, tako da su svoje učenike *(dečke* meštarske) oslobagjali, pozvav na ručak ili večeru ostale i proglasivši ga samostalna i izučena, koji može kao kalfa *(detić)* poći, kamo mu volja. No pismenih pravila nijesu imali.

MAK. Nema.

BOS. Ne ima.

ŽU. KON. Gotovo svako selo ima svoju bratovštinu, koju zovu *braća*, (ital. confraternita), a članovi su svi muški koji pregjose 18-tu godinu života. Glavna cijel braće jest: opća pobožnost kao i blagostanje ćudoredno i materijalno cijeloga sela. Braća imaju svoju kapelu i groblje koje treba da obdržavaju na svoje troškove.

Braća svakoga sela imaju posebne zakone, koje sami ustanoviše, pa za to i nijesu svuda jednaci, premda se razlike opažaju samo u stvarima uzgrednim. Glavno i opće pravilo svima je to: da braća nemaju glavara koji bi sam po volji naredbe davao, nego svikolici članovi sačinjavaju kao jedno tijelo, u kome svaki brat ima jednaka prava i jednake dužnosti. Takogje svaki od njih ima i jednak glas pri glasovanju, a riješavaju se poslovi većinom glasova. Što se tiče izvršavanja ustanovâ, megjusobno je nadziranje megju braćom, tako da se svak stara o uspjehu braće, isto kao što i braća, kao tijelo, to čine obzirom na svakoga svoga člana po pose Svaki se prijestup i neposluh kazni globom koju oni zovu *bànta* i sastoji se obično u litvi voštanijeh svijeća, ili osude krivca da služi braću po jednu godinu duže nego što bi služio kad bi se reda držao; — za poveće prekršaje ili zločine isključuju iz braće na neko vrijeme ili na svagda, pri čemu isključeni gube svakolika bratska prava. Stidni žločinci ili taki koji daju uzroka sablazni, kao što su: lupeži, javni hulioci boga ili svetaca i svetijeh stvari itd. ne trpe se megju braćom. U staro vrijeme, kažu, da su se takovi isključavali s osobitim obredom zvoneći u mrtvačko zvono, da bi tim pokazali da ih braća smatraju mrtvimi.

Častništvo bratsko bivaju: *gestod* ili *gestalad* (ital. gastaldo) i *mlagji*. Prvi je ujedno i *sakristan* bratske kapele i upravitelj crkovnijeh dobara, on se stara za mire itd. On ima izuzetno pravo sazvati braću na zbor u koje mu drago doba godine radi poslova koji ne trpe odlaganja. On treba, kad je godišnji bratski skup da primi svu braću u svoju ili u drugu kuću, gdje biva kao svečana sjednica i gozba: on treba da zgotovi sve što je od potrebe, ali mu se naknade troškovi. Mlagji su častnici niže vrste, oni su kao nekakvi poslužnici braće. Ako je kakav brat teško bolan, dužnost im je obznaniti paroka i pratiti ga k boniku i nazad i nositi *ombrelicu* i svijeće kad sveštenik nosi sv. pričešće. Kad umre kakav brat, mlagji treba da se sa svijem staraju: oni valja da odjedu mrtca, da ga čuvaju, da pozivlju rogjake i prijatelje na sprovod, takogje i braću, od koje treba da dogju svikolici (djeca i žene ne mogu zastupati otsutnoga). Oni nose mrtca, ukopaju ga, vraćaju mrtvački odar na opredijeljeno mjesto itd. Familija pokojnikova ne troši ništa za ukop, osim što dade mlagjim svakomu po tri novčića i po za piće. Služba mlagjih traje obično po godinu a u nekim selima i po tri godine, a izbiru ih svakad izmegju mladića koji su u braći.

Kad se nagje kakva familija u nevolji pomagaju je novcima iz bratske kase, ili joj uragjuje zemlje, ako je inokosna, svaki brat redomice. Pače udovice koje nemaju sinova oslobogjene su od svake plate u bratsku kasu, premda time ni najmanje ne gube bratsvena prava.

Gore pomenuta bratska svečana skupština biva svake godine u novembru mjesecu i ona se završuje sa obilnom gozbom: na tu skupštinu, u ostalom dolaze samo domaćini pojedinih kuća. Na toj se godišnjoj skupštini pregledaju računi, mijenjaju se častnici ili kako oni kažu *službe*, upisuju se nova braća, sabire se popovski bir, ako je u novcu, a najposlije kazne se krivci, kao što je gore kazano. Osam dana prije godišnje skupštine, sastanu se na predtečni savjet da bi naredili što treba i da bi označili što će se pretresati na tom glavnom godišnjem sastanku.

U jutro na dan skupštine, pošto su slušali misu, skupe se u označenu kuću te posjedaju okolo još neprigotovljene trpeze, a predsijeda u taj par kakav stariji ili vještiji brat. Gestalad predstavlja godišnje račune i predlaže troškove koji će trebati za buduću godinu. Tada počimlju: pretresanja, tužbe, odmijeranje pedepsâ itd. Za tim razrežu troškove toga dana, te, ako je kakav preostatak, t. j. ako se više skupi novaca nego što se potroši, daje se sve u bratsku kasu. Kadkad biva i buke i vike na tim sastancima i tada se potrati prilična vremena dok se dogje do riješenja, ali najposlije gotovo se vazda svrši mirno i prijateljski. Pošto su svršena pretresanja donose jela, koja služe mlagji, gologlavi, i pri tom svakoga brata nazivlju: „poštovani brate!“ Gestalad stoji takogje na nogama i nadzire ponašanje mlagjih. Pri svrsi objeda donosi gestalad ujedno sa mlagjima čaše pune vina okićene cvijećem, i pošto su molili oproštenje u svijeh za svoje pogrješke, učinjene tijekom prošaste godine, napiju u zdravlje novopredloženih častnika, nudeći ih vinom i cvijećem. Ako ima koji siromah u selu šalju mu dio od jelâ te gozbe.

Osim ove svečane skupštine, biva, da se sastaju na skûp radi važnijih poslovâ i u drugo koje mu drago vrijeme godine. To biva kod crkve gdje ima (gotovo pri svakom) *potrijem*, učinjen, rek bi navlaš, za take skupštine. I na take je zborove svaki brat domaćin obvezan doći, pa ma kad sazvan bio, jer inače plaća globu, od koje je slobodan samo onaj, koji je otsutan od duže vremena iz rodnoga sela i zavičaja.

H. C. B. Koliko je odgovoriocu poznato, ni u jednome iz tri pre-

djela nema korporacija iliti bratovštine, osim samo u Hercegovini i Crnoj gori manastirskih kalugjera i četnika, [1] a u Boci, i to samo u Kotoru, ima kod rimokatolika bratimstvo — *confraternita*, ali je ono po sve religioznoga značaja.

H. K. Samo u gradovima hercegovačkim ima takih korporacija zanatlijskih, koji se zovu *esnafi*. O njima je kazano u odgovoru na pitanje 237.

STROŠ. Ne ima.

ZEM. U Zemunu ima: zadruga činovnika i dva pjevačka društva: srpsko i njemačko, i sad se sklapa društvo štedijonice i veresije. Zadruga činovnička ovdašnja samo je prodružnica bečkoga Beamtenverein-a za cijelu monarhiju. — Pjevačka društva ustrojena su po primjeru sličnih društava za promicanje pjevanja i glazbene umjetnosti, te oplemenjava srca i ćudi naroda i za oplemenjenje ukusa za glazbu i za sve, što je lijepo i uzvišeno. Ovdješnja pjevačka društva pomažu jako crkveno pjevanje i crkvenu glazbu, i daju koncerte, te zaslužuju svaku pohvalu.

LJES. Nema.

2. *Gragjanski i kazneni postupak (proces. civil et poen.)*

265. Koja je osobita razlika sugjenja u stvarima kaznenim i gragjanskim?

STUB. Gdje je god tlaka u životu bila, ondje je vlastelin (zemaljski gospodar) sve do najnovijeg vremena imao i neko pravo suda, n. pr. dati batine onome, koji se nije njegovoj naredbi pokorio, a imali su gdje gdje i pravo, u tamnicu zatvoriti na više godina, a i jus gladii. Sada već toga nema, nego sude ustanovljene vlasti seoske u svome području na temelju pisanih zakona.

MAK. Po austrijskom zakoniku.

BOS. Medžlisi različiti.

H. C. B. U Hercegovini kaznene prestupke sudi kajmakam s meldžizom, a gragjanske kadija s njegovim osobitim medžlizom, sastavljenim iz dva Turčina i dva hrišćanina, i gdje ima rimokatolika, bude i jedan od te vjere.

U Crnoj gori sudi sve pravde *senat* (šenaturi). Što se tiče sudbenih nazora i tehničkih izraza, to se uvukoše u Hercegovinu, a kroza nju i u Crnu goru neke turske riječi, kao: *dava* — pravda, parnica, *davudžija* — parničar, *šait* — svjedok, *ispat* — dokaz,

[1] Što i četnici sastavljaju bratovštinu? To bi bilo čudnovato.

istitak — ispit, *inćariti* — oprovrći, *zaašati* — udarati u bah itd.

U Boci sude općine — podestarije — komuni, pomanje stvari, sude i poviše, ali samo kad na to parničari pristanu. Po varošima, gdje su preture, kao u Risnu, u Budvi, u Novome, sude preture sve gragjanske i pomanje kaznene; a kriminalne samo okružni sudovi. Svud po narodu u Boci i u ostaloj Dalmaciji zovu sudce i drugo činovnike kako ih po italijanski pisani zakon zove, n. pr.: *čirkuo, pretur, konsiljier, ušijer, gendarm, doranijer, guardijàn, presidenat* itd.

H. K. Razlike nema, ako ne ta, da kad se ima razabirati manji posao, tad je članova suda manje, a kad je veći i važniji, tad ih biva više. Za neke manje važne stvari dosta je, da ih razbere i presudi knez ili glava sela sa dvojicom ili trojicom iz otmjenijih seljana, koji mu pod ruku dogju, jer u naprijed naznačenijeh sudaca nema po selima. Megju manje važne stvari spadaju male kragje, *pohara* žita (u sred. Herc. *potra*) i svekolike gragjanske parnice. Za višu kragju (kad se ukrade vo, konj, krd ovaca itd.), za paljevinu, za ubijstvo (ili krv) treba da na sudskome skupu imade više članova. Ako je kakav sudija u rodu sa jednijem od paraca, može druga strana strane tražiti da ga udalje — a dosta puta i sami sudije izvrgnu izmegj sebe čovjeka sudiju, kad očigledno hoće da po hatoru ide. Za krv se ne skupljaju da sude, nego samo da izmire jer, kako je sve do kneza Danila bilo osvete u Crnojgori, tako je to bio posao rogjaka ili bratstva ubijenoga čovjeka.

STROŠ. I gragjanske kazne i parnice sude se kod pukovnije.

ZEM. Gragjanske stvari riješava tako zvani primiriteljni sud kod magjistrata, kome uvijek prisjeda i jedan auditor, a kaznene stvari riješava policija i sud (auditori).

LJES. Razlika je ta, da sudci u kaznenim poslovima bivaju kao primiritelji.

265. Ko je obično sudac ili sudci, ko ih bira ili sazivlje?

STUB. Sudci su u opštinama starješine, sada sa pismenim čovjekom (bilježnikom), koji su prije imali pravo suda i kazni u manjim stvarima, to je bilo pod Bahovom sistemom ukinuto, ali je opet 1864 uvedeno dvorskom kancelariom. Bira ih narod u samoj općini, a kotarske sudce u županijskoj skupštini kod restauracije *(reštalacije)*. Oni imadu opredijeljene dane i mjesto za sudove.

MAK. Državni sudovi.

BOS. Kadija, kajmakam s medžlisima, — bira ih vlada.

STROŠ Sudci su od vladę postavljeni (auditori).

ZEM. Pri primiriteljnom sudu gradski zastupnici, saziva ih magjistrat, a pri kaznenom su sudu auditori, i što riješi, šalje višem sudu na potvrdu preko magjistrata. Svaki sudbeni predmet progje kroz sjednicu magjistratsku.

LJES. Općina je sudac ili članovi općine. Saziva ih čorbadžija.

266. Je li obično, da se neke parnice stavljaju na *dobre ljude* da ih riješe; ko ih bira, koliko i kako to biva?

STUB. To nije više u običaju, no moralo je biti nekad, jer se čuje i sada u narodu o tome spominjati.

MAK. I to po zakonu državnom. Ako pak ima kakva mala parnica, te je megjusobno raspravljaju i svršavaju; *dobri ljudi* se biraju s obe strane, a ako se ovi nemogu pogoditi, tada se bira treći, te kako on nagje da je pravo, tako i biva.

BOS. Jest kad goda, izabiraju ih stranke prijuće se.

LAST. To vrlo često biva. Dvojica kada imaju kakvu parnicu mjesto da traže pravdu u državnim sudovima, bace stvar na dobre ljude; jedan izabere jednoga čovjeka, a drugi drugoga, i ta dva čovjeka riješe stvar. Ako ta dva ne mogu da se sjedine u sugjenju, tada ta ista dva izbrana sudca izaberu trećega (stranke se u taj izbor više ne prte, jer se njih više ne tiče), i taj treći treba da pristane ili uz mnijenje jednoga od njih, te se tako dogje do riješenja.

H. C. B. U Hercegovini malo se kad biraju *dobri ljudi*, iliti *sudci kmetovi*, ili *bratski nagogjalci*, jer se parnice u sudu kod kajmakama ili kod kadije svršuju, ili ih prijatelji ili seljani nagode bez i kakva troška novčanoga, osim samo što im parničari hranu i piće daju. — U Crnoj gori češće se dogagja, da im posao razvide dobri ljudi, a u Boci to najčešće biva, a osobito kad se braća dijele. Dopisnik o sebi kaže, da je više od sto puta bivao u ovim dobrim ljudima za poosobne parničare i u djelidbi megju braćom, a osobito megju porodicama, selima, općinama, kad se mirila mrtva glava (krvno kolo) ili râna, ili okolo granicâ, ili za otimačinu i deračinu. — Kad se dvâ parničara za koju mu drago stvar zainate, ili se braća ne mogu sama podijeliti (u Boci samo), učine s dobrim ljudma u sudu pismo *compromesso*, (kojega narod zove *kumpromeš* ili *prokomeš*,) i ovlaste sudce kmetove, da mogu suditi „*tam servato quam non servato juris ordine*“ i da će oni pristanuti

na sve ono, što on „po njihovoj duši pravo bez hajtora osude.“ Obično u gragjanskim pravdama i kad se braća dijele, budu dva čovjeka, kojega stranke po svojoj volji svaka za sebe izabere, a kad se ova dva ne bi mogla pogoditi, zazovu trećega, ali se vazda pazi, da ovaj treći nije javni prijatelj ili neprijatelj više jednoj no drugoj strani. Kad im predadu *komprometi* u ruke, reku im parničari: „kompromeš vi, a duša vi!“ Sudci kmetovi saslušaju vazda jednoga parničara, gdje sluša drugi, pa onda drugoga, gdje sluša prvi. Oni najprije sve razloge čuju, pregledaju pismene isprave, sazovu svjedoke i po duši, sreći i napretku zakunu ih, da pravo kažu. Po što sve što im treba čuju i razvide i po što se po dugo razgovore i utvrde što je pravo, zapisuju članak po članak redom. Kad sve svrše, predadu jednoj stranci i drugoj dvije presude u origjinalu pisane na *karti bulanoj*. Pri davanju tijeh presuda, koje narod zove *sentenca* vazda parničare preslove, da jedan drugoga u obraz poljubi i kažu im, koliko moraju dati novaca za trud. Obično se plaćaju dobri ljudi po 6 cvancika na dan, osim hrane i konaka. Kad se mrtve glave mire ili räne, vazda se osudi, da uvrijednik uvrijegjenoj strani ima dati jedno ili više kumstva ili pobratimstva, kao bajagi da im je tvrgji mir. Ako se oba parničara žale, da im je krivo sugjeno, narod veli, da je pravo, a ako se jedan parničar žali a drugi ne, vele „to nije pravo sugjeno,“ od kuda su se i rodile slijedeće izreke:

Gdje jedan pjeva, a drugi plače, tu nije sreće.
Kad je obadvojici krivo, tu je pravo bilo.
Ako je krivo, o njihovoj duši bilo!
Kuku mitniku i kamatniku, itd.

H. K. Ima nekoliko gragjanskih parnica, koje se obično, kako kažu, „meću na dobre ljude.“ N. pr. isprava granica megju zemljama, djelidba zadruge, ako se sami ne mogu da pogode, pohara žita ili kakva drugoga ploda poljskoga, meće se obično na ljude. Od kaznenih biva, da se i umirenje krvi meće na dobre ljude. Pri djelidbi bivaju obično dva do tri čovjeka, pri ocjeni pohare obično dva, a kad god i jedan čovjek.

STROŠ. Jedina šteta u polju nanešena raspravlja se u opštini po seoskim starješinama i odboru (Ausschuss, Schützmänner).

ZEM. Neke parnice stavljaju se na dobre ljude kao porotnike, da ih riješe; bira ih zastupstvo općinsko po dva, po tri, i što oni dosude, to bude, ako su stranke zadovoljne.

LJES. Jest, dobre ljude izabere ili općina, ili svaka strana bira svoga sudca. Njih biva od 2 do 5.

267. Može li otac za sina na sud doći, muž za ženu, stariji rogjak za mlagjega itd.?

STUB. Narod drži, da ni žena ni malodoban muškarac nije sposoban, da za se odgovara, već je u zadruzi za sve domaćin odgovoran bio, svud pa i na sudu za svakoga ukućanina. Osim toga, mogao je muž ženu svoju uz domaćina zastupati, neudatu žensku ili udovu, njezin domaćin ili rogjak bližnji; žensku bo glavom na sud zvati, bilo je do novijih vrijemena izvanredan dogagjaj. Dakle gospodar ili domaćin zastupa zadrugare i zadrugarku, otac svoju djecu i u opće stariji mlagjega.

MAK. Može, i to vazda biva za gragjanske poslove, ali u krivičnim nemože, jer državni zakon toga nedopušta.

BOS. Može u malim stvarima, ali valja da ga opunomoći.

H. C. B. Otac za nejaku djecu (do 14 godina punanih) a muž za ženu vazda je u Hercegovini i u Crnoj gori na sudu odgovornik, ako bi djeca ili žena što skrivili, a tako isto može mjesto otca stric, mjesto strica stariji rogjak; ali u Boki nemože jedan za drugoga u sudu odgovarati ili tužiti bez *prokure*.

H. K. Ako se optuženik priznaje krivcem, to može otac za sina i muž za ženu i domaćin za zadrugara na sud doći i moliti se, da mu naznaće manju globu. Sud naznači globu i kaže pretstavitelju, koliko će platiti globe i ovaj donese što mu je kazano i moli se, da mu štogod odpuste, i odpuste mu vazda po štogod! Ali ako on nepriznaje da je krivac, tad razumije se, treba suočenje sa svjedocima, te mora krivac glavom na sud doći.

STROŠ. Može na rasudu u opštini ili kod satnije u manjima stvarma, ali na sud kod pukovnije treba da se pozvani sam glavom javi.

ZEM. Može, ali s punomoćijem pismenim, isto kao i tugj čovjek. Nu na porotnom ili primiriteljnom sudu (Friedensgericht) nemože odvjetnik nikoga zastupati do sebe.

LJES. Uprav tako i biva, jer obično otac ide za sina, sin za starog otca i mater, stariji brat za sestre i za mlagju braću, muž za ženu i djecu, skrbnik za sirote, rogjak stariji u rodu za sve svoje rogjake, koji su pod njegovim kao uplivom. Obično svaki rod (od 10—30 kuća) ima po jednog zastupnika, koji predstavlja i zaštićuje pred sudom sve druge kuće i udovice i sirote u svome rodu po krvi i prijateljstvu. A i u svakom kvartalu na 50—100 kuća

ima po jedan ili više zastupnika, koji se brinu za dobro svijeh stanovnika svoga kvartala. Njega svi zovu „*gjago.*“

Свой своюго нехрани, нъ тѣжко и горко кой го нѣма.
Тебя кой тя тури кехая да ни судишъ?
Който плачи надъ чюждъ гробъ истичятъ му очитѣ!
Да не тя ю грыжѫ за меня!
Ты управи себя-си, а че тогысь меня.
У сѫдій себя-си че тогисъ мене сѫди.
Да не тя боли сърдцето за меня.

268. Mogu li ženske same dolaziti pred sud, kako tužiteljice ili optuženice, ili treba da ih neko zastupa i zaštićuje i proti njihovoj volji?

GRA. BRO. Mogu, a proti njihovoj volji nebivaju zastupane.

MAK. Idu, no svagda kao zaštitnik ide s njima muž, otac, brat ili bliži rogjak.

H. K. Mogu, i protiv volje nemože joj se nikakvi zastupnik dati.

STA. PA. Ženske mogu i moraju same dolaziti pred sud kao tužiteljice i optuženice.

STROŠ. Same dolaze.

LJES. Mogu ali svakad imaju sa sobom zastupnika, ipak im ga proti njihovoj želji nedaju.

269. Imaju li stranke ili krivci svoje odvjetnike?

STUB. Neuki zovu često pametna čovjeka, ne samo iz kuće već i iz sela, da pogje s njima na sud. Biva takogjer da pametnije za savjet pitaju o tome, prije nego pogju, što će na sudu govoriti i kako se ponašati.

GRA. BRO. Imaju u zamršenim i vrijednim stvarima, inače radi novčane oskudice ne.

BOS. Dogagja se u gradovima i u močnim parnicama.

H. C. B. U Hercegovini i u Crnoj gori, nema niti smije parničar imati odvjetnika, koji se u sva tri predijela zove *abokat*, a u Boku samo se onda uzima odvjetnik kad se dva parničara pravdaju u sudu pismeno; a dokle traje ustmeno *abokata* nema.

H. K. Pravijeh odvjetnika nemaju ali se obično nagje nekoliko ljudi, koji više govore zanj, nego i sami okrivljeni; premda to biva, kad su oni uvjereni, da je optuženik prav. I ti ljudi bivaju obično tugji ljudi, jer bi njegovim rogjacima teško i vjerovali.

STA. PA. Stranke i krivci nemaju odvjetnika, nego mogu poslije presude apelirati na višji sud protiv presude.

STROŠ. Imaju, ako se na to sudom odrede.

ZEM. Stranke ili krivci imaju, ali ne vazda, svoje odvjetnike.

LJES. Imaju, ali i obe stranke treba da budu u sudu.

270. Može li sud jedne općine suditi krivca, koji pripada drugoj općini, ili za zločin, koji je izvan granice svoje općine učinjen?

STUL. Ako se uhvati u kakovu zločinu ili kvaru (šteti) ko u drugoj općini, to ga ona općina dade sa svojim pandurima u lisicama (gvozdena sprava za svezati oba palca na rukama), ili svezavši mu, ako je veći krivac, ruke ostraga, — odvesti u njegovu općinu na sud.

MAK. Može, kao n. pr. ako čobanin za žene stoku unutra granica tugjega sela, ili ako bere travu, paljetkuje ili što krade, uhvate ga i sude ga oni na ne veliku globu ili drugu po manju kaznu.

BOS. Ne može.

H. C. B. Ako u Hercegovini i Crnojgori učini kakav čovjek zločin u tugjoj općini, ova ga suditi ne smije, nego ga u Hercegovini zove na ućumat kod kajmakama i medžlisa, a potonji na Cetinje pred šenat; ali u Boci može svaka pretura u svome srezu suditi, pa makar od kojega drugoga prestupnik rodom bio, samo ako je u onomu srezu (izvan svojega) zlo učinio.

H. K. Ako je zločin učinjen u dotičnome selu ili na štetu sela, to ga ono prvo valja da obznani glavarima sela odakle je zločinac, pa mole, da oni razvide i da riješenje saopšte oštećenom selu, te ako su ovi s njihovijem riješenjem zadovoljni (jer je tu najviše riječ o novčanoj naknadi), tad se tijem stvar i svrši. Ako selo krivca ne učini pravde, tad sudi selo oštećeno, ako krivca može uhvatiti, ako ne, a oni uhvate koga mu drago od toga sela, te ga globe dok ne namire učinjenu štetu. Dakle opće jamstvo. Ipak u takom slučaju, sve što štete pretrpe suseljani krivca, to sve opet treba taj krivac i da naknadi.

STA. PA. Sud jedne općine ne može suditi krivcu druge općine, nego ga preda onoj vlasti, kojoj pripada.

ZEM. Može za zločin, učinjen u toj općini. Ima primjera, izvan zločina, kao što su politički prestupci, da okrivljenik traži, da mu sudi drugi koji sud izvan općine njegove, i to mu se dozvoli.

STROŠ. Starješine opštinske moraju same krivca u svom krugu uloviti i većoj vlasti predati.

LJES. Može, kad što skrivi u toj općini, a za tijem ga predaju općini iz koje je rodom.

271. Ko i kako donosi tužbu pred sud i ko dovodi okrivljenika?

STUB. Tužbu pred sud donosi, komu je krivo i ko je vidio zločin ili štetu kao svjedok, a okrivljenika pred sud dovode panduri, ako on sam ne će da dogje.

MAK. Okrivljenika dovode svagda panduri, ili oni sami po sebi, ili po zapovijedi glavara ili arambaše.

BOS. Tužilac tužbu čini, a zaptija (pandur) dovodi krivca.

H. C. B. U Hercegovini kad ko koga hoće da zove na sud, podade tužbu kajmakamu i medžlisu, a oni mu reku da pogje u *kalem-odaju* (kancelariju) i da izvadi *pusulu* (naredba doći u sud) i da ponese i preda u ruke onome, što hoće da dogje, i kažu mu: ako ti ne hćene primiti pusulu, neka vide dvojica iz sela, a ti se vrati. U pusuli se nikad ne zabilježi dan, kad će doći, no vazda: „U isti čas." Pošto mu preda pusulu, opet se vrati k sudu i čeka dva dana. Ako progju dva dana, a pozvani ne bi došao, onda po njega ide zaptija, te ga dovede, i potpada za neposluh ustanovljenoj globi, koju zovu *džezaj*—naknada od 20 groša (današnje 2 fl. u banknotama).

U Crnojgori onaj sam, ko zove koga na Cetinje pred senat, dužan je javiti onome, s kim se ima pravdati, ali tako, da čuju dva čovjeka, govoreći mu od prilike ovako: „Znadi, da ja idem na Cetinje (za to i za to), što s tobom imam, pa, ako ćeš da idemo zajedno, idi, ne ćeš li, ja odoh." Kad dogje na Cetinje, kaže šenatu da je suparniku javio, i čeka ga 24 sahata. Ako pozvani ne bi došao u već uzakonjeno vrijeme, šenat šilje *perjanika*, kojemu prestupnik treba da plati od svake ure puta cvanciku.

Kako se u Boci pozivlju na sud ne treba ni da se kazuje, jer je to općim austrijskim zakonom opredijeljeno.

H. K. Onaj komu je kakvo zlo učinjeno, on i ide pred glavara i tuži se usmeno (pismeno ne biva ništa), što mu je učinjeno. Glavar kaže ocu krivčevu, ili rogjaku, ili domaćinu, što je njegov sin, rogjak, ukućanin ućinio i kaže mu, da ga dovede, jer ako ne će, da će oni svoje ljude po nj poslati. Obično biva da ga domaćin dovede, ali s njime ih dogje još nekoliko od one porodice, da *ga brane* pred sudom. Ali kad vide, da ga obraniti ne mogu, tad pristanu zanj platiti globu ili naknadu, kako sud nagje.

STA. PA. Onaj, na čiju je štetu zločin učinjen, donosi tužbu pred sud, a okrivljenika dovodi uvijek straža.

ZEM. Pred sud donosi tužbu pri pomiriteljnom sudu sâm svaki tužitelj ili po svome zastupniku, a pred sud kazneni predaje policajna mjesna vlast tužbu uslijed predhodne istrage. Okrivljenika, ako već sjedi u uzi, dovodi pred sud gradski stražmeštar ili kapral, koji je u jedno i uzničar.

STROŠ. Ovgje se tužba usmeno prinosi sudskoj vlasti, i svjedoci usmeno svjedoče, što je u stvari.

LJES. Taj, ko je pretrpio zlo, tuži se čorbadžiji, a ovaj kaže općini. Okrivljenika dovodi кехаıа ili пѫдáрѣ, ako ga uhvati na mjestu prestupka.

272. Koji predmeti gragjanski i kazneni pripadaju općinskom sudu?

STUB. Štete marvom učinjene, psovke i uvrede seljaka megju sobom, te dugovi do 12 fl. (ako ne 25?), u opće manje prekršaje seljaka megju sobom sude općinski sudovi, dočim plemenitaši (nobiles) imaju svoga sudca (judex nobilium).

BOS. Male štete, svagje, koje opštinari poravnaju, namjeste.

H. K. Mogu glavari seoski (u gornjoj Hercegovini koja ima avtonomiju) sve suditi, osim ubijstva. Ali u svim drugim krajevima Hercegovine sud općinski može suditi samo male stvari, a za ostalo idu na turski sud. Često i turski sud naredi općinskome sudu, da razvidi stvar i da umiri raspru. O sudovima krvnim niže.

ZEM. Općinskom pomiriteljnom sudu pripadaju parnice u potraživanju duga do 100 fl. Policajni sud rješava manje raspre, svagje i prestupke, potrice itd., a sud državni u mjestu rješava važnije parnice i sudi veće prestupke i zločine u prvoj instanciji.

STROŠ. Nikakvi, nego se sve prinosi višoj vlasti.

LJES. Sve gragjanske parnice sude se u općini, a ko voli u grad u državni sud, slobodno mu je. Ipak ljudi ne glede dobro na take koji vole turski sud nego li općinski. I kazneni poslovi opsugjuju se prije u općinskome sudu, a tek za tim se predaju državnoj sudbenoj vlasti.

273. Ima li koja strana u postupku, koja pismeno biva?

STUB. U starija je vremena kod općina sve usmeno raspravljano jer sudci ni pisati nijesu znali, novom upravom poslije 1848 god. dan im je biljažnik pismen čovjek, koji je morao pismene protokole voditi i na zahtjev i par presude dati, itd.

MAK. Kod općine seoske ništa pismeno ne biva, sudi se rijetko bez odlaganja, i u državnim sudovima malo je što pismeno sa strane seljaka, ako to nije kakav zamašit posao.

BOS. Ima, daje se tužba pismeno na većim sudištima.

H. C. B. U Hercegovini svaka ona strana, koja pozivlje drugu, ako je posao kazneni, treba da učini na medžliz herzoval pismen (molbenicu), u slijed kojega medžlis šilje zaptiju po prestupnika. Ova se *dava* (parnica) pismeno vodi, t. j. jedan *ćatip* (pisar) piše što jedna i druga strana govori, pa isti dan medžlis dade svoju presudu parnicama i uhapsi optuženoga, ako nagje da je krivac.

H. K. U Hercegovini po selima nema. Ali u Crnojgori od novijega vremena počeše zapisivati u protokol rezultat parnice.

STA. PA. Pismeno biva skoro svaki predmet pri tako zvanim pomiriteljnim sudovima, a usmen kod manjih pogrešaka i prestupaka.

STROŠ. Ima, i to kad stranke nijesu sudom zadovoljne.

ZEM. Na porotnom ili primiriteljnom sudu rješava se sve usmeno; na policajnom nešto usmeno, nešto pismeno, a na državnom sudu sve pismeno.

LJES. U općini pismeno ne biva ništa, nego samo kad predaju posao državnom sudu, tad opisuju slučaj, i mnijenje općine o njemu predaje se pismeno.

274. Kako se dokazivanje pri sudu ovršuje, i koje su vrste dokaza obične?

STUB. Obje se stranke saslušaju, najprije tužitelj, te se tada pita optuženi, da li je tako: ako on pristane, i ne pita se dalje, ako ne, ispituju se svjedoci, ili ako njih nema, starješine i panduri o značaju i glasu optuženoga čovjeka.

MAK. Ne poznato odgovoriocu.

BOS. Svjedočenje i zakletva.

H. C. B. Ovdje će umjestno biti uvrstiti dvije ustmene parnice, koje je sam odgovorilac svojim ušima slušao: jednu u trebinjskome medžlisu a drugu u senatu crnogorskome.

a.) Pravdanje izmegju Bega M., Kap . . . . a i jednoga čipčije raje iz Popova, pred medžlisom trebinjskim.

Kadija: „kazuj rajo! zašto si zvao M. Bega na davu, da znamo što je skrivio carskome kanunu i božijemu šerijatu.“

Raja (kape ne skida u sudu, no bosonog i vazda dokle gogj pravdanje traje podvije ruke na prsa): „Bog me efendija! da mi dovede ovde pred vami moju kćer Mariju, koju sam mu dao

evo četiri godine na izmet — na službu — zdravu i živu, kao što sam mu je predao."

Beg sjedi, ali malo na niže dok dava traje i nesmije da puši duvan: „Kakvu Mariju bolan?! da li neznaš da je ona umrla na ustavke našega Barjama? Ma nije umrla kao Marija, n'o kao Mejrima."

Raja: Ja ti netražim Mejrimu no Mariju, prva je tvoja a druga je moja, no mi je dovedi da je vidim.

Beg: „Bogme eno ti je u naše *mezare* (groblje) ukopane, pa ako ti dopusti carski kanun i božiji šerijat hajde gledaj."

Raja: „Ja tamo neću, no hajde ti."

Beg: A ja ti kažem, da se ona *alah rametile* (pokojnica) poturčila desetak dana prěd Barjanom bez ičijega *zora* ili nagovora, no od svoje dobre volje, jer joj po božijemu nadahnuću omilje naš lijepi din; pa ako sam što kriv evo me, ja od ućumata ne bježim, nego sam vazda dlakom o njemu svezan."

Kajmekam: „Kako se mogla ona poturčiti bez znanja ućumata? Znaš li ti beže, da po carskome kanunu ne smije niko ko se krsti poturčiti, ako se najprije ovgje nedovede pred nas, pa još treba da je ovgje i njezin duhovnik i njezini roditelji?"

Beg: „Ja, *efendum benum!* (gospodine moj) neznam carskoga kanuna, a vazda mu se klanjam, (pokloni se s rukama na prsima); nego znam što božiji koran piše: da višega *sevapa* (zadužbine) nema Turčinu, nego kad vlaha ili vlahinju poturči, i u *dženet* (raj) uvede jednu *fukarsku* (zablugjelu) dušu."

Kadija (Kajmakamu): „Jok efendum! Beg *hak* (pravo) ima, jer je nije zorom poturčio, nego je ona sama hćela, pa što je Beg kriv?" —

Kajmekam: „Kriv je kanunu zato, što nije doveo ovgje, da pred nama reče, da se hoće poturčiti."

Beg: „Efendum benum! Doveo bih je ja, ali je bila *osta* (bolestna) kad je zaželjela, da se poturči, pa poslije do malo dana ugrabi je smrt i sugjena ura."

Raja: „A bud li nejavi ućumatu, da je osta i da hoće da se poturči, što ne poruči meni, da je ja kao otac vidim i da se s njom porazgovorim, te danas ne bih te zvao ovdje."

Beg: „E moj Aleksa! pošto se jednom vlahinja poturči i na se metne *peču* i *feredžu*, nemože je više niko od krštenih muških vigjeti."

Raja: „A zašto barem neporuči mojoj ženi, a žena naša može vigjeti, *jazuk ti bilo*! (bog ti sudio)."

Kajmekam: Danu, beže, kazuj kako je bilo, ali prvo stavi ruku na koran i učini *emin*.“

Beg pristupi k' kadiji, koji mu prinese koran, te stavi nanj obje ruke i govori zakletvu: „*Valah, Bilah, Talah*, božjega mi *Indžila* i svečeve brade, hoću pravo kazati:“ Kazuje stojeći na nogama: „Mejrima — *alah rametile*! na desetak dana, prije nego što će se poturčiti, kazivala je mojoj Anumi, kako joj tri noći za osob dolazila na snu Fatima (jedina kći Muhamedova) i nagovarala je, da se odreče lipovoga krsta, a prihvati našega lijepoga *dina*.[1]

Kajmekam: „A je li već ko čuo osim tvoje Anume, da je to pokojnica govorila?“

Beg: Valaj jest beže efendija! ako hoćeš i dvadeset drugijeh, kad su dolazile u moj harem na *zijafet* (na posjet.)

Kajmek: Kaži mi samo dvije duševne sredovječne žene turske, koje su čule to, što ti kažeš.

Beg: *Valaj efendum!* hoću i četiri ako hoćeš.

Kajmekam: *Jok—jok*, samo dvije od doba žene.

Beg: Evo prve Gjulse Ahmet Beginice a druge Bezade Omer Agininice, obe su prošle preko 50 svojih godina. One su češće k *rametli* Mejrimi dolazile i učile je božijemu *Ilmehamu* (kao što je naš katehizis.)

Kadija: *Jok efendum*, po *šerijatu* nemože ni jedna turkinja doći pred ljudima tugjim, ni da je čuju govoriti a kamo li vigjeti.

Kajmekam traži u kanunu § pa ga dade kadiji govoreći: „Vigji, šta u kanunu carskome piše: „Turkinja mora u sudu vazda, kad je potreba a drugih *šajta* nema, doći ali u *peči* (na obrazu) i *feredži* (zavijena sva od glave do nogu) i govoriti tiho ono što zna, ali dok ona zbori nijedan muški ne smije u nju očima uprijeti, osim samo slušati gledajući preda se.“

Raja: „Aman efendum! za carski hljeb a za božiji *hator*, nedaj, da me crna obraza odavde odpreme, vidiš kako su nakastili, da mi prodadu rog za svijeću, i kad je u carsko zdravlje jednakoga i

---

[1] Svakako je ovgje naš beg mislio o vrijednosti obje vjere, to isto što misli svaki pravi muhamedovac i što vladika Petar Petrović Njeguš tako lijepo izrazi u „Gorskome vijencu“:

— Što će prazno razkršće lipovo
Pred pogledom oštroga čelika? —
— Više valja dan klanjanja jedan,
No krštenja četiri godine. —

čipčija u carskome sudu. Ti si carski *memur* i njegov *večil*, no mi pravdu čini.

Kajmekam pošalje *zaftiju* po one dvije *bule*, pa pošto dogjoše pokrivene i zavijene, kao što je malo na više kazano, pita ih: „Jesi li ti ta i ta?“ pa drugu opet isto tako.

Bule: (Polako i gledajući preda se): „Jesmo efendija.“

Kajmekam: „Zvali smo vas da kažete pravo po vašoj duši, sreći i napretku, što vam je govorila pokojna Marija *izmećarica* M.. K.. prije nego što se je htjela poturčiti?“

Jedna Bula: „Bogme nama je a i mlogim kazivala, kako joj je na snu govorila Fatima“ (sve onako kaže, kao što je ovamo Beg kazao).

Kajmekam pita onu drugu: „Jeli istina Aginice, da si i ti čula?“

Druga Bula: „Jesam efendija mojega mi *dina* i božijega *sifata*“ (pravde božije), i ona sama — *alah rametile* — izabrala je ime Mejrima.“

Kajmek: „Čuješ li Aleksa?“

Raja: „Čujem *efendum*! A može li se vijerovati dvijem ženama, koje su od turskoga zakona, i jesi li čuo ikad, da turčin na turčina svjedoči, ili da vrana vrani oči izbija?“

Kadija: „Može. U *šerijatu* (po Muhamedovu zakonu) piše: Kad dva poštena turčina *obispate* (osvjedoče) jednu stvar i reknu: „tako je“, stotinu gjaura da reknu „nije, nego ovako“, ne vjeruje se posljednjim.“

Raja: „Dobro *efendija*! Ali zašto meni Beg nikad neporuči od kako mi se kći razbolje, poturči i umrije, nego što od svijeta čuh?“

Beg: „Ja sam htio, i bih ti poručio — to se zna — ali mi ona — *alah rametile*! — nedade govoreći mi: „Ako mi babo ili majka dogje, povesti će me silom doma, a ja hoću te hoću jednom živjeti i umrijeti u pravoj turskoj vjeri.“

Raja (plače): „Kako beže govorio pravo, onako bio zdravo! A misliš li mi što dati, što te je služila četiri godine dana?“

Beg: „Ne, ni jedne pare, već da bi me božiji šerijat i carski kanun osudio, jer sam ja *rametli* Mejrimi krojio ruho, i potrošio za ukop više, nego je ona zaslužila bila.“

Raja: „Bogme, ako si na nju krojio, u tvojoj je kući drla, a tebe služila.“

Kadija: *Jok—jok—jok.* Nije ti dužan ni pare, pošto se tvoja kći poturčila prije smrti i kao prava turkinja *ćeremile* (dobra duša) umrla.“

Kajmekam kadiji turski: „*Javaš efendum! bu raja hàk var*“ (polagano gospodine, ovaj raja pravo ima). Zatim naredi parničarima i svjedocima, da izigju iz sobe, pa zapita članove Medžlisa: „što ćemo, što bi ste vi rekli?“

Jedan od medžlisa: „*Efendum* pravo je da se dade ocu Mejrime koliko ti nagješ da je pristojno. Je li ovako pravo braćo ili ne?“

Svi od medžlisa: Pravo je, ada kako nije.“

Kajmek: „Ja bih rekao da je dosta, da Beg dade Aleksi 16 talijera t. j. po četiri na godinu, jer odbijam da je Beg toliko okolo njezina ukopa potrošio, a za izmet jedne gjevojke, čini mi se da je dosta po 8 talijera na godinu.“

Svi: „*Taman!* baš tako.“

(Sad zovu bega i raju u sobu).

Kajmek: „Što je bilo da je bilo, više se stvar povratiti nemože. Ko bi najpravije kazao, mrtav je. Bog joj dušu pomilovao. Po čuvenju bega M..... i svijedoka treba da vjerujemo, da je sve kako kažu, onako bilo; a ako nije, mi o njihovoj duši sudimo: da ti beže, Aleksi 16 talijera platiš, a ti Aleksa da ih primiš i da jedan drugome halatite. Je li ovako gospodo?“ (Pita sav medžliš).

Oni svi: „Tako rekosmo i za pravo nagjosmo.“

b) Pravdanje izmegju jednoga Crnogorca i Budvanina na Cetinju pred šenatom 1852. godine.

Došao bješe jedan Budvanin N... Ć... na *davu* protiv jednoga Crmničanina. Vice president senata bijaše onda pokojni Pero Tomov Petrović brat vladike Petra II. Tu se razvi, evo kakvo pravdanje i presuda:

Vice presid. „Kazuj ti Budvanine, što si zvao onoga Crmničanina, i šta ga tužiš; ali pravo kazuj!“

Budvan. „Ja sam, gospodo, još u gjetinjstvu pošao iz Paštrovića u Budvu, gje sam se i oženio i imam, bog mi je dao, sinova kolik i ja. Otac mi se prestavio — Bog da mu dušu pomiluje — evo treća godina, i pri smrti kazao, da mu je ostala jedna zemlja od tri dana sjedbe, ni prodata ni darovata ni založena kod oca ovoga N. N. jedan puškomet od naše granice u Crmničku, pa sam došao da ga pitam, zašto mi zemlju drži evo više no 15 godina i tražim da mi je vrati ili plati, koliko dva duševna *stimadura* reku, i suviše sa zemlje *hàk* (plod) za 15 godina.“

Vice presid. „Čuješ li N. N. i što odgovaraš?

Crmnić. „Čujem divno gospodaru! Zemlju je moj pokojni otac

za gotove pare kupio u njegova oca (t. j. u oca onoga Budvanina) ima više no 12 godina.“

Budvan. „Iznesi mi pismo ili svjedoke, da je moj pokojni otac tvome prodao, pak onda da ti je prosta i blagoslovljena.“

Crmnić. „Imam pismo, ama nemam svjedokâ.“

Vice presid. „A gdje ti je pismo, da vidimo?“

Crmničan vadi iza kape fišek hartije, da se jedva u ruke može uzeti od žutila i starosti. Na hartiji ništa nije bilo zapisano osim nešto smrčeno kao dva oka. Evo kakva ● ●. To su bili pritisnuta dva prsta, mjesto krsta po običaju turskome, o čemu se i u narodnoj pjesmi pjeva:

— *Pritiskoše prste i mohure* . . .

Pošto pogledaše ovo pismo, niko živ neostade, a da se nije u sav grohot nasmijao, a najviše onaj Budvanin; tim se ipak posao ne svrši, nego ozbiljno poče.

Crmnić. „Nemojte se gospodo smijati, no čujte da znate, kako je bilo, pa onda sudite:

„Ovu zemlju, za koju me Budvanin *davom* čini, njegov otac dao u *kesim* momu pokoj. ocu; jer znate da smo vazda mi Crmničani i Paštrovići u krvi radi granica, paše i gore, pak njegov otac nije smio izlaziti u našu granicu da zemlju ore. Njegov otac, biće više od deset godina, poruči momu: hoće li kupiti ovu zemlju, a moj mu odporuči, da hoće, ako se pogode. Uroče dan da se sastanu na granicu, i dadoše jedan drugome vjeru: da moj otac čuva njegova od Crmničana, a njegov moga od Paštrovića. Koji dan bijaše kad se sastadoše ne sijećam se, ma mi se čini, da je bilo u negjelju. Počnu se pogagjati i pogode se, jer njegovom ocu bijaše potreba prijeka od parâ a momu od zemlje, jer bijasmo od oranice inokosni, a blizu nam se kuće pridesila. Onaj dan moj otac nije imao parâ nego mu reče: „„N. N. ako bog da, u današnji dan dogji i donesi mi zdravo pismo od prodaje a ja ću tebi pare, te ćemo promijeniti zdravo za gotovo i halaliti se““. Kako ugovore tako i učine i sastadoše se ugovoreni dan na isto mjesto. Njegov je otac donio vina i rakije, a moj pečenoga mesa i hljeba. Pošto su ručali reći će moj pokojni otac njegovom: „„E Marko evo pare, no gje je pismo, kao što smo ugovorili?““ Pokojni Marko počne se zaklinjati, da nije bilo popa doma, koji bi pismo napravio, „„a ma““ — reče mome ocu — „„to je svejedno, kao da je pismo učinjeno““. Moj pokojni otac štogod je radio — pokoj mu bog dao — sve je htio, da mu je tvrdo, pa nehtjede nikako dati pare bez pismâ.

Sad, žao mu bi pustit zemlju; a megju njima ne namjeri se ni *hartije* ni *dirita*, te on misli što će i kako će. Izvadi fišek iz ćese pa odmota konac te izvadi zrno i barut što u fišeku bijaše; pa sasu barut i zrno u ćesi, a ostavi malo baruta na dlan te zamijesi sa malo vode barut i učini *murećepa*, pa prihvati ono malo hartije u kojoj je bio barut i reče pokojnom Marku: „„Evo hartije a evo *murećepa*, pa da pritisnemo naše prste za bolju tvrgju."" Ovako mi je pričao moj pokojni otac, tako mi se duša moja na oni svijet s njegovom ne prela! I evo, ovo je prst moga oca, a ovaj drugi pokojnog Marka". Počne se smijati Budvanin i svi koji su bili, a Crmnićaninu bilo žao pa reče: „Što se smiješ Niko? Ajde kad nevjeruješ ti meni, da je sve ovako bilo, a ono vjerovaću ja tebi: dogji samnom u crkvu i zakuni mi se na kovčegu svetoga Petra, da ovo nije prst tvoga oca i ovaj drugi (pokazuje mu ga prstom) da nije moga evo ti zemlje, da ti je *halal*!" Svi se prisutni začudiše i umuknuše, ali zapita Budvanina

Vice presid. Što veliš Budvanine? hoćeš li se zakleti ili ne?

Budvan. (Na pola smijući se): „Ne ja gospodo bogami! pa da zemlja valja 1000 zlatnih dukata. Kako se mogu zakleti za stvar za koju neznam; ali kako se može vjerovati ovakovome pismu?"

Vice presid. „Znaš li po čistom Crmnićanine, koliko je para dao tvoj pokojni otac za ovu zemlju?"

Crmnić. „Kako da neznam! nego zaboravih kazati: da je sve u tvrdim *pletama* (cvancikama) 25 talijera."

Vice presid. „Hoćete li obojica poslušati me, što ću vam osuditi, a to na bracku a ne po zakoniku?"

Obojica. „Red nas je slušati, a da kako?"

Vice presid. Daj ti *sakletaru* napiši jedno pismo, kako se ova dava prekinula, kako dade N. N. ovome Budvaninu još 5 talijera, a primio mu je otac prije 25 talijera, to je 30, pa neka Crmnićanin nosi sobom pismo, a Budvanin pare, da nije zaludu na Cetinje dolazio i trošio zabadava. Za tim se obojica poljubiše i u ljubavi se rastadoše.

H. K. Pošto je tužilac kazao o tome što se slučilo pa i okrivljenik zapitan, tad, ako ovaj ne priznaje sebe krivcem, raspituju najprije svjedoke, kojih treba da bude dva ili tri u krivičnim stvarima. U gragjanskim dosta je i jedan, ako je čovjek stariji, pošten i ako nema u toj pri nikakva interesa. Ako svjedoka nema, onda riješava zakletva i u gragjanskim i u krivičnim stvarima samoga optuženika. Ali sud pita prije onoga, kome stalo do dokaza, je li on

zadovoljan sa zakletvom samoga optuženika. Ako tužilac kaže da ne, tad treba da se kunu u jedno s njime još 5—6 ljudi njegove porodice. To biva ovako. Svi koji će se kleti idu za jedno u crkvu, te se najprije zakune *on* i *otac* mu ili *stric*, a na temelju njihove kletve kunu se i drugi njegovi rogjaci do 5—6 ljudi. Tužiocu ne dopušta sud nikad, da se kune — jer kažu, da nije pristojno da se čovjek vrh svoga dobra kune.

STA. PA. Dokazivanja kod suda ovršuju se gotovo uvijek svjedocima.

STROŠ. Ovršuje se svjedocima i zakledbom.

ZEM. Ovršuje se valjanim svjedočanstvom, obično dva svjedoka dovoljna su, ili obveznica ili pismeni ugovor bivaju dokazom.

LJES. Dokazi bivaju i javni i tajni, ali su prvi običniji.

257. Kakvi imaju biti svjedoci, da bi im vjerovano bilo i koliko ih treba?

STUB. Čovjek, koji je sam nevaljan, misli narod, da ne može drugome svjedočanstva dati: tat tatu svjedočiti ne može (*špota se greblica lopati, a obe dve u peć idu*). Ima slučajeva, gdje narod jednoga svjedoka za svjedoka za dovoljno smatra („koji je na svoje oči vidio“), ali je obično, da se na najmanje dva, tri poziva.

GRA. BRO. Moraju biti pošteni i vjerodostojni ljudi, i to najmanje njih dvojica.

MAK. Da su poznati kao pošteni ljudi, da nigda nijesu osugjivani bili, da nijesu u rodstvu sa stranom, za koju svjedoče, ni da su u omrazi s onim, protivu kog svjedoče: obično treba da su dva, ili ako ih je više s jedne i s druge strane, onih je vjerodostojnije pred sudom kazivanje, kojih ima bar jedan više.

BOS. Ljudi vjerovani; — treba dva.

H. C. B. U Hercegovini ne može biti primljen ni jedan svjedok u sudu, ako nije u svojoj zdravoj pameti, ako nije dovršio svojih 18 godina, ako je u svojti po tankoj ili debeloj krvi jednoga od dva parničara, ako je poznat u čaršiji za nepoštena čovjeka i najposlije oni, koji je bio *mufliz* — *Bankrottirer*.

U Crnoj gori može svaki svjedok biti, osim luda i djeteta, ali treba da se zakune na kovčegu sv. Petra.

H. K. Svjedoci valja da su pošteni ljudi. Ako je kakav lupež il čovjek, koji se već jednom krivo zakleo, nikad mu se više ne vjeruje. Broj svjedoka biva po tome, kakva je stvar pred sudom. Po tome, ako je gragjanska parnica, minimum je jedan svjedok, ako je krivična, trebaju najmanje dva. U slučajima, u kojima se traže

sazakletnici, biva ih obično do 5—6. Samo za mrtvu glavu treba njih 12 da se kunu s okrivljenikom.

STA. PA. Svjedoci imaju pošteni ljudi biti i treba ih najmanje dva.

STROŠ. Svjedoci moraju biti ljudi pošteni, t. j. takovi, koji nikada radi učinjena zločina nijesu pod kaštigu pali, i najmanje dvojica su potrebna, da bi im vjerovano bilo.

ZEM. Svjedoci moraju biti zreli ljudi i poznati poštenjaci, obično dva, a' kadšto i tri.

LJES. Treba da su pošteni ljudi, pa bilo muško ili žensko. U nekim slučajevima vjeruju najviše djeci. Svjedoka biva obično dva i više, ali ima parnica, u kojima je dosta i jedan.

276. Nagone li ili puštaju li sina, da proti ocu ili za oca svjedoči, otac za sina, brat za brata itd.?

STUB. Bližnji rogjaci: otac, sin, brat itd., kumovi i dobri prijatelji, suprežnici i ortaci, misli narod, da ne svjedoči jedan proti drugomu: *„Vrana vrani ne kopa oči.“*

MAK. Ne nagone, i u narodu se obično veli, da ne mogu rogjaci jedan za drugoga svjedočiti.

BOS. Ne pripuštaju.

H. C. B. Nigdje ne će nagoniti, da svjedoči sin protiva oca, brat, protiv brata, sestre, strica itd., a dopustili bi, kad bi koji od ovijeh htio od svoje dobre volje svjedočiti, ali bi se ovaki smatrao i kod sudnika i kod naroda za bezbožnika.

H. K. O svjedočbi i zakletvi rogjaka jedan za drugoga kazano je pod 274. Ali protiv oca nagoni sud sina na svjedočbu, isto tako kao i druge bliže rogjake, ako drugih svjedoka nema, te i na takoj svjedočbi grade presudu.

STA. PA. Otac za sina, sin za oca, brat za brata i t. d. ne može svjedočiti.

STROŠ. To bi bilo protiv naravi, te nikoga na to ne natjeruju.

ZEM. Ne nagone.

LJES. Ne nagone, ali dopuštaju i jedno i drugo, jer je glavno, da se stvar dobro razvidi. Ženu i djecu kad god siluju da kažu što znadu, ali oca nikad na to ne natjeruju.

277. Ima li ljudi, kojima se nikako ne dopušta da mogu svjedočiti?

STUB. Svi oni, koji su se kakvim zločinom osramotili: tadbinom, pronevjerom, krivom prisegom itd., izgubili su povjerenje u narodu, te takovim neda svjedočiti.

MAK. Ima, koji su priznati kao nepošteni ljudi, ti se ne primaju, takogje ni oni, koji su već zbog krivokletstva osugjivani, i oni koji ne idu u crkvu i koji tajne crkvene ne vrše.

BOS. Ima: koji su javno lažljivo svjedočili, pak se to zabilježilo.

H. C. B. Gledaj pod pitanjem 275-im.

H. K. Nepošteni ljudi i koji su već jednom krivo svjedočili nepuštaju se već ni k sudbenoj svjedočbi, ni k zakletvi, pa baš da se i misli, da će taj put pravo kazati.

STA. PA. Ima, i to su obično na zlu glasu stojeći ljudi.

STROŠ. Koji su kano zločinci javno poznati i kao takovi kažnjeni bili.

ZEM. Ima, i to su poznati zločinci, odpadnici, bezbožnici i ludjaci.

LJES. Ima, a to su varalice, pijanice i u opće nepošteni ljudi.

278. Pri zakletvi svjedoka ili stranaka mora li biti krst, ikone, svijeće itd. i kako se upotrebljuju?

STUB. Tri prsta dižući, prisiže narod na Isusa Hrista, živoga boga i Mariju, za ženu i kao za ženu, tako (veli) za sve drugo [1] Da kako, da kod prisege treba i svijeća da gori i krst da bude.

GRA. BRO. Mora biti krst i dvije svijeće, koje se pri zaklinjanju zapale, te onaj, koji se zakleti ima, digav tri prva prsta u vis, za sudcem govori zakletvu.

MAK. Mora biti jevangjelije, krst i dvije svijeće; podigne tri prsta i kune se po propisanoj formuli kletve.

BOS. Šeriat — turska knjiga — a kad pošalju svećenicima kršćenih, krst ili jevangjelije.

LAST. Treba da bude krst sa dvije goruće svijeće, a ko se kune, mora podignuti tri prsta.

H. C. B. U Hercegovini po turskom kanunu nemaju kao u Austriji da se zaklinju svjedoci svaki po svojemu zakonu, nego se svi bez razlike zaklinju na ćitap (alkoran), kojega kadija sjedeći drži s obje ruke, a i oni, ko se zaklinje, stavi nanj obje ruke, bez da skine kapu, i zaklinje se, progovarajući one iste riječi, koje kadija govori. Evo kako zaklinje pravoslavne i rimokatolike: „Tako mi *Isa Pegam-bera* (Isusa proroka), koji je sišao s neba, da uči božjoj volji, i tako mi njegova *indžila* (jevangjelija), kazao sam istinu, i kako pravo, onako zdravo.“

U Crnoj gori kad hoće da jedan parničar zakune drugoga, povede perjanik obje strane u crkvu sv. gospogje, zovne kalugjera

[1] Nije jasan smisao.

da se obuče u odeždu, uždi dvije svijeće, otvori kalugjer zaklop od kovčega, da se cjelokup vidi sv. Petar, pa reče onomu, te misli zaklinjati: „Evo, Nikola, (ili kako mu je ime) pa ga kuni po tvojoj volji!“ Nikola donese ispred crkve pločasti jedan kamen i ubere malo crnoga trna, pa stavi onome, te će se zaklinjati — recimo Milošu — na glavu oni pločasti kamen, a trnovu draču vrh kamena, koje Miloš pridržava s obe dvije ruke, da ne padne. Sad Nikola počne od prilike: „Hoćeš li mi se, Milošu, zakleti, da mi nijesi dužan?“

Miloš. „Da ne mislim, ne bih ni došao amo.“

Nikola. „Tako ti se ne okamenila tri sjemena: ljudsko, skotsko i zemaljsko kao taj kamen, što na glavi držiš, i tako ti crni trnj po kutnjemu ognjištu ne rastao, kao taj, što u ruci držiš. Jesi li mi i koliko si mi dužan ostanuo poslije našega *konta* kad učinismo?“

Miloš. „Tako mi se ne zakamenila sva tri sjemena i svaka sreća, i tako mi crni trnj po ognjištu ne rastao, nijesam ni pare jedne (ili toliko i toliko, a ne više).“ Tad skine s glave kamen i draču, pristupi ka kovčegu i celiva ruku sv. Petra. Kalugjer se svuče, a perjanik povede obojicu pred šenature i kaže im, kako se Miloš zakleo na volju Nikolinu. Sekretar zapiše u protokolu, kako je megju ovom dvojicom parnica svršena.

Kroz Boku se kunu na krst (raspetje) izmegj uždivene dvije svijeće, ko što je zakonom potpisano.

H. K. Obično se kunu u crkvi, ali mogu i izvan crkve. U crkvi bivaju i svijeće, u sudu ne. U crkvi okrenu užeženu svijeću naopako, a bivalo je nekojieh, da svijeću u crno omaste. Krst ili ikona treba da bude, pa bila zakletva u crkvi ili na sudu. Hoće li biti zakletva na sudu ili u crkvi, zavisi od tužioca, koji vazda pri tome prisustvuje. Ima nekih, koji ako znadu za popa, koji je na glasu da dobro i strašno kune, pa ga vodi k tome popu: taj ga zakune, ali ga prije zakletve savjetuje, ako je kriv da kaže, da nebi dušu izgubio.

ŠAB. Pri zakletvi ne mora biti krst, ikona itd. nego se samo gologlav ovako zaklinje, ako je pri trpezi, pa ima soli, hljeba i vina: „Tako mi ovog vina, grob mi se njime ne prelio; tako mi ove soli, u svojoj kući junak je ne imao, tako mi ovog hljeba, po ciganima ga prosio, i tako mi tri put imena božjeg — nijesam — jesam.“ Poslije ovoga nema ni sumnje o njemu, takoj mu zakletvi vjeruju. A ako nijesu pri trpezi, pa nemaju pred sobom soli, hljeba

i vina, onda će se zakleti iz boga, iz duše, tri puta metnuvši ruku desnu na srce: „Tri puta mi imena božjeg, nijesam — jesam."

STA. PA. Kod zakletve svjedoka mora uvijek krst i dvije zapaljene svijeće biti.

STROŠ. Mora biti krst i dvije zapaljene svijeće; formula zakletve obična.

ZEM. Treba da bude krst, ikona, svijeće itd., i tko polaže zakletvu, mora jasno pred krstom i ikonom, pri gorećim svijećama izgovoriti zakletvu za sudcem stojeći i zazivajući boga za svjedoka, da istinu govori.

LJES. Kletva biva vazda u crkvi, a u sudu samo što raspituju, može li se i hoće li se zakleti.

279. Ima li više vrsta zakletve?

STUB. Narod ima puno vrsti zakletava, ali se kune najprije time što je njemu sveto i drago, n. p. „daj bože da mi kuća izgori, vino zavrije, strijela ili grom da me ubije, nevolja popane, blago (volovi, konji i t. d.) popada, sijeno užde, sve moje kuga pomete, grad potuče; tako mi žene, djece, oca i matere, koja me rodila tako mi boga, Isusa, boga u blažene djevice Marije spoznati i vigjeti, nigda ništa odhraniti, ni korjena djece imati, nikakvoga (odvjetka) potomstva vigjeti; da me bog osljepi, da nevidim sunca, mjeseca ni zvijezdice; na jednoj nogi mi hodati, kruha od hiže do hiže prositi, nigda ništa nemati, u rubači hoditi, zanijemiti, sve da mi se potopi i izgori i t. d. ako je to tako ili ako nije."

BOS. Nema. Turski: „Vallah, Billah, Tallah." Kršteni: „tako mi bog pomogao, Isus i njegovo Evangjelje;" ili „na moju dušu."

H. C. B. Zakletava ima od mlogo vrsta po želji i znanju onoga koji zaklinje. Za primjer neka služi jedna od najobičnijih: „Zaklinjem te, Petre, bogom i svetijem Jovanom, i kolom nebesnim, „da mi se pravo zakuneš, da mi nijesi dužan (ili za drugi posao). „Ako bi se krivo zakleo, da dade jaki bog, da se tvoja kuća iskopa „od muškijeh glava, da ti se svaka sreća zakameni kao stanac kamen, na ovom se svijetu vazda mučio a nikad sreće ne imao, kad „umro dušu ti gjavoli rastezali, a tijelo ti se po smrti ne raspanulo, „nego ga zemlja iz groba izbačivala." Ko se kune, on ove iste riječi progovara. Osim sudbenih ima mlogo i različnih zakletava lijekarskih, koje samo bajalice koje čarajú u gatanju kad liječe bolesnika, n. p.: „Tako ti nebeske visine, morske dubine, nebesnijeh „ti zvijezda, morskoga pijeska, planinskih trava a gorskoga lista; „tako ti svijeh planinskih izvora, brzih rijeka i dubokih jezera,

„bezdanih jama i pustinjskih pećina, odstupi (t. j. bolest) od ove „dobre duše i pobježi u dubinske dubine, u visinske visine, u usamljene pustinje, gdje iksane i ajvana nema, gdje kokot ne pjeva „a sunčana zraka ne sijeva i t. d.“

H. K. Osim toga što je kazano, nema.

STROŠ. Nema.

ZEM. U Zemunu ima dvije vrsti, pravo reći dvije formule zakletve, jedna za kršćane, druga za žudije.

LJES. Kletve su: ako ovo nije ovako: „да невиди бялъ свѣтъ! да не излѣзи одъ тукъ живъ!; да утрѣ до сутрѣ!; да му измрѫть дѣцата!; да ослѣпѣю!; да го накази Богъ!; да му изсѫхнѫтъ краката, рѫцютѣ!; поколѣнию, да ходи да проси!; червѣи да го ядѫтъ!; да лѣжи девятъ годинъ!; на пустьнѫ да изгиню; да го исхвѣрли чьрната земе трижъ и девятъ пѫти. Рай да не види!; въ пъкълъ да гори!; да го устрѣли одъ небето! устрялъ да го блъсне; и т. д.“

280. Je li u običaju kakva čudotvorna vrsta dokaza kao n. pr. mazija, vrela voda, zaklinjanje ubijena čovjeka i t. d.?

STUB. Kad se u razgovoru ili u kakvu ispovijedanju kihne, vele: to je prava božija istina. I kad se onomu, o kome kažu da je kriv, kakva nesreća dogodi, ili mu životinja neuspijeva ili drugi posao zaostaje, vele, da ga za to i za to bog kaštiguje, jer bog pravicu ljubi, bog neće krivo, nego pravo.

MAK. Taj je običaj već izčezao, ali žive u narodu predanja o tome.

BOS. Nema više vrele vode i mazije, a bivala je.

H. C. B. *Vaditi maziju* za dokaz svoje pravednosti u Boki je već sasvim izčeznulo, ali je ipak sam odgovorilac vidio u Grblju, gdje je jedna popadija na popove oči vadila maziju, da mu se opravda za to, što je potvorio, da je imala posla s jednim čovjekom iz sela S . . . . re. Evo kako to biva. Nastavi se kazan vode nad vatrom dok uzavri, a stavi se jedan komad mazije u žeravici dok dobro pocrveni, pa kad voda uzavri, oni digne kotao s vatre a mašicama (štipavicama) izvadi iz žeravice onu maziju te baci u vodu. Oni koj se pravda, zavrne rukave od košulje do ramena, pa golom rukom izvadi maziju. Ako opeče ruku kriv je, a ako neopeče, prav je. Vrijedno je opisati i način na koji se poznavaju vještice: Više puti dogje slučajno bolest na djecu — od 1. godine do 6. — pa po

tome i pomor. Narod prosti vjeruje, da su tome vještice krive, (Svaka žena udata, a osobito stare žene i udovice, babe mogu biti vještice i govore, da ih samo sveštenici mogu poznati. *Môra* biva gjevojkom.) Za poznati koliko ih ima, koje su prave vještice, te da se mognu kazniti za to, što su izjele dijete, evo šta rade s jadnim ženama: skupi se selo ko gogj pušku nosi, pa starješina od sela reče od prilike ovako: „vidite li braćo da nam pomete trag od bez„dušnih hrdoroga i krstašica, bog im sudio. Sutra rano svaki svoju „ženu i majku, kao što ću ja moju, dovedite na ubao (ili na čatrnju „ili na rijeku ili na jezero) da ih u vodu bacamo, da vidimo koje „su i da ih kamenujemo, ili da nam se zakunu, da neće više zla „činiti. Hoćemo li braćo!?“ Svi jednoglasno odgovore: „hoćemo a da kako?“ Sutra dan svaki svoju dovede, pa je sveže izpod pazuha konopom, i onako obučenu baci je u vodu i tako svaki redom svoju. Koja potone brže je izvuče konopom iz vode i ona nije vještica, a koja ne potone, nego se koprca po vrh vode, ona je vještica. Kad je odgovorilac bio još dijete u Risnu, slušao je, kako su Krivošijani (u okružju kotorskom) ovako bacali njihove žene na ublima u selu Unirini. I u Hercegovini živi taj običaj. Odgovoriocu je kazivao Trebinjanin Luka Pištelja, da su 1857. godine Turci nagnali hrišćane trebinjske da njihove žene bacaju u rijeku koja teče pokraj grada i po sred polja (zove se Trebišnica) i slučajno su: njegova pokojna majka Jana i danas živeća žena Mare bile potonule, a sedam nijesu; a to zato, što su mlogo haljina na sebi imale i slučajno, pale u vodu perpendikularno te ušla voda ispod košulje i ispod svijuh gornjih haljina. Turci su htjeli, da se sve sedam kamenuju, ali ih hrišćani jedva umole, pod uvjetom, da zovnu iz manastira Duži igumana pokojnog Jefstatiju Dučića, da ih ispovidi, a one da se pod petrahiljem zakunu, da se odriču da neće više biti vještice. U sva tri predijela vlasti danas zabranjuju da se ovo čini, ali kažu, da još toga ima po nekijem mjestima, no kradomice. Narod drži, da vještica posve tudje dijete nemože izjesti, nego u svojti, može samo koje joj je milo i gajno, pa makar i tugje bilo.

— Vještica je na djecu pohlapna,
Kao Mora na mladoga momka. —

— Lasno ti je poznati vješticu,
Siedih kosa a krst ispod nosa;
Pod oblak će ustrijelit ždrala
Kamo l' neće izjesti dijete! —

— *Neki vele: na sugreb je stala,*
Neki opet: splele je magjije,
Neki: da su vještice izjele. (Gorski vijenac). —
— *A eto si udrio vladiko,*
U nekakve smućene vjetrove,
Ka o marču što udre vještice;
Il' o mutnom vjetru jedogonje (ibid).
— *Kazuj bako! jesi li vještica?*
Jesam, sinko, nije fajde kriti (ibid.) —

H. K. Sad nema, ali je bila u običaju pred 15—20 godina *mazija*. To je bivalo ovako: Uzmu kotao vode, postave na oganj te je uzavru; kad je u prvomu ključu, zakune vodu: nebom, zemljom i svetim Jovanom da stane (t. j. da ne ključa). Tad bace u kotao klip gvožgja ili mazije, te okrivljenik mora zahvatiti s obje ruke i izvaditi sa dna kotla maziju. Ako je prav, kažu, neće se se opariti, nego samo ako je kriv. Ali ipak dosta puta kad vide, da on već hoće, da zamoči ruke, oni mu nedadu i zaustave ga, jer vide već tim, da je prav. Kazivaju neki, da se zbilja nalazilo ljudi, koji su zamočili ruke, i nisu se ni najmanje oparili, — dakako, da su oni bili proglašeni pravimi. Najviše se te vrsti dokaza upotrebljavalo, kad je ko ženu kakvu razglasio, da je nevjerna, pa je trebalo, ako je htjela da se oslobodi podozrijenja, da se podvrgne tome ispitu.

ŠAB. Mazija nije u običaju sad. Prije 20 godina, sjeća se odgovorilac, da je htjela u njegovu selu biti, ali ipak nije bila.

STA. PA. Nema.

STROŠ. Nema.

ZEM. Nije.

LJES. Nije.

281. Je li obično tražiti kakovu ukradenu stvar ili sakrivenu osobu po kućama, na kojim je sumnja? ko to izvršuje i kako?

STUB. Jest. Kad kome što pogine; koji komad od stoke ili živine itd. slobodno traži *(išće)*; kod susiedâ i na njihovoj zemlji; kad je kome što ukradeno, pita i traži u sumnjivim selima i mjestima, te mu se nesmije to zakratiti. *(svaki za svojim slobodno ide, svoje slobodno išće)* ako je velika sumnja može se prijaviti općini, pa onda starješina i panduri mogu dati otvoriti i potražiti sakrivenu stvar, živu ili drugu kakovu; ali kad se potvara bez razloga to je velika uvrjeda i traže u sudu zadovoljštinu.

GRA. BRO. Jest, i to čini oštećeni sa seoskim poglavarom i još kojim svjedokom.

MAK. Jest, ako kome što pogine u selu, odmah se potajno javi arambaši ili glavaru, i oni s pandurima idu ka kući, na kojoj je sumnja i traže, ako nagju, predadu ga odmah vežana sudu. Kad što pogine, obično znadu na koga mogu sumnjati i odmah mu kuću obilaze.

BOS. Jest, kad vlast naredi.

LAST. Jest, to izvršujù panduri s jednim čovjekom od općine.

H. C. B. U sva tri priedjela, kad kome što pogine (mjesto: ukrade), on može tražiti ukradenu stvar svuda, kao i prebrati život, na koga ima sujma (ovamo bi se reklo: *na koga ga srce boli),* a i kuću za ono što se u džepu ili u njedrima ne može ukriti, a to s dozvolom dotične vlasti, u Hercegovini sa zaptijom, u Crnoj gori sa perjanikom, a u Boci s policiotom. U prežnja vremena, a i sad po selima, rijetko se u sud ide, no se nasule izmegju sebe i starješinâ sela i knežine. Ako se ukradena stvar nagje, lupež treba da plati *samo sedmo,* t. j. za jednoga brava, vola, konja ili jagnje sedam, a tako isto i novac, a ako se ne nagje, treba da mu iskaoc plati *potvorštinu,* t. j. onu stvar, ili onoliko životinje, koliko je od njega tražio.

Ima osim toga i drugi način traženja ukradene stvari. Pogine li komu kakva stvar od neznane ruke, ako nemože propitivanjem obaznati lupeža tada naznači okradeni *sočbinu,* vazda u jedno i po više nego ukradena stvar vrijedi, te razglasi da će je dati onomu koji mu prokaže lupeža. Onaj koji izagje te izjavi da će kazati lupeža, zove se *sok.* Ako pak sok, od straha onoga lupeža i njegova bratstva, ne smije da kaže očito, onda podmetne drugoga čovjeka koji će pred sudom kazati da on znade čovjeka koji pozna lupeža te da je lupež taj i taj. Ovaj se posrednik zove *sokodržac* i podnipošto neće kazati *soka,* a po običaju nemože ga ni sud usilovati da ga kaže. Ovome se sokodržcu i sočbina plati. Sve selo tada skoči na lupeža te plati ne samo *samo sedmo* nego ga još i globe: izjedu mu vola i popiju bario vina, nego kruh svak sa sobom donese.

H. K. Kad se ne može inače obaznati, idu pa prebiraju kuće onijeh, na koje je pala sumnja. Ali da onijem nije sa svijem teško i sramotno, oni idu prebiraju i kuće njihovijeh bližnjih i drugih ljudi, na kojima nije nikakve sumnje. Ima još i drugi način traženja ukradene stvari. Kad je kome što ukradeno, on uzme nekoliko talijera ili dukata, te rascijepiv komad drveta, ucjepi ih u tu štipalicu, pa

ih nosi kroz sabor u praznike kroz narod, vičući od prilike: „Poginula mi je ta i ta stvar, ko će mi je nasočiti, evo mu ovoliko i ovoliko talijera ili dukata!“ Ako od prve ne nagje sôka, a on povišuje cienu, t. j. *sočbinu*. Tako ako treba, i po dva i po tri puta je povišuje, te često sočbinu previsi i cijenu same ukradene stvari. Ali u Crnoj gori zakon u novije doba zabrani da ne smije sočbina biti viša, nego je cijena ukradene stvari. Ako se sôk nagje, te ne će da se mrazi s lupežem, on pošlje k njemu koga, te mu kaže: „da neko od ista zna, da je on ukrao tu i tu stvar, dakle da se ide, te da se miri s pokradenim čovjekom, da ga ne predaje sudu.“ Taj, koji posredstvuje megju sôkom i okrivljenim, zove se *sokodržica*. Onaj, na koga je sumnja pala, ako se boji, da će se obaznati i osramotiti se, te je kriv, on ide k okradenome, da se s njime bez suda načini; — ali ako se uzda u svoju silu, ili u silu svoga bratstva, ili zna da nije kriv, tad traži, da se sudom razvidi stvar. Sad po zahtjevu okrivljenoga ispituje i soka, koji, ako se pokaže da je slagao, osude ga da plati štetu učinjenu kragjom, za bijedu (calumnia) okrivljenome i globu sudijam. Ako li se nagje, da je optuženi kriv, tada plaća gospodar ukradene stvari sočbinu sôku, ali opet i sočbinu i stvar on naplaćuje od lupeža, koji plaća osim toga i globu sudcima i ostale troškove, koje je okradeni učinio tom prilikom. Ako se sama ukradena stvar ne može više povratiti, tada krivac plaća njezinu vrijednost u veličini, koje kaže po duši sam okragjeni.

U svakom slučaju, pa ako se i nagje po sôku lupeština, narod nikako ne drži sôka za poštena čovjeka, osim onoga koji soči, a ne prima sočbine.

Dosta se puta svrši stvar i bez sočbine i bez suda, t. j. onaj, koji je ukrao stvar, on je obnoć dovede ili donese pred kuću ili u obor onoga, kome je ukradena. A često i sam okradeni, prije nego obećava sočbinu, viče kroz sabor, da mu se povrati stvar, prije nego je da soku ili sudu.

STA. PA. Ukradenu stvar ili sakrivenu osobu mogu po kućama tražiti, i to čini onaj, kojemu je stvar ukradena, sa stražom.

STROŠ. Jest, i niko braniti ne smije, a to izvršuje vlast opštinska i ako je potrebno, uzmu se vojnici u pomoć.

ZEM. Jest, i to izvršuje policajna vlast u prisustvu domaćih i nekoliko općinskih zastupnika i policajnih činovnika.

LJES. Jest, to izvršuje čorbadžija u jedno sa drugim časnicima općinskim.

282. Kada se krivac ne nagje, je li obično, da za neke štete i zločine cijela općina ili okolica odgovara (fidejussio communis)?

STUB. Obično je, da se pohvataju i pred sud pozovu svi oni, koji su već u sličnoj krivnji bili, te im se, ako pošteni ljudi tako misle, imputira i sadanji zločin, jer kažu, to je on morao učiniti, ukrasti itd.

MAK. Nije, nego ko je što izgubio, taj i strada, niko mu ništa ne naknagjuje. Obično ako što pogine u kom selu, da ne bi ljaga na njemu ostala, svi se zauzmu da potraže krivca, i vrlo se rijetko dogagja, da ga ne pronagju; jer kad ga nebi našli, ostao bi vazda kao nekakav ukor na onome selu.

BOS. Nije, nego se siluje da istražuje.

H. C. B. U Hercegovini i u Crnojgori, kad se lupež ne može da nagje ukradenu stvar, mora platiti sve selo, ali toliko, koliko štetnik po zakletvi kaže. U Boci, ako je za djetinstva odgovoriočeva i bilo ovoga, sad po svoj prilici nema, nego sve ide, kao što sud po zakoniku nagje. U zakoniku crnogorskom stoji, da bi čovjek poginuo, a ne bi mu se našlo krvnika, mora ono selo platiti familiji poginuloga 100 cekina u zlatu, ili svaki cekin po 14 cvancika.

H. K. Vazda cijela općina ili selo jamči ili plaća za krivinu ili štetu učinjenu makar jednim iz njezinih seljana — ali valja da se zna, da je uprav seljanin toga sela zločin ili štetu učinio, jer protiv njega opet cijelo selo ima pravo tražbine. Ako se ne zna za krivca, pa makar se u selu dogodio zločin, to selo ne plaća, ali ipak valja da se selo *opravi*, t. j. da se zakune nekoliko ljudi toga sela, da oni ne znaju, da li je krivac njihov seljanin, prem da su oni tražili krivca na sve načine i da se sve dogodilo bez njihova znanja i sudjelovanja.

STROŠ. Ne odgovara.

ZEM. Nije.

LJES. Ne odgovara.

183. Sude li sudci po svome subjektivnom uvjerenju, ili im valja suditi i protiv svoga uvjerenja, ako su se neki uvjeti formalno ispunili, n. pr, sudac je osvjedočen u svojoj svijesti, da je okrivljenik ukrao stvar, za koju je optužen, ali niti ovaj hoće da kaže sam, da je ukrao, niti ima dovoljnijeh svjedoka: može li ga ipak osuditi da je kriv?

STUB. Narod mnogo drži do poštenja i da pošten čovjek mora po svojoj pameti, uvjerenju, spoznanju, duši suditi, te se ne pušta u

stvari, koje ne može uvidjeti, dokučiti, spoznati, po duši posvjedočiti i reći.

BOS. Dogagja se obadvoje, osobito kod *kadija*.

H. O. B. Sude po zakoniku.

H. K. Biva i tako i tako — u manjim stvarima osude često i bez da su se ispunili formalni uvjeti. N. pr. pogine ovca u selu, a zna se ko obično krade ovce, te ako taj, na kog sumnja padne, ne dokaže svoj alibi, to ga odmah i bez svjedoka osude. Ali za stvari teže valja da bude ili svjedoka, ili da sam prizna, ili koji drugi dokaz, — inače da je sudac i ubijegjen o krivici, ne može ga osuditi.

STROŠ. Sudac se vlada po propisu.

ZEM. Sudci na pomiriteljnom sudu sude po svome subjektivnom uvjerenju, ali se moraju obazirati i na §§. gragjanskog općeg zakonika, gdje ima da kako i uvjeta formalnih.

284. Kojim načinom i redom biva vijećanje o riješenju?

STUB. Najprije se zdušni, pravični, pošteni, po starosti i glasu ljudi pitaju za mnijenje, onda starješine općine po svom i njihovom sudu odluče.

BOS. Pita se: šta ti veliš, kako se tebi vidi? pak doznaju na kanun.

H. O. B. Nema tu nikakva reda.

H. K. Sudci, kad su već dovoljno informirani o stanju stvari ili čina i o odnošaju megju optuženim, tad radi riješenja idu na stranu, te se tamo na prosto bez ikakva ustanovljena reda megju sobom savjetuju, kakvo će riješenje biti.

STROŠ. Takogje po propisu.

ZEM. Vijećanje o riješenju biva načinom dogovora, i svaki prisjednik suda kaže svoje mnijenje, a sudac obrati pažnju na dotične §§. zakonika.

LJES. Svi se slože, a kad se ne mogu složiti, onda se gleda na značenje većine.

285. Ima li kakva formula, kojom se riješenje objavljuje?

STUB. Kažu od prilike: Po mojoj duši velim: da bi ti, vi (Petre, Pavle) za to i za to, to i to pretrpjeti morali (u kladi sjediti, u rešetu biti, platiti, povratiti, nadomjestiti (in integrum reddere) za to i to vrijeme.

BOS. Imaju sudbene, zovu se: *marhata*, *ilom*, *hudžet*,

H. C. B. Nema.

H. K. Nema, nego članovi suda dogju opet na svoje mjesto, pa kaže od prilike jedan od njih: „Eh! mi smo našli, po našoj duši, da je ovako pravo, pa tako treba da bude!“ Ali rijetko da na tome ostane, jer se okrivljenik moli, ako mu je teško, te ako je dobrih razloga, sudci i popuste što god od naznačene kazni. Takom izrekom od prilike proglašuju i *dobri ljudi* svoje presude.

STROŠ. Kad je osuda svršena, obično se pročita pred cijelim sudom, a za tijem prije nego što će se izvršiti, javno se obnaroduje.

ZEM. Riješenje se objavljuje strankama na pomiriteljnom sudu usmeno, inače pismeno, a u kaznenim stvarima oglašuje se riješenje pred varoškom kućom, udarajući u doboš, kao pozvavši ljude na skup, pak se onda pročita riješenje javno. Obična je formula, kojom se riješenje objavljuje: „Objavljuje se ovim i daje na znanje, da je sud to i to riješio u ovoj i ovoj stvari.“

LJES. Nema. Samo se kaže, da je sud ovako i ovako našao stvar i riješio po božijoj pravdi.

286. Svrši li se kad god sudbena rasprava na non liquet i što tad biva?

STUB. Kad se ne može krivcu u trag ući ili na dovoljnoj osnovi okriviti, tad se veli: svaki svoj kvar mora trpjeti, te i za nevolju treba od suda odustati.

BOS. Biva, i tada se oslobagja optuženi.

H. C. B. Ako se ne može dokazati krivina optuženika, tad se pušta, i u takom slučaju narod bi rekao: „Ni prav, ni kriv,“ što znači, da je sva sumnja na krivcu, ali ga sudnik ne može po svome uvjerenju suditi, nego po zakoniku, budući da je optuženik vazda *ašao—inćario*, da nije kriv.

U tome nijesam ni šjetni, ni česni (t. j. ni savjetovao, ni učestvovao?
Ni luka jeo, ni njim vonjao.
Koliko za to znao, toliko grijeha imao.
Ko se kriv kune, po tragu gine.
Ko (u tamnicu) uljeze kriv, ne izigje živ, a ko uljeze prav ne izigje zdrav.
Ko će reći sebi, da je kurvin sin?
Bolji je u sudu aša, no iz suda paša.
Lupež ne bi krao, da se ne uzda u laž.
Slično kaže, ako i laže!

Lupež se uzda u kletvu, a kurva u plač.
Da nema jataka, ne bi bilo lupeža.

H. K. Taki su slučajevi ovgje ne poznati.

LJES. Kad ne mogu opštinari riješiti pru, tada šalju parce u grad da im sudi ili državni sud ili gradska općina.

287. Mogu li se stranke ili osugjenik pozvati na drugu vlast protiv prvome riješenju? Ko je ta vlast i kako se to čini?

STUB. Kad nijesu stranke zadovoljne, pozivlju se dalje — „ištu pravicu" — od maloga sudca (suda općinskoga), od tuda na samu županiju, zemaljski sud, banski sto itd.

BOS. Ima od nižega sudca na višega, od *kajmakama* na *mutesarifa*, odatle na *valiju vilajeta*, odatle može na *babi-aliju* (portu).

H. C. B. U Hercegovini, ako bi trebinjski medžlis nešto krivo osudio, a i pravo, pa se krivo čini jednome od dva parničara, pozove se na apelatorni sud u Mostar. U Crnoj gori nema apelacije, nego što mu osudi *šenat* na Cetinju, red mu je slušati, da bi mu se i krivo činilo. U Boci što osudi koja od tri preture (risanska, budvanska i novska) ili kotorski okružni sud, apeluju stranke na apel zadarski.

H. K. U Crnojgori prva je instancija sad kapetan sa znamenitijim ljudma u selu, drugo senat, a treće knez. [1] U četiri hercegovačka autonomna plemena, kad stranke nijesu bile zadovoljne riješenjem prvoga suda, pozivale su se na vojvodu, a kad je što važnijega bilo, išli su, a idu i sada knezu crnogorskom. U turskoj Hercegovini idu mudiru, ne samo ako nijesu zadovoljni s presudom, nego i tada, kad se optuženik ne će da podvrgne opštinskome sudu.

U Crnojgori često najviša instancija, koju sada knez predstavlja, javlja se u formi posrednika ili pokrovitelja pred sud. Kad senat osudi koga n. pr. na 100 talijera globe, na 50 dana tamnice itd. tad dogje knez pa pita, jesu li sve pravo razvigjeli i osudili pa kad god, kad ima oblakšajućih okolnosti, zamoli senat da otpuste osugjeniku nešto od kazni n. pr. 20 ili 25 %, tad senatori, premda opet potvrde da je krivac po pravdi zaslužio kazan, ipak ne poriču knjaževu riječ nego otpuste krivcu koliko je knjaz predložio.

---

[1] Ovgje vidimo tri instancije, a pod H. C. B. negovori se nego o jednoj. Ko je od dva odgovorioca pravije kazao? Možda približno oba, jer se H. C. B. držao toga što je bilo nazad 10—15 godina, a H. K. toga što bi pred 2—4 god

Kad koga na smrt osude budući ta kazan nė razdijeljiva, to knjaz nemože biti posrednikom radi umanjenja kazni — a upravo ta se presuda nesmije izvršiti bez njegove potvrde te on valja da je potvrdi. Ali prije nego će je potvrditi, dogje sam knjaz (to je činio i vladika dok su vladike upravljali) u senat i najprije pita predsjednika: „Mičeš li ti ovoga čovjeka na dušu?“ pa kad odgovori „Mičem!“ tad pita knjaz i sve ostale senatore jednoga po jednoga isto tako, a najposlije zapita i svijeh ujedno: „Mičete li ga vi na vašu dušu?“ do tri puta, a oni svi odgovore: „Mičemo, vas grijeh neka ide na našu dušu!“ Tek tada knjaz dozvoli da se može osugjenik života lišiti, ako nema uzroka radi kojih zaslužuje pomilovanje.

STA. PA. Mogu se pozvati na zemaljski sud.

STROŠ. Mogu kroz apelaciju na više sudište, n. pr. od suda pukovnije na viši sud kod gjeneral-komande.

ZEM. Mogu se pozvati na zemaljsko zapovjedništvo, pri kom je i viši zemaljski sud (judicium delegatum), i to se čini pismeno.

LJES. Može kod državnoga suda u gradu, ali čorbadžija treba da ide, te izloži, kaka je bila stvar.

288. Kako se izvršuje osuda i ko je izvršuje?

STUB. Naloži se krivcu da izvrši što je dosugjeno, ako nebi do naznačenog roka toga učinio, tad starješine i panduri eksekuciom vrše. —

BOS. Zaptinski (pandurski) častnici pritvore pak naplaćuju ako je dug, a ako je kazna tavnuje.

H. K. U Crnojgori izvršuju manje stvari, kao zatvor, šibe—*desečari,* — a smrtnu presudu *perjanici.* Prije su za smrtnu presudu naznačivali glavari plemenski nekoliko ljudi iz samoga plemena, koji će to izvršiti. U avtonomnom selu Kruševice u Hercegovini, kad je ko na smrt osugjen, svi muški pucaju na osugjenika, da se ne bi iz toga izrodila kakva osveta, kad bi ga samo nekoliko ubili. —

STROŠ. Po propisu.

ZEM. Osuda se izvršuje javno ili tajno, kako je već koji predmet i izvršuje ju magistrat, budi kroz politički ili praviteljstveni, budi kroz policajni odsjek.

LJES. Čorbadžija ili subaša.

289. Kakva eksekucija biva proti dužnicima?

STUB. Starješine i panduri uzmu u to ime od pokretninâ: orugje za rabotu, ili stoku, živad, vino, žito itd., pak se onomu koji primiti ima tako dade ili se proda te neplati.

GRA. BRO. Biva u pokretnim stvarima putem dražbe, a u nedostatku takove i nepokretnima, koja se odstupiti mogu.

BOS. Drži se u tamnici, dok se ili ne namıri s dužnikom ili ga tko neizjamči ili isplati; odskora ima drugih uredaba, ako nema ništa, pusti se brzo.

H. C. B. U Hercegovini i u Crnojgori dužnik mora odmah platiti rukodavcu; ako ga ovi posljednji ne htjede pričekati, sud ga odmah uapsi (zatvori), i tu čami, dokle god ne nagje novce ili dok mu sud na telalu ne proda zemlju, kuću, ajvan itd. Kako je u Boki, poznato je iz pisanih zakona.

Ko je dužan, on je tužan.
Ko se duga ne oduži, taj uvijek tuži.
Od zla dužnika i kozu bez kozleta ili:
Od zla dužnika i koza bez mlijeka.
Dug neplaćen, grijeh je neoprošten.
Tugja para lakomca vara.
Od gladna dužnika, prazna ruka.
Gologa čovjeka devetinja nemogu odrijeti.
Prazna ruka, mrtvoj druga.
Desna (ruka) prazna, a u ovu (lijevu) nema ništa.
Tugja muka, vražja muka.
Ko tugje pare ije, nek se od ljudi krije.

H. K. Robe ih, ako neće na lijep način da plate, t. j. pošalju opet desečara, da mu oduzme koji komad stoke; ako stoke nema tad pokućtvo ili oružje. Zatim se hvataju nepokretna imanja i pri tom se obično obraćaju na zemlje. Ženski nakit i ruho nikad se ne tiče ni za mužev ni za očin dug. U srednjoj Hercegovini izbira općina *poljara*, da nebi ko pasao životinju, te mu plate pogogjenu cijenu obično u žitu, osim toga kuće ga seoske hrane redomice. Služba ta traje od Gjurgjeva do Mitrova dana; jer se tad sijeno pokosi. A u Sutorinu izbiraju se općinski *pudari*, koji čuvaju kukuruz i grožgje.

STA. PA. Eksekucija proti dužnicima biva tako, da se tri put u cijeloj općini oglasi, da će se tome i tome te i te stvari radi duga prodavati, ko jih kupiti želi, neka se u toliko sahata u taj dan prijavi ili kod licitacije nagje.

STROŠ. Prodadu im štogod od pokućtva.

ZEM. Vojnička eksekucija biva proti onim, koji neplaćaju štibru, a za privatni dug ureče se rok, kad se ima platiti. Ako se rok

ne drži, policajna vlast zaokupi dužnika i popiše i uzme u zalog, što mu uagje u kući, i zalozi se prodadu putem dražbe, pak se dug isplati.

290. Upotrebljuje li narod kakva sredstva, da bi unaprijed zapriječio neke zločine i prestupljenja?

NOV. Da ne bi štogod sa njiva poginulo, postavljeni su *stražci* (po drugim mjestima ih zovu *poljaci*); to su četiri obštinara koji na izmijenice stražu čine. Ove *stražce* plaća sam puk evo kako: Kad se pod jesen ljetina pobere, oni idu od kuće do kuće s mješinom i s vrčom koga im svak puna vina natoči, ili ako to neće, tad im u novcu dade. Tako beru i drugo. Kad ljeto dobro rodi naplati im se trud pošteno.

STUB. U tu svrhu *rastavlja* takve stvari, gdje hoće štetu zapriječiti; n. p. da mu se po sijenokoši ne pase, nehoda ili ne vozi, on izmetne na nju kolac ili zagradi trnjem, metne plot, *ograju, vrlehe*, t. j. na svakom uglu zabije kvaku, kljuku, pak na nje nasloni duge debele prutove, stabla cijela od drveća srednje i mlade dobe. Isto tako na pute, kud neće da ko hoda i vozi, metne kakve priječke, jamu iskopa (kod vinograda, oranica, i to se zove *prepovedati* pašu, vožnju, put *zastaviti*.) Isto tako, kad hoće da naznači da je što njegovo, te da nesmije niko drugi rabiti (n. pr. oranicu, šumu, vinograd, sijenokošu, kolje, drva itd.), tad ih zastavi kakvim znakom, obično *prutom* (kocem osovljenim). Običaj je, da se na onom mjestu straža i pudar postavi, da prepriječi štetu ili uhvati, zaplieni štetonošu.

MAK. Upotrebljuje da kakvo zločinstvo, koje se ukorijenilo u selu, uništi: pop o njemu praznikom rasugjuje u crkvi, a neke zločine pak kazne sa klečanjem na cijeloj službi, ili pak sa čitanjem njihovih imena ili ukorom pred svim narodom u crkvi ili pred crkvom.

BOS. Nema.

LAST. Upotrebljuju stražu i pri većoj potrebi umnožuju je, da zapriječi lupeštinu i tome podobne zločine.

H. O. B. Štogogj je pred bogom griješno, to je i kod naroda stidno ili sramotno; ali nema toga u ovim krajevima, da narod u opće ustaje da predupredi kakvo zlo, osim samo u dva slučaja: u Hercegovini u čaršijama gdje su dućani i trgovine plaća čaršija nekoliko ljudi (koji se svi skupa zovu *karakol* t. j. noćna straža) te noću šetaju i čuvaju, da ne bi ko provalio i pokrao dućan ili za-

palio hotimice. Drugo: U srednjoj Hercegovini naznačuje općina *poljara* koji čuva *zabranu* da ne bi ko pasao životinju, te mu plate pogodjenu nagradu obično u žitu, osim toga kuće ga seoske redomice hrane. Služba ta traje od Gjurgjeva do Mitrova dana, jer se tad sijeno pokosi. A u Sutorini izbiraju se općinski *pudari*, koji čuvaju kukuruz i grožgje.

H. K. Osim naredbe, kojom se zabranjuje kakav zločin, nema drugih sredstava.

STROŠ. Neupotrebljuje nikakva sredstva, premda su zločini svakom dosadni, jer se narod zločinaca boji, da se neosvete.

ZEM. Dobri susjedi kao pošteni ljudi, paze na imetak jedan drugom, i na hrgjave ljude koliko i kako mogu danju i noću, da bi unaprijed zapriječili kragju, požar, potricu, kvar u polju i u domu, i u slučaju nužde, pružaju si rado i odvažno megjusobnu pomoć n. pr. u Zemunu kad god se pojavi požar, ljudi su tako spremni i složni, da se nikad nerazuzda požar na daleko, i rijetko se dogagja hrsuzluk i hragja provalivši u stan.

LJEŠ. Dopuštaju pudarima da biju ljude, da ubivaju svinje itd. Uzimaju jamce. [1]

291. Kakvijem se kaznima obilno kazne krivci u opće, a kakvijem za neke osobite zloćine i prestupljenja?

STUB. Obična kazna u našega naroda, kad on sam sudi u svojim malim (općinskim) sudovima bile su: *Klăda,* batine za odrasle muške, za djecu *šibe,* a za srednju *korbači* (remenjaci), tim su kažu neka da i žene kaznile. I pastire za potricu kazne šibami, tate batinom, korbačem, kladom. Imadu takogjer starješine kod sebe nekakav *rešt* (narod zove i *kusnice,* svinjac) gdje su zatvarali. Što se klade tiče to je ona stojala na pijaci (trgu) kod crkve a sastojala se iz dvijuh komada drva (klada) ali sa rupama gdje su noge osugjenika metali. Ta je sprava bila samo za muške, jer se o ženskim kaznama još i danas malo zna u narodu, te je još sada za nju muž odgovoran kao i prije. Ali i one su morale imati nješto sličnoga kladi, što se je *trlica* zvala, ali odgovorioc nije vidio tu spravu, nego se čuje i sada u narodu izreka: „Njoj je, kao babi u *trlici.*"

ZAG. Kazne s mjestnim zagorskim značajem bile su: *Klăda* i *trlica.*

Što se klade tiče, krivcu su metali i zatvarali obje noge megju

[1] Od koga?

dva *trama*, gdje bi ostao onoliko koliko ga je seoski sud osudio. Klada leži obično na trgu pred župnom crkvom, pa se i sama kazan vršila najviše nedjeljom ili drugim svecem kad je trg pun svijeta.

Trlicom se zovu četiri drvena stupa megju koja bi krivca privezali, te bi tu stajao na javnom mjestu izvržen općemu ruglu.

GRA. BRO. U obće kazne se krivci *reštom*; do prije po godine i batinama; a za osobite i velike zločine i prestupljenja osugjenjem na više godina na robiju, da pače i na smrt.

MAK. Po pisanim zakonim.

BOS. Tamnicom, gvožgjem, novčanom globom, galiom ili poslanjem u arsenal.

H. C. B. U Hercegovini je najobičnije kaznenje tamnicom za dugove i po manja prestupljenja, a za krvne zločine ili kragju biju štapovima po tabanima t. j. po poplatima, stave prestupnicima gvožgje — bukagije — prange — sindžir.

Staviše mu bukagije teške.
Na njega je sindžir gvožgje ljuto.
O vratu mu otežale prange.

Tamničar se o svome trošku hrani, dokle je god u tamnici, a ako baš nigdje ništa nema, niti ga ima ko odužiti, onda mu kajmakam daje oku hljeba na dan. U Crnojgori za kneza Danila tamničari za kakve obične zločine čistili su Manastir, okolo kneževe kuće, ili popravljali putove. Koji su krvni prestup učinili, ti su osugjeni na smrt, oni se mušketaju kod tako zvane *vlaške crkve*. To vrše perjanici. Za kakvu mu drago kragju, ustanovio je pokojni knez Danilo, da se tojagaju sa 25 do 50 udaraca, a to zagrli rukama tanji kraj jednoga velikoga topa i okreće nogama a naročito plaćeni za to jedan čovjek krvnički bije. [1]

Žene pak imaju osobitu kaštigu za veća zločinstva, kao n. p. da se biju legavši na banku (kao nekad soldati u Austriji), a za ubijstvo ili izdaju svoga muža objese o nekoj divljoj kruški blizo *vlaške crkve*. Pokojni vojvoda Mirko izmisli neke osobite vrste kaš-

[1] Na ovome su topu urezana slijedeća četiri stiha, koje je sastavio i dao urezati pokojni vladika Petar II.

„Junaštvo me Vida i Mirčete,
I njihove glasovite čete
Sa Žabljaka, starca, ugrabiše,
Na Cetinje mene donesoše.“

Dogogjaj se slučio 1839. godine,

tige, koje se nama čine smiješne, ali su one najcrnije i najstidnije za crnogorski narod; evo ih: Onoga Crnogorca, koji nebi na vojsku pošao kao svi ostali, ili ako bi se s vojske vratio a nikakva znaka od junaštva nebi mogao pokazati, obezoružaju ga, privežu mu žensku opreglaču, i vode ga *perjanici* za tri dana na tri pazara t. j. u petak na Preutinu glavicu u Pipere, u subotu na Crnojevića Rijeku, a u nedelju na Vir Crničke nahije. Drugo: Kad su godine 1852 pobjegli B—ći (glavna i starinska porodica u Orioj Luci) iz Bjelopavlića k paši Skadarskom, pak se nakon po godine vratili, objesiše svakome od njih, koji oružje paše, po jednu britvu žensku s kajišem o pasu, i tri dana pod britvom po Cetinju šetaše za ukor, pogrdu i izgled narodu. Onda je zapovjegjeno, da se zovu Britvići, a ko bi ih više zvao prežnjim prezimenom, platiće globe 12 cekina; ali malo poslije povrati im knez prvobitno prezime. Treće: Bješe neki Marko Vlahović, proto nad majstorima, te gragjahu kuću na Cetinju, rodom iz Crmnice, pa pokrade nekoliko praha puščanoga i uhvati mu se, pa mu objesiše *čoktar* (ono malo zvono, koje se vješa glavnome ovnu, ili jarcu jednog krda ovaca) i šetao je sa zvonom oko vrata tri dana po Cetinju, a tri dana na višerečenim pazarima crnogorskim. To je za to, kako govoraše vojvoda Mirko:

Nek svijet straši i koliži!
Nek se čuva ko poštenja ima!
Neljudi se ovako koliže!
Nek se odlikuje od drugih ljudi!
Ovako treba ko svoga gospodara izdaje!

H. K. Ponajviše globom u novcu, za tijem zatvorom; poslije šibom. Smrt strijeljanjem iz puške, vješalima veoma rijetko, i to za najteže zločine. A u srednjoj Hercegovini, kad kogod kakav sramotan čin svrši, općina ga osudi, da bude na neko vrijeme odlučen od crkve. Tako n. pr. jedan je ostavio isprošenu djevojku, te bi osugjen da ga sveštenik odluči od crkve na toliko, dok se god ostavljena djevojka ne uda. On je davao okolo 100 dukata, da mu tu sramotu ne čine, ali badava, jepiskop je uvažio odluku općine, i on bi odlučen.

ŠAB. Gjevojka, koja je rodila kopile, kazni se ovako: zašije se u vreću, pa se baci u rijeku; ili: rastrgne se konjma, ili raščereći. Ovog običaja danas nema. Vještica se spaljuje. Takogje običaj ne živi. Vukodlak se probada glogovim kocem i spaljuje se. Običaj ne živi.

STA. PA. Obično zatvorom.

STROŠ. Manji krivci kazne se obično zatvorom ili batinama, a veliki krivci zatvorom ili robiom od više godina.

ZEM. Krivci se kazne obično zatvorom, novčanom globom, a za teže zločine tamnicom, robiom i batinanjem.

LJES. Sad ih samo zatvaraju, a prije su ih bili batinama po tabanima.

292. Koje kazni drži narod kao teže ili sramotnije, da li zatvor, da li batine, što li?

STUB. Batine su u naroda teže i sramotnije kazne: megju najmanje spada *klada* za odrasle, a šibe za dječurliju. Pripovijedaju ljudi o nekim kaznama i u crkvi, koje su prestale možda prije 50 godina, kao: klečanje preko cijele službe pod zvonikom ili na kojem drugom mjestu, i tome podobne kazne, koje su po svoj prilici sveštenici nalagali.

GRA. BRO. Kaznu batinama, dok su bile, držao je narod sramotniju, nego li zatvor.

MAK. Batine drži za sramotnije, i grdilo na onome, ko ih primi, na vjeki ostaje; zatvor za sve prestupke, osim kragje i krivokletve, ne drži za sramotan, no veli: „tamnica je za ljude napravljena!"

BOS. Svakako sramotno je [1] — batine su ukinute.

LAST. Batine kao najsramotnije.

H. C. B. Svaka je kazan teška obraznu čovjeku, ali najteže su batine i najstidnije u sva tri predjela. Odgovorilac je sam više puta čuo Crnogorce, koji su se molili i najstrašnijim kletvama zaklinjali pok. kneza Danila, da ga mušketa, samo da ga ne batinaju kao ženu, a pok. knez vazda bi odgovorio: Ne! junaci se mušketaju, a žene i lupeži se štapovima tuku. Još jedan primjer: Kad su jednoga Donjekrajca (najbliže selo do Manastira) izbili, bio je vjeren, za jednu djevojku iz Dubrovskoga sela, pak mu rodbina djevojačka ne htjede više dati djevojku, dok ih sam pok. Danilo ne nagna pod silu, da mu je dadu.

H. K. Najsramotnije i najteže su šibe. Osobito Crnogorac više bi volio i dvije godine da ga zatvore u tamnicu, nego da mu udare ciglu jednu šibu,

ŠAB. Narod veli: „Zatvor je za ljude načinjen, a batine su za marvu!"

GURG. Batine smatra narod za sramniju i težu kaznu.

---

[1] Ipak i megju sramotom ima postepenost.

STA. PA. Drži da su sramnije batine, a teži zatvor.

STROŠ. Koji su već zločinu privikli, te izgubili ćut poštenja, ne mare ni za što, sve im je jedno; obično pak batine su teže u narodu i sramotnije, nego zatvor: ovaj je i lakši.

ZEM. Drži da su teže i sramotnije batine i robija (Schanzarbeit). nego li prost zatvor i novčana globa.

LJES. Batine.

293. Kakav pojam ima narod o časti i sramoti, i da li više voli strožu kazan, nego sramotu?

STUB. Narod do sramote više drži, nego li do kazne, bar se to čini s toga, što takovu rado oprašta, svu krivnju: On je svoje pretrpio, pa bog i mir; ili: Ja bih se radije objesio, nego dao to o sebi govoriti, dražiti se, *špotati* se itd. U opšte ne trpi ne kažnjenu sramotu ili uvredu.

MAK. Više strožu kazan nego li sramotu; voli da ga zatvore ili globe, nego n. p. da ga javno u crkvi ili pred crkvom javljaju kao sramotna narodu.

BOS. Kako tko; veća strana voli pedepsu, nego sramotu.

H. C. B. Svud je u opće naš narod obrazan, i vazda je voliji pretrpiti i veću štetu, nego najmanju sramotu.

Sve za obraz, a obraz ni za što.
Čovjek čuva za ovi svijet obraz, kao i za oni dušu.
Sve se može oprat vodom, osim crn obraz.
Ko obraz ocrni, i dušu ošteti.
Ko se ljudi ne stidi, taj se ni boga ne boji.
Ljudska se krv po obrazu poznaje.

H. K. Mnogo većma voli strožu i štetniju kaznu, nego li sramotnu. —

GURG. Voli strožu kaznu.

STROŠ. Ne ima tolikog čustva poštenja u prostoti, koji bi volio kaštigu nego sramotu; lakše bo je podnositi ovu, nego onu.

ZEM. Narod drži mnogo do časti i sramote, i s kojom je kazni skopčana veća sramota, ta mu je nemilija, te voli i strožu kazan, samo da je bez velike sramote.

LJES. Voli strožu kazan, nego li sramotu.

Запрѭхѫ го пустнѫхѫ го.
Запрѭхѫ го овца, излѣзе коза.
Мокьръ отъ дъждъ не го ѥ страхъ
Льшявото имя не ся измива.
Станѫлъ смѣхъ на хората.

294. Ima li zločina, za koje je obična osveta? koji su, kako biva, i ko osvetu izvršuje?

STUB. Kad ko koga izbije, obično se drži, da će mu se to bojem isplatiti (Naplatim ja njemu!), ili za štete se opet kakva šteta učini (Milo za drago! Kako ti meni, tako i ja tebi!). Osvete izvršuju rogjaci, prijatelji, domaći (ukućani); jer ako je ko s kim u raspri, onda je sa svima njegovim u jedno: svaki misli da ima pravo na osvetu,

GRA. BRO. Ima; tako n. p. ako je koga starešina radi zločina poglavarstvu prijavio, te ovaj radi toga kažnjen bio, upali mu pojatu s marvom ili žitnicu žitom, ili ukrade od njega konja, vola, itd.; a dogodi se, da i kad ko u selu opće nevaljanu čovjeku što nepovoljna rekne, ovaj mu i radi toga učini kakvo zlo.

KO. BUK. Ovgje je osveta ukorijenjena do toga stępena da ima i poslovica o tome koja govori: *ko se osveti, taj se posveti!* Osveta se vrši ubojstvom, palidbom, *sjèčom* i drugim zločinima koji najviše i prouzrokovaše povećanje narodnoga uboštva.

MAK. Ovdje nema osvete u pravnome smislu. Biva samo, da kogod iz osvete za kakvo pretrpljeno zlo ili štetu učini opet i sa svoje strane kakvu štetu protivniku: najobičnije je, da mu posiječe masline. To je da kako i najosjetljivija šteta, jer masline daju glavni plod, a dok maslina opet naraste, progje više nego po čovječijega vijeka.

BOS. Ima po gdje što, izvršuje je uvrijegjęni, oštećeni.

LAST. Osobito, kad ko kome što ukrade, onaj kojemu je ukradena stvar, kad obazna, ko je lupež, gleda kako će se osvetiti, to jest kako će i on njemu opet odnijeti ili ukradenu stvar, ili štogod drugo iste vrijednosti.

H. C. B. U sva tri predjela, na žalost, opstoji nesretni običaj osvete, jer narod drži da osim prirodne dužnosti, da je to i božja zapovijed. U vjerovanju ima, u trećoj točci, gdje piše: Свѣта отъ свѣта, бога истина itd.[1] Narod misli, da ove riječi znače: „Sveta osveta, božja istina!" a poznata je poslovica: *Ko se ne osveti, taj se ne posveti!* Osveta je najteža i najpreča mrtva glava ili ràna, ili odrijeti koga na putu. Da ne bi osvetio sin oca, ili

[1] Čudnovato je da je narod mogao misliti kao da osvetu i crkva povlagjuje, dočim su sveštenici, a osobito na ispovijedi, svagda govorili, da je osveta smrtni grijeh i često se dogagjalo, da nijesu davali pričešće osvetniku koji se nije htio miriti s krvnikom.

brat brata, ili rogjak rogjaka, a isto pobratim pobratima najdalje u godini dana, on bi sebe za najstidnijega i najbezobraznijega megju ljudima smatrao, pa bi se i od samih seoskih žena stidio, i doklen ne osveti, on se ne smije ni s kim poinatiti, jer bi ga muško ili žensko odmah prekorilo: Da što valjaš i da imaš obraza, osvetio bi n. p. oca, brata, rogjaka, pobratima itd. A ista majka ukori sina, za što već ne osveti oca ili brata, govoreći mu: „Kad ti ne basta, a ti svuci sa sebe gaće, da ih ja obučem, a ti pripaši moju opregljaču!“ U Grblju u selu Glavatićima (u Boci) ubili su iz osvete popa Lazarevića upràvo kad je jevangjelije čitao u crkvi s puškom, biće već okolo 40 godina. U Hercegovini u Brdima ubio je otac sina, što mu je ubio drugoga sina, t. j. brat brata! Moglo bi se dosta žalosnih primjera ovim podobnih navesti, ali su i ova dva primjera dovoljna da pokažu, kako je tvrdo taj običaj ukorijenjen. U sva tri kraja dotične vlasti upotrebljuju najpreča i najstrožija sredstva da bi ga u nekoliko iskorijenili, ali sve je u za lud, jer: *Što je dikla navikla, to svekrva ne odviče.*

H. K. Osveta biva najprije za ubijstvo, za ranu i za uvrijede, koje sramotu nanose, dakle kad ko koga čibukom ili zaušnicom udari, kad ko osramoti ili ostavi isprošenu djevojku. Što se ubijstva tiče, osvetiti je dužan najbliži rogjak, najprije brat, pa ako toga nije sin ubijenoga, a za njim i sve bratstvo. Osvećuju se ako je moguće na krvniku, ako ne, na najbližemu njegovu rogjaku, ali ako ni njega ne može dohvatiti, tad koga mu drago bratstvenika. Ipak rogjaci i bratstvenici krivca ne potpadaju pod osvetu, ako je krivac prije zločina bio formalno *odličen* od svojte. To ovako biva. Kad se u kakvoj rodbini ili bratstvu nagje nevaljao čovjek koji je komu već učinio kakvo zlo ili se boje da će učiniti, tad ovi dogju k njegovim rogjacima i kažu da ih zadijeva ili im krade njihov rogjak N. i najposlije dodaju: „ako ga ubijemo mi ne odgovaramo! Ako rogjaci toga nevaljala čovjeka kažu od prilike: „radite s njime što vas volja, tad i ako ga ubiju nijesu dužni krv njegovim rogjacima jer je ubijen i bio *odličen.*

STA. PA. Osveta se rijetko dogagja.

STROŠ. U narodu toga ne ima, niti smije biti, nego se zločinci predadu vlasti, koja ih sudu opremi.

ZEM. Ima, i to za požar, za potricu u polju, za kragju, osvećuje se onaj kome zločinac učini štetu, pak se dozna, ali se ne može zločin dokazati. Ima i toga, da se zločinac osveti onome, ko protiv njega svjedoči u kakvoj parnici.

LJES. Nema, ali je bivalo do nazad 20—30 godina.

295. Kako se umiruje raspra, koja pod osvetu podpada?

DOBR. Raspre i neprijateljstva se umiruju tijem, što zavagjenik jedan drugoga pozdravi, progovori s njim, što god zamoli, dade čašu vina, ponudi jelom, ili pred kim izrazi, da oprašta. Kad umire jedan od njih, dogje drugi k njemu da se pomiri, za tijem i na njegov pokop.

KO. BUK. Mirenje ili točnije plata za mrtvu glavu zove se *krvarina*. Ako ko po nesreći, kao što se često dogodi kod našega naroda, dobre ćudi ali vatrena, ljutita i nerazmišljena, da čovjek čovjeka ubije, etoti nesreće za sav rod pa i za više koljena. Osim što krivca carski sud kazni on mora još mrtvoga njegovu rodu platiti. To se ovako čini. Pošto ko pogine, te je krivac u tamnicu zatvoren, njegova rodbina poruči rodbini mrtvoga da stoje na miru i da im pakosti nečine, da su oni podložni miru i da im pošalju ljude s kojima će se o miru dogovarati i za plaću glave pogagjati. Dok se god ne pomire, rogjaci ubojice niti dolaze u crkvu ni u drugo mjesto, gdje bi se mogao naći kogod od rodbine ubijenoga niti jedni s drugima govore. Badava se vlada starala svakako da to zlo ukine.

Za više mjeseca drugda nemogu se preko poruka pogoditi: ali kad se pogode koliko će se dati za *jabuku* a koliko za *ukop*, opredijele i dan kada će i koliko će srodnika mrtvoga doći na mirenje (koliko ih god ima hoće svaki da tu prisutstvuje, biva ih kadgod po 20 i 30). Isto toliko glavâ ili rodbine ubojice dočeka u kući posljednjega gdje za svekolike priprema sofru za dva ili tri dana, prema tomu što su pogodili. Pošto se sastanu, ubojica sam ili ko drugi za njega, pokori se, skine kapu, drugda i klekne i pita oproštenje, za tim dade ili ukupno ili svakomu popose što je pogogjeno. Kada starešina ili vogja rodbine mrtvoga izreče svoje zadovoljstvo i oproštenje, tade se izljube, proglase mir i ulaze u kuću da sjedaju za sofru, koja se prigotavlja obično od koliko se pogode volova, osnova i vina. Kada progju ona dva ili tri ugovorena dana *došlice* polaze; pri polasku opet se izljube i sve se povrati na prvašnji red kao da ništa nije ni bilo.

Ako je ko koga dvadeset godina naprvo udario, te ako na smrtnoj postelji ovaj kaže da mu je smrti uzrok onaj davni udarac, tada rodbina mrtvoga naznačenomu krivcu zapalı̂ štogod ili isiječe i poruči mu noćom, po nepoznatu, što zahtijeva. Ako se naznačeni

krivac nepodloži, sve mu utamane što mogu, i na posljedku, ili se mora i pravedan pokoriti ili iseliti u drugi kraj. Take su iste posljedice i za onoga koji koga optuži za kakav zločin carskomu sudu, te optuženi umre u *nevolji* (tamnici) makar od kakove mu drago smrti bilo.

MAK. Toga nema.

BOS. Ne ima toga; šuti, a zgodu čeka.

H. C. B. Kad se dogodi koje od prednavedenih zala, skoči sve selo i zamoli kuću i svu porodicu uvrijegjenoga, da se nebi osvetio, a da će oni za to ustanuti i namiriti ih novcem i poštenjem. Važni posao mirenja râne i mrtve glave odgovorioc je ovgje izostavio, jer opširan opis te procedure posla davno pok. Vuku, te držaše, da će jamačno izaći u posmrtnomu njegovu djelu: „Život i običaji naroda srpskoga,“ pa da će od tuda lako biti prepisati. To djelo izagje i na strani 265 sreta se naslov *krv i osveta*; ali mjesto samoga članka stoji opaska: „našlo se na praznu listu“, iz čega se vidi, da se taj članak bio negdje zametnuo kad se navedena knjiga štampala. Zahvaliti je dobroti g. Mine Vukomanovića, kćeri pokojnoga Vuka, koja se potrudi i iznagje izgubljeni članak te se ovgje uvršćuje:

Mir radi mrtve glave. Kad se sluči da čovjek ubije čovjeka makar i *svrh sebe* ili na *pravdu božiju* odmah poglavice onoga mjesta ili sela ustanu te molbom i lijepim riječima nastoje umiriti *krvnika* (ovako zovu ubojicu) s kućom ubijenoga. To biva ovako. Najprije pogje 20 ljudi od bratstva krvnikova (ako ih toliko u bratstvu nema, tad zamole druge iz sela da idu s njima), krenu svi zajedno put kuće ubijenoga u negjeljni dan da ištu vjeru i mir. Ali kućani ne obrću glave niti im ikakvoga odgovora daju. Druge nedjelje skupi krvnikova kuća više družine te idu i kucaju na vrata uvrijegjene kuće i mole da im se otvori, ali zaludu, dok gogj tako nebudu dolazili za dvanaest nedjelja bez prekida i dok se ne navrši broj najmanje od stotinu ljudi moliocâ, koji posljednju nedjelju dogju svi zajedno pred kuću ubijenoga. Ovi opet tuku na vrata i mole da im se otvori te stoje pred vratima svi gologlavi, a domaćin pošto ga tri puta okumiše Bogom i svetim Jovanom i poslije još nekoliko kičenja i nećkanja usliši molbu. Sve troškove za gošćenje moliocâ daje, razumije se, krvnikova kuća.

Pošto su preklonili uvrijegjenu kuću na mir, tad ona ista sabere 24 čovjeka (kmeta) da *okmetuju* i osude te opredijele dan kad će

kmetstvo biti. Kad su se kmeti sastali, pogovore te na istome mjestu sastave *setencu* koju potpišu svi kmetovi. Svota naznačena dijeli se na dvanaest dijelova, to jest: na tako zvanih dvanaest *krvî* od koje svaku ocijenjuju po 20 talijerâ, te tako mrtva glava izlazi na 240 talijerâ. Ali u stvari ne plati krvnik nego 200 talijera jer 40 talijera zaustave kmeti za svoje tako zvane *karate*, to jest kao za naknadu njihova truda, ali ni jedan ni pare od toga neuzme, nego vrate krvniku da bi mu tako pomogli u plaćanju. Odmah poslije prðglase kmetske *setence* treba da bez odmaka familija krvnikova plati ucvijeljenoj te 200 talijera, ili, ako ih nema, treba da položi toliko oružja i to se zovu *zakladi*. Oni od strane krvnikove, da bi utvrdili još bolje ljubav i prijateljstvo s pomirenom kućom, donesu dvanaestero još nekrštene djece u dvanajest kolijevkâ popraćeni od dvanajest majaka i nose put dvanajest ljudi (koji se za taj obred sprave) od bratstva kome je ubijeni pripadao, vičući svi jednoglasno: „primi kume boga i svetoga Jovana!“ te ih tako prime. Isto tako i četiri čovjeka od krvnikova bratstva idu put druga četiri čovjeka od bratstva kome je ubojstvo učinjeno, pristupe te se tu pobrate.

Kad su se tako bratstva i kuće izmirile, tad ište oproštenje ili pomirenje i sam krvnik. On uzme onu istu pušku kojom je učinio ubojstvo, te je objesi sebi o grlo, pa za jedno 50 sežanja dalečine od onoga koga treba da moli, početveronoži se, te tako pristupa k njemu; a ovaj biva najstariji i najbliži po krvi pogibšemu čovjeku. Tada ovaj treba (pošto je jednom pregnuo da se miri) da mu do pô puta ide na susret, da mu skine s vrata onu pušku da ga podigne te da ga celiva u obraz, ali krvnik uvrijegjenoga treba da najprije poljubi u desno rame.

Pošto je i taj obred svršen, tad biva, uprav taj isti dan, gozba u krvnikovoj kući, dakako, na njegove troškove. To se zove *trpeza od vražde*. Sa strane krvnikove na toj gozbi bivaju obično svi seljani, a osobito njegovi rogjaci i bratstvenici a i drugi prijatelji i poznanci. Razumije se da tu moraju biti i kmetovi. Svi oni koji dogju na tu trpezu dade mu svaki, kako koji može po kakvu pomoć: neko forinat, neko talijer a neko i dukat, to se čini da kuća krvnikova ne bi sasvim propala. S druge strane dogju svi rogjaci ubijenoga na taj objed, tako da ko ima veliko bratstvo i oglašen je čovjek pred narodom i poštovan, taj dovede i do 150 ljudi sa sobom, jer sve što ih ko više dovede to veća mu je slava. Ali obično s ove strane bude ih okolo 60 ljudi. Preko gozbe treba jos

da krvnik daruje svakomu od ovijeh po jedan ubrusac ili po cvanciku u srebru. Na sopri nema drugo osim kruha, vina, mesa varena i peciva (ali treba da je bez glave), no valja da je toga toliko, ne samo da se najedu svi gosti, nego da ostane pred njima barem treći dio. Pecivo treba da je dobro pečeno a ne da je sukrvavo.

Poslije darova i poslije objeda izljube se opet obe strane te se rastanu u ljubavi kao da nije nikad ništa ni bilo.

Mir o ranama. I kad se dogodi da ko koga u svagji, ili za osvetu rani, ustanu glavari kao što je više kazano te mole uvrijegjenoga da pristane na mir, koji poslije mnoge molbe i pristane. Tada odma biva uglava o kmetovima to jest naznače dan kad će biti kmetstvo, ali za rane ne bivaju 24 kmeta kao za ubojstvo nego prema veličini i opasnosti rane: najmanje 4 a najviše 12. Kmetovi dakle razvide ranu, kako je bila učinjena, uzroke radšta do rane došlo i t. d. te učine i potpišu *setencu*. Već u mirenju radi mrtve glave kazano je da je *krv* jedinica koja se ucjenjuje 20 talijera, dakle prema rani osude da ranioc ima platiti toliko *krvi*: dvije, tri, četiri i t. d. *krvi* to jest toliko puta 20 talijera, i pak nikad ne pregje 8 *krvi*, jer kako smo vigjeli, dvanaest se krvî plaća za mrtvu glavu. Pošto je setenca pročitana treba da krivac plati koliko je osugjeno. Taj isti dan valja da dade krivac i *trpezu* na koju treba da pozove kmetove i sve one koji su bili ili kao stranke ili kao svjedoci pri tome kmetstvu. Dogodi se kadgod da pri plaćanju osudbine, sami kmetovi i svi oni koji su sa strane zločinca, skinu kape te mole one koji imaju pravo dobiti naknadu, da *proste* t. j. da odpuste krvniku štogod od naznačene svote i rijetko će se naći, da mu neće otpustiti kadgod i do polovice a kadgod malo ne i sve.

I mirenje rane utvrgjuje se obično kumovstvom i pobratimstvom što biva pri osobitoj *trpezi* koju daje krivac ujedno s darovima onako kao što je kazano pri mirenju radi mrtve glave, samo u manjem razmjeru.

H. K. Skupe se kmetovi (biva ih 12 ali kažu, da ih je prije bivalo do 20) pošto su već nagovorili onoga, kome je čovjek poginuo, na mir, i ti skupe se u kuću krvnika. Kad je tome vrijeme javlja se i onaj, koji traži krvinu, te kad se približi k kući dvoje od *dobrijeh ljudi* (kmetova) idu mu na susret sa zdravicom: „primi kume zdravicu, kumim te bogom i svetim Jovanom“. Zatim idu s

njima zajedno u kuću ili gdje je zbor bratstva, a krvniku objese pušku, kojom je učinio ubijstvo, o vrat, te se početveronoži i ide put onoga, kome je krv učinio; ali, pošto se približio na nekoliko koračaja, zaustavi se. Tad dobri ljudi počnu moliti onoga čovjeka, kome je ubijstvo učinjeno: „pristupi kume kumu bog ti i sveti Jovan.“ I to biva po tri puta. Tad ovaj pristupi k krvniku, te mu se sasvim približi i dobri ljudi kažu: „to ti je sin i primi ga za sina“ (ako je mlagji od ubojice, tad: „primi ga za brata“!) Onaj odgovara: „Kad ste našli, zemaljska sudio, po božijemu i zemaljskomu zakonu, da mi je ovaj sin (ili brat), ja ga i primam za sina u ime boga i sv. Jovana!“ Tad mu skine pušku s vrata, a krvnik njega poljubi najprije u nogu a poslije u skut a za tim u ruku, a tad ga ovaj uhvati za ruku, podigne i poljube se u lice.

Ta puška ide tome, s kim se krvnik miri. Za tim ide onaj kome je ubojstvo učinjeno k stolu, na kome je položeno oružje ili novci i uzimlje koliko su se pogodili a ostalo vraća krvniku, jer se vazda više na sto postavi, nego što je ugovoreno. Premda se drži, da je krv 1001 cekin ili kako sada u praksi biva 101, ipak niko toliko neuzimlje, nego obično okolo polovice ili dva dijela te svote. Rana se broji za $^{1}/_{2}$ krvi, t. j. daje se 50 cekina za nju. U ostalom vazda se pogode već u naprijed *dobri ljudi* s rogjakom ubijenoga, što će mu dati, pa se preko pogodbe ne traži. Dosta se puta dogodi, da uvrijegjeni zaište kakvu stvar, koja nije u vlasti krvnika, n. pr. traži toke ili pušku, koju je vidio na kakvome drugome čovjeku, te često krvnik mu plati dvostruko stvar, samo da mu je proda. Pošto je uvrijegjeni primio cijenu za krv, biva gostba, gdje učastvuju svi bratstvenici krvnika, a i druga strana dovede svoje, te se tu goste do mile volje. Sve troškove daje krvnik, ali mu ipak pomaga u tome svekoliko bratstvo.

Krvnik plaća i *dobre ljude* ali rijetko biva, da će uzeti platu za takvu uslugu.

ZEM. Tako se raspra umiruje kadšto brzo, što se veli *šilo za ognjilo*, osveta se učini, pak mir; ali često nastane cijela povorka zala iz osvete; osvećuju se jedan drugom po mnogo puta, dok se smire.

296. Dogodi li se kadgod, da koga na smrt osude, kako se i kojim se sredstvom osuda izvršuje (vješalima, puškom, kamenjem itd.)?

STUB. Smrtne su se osude ovgje uvjek vješalima izvršivale, bar kod muških, a kao da je kod ženskih običnije bilo sjeći glavu.

GRA. BRO. Dogodi se rijetko, u 50 godina 5—6 puta, i izvršuje se vješanjem.

MAK. To biva po pisanim zakonima.

BOS. Dogodi — raju vješalima a Turke nožem.

H. C. B. Za Hercegovinu i Crnu goru već je kazano, kako se osugjeni na smrt gube, ali danas kamenovanja više nema, i to od nazad četrdeset godina.

H. K. Dogodi se. Od prije, kažu, da su kamenovali, ali sad toga nema. Sad je običaj, da osugjenika ubiju perjanici iz pušaka. Prije je bivalo, da su pucali nanj mnogi iz plemena; jer bi se inače, kad bi ih mali broj bio, lako mogli osvetiti njihovi rogjaci. Vješala se upotrebljuju, kad je kakav kvalifikovani zločin. N. p. Jedan, koji je pokušao da kneza Danila ubije (1857 ili 1858 godine), bi osugjen na smrt, ali ne bi iz puške ubijen nego obješen.

STA. PA. Dogodi se, a ovršuje se najvišem strijeljanjem.

STROŠ. To su rijetki bili dogagjaji i prije, a sad su takve kazne ukinute [1], te se zločinci kazne najviše zatvorom i robiom.

ZEM. Dogodi se, premda rijetko (10—15—20 godina jedan slučaj) da koga osude na smrt i izvršuje se vješalima.

LJES. U Leskovcu ne. Ali prije 15 godina u Kilefarevu (selo tri sahata od Trnova u Balkanu) kamenovaše jednu nepoštenu ženu. Čovjeka, koji je s njome griješio, prisiliše ga da je uzme na pleći te da je nosi po ulicam, a svak koji je god prolazio, pljuvao je i bacao kamenje na nju, dok je izdahla. Ni mrtvo tijelo ne poštediše, nego ga ukopaše bez svećenika i izvan crkovne sjene.

297. Je li je obična osuda na prognanstvo iz zemlje i što se dogodi s imetkom osugjenika, što li s njegovom familiom?

STON. Vlastelin je mogao iztjerati, dok je sva moć bila u vlasteoskim rukama, podložnika iz sela ili premjestiti, a ukućani, ako nisu mogli koga megju sobom trpjeti, to su tjerali u službu, šiljali u vojnike (to je i vlastelin činio s neposlušnim momcima), drugo ne.

GRA. BRO. Nije.

MAK. Nije.

BOS. Na galiju u Vidin, u Carigrad na više godina, ali prognanja iz zemlje nema, familiji robijaševoj ništa ne čine.

H. C. B. U Hercegovini i u Boki nema da se prožene ko iz otačbine

[1] Smrtna kazna ukinuta? Od kada?

osim da bi on sam pobjegao, ali u Crnojgori biva. Kad koga prognaju ili on sam noćno od straha pobježe, sva njegova dobra pokretna i nepokretna, ostanu za narodnju kasu, kad ima ko da ih kupi, a u protivnom slučaju dadu njegovoj braći ili rogjacima zemlje pod kesim, a kuću pod kiriju, ili knez i senatori daju nekome nešto, a nekome nešto u ime dara, a to biva obično perjanicima ili siromasima onoga sela.

H. K. To se dogodi u Katunima, kad ko obesčasti kakvu gjevojku, pa neće da je uzme, — tad ga iždenu iz zemlje, a njegov dio imetka naznače obeščašćenoj gjevojci i djetetu. Osim toga kad kad i za političke prijestupe biva ta kazan, ali veoma rijetko, a dobra prognanika idu u narodnu kasu. Ti, koji su prognani, zovu se *izgnanici* ili *prognanici*.

STA. PA. Nije.

STROŠ. Nepoznata.

ZEM. Nije.

LJES. Nebiva. Osugjenika predadu državnoj vlasti, a dok je on živ, imetak je njegov i može ga otugjiti po zakonu i običaju.

297. Kakovo je narodno mnijenje prema onijem, koji radi nedostatka dovoljnoga dokaza izbjegoše kazni, i što su posljedice tomu?

STUB. Ko je izbjegao kazni, toga narod neoslobagja od sramote, nego ga kori svakom zgodom, drži ga uvjek krivcem i nevjeruje mu, dočim bi mu prije ono oprostio i vjerovao, koji je svoje pretrpio, te misli, da mora doći na njega rano ili kasno kakva kazan.

GRA. BRO. Narod mnije, da nisu dokazi nedostatni, nego da je tu mogao nekakvi dogovor megju opravdanim i sudcem biti.

MAK. Posljedicâ nema, a narod misli, da su nevaljani ili zakon ili sudci.

BOS. Ništa; — posljedica: da od Boga nagje!

H. O. B. Kad koji okrivljenik nemože da se osudi, budući nema dovoljnih dokaza, ali je ipak pod velikom sumnjom, narod ovakoga čovjeka, doklen je god živ, smatra kao bezdušna i bezobrazna.

H. K. Nepoznato odgovoriocima.

GURG. Tu narod dobija hrgjavo mnijenje o sudu, koji je sudio, i misli da je potkupljen od krivca.

STA. PA. Narodno je mnijenje, da sud nije dobar.

STROŠ. U takvom slučaju narod se raduje, i drži osugjenika za pravedna, te da mu i bog pomaže od kazni se oprostiti.

ZEM. Prema onijem, koji radi nedostatka dovoljnjega dokaza izbjegnu kazni, narod mnije po onoj svojoj poslovici: *Gora se nemiče bez vjetra a trava neniše, ako nema što u njoj!* i posljedica tomu je nepovjerenje u takve ljudi i ako poslije najmanje skrive, zazorni su.

LJES. Kažu da nema u sudu pravice, da su sudci bili podmićeni; narod mrzi takoga okrivljenika za to, što je izbjegao kaznu i izbjegava družiti se š njime.

KAZNENO PRAVO (JUS POENALE).

299. Da bi se neki kazniti mogao radi svoga zla djela, treba li da djelo bude učinjeno zlom namjerom? N. pr. A je nehotice ubio B.: zaslužuje li on po narodnom mišljenju istu kaznu kako da ga je hotimice ubio, što li?

STUB. Narod strogo razlikuje, što je ko hotimice i nehotimice učinio. Ako je hotimice učinjeno, tad narod zahtieva podpunu kazan i naknadu za štetu; naprotiv ako je slučajno *(pripetilo se)*, tad nezahtijeva kazne, ali naknadu za štetu svakako. Ipak osugjuje i lahkoumnost, jer se n. pr. s puškom, vatrom, itd. nije šaliti ni igrati, s toga i tu neku kazan zahtijeva.

ŽUM. Narod u opće veli: „glava za glavu“, kad ko koga ubije.

GRA. BRO. Doista treba, jer narod veli, ako ko koga nehotice ubije, ne zaslužuje nikakove kazne, samo se mora dokazati istina nehotenja; a to može samo kod poštena čovjeka biti, jer bo se u protivnu načinu ó istini sumnja, te ubojica ma i manjom kaznom kaznjen biva.

KO. BUK. Ako ko kakvo zlo djelo učini bez zle namjere, narod drži, da nije kazne zaslužan; ipak mora štetu nanešenu platiti; n. pr. ako koga ubiję, mora platiti rodu ubijenoga mrtvu glavu, i kada se na to dobrovoljno obveže, pomire se i ostanu pri prvašnjoj ljubavi.

MAK. Po narodnom mišljenju, kad ko koga nehotice ubije ili rani, nije zaslužio kazan, ako se nehotice dogodi ubijstvo, pa kad državni sud osudi onoga, koji je ubijstvo učinio, tad ga narod sažaljeva.

BOS. Nehotimični ubojica nezaslužuje drugo, nego da ište proštenje od ostavših ubijenoga i pomogne sirotama.

KON. Bez zle namjere nedrže da je zločin — ali štetu nanešenu nepažnjom imetku, životu ili zdravlju drugoga, treba da barem dijelom bude *ex arbitrio boni viri* nadoknagjena tim, koji je učinio. Niže će doći primjer, koji će to potvrditi.

H. C. B. Da bi čovjek čovjeka baš nehotice ubio, što narod kaže *po nesreći*, i to kad bi se pred nekoliko ljudi dogodilo, ili da bi prije smrti mogao ubijeni kazati, kako se je omakla puška, ili da ubijca nije radio zlom namjerom: narod prem da žali, opet ubojicu ne krivi, nego nesreću; ali s druge strane, ako s lude glave ili obijesti je zlo učinio, t.j. moglo se ne dogoditi, narod ubijcu kori. Kada bi rekao ubojica — kao što obično govore: „dogodilo se nesrećom mojom!" Kaže se narodu prigovor u pjesmi:

Tužila se po gori nesreća,
Gorko tuži, suze proljevaše:
„Mahniti mi ljudi dodijaše,
„Pobudale, pa nesreću krive" .....

Odgovorilac pamti mnogo i mrtvih i ranjenih nehotice u sva tri predjela, i ako je mogao ranjenik progovoriti prije smrti, vazda bi ubilcu svoju krv halalio — oprostio. Ali budući da porodica mrtvoga ostane ranjena srca na ubilca, selo skoči, te ih poljubi i ubojicu osude, da dade bratu, ili ocu, ili sinu mrtvoga kumstvo ili pobratimstvo, i on je do svoje smrti familiji mrtvoga tako pokoran i obvezan, kao da joj je glavu dužan, a to za to, što se u narodu kaže:

Ko mi je (oca ili brata) ubio, nije mi mio.
Ko me lani bio, ove mi godine nije mio.
Dokle ja (rekla je zmija čovjeku, kome je ujela sina, a on joj rep odsjekao) gledam moj rep, a ti grob tvoga sina, dotle nema pravoga prijateljstva megju nama.

Ako si i nehotice, meni si krvnik.
Kad si mi dužan, budi i pokoran.
Ako me kukaš, a' no me žali.

H. K. Gleda se svakako, i to najglavnije, na namjeru. Ako ko bez namjere, dakle nehotice, koga rani ili ubije, to on ne plaća krv, kao za ranu ili ubijstvo, nego samo nešto za štetu, koju je pretrpio kroz to ranjeni ili familija ubijenoga, koliko dobri ljudi nagju da je pravo. Smiješan, a u jedno i tragičan se slučaj dogodio tu pred nekoliko godina na granici konavoskoj i hercegovačkoj. Nekakav Zubac (pleme u Hercegovini) dožene stado koza da ih proda u Konavle. Na pograničnom pazaru, koji je u selu Mrcinama, zaustavi se, te koze odmah pusti da pasu. Lazeći tako jedna koza po jednoj megji, obali slučajno kamen, koji pade na glavu jednome Konavljaninu, koji je sjedio pod megjom. Do nekoliko dana Ko-

navljanin od toga udarca umrije. Sad rogjaci umrvšega navališe na Hercegovca, gospodara koze, da plati krv, jer da će se inače osvetiti. I Hercegovci i Konavljani počeše se najprije podsmijevati i šaliti s Konavljaninom domaćinom kuće, gdje je čovjek poginuo, govoreći mu: da ako hoće, može se osvetiti samo kozi, ili da kozi treba objesiti šupalj kamen oko vrata, te joj kazati da se miri. Ali po što ozbiljnije počeše razlagati dogagjaj, postaviše posao na „dobre ljude“. Ovi riješiše, da kako gospodar nije mogao imati namjere ubiti nikoga, ne može ni krivac biti, — ali i pak da treba nešto kao naknadu štete za ubijenoga dade njegovoj rodbini, te osudiše: da gospodar koza dade 40 ili 50 talijera rodbini ubijenoga.

GURG. I narod pravi razliku izmegju hotimičnog i nehotimičnog ubijstva.

STA. PA. Ako je ko nehotice nekoga ubio, mnijenje je naroda to, da taj neslužuje istu kazan, kao onaj, koji je hotimice koga ubio.

STROŠ. I prosti narod razlučuje megju zločinom, učinjenim *zlöm* i nehotice, te poslijednjemu krivicu i kaznu olakšava.

ZEM. Da bi se neko kazniti mogao, treba da zlo djelo bude učinjeno zlom namjerom, inače ne, nego kažu, da je nesreća, za koju žale i ubojicu i ubijenoga.

LJES. Da kako, treba zla namjera, inače se ne može kazniti za to, što je učinjeno случайно, безъ да ю щялъ:

Самъ Богъ не зборква.!

300. Kakvu razliku čini narod megju zločinom i grijehom, megju zločinom i prestupljenjem?

STUB. Zločin je s namjerom nanešena steta, bilo na životu ili imetku bližnjega, a griješno je već na to i misliti i namjeravati. Prestupljenje je u narodu prekršaj neke zapovijedi božje ili ljudske, koju čovjek mora znati i razumjeti, jer se djetetu ne zamjera. [1]

ŽUM. Ne čini nikakve razlike, jer je to u očima narodno jedno te isto.

MAK. Za zločin i prestupljenje razumijevaju, kad ko koga moralno ili materijalno uvrijedi; samo je grijeh, kad ko kakvo zlo učini, koje se samo njega tiče i njegove savjesti.

BOS. Grijeh je sam svoj, a zločin kad se drugoga trne; [2] prestupljenje je zastranjenje kakve zapovijedi.

[1] Obje definicije ne daju pravoga pojma o razlici: osimtoga trudno je uvjeriti se da tu razliku narod čini.

[2] Još bi trebalo dodati: da su svi pravi zločini ujedno i grijesi, a da svaki grijeh nije zločin po svjetskom ubjegjenju.

KOM. To nije točno opredijeljeno u samosvijesti naroda, prem da bi se u opće moglo kazati, da je zločin sve ono, za što se čovjek može tužiti sudu, a sve ostalo da je i po narodnome mnijenju grijeh, ili *grehota*. Ali ima još jedna ne malo važna razlika, a to je dijeljenje na prijestupe sa značajem sramote i prijestupe bez značaja. K prvim se mogu pribrojiti: ukrasti, udariti u bah, ograbiti žensku ili drugu nejaku osobu, zakleti se krivo, preljubu učiniti (za ženu), prevariti koga u opće s cijelju koristiti se, prevariti na vjëri (najveća sramota), ubiti čovjeka ostraga, i tome podobno; — k drugoj: u zavadi ili za osvetu ubiti, raniti, udariti koga, zapaliti itd.

H. C. B. U sva tri predjela, kao i u drugim krajevima prosti narod ljubi svoj obraz kao najizobraženiji i, kao što je kazano na svome mjestu, voliji bi pretrpjeti i veliku novčanu štetu, nego dušu ili obraz ocrniti. Ovgje treba primijetiti, da narod prosti ne zna ni što sedam glavnih smrtnih grijehova, kamo li po manje, nego on misli, što je stidno, da je i sramotno i griješno, dakle i zločin, a čemu se on navikao i po svojim običajima postupa, drži, da nije ni stidno, ni griješno, a kamo li zločin. N. pr. on bi prije ubio čovjeka, nego bi se omrsio uz četvero godišnjih postova ili u srijedu i petak; prije bi udavio tek rogjeno kopile, nego bi preljubu učinio.

H. K. Razlike ima, ali joj nijesu vazda strogo opredijeljene granice, osobito megju zločinom i prijestupom. Lakše se opaža neka postepenost različnih zločina od najtežega pa do najlakšega.

STROŠ. Narod i to zna, da je svaki zločin grijeh, tako isto razlučuje zločin od prestupljenja.[1]

ZEM. Zločin je, veli narod, velika grdna grehota pred bogom i sramota pred svijetom, a grijeh može biti i malen, kao kakva potrčica, lakoprostan; — i težak, velik, ako i nije zločin po ljudskom zakonu, nego samo po božjem.

LJES. Griješiti može svako, u koliko se to griješnika tiče, — ali se ne smije drugome zlo činiti, to je već zločin.

Пази Боже отъ злы-лошн хòра!

301. Koje opačine ubraja u prvu, koje u drugu, a koje u treću kategoriju?

STUB. Najveći je zločin u narodu popaliti (užgati) koga i ubiti hotimice, te nemilo postupati s ocem i majkom, kad je već čovjek

[1] Ali kako?

odrastao (ruku položiti na oca i mater). Tad razbijati i silom otvorati klêti, žitnice, škrinje i zatvorene stvari, kao: krasti iz štale *(staje)*, iz svinjca i *nahižja* s poda i pivnice. Na pokon štetu (kvar) praviti na dobru tugjem, psovati i štovati starije od sebe. Megju prve opačine broji takogjer razmicanje na tugju štetu megja *(mejaša)*, granica i nasilno otimanje.

KO. BUK. Narod misli, da je ubijstvo najveći zločin.

MAK. U zločine ubraja, kad ko koga ubije ili kad kome zapali što zlom namjerom, ukrade ili inače koga uvrijedi. Samo je grijeh, kad boga huli ili protivu svojih srodnih rgjavo postupa.

BOS. 1) Oskvrnjenje gjevojke, preljuba grdnija je u očima naroda, nego li 2) ubojstvo. 3) Skugjenje i zavagjanje dvaju starih prijatelja. 4) Palidba, kragja, pa ostali zločini.

KON. Zločinima se mogu nazvati: namjereno ubijstvo, paljevina, ràna, nàvala na tugju kuću, grabež itd.; grijesima samo: zavaditi dvoje dragih, prijatelje, ukućane, prevariti na vjeri itd.

H. C. B. Narod prosti drži za najveće zločine one, koji su skopčani sa sramotom: *a)* Zabregjati tugju gjevojku, pa se njome ne oženiti:

Ko gjevojci narok gubi, on i dušu gubi.
Ko učini grijeh, treba i pokoru.
Ko što djela, pred njim pada.
Čije je sjeme, toga je i njiva.
Igraj, igraj medjede, što naigraš, to tebi!
Ako je tvoj junac, krava je tugja.
Ko sjeme sije, taj ga i žnije.

b) Ubiti žensku glavu ili zaklati dijete od 2 do 10 godina:

Žene, ni dijete junak ne bije.
Ko ženu ubije, obraz mu po tragu gine!

Bože sačuvaj, da u boju pogine ženska glava, a osobito u Crnoj gori; jer na mjesto da je žale, svi jednoglasnice u veselju zaviču, da čuje neprijatelj: „A pomozi bože! boljega nikad ne ubio!“ Za to svak pazi, da ne bi po čem ubio ženu, koje obično donese vojnicima hljeb i naročito se umiješaju megju svoje ljude.

c) Ubiti oca, brata, sina, kuma ili pobratima, a i prisnoga prijatelja na soli i na hljebu. Ko to gleda ili čuje o tome kazivati, obično uzklikne: „Što učini, crn mu obraz!“ ili: „Jazuk mu bilo na ovaj i onaj svijet!“ ili: „Ubio ga gospodin bog!“

d) Zatajati tugji amanet (t. j. da ko kome što preda na ostavu, ili da kome amanet šilje):

Pri amanetu se ruke sijeku!
Tugj amanet je u kući božji oganj!
Da kuća i gori, tugj amanet stoji!

e) Ukrasti što je crkveno ili sirotinjsko i samohrane udovice.

f) Zapaliti kome kuću ili žito u snopovima:

Kuću drži sljeme, a familiju sjeme.
Bolje je domaćina ubiti, neg svu čeljad ugasiti
(t. j. iskopati, ucvijeliti, upropastiti).
Junak se sveti puškom, a rgja glavnjom.
Junak javno zlo čini, a pògan tajno.

H. K. Grijesi su, za koje se ne zovu na sud, kao: nalàgati što na koga (samo ne pred sudom, jer je tad prijestup), skùditi djevojku (veliki grijeh), pomutiti ili smutiti čeljad koja mirno žive u kući *(smutljivac)*, krivokletstvo (i pred sudom ne drži se da je zločin ili prijestup, jer se kaže, da mu je dosta za to i božja kazan)[1]; baciti kakvu mrtvu životinju u vodu, koja se pije *(opoganiti* vodu); prevariti *na vjeri*, pa bilo i samoga Turčina i najgorega neprijatelja; prehvatiti tugje zemlje preko granice; — zločini su najteži: ubijstvo s namjerom, rāna, razumije se, manje; paljevina osobito ko kuću zapali, gdje ljudi žive, ako nije teže, nije lakše od rane; porobiti kuću (kad na silu navale na kuću i što otmu, ili pak pokradu sve, što je u kući), nešto manje nego paljevina; ukrasti manje nego porobiti; odnijeti ili ograbiti, osobito na putu, teže nego ukrasti; megju manje prijestupe moglo bi se ubrojiti: prijevara radi koristi (n. pr. prodati tugju stvar da bi novce prisvojiti; o tome kažu da nije zločin, jer vele: ko mu je kriv, da se je pustio prevariti); dati kome zaušnicu; udariti čibukom, to je mnogo više, nego rukom udariti, (s toga biva često i krvi).

STROŠ. U prvu broji: ubijstva, paljenje, robljenje; u drugu: psovanje, proklinjanje, krivu zakletvu; u treću: negjelju raditi, iz carske šume što god ukrasti, drugom štetu činiti itd.

ZEM. U poveće zločine ubraja narod: ubijstvo drugoga ili i sebe s namjerom, palež, razbojništvo, kragju, otimačinu, silovanje (Nothzucht), veliku prijevaru u novcu i imanju, preljubu, krivo svjedočanstvo, krivu zakletvu; u manje zločine ili prestupljenja: pijanstvo, varanje, psovanje, ogovaranje, smućivanje, kletvu, krivo potvorenje i sumnjičenje, klatnju i bezposličarenje i svaku veću ili

[1] Teško se uvjeriti da ga nebi kaznili, barem u onim slučajevima kad je namjeran bio time nauditi komu.

manju povrjedu božjih i ljudskih zapovijedi; u treću: svaku laku i manju povrjedu svojih dužnosti budi u kojem obziru.

LJES. Ne poznato.

302. Koji su zločini i prestupljenja najobičnija u vašem mjestu ili okolici i koji su uzroci tome?

STUB. Od nekoga vremena češće se dogagjaju ubijanja, paleži i kragje, štetâ se više čini nego ikad prije, poštenje i dobro bližnjega mnogo se manje štuje nego od prije; tomu svemu je uzrok nezadovoljstvo naroda, megjusobne svagje seljaka, izmegju sebe i ukućana i izmegju negdašnje vlastele i seljaka, te siromaštvo, koje je zavladalo narodom poslije 1850. godine.

ŽUM. Najobičnije, da se ljudi megju sobom zavade i pobiju. Zatim se dogagja često i kragja na sajmovima, ali su obične i kragje iz zatvorenih mjesta, koje se dogagjaju najviše obijanjem klijeti i i odnašanjem vina.

BIZ. Najobičniji su: prijevara, za tim u velikom stupnju neplodnost žena i to hotimična, za tim nevjera snaša, onda kradja u malom osobito kod žena, koje običavaju krasti piliće, guske, lan i ine sitnarije, koje spadaju zadruzi, te si one za te novce pribavljaju nakit, bjelilo i rumenilo i ine malenkosti na odjeću; uzroci hotimičnoj neplodnosti su, što snaše nerado za mlado svoje doba dijecu ragjaju, buduć vele, da inače brzo ostare, pa da ih onda muževi zanemaruju.

KO. BUK. Palitba i sječenje vinograda i voća biva radi osvete kakove, a kragje obično od gladi i nužde velike, pa kadkada i iz objesti.

MAK. Običnije svagje u krčmi zbog kakvog imanja, a najobičnije, što pokupe masline na tugjoj blizu svoje zemlje i o megjašima megju zemljama.

BOS. Dogagja se kragja iz osvete i palitba. Ubojstvo malo. Otimanje gjevojaka (kod pravoslavnih kad što žena), ali na manje dolazi.

KON. Kragja, prijevara radi koristi, nasilno otimanje rjegje, zatim rãna i ubijstvo, svagja s bojem, kadkod sječenje maslina radi pizme ili osvete, paljevina iz istoga uzroka, ali rjegje.

H. C. B. Najobičniji su prijestupi kod naroda u osob:

I. U Hercegovini:

a) Krivokletstvo.

b) Krivo svjedočanstvo (za hajtor ili mito).

c) Incariti (udariti u bah) u sudu i pred ljudima da nije dužan.

d) Osveta.

e) Laž, t. j. slagat će ono što ti je rekao ili kazao, ako mu je i do najmanjeg interesa ili štete imanju i obrazu.

f) Kragja, koja premda nije tako česta, ali da mu se desi tugje jagnje, kozle, brav ili vô ili krava, vrlo je pohlapan, lakom, da što tugje izjede, i pak samo onda, kad je siguran, da mu se neće obaznati.

g) Grabež gjevojaka, no s dogovorom gjevojke.

II. U Crnojgori.

Osim svijuh ovih gornjih imaju slijedeća:

a) Četovanje (po turskoj pograničnoj zemlji).

b) Hajdukovanje (po turskoj pograničnoj zemlji).

c) Kragja (pod uvjetom kao gore).

III. U okružju Boko kotorskom:

Može se od prilike kazati po selima ono, što je kazano pod I. s razlikom: sami Krivošijani (u Risanskom srezu) običavaju što i Crnogorci pod *a* i *b*; Maini, Brajići i neki dio od Pastrovića (u Budvanskom srezu) često običavaju posjeći mlade masline, smokve i drugo voće i vinograde, poguliti vriježe od dinja, lubenica, *pipuna* i *kukumara* posadjenih u trapu ili u bostanju, i najposlje zapaliti žito u snopovima, pojatu u kojoj je slama, ili stog slame, i to sve biva iz osvete ili iz pizme nad gospodarom tih stvari. I premda se zločinac u sudu nezna, narod zna po kazivanju štetnoga t. j. „boli me srce na N. N. a ovo mi je učinio za to i za to.“ S vremenom gleda da mu se osveti, i tako se — žali bože — osveta pazi, da se od ljudi stidi doklen se gogj ne osveti. U dvije općine u istom srezu t. j. Pobori i Brajići rijetko da će jedan drugome posjeći voćku ili bostanj, jer su u planinama, gje ni jedno ni drugo nemože plodom uroditi, ali će izguliti nezrelu krtolu, ili posjeći kupus, ali da će zapaliti žito na njivama ili u snopovima nije se slučavalo.

H. K. Kragja, otimanje negje, za tim ubijstvo, svagja pri kojoj i do boja dogje, paljevine rijetko, prijevare češće; ubijstva i paljevine biva najviše iz osvete ili pizme.

GURG. Najčešće su paljevine i kragje. Najobičnije se dogagjaju zločini u razdraženosti.

STA. PA. Najobičnije kragja i ubijstvo.

STROŠ. Zločinstva toliko nema: paljenje rijetko se dogagja, kragja je isto rijetka, te kad se dogodi, obara se na tugjince, premda bez

seljaka nebiva; prestupljenja su češća: štete šumske i poljske, jer mnogi misli, da su šume kod sela njegove, te da se njima poslužiti može, tako isto poljske štete su česte, jer govore: „i drugi moj pašnjak, livadu itd. opase“.

ZEM. U Zemunu i okolici najobičnija su: kriomčarenje (*schwärzen*), varanje i zaduživanje, kragja, blud, psovanje, pijančenje i trljarenje po krčmama; kadšto i veća kragja n. pr. robljenje crkve, za tim neplaćanje dugova, potrica u polju, zanemarenje dužnosti svoga zvanja prema bogu, prema vlastim, prema sebi i svojim, svagjanje i čupanje i megjusobno zlostavljanje, ne složan bračni život.

LJES. Svagje i šakâ rijetko biva, ubojstva gotovo nikada. Kragje u samome Leskovcu gotovo i nema. Dogodi se kadgod da napanu koga ob noć, te da mu uzmu novce, muče ga svakako, tuku ga, peku ga na vatri, ali neubijaju nigda. Ljeti se kadkad potuku radi vode u baščama, isto tako biva svagja i radi potrice.

303. Koji su zločini i prestupljenja teži u očima naroda, nego li u državnijem zakonima, a koji su naprotiv lakši?

STUB. Biti će teži: nepoštovanje i zlostavljenje roditelja, razmicanje i podoranje megjaša i zavagjanje žena i gjevojaka, te zlostavljanje sirota i udovica. Lakša su prestupljenja koga državnoga zakona, jer narod misli, da je nepravedan i da mu se je slobodno umaknuti ili ga prekršiti, samo ako to nema zločestih posljedica i da se ne sazna.

KON. Otimanje gjevojaka saglasjem gjevojke težak je zločin po državnijem austrijskim zakonima, dočim po narodnom mišljenju ili nije zločin ili je veoma lak. Kontrabanat ne samo što nije u očima naroda prijestup, nego se još drži kao neko junaštvo, i svak je dužan kontrabantnika kriti, pače drži se, da svak treba da pomože financijlane straže tući, ako do šaka dogje. Ove posljednje iz mržnje i ne zove narod inače nego *žbiri*. Bjegunca će iz tamnice ili iz vojske vazda primiti, ugostiti i sakriti, i to drže, da je zadužbina i čovjekoljubna dužnost. Naprotiv u Konâvlima prevarit na vjeru veliki je prijestup, a po zakonima austrijskim nije, itd.

H. C. B. Teži su u očima naroda u sva tri predijela nego li u državnijem zakonima: *a)* blud, *b)* uvrjeda časti, *c)* psovanje vjere i zakona, *d)* bijenje žene i dijece svoje. A lakši: *a)* Kad ko koga

udari čibukom ili *zamlatnicom* [1] (u Hercegovini *šamar* a u Crnojgori i Boki i *zamlatnica* i *zaušnica), b)* lupeština i ubijstvo itd.) osveta.

H. K. Ne poznato.

STA. PA. Najteže je ubijstvo.

STROŠ. Ubojstva i paljenja drži narod za najveće zločine; kragju, štetu, bludnost itd. za lakše [2].

ZEM. Zločini i prestupljenja oni su u očima naroda veći, koji se protive božijim zapovjedima i božijoj pravdi, makar i ne bili takvi u državnijem zakonima, n. pr. narod nesmatra kriomčarenje za grijeh, a državni zakon to kazni.

LJES. Ubojstvo je u narodu najteži zločin, možda teži nego i u turskim zakonima. Pred 7—8 god. ubi nekakav pop učitelja, te ga kriomice zakopa; ali obazna se za to i popa vrgoše u tamnicu gje i umrije. Neopisana je bila radost naroda kad začu, da je i pop u tamnici glavom platio. Pače i ženu i djecu popovu nije mogao narod da trpi, nego su se često slušale kletve i protiv kuće, gdje je ubojstvo učinjeno: Пуста да остане, гаргы да се въдѫтъ въ нея!

304. Koje okolnosti čine neke zločine težijim, da li n. pr. pri kragji razlomljenje vrata, kragja ob noć, u vrijeme požara itd?

STUB. Ako se što silom ili ispod zatvorena ukrade, teži je zločin nego ako je na otvorenu bilo; — razbiti vrata, potkopati klet i pivnicu takogjer teži, nego otvoriti ključem. Ob noć težc nego ob dan; u svetac teže, nego u *djelatnik*; crkveno ili sirotinjsko teže, nego bogataša ili dobro stojećega čovjeka; od obijesti i lakomosti teže, nego od nevolje.

MAK. Najteže je ob noć kradimice kad ko uljeze u tugju kuću i što ukrade.

BOS. U kragji razbijanje, u požaru bliskost imanja drugih ljudih.

KON. Kragja, koja je spojena sa kakvim nasiljem sa strane lupeža i s višom štetom, smetnjom u ekonomiji okradenoga, drži se da je teža.

H. O. B. Svud' narod jednako drži, da je zločinstvo hajduka i sva

[1] Možda je u Crnojgori tako, od kad izagje Danilov zakonik, — ali u Boki i u Hercegovini svakako su državni zakoni blažiji u kažnjenju zamlatnice ili čibuka nego li bi narod bio.

[2] O tome je kazano pod 301 a ovgje se o drugome pita.

druga, gdje se glavom rizika, manji grijeh pred bogom, a i manja sramota pred ljudima; ali oni zločini, te ih čovjek učini što no Talijanac veli: *a mano salva*, ili na sô i na hljeb, ili nenadimice, ili da ko kome povjeri nekoliko ajvana, pa mu kojega brava sakrije i reče, da je krepao, ili da mu ga je lupež ukrao, ili vuk izio — narod smatra ovakove zločine za najgrešnije i najsramotnije.

Ko na silu otima, on i glavom rizika.
Hajdučka glava o koncu visi.
Ako hajduk hajdukuje, a 'no jadi i gladuje.
Bez muke lasno je stavit ruke.
Na gotov vagan i baba sjede.
Mrtvu vuku lasno je zubove brojit.
Junak radi javno, a bezobraznik tajno.

H. K. Razlom vrata radi kragje otešćava kragju — odagnati vola iz obora teže je, nego odagnati s paše; ukvasti vola oraćega teže je nego dvije i tri krave ukrasti — ovna zvonara teže nego prosta dva ili tri ovna. U narodnoj pjesmi ovako prijeti Turčin raji:

Ubiću mu vola iz pod kola,
Zaklaću mu bleka [1] *iz pod zveka* [2],
Ubiću mu čelu prije sjeda [3],
Ljubiću mu na sramotu ljubu.

Oružje ukrasti teže se drži, nego duplo kakve druge stvari iste vrijednosti; pri požaru je teža kragja nego inače, ali ukrasti iz crkve, to je najteža vrsta kvalifikovane kragje.

STA. PA. Kragja, koja se u vrijeme požara ili ob noć s razlomljenjem vrata itd. dogagja, teža je nego obična kragja.

STROŠ. Noćna kragja, osobito s prolomom kuće; u vrijeme požara očevidno je teža krivica, nego li kragja iz polja, tora ili iz otvorene zgrade.

ZEM. Pri kragji razlomljenje vrata čini zločin težim, tako i kragja ob noć, kragja u vrijeme požara ili potopa i druge opće nevolje, kragja u crkvi učinjena itd.

LJES. Ne poznato.

---

[1] Ovna.
[2] Iz pod zvona.
[3] Čela, koja se nije rojila, te je puna meda.

305. Kako su kažnjeni oni, koji pomažu izvršenje nekakva zločina, kako li oni, koji skrivaju ukradenu stvar, zločinca ili bjegunca?

STUB. Sve, pomagače i jatake (koji sakrivaju), drži narod tako isto kazne vrijedne, kao i one, koji čine:

Tat je tak on, koji lojtru (ljestve) drži, kao on, koj po njoj ide!

ŽUM. Kazne se zatvorom ili batinama.

MAK. Obično narod misli, da su oni pod jednako krivi, jer veli, učastvovati znači krasti.

BOS. Kad suda ima razlike, kod puka negdje jednako.

KON. Svaki pomagač glavnoga zločinca na mjestu prijestupa kazni se kao i prvi — onaj, koji je iz daljega pomagao izvršenje (dao pušku, načinio ključ itd.), kazni se takogjer, ali lakše nego glavni; isto tako i onaj, koji krije posljedice zločina, ali kad god on plati strože nego glavni zločinac, kad se za ovoga ne obazna, osobito pri kragji, jer:

Da nije jame nebi bilo lupeža.

H. O. B. Pomagač lupeža u sva tri predijela zove se *jatak.*

Da nije jataka, ne bi bilo lupeža.

Narod više mrzi na jataka, nego na lupeža, a za to, što veli: „Ako lupež krade, ono i glavom zarizika", pa za to, što smatraju lupeža junakom, a jataka ženom; po narodnoj presudi kažnjen bi bio jatak mnogo strože no lupež — kad bi moglo biti — ali obično spada presuda na oba jednako:

Ako jatak nije krao, a 'no je krio.
Ko ne krade nego krije, on mukte ije.
Jatak je gori od lupeža.

H. K. Ako je pomagač zajedno s glavnim lupežom ili ubojicom, te mu u svemu jednako pomagao izvršiti zločin, to se on kazni kao i prvi; ako mu samo iz daljega pomaže ili olakšava izvršiti zločin ili prijestup (kao: kovač skuje ključ, i tomu podobno), i opet se kazni, ali manje nego glavni zločinac; ko opet poslije izvršena zločina sakriva njegove posljedice (n. pr. prima i krije ukradenu stvar ili pomaže prikriti ubojicu, dajući mu druge haljine itd.), kazne nešto malo manje nego glavnoga; ali ako glavni uteče, tad kazne *jataka* isto kao prvoga, osobito ako je dogovor bio megju njima prije nego je je učinjen zločin.

STROŠ. Po pisanom zakonu.

ZEM. Oni, koji pomažu, kažnjeni su kan i zločinac; oni, koji

skrivaju ukradenu stvar, kao i lopovi sami; a koji skrivaju zločinca i bjegunca po okolnosti potpadaju pod strogu kaznu.

LJES. Narod drži. da treba jednako kazniti i glavnoga zločinca i pomagače njegove.

306. Koju razliku čine ljudi megju pokušajem i izvršenjem nekoga zločina?

STUB. Glede sramote i kazni nema razlike, samo da onaj, koji je izvršio, što je namjerio, mora još nadomjestiti štetu, jer *tatom* zove narod onoga, koga je našao ili uhvatio, gdje je tek htio krasti; ubojicom i razbojnikom onoga, koji vadi na drugoga nož, hvata drvo ili kamen, isto kao i onoga, koji je već izvršio namjeru.

KO. BUK. Ako ko pokuša da učini zločin, narod smatra skoro kao da je i učinjen.

MAK. Ne poznato odgovoriocu.

BOS. Sramota pokušanje, griehota činjenje.

KON. Obično će za pokušaj manje kazniti, ali biva slučajeva, gdje će jednako kazniti kao i za svršeni zločin.

H. C. B. Kad lupežu ne ispadne za rukom, da što ukrade, ne mogavši razbiti kuću, ili ga psi opaze, pa počnu lajati, te ljudi skoče, ili poznaju ajvan, ili po što je stvar već ukrao za njim udari *potoč* — potjera ljudi, te mu preotmu što je ukrao, ostaje lupež onda i stidan i štetan spram naroda. Narod obično ima za lupeža, kad kragju pokuša a ne izvrši, i neke ironičke i druge izreke:

Jedan Duka, za ludu ti muka!
Žali bože tri oke sapuna,
Što potroši bula na Arapa! —
Dolazi punom nadom, a ode praznom rukom.
„Gdje si bio?“ — Nigdje. — „A šta si činio?“ — „Ništa!“
Prava mùka nikad ne gine.
Bi mu zec u srcu, a lisica na putu.[1]

H. K. Vazda će ga manje kazniti i mnogo manje, pa baš da izvršenje zločina nije ni zavisilo od volje namijenjenoga zločinca. I pak ima slučajeva, gdje će ga isto kazniti, kao da je izvršio. Naveden je pod 296. slučaj pokušaja na život kneza crnogorskoga Danila, pa budući da se obaznalo prije izvršenja, bilo je predupregjeno — ali je i pak pokušalac bio osugjen na vješala. Ta je stro-

[1] U naredu je *zec* simbol straha, a *lisica* slabe sreće, ili što se obično kaže *nedaće*.

gost bila najprije što je predmet zločina bio knez, a za tijem, što je pokušalac groznim načinom htio da izvrši tu svoju namjeru. To jest: htio je lagumati kuću, u kojoj je bio ne sam knez nego i svi senatori i množina glavara pobunjene protiv Turaka Hercegovine. U kući je bio tada i sam vojvoda Vukalović.

STROŠ. Pokušani zločin, namjerom izvršiti ga, isto je težak, kano i izvršeni zločin.

ZEM. Megju pokušajem i izvršenjem nekoga zločina čine ljudi samo tu razliku, što se raduju da je zločin zapriječen, a pokušaoca smatraju zločincem i vele: „Pokušao je, i opet će, dakle je krivac, treba ga kazniti i naučiti pameti, kako ne će više pokušavati!"

LJES. Pokušaj se ne kazni, ali se uzimlje jamstvo od pokušaoca, da ne će više to i nikakvo drugo zlo uraditi.

307. Drži li narod da višu kaznu zaslužuje ubojica pravedna i opšte poštovana čovjeka, nego čovjeka, koji nije bio držan u opće za poštena? da je teži zločin okrasti ili opaliti poštena čovjeka, nego manje poštena; da je teži grijeh to učiniti siromahu nego li bogatu?

STUB. Drži; da pače bi narod odriješio od krivine onoga, koji je ubio čovjeka, što je više na sramotu, grijeh i smetnju bio, nego li na kakvu korist i u svemu opak.

ŽUM. Narod drži, da ubojica pravedna i poštena čovjeka veću i oštriju kazan zaslužuje.

GRA. BRO. Da, drži, uprav kako je u pitanju.

BIZ. Narod misli, da veću kaznu zaslužuje ubojica, palikuća, varalica poštena čovjeka i siromašna, nego nepoštena, jer pri zadnjem vele: *„Kako došlo, onako i prošlo!"*

KO. BUK. Narod drži za neoprostimi zločin okrasti i upaliti siromaha; ubojstvu zločesta raduje se, a poštena žali i oplakuje.

MAK. Narod misli, da je bolje te da se do nekle oprostiti može ubojici nepoštena čovjeka, pa se tome zavesele, a takogje okrasti nepoštena i kamatnika ne drži za veliki zločin. Pokrasti pako siroče, drži za najveći i prijestup i grijeh.

BOS. Drži.

LAST. Drži, da višu kazan zaslužuje ubojica poštenog čovjeka, nego nepoštenog, ali i pak ubio ko kakva mu drago čovjeka, nema ostati bez kazni. Takogje teži je grijeh okrasti i opaliti poštena

čovjeka, nego manje poštena, i tako isto teži je grijeh to učiniti siromahu, nego li bogatu.

KON. Kako je u pitanju kazano, tako uprav narod i misli, ali tesko da kad do suda dogje, da će ovaj na to obratiti pažnju, nego će suditi za svakoga jednako.

H. O. B. Narod više žali poštena i vrijedna čovjeka kad pogine, a osobito kad na pravdi božjoj pogine, nego baš pet nepoštenih da su javni zločinci bili.

Narod u ovome slučaju omrzne na ubojicu tako, kao da je pašče ili drugi kakav skot četvoronožni, i žaleći mrtvoga, kune ubojicu:

Da bog da njega (ubio) bog, kad pukao prvi grom!
Da bog da mu više nikad ne pucala!.
Da bog da mu pusta za glavom ostanula brzije dana (t. j. puška).
Ah! što smače onakoga čovjeka, Bog ga smaknuo!
Za vrsnijem bratom ili sinom,
Probudi se žalost u trostruče. (Gor. vijen.)

Na protiv da bi poginuo lupež ili zločinac javni, koji se nije ljudi stidio, ni boga bojao, pohvalio bi ubojicu govoreći:

Ha, svijetli mu obraz!
Ruka mu se, da bog da, posvetila!
Zlo činila Gjurgjeva Jerina,
Zlo činila, grgje dočekala!
Ko zlo čini, grgje će dočekati.

H. K. Svakako drži, da je zlo učiniti poštenu čovjeku teži zločin, nego nepoštenu; takogje i siromašnijemu kakvu štetu, nego li bogatijemu, — ali za to i pak sud ne će obratiti velike pažnje na tu okolnost, nego će isto suditi.

STA. PA. Narod drži, da je ubojica poštena čovjeka veću kazan zaslužio, nego onaj, koji je kradljivca ubio.

STROŠ. Narod priznaje jednak zločin, pa bio učinjen poštenu ili nepoštenu čovjeku; ali i pak u sličnom slučaju većma žali poštena i siromaha, nego li protivno.

ZEM. Narod drži, da višu kaznu zaslužuje ubojica pravedna i opće poštovana čovjeka, nego li čovjeka, koji nije bio smatran za poštena.

LJES. Da, drži, da je teži grijeh učiniti zlo siromahu, nego li bogatu.

Не стигá му сиромашник-та, ами и зло го убило, връхлѣтѣло.

Isto tako narod drži, da veću kaznu zaslužuje, koji ubije ili uvrijedi poštena čovjeka, nego li nepoštena. Za posljednji slučaj imaju i izreke, kao:

Самъ си го ю търсилъ!

Каквото дырилъ, намѣрилъ. Хак му ю!

Добрѩ че сѫ отървахмь отъ туй куче!

308. Je li dječije ubojstvo često, kako se dogagja i rad šta?

STUB. To je u Hrvatskoj vrlo rijetka stvar u narodu prostom; ali u gradove je to donijelo tugjinstvo. U Slavoniji je pak to uzrok, da naš narod izumire na očigled, jer znadu žene i u utrobi ubijati zametak, te je sila obitelji u prostom narodu bez djece i potomaka. A k tomu i gradovi su jako iskvareni u moralu, što je nešto i opet tugji običaj novije dobe, a nešto ostalo još od turskih vremena. Proste žene vole veselo življeti, nego da se muče odgajanjem djece.

ŽUM. Ovgje se u opće nedogagja.

BIZ. Dječije ubojstvo je veoma rijetko, da pače hotimično skoro nečuveno.

KO. BUK. Velika je to ovgje rijetkost. I ako se kad dogodi, biva da djevojka radi stida svoje čedo udavi.

MAK. To se nedogagja, ali zato često *izbacuju djecu* prije vremena mrtvu ipak nehotice i zbog kakvog teškog posla. To narod ne drži za grijeh, nego samo žene iste misle, da tako dijete ide u *limb* i da tamo na mater plače i jadikuje, te za to one čine neku pokoru.

BOS. Nema u narodu. Kad što u varošima, udave dijete bludnice od stida.

LAST. Rijetko biva, i to kod vode (lokve), kad se igraju a nema ko bi ih čuvao.[1]

KON. Veoma rijetko i to samo djevojke kad rode radi stida. Žena udata neće toga nigda učiniti.

H. C. B. Vrlo rijetko djecu ubijaju, već samo onda, kad bi rat — kavga — boj — bio, pa i nehotice.

H. K. Veoma rijetko, ali ako se i dogodi, to biva, ako je kakva djevojka bila obesčašćena te dobila dijete, pa budući je to veliki stid, da bi pokrila sram, riješe se kadgod dijete ubiti.

LJUB. Rogjenje i udavljenje van bračnog djeteta smatra se za veliki grijeh i najveću sramotu.

[1] O tome nije pitanje.

STA. PA. Dogagja se rijetko.

STROŠ. Takovi su slučajevi ovgje nepoznati.

ZEM. Dječije ubojstvo nije često, i kad se koje dogodi, biva, jerbo ima ženskih, koje truju plod svoje utrobe.

LJES. To se nikad nedogagja osim ako kakva djevojka rodi, te radi stida udavi i zakopa svoje kopile gdje u njivi. Narod misli, da će selo, gdje je to učinjeno postići kakav bič božiji, kao grád, glad i tomu podobna.

309. Dogagja li se samoubojstvo, šta su mu uzroci, i što narod o tome misli?

ZAGR. Samoubojstvo dogagja se rijetko i to u gradovima, a po selima nikad, i uzroci su mu: zlosretna ljubav, diskredit, vruća krv, najskoli dugovi činovništva i častništva, ako pregrabi blagajnu državnu ili vojenu, pak nije kadar vratiti u vrijeme novce; narod ga osugjuje.

STUB. Samoubojstvo je u prostoga naroda neobična i nečuvena stvar, no iz očajanja i opet se kadkog dogodilo, te narod takve stvari drži, da su sugjene.

ŽUM. Nije običajno.

GRA. BRO. To se vrlo rijetko dogagja, može biti u 100 godina jedanput. Narod drži da takav čovjek nije bio pri svijesti.

BIZ. Samoubojstva se ne dogagjaju a niti najstariji se nesjećaju kakvog slučaja, narod pako misli o tome po tom, što u pridiki čuje. —

MAK. Dogagja se ali rijetko. Narod misli, da se niko nemože sam ubiti, ako to nije s vragom ugovoreno. Na tijelo samoubice gledaju prezrenjem i bacaju ga kao živinče, osobito pak neće da ga zakopaju u crkveno groblje, nego gje na strani. O takim slučajevima svakako gataju, a glavni uzroci tome teško se uznaju ili se pak nevjeruju u narodu.

BOS. Hvala bogu, kod krštenih je takav slučaj nečuven. Kod muhamedovaca bivalo je od straha vladina otrovati se ili u opće da skoči koji lugjak sunovrat.

LAST. Nedogagja se nigda. Narod misli zlo o samoubojici.

KON. Veoma rijetko. Narod žali samoubojicu, ali ne drži da je stidno, nego kažu: „dao je vragu dušu!"

H. C. B. Nigdje nema rijegjeg samoubijstva što u ova tri predijela to jest u prostoga naroda; ali se opet kad i kad dogagja, osobito kod ženskinja. Ljudi se ubijaju iz dva glavna uzroka: ili da

je sišao s uma, ili da mu je nešto debelo do obraza došlo, n. pr. za veliki dug, da mu se žena ili kći javno na stidan život dala, ili da je učinio kakav zločin pa mu se obaznao, čim je vječno izgubio svoje nekad oglašeno ime i obraz. Žene pak po smrti muževoj, da bi ostale sa dosta nejake djece a u velikoj siromaštini; da bi joj se obaznalo da je s drugim sgriješila, da na nju omrzne muž i ona da je toue kriva itd. Narod osim što predpisuje i crkveni zakon, žali, istina, ali i mrzi na samoubijstvo i nikad nemože samoubioc pokopan biti u sjenu crkvenu gdje i ostali, već samo onda ako je to učinio u mahnitosti, koje često biva, jer narod u jednoj pobožnoj pjesmi kaže:

Izgubio je dušu kao Juda.
Samodavnik božiji odpadnik.
Kuku njemu i njegovoj duši,
Kao Juda sam sebe zaduši! —

H. K. Veoma rijetko, ali i to kad biva više su ženske koje se objese i to, najviše radi kakva stidna glasa što o njima pronose zli jezici.

LJUB. Odgovorioc spominje samo jedan šlučaj samoubijstva. Jedan se čovjek objesio, što je imao neradnu i glupu ženu a bio je siromah i imao djece, te mu je s toga život omrznuo.

GURG. Dogagja. Uzroci su više psihični.

STA. PA. Samoubijstvo se skoro nikad nedogagja, i ako bi se baš kadgod i dogodilo, narod misli da je taki čovjek lud bio.

STROŠ. Toga ovgje nema.

ZEM. Dogagja se, premda rijetko i samoubojstvo; uzroci su mu: očajanje, nesrećne okolnosti života, nesrećno kockanje, nesrećna ljubav. Narod misli o onom, koji sam sebe ubije, da je poludio, da se to nemože učiniti, dok je čovjek pri pameti.

DJES. Gotovo nikad. Nazad jedno 15 godina jedna baba se zaklala radi starosti i slabosti. Narod drži da je to grijeh.

310. Otjerivanje ploda utrobnog drži li narod za grijeh ili za zločin?

STUB. Za grijeh.

ŠUM. Takav posao drži narod bezbožnim, za smrtni grijeh.

GRA. BRO. Za grijeh smrtni.

BIZ. Drže stariji za zločin, jer time zadruga radne sile gubi mlagji pako drže za grijeh, a žene to rade da lijepe ostanu.

MAK. Kazano je u odgovoru na pitanje 308.

BOS. Za najveći grijeh, pa i zločin: valjalo bi je smaknuti misli narod.

LAST. Drži za jedno i za drugo.

KON. To bi držali za prevelik grijeh.

H. O. B. Oćerivanje (ovamo bi se reklo *otrovanje*) utrobnog ploda narod drži i za prem griješno i da je zločin, jer vele: „izgubio dušu bez krsta.“ Ipak, narod bi volio i dušu izgubiti, nego na ovome svijetu golemu sramotu javno prenijeti: zato češće biva, da udovice, a osobito djevojke, kad zatrudne, te nebi mogle *izbiti* dijete kakvim pićem otrovnim, a ono bi, tek iz materine utrobe izide, ugušile i tajno zakopale. Za pokazati pak, da narod ovako udavljenje djeteta drži za najpoganiji grijeh, kažu, da u kojemu se selu kopile udavi, tri godine mu je za osob nazadak, u sva tri sjemena (ljucko, skocko i zemaljsko), i da bi se što osobitoga u prirodi dogodilo, držali bi, da je to sve od boga s udavljenoga djeteta. Što se tiče načina otravljanja, veoma je čudno to, što je odgovorioc od jednoga svoga prijatelja slušao. Taj njegov prijatelj prenoći jednom, u svoja mlada ljeta, s jednom djevojkom iz Banjana. U jutru, on mu kazivaše, kad hoćaše djevojka da polazi, izvadi iz njezine male torbice, u kojoj pletivo drži, 10—15 nekakih zrna, nalik smrekovijem, te ih prožvaća i proždrije. Ja je — veli — pitam: „što je to?“ a ona mi odgovori: „ovo je jedno gorsko voće, te se zove (zaboravi kako), koje naši čobani davaju ovcama, kad je ovan prije zemana omrka pomiješajući zrnca sa solju pa pošto izije, sutri ili preksutri dan najdalje, izbije muško sjeme, pa tako i mi djevojke činimo te ne zatrudnimo s muškićem!“ Sam odgovorioc ova zrna nije gledao, ali ih čisto ima, jer mu je taj isti prijatelj kazivao, da je on to obidovao na njegovoj skotnoj kučki, i da je treći dan mrtvu štenad izbacila.[1]

H. K. Premda se to veoma rijetko dogagja ipak kad bi se dogodilo, narod bi držao za prevelik grijeh — a možda za zločin kad nebi bilo tako teško dokazati na sudu njegovo izvršenje.

GORG. Drži za grijeh.

STA. PA. Više za grijeh nego za zločin.

STROŠ. Ko je dobar kršćanin, taj dakako drži otjerivauje ploda za najveći zločin i grijeh, no kod zaslijepljenih bludnica takovih dogagjaja dosta se ovde nagje.

ZEM. Otjerivanje ploda utrobnog drži narod za zločin veliki i za veliku opačinu, a pri svem tom ipak se to i po selima dosta do-

[1] Nije li to iuniperus Sabina?

gagja i jest jedan od žalostnih uzroka, što populacija neraste, što mnoge našeg naroda žene nemaju djece.

LJES. Za grijeh.

311. Kako to obično čine, i i mali ko da bi mu to kao zanat bio?

STUB. U Slavoniji kazuju, da imadu takove babe i vračarice, koje otravljanjem utrobe plod otjeruju, davši popiti nekako bilje trudnim ženama ili djevojkama.

ŽUM. Ovdje za to i nezna niko.

GRA. BRO. Potpasivanjem, gnječenjem, bodenjem plodnice kakvim šiljastim orugjem. U ovakim slučajevima mnogè i zaglave.

BIZ. Obično se tijem griešnim i za zadrugu ubitačnim poslom bave stare žene, koje k tome razne trave rabe, te iz kojih trava one žičinu iscijede, koju žičinu one snašama, naravno uz nagradu, piti daju.

MAK. Toga nema, ali obično ne udate djevojke idu kod baba, da im što dadu popiti, ali tada ako narod uzna predaje sudu i babu i djevojku.

BOS. Nema po selima. U glâvnom gradu biva po nešto, a bave se tijem neke babe trljalice.

KON. Puste krv, popiju vode iz nekakvih trava, a u prigotavljanju toga otrova majstori su stare babe — ipak se ne može naći, da će se koja tijem baviti kao zanatom, nego kad i uradi, to biva po sve kriomice.

H. C. B. Osim toga, što je kazano u odgovoru na prediduće pitanje, još treba dodati. Majka kćer ili baba unuku, kad bi ona ostanula bregja, na dva tri mjeseca prije rogjenja upaše po golu mesu, tako da trbuh sagna u bokove, a devetoga mjeseca, pred što će roditi, oglasi, da je nešto djevojka bolesna, slaba, izmislivši koju mu drago bolest. Kad počnu rogjene muke, zatvori kuću, ili je izvan kuće pozove u goru, ili gdje ingje po daleko od kuće i čuva je dokle se s djetetom rastavi. Po što je to gotovo, nju dobro podveže, a djete zaduši ili živo u zemlju zakopa na kakvo sa svijem skriveno mjesto. To je način najobičniji, a za druge, kojih još ima, odgovorilac kaže, da ne zna.

H. K. U opće se ne zna sredstvo k tome, tijem manje može biti čeljadi, koja bi se bavila tijem kao zanatom.

GURG. Obično to čine babe, vračare i Ciganke s raznim travama.

STA. PA. Ima takovih zločestih žena, koje se bave otjerivanjem ploda utrobnog.

STROŠ. Jedna bludnica drugu na to uči, a i djelo joj izvrši.

ZEM. Kako to žene čine, ne zna odgovorilac; ali je slušao, da ima žena, kojima je to zanat, pa za plaću prodaju dušu vragu i otjeruju plod utrobe.

LJES. To se drži kao babliji zanat. Piju razmućen u vodi puščani prah, ili sipaju opijum u matericu, ili zabadaju vreteno i tome podobno.

312. Je li u očima naroda teža kragja ili grapša?

STUB. Teža je grapša (grabež), nego li kragja.

ŽUM. Narod drži i jedno i drugo za veliki zločin.

GRA. BRO. Grabež.

KO. BUK. U očima naroda teža je kragja radi uzroka, što je sramotnom smatra, a u grabeži može čovjek izgubiti glavu kao i na megdanu.

MAK. Grabež je teži i nepošteniji, ali se malo dogagja.

BOS. Teža je kragja.

LAST. Teža grapša.

KON. Kragja je sramotnija — ali je grapša opasnija, pa je rjegja i strože bi se kaznila.

H. O. B. Narodu je bezobraznija kragja mnogo više nego grabež za to, što je lasnije po zgodi ukrasti nego očevidno na silu kome ugrabiti, a za to, što:

Vuk ne krade, no otima.
Junak ne krade, no grabi.
Što vuk ne ugrabi, to ne isprosi.
Ko grabežem živi, u starosti cvili.
Ko s grabežem svati, brzo glavom plati.

H. K. Grapša je teža nego kragja.

STA. PA. Teža je grapša nego kragja.

STROŠ. Grapša ili otimanje, da kako, teže je, nego prosta gragja.

ZEM. Teža je grapša, nego li kragja.

LJES. Grabež s bijenjem i s krvlju svakako je teži.

313. Ima li u vašoj okolici hajduka; što su hajduštvu uzroci i što narod o njima misli?

STUB. Hajduštvo je u običaju u onim stranama, gdje su Turci neko vrijeme gospostvovali. Narod ih nemrzi, već opijeva u pjesmama i slavi njihovo otimanje i boj, vrlinu i junaštvo. Razbojni-

štva ima u najnovije vrijeme više ili manje po cijeloj domovini. O razbojnicima, ako samo narod ostavę u miru, nemisli narod zlo, pače ih često krije i gosti.

ŽUM. Nema.

GRA. BRO. Nema.

BIZ. Hajduka nema, a kad se slučajno pojave, neobstoje dugo, buduć im nisu čete organizovane; u četam su većinom Magjari i vojnički bjegunci.

KO. BUK. Naša zemlja nikada nije bez hajduka, i tomu je jedini uzrok, što naš narod mrzi na tamnicu. Narod hajduka drži u nekom poštenju, kao junaka za to, što hajduk megju svojim narodom nikakva zločinstva nečini.

MAK. Ovgje ih nema, a ako iz daljine dolaze, misle o njima, da oni na siromahe ne napadaju, nego samo na bogate, i da ubiti neće, nego samo ograbiti.

BOS. Malo sada, od junaštva niko, ako koji bjegne iz uzah ugje u goru.

LAST. Na ostrvu Lastovu nema hajduka, niti ih može biti, i narod o njima zna samo po kazivanju, po kome drži ih za najviše zločince na svijetu. Pače imenom hajduka matere i djecu plaše: „Eto ti hajduka izjesti će te."

KON. Hajduka je prije bivalo, sad ih nema, ali i kad su bivali, najviše su išli u Hercegovinu i tamo se družili s tamošnjim četam. Odmetne se u hajduke najviše čovjek, koji je štogod skrivio, te vlast nastoji da ga uhvati i pedepše; ali obično za takvo djelo, koje je zločin samo po pisanome zakonu, a nije u očima naroda.

Narod, razumije se, da takim hajducima ruku drži i krijući ih drži kao mučenike za pravednu stvar.

H. C. B. Ni u jednome od tri predjela nema javnih hajduka, kao što n. pr. ima u gornjoj Dalmaciji u zadarskom okružju, osim jedino četnika.

— *Mala se je četa podignula,*
Od kuda se vazda podizala. —

Ima ih danas živećih desetak hajduka i u Hercegovini, i to Turaka i hrišćana pravoslavnih. Glavni je turski harambaša Kejnil Krvavac, a od hrišćana Stevan Prdeklija. No budući da ih carska ruka neprestano traži i goni, po najviše žive izvan turske granice, po planinama i pećinama, kojim izobiluje Hercegovina. Ali ni prvi, ni pošljednji u rijetko vrlo, da će poštena čovjeka ili trgovca na putu dočekati, a još manje ubiti, no traže po jedan mali bakšiš, a

osobito pića ili fišeka. Ali za to napadaju na krdove ovaca, na dželepe volova i na konje, te ih poslije ili jedu, ili preprodaju, čim sebe i svoje familije hrane i obukuju. Ovi su se hajduci pohajdučili ili s kakve nepravde od strane *zabita* (carskoga zapovjednika), ili su koga ubili od nevolje pa pobjegli od suda, ili obrazni junaci, pa u velikoj siromaštini a sa mnogo djece, ne mogli živjeti, jer zanata ne znaju nikakva, a trgovine ni najmanje nemaju. Ovakove hajduke narod toliko i ne mrzi, odbijajući im na nevolju i zli život, kojega po planinama i u strahu dan i noć provode i govoreći: „to je hajdučki *ćar* (trgovina) i zanat!“

H. K. Bivalo je prije, ali ih od nekoliko godina gotovo nestade, po što ne smiju u Crnugoru i po što Turaka nema u avtonomnim predjelima gornje Hercegovine. Glavni je hajduštvu uzrok zulum i nasilje tursko: to jest, kad ko iz osvete učini kakvo zlo Turčinu, ili ga ubije, tad mu ne ostaje drugo, nego *odmetnuti* se u hajduke — ili kome u opće dodija tursko nasilje u zemlji, pa ide da narod štiti, sveti i da se sam nauživa slobode, a ima ih nekojih, koji idu samo da šićare. Narod drži da su hajduci pošteni ljudi i poštuje ih kao neke junake, ako se pri otimanju ograniče na Turke, a hrišćane u miru ostave. To i jesu pravi hajduci; i oni se drže kao osvetnici krivice, koja se narodu čini od Turaka. Njih hrišćani vazda ubavješćuju, koji je Turčin osobito zlikovac i koji progoni raju, pače idu k njima, te im se tuže i darove im nose s molbom, da smaknu ili zaplaše zulumćare. I dok je hajduka bivalo, mnogo je manje turskoga zuluma bivalo u Hercegovini, jer su se Turci vazda bojali hajdučke osvete. Ima, da kako, hajduka, koji će poharati i porobiti i hrišćanina, ali takove narod i ne drži za prave hajduke, nego za proste lupeže, prem da ih kad god i opravda, misleći da je to od nevolje učinjeno, jer kažu: „gladan će i iz crkve uzeti.“ Uskocima zove one hajduke, koji dobjegnu iz Hercegovine u Crnugoru, te odatle idu, da zlo čine Turcima. Sad ih ipak u Crnojgori ne primaju, osim kriomice. Kao protivovijes srpskim hajducima bivalo je i turskih hajduka, koji su se zvali *ajoši* i koji opet sa svoje strane nikad na Turke nijesu napadali, nego samo na raju, pače i na kuće bi srpske dolazili i robili ih i odirali. Za to su ih opet srpski hajduci, gdje su god mogli, sretali i bili se s njima, i u tim bojevima padalo je po nekoliko ljudi hajduka i s jedne i s druge strane, ali su turski vazda više stradali, jer srpski imaju za se svukoliku raju, koja im kazuje svako kretanje turskijeh hajduka, a ovima neće nigda kazati ništa o hajdu-

cima srpskim. U opće odnošaji raje k hajducima srpskim veoma su prijateljski i obično idu k svojim poznatim i ne poznatim prijateljima, te ih ovi goste i još im spremaju hrane da sobom odnesu. Hajdukovanje se u opće zove *četovanje; pošao je u četu.*

LJUB. Nema.

GURG. Sad nema hajduka, no lopova. Pravih hajduka bilo je do prije nekoliko godina, koji su u proljeće prelazili u Tursku, i dohvativ se Balkana vojevali tamo do Mitrova dne, skupljajući se u čete manje i veće, napadali na Turke i zadobiveni plijen kući donosili. No prije pet godina stala je tome na put srpska vlast na protest turske vlade.

STA. PA. Nema.

STROŠ. Ne ima.

ZEM. Ne ima, ali ih je njekoč bilo, dok je ovdje vladala turska zvjerska sila. Ljudi su išli u hajduke bježeći od turskoga zuluma. O takvim hajducima misli narod, da su junaci, a ne pustahije, i gledao je na njih s poštovanjem kao na svoje zaštitnike i osvetnike.

LJES. Ima u Balkanu i bugarskih i turskih hajduka. Prvi napadaju na Turke, a drugi na Bugare. Nagje se i bugarskih hajduka, koji napadaju i na Bugare, ali rijetko. Take zovu **нехранимајковци**.

314. Kako su ustrojene hajdučke čete, koja prava i dužnosti ima njihov vogja prema pojedincima, kako dijele plijen, na koga obično udaraju, kakvi su im sastanci itd.?

KO. BUK. Svaka četa ima svoga arambašu, koga hajduci izberu izmegju sebe. Arambaša upravlja četom, zapovijeda i predvodi je kuda mu je volja; svaki mu je hajduk pokoran i točno njegovu volju izvršuje; ako se koji pokaže strašivicom ili kakvo nepošteno djelo učini, družina ga obično od sebe odbije, ali, ako se je odveć opakim pokazao, te bi se izdajstva bojali, ili ako je svu družinu osramotio, u tome slučaju kadkad i ubije, i što više zataji njegovu smrt, kao i svakoga druga, koji pogine te ge uzmognu sobom odnijeti i potajno zakopati, da mu se za grob nesazna. Hajduk ne čini nikakve pakosti svome narodu, nego samo kada bi se imao sašta osvetiti na komu. Ako u tugjini nemože sebi pribaviti nužna odijela i obuće, poruče bogatašima: svak po štogod, da im pošalju: one pak bogataše ucijene, za koje drže da su im dušmani ili da su im što skrivili, ucjenjuju obično bogata tugjinca, koga zamisle plijeniti, odlaze u Tursku i na Turke udaraju; u toj prigodi mnogi

mirni pridruže se hajducima. Plijen obično dijele na jednake dijelove, uz dio arambašin dadu kakvu izvrštinu, n. p. lijep jatagan, pušku, kuburu itd.

Hajduk, kao i sav naš narod, nevidi rado tugjinca, a osobito mrzi na one inoplemenike, od kojih drži, da zlo podnosi, ili ga je podnosio, odlikuje se pak u mržnji protiv Turčina i drži, da istog ubiti nije grijeh. Nagje se u ovoj okolici da hajdukuju po 20 i 30 godina. Izuzimajući kakav izrod, naš narod ni pošto ne bi hajduka izdao, niti pod nikakvu plaću i obećanje za njega kazao. Obično narod zna, gdje su hajduci i kuda idu i kamo idu; to za narod nije tajna, nego samo za one oružane čete, koje vlada odredi, da za hajducima idu u potjeru, takove čete samo ih slučajno nagju ili sretnu, a narodni čovjek u najgorem slučaju, kroz osam dana može se sa njima sviditi i sastati.

Hajduk siromahu niti dohodi, niti mu što oduzimlje; ide od sela do sela, od bogataša do bogataša; obično noćom dogje i otide, kadkad tu i predani, osobito zimi, u lijepo vrijeme ljubi šume i glavice; ako ga velika nužda neusiluje, u istu kuću nepovraća se, dok se puna godina ne navrši, da nebi odviše tegotan bio.

Kada u kuću dogju, obično ništa ne pitaju, domaćin znade šta trebaju, šta ima, to im spravi za večeru; obično pečena brava ili kuhane svinjetine, hljeba i ako ima vina. Obično polovinu večere priugotovljene pojedu sa domaćom čeljadi, a polovinu ponesu sa sobom za poputinu.

U kojoj kući hajduk jede hljeba i soli, ta mu je kuća sveta, i tako isto njen imetak, životinje, osobe domaće, pa i najdalji rogjaci. Kad hajduci siromaha susretnu putem ili gladna čovjeka, u opće nikoga nepropuste, da ga ne ponude i da mu nedadu jesti i piti; niko se pak ne bi usudio, da se barem ne napije, jer bi to značilo da onaj, koji neće da primi, ima na njih zlu volju.

BOS. To se vidi iz pjesama.

KON. Hajduci su u Konavlima, kako je kazano, malo hajdukovali, a dolažahu samo kad kad, da učine kakvu pakost glavnim svojim protivnicima.

H. C. B. Hajdučke su čete u Hercegovini i u Crnojgori od 10 do 15 druga najviše, a može biti i od 20 do 30, kad misle udariti, da plijene kakvo selo, ili na toliko krdova ovaca, gdje ima više čobana. U četu idu u dogovoru s već odmetnutim hajducima, ali inače krijući, a dosta puta neznaju im za to ni kućna njihova če-

ljad. Da bi ga ko i od svoje familije upitao: gdje ćeš? ili: kad misliš na se ako bogda? odgovorio bi mu:

Idem glavom po svijetu.
Kad me vidiš onda mi se nadaj.
Putniku roka nema.

Vazda je u četi po jedan arambaša, koji je već u četovanju život svoj proveo, i koji poznava sve *staze* i *bogaze*, *džade* i *ćenare*, a što je najnužnije, koji ima mnogo poznanika, prijatelja, pobratima i kumova kroz Hercegovinu, ili kroz one predijele gdje obično četuju, koji hajducima prosočivaju stanje stvarih, šalju hljeb, vino i rakiju, ali tajno, a hajduci ili pàrom ili ćarom to njima nekad i preplate, a nekad i nedoplate. Arambaša (ili inače *četobaša* ali *četovogja*) dužan je paziti i znati, kad će i gdje će udariti sa svojom četom, pa u koje mu drago doba godine, osim zime, kad se nikuda od snijega nemože, poruči za toliko biranih četnika, koliko on misli, da je dosta za udarac ili za doček, i krenu. Obično noću putuju a danju spavaju, ali vazda po jedan čuva (stražari). Svi su četnici pokorni i poslušni svome arambaši, kao čeljad kućna svome domaćinu, i kako god on rekne da se udari, dočeka, rade i ostali, oni valja da ga slušaju. Više puta sastanu se u planini i po dvije, tri čete hajdučke, i ako se mogu izmegju njih arambaše složiti i imaju zašta, onda i pomiješaju družinu, a koji je najstariji arambaša, on je starješina, no svagda pripituje i druge arambaše; „šta bi ste rekli braćo? ja bih — ako vi velite — da udarimo ovgje ili ongje, pa ovako ili onako.“ Što zaplijene, sve dijele na svakoga druga podjednako, ali družina uvijek dade iz mase po nešto više arambašama u ime *starješinstva.* Jednak dio daju ne samo živim nego i onomu koji pogine:

— *Pravo braća šićar dijeliše*
Na mrtvoga kao na živoga! —

Ako se nebi mogle pogoditi arambaše pojedinih četa u kakvu poduzeću, onda svaki na svoju stranu okrene, i pri rastanku jedan drugome reku: „hajte s bogom braćo! sretnji vam put a veseli povratak da bog da!“ Ako nije prava četa, nego samo dva, tri do pet ljudi, a nemaju svoga arambašu, ova se mala družina zove: *lupežica* t. j. nisu kadri udarcem i grabežom ništa dobiti, no lupeštinom. Slijedeći stihovi narodnih pjesama iz odgovoriočeve zbirke potvrgjuju i popunjuju to, što je kazano.

Kad se okupljaju u četu:

— *Kad sa gore opane kitina,*

A na bukvi proćeta listina,
I okopni snijeg po planini.
— Kad se gora izodjede listom,
A rudine travom djetelinom. —
— Kad prispije jagnje za pečenje,
Po planini za miris crijeće. —

Kakvi trebaju u četu:

— Sve po pušci i krvavoj ruci,
Te od rane jauknuti neće,
Ni do sebe uplašiti druga. —
— Koji može stići i uteći.
I ranjena unijeti druga.
— U krvavu klancu dočekati,
Na zapetu pušku udariti. —
— Te za paru zametnu će kavgu,
A za fišek izgubiti glavu. —
— Koji nema kuće ni baštine,
Puška mu je i otac i majka. —

Kakva zla trpe hajduci:

— „Živio sam niz Hercegovinu,
Po tri dana o luli duhana,
A četvrti o bukovu lišću,
A po tri dna vode ni vidio!“

Glasoviti arambaša Simo Blagojević uskok hercegovački četovao je s Krivošijanima po Hercegovini preko 40 godina i umro je 1854. godine u 75. svojoj god. On je sam pripovijedao odgovoriocu mnogo dogogjaja iz svoga i u opće iz hajdučkoga života. Ovo je onaj isti, koji je pogubio znamenitoga Bega Ljubovića nazad 40—45 god. i sav mu ajvan i kuću porobio. O hajdučkom životu i običajima pripovijedao je čudnovat način, kako u planini bez kotla ili lonca meso vare: zakolju brava pak dobro operu vodom kulju bravlju, te je izvrnu s naopaka, metnu u nju vodu i mesa koliko može stanuti, te čorbu poslije posrkaju a meso izjedu: ali doda, da najviše pečenoga mesu jedu, a i prvo i potonje bez hljeba i bez soli. Kazivao je i o sujevjerju hajdučkom. Kad se hajduci upute svi zajedno, vazda krenu u jutro rano, i da bi slučajno sreli najprvo žensku glavu, svi bi se natrag vratili, misleći da taj dan ne bi imali nikakve sreće: osobito je nesretno sresti ženu s kudjeljom, ali za to drže da je veoma sretno susresti čovjeka pod oružjem. Od četveronožnih ili ležećih živinâ najgore je vigjeti putem zeca ili li-

sicu, a naprotiv veoma je probitačno ugledati zmiju ili vuka. Od tica, bože sačuvaj da bi preko njih preletio vran ili gavran ili kukavica, oni proriču veliku nesreću, naprotiv sretan je golub i koja mu drago druga ptica (samo da nije crna).

H. K. Hajduci ili uskoci sastavljaju četu, te ih ima po 20—30 druga a kadkad i po pedeset. Takih je četa bivalo u Hercegovini, osobito od 1857. do 1862. godine, do dvije i do tri. Poveće čete (od 50 ljudi) podijele se kadgod prema potrebi operacija u dva ili tri odijela.

Svaka četa, pa bilo ih baš i troje ili četvoro, treba da ima svoga harambašu, koga bira družina po junaštvu a najviše po vještini mjesta po kome četuju. Ali biva i tako, da kad jedan uskoči iz kakva plemena hercegovačkoga u Crnugoru, te hoće da se osvećuje Turcima, on pridruži sebi najprije troje, četvoro a poslije malo po malo četa naraste i do 20 i 30 ljudi, pa kako je on bio začetnik te čete tako on biva i harambašom. Crnogorski hajduci biraju svoje harambaše samo po junaštvu. Ali za harambašio se on kako mu drago, ako se nepokaže prigodnim za to, tad mu oni kažu, da će bolje biti, da se on odreče vlasti, te da je dade drugomu, za koga drže, da je bolji. On se nikad neće tome opirati nego će odmah pristati i pošto je drugi naznačen, on postaje opet prostim hajdukom. Svaki hajduk valja da harambašu u svemu sluša i što mu naruči da izvrši. Osim toga svaki će mlagji rado poslužiti starijemu hajduku u kakvoj maloj stvari, n. p. dodat mu vode, vatre itd., samo ne nižu službu kao izuti mu obuću ili štogod podobna, premda i megju hajducima vrijedi pravilo:

U mlagjega pogovora nema!

Ali ni harambaša neće nikad ništa važnijega preduzeti a da se neposavetuje sa cijelom družinom, jer zna, da ako ih nije ubijedio o potrebi toga poduzeća, da ga oni neće tako srdačno izvršiti, — samo pri izvršenju općega zaključka, harambaša naznačuje pojedine, gdje će koji ići i što će i kako raditi. Spoljašnjega znaka harambaša nema nikakva, ako ne to, što je po nešto sjajnije odjeven, ili ima oružje pobolje od drugijeh.

Plijen dijele svi na jednake dijelove po glavama, pa bio bolji ili gori junak, a harambaši dadu dvostruki dio; — kako svima ostalim isto tako naznačuje se dio i ubijenome hajduku. Taj dio šalju, ujedno sa oružijem i drugijem stvarima pokojnikovijem, njegovoj rodbini, u Hercegovini, dakako, krijući od Turaka. Ranjenome dadu osim dijela još nešto više iz opće sume za ranu. Pošto štogod

zaplijene odmah dijele a nečekaju, da se više toga sabere, — a kad što poslije diobe ostane što bi šteta bilo komadati a oni od strane svijeh daruju kakvu drugu, koji se čimgod odlikuje ili harambaši, ako je valjan i zaslužan.

Za hranu gotovo nikad ne troše, nego ili idu k poznanicima te se tamo goste, ili im oni sami šalju — ovo se posljednje i radi toga češće dogagja, što kad bi ovi išli u kuću kakvog poznatijeg Srbina da se goste, nebi toj kući bilo mira od Turaka, nego bi je iskopali; — pa i sami hajduci, kad im hrane treba, poruče da im se pošalje, da bez potrebe ne kompromituju svoje prijatelje pred Turcima. Ali, ako je megju Srbima kakva udvorica turski, tad oni otidu navlaš k njemu kući kao na gozbu, da bi ga Turci iskopali. Kad hajduci jedu u gori, te je nestašica u hrani, tad su veoma škakljivi u tome, da jedan nebi uzeo više nego drugi, te dosta puta izrežu meso, podijele duhan na jednake dijelove, te na sreću dijele, da nebi jedan na drugoga zažalio. I pri tome daje se harambaši obilniji dio.

Svaki hajduk za sebe troši na haljine, na obuću, na sve što mu treba, megju ostalim i na prah i olovo; — za stan se nebrine, jer gdje god dogje može noćiti, a kad je u planini, ima pećina ako je zlo vrijeme, a ako nije, može i pod vedrim nebom spavati. Isto tako i za hranu netroši, jer kako je kazano, ili mu je šalju poznanici ili sam ide u goste — a kad ni jednoga ni drugoga nema, te su gladni, tad uzmu sami po brava ili po dva iz čije mu drago stoke, te sami gotove jestivo. Liječe osobito od rana jedan drugoga ili ako obaznaju za kakva valjana ranara, pozovu ga, a plate ga iz opće kase. Stvari potrebite iz varoši, naručuju preko svojih poznanaca.

Kako je kazano, pravi srpski hajduci udaraju samo na Turke koji putuju a kadgod i na njihove kuće. U posljednjem slučaju služe se često i prijevarnom strategiom svake vrste. Ipak kad dadu „*vjeru*“ neće je pogaziti pa bio to najgori neprijatelj, a takih slučajeva biva ne rijetko, n. p. kad opkole kuću kakva bogata Turčina, tad je trudno porobiti, dok su unutri kućani koji brane, tad im hajduci dadu vjeru, da će ih pustiti izaći žive i zdrave, i nije slučaja bilo, da nijesu održali zadanu riječ. Ženske nikada nediraju pa bile i Turkinje: ne samo da im je život siguran, nego je i inače neće ni taknuti. To dobro znadu ženske, pa ih se i takih nagje, koje i biju hajduke, a ovaj njoj nesmije ništa, jer bi mu stidno bilo; samo mu je dopušteno, odturiti je od sebe, da mu nedosa-

gjuje. Isto tako i malu djecu nikad dirnuti neće pravi hajduk. Turčina će bogata, ako živa uhvate, kadgod i ucijeniti i sobom odvesti, dok im odkup nepošalju — ali ženskijem neće ni to nikad učiniti.

Četovanje biva od Gjurgjeva pa do Mitrova dana:

Gjurgjev danak, hajdučki sastanak,
Mitrov danak, hajdučki rastanak. —

Tada idu u uzbunjene krajeve Hercegovine, gdje Turci nedolaze, a prije i u Crnugoru (sad nesmiju) te tu zimuju u svojih prijatelja a i kod siromašnijih ljudi, jer oni svagda donesu sobom, čim će zimu provesti. Sad im je ostalo samo jedino ubježište u Krivošijam, u Boki, jer austrijska vlast malo mari da ih hvata. Razumije se, da u kući gdje hajduk zimuje, da ga svi kućani skrivaju, gdje je strah od Turaka — i teško će se dogoditi, da će ga ko izdati, a tim manje ubiti, jer bi mu se kruto osvetili svi ostali hajduci, pa bilo kad bilo. Pače kad bi se slučilo, da umre od svoje hajduk na *zimovniku,* hajduci pošalju nekoliko svojih ljudi, da ištu dokaz, nije li smaknut bio. Pred što se rastanu, oni se već dogovore, gdje će se opet sastati o dogodišnjemu Gjurgjevu dne.

ZEM. Nekadašnje slavonsko-srijemske hajdučke čete bijahu ovako ustrojene. Ljudi, koji su se dali u hajduke, pobjegli su u goru na zabitna, lako nepristupna mjesta. Tu bi se njih 12, 20—30 drugova dogovorom skupilo u jednu četu, izabrali bi sebi vogju, harambašu. Ovaj je imao pravo upravljati četom, zapovijedati svakom četniku i četu predvoditi. Svaki četnik morao je slušati harambašu. Plijen su dijelili pod jednako, samo je harambaša dobivao za dva četnika, duplo od svakoga plijena. Udarali su samo na Turke. Sastajali su se po danu u zakutićima, noću su išli četovati i napadati Turke, koje su i danju putujuće napadali.

LJES. Teško je o njihovu unutrašnjem ustrojstvu i šta saznati. Pripovijedaju, da svaka četa ima svoga harambašu, koji upravlja četom, pače ima i pravo kazniti pojedince. Plijen dijele na jednake dijelove. Bugari svojim hajducima nose hranu, skrivaju ih od turskih vlasti, kad i oni zaštićuju narodne interese, te ne napadaju na Bugare.

315. Kako narod gleda na čovjeka, koji je negda bio hajdukom?

KO. BUK. Narod ga drži kao junaka i poštena čovjeka.

BOS. Gleda mrko, slavi ga i boji ga se.

KON. Ako je hajdukovao za nevolju, da izbjegne gonidbu vlasti, držao bi ga narod za valjanijega, nego druge ljude, za junaka, te

bi ga poštovao; ali ako je bio hajdukom samo radi lupeške svrhe, tad, razumije se, da ga prezire.

H. C. B. Gore navedeni Simo Blagojević bio se pod starost prošao hajdukovanja i mirno sa svojom čeljadi kao i ostali živio i slazio u Risan, kao i drugi Krivošijani. Svak ga je u Risnu i u Krivošijama ne samo hvalio, nego vazda i ljubio i nešto poštovao, jer se više puta zaklinjao, da je preko 130 Turaka svojom rukom ubio i posjekao. Da pak ne bi hrišćanina mjesto Turčina ubio, i na protiv Turčina mjesto hrišćanina pustio živa, vazda je, koga bi god zaplijenio, svlačio gola da vidi, jeli sunećen, pa ako bi bio, njega bi dao posjeći, a neobrezanike bi pustio.

H. K. Ako je valjan i pošten hajduk bio, narod ga poštuje, pa i više nego drugoga čovjeka.

ZEM. Za junaka, ako samo nije bio pustahija, te robio i svoju braću hrišćane.

LJES. S prezrenjem, ne će ni da govori s takim ljudima. [1]

316. Misli li narod, da je veći zločin ukrasti ili ugrabiti muškarcu ili ženskinji, a megju ovijem, da je n. pr. teži grijeh ukrasti udovici nego djevojci, teže djevojci nego mužatoj ženi?

GRA. BRO. Od ženske ukrasti drži narod za veći zločin; osobito od udovice i djevojke za veliku grjehotu, a od mužate žene za manju. —

KO. BUK. Narod drži, da je sramota velika ženskoj ukrasti, a pak još viša ugrabiti ili oteti. Ko se usudi ženskoj oteti, liši se pred narodom svakoga poštenja i smatra ga za nitkova i porugu.

MAK. U očima je naroda najgadnije i najsramotnije djelo, ugrabiti ili ukrasti što djevojci, udovici ili ženi, ali je teško da se to i dogodi.

BOS. Sve je jedno. [2]

KON. Grijeh ili zločin je sve to teži, čim je osoba, kojoj se grabi ili krade, siromašnija i slabija, dakle veličina zločina stoji u razmjerju sa manjom ili većom snagom i manjom ili višom potrebom okradene ili ograbljene osobe.

H. K. O toj grehoti nije poznato odgovoriocu. Ali svakako se drži kao velika sramota ženskoj što ugrabiti, pa bila žena ili djevojka.

STA. PA. Misli, da je najteže ukrasti udovici kakvu stvar.

---

[1] To je do nekle u oprjeci s tim što je izvjestioc kazao u odgovoru na prediduće pitanje.

[2] I po narodnim pojmovima?

STROŠ. I jest veći grijeh, ukrasti ženskinji nego muškom, poradi straha i brige: za tijem veći grijeh ukrasti udovici, radi siromaštva, nego djevojci; tako je teži zločin i grijeh, ukrasti djevojci, nego mužatoj ženi, prem da je kragja u opće grijeh.

LJES. Veći je zločin ograbiti žensku nego muškarca, a megju ženskima udovicu, premda ukrasti što god od djevojčine prčije smatra se kao veoma težak grijeh.

317. Drže li ljudi, da je obzirom na samu stvar viši grijeh ukrasti neku opredijeljenu stvar, nego li kakvu drugu iste ili može biti više vrijednosti? U nekim krajevima n. pr. drži se, da je viši grijeh ukrasti i najmršaviju ovcu, nego najbolju kozu, itd.

GRA. BRO. Pokrasti crkvene stvari i pčele, drže obično za najviši grijeh.

KO. BUK. Drži, da je najveći grijeh, okrasti udovicu, a obzirom na samu stvar, da je najgrešnije ukrasti vola i plug.

KON. Ukrasti vola i mazgu, ralo i motiku, teži je prijestup, nego li drugu stvar iste vrijednosti.

H. K. Drži. Neki su primjeri navedeni pod 304.

STA. PA. Drži za veću sramotu i veći zločin, siromahu ukrasti najmršaviju ovcu, nego bogatu najdeblje svinjče.

STROŠ. Takove razlike ovdje ne ima megju kragjom pojedinih vrsta marve, nego drže ljudi, da je mnogo veći zločin ukrasti pčele nego li što drugo.

LJES. Ukrasti kokoši i kakvo voće, to je malenkost; ukrasti ovcu, ili kozu, ili svinju, teže je, ali ni to još nije teška kragja; ali je svakako teška, kad ko ukrade vola težaku čovjeku.

318. Ima li pri kragji osim veličine u šteti učinjenoj i drugijeh okolnosti, koje je čine lakšom ili težom obzirom na to: ko jo ukrao, kome je ukrao itd.?

STUB. Ukrasti siromahu čovjeku, siročadi, udovici, drži se da je teži zločin; ako je učinjeno od nevolje, lakše je.

KON. Ima. Gleda se veoma i na podmet (subjekat) kragje: je li to čovjek potreban ili bogat, je li običan prost čovjek ili osoba, koja po svome položaju ili glasu treba da bude ugledom za druge itd., te se takima veoma više i zamjera. Isto se tako gleda, je li bio trijezan, zdrava uma i pameti pri izvršenju kragje.

H. C. B. Da kako da ima razlike, i to velike. N. pr. ako crkveno ko što ukrade ili onoj kući, gdje je jeo, to je težak zločin; a na

zor, na silu, junaštvom tugjinu i tugjem zakonu oteti ili ugrabiti, narod mjesto da bi ga ružio, pohvalili bi ga i rekli bi: „Ejvalaj!“ ili: „Aferim!“ [1]

H. K. Ima. Ko ukrade siroti ili iz crkve, drži se, da je mnogo veći zločin učinio, nego inače; ako kakva osoba, koja po svom položaju treba da daje u svemu dobar izgled ostalima (kao pop, sudija ili drugi čovjek sa vlašću), teže je, nego da ko drugi to učini; za prvi put ko ukrade, a prije je pošten bio, manje se gleda; takogje kad ko ukrade od nevolje, kao od gladi itd., manji je prijestup. —

STROŠ. Ima, kad bi n. pr. ukrao: gospodin, majstor, učen čovjek; ili kad bi ukrao iz crkve, ili od uboge sirote ili siročadi.

ZEM. Kad kalfa ukrade što god svome majstoru, sluga i namjesnik svome gospodaru, susjed susjedu, kum kumu, drug drugu, to čini kragju težom, nego inače.

LJES. Prva se kragja obično oprosti, druga i treća veoma se strože kazne. Od bogatog ukrasti, siromahu se mnogo manje zamjera, nego li obratno.

319. Dogagja li se često domaća kragja: ima li kakvo osobito ime i što misli narod o njoj?

STUB. Sada često, po što su se zadruge uništile. O domaćoj kragji — *hižna tatbina* — ne misli narod tako zlo, kao o kragji po sve tugjih stvari.

ŽUM. Ne dogagja se, za to skoro niti jedna staja ili hlijev ne ima bräve.

GRA. BRO. Dogagja se, i misli narod, da je to jako nepošteno, te i želi zadruga, koja sličnu osobu ima, što skorije nje se izbaviti. Takoga zovu *kućni lopov* ili *pustahija*.

MAK. Dogagja se i o tome govore: „*Lakše je paziti tugjeg lupeža, nego domaćeg,*“ ali domaća se kragja raspravlja doma.

BOS. Vrlo malo; drži, da je grešnije, nego iz tugjinstva [2]

LAST. Dogagja se, i to od mlagjih u kući, i sastoji se u malim stvarima; puk tad sluti rgjavo o toj kući, te kaže, da ne može napredovati.

KON. Često ženske u imućnijim kućama uzmu što krijući, osobito žita i ulja, te odnesu u varoš i prodadu, da bi kupile sebi ili svojim kćerima kakvu potrebicu, za koju domaćin ne će da znade. To

[1] Ali i megju *tugjininom* prosto, i *tugjim zakonom* bit će opet kakva razlika.

[2] Razumije se, da će kućna čeljad držati, da je za njih gori domaći lupež, nego onaj koji krade tugje imanje, ali što misli o tome narod u obće?

se ne smatra za kragju, i ako se umjereno čini i dobiveni od toga novci upotrebljuju ne na po sve izlišne stvari, i muški ukućani i domaćin zažmuri i ne će ništa kazati; ali ako to pregje pristojne granice, tad to može dovesti i do sablazni u kući, pa i do razdijela. Ipak to se ne zove *krasti* nego *uzimati kriomice*.

Ima nekakva vrsta kragje u malom razmjeru, koja se zove „*kanjošiti*“ (a ne krasti), i to se ne drži za sramotu, jer to najviše djeca čine, ali ne bez lukavstva i vještine. To biva tako: Ribar prodaje ribu: on je zabavljen prodajom ili kakvim drugim poslom ili mu dječak kakav s namjerom odvratiti pažnju kakvim kazivanjem od predmeta prodaje, a megju tijem drugi dječak dogje, pa zgrabi šaku ribe i pobjegne: sam ribar poslije ako i vidi, po što mu izmakne, ne će mu ništa učiniti, a i drugi ljudi, koji gledaju kako će da s lukavstvom *ukanjoši*, ne će mu ništa reći, nego će se smijati i pohvaliti ga, da je to lukav i prometan dječak.

Izglamazati nije ni ukrasti, ni ukanjošiti, nego s lijepijem riječma izmamiti kakvu stvar od koga i ne vratiti je. To spada više pod pojam prijevare, nego li pod kragju — ali nije ni prava prijevara. —

H. C. B. Biva često u sva tri predjela i domaće kragje, no ova kragja može se podijeliti na dva reda, na *zlobiva* i na *nezlobiva*.

Zlobiva kragja: a.) Kad bi' koji od ljudi što ukrao i u pazaru prodao, da bez nužde izjede, popije ili da duhana kupi, ili što drugo, bez čega bi se mogao proći. — b.) Momče kutnje ili dijete za iste gornje uzroke ili za igru. — c.) Žena ili djevojka, da bi pićem ili jestivom sebe i svoje prijateljice u čaršiji t. j. na pazaru ugostila vanredno. — d.) Kad bi mlada nevjesta htjela kradimice pomoći svoj rod (koje najčešće biva), ako joj je rod u siromaštini.

Nezlobiva kragja. a.) Ako je domaćin odveć tvrdica, te neda nikome od kuće više puta ni da ono, što je nužno, kupi. — b.) Da dobavi u kući kave, rakije ili vina i da krijući drži, ako bi došao kakav odličan (ovdje kažu: *stidan*) čovjek iz nenada, pa neka se namjeri u kući; a gdje god da oni, koji je kupio, krijući sam u društvu još s kojim drugim kutnjim čeljadetom popije. — c.) Nevjeste i djevojke, kad im premanjka svile za vesti košulje i mahrame, a ne smiju tražiti od domaćina da kupe. — d.) Da bi se što cakleno u kući slomilo ili da se što izgubilo, a ne smije se kazati domaćinu.

Kragja domaćih stvari sastoji se: u žitu, u krtoli, kupusu, jajima, kokoškama, drvima, a i jagnjadma i kozlićima, vješto izmislivši za

ovo dvoje potonje laž, n. pr. da je ostanulo u gori, pa da će ga tražiti, da se uvalilo u jamu, da ga je vuk odnio, da ga je neko ukrao itd. Prvu kragju, zlobivu, čine pojedina kućna čeljad, a nezlobivu iz dogovora poddomaćina ili poddomaćice [1] one kuće.

H. K. Ima i toga, osobito ženske uzmu što god krijući, n. pr. malo šenice, masla, vune, te odnesu u grad i prodadu, pa kupe za to kakvu svoju potrebicu. Osobita imena nema, ali se ipak ne kaže za take manje stvari: *ukrala je*, nego više: *uzela je krijući*. Ako narod i ne drži, da je to prijestup tako težak, kao kragja izvan svoje kuće, ipak drži, da je to velika nesreća za kuću, u kojoj to često biva, jer se obično kaže: *Sačuvaj me bože domaćega lupeža, tugjega ću se i sam čuvati!*

GURG. Dogagja, i narod poslije mrzi na takvu kuću i njene ukućane.

STA. PA. Kod Slovaka se često dogagja domaća kragja, i to čine najviše žene, da mogu pića nabaviti za ukradenu stvar.

STROŠ. Toga se češće nahodi i zove se *domaći lopov*. Razumije se, da niko dobro ne misli o njemu.

ZEM. Domaća kragja u većim stvarima ne dogagja se često, nego u malim, n. pr. sluge i sluškinje često podkraduju svoje gospodare i gospodarice u jelu i piću, u smoku, voću itd. Narod misli o domaćoj kragji, da je jako opasna za dom, i narodna poslovica veli: *Od domaćega lopova teško je učuvati.*

LJES. Ne dogagja se često, o tome kažu: дневенъ възхва, нощенъ възхва, a taku kragju nazivlju: обиръ, обрахѫ го.

320. Kad ko sa tugjega drveta ubere voća da izjede, drži li narod da je to kragja, a osobito kad to putnik učini?

STUB. To se ne drži kragjom, a putniku je više dopušteno, nego ikome drugom.

ZAG. Ako bi ko uz tugj vinograd prohagjao, slobodno mu je za *žeju* zobati ili jesti, samo nesmije sa sobom nositi, jer mu tada može vlastnik vinograda uzeti torbicu ili surinu ili, ako je ženska, peču. —

ŽUM. Drži, ali za malu kragju.

GRA. BRO. Nedrži.

KO. BUK. Nezove kragjom kada ko progje pa ubere voća sa tu-

[1] Ko je taj *poddomaćin* ili *poddomaćica*? Što su im prava i dužnosti? Kim bivaju naznačeni itd?

gjega drveta, ni ti ko to zabranjuje, kada se umjerena količina ubere. —

MAK. Ako ko ubere sa tugjega drveta voća da izjede, to nije prijestup, ako pak nosi kući, još se smatra baš kao dozvoljeno, ako njegov vinograd nije bliže; stranac pak ako i ubere da pojede i da ponese samo toliko, koliko treba da putem jede, nesmatraju ni za grijeh ni za prijestup; u ostalom ako se gospodar desi u vinogradu, rado će mu i sam ponuditi po njekoliko voća na put.

BOS. Čednu, željnu putniku, nije zamjerke.

LAST. Nedrži da je to kragja, a putniku još manje.

KON. Ako je baština može se ubrati, ali ne više nego se izjesti može: nositi sobom nije dopušteno, ali ako ko s trăpa što ukrade. t. j. sa zemlje, koja je s osobitim trudom pognojena i uragjena — s namjerom prodati plodove, tad je kragja. U opće, gdje pudar čuva, tu se nesmije uzimati; ali obično putnik pita u pudara, ovaj će mu dati bez novčića, koliko god može izjesti.

H. C. B. Da bi komšija u komšije bez pitanja ubrao voća za izjesti, ne bi bila prava kragja, več da bi noću bilo; ali je to vrlo rijetko, osim da ne bi onaj, koji ubere, imao one voćke u baštini kao n. pr. krušku, jabuku ili slivu, koje su rijetke u sva tri predijela, a neće ni smokvu ni grožgja, jer bi ga onaj, čije je, sasvim pravom isćerao a i naružio. Putniku je svakome dopušteno, da ubere smokava ili grožgja iz čijega mu drago vinograda, ali s ograničenjem t. j. da jede koliko može a da ne nosi, i da neprovali plot učinivši novo ždrijelo, nego da uljeze kud se je prije ulazilo. Ženi bregjoj jedino je dopušteno, da može kad gogj hoće i šta gogj hoće od voća iz čijega mu drago vrta ili zemlje, ako ona to nema u svojoj zemlji, jer svuda po narodu drže, da žena, ako nedobavi ono što joj na um pane a noseća je, odmah bi izbila mrtvo dijete. Za nju bi svak ne samo iz vrta, nego i iz kuće dao, pa makar joj i dušman bio, bojeći se da zbog njega ne bi žena izgubila jednu nekrštenu dušu.

H. K. Nedrži — ali nesmije sobom nositi, jer je tada kragja,

ŠAB. U tugj vinograd, voćnjak, bostan slobodno je ući i u njemu do mile volje jesti. Iz njega što više ponijeti, nego li ponudu dijetetu ili bolesniku — nije slobodno.

GURG. Ne. A putniku će i sam uvijek dati.

STA PA. Drži, ali ako bi to putnik učinio, onda nije kragja.

STROŠ. Kod prostog našeg naroda voće je općinsko, osobito na otvorenom mjestu, zato niko za grijeh nedrži tugjega voća uzeti.

ZEM. Kad ko ubere da sam izjede to se nedrži da je to kragja, osobito kad to učini putnik, ali ako ubere punu torbu, košić ili vreću, onda je kragja.

LJES. Nedrži, ako nema blizu svog drveta; jesti na mjestu može svaki koliko hoće, ali kući da nosi, nedopušta se. Putnik može ne samo da jede, nego i da ponese sobom umjerenu količinu, da može na putu jesti.

321. Kako se plaća naknada za kragju ili ubijenje tugje životinje?

STUB. Ili se ukragjeno živinče povraća ili se u cijeloj vrijednosti plaća.

ZAG. Ne samo da plati ili vrati ukradeno živinče nego, kad bi uhvatili lupeža, pratioci bi ga svezali — obično ruke u *lisice*, — a ukradeno živinče bi mu postavili na ruke ili na legja, da može svak saznati koja mu je vrsta životinje najmilija.

ŽUM. Plaća se toliko, koliko ukragjena stvar ili ubijena životinja vrijedi.

GRA. BRO. U novcu ili povratkom istovrstne stvari u naravi.

MAK. Plati koliko procijene dobri ljudi, ili pak dade svoju životinju u zamjenu.

BOS. Koliko je valjala.

KON. *Vrati na sramotu* t. j. bude usilovan vratiti ako je stvar na srijedi, ako *neplatit na sramotu*, ali samo onoliko koliko valja; kazna sastoji se u sramoti koju lupež trpi. Ako je ubio životinju bez namjere, nego samo iz jogunstva, tad nije sramote, ali plati *na silu*. Ako je ukrao a ubio, tad se opet zove *platiti na sramotu*.

H. O. B. Kazano je gore, da se kragja samo sedma plaća po narodnoj starinskoj obiki, a da bi ko ubio što mu drago četvoronožno ili letušto, platio bi, koliko je ubijeno valjalo t. j. glavu za glavu.

H. K. Ako je ukradena stvar još na srijedi, tad se ona vraća — ako ne, tad lupež plaća pokradenomu onoliko, koliko ovaj po duši kaže da je vrijedila. Isto tako i za ubijen komad životinje plaća se samo vrijednost njezina; ali osim toga plaća globu starješinam, koju ovi dijele megju sobom.

STA. PA. Naknagjuje se uvijek u novcu.

STROŠ. Ako se kradljivac uhvati, vlasti se predade, ukragjena se stvar procijeni, te on mora naplatiti, a za kragju primi kaznu.

ZEM. Koliko dosudi sud saslušavši oštećenoga i ispitavši sve okolnosti.

LJES. Kako procijene dobri ljudi, koji osnivaju obično procjenu na vrijednosti stvari.

322. Da li se za neke vrste živina mora više platiti nego valjaju, i zašto to?

STUB. Za kravu dojnu (muzaru) više nego za drugu, za skotnu i koja koti više nego za uškopljenu, za neraste (neraščec, bicak) više nego za drugoga prasca, za bika više nego za vola, za kokota više nego kopuna itd., jer se računa u štetu i ona korist, koju je moglo živinče donijeti priplodom.

GRA. BRO. Nemora više, nego samo onoliko, koliko se ista živina procijeni, što obično onoliko biva, koliko je ista stvar upravo vrijedna.

MAK. Nema razlike, sve se plaća po procijeni.

BOS. Po starom predavanju psa tornoga valjalo bi objesiti na guvnu, pak u visinu rasuti prosom koliki je dug: ali *na gurnu* — robe je čuvar neprocjenljiv.

KON. Vola oraćega, mazgu od kirije, motike, rālo i druge stvari od prijeke potrebe čovjeku težaku, plaćaju se više nego valjaju, za to, što kroz to gospodar ukradene stvari štetuje, ako je gazda pri ruci nema.

H. C. B. U sva tri predijela ništa nije domaćinu teže niti žalije da mu čovjek ubije kao dobra psa, koji mu kuću ili tor čuva. S psa više puta čovjek i svojom glavom plati, ako se ne pokori i ne reče, da će platiti, što ljudi reku, ili da je psa braneći se ranio. Toliki su i takvi psi po Hercegovini i Crnojgori, te po planinama žive, da se ničim od vuka nerazlikuju, i više puta opuči vuka, kad ovcu ugrabi, te je vuk mora ostaviti, a može biti i za to, što čobani za psima u poteru poteku i meću iz pušaka. Kad dakle čovjek hoće da pristupi k kući ili k toru, on je dužan da iz daleka zove, da ga čuju i da ga znadu da k njima ide, a kutnje koje muško čeljade ili čoban istrči da ga od paščadi obrani i do kuće doprati. Više puta nadje se putnik na čudu, premda ga domaćin brani, ali se nesmije ničim drugim braniti osim velikom puškom, ma ni pošto nožem ili kamenom.

Da bi komu ranio ali ubio psa, rekao bi njegov gospodar:

Na moju dušu valjao mi je vola oraćega!
Pas je kutnji branitelj, a vó hranitelj.

H. K. Nepoznato odgovoriocu.

STROŠ. Koliko se od vlasti procijeni, plaća se, za drugo nezna odgovorioc.

ZEM. Da, i to za to, što je neka živina za pripašu ili za posao domaći nužnija, i odtud i šteta veća.

LJES. Za ovčarsko pašče, koje čuva stado, za lovačko, koje lovi, za skotne krave i kobile i svinje i tomu podobna, plaća se više, nego im je obična cijena, ali opet i za to, što više valjaju.

323. Napadanje na tugje nepokretno imanje kako se kazni?

STUB. Teže nego na pokretnine.

MAK. Po pisanome zakonu.

BOS. Kao silnik.

NOV. Nedogagja.

H. C. B. Napadanje na tugje nepokretno imanje strogo bi se kaznilo sudom i po narodnjem mišljenju, ali koliko se ljudi spominju, nigda se nije slučilo, da je ko kome pritisnuo tugju zemlju ili mrgin pomakao, a zato što onaj, čija je zemlja, neda; a ako je sirotinsko, neće ni pošto ni da pomisli, a kamo li da uradi. Za grijeh, kako narod misli o pritiskanju tugje zemlje, kazano je gore.

H. K. Nedogagja, osim da Turci kome na kuću napadnu — ili da hajduci napadnu na kuću kakvu zlobnu Turčinu; u prvome slučaju Turci ne drže da je to grijehota ili zločin, a u drugom ne drži ni pravoslavni narod, da je to grijeh ili zločin.

ZEM. Kazni se po veličini učinjena kvara, nanešene štete.

LJES. Tamnicom.

324. Što se misli o lovu ptica i zvjeradi u tugjoj ili općinskoj šumi, ili ribanju u tugjoj ili općinskoj rijeci ili jezeru?

STUB. Te stvari drži narod za opće, te je slobodno svakome svuda ptice i ribu loviti, samo ako druge štete time nečini, jer u jeseni nedopuštaju u lov ići po vinogradima, dok nije berba svršena.

GRA. BRO. Lov grabežljivih ptica i druge zvjeradi u tugjoj ili općinskoj šumi drži narod za koristno i probitačno. Ribarenja ovgje nema.

BIZ. Narod misli, da nije pravo što on niti u svojoj tratini i šumi niti pako u spahinjskoj šumi, nesmije ptice loviti, a u rijeci ribu hvatati, dočim je spahiji u oba mjesta slobodan lov.

KO. BUK. Ovgje narod ide oboružan, zakoni nezabranjuju lov i to bi se kod nas velikom mukom moglo privesti u djelo.

MAK. Ovgje je slobodno loviti, gdje ko hoće i na općinskim i na tugjim zemljama, isto kao i u svijem rijekama, jezerama i u moru.

BOS. Lov je onoga koji ulovi, gdjegogj bilo, dosada; — ko ruku

metne na lov, njegova je lovina — samo ne iz gvožgja, tulca, stupice i t. d.

KON. Svud je slobodan lov osim sionica i rasadnika: po vinogradima a tim više po dubravam može loviti svak pa čije bilo da bilo. Rijekâ ni jezerâ nema, a kad pane blato na konavaosko polje. što se gotovo svake godine dogagja, može svak uzeti čamac te ići loviti po blatu, kud ga je volja. U moru nema takogje zabrane, nego lovi ko gdje hoće i može.

N. C. B. Lov ptica ili zvjeradi slobodan je gdje gogj ko hoće i može, jer nema te ograde ili šume, da može selo ili općina reći „moja je", jer je za lov svijecka. No ribanje je malo drukčije, n. pr. u Hercegovini ima glavna rijeka Trebišnica i u njoj nesmije niko drugi ribati, koliko je granice gradske, osim onoga te je zakupio ribarinu od trebinjskog suda i prihod ide u carsku kasu, ali najviše od 30 do 40 for. godišnje, a izvan ove granice hvata ili lovi koliko gogj ko hoće. O lovu uklijeva u skadarskom blatu crnogorskom već je kazano. U Boki je more i tamo svak riba, ko gdje hoće i može bez da ikome išta plati.

H. K. Nema nikakve zabrane ili ograde, gdje bi samo gospodar mogao loviti, pa i sami Turci begovi toga nemaju, nego idu da love gdje ih volja na svoju i na tugju zemlju i šumu, — isto tako i raja ide, gdje joj volja pa lovi, neće mu za to niko ni riječi kazati. Što se ribanja tiče, to u gornjoj Hercegovini i u Katunima nema nigdje ni jezera ni rijeke. U srednjoj Hercegovini naprotiv ima i rijeka (Neretva, Buna itd.) i jezera (blato mostarsko), ali tamo lovi ribu kogod hoće te ribarsku spravu ima.

STROŠ. U Krajini nije slobodno loviti u carskim šumama, ni ribariti na rijekama, jer su pod arendu dane.

ZEM. Misli da je slobodno i ptice i ribe loviti, gdje gogj se može, pa bilo ili općinsko ili carsko. Narod drži da to nije prijestup nikakav, i veli: „to je božije i onoga, tko ulovi."

LJES. Može se loviti svud, samo pri tome štetu nečiniti; lovac ima pravo da ide i lovi po vinogradima, po šumama, iitd. ali u njive ne, jer bi se lako mogla zapaliti njiva. Isto tako, u svakoj rijeci može se ribariti za kućnu potrebu, ali za prodavanje nemože se u tugjoj rijeki ili jezeru, bez dozvole gospodareve.

325. Što misli narod o rušenju i palitbi tugjijeh ili općinskijeh šuma, i kako se kazne zločinci?

STUB. U općinskim šumama i u gori kao da nema mjere što smije ili nesmije, jerbo si je obično dosada svak sjekao i uzimao drva koliko mu je trebalo, i to je svakomu slobodno bilo.

GRA. BRO. Misli, da se tim ne samo njima samim nego i nasljetstvu njihovu velika šteta čini. Kazna biva polag štete, koja je tim nanešena.

MAK. Ovgje narod misli, da zapaliti tugju maslinatu ili ložgje isto je kao i čovjeka ubiti. Osim što se plati izgorena stvar, predaje se zločinac sudu, koji ga kazni po zakonu.

BOS. Ništa, gorijahu puste od čobana, ugljara itd. bez kazni.

KON. Dubrave, koje su dolje od sela pa i da im se zna gospodar, ako nemaju oznake, može svak drva sjeći, pače i u dubravam koje su gospodareve, može svaki sjeći drva *za ognja* i pasti svinje, Palitba dubrave nije se nigda u Konavlima dogodila, u koliko se zna. —

H. C. B. Malo koje godine da se šuma nezapali, pa i čitava planina izgori, osobito ako je lučeva ili mulika ili bjelika, ali to nikada sa zlom namjerom ne biva, jer to niko ne bi učinio koliko bi li crkvu zapalio, nego slučajno i po nesreći, n. pr. *a)* čobani zimi ili ljeti propire vatru da se griju ili da što na vatri peku. *b)* putnik istrese vatru iz lule ljeti u sušnu travu ili grm. *c)* češće puta suho drvo o drvo se tre, kad je vjetar, pa se samo zažde, a osobito ako je lipovo drvo.

H. K. Općinsku šumu može za svoje potrebe sjeći ko hoće, nema nikakve zaprijeke. Po dalje općinske šume na planinama, osobito u srednjoj Hercegovini, veoma ih često zapale čobani hotimice ili nehote — ali niti se ko stara da gasi, niti ko istražuje, ko je zapalio. U gajevima, koji potpadaju pojedinim kućam, ne smije niko drva sjeći bez dozvole gospodareve. Kad ko bez dozvole isječe tamo drvo, valja da plati gospodaru štetu i globu starješini. Veoma je obično, da ako gospodar žensku uhvati u sječenju drva, otme joj sjekiru ili kosjerić, te drži kod sebe dok ne dogju da otkupe.

LJUB. Ovgje za paljevinu i ne znaju.

STROŠ. Ne dogagjaju se, jer je sve carsko, te se dobro čuva.

LJES. Ako je nehotice, ne kazne; ali treba da plati štetu za to, što nije bio oprezan.

326. Dogagja li se ta palitba i rušenje često u vašoj okolici, i što su joj uzroci?

ŽUM. Ne dogagja se.

GRA. BRO. Ne dogagja se često, a kad se dogodi, uzrok joj je taj, da ko vatru blizu obale ili blizu kakva suha granja naloži, te od nje otide, bez da ju zatrne, pa ako tad vjetar i najmanje du-

hne, raznese vatru u *obalu* ili suho granje, koje se tada zapali i vatru dalje raširi.

MAK. Vrlo rijetko, i to biva obično nehotice, najviše kad čobani zapale vatru zimi da se griju, pa vjetar raznese iskre, te zapali šumu. —

BOS. Kazano je gore.

LAST. Palidba gajeva na Lastovu biva jako često, najviše radi nehajstva pastira, koji ne ugase kako bi trebalo oganj, okolo koga se griju.

KON. Ne dogagja se u Konavlima, jer je dubrava malo, ali se dogagja na ostrvu Mljetu ne rijetko.

H. C. B. Kazano je pod prediducim pitanjem.

STA. PA. U ovoj se okolici palidba rijetko dogagja, i ako se kad i dogodi, uzrok je tome osveta.

STROŠ. Ne dogagja se.

ZEM. Dogagja se, i narod misli, da je grehota i zločin, i zločinci takvi kazne se ljuto po veličini učinjene štete. Ali oko Zemuna to se veoma rijetko dogagja, jer je šuma po sve malo.

LJES. Ne dogagja se.

327. Ima li prestupljenja proti javnome zdravlju, n. p. prodaja gubavoga skota, nezdrava mesa itd., i kako se kazne?

ŽUM. Dogodi se samo kad kada, da se bolesna životinja prodade.

MAK. Na to paze po selima izbrani ljudi, i kad u koga uhvate nezdravo, osim što mu meso odnesu i bace, plaća opredijeljenu globu. —

BOS. Nema; ko kome zadre i privali, ima oči, bijaše gledati!

KON. Ne biva.

H. C. B. Ti prijestupi bivaju najviše: *a.)* ako se čovjeku slomije vo, krava, ovca, koza itd., te ne zakolje živinče prije neko krepa, pa ga takoga proda. *b.)* Kad je govegja bolest, ako bi zaklao goveče, kad vidi da neće kurtalisati — ali svegjer po što ga je zaklao, jer inače (ne zaklano ne bi ga ni po što prodao) morali bi ga seoski psi pojesti. *c.)* Ovo se isto može reći i za sve domaće letušto. —

U sva tri predjela drži se pravoslavni narod strogo pravila ne jesti slijedeću vrstu životinje: *a.*, Nikakvo četvoronožno živinče, koje ne preživa, dakle svinju i zeca, jer oni ne preživaju, *b.*, Letušto nikakvo, koje druge ptice hvata i jede i one, koje na strvine

padaju, t. j. jedu od mrtvi konja, pa i ljudsko meso. c., Ribu jede svaku bez razlike, ali žabe vodenjače i kornjače ne će, koliko bi li zmije ili mačke, pa ne će ni spuža, ni ništa što nije zaklano. O ovome je zapjevao naš neumrli Kačić:

„Što će žabe nahuditi duši?
Ili jagnje, koje se uduši?“

a za to, što se narod prosti rugao Talijancima i u opće katolicima, što svašta jedu:

„Latini su izgubljene duše,
Jeduć žabe i balave spuže.“

Bokelji se odlikuju od Hercegovaca i Crnogoraca. U Boci jedu mušlje, kamenice, morske male ježeve, svakojake rake, lupare i narikle i druge konkilije, dočim ni Crnogorac, ni Hercegovac ne bi ovoga koliko bi li žabu. Za to se često puta i zaklinju: „Ako sam, da bog da mušlju izio!“

H. K. Mjera protiv toga nijesu poznate odgovoriocu.

GURG. Nema.

STROŠ. To je ovgje ne poznato.

ZEM. U te se prestupke broji: prodavanje nezrela voća, pokvarena sira i bacanje gada na ulicu, i to policija kazni pobacanjem u Dunav nezdravih stvari i plaćanjem globe u novcu.

LJES. Kad se obazna, da je skot bolan ili nezdravo meso, riba i drugo jedivo, koje se na pazaru prodaje, skot odagnaju iz sela, a jedivo bace psima. Ali osim toga kazne i zatvorom prodavaoca.

328. Zločini i prestupljenja proti ćudorednosti, kao n. pr. silovanje djevojaka i žena, pederestia, prijevara djevojaka, javna bludnost, jesu li strogo kažnjeni i kako ih po teškoći razregjuju?

STUB. Bludnici su narodu gadne osobe i u opće ih mrzi, jer je to u našega prostoga naroda nova stvar, o kojoj se do nazad malo godina veoma malo znadijaše. Živjeti s tugjom ženom teže je nego sa udovicom, djevojku zavesti teže je nego snahu ili udatu ženu.

ŽUM. Takovi se zločini u opšte ne dogagjaju ovdje, pa se za to i vrlo rijetko dogodi, da bi se nezakonito dijete rodilo.

BIZ. Zločini i prestupljenja protiv ćudorednosti veoma se rijetko zbivaju; za pederestiju se ne zna; javnu bludnost ne tjeraju ovdješnje djevojke, već inostranke.

MAK. To se državnom sudu predaje.

BOS. Smatra se za grijeh; gragjanske kazni nestaje, i slaba je.

KOT. Silovanje rijetko: za pederestiju se ne zna; dogodi se kad god prijevara djevojaka; prije se strože kaznila, sad slabije. Ali za preljubu po narodnome mnijenju može se i ubiti prijestupnik, premda pisani zakoni to ne dopuštaju. Bio je slučaj, da je jedan preljubnik uhvaćen mužem na djelu pobjegao, i kako je muž za njim oružjem u potjeru trčao, prvome se namjeri krst na putu, obuhvati krst, da bi ga svetinja mjesta oslobodila, ali i to ne pomože, nego ga ovaj i na krstu ubi. Javne bludnosti pregje nije bivalo, a i sad je u pravome smislu nema, ako ne tamo, gdje ima vojnika i žandara.

H. C. B. O ovome je već govoreno na više mjesta. Ovgje se još u opće može kazati, da u prostog naroda sva tri predjela najveća je i grjehota i sramota sa (tugjom) zenom, a osobito s djevojkom — oni vele — griješiti, osim samo s vjenčanim drugom. Žene se i djevojke od iste svoje domaće čeljadi stide i ne će ni samo gole noge da im ko vidi, a kamo li što drugo. Nema te žene, da bi je ko vidio da promijeni košulju, pa ni isti muž, jer bi je prekorio i kad tad činio da se zastidi.

H. K. Silovanje je veoma rijetko, pače ne zna se za slučaj; a kad bi se dogodilo, prijestupnik bi veoma strogo kažnjen bio; mužološtva ne biva, osim u varošima srednje Hercegovine, gdje ga uvedoše Turci i Grci; prijevara gjevojaka se dogodi, ali samo ako su posljedice očevidne, obazna se, i osude momka, da je uzme u jedno s djetetom; ako neće, istjeraju ga iz sela i predjela, a njegov dio dadu nezakonskomu djetetu i njegovoj materi; — kad bi brat našao koga, da mu *griješi* sa sestrom ili s kćerju, može ga dobro istući, malo da ne i ubiti, jer se drži, da je tijem nanešena sramota cijeloj kući; ali kad muž uhvati koga sa ženom, slobodno mu je i ubiti za preljubu. U poslijednje vrijeme u Crnoj gori se i to zabranjuje. Javnijeh mjestah bludnosti nema, ako ne po varošima srednje Hercegovine, ali i to ne javno, nego skriveno.

GURG. Silovanja imade; pederastije i javnog bluda nikako nema.

STROŠ. Silovanja gjevojaka i žena posve nema, nego ima kad što prijevara gjevojaka, i dosta bludnosti tako reći javne, koja je opće poznata; ali kako niko ne javlja vlasti, tako se i ne kazni.

ZEM. Razregjuju ih po teškoći ovako: Silovanje zločin je najveći, za tijem prijevara gjevojaka, a najposlije javna bludnost. Ovu bi valjalo u Zemunu strože kazniti, gdje ima ovelik broj krčama, u kojima bludnice imaju svoje zaškuljke.

LJUB. Silovanje ne dolazi gotovo nikad pred sud možda radi toga,

što je teško dokazati. Ko gjevojku osramoti, treba da se njom ženi, ili da joj plati za момиство-то. Za bludnost sude sveštenici, to jest, ne daju bludnicama pričešće. Narod, razumije se, prezire ih, ali im ne sudi, jer kaže: Богъ да имъ сѫди!

329. Gjevojka, koja se s kim zaboravila, pa postale očigledne posljedice tome, smije li nositi djevojačko odijelo? A kako ju njezine dosadanje drugarice gledaju i što u opće narod o njoj misli?

ZAGR. Gjevojka, koja zanosi prije nego što se udala, teško će dobiti muža, i kukavica je u selu, nit je paze gjevojke drugarice, već je se moraju kloniti, jer narod zlo misli o njoj, ter ju krsti na prečac *k . . vom.* Ovakova je gjevojka sablažnju čitavom selu.

STUB. Nosi uvijek kite, jer privezati dolikuje samo udatoj ženi, al joj druge gjevojke prijete, da će joj kite odrezati, te je ne trpe megju sobom. Narod drži takvo čeljade za izgubljeno, ako ga ostavi ko je kriv, te mu tako u oči pada, da jedan drugom na nju, tako reći, vazda prstom pokazuje.

ZAG. Djevojka, koja bi nezakonito dijete porodila, kaznila se u prijašnje vrijeme *trlicom* [1] a k toj stidnoj kazni dodavalo se obično jošte nekoliko *korbača.* Danas se taj običaj posve izgubio i ostala je samo poslovica o gjevojci koja bi se odviše zgurenom držala: *drži se kao k . . va u trlici.*

ŽUM. Gjevojka zablugjela ne nosi se više kao gjevojka, već kao udata žena. Takove se gjevojke ovgje vrlo preziru.

GRA. BRO. Smije. Druge je gledaju kano i do jako i imaju sažaljenje prema njoj u misli: može se i nama takvoga što dogoditi; a u narodu jedni vele: bila je siromašna — ako je u istinu takva — a htjela je kano i druge joj izlaziti, pa ne imajući od kuda pomoći se, morala je nešto učiniti; drugi: „ma da je i sirota, da je samo ostala poštena“; a drugi opet: „kud će kruška, te ispod debla!“ jer se to kod onakovijeh najviše dogagja, kojima su i roditelji tijem putem išli.

BIZ. Nosi i dalje gjevojačko odijelo, no njene drugarice ne paze se više s njom po najbolje, a narod više osugjuje ljubavnika, nego nju, veleći: „Nije junaštvo curu prevariti!“

KO. BUK. Malo se prigodi, da se gjevojka vidi megju narodom noseća; kada je taka, uklanja se od svakoga društva, i to krije

[1] Cf. odg. na 191 pitanje.

što može više. I po što rodi, nosi gjevojačko odijelo, ali ju narod prezire i na podsmijeh uzima, niti se već udati može, ako ne za onoga, ko je krivac njenu grijehu.

MAK. O tome je kazano već na drugom mjestu.

BOS. Poruši se, gledaju je po prijeko i izbjegavaju, ali rijetko to biva.

KON. Sada smije, ali prije nije smjela, nego je na glavi morala nositi *hondelj* kao i udate žene, i pak samo bez igala, koje rese hondelj, i mjesto bijele kite, koja je na hondelju žene udate, nosila je šarenu. U ostalom rijetko da od prezrenja i poruge može taka gjevojka i u kući i u selu ostati, nego obično ide u grad, te stupi u čiju god kuću kao sluga.

H. C. B. Da bi gjevojka javno ašikovala s kim mu drago, nasmijala se momku, š njime se na samo sastajala, a to bi ko vidio, mučno bi se ili docne udala, a nikad, da bi po nesreći rodila dijete, pa je ne bi vjenčao oni, s kim je zatrudnila. U svakom slučaju gjevojka do svoje smrti nosi kapu gjevojačku, kao i sve druge, koje gjevojkom i ostare zbog kakve fizične mahne i ružnila, pa ako joj so za poštenje ne bi ni imalo što reći. Prve gjevojke narod smatra za *bezobraznice*, pa i iste njene drugarice na nju omrznu, niti se smiju od svojih roditelja s njome družiti; a potonje zovu *usidjelice*, ali se s poslijednjima svako druži, jer vele, da nije obrazom falila, nego:

Rodila se pod nesretnom zvijezdom.
Nije ostala u rod po gjavoljoj, no po božjoj volji.
Nije joj bilo sugjeno.
Ako je izgubila sreću, nije obraz, ni dušu.

A o prvijema, te fališe, govore:

Što je tražila, to je i dobila.
Bezočna gjevojka narok gubi.
Prije roka dade, pa se neudade.
Za što su ti, gjevojko, meke sise? — Sve s moga meka obraza!
Ko ne čuva prsi, ode i podkutnjica!

H. K. Smije dok se god ne vjenča. Drugarice ju njezine preziru, a ona se vazda krije od svijeh i od svakoga. Narod ju na pola žali, a na pola prezire.

BO. AZ. Gjevojka, koja plodom (rogjenjem djeteta) pokaže svoje porušenje gjevojačkog stida, istina, smije nositi i gjevojačko odijelo, ali kod svakog zaslužuje veliko prezrenje, a najviše kod svojih drugarica, koje od nje bjegaju kao od najgadnijeg stvorenja.

GUBG. Ona nosi opet gjevojačko odijelo, ali je izgubila svoju sreću.

STA. PA. Nosi još gjevojačko odijelo, ali u njemu se vjenčati ne smije. Ne druži se više s drugaricama, nego se krije od naroda.

STROŠ. Toga ima dosta, posljedice se uklone pobacivanjem čeda, i jerbo u tome obziru ima dosta društva i drugarica, nitko je ne prezire, a narod odbija na mladost i ludost.

ZEM. Nosi i pak gjevojačko odijelo, ali ne ide na javne sastanke, a njezine dosadanje ne pokvarene drugarice ostave ju kao kužnu i narod smatra u njoj bludnicu, *k . . vu*, nepoštenu žensku.

LJES. Može se nositi kao da nije ništa ni bilo; ali igrati u kolu ne smije. Gledaju je ne dobro, narod o njoj kaže, da je *k . . va*, ali je ne grde.

Късшу жена плитко-умна излъгалаcѧ.
Пракачила си звънче на главѫтѫ.

330. Što misli narod o pijanstvu i skitanju?

STUB. Opiti se koji put kod našega naroda, gdje vino rodi n. pr. u Zagorju, u Moslavini, Kalniku itd. nije nikakva grijehota, ali netrpi one, koji to kao zanat dan na dan tjeraju (da su pijanci) ili se u to ime zadužuju, te klatare. Osobito ako je žena takva, to je sramota velika za nju, za gjevojku je taki pogibao, da muža nikad nedobije, isto tako za momka se pita kad prosi gjevojku, nijeli pijanac. Skitati se, sramotno je osobito za mlagje, a najviše za gjevojke, koje nesmiju ni k susjedu bez uzroka, i ako je nepošlju.

ŽUM. Pijanca i skitalicu drži narod za zločesta i nevaljala čovjeka.

GRA. BRO. Skoro i jedno i drugo veći dio naroda nedrži za zlo samo skitanje drži za nepoštenje.

KO. BUK. Narod nesmatra pijanstvo ni kao grijeh, ni kao sramotu, i učinjeno zlo u pijanstvu izvinjava i lako oprosti.

MAK. Narod prezire skitnice i pijanice i veli obično, kad o takovu čovjeku govori: Udes ih je i na putu sresti a reći, „pomogo Bog!“, grijehota.

BOS. Napiti se, lijepo je i pristojno, opijanje sramotno.

KON. Prezire pijanice, ali ih nekazni.

H. C. B. U sva tri predjela pijanstvo je držano za griješno i bezobrazno, no za to se opet narod često opije, i pak samo o svadbama i o krsnijem imenima, ali nikad ne da je svijest izgubio (kao ono što biva u gornjoj Dalmaciji a osobito po Kotarima, gdje se vidi ljudî, koji u pijanstvu i bljuju i kao mrtvi leže). Vrlo se ri-

jetko i malo pijanica nalazi, da su t. j. često pijani ili onako preko svake mjere kao u Dalmaciji. Evo nekoliko riječi, što narod o pijanicama kaže:

U pjanice nema uzdanice.
Ko pr'o mjere pije, mozak popije.
Pjanac (je) ništarac itd.
Ko ne pije tecikuća, a ko pije raspikuća itd.

Žensku glavu bog učuvao i da ko čuje da je pjanica ili što obično kažu: *pjandura*, a kamo li da je ko pjanu vidi. Govore:

Žene pjanice gotove bludnice;

riječju u sva tri predijela, čovjek je pjanac smatran kao bez karaktera i megju ljude i dogovore bratske niko ga ne prizivlje.

Skitanje je pak još gore od pijanstva. Ova riječ ima pravo značenje u narodu, kad čovjek ide od sela do sela ili od mjesta do mjesta bez ikakva posla i zove se *skitač*. Da čovjek čovjeku u inatu reče: „skitaču!“ grgje bi mu se učinilo, nego da bi mu rekao „lupežu“. Pod ovim imenom narod razumijeva, da skitač nema ni kuće ni baštine svoje, pa makar da bi i imao kakav zanat ili trgovinu izvan svoga rodnoga mjesta, opet bi mu se u inadu moglo reći: „skitaču jedan“!

Skitač poštenja nema.
Skitač i ciganin jedno pleme.
Da si dobar bio, na svoj bi dom živio! (prijekor).
Da je Božo dobar bio, na božić bi doma bio.
Skitač se skita te od tugjih pita.

H. K. Pijanca preziru; ima i poslovica:

Ni u tikvi suda ni u pijancu druga.

Skitnice se takogjer preziru ali manje nego pijanice. Ne kazne ni jedne ni druge.

STA. PA. Slovaci nedrže pijanstvo za nikakvu sramotu, buduć da kod njih nije rijetko, da se muž i žena zajedno u krčmama opijaju.

STROŠ. Nemisli dobro, ali se to zlo izkorjeniti neda.

ZMM. Misli, da su ljudi pijanci i skitalice: hulje, bekrije, nepoštenjaci, gursuzi, bezobranici, kukavice, izrodi.

LJBS. Narod mrzi pijanice i grdi ih svakad, a kazni ih tim, što im u nuždi nepomaže.

Сичко ю до врѣмя, пиꙗнство до гроба.
Пиянство-то продава и кѫщѫ и стокѫ.

Da ni skitnice narod takogjer ne ljubi, to se vidi iz slijedećih izreka:

Нѣма да забуши куминъ.
Що ю на вьрлинѫ, то ю на гърбинѫ.
Скита ся къту лудъ и замаюнъ;
Ходи къту пусто куче.

331. Je li u očima naroda kakvo prestupljenje kriomčarenje (kontrabanat)?

STUB. Nije, nego samo protiv positivnoga državnoga zakona, kojega dakako treba obdržavati.

ŽUM. Kriomčarenje drži narod za prestupak [1], ali ga se za to rado drži.

GRA. BRO. Nije nikako i veli: „Pomozi se samo gje možeš".

KO. BUK. Nije, i svak ga rado, bez ikakva interesa, podpomaže i krije.

MAK. Ne samo da nije nikakvo zlo, nego je to još vrlina u očima naroda.

BOS. Od uvedenog gjumruka na duhan ima [2], prije nebijaše ni na što.

KON. Nije nikakvo. Pače smjeli kriomčari dogju na glas junaka. Niko svjedočiti neće protiv kriomčara, pače će se svak i krivo pred sudom zakleti, kad bi znao da će ga time osloboditi. Kriomčarenje je najviše sa solju, koju voze iz Arbanije te prodaju u Tursku krijući, jer, kako je poznato, prodaja soli u Austriji je monopol. Osim toga i duhan donose iz Turske krijući u Dubrovnik. Kako je kontrabanad veoma važan radi dobitka u nekim konavaoskim selima i u Cavtatu, to se veoma preziru financijalne straže i kad kriomčari dogju s njima u sukob, svak treba da pomože i nedrži za velik grijeh i ubiti *žbìra* kad napada na *kontrabandijere*, ništa manje nego morske grabioce (gusare). Razumije se, da Konavljanin neće nikada svjedočiti pred sudom o takvu ubijstvu.

H. C. B. Riječ *kriomčarenje* u sva tri predijela do sad je sasvim nepoznata, nego bi kazali: *kontrabanat*. Kontrabandijeri dakle u očima naroda nijesu ni najmanje smatrani za sramotne ljude, nego bi kazao:

To mu je zanat — ćar — trgovina.
Ko što o čem radi, o tome se i hrani.

---

[1] Čini se nevjerojatnim.

[2] Pitanje je: nije li to kakav prijestup po mnijenju naroda?

Ko sakrit umije, rugat mu se nije.
U trgovini se obraz ne gleda.
U pogodbi dva, ne treba da treći zna.
Ko umije njemu dvije.
Ko nezna doma doći, nek doma sjedi.
Kontrabandijer rizika i glavom i malom, (t. j. temeljem — imanjem).

H. K. Nije nikakvo.

STA. PA. Kriomčarenja ovgje dosta biva i narod to nedrži za nikakav grijeh ili zločin.

STROŠ. Ovgje je nepoznato.

ZEM. Nije veliko, osim ako se ko poda tome iz gadne sebičnosti te se vrgne posve na kriomčarenje i bavi se njime u velikom razmjeru.

LJES. Nije. Азъ крыѭ, ако си мѫжь уловимѧ.

332. Što misle ljudi o krivoj zakletvi ili o krivom svjedočanstvu pred sudom?

STUB. To je najveći grijeh na duši čovjeka, drži narod, te tvrdo vjeruje, da takva čovjeka mora kakva teška kazan već na ovom svijetu postići, i da neće nikad ni kraljestva nebeskoga ni Boga vigjeti. Osim toga uvjeren je, da takav čovjek neće umrijeti pravom običnom smrću, već da će se ili ubiti, ili utopiti, ili da će od kapi umrijeti itd.

ŽUM. Krivu prisegu i krivo svjedočanstvo drži narod za smrtni grijeh, te veli, da se tim duša vragu prodaje.

GRA. BRO. Drži to za smrtni grijeh i misli: da takvoga bog mora još za života očitovati.

KO. BUK. Obično naš narod krivo svjedoči i krivo se kune u sudu, da koga izbavi od tamnice i kazni, i misli da dobro radi. A ako se megju sobom krivo kunu za kragju ili drugi zločin, mrze na krivokletnika i uvjereni su, da će ga bog kazniti. A ako se komu kakova nesreća dogodi, n. pr. sama se kuća zapali, sin umre, životinja umete ili ko ulomi ruku, nogu, vrat itd. narod ili kaže prigodu u kojoj se zakleo krivo, te istu kazan zaslužio, ili misli da je negda tomu šta podobna uradio.

MAK. Zlo, da je velik grijeh i s prezrenjem gleda na takvog čovjeka, te se malo s njim i druži.

BOS. Zlo i naopako po krivokletna, bog će ga pokarati do malo.

LAST. Ljudi ubrajaju megju najviše grijehe i zločine krivu za-

kletvu ili krivo svjedočanstvo pred sudom i kažu, da ko se krivo kune, da biva od boga proklet, sve do četvrtoga koljena.

KON. Ako se zakleo krivo ili lažno svjedočio za kakvu svoju korist, n. pr. udario komu u bah za dug, ili da bi nahudio komu iz pizme i pakosti, tad je do višeg stepena nepošten i izgubio je dušu — ali ko je svjedočio — zakleo se krivo, da bi izbavio koga od velike napasti, štete, progonstva, n. pr. na korist kontrabandijera ili kakva drugoga ne krivca po narodnom mišljenju, nego samo po državnom zakonu, tad se ne samo ne drži da je grijehota, nego je veliku zadužbinu učinio.

H. C. B. Narod u opće strašno se boji od zakletve pa isto i musulmani u Hercegovini, i mučno će se zakleti koji krivo. N. pr. kad se čovjek u sudu ili u crkvi zakune — kao što je već na svome mjestu kazano — pa da bi mu se dogodila kakva vanredna nesreća ili njegovoj kući, narod bi smatrao, da je to božja kaštiga, zato što se krivo zakleo, pa makar se on i pravo zakleo, jer neće da se i prav zaklinje.

Ko se kriv kune po tragu gine.
Ko se prav kune rgja ga bije.
Krivu kletvu na dom neponesi.

Godine 1852 osudi senat jednoga Crnogorca da se zakune kao svjedok u crkvi nad kovčegom sv. Petra i on se zakle krivo, jer možda nije moglo drukčije biti, da ne pane krv izmegju dva plemena. Prije nego što je doma došao, sišao je s pameti i poslije u ludosti kazao da je krivo zakleo. Iz toga se primjera vidi, dokle dolazi živo uobraženje prostoga naroda o zakletvi!

H. K. Misli da je krivokletniku ne samo duša propala, nego da će mu se i kuća kad tad iskopati, i kako je već ta kazan sama po sebi velika, inače ga i ne kazne. Za krivu sjedočbu pred sudom kazne krivca globom i već mu se nigdje nevjeruje u narodnom sudu.

STA. PA. Kriva kletva i krivo svjedočanstvo jest prokletstvo za cijelu porodicu, i narod misli, da će sva ta porodica, pa makar kad, osobito radi krive kletve biti od boga kaštigovana.

STROŠ. Nemisli dobro, jer ko krivo svjedoči ili se krivo zakune, neće nikad sam dobro proći, ni na ovom, ni na drugom svijetu.

ZEM. Misli da je tako velika zloća kao i ubojstvo.

LJES. Misli da neće dobro proći onaj, koji se kune krivo i krivo svjedoči. Svak mrzi take ljude.

333. Što su u opće uzroci, da taj ili onaj zločin ili prestupljenje ima prevagu u vašoj okolici? Nema li tu upliva položaj okolice, karakter stanovnika, lako sakrivanje posljedica itd.?

STUB. U Zagorju se puno ubojstva u vinu dogagja, jer je svijet više žestok, nego u Posavini ili u Podravini. Kragje manjih stvari i poljske štete često bivaju, jer je predijel jako napučen, pa je na više mjesta zbog nerodice ili premnogog ljutstva ne malo siromaštva.

KO. BUK. U ovoj okolici i u opće u narodu ima prevagu kragja radi toga, što se svaki dan uvećava ubožtvo.

MAK. Najviše kragja biva u maslinàma i to zbog sirotinjstva i zbog bliskih mejaša i raskomadanja zemalja na maljušne ulomke.

BOS. Svagje jednako.

KON. Nema zločina koji bi se odlikovao svojom čestoćom a uzroci su svijem prijestupima kakvi i svuda.

H. C. B. Iz toga što je napisano, jasno se pokazuje karakter narodnji, tako i narodnji duh, pa najposlje običaji i mišljenje, kojí daleko odstoje i od crkvenoga i gragjanskoga zakonika, jer on ni jedno ni drugo nezna prije nego mu ko kaže. Zakon je njemu u običajima, pa ako je što protiv crkvi i zakoniku gragjanskom, njemu se čini da je i pravije i bolje ono njegovo. Jer on kaže za sve što njegovo nije:

Što nije moje, to je tugje.
Od svoga me sunce grije, a od tugjega tuga bije.
Ko za tugjim čezne, svoje mu vehne.
Pleti kotac kao ti i otac.
Svaka ptica svome jatu.

Sva dakle prestupljenja koja u narodu bivaju i zločini o kojima je već govoreno, u sva tri predijela imaju veliku prevagu, najviše za to, što obično zlo i prestupljenja prelaze nasljedstveno od oca na sina, bez da mu svećenik kaže: „to je griješno" ili sudnik, da je to protiv zakonika, nego ga poslije učinjenoga zla kaštiguju.[1] Osim ovoga neznanja, i okolnosti i položaj i karakter pa i prisna nevolja ujedno sa ukorjenjenim običajima nagone pojedine ljude, osobito gladne godine, da zla a osobito lupeštine čine, pa spram poštenih nisu toliko krivci kao kod suda, već da bi zlo od objesti a ne od potrebe uradio, jer i vuk nekolje ovce od objesti, nego od

[1] Ima tomu i drugijeh još važnijeh uzrokah.

gladi, zmija ne uvijeda, kad ko od nje s mirom stoji. Zločinstva koja se od nevolje rade, kao n. pr. lupeština, pa da su očevidni svjedoci, deset—dvadeset ljudi, mučno će se naći i jedan da prosoči, premda je u običaju da se obećava više sočbine, nego stvar ukradena valja, pa i onda mučno će se pred ljudima ili u sudu suočiti s lupežom, nego više puta, da se sakrije ime soka, izigje sokodržica, te kazuje što mu je sok kazao. Narod bi samo onda soka pohvalio, kad je ukradeno siroti, siraku, ili iz crkve, ali inače smatraju ga kao ništa čovjeka i obično ga nazivlju *špiun-om*. U općini Brajićima više Budve, svi, ako ne svi a ono polovica [1] živē o kragji, ali se od pamtivijeką nije čulo, da je ikad ko koga prosočio, pa makar da je i u krvi s lupežom bio, i za to se i o njima govori:

Tvrde vjere kao Brajić.
Što ukrade Brajić, to izjede vuk.
Bio (zaludu) kao Petronije na Brajiće.

H. K. Ubijstvo, rana, paljevina bivala su radi osvete, a osveta se osnivala na karakteru stanovnika i na potrebi samomu se zaštićavati; — i kragja je prije bila rasprostranjena u Crnojgori, jer sud nije bio strog i konsekventan pri iskanju krivca.

STA. PA. U opće neobraženje naroda. Kragji konja i kriomčarenju je uzrok položaj sela, koja leže kraj vode, ili blizu provincijala, gdje narod misli da je s ukradenom stvari sigurniji, nego u vojničkoj krajini.

STROŠ. Mazno odhranjenje i zločesto društvo; jer da su djeca u mladosti za manje pogrješke od roditelja pokarana, ne bi se poslije ni u velike zloće pustila.

ZEM. Da je ovgje u prevagi n. pr. kriomčarenje, varanje i skitanje, upliv ima najprije pogranični položaj okolice, zatim smjesa žiteljstva raznih narodnosti, raznog vjerozakona i mnogi stranci, što ovamo dolaze. Ovgje ima Srbalja, Hrvata, Niemaca, Grka, Židova, Cincara, Bugara, Turaka, Magjara, Vlaha, Franceza, Talijana itd.

LJES. Samo se lijenčine daju ovgje na zla djela.

334. Ima li zločina, prestupljenja, kojijem bi uzrok bilo sujevjerje narodnje, a naprotiv ima li kakvo sujevjerje, koje preprječuje nekakav zločin ili prestupljenje?

STUB. Sujevjerje vlada još dosta, osobito megju ženama, i neka sujevjerja stoje u tijesnoj svezi sa gospodarstvom mlijeka, krava, pe-

radi, jaja, masla itd., te ta dadu povoda, da jedna drugoj tijem kakvu štetu učini. Kod pčela vlada predrasuda, da se medom ne smije zamjeriti, ako za lijek ko traži ili ga kome god dati, da pčele ne postradaju. Odvesti i ukrasti tugju pčelad za osobiti se grijeh drži i misle, da nikako neće uspjeti u toga, ko ih ukrade.

ŽUM. Neima.

MAK. Ne poznato odgovoriocu.

BOS. Ima ih dosta i za prvo i za drugo.

KON. Nije poznato odgovoriocu.

H. C. B. Koliko god u sva tri predjela narod izobiluje u pjesmama, poslovicama, zagonetkama, pripovijetkama i običajima mimo ikakav drugi narod, toliko dva put premašuje sujevjerjem. Sam odgovorilac znade četir sta sujevjerjih vjerovanja i običaja. Sujevjerje je dakle u narodu smatrano, može se slobodno reći, kao veoma više i važnije, nego li isti zakon crkveni, jer ovoga nezna, a običaj i što od svojih roditelja pri vatri ili od starijeh žena prema suncu čuje, zapamti bolje, nego učenik azbuku. Oni i same sveštenike drže, da su izlišni ili, bolje reći, da su „narodnji izješe", jer misle da sveštenici i ne trebaju za drugo, nego za krstiti, vjenčati i ukopati. Narod veli kalugjerima u šali:

Kalugjere, ni kravo, ni vole,
Niti oreš, niti ml'jeka davaš.

A o popu može se naći u zbirci odgovorioca preko dvanaest narodnih pripovijedaka ovom ravnih, u kojima se vidi, kako narod malo drži do sveštenika; ali je pripovijedanje tako spleteno i iskićeno, da bi čovjek puknuo od smijeha. — Nego da se vratimo na naše pitanje, odgovor je kratak, to jest: Ima u sva tri predijela mnogo zločina, koja se po sujevjerju čine, a mnoga, koja sujevjerja preprječuju.

H. K. Do nazad 20—30 godina, kad bi kakav pomor životinje bio, to se pripisivalo vješticama, a kako ih nije bilo lako razaznati, to bi uzimale sve po starije žene u selu i vodili ih na vodu, tu ih svlačili do košulje i bacali u vodu. Koja bi počela tonuti, uhvatili bi je odmah i izvadili iz vode, da se neudavi, jer ta nije vještica, ali ako koja ostane na vrh vode plutajući, tu svakako drže za vješticu, te je podvrgnu sudu, a za tim kamenovanju. I pak o kamenovanju vještica kazuju samo stari ljudi, da su slušali od svojih otaca i djedova, da su nekada kamenovali take vještice, a nema niko da kaže, da je sam to vidio. I kad ko umre, osobito mlad momak, kažu odmah, da su ga vještice izjele, i počnu nagovještati,

koja je žena to učinila. Jednom se dva crnogorska plemena zavadiše radi jedne vještice, o kojoj se kazivalo, da je izjela jednoga momka drugoga plemena, te se njegovi suplemenici htjeli da svete na suplemenicima vještice.

GURG. Nema.

STROŠ. Ništa drugo nije uzrok zločinstvu, nego zlo upotrijebljena sloboda, a ništa nema, što bi zločinstvu na put stalo, osim stroga kazna.

ZEM. Teško da ima i jednih i drugih.

LJES. Tko ukrade kakvu crkovnu stvar, kažu, da će mu ruka usahnuti. To zaštićuje do nekle crkveno imanje. Odgovorilac je vidio, da često meću komade sapuna, u koje su igle zabodene, u bunar, ali ne zna rad šta to biva.

335. Kakvi zločini imaju osobito škodan upliv na moralnost, obilnost, izobraženje itd. u vašoj okolici?

STUB. Osobito je škodljivo, što roditelji priučavaju djecu, da na tugjem pripasuju, da štetu drugom prave, a sebi na korist; da ne kažu istine, već da taje i lažu, jer se iz toga besposlice, tati ragjaju i kašnje ljudi, koji su gotovi krivo svjedočiti i prisizati.

KO. BUK. Kragja.

MAK. Odgovoriocu ne poznato.

BOS. Zao izgled od svašta zavodi svijet malo po malo, jer kažu: „Kad njemu ne će ništa i ne biva ništa, neće ni meni!"

KON. Odgovorilac ne zna kazati.

H. C. B. Za sada odgovorilac nije mogao kazati ona zločinstva, koja imaju škodan upliv na moralnost, obilnost, izobraženje itd., al on to u opće pripisuje prostoti, neznanju i lijenosti naroda u opće, iz kojega ističe mnogo više zla, nego iz pravoga zločinstva, crkvom i zakonima zabranjena. Ta su zla po mnijenju odgovorioca slijedeća: a) nepohagjanje crkve, osim božića i vaskrsenija. b) Raskoš u vanrednome piću i jestivu, kad se dočepa; a kad nema, treba da trpi. c) Što nikakve molitve ne zna ni muško, a kamo li žensko, osim rijetko koji starac „Oče naš", [1] a mnogi znadu samo tropar: „Христосъ васкрьсе." [2] d) Što na učene ljude mrze i zovu ih bes-

[1] On se opominje, da kad je u svom djetinstvu prvi put naučio „Oče naš", pa ga materi na izust kazao, da se čudila, te mu reče, da te molitve nije bilo za njene mladosti. (!)

[2] Evo kako ga je narod prekrojio: Ristos vajskrese iz mrtvijeh, samrtiju samrt popra, i suštiju va grobe život darova

poslenicima. e) Što za viši grijeh drži premrsiti petak ili srijedu, ili uz četvoro posta, nego učiniti sve sedam smrtnih grijehova, za koje prostak samosvjesno i ne zna da ih ima, a kamo li da zna, da su smrtni grijesi.

H. K. Najviše krvna osveta, dok je u cvijetu bila.

STROŠ. Istina, obilnost i slabo izobraženje ragjaju bezobraznu slobodu.

ZEM. Pijanstvo, bludnost i skitanje imaju osobito škodan upliv na moralnost, na a moralnu izobraženost varanje.

ZDVORNJE ILI MEDJUNARODNO PRAVO (JUS PUBLICUM EXTERNUM).

336. Kakav obični pojam ima narod o tugjoj državi ili narodu, drži li da je u mirno doba dužan, s tugjim narodom prijateljski postupati?

STUB. Narod misli o tugjoj državi kao zemlji, koja ima svoje običaje, zakone, i vlasti, koje njome upravljaju, a ni najmanje se ne miješa u upravu drugih, pa i susjednih zemalja. Vlast dotične zemlje upravlja sebe doma po svojoj volji i nije odgovorna nikome za granicom računa davati o svojoj upravi; ali i pak misli, da se u nekim oblastima mora obazirati jedan vladar na druge, i da je dužan kao čovjek čovjeku raditi po poštenju i onako, kako zahtijeva zakon, usagjeni u srcu svojih ljudi. Često se u narodu čuje, gdje kazuju: „Taj ne smije toga učiniti, ne dadu mu drugi kraljevi i poglavice;“ ili: „Ako to učini, podignuće se drugi kraljevi protiv njega“, itd. Isto tako misli, da je dužan svaki vladar i vlast štititi i braniti strane podložnike, kad u njegovu zemlju dogju, da im se imanje neotimlje i život štedi, pa kad bi što skrivili, da se imadu predati onoj vlasti, pod koju oni potpadaju; a samo uhode da je slobodno kazniti, pa i ubiti. Takogjer drži, da je prema takvim stranim dužan obdržavati sve, što čovjek čovjeku mora iz ljubavi učiniti, primiti ga gostoljubivo, poštenje, život i imetak mu štititi, njegove običaje, zakon, vjeru štovati, jer „tako oni obdržavaju“, „to je njihov zakon, vjera!“ itd., te ne da mu se rugaju i da se njim potprduju. Sam je odgovorilac vidio, kako je Turčin po svojem živio i klanjao megju prostim narodom u Zagorju, ali su ljudi nanj počitanjem i ozbiljno gledali. Protiv pojedinih ljud ni u ratno doba ne će narod da drukčije postupa, jer rat i svagju megju narodima, drži, da samo vladari, kraljevi i carevi prave, oni se megju sobom svade i mire, a narod da je tu nedužan.

*

KO. BUK. U opće drži, da u vrijeme mira ne smije ratovati sa susjednom državom inoplemenika, ali misli, da može potajno kvara nanositi kragjom, otimačinom, palidbom itd.

MAK. Drži, i klanja se državnim naredbama u tomu obziru.

BOS. Drži; za komšiluk će najprije bog upitati.

KON. Drži, da sa svakim treba mirno življeti, dok je mir, a o ratu poznata je poslovica: *Kad je rat, nije niko nikome brat.* I pak se ta poslovica odnosi više na neprijatelja svoga prijatelja, jer znamo, da kad su Hercegovci tu nedavno ustali protiv Turaka, te dogonili svoje stvari u Konavle na ostavu ili bježali u Konavle, nije se našlo, da je ko taknuo u čovjeka ili stvar ustaša, nego na protiv da su ih pomagali koliko su god mogli.

H. C. B. Hercegovci graniče s jugoistoka sa dva okružja t. j. s dubrovačkim i kotorskim i s katunskom nahijom Crnogore. U dva okružja ima i rimokatolika i pravoslavnih, i prēmda i jedni i drugi jednim jezikom govore, opet su im miliji hrišćani" no „latini" (ovako ova dva zakona zovu jedan drugoga).

Crnagora graniči od jugo-zapada s kotorskim okružjem, od sjev.-zapada s Hercegovinom, od sjevera s Bosnom, a od jugo-istoka s Albaniom. Njima su najveći krvnici Turci, s kojima se — kao što je poznato — neprestano kolju i prije će se umiriti psi i mačke, nego Turci Crnogorci; ali latinski zakon čini se Crnogorcu ništaviji nego turski,[1] a tomu su uzroci, po mnijenju odgovorioca, što oni nijesu junaci; što ako i vjeruju hrìstov zakon, ali se drukčije krste i nemaju pravih srpskih običaja, u njih nema narodnoga života i mišljenja, nego se drukčije vladaju i k civilizaciji koracaju.

Od Boke kotorske dva dijela graniče s Crnomgorom, a okrajak t. j. dva sreza: risanski i novski s trebinskim kadilukom. Rišćanima su miliji opet Crnogorci i Hercegovci no bokeški Latini, iz već kazanih uzroka, ali opet Rišnjanin (čovjek iz Risna), ubio bi Crnogorca ili Hercegovca za Latina i Risna, kao što bi i Hercegovac ubio Rišnjanina ili Crnogorca za Turčina svoga. U tome slučaju misle, da se obraza tiče, kad čovjek iz tugje države ubije čovjeka iz moga mjesta, te ga ja moram osvetiti ma kojega zakona bio. Ljudi, koji žive po granicama, obično žive u pravoj ljubavi ili u krvi doklen se ne pomire, ali svaki pazi da u komšiluku dobro žive t. j. da prijateljski postupa, zato što se ime *komšija*, kao

[1] Teško je vjerovati da je to i sada tako.

neko srodstvo smatra, pa ima značenje ne samo kućnoga susjedstva nego i pograničnoga.

Da bi pokazati što od prilike narod misli o državam jevropskim odgóvorilac opisuje komad razgovora, koji imagjaše 1852. godine sa čuvenim crnogorskim diplomatom starcem Stevanom Vukotićem, ocem današnjeg tasta kneza Nikole.

Pošto se razgovoraše o mnogome drugome, pade riječ i na politiku, tad starac zapita: „Ma vala da je bogu, gospodine! koji je najsnažniji devlet (država) od sviju sedam u Evropi? (narod drži u opće da ih nema više do sedam).

Odgovorilac: „Bog me kako koji i kako u što: „n. pr. Ingleska morem, Rusija suhijem, neki s pameću, a neki s novcem."

Starac: „A ja sam čuo od mudrijeh ljudi, kao što si ti i tvoj drug, ovako: Napuni jedan kabao vode, pa u vodu stavi sedam kora od oraha koje plutaju i nazovi ove kore: ovo je cesar, a ovo je Inglez, a ovo je Vrancuz, a ovo je Latinin, a ovo je Turčin, a ovo je Grčka, a ovo Prusija, pa onda uzmi jednu brkljaču i uvali u kotao kao da miješaš škrob ili cicvaru, onda će one kore od oraha stanut kotrljanja, neka u dno a neka na vrh vode. Tako ti je i Moskov, kad bi se u kraljeve umotio."

Odgovorilac: „Neznam bili to tako bilo, moj Stevane, jer se kaže:

Dva lješnika orahu vojska, — ili
I dva loša ubiše Miloša."

H. K. Drži, da treba sa svakim mirno življeti, osim dakako u ratno vrijeme za koje narod obično kaže: „*kad je rat nije niko nikome brat!*" Iznimku čini Turčin o kome narod misli, da je dopušteno vazda i u miru i u ratu nanj napadati, ali to zato, jer i Turčin to isto misli i radi s Crnogorcima. Da narod zna razlikovati stanovnike raznih zemalja; da drži, da treba s njima mirno življeti, potvrgjuje se i tim, što on osim svoga kućnoga susjeda zove *komšijom* i čovjeka iz tugje, ali pogranične zemlje i riječ komšija upotrebljuje se u smislu prijateljskoga pozdrava. Taj naziv neće nikada dati čovjeku iz svoga zavičaja, ako mu nije baš kućom susjed.

GURG. Drži.

STROŠ. Ima dobar i pravedan pojam o tome, i dobro se uvijek gleda sa svakim drugim narodom.

ZEM. Da valja sa svakim susjedom u prijateljstvu živiti i drži, da je dužan u mirno doba s tugjijem narodom prijateljski postupati.

LJUB. Misli, da narodi i države treba da se uvažavaju i da jedna drugoj pokazuje svaku čast. Sa susjedom treba u miru živjeti, s njime se nesvagjati, jer susjed susjedu može pomoći u nevolji, pa tako i susjedna sela i narodi medju sobom.

Почитай, ако искашь да тя почитатъ.
Пази чюздото, ако искашь да пазятъ и твойто.
Добъръ сосѣдъ цѣна нѣма.

337. Razlikuje li narode više po narodnosti ili po vjeri, ili po positivnim granicama, i što su od prilike uzroci tomu?

SIUB. Prava razlika je samo po narodnostima i običajima: kad prost čovjek nerazumije čovjeka i kad se neslaže u življenju s njim, onda kaze: „to nije naš čovjek, već Švaba, Magjar, Talijan, Turčin, itd.“ Kad je druge vjere, kaže naročito, to je Vlah (pravoslavni), Luteran, Kalvin, Turčin, a može i opet biti čovjek, koji pripada istom narodu komu i on. Po megjama i positivnim granicama razlikuje samo onda, kad više nenalazi iste novce, ili mjeru, ili zakon, koji su u njegovu zavičaju. Gdje se on mora podložiti drugim običajima i zakonima, to je, dakako, njemu tugja vlast i zemlja. Tada kaze: „nije pod našim cesarom, kraljem; toga ne biva u tom ili onom kraljestvu itd.“

KO. BUK. Uvjek je razlikovao najviše po narodnosti i na tugje mrzi radi svoga podčinjenja; do poslijednjih naših vrijemena razlikovao je i po vijeri, ali ova posljednja razlika sada jako pada, dočim se prva čvrsti i uvećava se.

MAK. Obično po državam i govori o svijetu.

BOS. Po vjeri — *svoj svoga nad jamu dovede, ali ga neturi.*

KON. Znade razlikovati veoma dobro u sva tri smisla.

H. K. Zna dobro razlikovati u sva tri smisla; zna za pozitivnu granicu državnu, ali malo za nju mari dok ga ne prinude, n. pr. Hercegovac dogje u Konavle, koje su u Austriji i šeta se po njima, kao da je i doma, jer nahodi tamo isti narod i običaje kako i u sebe. Isto tako zna razlikovati tugj narod po jeziku n. pr. Arbanasanina, Grka, Talijana i premda ga drži sebi ravnopravnim, osobito ako je iste vjere, ipak se ne rado s njime druži, jer mu smeta jezik i drugi običaji. Po vjeri ipak najviše razlikuje i uvjek drži, da mu je bliži i miliji čovjek tugje narodnosti samo ako je iste s njim vjere, nego da je različne vjere a iste s njim narodnosti. Ovo

posljednje kao da se je u novije vrijeme počelo okretati na obrat.

ŠAB. Sve narode dijele po vjeri: Srbi su svi koji se drže istočne vjere [1]; Šokci svi ostali hrišćani; za tim Turci i Čivuti.

RO. AZ. Razliku glede narodnosti čine najviše po vjeri; kaže za Grka da je Srbin, zato što je jedne vjere s njime, a za Srbina zapadne vjere kaže: Šokac, Latin, Švaba itd. Uzroci su tome u opće poznati.

GURG. Više cijeni i voli narod, koji mu je srodan po vjeri, pa poslije po jeziku i pozitivnim granicama i po prijateljstvu. Tome je uzrok veliko poštovanje religije.

STROŠ. Nešto malo razlike čini po vjeri, u ostalom opet svakom dobro želi, a pobližnjima koliko može i dobro čini.

ZEM. Više po vjeri nego po narodnosti, tako je n. pr. bosanski poturica, premda jedne narodnosti sa Srbinom, narod ga naš smatra za Turčina, po vjeri protivnikom i neprijateljem svojim. Srbinu nije ni katolik pravi brat, jer nije pravoslavni po vjeri, premda je jedne narodnosti.

LJES. Razlikuje ih po jeziku i izgovoru, ali i po vjeri. Narod kaže o svim pravoslavnim: Българска вѣра, братю, a o drugim koji nijesu pravoslavni друга вѣра.

338. Ima li kakve poslovice, anekdote ili poruge za ljude, koji pripadaju drugome narodu, vjeri i državi?

ZAGR. U Slavoniji veli rimokatolik pravoslavnim: „Vlasi-siromasi!“ a ovaj njemu vraća: „Šokci bogci!“ Osim toga imadu za Švabe i Kranjce.

STUB. „To ti je po Turski!“, t. j. bez milosrgja, zakona i čestita običaja, „kao Turčin!“ t. j. nije mu ništa sveto, hoće samo kako njemu godi. „Ti si Kalvin, Luteran!“ t. j. nevjeruješ, nemoliš se bogu, nepostiš, neideš u crkvu. „To je pravo crni Ciganin!“ t. j. varalica i nitkov. „Ti si gori od Turčina, Luterana, Kalvina!“ t. j. niti toliko nemaš poštenja i prave vjere, koliko ti ljudi. „Njega bi u Tursku poslati!“ t. j. njegov način života tako je zao, da se slaže posve sa turskim običajem.

KO. BUK. Mnoge su i poslovice i poruge i anekdote bile u našem

[1] Ipak će jamačno znati i razliku megju Srbinom megju Srbinom i Vlahom, i Grkom itd.

narodu, osobito radi razlike vjerozakonske, nego već sada izčezavaju. Neke pripovijedke kadkad mogu se čuti o kalugjerima i fratrima, koje bi odveć dugo i trudno bilo izbrajati, a najviše sramotno, te je željti, da im se i glas utrgne. Kada ko hoće komu da kaže, da nemaju megju sobom nikakva odnošaja običaj je kazati: *nemam s tobom posla kao ni rišćanin s papom.* Kada pravoslavni hoće da se potuži na rimokatolika radi kakve nevjere ili odaje, izvini ga govoreći: *„što ćeš da radiš! ni u tikvi suda ni u Šokcu druga.“* Talijanca *lacmaninom* nazivaju i rugaju mu se da naše *s* i *č* ne može izgovoriti itd. Svinju nazivaju Francezom a tukca Njemcom. Kažu da Ture svinjetine nejede, za to, što ga je majka odbacila i još tako koješta.

MAK. Nema u koliko je odgovoriocu poznato, nego o Talijanima drže, da je veoma slab narod.

BOS. Ima po vjeri ruganja i preko jego.

KON. U Konavlima pripovijedaju mnogo koje šta smiješnoga o pravoslavnima (i pripovijeda i jedno selo konavosko o drugome isto tako), ali je toga veoma manje u novije vrijeme, od kad se po bliže poznavaju Hercegovci i Konavljani. Konavljanin, prem da mu je Crnogorac u rusko-francuskom ratu napao početkom vijeka na zavičaj i mnogo štete učinio, i pak je držao Crnogorca kako boljega junaka i više ga poštovao, nego Bošnjaka i Hercegovca, koji se nemogoše osloboditi turskoga zuluma. U novije vrijeme, t. j. poslije hercegovačkoga ustanka, i Hercegovci nešto poskočiše u cijeni Konavljana.

H. C. B. Mnogo ima u sva tri predijela poslovica, podruga i pripovijedaka, koje je odgovorilac opširno popisao u svojoj zbirci pod imenom „podrugačice“, a to su kao n. pr. Ti su i ti sijali igle, da bi im urodile ćuskije; — a ti su sijali so, da ne kupuju u Latina; — a drugi su opet kupovali pamet; — kako je sve selo pošlo, da iz kneževa kupusa izagnaju skakavce, pa oborili oganj iz pušakah na njih i jednoga ubili, koji je bio skočio na prsa kneza, te i knez i skakavac pali mrtvi itd. Ovijem podrugačicama nema baš pravoga mjesta, sela, općine, da bi se jednome odnosile, nego kad ko kome priča govoreći mu: „Ovako su radili vaši stari“, — a onaj od drugoga sela odmah bi mu drugu smiješnu podrugačicu kazao i rekao: „A ovako su vaši radili!“ Nikako se neće niko najediti, nego se svi slušaoci smiju, da popucaju od smijeha.

H. K. Ima toga bez broja, osobito što se Turaka tiče. I katolici

znadu mnogo koje šta pripovijedati porugljiva o pravoslavnima i obratno, ali nema toliko, koliko o Turcima.

GUBG. Ima, osobito o „Švabama i Turcima“.

STA. PA. Slovaci zovu rimokatolike susjede *Šokac*, a pravoslavne *Rac*. Obje dvije ove vjere zovu Slovaka *Tot*.

STROŠ. Nije poznato odgovoriocu.

ZEM. Ima narod poruge za Turke i Žudije: *Ne krštena vjera! Nekrštenjak!* — *Turčin siledžija, Čivut varalica!* I Cigane prezire narod. Ima i pjesmu porugljivu o Ciganima i Turcima, evo je:

Podigla se četa pustahija:
Tri Turčina i dva Ciganina;
U Turaka sablje bez balčaka,
U Cigana puške bez kundaka;
Pa su silno zarobili roblje:
Porobili begove kokoške,
Komu kvočku i ćoravo pile. —

O Turcima ima puno poslovica i izreka u narodu:

Kud svi Turci, tud i ćelavi Mujo!
Ne ima zime bez vjetra, ni zla gosta bez Turčina.
Ne ima gorega Turčina od poturčenjaka.
Što si tako navalio, kao Turčin u pakao?
Makar vukao turske lagje, ne ću to ni to činiti!
Volim vodati turske konje, nego to činiti.
Turci drže vjeru (zadanu riječ) od petka do subote.
Turci mole boga: „Ne ujedini gjaure!“
Kud turski konj hodi, trava ne rodi.

LJES. Ima; n. pr.

Българската вꙗра на босилꙗк мириши,
А турската на испарено бѫзѥ.
Турската вꙗра ѥ кучѧ вꙗра.
Влахъ безъ мамолигѧ умира.

339. Kako poštuje imanje i ljude tugjega naroda, koji preko njegova zemljišta prelaze?

STUB. Tugjemu se čovjeku ne smije ništa oteti, njega je grijehota varati, dapače ima mu se put dati i tamo, gdje se nebi drugome dopustilo ići, jer vele: „On ne zna, kako je pri nas!“

KO. BUK. Imanje i ljude tugjeg naroda poštuje i na njih ne napada radi straha od kazne.

MAK. Poštuje veoma.

BOS. Manje nego svoje: „Da je moj, ne bih ni žalio!“

KON. Poštuje veoma, pače više nego i imanje svojih ljudi. To je najbolje pokazano pri ustanku gornje Hercegovine pod L. Vukalovićem, gdje ne samo da su primali na ostavu i skrivali ustalačke stvari i ljude, kad je trebalo, nego su ih i pomagali u čemu su god mogli.

H. C. B. Izuzimajući pojedine zlikovce ili hajduke, u sva tri predijela poštuju tugje imanje i prolazak tugjih ljudih kroz njihova sela više nego svojega seljanina; i niko mu ne bi otkazao konak, ako bi ga putnik tražio zbog rgjava vremena ili mrkle noći, nego bi mu i večeru drage volje dao, samo kad bi imao. Da je po slučaju putnik dužan kome glavu u onome selu, bože sačuvaj, da bi ga smio ubiti od porodice mrtvoga u onome selu, gdje prenoći, jer ga brani domaćin, koji je primio gosta, a da bi ga po čem ubio pred kućom domaćinovom, ubio bi ovaj posljednji njega, kao da mu je brata ubio, jer narod veli:

Dok je u moju kuću, on je što i ja.
Dok sa mnom ije, niko ga tući ne smije.
Kad od mene pogje, svakom širokom polje.

U Crnoj gori mnogi su kazivali odgovoriocu, da se dogodilo: da kad čovjek čovjeka u inatu ubije i pobjegne u kuću jednoga od iste porodice mrtvoga, tad onaj, u čiju je kuću pobjegao, prem da ima dužnost da sveti ubijenoga, ne samo da ga ne ubije, nego ga sa dva svoja brata isprati do izvan sela i rekne mu: „Hajde s bogom! po jutros ni od mene ti nije vjera, nego se i od mene čuvaj!“

H. K. Poštuje kako i svoje i prije će tugjincu pomoći, nego da će mu što oteti. Ako se otimačina dogodi, to čine lupeži, i narod, ako nagje zločinca, strože će ga kazniti, nego da je oteo svojima. Pače i Turci, kad im je vjera davana bila, mogli su pregoniti karvan preko Crne gore, bez da su se bojali, da će ih i ko taknuti.

STROŠ. Ako drukče biti ne može, to niko ne zamjera; ako li bi pak od tuda kakva šteta slijedila, to, da kako, nikome drago nije.

ZEM. Narod naš iz gostoljublja u opće poštuje i imanje i ljude tugjeg naroda, koji preko njegova zemljišta prelaze, i svaki poštenjak stidio bi se učiniti na žao stranom putniku.

LJES. Poštuje i uvažava kao goste, i gledi, da im pomogne u čemu god može.

340. Što misli narod o obezbjegjenju tugjijeh poklisara i o njihovu čašćenju?

STUB. Poklisari se imadu časno primiti i štititi, ne smiju se zadržati, a pod ni pošto ubiti ili zlostaviti; narod misli, oni moraju imati kakav spoljašnji znak, koji ih od svega brani.

KO. BUK. Poklisare smatra kao ljude, koje niko ne smije ni u najmanjem uvrijediti.

MAK. Da se poklisari ne smiju kao ni svetinja dirnuti.

BOS. Čast istu, koju i onima, koji su ih poslali.

KON. Poklisara treba častiti i od svake napasti čuvati, još više nego običnoga gosta, jer on predstavlja poglavicu tugjega naroda. Pače da bi poklisar što nepristojna i kazao i uradio, ne smije ga za to niko ni prstom dirnuti, jer poslovica kaže:

Poklisaru se glava ne siječe.

H. K. Da ga treba čuvati i gostiti kao i drugoga putnika, samo da ga treba još više častiti nego li prostoga gosta. I u slučaju, da bi što prestupio, kazao ili uradio, on se smatra nedotakljivim, jer i ovgje živi poslovica:

Poklisaru se glava ne odsijeca.

STROŠ. Ako su od vlasti poslani, dobro bi ih primio i podvorio.

ZEM. Misli, da svaki tugj poklisar zastupa cijeli svoj narod, da je njegova osoba poštovanja vrijedna, te bi bila najveća prostačina povrijediti prava poklisarska.

LJES. Na poslanike gledaju kao na kakvu svetinju.

Инчию завалъ олмазъ.
Посланику му ю отворенъ пжтъ.

341. U krajinama, koje graniče s Turcima, je li obično kakvo četovanje i čini li narod koje razlike megju ratom i četovanjem?

STUB. Četovanja nema.

GRA. BRO. Ovgje nije obično četovanje.

KO. BUK. Narod drži da se vazda može udariti na Turke radi starih uzrokah i osvete.

MAK. Toga nema.

BOS. Do jako u Hercegovini pri megjama crnogorskim; razlika, što se četnici odbijaju za muku vlastitu, a ratovi su za nadmetanje.

KON. Četovanja je negda bilo, ali ga sad nema, osobito u vrijeme francuske uprave početkom našega vijeka. Ali to je bivalo u slijed četovanja Turaka u Konavlima, koji kad bi što ugrabili i odnijeli sobom ili koga odveli, tad bi se sastala četa, oružala se, otišla preko granice, te udarala na kuće onijeh, koji su bili napali u Konavle, te bi tražili, da oslobode one, koji su u plijen povedeni, a mjesto ugrabljenijeh stvari, ako ih nebi mogli naći, ugrabili bi oni prežnjim napadačima iz kuće još više, nego su oni njima. O ratu je pojam kako i svuda.

H. C. B. O četovanju je kazano, koliko je trebalo, na drugom mjestu; ovdje samo nešto o ratu. Kad se zarati jedna pokrajina s drugom, ili sela, ili općine megju sobom: postane onda pojedini narod kao jedna zadruga, bez obzira na unutrašnje svagje i na razliku vjeroispovijedi, te idu svi protiv neprijatelja. Tako kad se god zarate Nikšići s pograničnom bjelopavlićkom nahijom u Crnoj gori, svi pravoslavni, koji su u Nikšićima i na okolo, združe se s Turcima, pa svi idu na Crnogorca. Tako isto Zupci, koji graniče s Grahovom Crne gore i s Krivošijanima bokeljskim (doklen se nije bila raja uzbunila pod Lukom Vukalovićem 1859. god.), bili su se i klali i s jednima i s drugima neprestano, prem da u cijeloj zubačkoj općini nema nikakvog drugog zakona osim pravoslavnoga, pa su donosili crnogorske i krivošijanske glave mudiru trebinjskom. Ali sada toga nema. — Pokojni Vuko Golubov Perović iz Cuca uskočio je bio iz Crne gore u Nikšiće, po što je bio ubio svoga istoga rogjaka, osvetivši svojega šuru Perišu Krivokapića, i živio je do skoro u Nikšićima, povrativši se pod starost svoju k današnjemu gospodaru Crne gore. Ovi Vuko Golubov — kojega je odgovorilac lično sam poznavao — ubio je 10 ili 11 Crnogoraca i glave im u Nikšiće donosio Turcima, a to za to, što su vazda Nikšići i Crnogorci u ratu živjeli. No to je prestalo po primirju, učinjenome poslije glavnoga rata 1863. godine.

H. K. Na granici crnogorskoj bilo je četovanja veoma često do kneza Danila; gotovo je vazda bila po koja četa crnogorska, koja je išla u obližnje turske pokrajine, osobito u Hercegovinu, da robe i otimaju, što im do ruke padne, ali samo tursko; veoma se rijetko dogagjalo, da bi pravoslavnome kakvo zlo četnici učinili, kao što je upisano u odgovoru o hajducima.

Glavna je razlika megju četovanjem i ratom, da u četu ide

koga je volja, t. j. sabere se njekoliko ljudi, te idu četovati, i kad su se načetovali, prestaju, dočim je rat opći za cijelu zemlju, i svak, ko pušku nositi može, treba da u rat ide, pače i ženske u tome pomažu barem time, što nose hranu vojnicima.

GURG. Kako ovaj kraj graniči s Turcima, bilo je, kao što je prije kazano, četovanja, dok mu nije vlast na put stala; a razliku izmegju rata i četovanja čini naš narod.

STROŠ. Ovaj je kraj baš na granici turskoj, na koju carska straža pazi, te ne ima nikakvih drugih četa bez više naredbe.

ZEM. Nije, jerbo su Turci sad miroljubivi. No prije 150—160 godina bilo je inače u Srijemu i u Slavoniji. Četovanje bijaše na Turke i bez rata u običaju, i ko je god mogao, činio je Turkom što je više mogao štete; a megju ratom i četovanjem jedina se činila razlika, što je u ratu svak nastojao nanositi štetu Turkom, a u četovanju činjahu to pojedini odvažni ljudi, kad su i koliko su samo mogli.

LJES. Četovanje biva samo protiv vlasti u državi, a rat megju državama.

342. Što su obični uzroci tomu, i misli li narod, da za navještenje rata treba neki uzrok ili barem izlika?

STUB. Navaliti u mirno doba na koga, osobito narod na narod, to ne dopušta da je moguće, nego veli: oni već svakako imaju nešto megju sobom, po čem su se zavadili. Ali ipak zna, da jedan na drugoga pod kakvom izlikom napadne, a u istinu samo za to, što je jači, da ga pod svoju vlast spravi. Takih primjera pripovijedaju puno o starom Napoleonu, pače narod zna za primjere i iz doba Marije Terezije.

MAK. Ne čuje se nigdje o tome govoriti.

BOS. Nadmetanje u gospodarenju ili radi ljubavi vjere.

KON. Četovanje kad je bivalo imalo je značaj represalija. Po mnijenju naroda svakoga treba i uzrok ratu, pa bio on pravi ili fiktivni, jer bez toga bilo bi stidno rat započeti.

H. C. B. Izmegju pojedinih predijela o kojima je ovgje riječ, nema glavnog općeg rata, nego zagjeve po granici ili izmegju čobana, ili da pogine lupež jednoga predijela u drugome, pa se sa male zagjeve rodi velika, ali nikad da sav narod ili općina skoči na oružje, nego pokrajška sela i porodice. Da bi izmegju dva sela — pojedinih predijela — panulo krvi, skoče ljudi sa strane, te

megju njih uhvate vjeru od mira, n. pr. do Gjurgjeva-dne, Mitrova-dne, ili do kakvog drugog glavnog godišnjeg sveca, ma nikad manje od tri mjeseca. Od kad se uhvati vjera, nije se nikad čulo, da je ko koga ranio ili ubio pr'o vjere, a na uročeni dan skupe se (od 12—24) ljudi te sude i osude krv ili mrtvu glavu na način, kao što je opisao odgovorilac u članku „krvno kolo" i davno poslao, kako je već kazano, pok. Vuku. O vjeri ovako narod veli:

Doklen je vjera i po krvi se smije gaziti.
Od ljudih vjera, božija je vjera.
Do vjere nebojse, a po vjeri čuvajse.
Ako sam ti vjeru dao, nijesam te na oči zvao,

t. j. oni koji je ubio, treba da se do mira uklanja od porodice ubijenoga i neće da mu na oči dogje, ni u crkvi, ni u pazaru, ni u polju, ni u skupštini, ni nigdje drugo iz učtivosti.

H. K. Četovanju Crnogorskomu uzrok je glavni bio, da se osvete Turcima, koji im nikada mira nedavahu, i to da što god šićare, jer kako na puški stajahu neprestano, nemogoše se zemljedjeljem baviti, a Crnogorski krš, da su se i bavili, nije mogao velikih plodova nositi. Bez uzroka, drži narod, da se nemože ratovati s nikim, osim Turčinom, jer posljednji već svojim napadajem i prisustvom na granici dovoljan je uzrok, da se s njime može neprestano ratovati.

STROŠ. Narod o tomu ništa nezna.

ZEM. Uzroci su tomu bili napadanja turska. Narod misli, da za navještenje rata treba neki uzrok ili barem izlika. S Turčinom se zaratiti, bilo je njekoč kao stvar jasna. Silu silom valja uzbijati. Šilo za ognjilo; žao za sramotu!

LJES. Bez uzroka nebiva rata.

Който ѥ юнакъ на хорището да излѣзи!

344. Drži li naročito objavljenje rata kao potrebno, i imali tom zgodom kakvijeh obreda?

STUB. Čuje se u kazivanju izreka: „on bude njemu rat navijestio:" „dao mu je na znanje, da ide na njega."

KO. BUK. Objavljenje rata drži za pošteno, ali ne za nužno.

MAK. O tome narod ništa nezna.

BOS. Valja da navijesti: „drži me se, a držim te se!"

KON. Drži; samo za četovanje iz osvete (represalije) netreba objave, jer je i protivnik napao iznenada i bez objave.

H. C. B. Nema obreda nikakovih.

H. K. Četovanje se nigda ne navješćuje, nego se pače krijući počimlje, a i rat Turčinu drži narod da netreba navješćivati, jer i sam Turčin' drži da s hrišćanima nemože mira biti, nego samo primirje.

STROŠ. Samo usljed naredbe viših vlasti, vojnica ide, kuda se pozove.

ZEM. Objavljenje rata drži narod, poradi trgovine i prometa, kao potrebito; i tom zgodom nema nikakvih obreda, nego samo gleda svako sebe i svoj imetak obezbijediti.

LJES. Drži da je potrebno, da se može priugotoviti i protivnik:

Чакай да ся приготовьъ!

344. Kako se u ratu poštuje imetak neutralnih naroda?

STUB. Sve što nepripada baš onim koji se tuku, to se po narodnom mnijenju štovati mora: i ljudi i blago i imetak.

KO. BUK. Sudeći po duhu naroda, morao bi biti počitovan imetak neutralnih, kao svetinja.

MAK. Nezna narod za to.

BOS. Kao imanje onoga, koji ništa nije kriv.

KON. Kako i u mirno doba; neće niko ništa ni taknuti.

H. C. B. U vrijeme rata pojedinih pograničnih sela, imanje i život neutralnih ljudi poštovano je kao crkveno ili manastirsko, ali nije ni imanje ni život onima te su u kavzi, premda ima izmegju pojedinih kavgadžija mirnih i poštenih ljudi, koji o miru i slogi radi.

Kad je rat, nije niko nikome brat.
Ako je zamnom i tvoja seja, u krvi su naša dva sela!

H. K. Poštuje kako i u mirno doba. Šta više, dogodi se često, da bi ustaše Hercegovci zahvatili po cijeli karavan mazaka iz dubrovačkoga predijela, koji su gonili Turcima hranu. Razumije se, da bi tad hranu sebi prisvajali i dijelili megju se, ali mazge bi opet vraćali kiridžijam, niti bi ih ružili za to, jer su znali, da oni to rade, ne iz neprijateljstva k ustašem, nego radi svoje koristi, ili još češće za to, što bi ih avstrijske vlasti na to prisilile.

STROŠ. Ako nije dopušteno plijeniti, nedira ga.

ZEM. U ratu obzire se svaki poštenjak na imetak neutralnih naroda i nedira u njega.

LJES. Narod kaže, da nevalja nanositi štetu onome, koji nam nije neprijatelj:

Поклоненж главж сабја ѭ не сѣче.
Който си върви у пжтя, никой ни що му неказва.
Който не тя закачя, и ты недѣй го закачя.

245. Što ko zaplijeni, drži li da je njegovo, ili valja da s kim dijeli plijen?

STUB. Plijen pripada onomu, koji je zaplijenio.

GRA. BRO. Plijen drži svaki za svoju vlastitost.

KO. BUK. Koliko osoba ima u četi ili odjelu, na toliko dijelova misli, da bi morao biti i plijen podijeljen.

MAK. Kako nema četovanja, tako nemože biti ni plijena.

BOS. Valja da dijeli s drugovima, ako ih je imao u poslu.

KON. Ko što u boju zaplijeni to je njegovo, ako je u poslu, gdje je plijenjeno, bilo više druga, tad dijele.

H. C. B. Što gogj se zaplijeni u vrijeme rata, sve podjednako dijeli ona družina, koja je zaplijenila, kao i četnici i hajduci.

— *Tu družina plijen dijeliše*
Na mrtvoga kao na živoga. —

H. K. Pri početku ustanka Hercegovačkog 1857 god. ko je god što zaplijenio, to je bilo njegovo, ali poslije dogovoriše se glavari i narediše, da što se god u zajedničkome boju zaplijeni od neprijatelja, da se to sve ujedno skupi, te da se poslije megju svijem na jednake dijelove dijeli, pošto se dakako glavarima dade po koji dar iz općega još nerazdijeljena plijena. Ali kad jedan dio vojske štogod zaplijeni u posebnom boju, to samo oni megju se dijele, koji su bili u tome poslu.

STROŠ. Kako je kad naredba.

ZEM. Što ko zaplijeni, drži da je njegovo i dijeli to samo sa svojom družbinom.

LJES. Ako je sam zaplijenio, tad je njegovo, ali ako je imao družine, tad treba da s njima i dijeli plijen podjednako:

Барабаръ канджя, барабаръ манджя.

346. Drži li narod da je pristojno kakovo zlo učiniti neprijateljskijem ženama, koje im u šake panu?

STUB. Narod misli, da rat neštedi domaćih odnošaja, pak da se čovjek toj nezgodi pokoriti ima.

GRA. BRO. Nedrži, niti bi učinio.

KO. BUK. Kao veliku sramotu narod smatra uvrjedu učinjenu ženskoj nevinoj, a osobito stranoj.

MAK. Toga ne biva, ali misli, da je nepošteno i nečovječno dirati ženu, pa i samoga neprijatelja.

BOS. Nipošto — to bo nije junački posao.

KON. Učiniti kakvo zlo ili nepristojnost neprijateljskijem ženskinjama, bilo bi jako sramotno za onoga, koji bi to učinio.

H. C. B. Da bi Turci zadobili ženu ili djevojku našega zakona, mučno bi ostanula neoskvrnjena, ali naši da zarobe Turkinju, pa bilo u ratu, ili u hajdukovanju, a ne bi se htjela pokrstiti, nebi ni pošto s Turkinjom sgriješio koliko bili s kravom, nego bi je dao poslije na otkupe za novce. Godine 1852 oglašeni četovogja pop Luka iz Markovine (čevljanin katunske nahije) dočeka u Dugi znamenitog Arnauta Bimbašu Gjuleka, koji je išao u Nikšiće sa svojim haremom. Tu napadne nanj, posječe Gjuleka te njegovu glavu donese na Cetinje i drugijeh sedamnajst njegovih momaka, a njegove tri žene, nehtjevši se pokrstiti, povrate ih opet u Gacko natrag, davši im četiri žene crnogorske, da ih otprate do granica, i dadu im hljeba i mesa pečena, da jedu putem. Crnogorac i svaki naš prosti čovjek drži, da je griješno i sa svojom ženom ležati, a kamo li s tugjom, a s Turkinjom nikad se čulo nije, niti je vjerovati da bi, osobito četnik ili hajduk, koji se boje, da ženu i na putu susretnu kad u četu krenu, a kamo li s njom posla kakva da imaju. Pričali su odgovoriocu, kad je u Zadru bio, da je pokojni i oglašeni hajduk Kutljača iz Kotara jednom ubio iz puške svoga druga, kad su dočekali jedna kola te su u Zadar hodila iz Gospića iz Hrvacke, u kojoj je bila i jedna mlada nevjesta, pa zaustavivši kola, povedu ih s kraj puta u šumu. Tad jedan mlad momak hajduk ugrabi najprije onu nevjestu i povede je na stranu od svoje družine, i htjeo je s njom na silu da griješi, no ona počne vikati, te potrči onamo harambaša Kutljača i zaviče: „Što je to Maksime, obraz ti pocrnio!?“ — a onaj: „hoću i drago mi je bilo, ja sam je ugrabio, ja vam drugo od šićara ne tražim.“ Na ove se riječi Kutljača razljuti, opali svoju šišanu, i na mjestu ga ubije.

H. K. Nikako; to bi najgora sramota bila za same vojnike, i žensku neće niko, što ono kažu, ni prstom taknuti. Isto su tako i djeca obezbijegjena — ipak za odrasliju mušku djecu, traže kadgod

otkupe. Za ženske se ni otkupi neuzimlju, [1] jer bi se i to držalo za sramotu; premda Turci u tome nikakve razlike ne čine, nego i ženske siluju i nejaku djecu kolju.

GURG. Nevole da ima tjelesne mješavine s Turskim ženama.

STROŠ. Ko je pošten ne drži, jer svako zna, što mu nije milo, da ni drugim ne čini; no zločinci nebi na to pazili.

ZEM. Ne drži samo prema Turčinu, i tu povraćaju šilo za ognjilo, jer i Turci neštede· nikoga. No narod je naš sdušan, i nikad ne čini onih zuluma, koji označavaju Turke kao divljake.

LJES. Ženama i djeci nesmije ništa učiniti; što su oni krivi? Napadati i ubijati treba samo one, koji se oružjem u rukama bore protiv nas, misli narod.

347. Kako se podnosi sa zarobljenicima, zadržili ih kod sebe i pošto se mir ugovorio, ili ih pušta?

STUB. Sa zarobljenicima drži narod, da se čovječki postupati ima, da im se ima hrana dati i da se, pošto se mir sklopi, imaju povratiti u svoju domovinu. Kad jedan drugoga nadvlada, onda, misli narod, da se ovaj preda, položi oružje, ali da onaj jači mora prema onim ljudima uljudno postupati, ne smije ih klati ili zlostavljati; isto tako, kad jedan dade znak da se podlože, da onaj drugi mora prestati tući i klati. U opće i kod ratovanja, misli narod, da se prava čovječnosti imadu štovati i prama neprijatelju.

MAK. Ne dogagja se.

BOS. Valjalo bi pošteno na vjeri postupati i pustiti po smirenju.

KON. Po što se mir ugovorio, otpuštali su na otkupe ili u zamjenu ili i bez ikakve naknade. Nikad ih u mirno doba nijesu kod sebe ostavljali, ali dok su god u plijenu bivali, hranili su ih kao i sebe. —

H. C. B. Dokle traje kavga — rat — ko koga zarobi, drži ga i dosta lijepo s njim postupa, a kad se mir učini, promjenjuju roblje za roblje, a ako je na kojoj strani više, obično u ovim krajevima ucijene u novcu roba ili robinju, pa je na otkup puštaju. Crnogorci u prošlom vremenu imali su običaj tražiti za Turke zarobljene toliko krmaka, a to kao za višu bruku i sramotu Turaka.

— A za samog odžu iz Nikšića,
Pošljite nam dva vola orača,
Dvije krave, četiri kobile,

[1] Predidući odgovorioc inače kaže: ko je pogriješio?

Sto ovnova, pedeset ovaca,
Dvadestero krmka i krmača.

(U narodu izmišljena pjesmica kao poruga.) A opet pripovijeda se u Crnoj gori, kako su bili zarobili nikšićki Turci nekakvu prekrasnu udatu nevjestu, te se zvala Bela Stanišića, pa je Crnogorci u jedno s ostalim čobanima do neki dan silom povratili, da Turcima, koji im već pisaše, šta će i koliko će za nju otkupa poslati, Crnogorci odgovoriše, razumije se, pošto su povratili svoje roblje, podrugujući se:

— *Puštite nam roblje, ženske glave,*
Ne gubite hrza, ni obraza! —
Mi nemamo para ni ajvana.
Do oružja i gola kamena,
Čim mi naše roblje otkupljamo.
Šiljemo vam dva stanca kamena,
Da s' bijete u oba ramena,
A za samu Belu Stanišića
Od veprova [1] *dvanaest repova,*
Da kitite čalme i saruke. —

H. K. Nikad zaplijenjena čovjeka ne će kod sebe ostaviti, pošto je mir sklopljen, nego ga, ili dade na otkupe ili pusti i bez otkupa, a nekada su zarobljena Turčina svakoga sjekli, jer su tako i Turci činili s Crnogorcima, ali sada to ne čine. God. 1862 zarobiše Crnogorci do 5—600 Turaka, te ih hraniše nekoliko dana, a poslije ih otpustiše bez ikakva otkupa.

STROŠ. Narod dobro zarobljenike hrani i u miru ih otpusti.

ZEM. Sa zarobljenicima podnosi se uljudno i čovječno, samo sa zarobljenim Turcima postupali su naši stari onako, kako i Turci s njima. Turci su, pripovijeda se, našim zarobljenicima govorili: „Ne boj se; ne boj se!“ pa jataganom po vratu. Tako su i naši činili Turkom, Čast u zajam!

LJES. Hrani ga, odijeva i obuva kao i sebe. Po što je mir zaključen, puštaju ih da idu kući, ili ako ne će da može ostati kao slobodan čovjek gdje ga je sudba donijela — ali ih ipak sam narod opet nagovara, da idu svojim materama, ženama i djeci.

---

[1] *Vepar* je ovdje isto, što i *prase, krmak, bugar, svinja*. K tim sinonimima pridružuje se na Lastvi i *crni* za istu životinju.

348. Ima li što drugo osobito uz rat ili četovanje?

MAK. Ne biva.

BOS. Nema.

KON. Ne poznato odgovoriocu.

H. C. B. Ništa osobitoga nema, osim toga, što je već kazano.

H. K. Veoma se gledi, i to strogo, ne ostaviti ni svoga mrtva čovjeka, da ne padne u ruke neprijatelju, jer protivnik i mrtvome odmah glavu odsiječe, nabije ju na kolac i nosi je kao trofej, te od načeonika svoga biva obdaren, a glave se tako na kolju nabijene na zidove zasagjuju, što se, da kako, držalo za neku sramotu. Toga radi dogagjalo se dosta puta, da bi po nekoliko ljudi poginulo da ne bi pustili mrtva Crnogorca, da mu Turci glavu odsijeku. To je ipak Crnogorcima u posljednje vrijeme bilo zabranjeno i radi toga, što su uz to bez potrebe ginuli, i radi toga, što je Crnogorac, odsjekavši nekoliko glava, morao svijeh sobom nositi, da bi dobio odliku, te tako nije mogao da se bije. Ali ipak htjelo se svakome pokazati svoje junaštvo kakvim znakom, te tada počeše nosove mrtvima, a kad i kad zarobljenicima odrezivati.

STROŠ. Ne ima ništa.

ZEM. Ne ima ništa drugo osobito, do to, da u ratu i četovanju nije bilo s Turcima pomilovanja.

LJES. Nema.

349. Kako se pogagja ili ugovara mir ili primirje?

MAK. Nema rata, pa ne može biti ni primirja.

BOS. Ne poznato odgovoriocu.

KON. Pogagjaju se i dogovaraju najviše preko poslanika. Mir se utvrdi vjerom: „Je li vjera?“ — „Jest.“ Kad se to kazalo po tri puta, hvatajući se poklisari i jedne i druge strane za ruke, drži se, da je mir utvrgjen i da bez novoga uzroka ne valja o prošastome ni govoriti.

H. K. To biva prema prilikama i okolnostima različito, ali se vazda dogovaraju preko poslanika, kojih biva obično po jedan ili po dva sa svake strane.

STROŠ. To ne zavisi od naroda.

ZEM. Mir ili primirje pogagja se ili ugovara onda, kad jedna strana drugu nadjača. Ali Turci u nekadašnjim ratovima s našim starijima uvijek su bili vjerolomni, pak u četovanju najposlije nije bilo više ugovaranja, nego pasti ili pobijediti.

LJES. Kad je rat megju selima (radi granica, voda, šuma, past-

v išta itd.), te im se dosadi u nemiru živjeti, tad svaka strana pošalje po 4—5 izbranih ljudi, oni se sastanu da se dogovore:

Како ю Богу драго; і
Да видятъ у кого ю правдата.

Kako, ovi допратницы nagju da je pravo, to se dogovori, i treba da svi pristanu.

350. Je li u običaju poručanstvo, koga ili što davaju u poručanstvo, i koja su pravila za to?

MAK. Ne poznato narodu.

BOS. Taoce bi valjalo davati ili uzimati.

KON. U Konavlima živi riječ *taoc*, kao naziv onoga, koji je dan u poručanstvo.

H. K. To se zovu *taoci*, koji pri najnovijem hercegovačkom ustanku nijesu već bili u običaju. Ali još prvijeh godina našega vijeka, kad su se Rusi zaratili s Turcima, te ustaše i Crnogorci protiv Turaka, ovi uzeše od Zubàca devet odličnijih ljudi u taoce, da bi se tako osigurali, da se ovi ne će pobuniti. Ipak, po što se približi ruska vojska, ustaše i Zupci na Turke, uslijed čega, razumije se, da su taoci bili isječeni.

ZEM. Poručanstvo bilo je u običaju, dok su trajali naši ratovi s Turcima, i kao poručanstvo davali su naši Turkom *tutije*, svoje ljude, kad što poglavari svoju djecu, i uvijek su se pokajali za to. Otud i riječ u narodu: „Ne ima vjere u Turčina:“

LJES. Po što su se pomirili, jedno selo naznačuje *dobre ljude* iz svoga sela ili iz neutralnoga, da dadu svoju poštenu riječ, по душѐ! dosadanjem protivničkome selu, da će se oni sami starati, da ne bude više zagjevica i da se tačno ispune svi uvjeti sklopljenoga ugovora.

351. Ako osoba, koja je data u poručanstvo, umre ili uteče, mora li onaj, koji je dao bio, opet drugom osobom nadomjestiti, kako li?

MAK. Nema ni toga.

KON. Nije odgovoriocu poznato.

H. K. Nije poznato odgovoriocu.

STROŠ. To ne biva.

352. Kako se proglašuje mir i ima li tu kakvijeh obreda?

MAK. Ni toga nema.

BOS. Mir vsjem! i s bogom! Ne diraj u me više, ja u te ne ću!

KON. Nema.

H. K. Obreda nema nikakvih.

STROŠ. To zavisi od vlade.

ZEM. Mir proglašuje vojskovogja i državna vlast, i pri tome nije bivalo nikakvih obreda, nego poslije proglašenog mira otvori se granica trgovini i prometu i povrati se općenje izmegju zavagjenih zemalja.

LJUB. Nema, ali se obično goste, piju, pjevaju, igraju itd., pa za tijem proglase, da je mir i

Нѣка си върви сѣкый въ пѫтя мирно,
и да не закачя никого, че бой нима!

Tako kažu poslanici i starci narodu.

Kazalo rieči

a) srpsko-hrvatskih.

(Brojevi pokraj slova naznačuju stranu)

A.

B.

C.

Ć.

Č.

D.

E.

F.

G.

H.

I.

J.

K.

L.

M.

N.

O.

P.

R.

S.

Š.

T.

U.

V.

Z.

*

Ž.

Kazalo riječi

b) bugarskih.

(Brojevi pokraj slova naznačuju strunu)

Popravci.

(Prvi broj znamenuje stranu, drugi i ostali redak).

4 9 ozdo mjesto nuka čitaj ruka. 7 9 ozgor m. bala č. baba. 7 19 od. m. kilijev č. kilijer. 14 15 og. m. конђувека č. конджувска. 16 14 16 23 og. m. Mogud č. Magud. 16 17 od. m. Poljetak č. Paljetak. 17 4 og. m. Peurepa č. Pecirepa. 18 13 og. m. годъ č, родъ. 18 13 og. m. кослюро č. колњно. 19 9 i 10 od. m. Poljetak č. Paljetak. 22 18 og. m. slan č. slab. 22 15 od. m. izdanja č. zdanja. 23 9 og. m. zajmova č. zajmava. 23 12 od. m. to č. te. 24 17 od. m. добитькь č. добитъкъ. 26 14 od. m. главата č. главѫтѫ. 27 4 od. m. стоке č. стока. 27 3 od. m. а č. м. 28 2 og. m. коняхъ č. конь. 45 6 og. m. дамакынъ č. домакинъ. 45 10 og. m. юдинъ č. юднѫ. 48 3 og. m. погълги č. погълчи. 52 13 i 14 og. m. кой то- гою работалъ č. който го ю работилъ. 57 8 m. za to č. za to sposobna. 57 19 od. m. пытей č. пытай. 62 8 og. m., ислѣзи свекрва č. излѣзи свекърва. 62 11 og. m. излѣзетъ č. излѣзатъ. 64 6 og. m. razgagje č. razdaje. 74 15 od. m. поиниклат č. поникнѫтъ. 76 16 od. m. лтаняло č. станало. 90 3 og. m. ђерданы č. герданы. 101 3 og. m. doda č. dodav. 103 7 og. m. учиноіо č. учинаіо. 103 13 og. m. була č. булю. 114 9 og. m. se č. si. 115 3 od m. za kojom č. kojom. 118 4 od. m. nadležes vi č. nadleže svi. 119 4 od. m. posve č. posne. 121 1 od. m. slačaju č. u slučaju. 123 13 og. m. губеру č. губери. 125 18 og. m. takve č. tanke. 130 15 od. m. konyje č. kongje. 131 5 og. m. samu č. samo. 134 13 od. m. netreb, a č. netreba. 136 11 od. m. radu č. redu. 145 13 od. m. rabota č. rabotaju. 146 6 og. m. ona č. one. 146 8 og. m. ратайкиня č. ратакиня. 146 11 og. m. оловорче č. оловарче. 146 11 og. m. чурацы č. чирацы. 151 16 og. m. добрьиа č. добрыю. 151 16 og. m. зобатъ č. зобьтѫ. 153 13 og. m. Po č. No. 153 5 od. m. do č. od. 155 15 od. m па č. на. 155 15 od. m. женя č. женѫ. 160 13 og. m. vrativšem č. vrativšim. 161 15 od. m. ostade č. ostave. 162 17 od. m. mrmku č. momku. 167 14 od. m. огрлакъ č. агарлъкъ. 167 11 od. m. гreza č. trpeza. 168 19 od. m. koji mprijateljem č. kojim prijateljem. 168 9 od. m. opomenući č. opomenuvši. 175 17 og. m. da nabi č. dana bi. 177 16 od. m. изюда č. изюда. 177 1 od. m. postojanost č. nepostojanost. 180 12 od. m. kad č. kao. 181 3 og. m. утворашъ č. утворѫть. 184 9 od. m. глава-та č. давѫ-тѫ. 184 8 od. m. на мѣрика č. намѣрила. 193 2 og. m. dogdvore č. dogovore. 193 14 od. m. агиръликъ č. агарлъкъ. 199 14 og. m. pitaju č. ne pitaju.

206 6 og. m. J. č. U. 210 1 og. m. сnя č. сn я. 212 18 od. m. двы č. двѣ. 214 10 og. m. se č. je. 215 15 og. m. pit. 44 č. pit. 79. 216 11 od. m. obućeno č. obućena. 230 18 od. m. svotom č. svatom. 232 6 od. m. idi č. ili. 233 2 og. m. podšnešala č. podsnešala. 245 19 og. m. ili više puta plaće č. ih više puta plaše. 256 7 og. m. друвенъ č. друвенъ. 256 12 13 og. m. леблебін. č. леблѣбін. 257 4 og. m. старе č. сватіи 257 6 og. m. гледять č. гледжть. 257 13 og. m. bi č. bira. 257 7 од. m. zetovi i drugovi č. zetovi drugovi. 258 8 og. m. вѣнацъ č. вѣнецъ. 258 11 od. m. булбота č. булката. 258 7 od. m. раздила č. раздиjала. 259 16 od. m. аларъликъ č. агарлъкъ. 260 8 og. m. мамаси č. машала. 260 14 od. m. grumak šećera č. grunak šećera. 266 12 od. m. трошка č. прошкж. 269 2 og. m. sto č. eto. 271 20 og. m. дутелъ č. душелъ. 274 15 od. m. pozniji č. ponizniji. 275 10 od. m. pridružuje č. pridržuje. 280 9 od. m. razpolaže č. ne razpolaže. 297 7 og. m. ostane č. ustane. 298 5 od m. ostavštinu č. prisvojiti ostavštinu. 301 12 og. m. nu č. na. 301 12 od m. остарѣшь č. остарѣешь. 304 1 og. m. Kon. č. H. K. 305 9 og. m. domaće č. domaćin. 307 9 og m. domaćice č. domaćine. 308 10 od. m. ime č. prezime. 312 13 og. m. bivaju č. bivaju isti odnošaji. 312 3 od. m. često č. često i. 313 6 og. m. ili č. isto. 315 9 og. m. otac č. onda ga otac. 319 9 og. m. изродиша č. изродище. 320 15 og. m. nasrećua č. nesrećna. 321 19 og. m. se č. sa. 322 4 og. m. кугята č. кучята. 327 8 od. m. otac č. otac živ, može mu odreći. 333 11 od. m. dijete č. dijele. 336 14 dijete č. dijele. 347 13 og. m. se č. se. 349 10 od. m. stavila č. ostavila. 351 18 od. m. nepokretnina č. pokretnina. 355 10 og. m. kći č. sve kćeri. 355 11 og. m. muške č. ženske. 365 7 og. m. sam č. sav. 376 4 od. m. bratimstva č. pobratimstva. 377 12 og. m. udajem č. udajom. 378 12 od. m. po debeloj krvi č. mušku. 379 12 og. m. djeca; č. djeca, 380 10 og. m. točićne č. tečićne. 382 5 od. m. i č. ili. 385 16 og. m. кровь č. кръвь. 389 11 og. m. kum što č. kumstvo. 391 8 od. m. prag. č. na prag 392 7 og. m. izkap!i! č. izkapili 393 10 og. m. poznaje č. poznanstvo 399 8 od. m. kost č. krst. 399 8 od. m. zakostiti č. zakrstiti 400 14 og. m. zemlja pomjerena, polje, č. to zemlja nemjerena — zemlja kakva polja, 400 8 od. m. šume č. zbog šume 406 1 i 3 od. m. nečistivi č. nečestivi 407 1 og. m. tako č. ako 407 2 od. m. riječi, č. riječi, te 417 1 od. m. i č. i o 418 15 od. m. preći njena č. prečinjena 419 15 og. m napravila č. napravilo 419 15 od. m. ić č. u 419 13 od. m. vjeruramena č. vejuramenat 426 7 og. m. испи челишь č. испечалишь 426 8 og. m. стокъ č. стокж 426 8 og. m. видимъ č. видишъ 426 9 og. m. стари č. стори 427 8 og. m. saboru č. sobom. 427 9 og. m. značenih č. označenih 427 11 og. m. domovina č. davnina 427 15 od. m. чужлото č. чуждото 428 1 og m koga č. toga 431 15 og. m. susjedovu granu č. susjedovu zemlju 432 16 og. m. kad č. narod 432 4 od. m. prekopa č. prekapa 433 13 od. m. raznicama č. ravnicama 434 11 od. m. синоръ č. сжнжръ 435 9. og. m. takoj č. takov 439 3 od. m. na drugom č. na zemlji drugoga 440 17 od. m. tu č. po toj 441 4 og. m. žinu č. zimi 448 19 og. m. se č. je 452 3 og. m. дискарашъ č. доискарашъ. 452 4 od m. prži č. drži 453 11

og. m. Гога č. Бога 453 14 og. m. Гади č. Бѫди 453 15 og. m. таквоъ č. таквозъ 453 16 og. m. њалърбилъ č. нагърбилъ 453 20 og. m. бњах č. бњаха 455 18 og. m. ugovor č. ugovor ponugja 457 20 od. m. Щаетин-то č. Щастието 460 17 od. m. порытѣ č. парытѣ 460 12 od. m. предаде č. продаде 460 9 od. m. звхъ č. зехъ 460 7 od. m. прабрахъ č. прѣбрахъ 460 4 od. m. вратимъ ће č. вратимъ ще 473 3 od. m. prodana č. prodavna. 479 17 od. m. saibijski č. sajbijska 480 17 od. m. ili č. ili daje 481 20 og. m. nekim č. po nekim 482 13 od. m. svaki č. svaka 487 10 od. m. сѧ č. ся 487 4 m. голѣта č. голѣмы 487 3 od. m. Ге č. Че 488 5 og. m. зета č. зема 488 14 og. m. kojoj č. kojom 490 5 og. m. supružnici č. suprežnici 492 10 od. m. No č. Ne 497 8 od. m. sa č. za 499 17 og. m. мабашча č. на бахча 502 20 og. m. kalja č. kalfa 503 13 og. m. naznačeni č. naznačenim 503 17 og. m. таманъ č. тапанъ 504 12 og. m. сирникъ č бирникъ 509 9 og. m. кучитиша да ю č. кучитата да го 509 11 og. m. кошата č. кожѫтѫ 509 14 og. m. цар гбѣ зеташь č. царъ гдѣ земашь 509 15 og. m. ња č. на 509 16 og. m. да-лице ю č. да ли ще го. 510 17 od. m. Upirat č. u. pr. rat 514 17 od. m. na č. ne 514 8 od m. prekoraju č. prekoravaju 521 11 od. m. бирицка č. бирника 524 4 od. m. koje č. ko je 525 4 od. m. кои-тою č. който ю 528 1 og. m. 352 č. 252, 528 15 od. m. crede č. erede, creditao č. ereditao 528 3 od. m. čobadžija č. čorbadžija 528 2 od. m. хапу съ č. хапусъ 530 17 od. m. opštinskoj č. na opštinskoj 532 14 og. m. raspravu č. rasprava 539 19 od. m. 265. č. 264. 544 2 og. m. дјадо č. дядо 544 4 og. m. мй судишъ č. мя сѫдишъ 544 8 og. m. Усадій č. Усади 545 7 og. m. Stul. č. Stub. 545 12 og. m. za žene č. zažene 550 8 od. m. jednakoga č. jednak aga 555 13 og. m. 257. č. 275. 560 10 og. m. утрѣ č. умрѣ 560 11 og. m. накази č. накажи 560 14 og. m. пустька č. пустелкѫ 560 14 og. m. исхвѣрли č. исхвърли 560 15 og. m. нати č. пѫти 572 20 og. m. obilno č. obično 573 17 od. m. ti su č. te su 576 2 od. m. льшявото č. лошавото 579 7 od. m. osnova č. ovnova 585 19 og. m. 297 č. 298. 589 18 od. m. зборква č збьрква 590 14 og. m. voliji č. volio 591 4. og m. štovati č. špotati 596 1 od. m. O č. [2])O 598 10 og. m. kad č. kod 599 15 od. m. Jedan č. Jadan 607 8 od. m. gragja č. kragja 620 10 og. m. odvratiti č. odvrati 623 19 od. m. neplatiti č. ne, platiti 624 8 og. m. živian č. živina 627 8 og. m. dulje č. dalje 633 14 og. m. кышу č. къту 635 15 og. m. пракачила č. прикачила 3 og. m. забуши č. запуши 639 1 og. m. uvrijeda č. ujeda 642 3 od. m. Istina, obilnost č. Obilnost 650 18 od. m. širokom č. široko 651 11 og. m. postali č. poslali 9 od. m. Инчиња č. Илчиња 653 8 od. m. svakoga č. svakako 654 7 od. m. 344 č. 343 656 5 og. m. 245. č. 345.